T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Hadis Bilim Dalı

Doktora Tezi

HÂKİM EN-NÎSÂBÛRÎ'NİN HADİS USÛLÜ ANLAYIŞI

Osman YAĞMUR
15932310

Danışman
Prof. Dr. H. Musa BAĞCI

Diyarbakır2020

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Hadis Bilim Dalı

Doktora Tezi

HÂKİM EN-NÎSÂBÛRÎ'NİN HADİS USÛLÜ ANLAYIŞI

Osman YAĞMUR
15932310

Danışman
Prof. Dr. H. Musa BAĞCI

Diyarbakır2020

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Hâkim En-Nîsâbûrî'nin Hadis Usûlü Anlayışı" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

..../..../.....

Osman YAĞMUR

ÖNSÖZ

Hz. Peygamber'le (s.a.v.) ilgili her çeşit bilgi anlamında kullanılan "Ulûmu'l-hadis" ya da "Mustalahu'l-hadis" tabirleriyle ifade edilen hadis usulü ile gelen rivayetlerin çeşitli kurallara tâbi tutularak günümüze kadar gelmesinde, sıhhatli ve doğru anlaşılır olmasındaetkili olmuştur. Bu alanda müstakil düzeyde telif edilen hadis usulü eserleri ile de hadis ilmi eserlerinde bulunan usul kaideleri önemli kaynaklar olarak kabul edilmektedir. İlimler usulleri ile değer kazanır. Hedefe ulaşmanın en etkili yöntemi, usulün iyi anlaşılması ve bilinmesidir.

Hâkim, başta *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis* ve *el-Medhal İlâ Ma'rifeti Kitâbi'l-İklil*gibi kaleme aldığı eserlerinde hadis usulünün müstakil konularıyla bu alana büyük katkılar sağlamış bir hadis usulü âlimidir. Hâkim'in hadis usulcülüğünü ele aldığımız bu araştırmamızda *Ma'rife*'sinin ve hadis usulüyle ilgili diğer eserlerinin bu alanda büyük bir öneme haiz olduğu ortaya çıkmaktadır. Hadis usulünün ilk ve büyük oranda önemli konularını içeren *Ma'rife*'nin diğer hadis usulü eserleri ile kıyaslandığında muhtevası, sınırı, tertip ve metodu açısından, ehl-i hadisi savunması bakımından üstün bir konuma sahip olduğu görülmektedir.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde hem ülkemizde hem diğer ülkelerde hadis usulü ve âlimleri hakkında bazı çalışmalar yapılmış olsa da önemli bir konuma sahip olan Hâkim'in *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis* eseri ile ilgili kapsamlı bir çalışma göremediğimizden dolayı bu konuda çalışmayı uygun gördük. Bu nedenle Hâkim'i ve onun eserini tanımak ve tanıtmak ülkemizdeki ilim dünyasına önemli katkılar sağlayacağı kanaatindeyiz.

Araştırmamıza hadis usulünün tarihi gelişimi, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin yaşadığı dönemin siyasî, sosyal ve ilmî durumu ile başladık. Hâkim'in hayatı ve ilmî kişiliği ile devam edeceğiz.Çalışmamızda üzerinde en fazla duracağımız konu, hadisçiliği ve hadis usulüne dair görüşleri olacaktır. Daha önce yapılan bazı

çalışmalarda Hâkim'in hadis usulü ile ilgili görüşleri sınırlı bir şekilde incelenmişti. Biz de bu çalışmamızda konuyu detaylı bir şekilde ele alıp inceledik.

Diğer taraftan Hâkim'in *Ma'rife* adlı eserini muhteva, tertip ve metot açısından ele aldık. Ayrıca onun, hadis usulü ıstılahlarının oluşumundaki etkisini görebilmek için, kendisinden önceki âlimlerin de konu ile ilgili çalışmalarını ele aldık.Ayrıca onun kendisinden sonraki âlimlerin bu konudaki kavramsal çalışmalarına ne gibi katkılarda bulunduğunu tespit etmeye çalıştık. Onun *Ma'rife* adlı eserini mutekaddimîn ve müteahhirîn hadis usulü eserleri ile mukayesesini yaptık. Bununla beraber Hâkim'in hem etkilendiği hemde etkilediği hadis usulcülerini değerlendirdik.

Çalışmamız esnasında konu ile ilgili ulaşabildiğimiz Türkçe, Arapça ve Batı dillerinde yazılmış eserleri inceleyip gerekli bilgileri bir araya getirerek yorumlamaya çalıştık.

Çalışmamız giriş kısmından sonra üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Hâkim'in kaynakları ve yaşadığı döneme kadar hadis usulünün tarihi gelişimini ele aldık.

Birinci bölümde Hâkim'in hayatı ve ilmî kişiliği ile *Ma'rife*'nin öncesi ve sonrası eserlerle mukayesesini yaptık. Kendisine yöneltilen tenkidlere ve bu tenkidlere verilen cevaplara yer verdik.

İkinci bölümde, Hâkim'in hadis usulüne dair görüşleri, isnada ve hadisin sıhhatine yönelik değerlendirmelerini ele alıp tahlil ettik.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise, onun cerh-ta'dîle bakışı, fıkhu'l-hadis, hadislerin anlaşılması, nâsih mensûh, garîbu'l-hadis, ihtilafu'l-hadise dair görüşlerini tespit edip değerlendirmesini yaptık. Bununla beraber onun hadisin anlaşılmasında yöntemini ve hadisin tarihi konularını ele alıp inceledik. Ayrıca diğer eserlerinde konu ile alakalı var olan bilgilere de yer verdik. Çalışmamız sonuç ve kaynakça ile bitirilmiştir.

Zor ve meşakkatli bir çalışma olan bu tezin her aşamasında daima teşvik ve tavsiyelerinden istifade ettiğim danışmanım Prof.Dr. H. Musa BAĞCI hocama teşekkür ediyorum. Aynı şekilde tez izleme komitesinde yer alan Prof.Dr. Mehmet BİLEN ve Doç.Dr. Oktay BOZAN hocalarıma ve tezimi okuma zahmetinde bulunan Prof.Dr. Metin YİĞİT, Doç. Dr. İhsan AKAY ve Dr. Abdullah TEMİZKAN hocalarıma ve dostlarıma şükranlarımı arz ediyorum. Ayrıca benimle birlikte tezimi başından sonuna kadar büyük bir özveri ile okuyup yardımcı olan ve katkıda bulunan eşime ve ayrıca çocuklarıma gönülden teşekkür ediyorum.

Osman YAĞMUR

Diyarbakır 2020

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, İslamî ilimlerin birçok alanında eserler telif eden Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) hadis usulünü tespit etmek, onun yazmış olduğu eserlerden hareketle ortaya koyduğu hadis usulü anlayışını kendisinden önceki ve sonraki hadis usulü âlimleri arasındaki orjinalliğinin nereden kaynaklandığını araştırmaktır.

Giriş bölümü araştırmanın önemi, amacı, yöntemi ve kaynaklarından oluşmaktadır. Ayrıca Hâkim'e kadar hadis usulünün tarihi gelişimi hakkında genel bilgiler ele alınmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde Hâkim'in yaşadığı dönemin siyasî, sosyal ve ilmî durumu, hayatı, ilmî kişiliği ve *Ma'rife* adlı eserinin öncesi ve sonrası hadis usulü eserleriyle mukayesesi yapılmıştır.

İkinci bölümünde Hâkim'in hadis usulüne dair görüşleri, isnada yönelik değerlendirmeleri, râvi sayısına göre hadislerin kısımları, kaynağı ve sıhhat açısından hadis çeşitleri gibi konular ele alınmıştır.

Üçüncü bölümünde ise Hâkim'in cerh ve ta'dîle bakışı, hadis tarihi konularını değerlendirmesi, fıkhu'l-hadis, nâsıh-mensûh, garîbu'l-hadis ve ihtilafu'l-hadis gibi konulara bakış açısı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Râvi, Cerh-ta'dîl, Fıkhu'l-hadis, Hâkim en-Nîsâbûrî.

ABSTRACT

The aim of this study is to determine the hadith method of An- Nisapuri (d.405/1014), who has published works in many fields of Islamic sciences, to investigate the originality between the hadith scholars before and after him from his hadith method.

The introduction part consists of the importance, purpose, method and resources of the research. In addition, general information about the historical development of the hadith method until him was discussed.

In the first part of the study, the political, social and scientific situation, life, scientific personality of him and his comparison with the works of Hadith before and after his work named "Ma'rifat 'ulum al-hadith" were made.

In the second part, subjects such as the his views on the method of Hadith, his evaluations regarding the prophethood, parts of the hadiths according to the number of the narrator, source and types of hadith in terms of health.

In the third part, the point of view of issues such as Hakim's view of the "Jarh Wa Ta'dîl" , evaluation of the hadith history, Fiqh-ul-Hadith Naskh wa al mansukh, garîbu'l-hadith and ikhtilaful-hadith has been mentioned.

Keywords

Hadith, Narrator, Cerh-ta'dîl, Fıkhu'l-hadis, Hâkim en-Nisâbûrî.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ ..... **I**
ÖZET ..... **IV**
ABSTRACT ..... **V**
İÇİNDEKİLER ..... **VI**
KISALTMALAR ..... **XIV**
GİRİŞ **1**
1. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI **1**
2. KONUNUN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI **2**
2.1. Hâkim'in Usule Dair Eserleri 4
Ali b. el-Medînî'nin Eserleri 5
Nesâî'nin Eseri 6
Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Hüzeyme'nin Eserleri 6
2.2. Hâkim'in Yararlandığı Diğer Eserler 8
3. HÂKİM'E KADAR HADİS USULÜNÜN TARİHİ GELİŞİMİ **9**
3.1. Hadis Usulü Tanımı 9
3.2. Hadis Usulünün Doğuşu ve Gelişimi 9
3.3. Hadis Usulü İlminin Hâkim'e Kadar Geçirdiği Evreler 13
3.4. Hadis Usulünün Sahabe Döneminde Gelişimi 15
3.5. Hadis Usulünün Tâbiîn Döneminde Gelişimi 22
3.6. Hadis Usulünün Etbâu't-Tâbiîn Döneminde Gelişimi 28
3.7. Hadis Usulünün Hicrî Üçüncü ve Dördüncü Asırda Gelişimi 29

BİRİNCİ BÖLÜM
HÂKİM EN-NÎSÂBÛRÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMİN SİYASÎ, SOSYAL VE İLMÎ DURUMU

1.1. NÎSÂBUR ŞEHRİNE GENEL BAKIŞ **35**
1.1.1. Sosyal Durum 36

1.1.2. Siyasî Durum 37
1.1.3. İlmî Durum 38
1.2. HÂKİM EN-NÎSÂBÛRÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ 40
1.2.1. Hâkim en-Nîsâbûrî'nin Hayatı 40
1.2.1.1. Nesebi-Künyesi ve Yetişmesi 40
1.2.1.2. İlmî Yolculuğu 41
1.2.1.3. Akîdesi 43
1.2.1.4. Şiîlikle İtham Edilmesi ve Sebepleri 45
1.2.1.4.1. Şiî Olduğunu İddia Edenler 45
1.2.1.4.2. Şiî Olmadığını Savunanlar 47
1.2.1.5. Mütesâhil/Gevşek Davranmakla İtham edilmesi 55
1.2.1.6. Üstlendiği Görevler 57
1.2.1.7. Vefatı 57
1.2.2. İlmî Kişiliği 57
1.2.2.1. Hâkim'in Hadisçiliği 58
1.2.2.2. Hâkim'in Fıkhî Yönü 58
1.2.2.3. İlim Ehlinin Hâkim Hakkındaki Görüşleri 59
1.2.2.4. Hâkim'in Hataları 62
1.2.2.5. Hocaları ve Öğrencileri 66
1.2.2.5.1. Hocaları 66
1.2.2.5.2. Öğrencileri 73
1.2.2.6. Hâkim'in Eserleri 73
1.2.3. Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs'in Mukayesesi **75**
1.2.3.1. Telif Edilmesi Açısından 75
1.2.3.2. Kaynakları Açısından 75
1.2.3.3. Muhteva ve Tertipleri Açısından 77
1.2.3.4. Konuların Takdim Edilmesi Açısından 79
1.2.3.4.1. Bab Başlıkları Açısından 79
1.2.3.4.2. Sened ile Rivayet Etmeleri Açısından 80
1.2.3.4.3. Hadis, Sahâbî Sözü ve Daha Sonraki Neslin Sözleriyle Delillendirme 81
1.2.3.4.4. Kendi Görüşlerini Beyan Etmeleri Açısından 82

1.2.4. Muhteva Olarak Diğer Hadis Usulü Eserleri ile Bazı Mukayeseler.....83
1.2.4.1. Hâkim'in İbnü's-Salâh'tan Farklı Olarak Zikrettiği Konular.....83
1.2.4.2. İbnü's-Salâh'ın Hâkim'den Fazla Olarak Zikrettiği Konular.....83

İKİNCİ BÖLÜM

HÂKİM'İN HADİS USULÜNE DAİR GÖRÜŞLERİ

2.1. HADİS AKTARIM SİSTEMİ 85
2.1.1. Semâ Metodu.....85
2.1.2. Semâ-Kırâat Metodu.....87
2.1.2.1. Semâ ile Kırâat Arasında Fark Görmeyenler.....88
2.1.2.2. Semâ ile Kırâat Arasında Fark Görenler 90
2.1.2.3. Semâyı Kırâata Tercih Edenler 90
2.1.2.4. Kırâatı Semâya Tercih Edenler 91
2.1.2.5. Semâ ve Kırâat Lafızları.....91
2.1.3. İcazet Metodu 92
2.1.4. Münâvele Metodu.....92
2.1.5. Mükâtebe Metodu.....93
2.1.6. Vicâde Metodu 95
2.1.7. Hadis Müzâkeresi 96
2.2. RÂVİ BİLGİSİ 100
2.2.1. Âlî İsnad.....102
2.2.2. Nâzil İsnad 107
2.2.3. Yaşça Büyük Râvilerin Küçüklerden Rivayeti (Ma'rifetü'l-Ekâbir ani'l-Esâgir).....111
2.2.4. Kardeş Olanların Rivayeti (Ma'rifetü'l-İhve ve'l-Ehavât) 115
2.2.5. Sahabe Çocuklarının Bilgisi (Ma'rifetü Evlâdi's-Sahabe) 117
2.2.6. Râvilerin Kabilelerinin Bilgisi (Ma'rifetü Kabâili'r-Ruvât).....119
2.2.7. Râvilerin Neseblerinin Bilgisi (Ma'rifetü Ensâbi'l-Muhaddisin) 122
2.2.8. Râvilerin Yaşlarının Bilgisi (Ma'rifetü A'mâri'l-Muhaddisîn) 125
2.2.9. Râvi İsimlerinin Bilgisi (Ma'rifetü Esmâi'l-Muhaddisîn).....132
2.2.10. Râvilerin Kabile, Belde, İsim, Künye ve Mesleklerinde Müteşâbih (Benzer) Olması.....136
2.2.11. Râvilerin Beldelerinin Bilgisi (Ma'rifetü Buldâni Ruvâti'l-Muhaddisîn) 141

2.2.12. Râvilerin Künyelerinin Bilgisi (Ma'rifetü Künâ'l-Muhaddisîn).....144
2.2.13. Muhaddislerin Lakaplarının Bilgisi (Ma'rifetü Elkâbi'l-Muhaddisîn).....147
2.2.14. Mevâli Râviler.....149
2.2.15. Akran Olan Râvilerin Rivayetlerinin Bilgisi (Ma'rifetü Rivayeti'l-Akrân).....152
2.2.16. Kendisinden Sadece Tek Râvinin Rivayette Bulunduğu Kişiler (Ma'rifetü'l-Vuhdân).....156
2.2.17. Müselsel Hadis.....158
2.2.17.1. Müselselin Tanımı.....158
2.2.17.2. Müselsel Hadisin Çeşitleri.....158
2.2.17.3. Müselselin Hükmü.....161
2.2.18. Mu'an'an.....162
2.2.18.1. Mu'an'an Hadisin Tanımı.....162
2.2.18.2. Mu'an'an Hadisin Hükmü.....163
2.3.TABAKASINDAKİ RÂVİ SAYISINA GÖRE HADİSLERİN KISIMLARI.....165
2.3.1. Haber.....165
2.3.2. Mütevâtir Haber.....166
2.3.3. Haber-i Vâhid ve Tanımı.....167
2.3.4. Haber-i Vâhid'in Bilgi ve Amel Değeri.....169
2.3.5. Haber-i Vâhidin Çeşitleri.....171
2.3.5.1. Meşhur Hadis.....171
2.3.5.2. Garîb-Ferd Hadis.....174
2.4. KAYNAĞI AÇISINDAN HADİS ÇEŞİTLERİ.....181
2.4.1. Müsned Hadis.....181
2.4.2. Merfû' Hadis.....184
2.4.3. Mevkûf Hadis.....190
2.5. SIHHAT AÇISINDAN HADİS ÇEŞİTLERİ.....195
2.5.1. Sahih Hadis.....195
2.5.2. Hasen Hadis.....206
2.5.3. Esahhu'l-Esânid.....208
2.5.4. Ziyâdetü's-Sika.....212

2.5.5. Zayıf Hadis 219
2.5.5.1. İsnadındaki Kopukluk Sebebiyle Zayıf Hadis Çeşitleri 222
2.5.5.1.1. Munkatı‘ 222
2.5.5.1.2. Mu‘dal 226
2.5.5.1.3. Mürsel 230
2.5.5.1.3.1. Tanımı 230
2.5.5.1.3.2. Hükmü 232
2.5.5.1.4. Müdelles 236
2.5.5.1.4.1. Tanımı 236
2.5.5.1.4.2. Tedlîsin Çeşitleri 239
2.5.5.1.4.3. Tedlîsin Hükmü 243
2.5.5.2. Râvisindeki Kusur Sebebiyle Zayıf Hadis Çeşitleri 246
2.5.5.2.1. Muallel 246
2.5.5.2.2. Şâz 257
2.5.5.2.3. Müdrec 261
2.5.5.2.4. Musahhaf ve Muharref 264

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÂKİM’İN BAZI HADİS MESELELERİNE DAİR YAKLAŞIMI

3.1. CERH VE TA‘DÎL 269
3.1.1. Cerh ve İllet İlişkisi 274
3.2. RÂVİDE ARANAN ŞARTLAR 277
3.2.1. Adâlet 277
3.2.2. Zabt 278
3.3. RÂVİNİN KUSURLARI (METÂİN-İ AŞERE) 280
3.3.1. Adâlet Sıfatıyla İlgili Kusurlar 280
3.3.1.1. Râvinin Yalancılığı (Kizbu’r-râvi) 280
3.3.1.2. Râvinin Yalancılıkla İtham Edilmesi (İttihamu’r-Râvi bi’l-Kizb) 281
3.3.1.3. Râvinin Fıskı (Fısku’r-Râvi) 282
3.3.1.4. Bidat (Bidatu’r-râvi) 282
3.3.1.5. Cehâlet (Cehâletü’r-Râvi) 283
3.3.2. Zabt Sıfatıyla İlgili Kusurlar 284
3.3.2.1. Çok Yanılma (Kesretü’l-Galat) 285

3.3.2.2. Gaflet (Fartu'l-Gaflet) 285
3.3.2.3. Vehm (Vehmü'r-râvi) 287
3.3.2.4. Sika Râviye Muhalefet (Muhâlefetü's-Sikat) 288
3.3.2.5. Hâfıza Bozukluğu (Sûu'l-hıfz) 289
3.4. CERH VE TA'DÎL LAFIZLARI 291
3.4.1. Mütekaddimîn Âlimlere Göre Ta'dîl Lafızları 291
3.4.2. Müteahhirîn Âlimlere Göre Ta'dîl Lafızları 292
3.4.3. Ta'dîl Lafızlarının Hükmü 293
3.4.4. Mütekaddimîn Âlimlere Göre Cerh Lafızları 294
3.4.5. Müteahhirîn Âlimlere Göre Cerh Lafızları 294
3.4.6. Cerh Lafızlarının Hükmü 295
3.5. HÂKİM'İN CERH VE TA'DÎLE BAKIŞI 295
3.6. HÂKİM'İN ESERLERİNDE CERH VE TA'DÎL ÖRNEKLERİ 303
3.6.1. Cerh Örnekleri 303
3.6.1.1. Buhârî ve Müslim'in Delil Göstermediği Kimseler 306
3.6.1.2. Buhârî ve Müslim'in Rivayetini Hüccet Olarak Kabul Etmediği Kişiler Hakkında Açıklamada Bulunmaması 306
3.6.1.3. Râvilerden Hadislerini Almama Sebeplerini Açıklaması 306
3.6.1.4. Buhârî ve Müslim'in Terk Ettiği Râvileri Savunması 308
3.7.1.5. Râvi Hakkında "Latekumu bihi hucce" veya "La Yuhteccu fihi/Vâhi'l-Hadis" İfadelerini Kullandığı Kimseler 308
3.6.1.6. Cerh Sebebini Açıkladığı ve Cerh Sebebini kabul Etmeyip Savunduğu Kimseler 309
3.6.1.7. Râvinin "Cehâle / Bilinmemesi" ile Nitelenmesi 310
3.6.1.8. Râvi Hakkında "Haddese bi Ehâdîsin Mevdûatin/Ehâdîsuhu Mevdûa" "Hadisleri Uydurmadır" ya da "Uydurma Hadis" Rivayet Etmiştir 311
3.6.2. Ta'dîl Örnekleri 313
3.6.2.1. Güvenilirlikleri Hususunda Âlimlerin Fikir Birliği İçinde Olduğu Kişiler 313
3.6.2.2. Buhârî ve Müslim'in Delil Kabul Ettiği Kişiler 314
3.6.2.3. Kişileri "Sıdk" ile Nitelendirmesi 315

3.6.2.4. Sadece Tek Bir Kelimeyle Râvilerin Güvenilirliğine Atıfta Bulunması 316
3.6.2.5. Hâkim'in Rivayet Ettiği Kişileri Birçok Sıfatla Nitelendirmesi.....316
3.7.2.6. Râviler Arasında Tafdil İfadelerini Kullanması.....317
3.6.2.7. Râviler Hakkında "Müstakîmu'l-hadîs" İfadesini Kullanması.....318
3.6.2.8. "Azîzu'l-hadis" veya "Kalîlu'l-hadis" İfadesini Kullanması 318
3.6.2.9. Sadece "Meşhur" veya "Ma'ruf" İfadesini Kullanması 319
3.6.2.10. Râvileri Yaşadığı Yere ve İtibara Göre Değerlendirmesi 319
3.6.2.11. "Yucmeu Hadisihu/ Hadisleri Toplanır" Değerlendirmesi.....320
3.6.2.12. Râviler Hakkında "Şeyhtir"Nitelemesi 321
3.6.2.13. Müstedrekte Cerh Edildiği Bilinmeyenleri Zikretmesi 321
3.6.2.14. Farklı Lafızlarla Kişileri Nitelemesi.....322
3.7. CERH EDİLMEDİĞİ HALDE RİVAYETLERİ SAHİHTE OLMAYANLAR.....323
3.8. HÂKİM'İN CERH VE TA'DÎL ÂLİMLERİ YANINDAKİ YERİ 324
3.9. HÂKİM'İN CERH VE TA'DÎLDEKİ KAYNAKLARI.....326
3.10. HÂKİM'İN HADİS TARİHİ KONULARINI DEĞERLENDİRMESİ ...327
3.10.1. Sahabenin Mertebeleri 328
3.10.2. Tâbiînin Bilinmesi 331
3.10.3. Tebeu't-tâbiînin (Etbau't-tâbiîn) Bilinmesi 336
3.10.4. Hz. Peygamberden Gelen Yazılı Vesikalar.....338
3.10.5. Meşhur Sika Âlimler.....339
3.10.6. Ashâbu'l-Hadisin Kitapları Tasnifi 340
3.10.7. Hâkim'in Buhârî ve Müslim'in Sahih'lerine Bakışı.....342
3.11. HADİSLERİN ANLAŞILMASI 346
3.11.1. Fıkhu'l-Hadis İlminin Tanımı 346
3.11.2. Fıkhu'l-Hadis İlminin Tarihi Süreci 347
3.11.3. Fıkhu'l-Hadis ile Ehl-i Hadis İlişkisi.....349
3.11.4. Fıkhu'l-Hadis ile Fehmu'l-Hadis İlişkisi 351
3.11.5. Fıkhu'l-Hadis İlminin Sistemleşmesi 352
3.11.6. Fıkhu'l-Hadis Alanında Temayüz Eden Âlimlerin Bazı Özellikleri 353
3.11.6.1. Rivayetlere Vâkıf Olmaları.....353

3.11.6.2. Hadis Hâfızı Olmaları.....354
3.11.6.3. İsnada Dayalı Fıkıh Anlayışı 354
3.11.6.4. Hüküm İstinbatının Örneklerle İrtibatı.....355
3.12. NÂSİH VE MENSÛH 367
3.13. GARÎBU'L-HADİS.....375
3.14. İHTİLAFU'L-HADİS 381
SONUÇ.....393
KAYNAKÇA.....397

KISALTMALAR

b.	ibn
bkz.	bakınız
bt.	bint
c.	cilt
çev.	çeviri
DİA	Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
Hz.	hazreti
nşr.	neşreden
ö.	ölüm tarihi
r.a.	radiyallahu anh
r.ha.	radiyallahu anha
s.	sayfa
S.	sayı
s.a.v.	Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	tahkik
trc.	tercüme eden
ty.	tarih yok
Üniv.	üniversite
vd.	ve devamı
y.y.	yayın yok
tsz.	tarihsiz

GİRİŞ

1.KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI

Hadis usulünün amacı Hz. Peygamber'den nakille birlikte söz ve uygulamalarınıdoğru ve anlaşılabilir bir şekilde aktarmak ve onun adına uydurulan haberleri ayıklayarak İslam'ın temel kaynaklarından biri olan hadis ve sünneti her türlü şüphelerden arındırarak hadislerin makbul olanlarını merdud olanlarından ayırmaktır. Âlimler geçmişten bugüne dek Hz. Peygamber'in (s.a.v.) maksadının sonraki nesillere doğru aktarılmasını dinî bir sorumluluk telakki edip bu uğurda büyük çabalar sarfetmişlerdir.

Günümüzde hadis ilimlerine yönelik birçok çalışma yapılmaktadır. Hem ülkemizde hem de diğer ülkelerde hadis usulünün çeşitli meseleleri bu araştırmaların konusu olmaktadır. Hadis usulü konularını içeren çalışmaların yapıldığı bilinen bir gerçektir. Ancak hadis usulü eserlerini meydana getiren âlimlerin hadis usulü anlayışını ve görüşlerini müstakil olarak inceleyen çalışmaların yeterince yapılmadığı kanaatindeyiz. Diğer ülkelerde bir hadis usulü âliminin hadis usul anlayış ve görüşünü ortaya koyan bazı yüksek lisans ve doktora çalışmalarının olmasına rağmen ülkemizde hiçbir doktora çalışması yapılmamış olması bizi bu alanda araştırmaya sevketmiştir.

Hâkim'in *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis* adlı eseri mütekaddimîn dönemi eserlerindendir. Onun, İbnü's-Salâh ve diğer ilim ehli üzerinde ciddi etkisi olmuştur. Çünkü İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (643/1245) *Ulûmu'l-Hadis* adlı eserinde altmış beş başlıktan kırk iki başlığı Hâkim'den almıştır. Ayrıca diğer usul âlimleri de Hâkim'den ciddi oranda etkilenmişlerdir. Alanında ilklerden olması ve kendisinden sonra gelenleri etkilemesi hasebiyle Hâkim'in bu eseri son derece önemlidir.

Ülkemizde, İslam âleminde ve Batı dünyasında hadis usulünün çeşitli meseleleri araştırma konusu olmaktadır. Hadis usulü müelliflerinin usul anlayışları ile ilgili genel ve kapsamlı bazı çalışmalar yapılmıştır. Ancak yaptığımız araştırma neticesinde bu çalışmaların yeterli düzeyde olmadığını tespit ettik. Ülkemizde de bu

alanla ilgili bazı çalışmalar yapılmış olsa da Hâkim ve *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis* hakkında yapılmış herhangi bir doktora tezine rastlayamadık. Yani Hâkim'in hadis usulü anlayışını tam olarak konu edinen bir çalışmanın olmadığı görülmektedir. Bununla beraber *Menhecü'l-Hâkim en-Nîsâburi fi Kitâbihi 'Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis*[1] başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırlanmış ancak bu tezde de Hâkim'in hadis usulü anlayışı yeterli bir şekilde anlatılamamıştır. Bu konuda hiçbir doktora çalışmasının olmaması bizi bu alanda araştırmaya sevketmiştir.

Genel olarak Hâkim ile ilgili üzerinde yapılan çalışmaların çoğu ya makale düzeyinde ya da *Müstedrek* ile ilgili çalışmalardan öteye gitmemiştir. İşte bundan dolayıdır ki araştırmamızın ilk hedefi, hadis usulü alanındaki bu çalışmamızla ülkemizdeki mezkûr boşluğu doldurmak, bunu da kendi alanında önemli yere sahip olan Hâkim örnekliğinde ortaya koymaktır. Bir diğer önemli hedef de hadis usulü ilminde Hâkim'in hadis ve hadis ilimlerine dair etkinliğini ortaya çıkarmaktır. Hadis usulü ilminin ilk müelliflerinden olmasından dolayı onun bu alana kazandırdığı üslubu, konuları işleyiş tarzı, sağladığı faydalar incelemek ve Hâkim'in hem *Ma'rife*'sinde hem de diğer usul kitaplarında izlediği metodu tespit etmek en önemli amaçlarımız arasındadır.

2.KONUNUN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Araştırmamızda öncelikle hadis usulünü doğrudan ilgilendiren hadis usulü kaynakları esas alındı. Bu kaynakların başında Hâkim ile diğer hadis usulcülerinin eserleri gelmektedir. Aynı zamanda usul konularını içeren diğer eserlere de başvuruldu.

Hâkim'in başta *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis, Kitâbu'l-Medhal İlâ Ma'rifeti Kitâbi'l-İklîl, el-Müstedrek ale's-Sahihayn*[2]ve diğer eserleri çalışmamızın asli

[1] "*Menhecü'l-Hâkim en-Nisâburi fi Kitâbihi 'Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis*" adlı bu yüksek lisans tezi çalışması Abdullah b. Süleym b. Selame es-Sâidî' tarafından, eş-Şerif Mansur b. Avn el-Abdelî'nin danışmanlığında Suudi Arabistan Ummu'l-Kurâ Üniversitesi Şeriât Fakültesi'nde hicrî 1408 yılında hazırlanmıştır. Bu çalışma sadece 37 nev'e kadar hadislerin tahrîcini yapmakta ve genel olarak Hâkim'in bütüncül hadis usulünü sunmaktan ziyâde *Ma'rife*'yi tanıtmaktan öteye gitmemektedir. Zaman zaman bazı yerlerde Hâkim'in usulüne değinse de okuyucuya tam doyurucu bir bilgi vermemektedir.

[2] Hâkim, **el-Müstedrek'**teusul kurallarının birçoğunu örneklerle uygulamalı bir şekilde vermektedir. Bu konu tezimizin cerh ve ta'dîl bölümünde çok sayıda örnekler verilmiştir.

kaynaklarını oluşturmaktadır. Bununla beraber Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye*, İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-Hadis*, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Nuhbetu'l-Fiker* ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedribü'r-Râvî* adlı eserleri sık sık müracaat edeceğimiz kaynaklardandır. Konumuz her ne kadar hadis usulünü ilgilendirse de araştırmamızda İslam tarihi ile ilgili eserlerin yanında çeşitli tabakat ve ricâl ilmi ile ilgili birçok esere müracaat edilmiştir.

Çalışmamızda Hâkim'in eserini meydana getirirken onun takip ettiği metotdoğrultusunda hareket etmeyeceğiz. Onu çeşitli açılardan değerlendireceğiz. Genellikle bu çalışmamızda Hâkim sonrası hadis usulü kitaplarındaki konuların sıralaması esas alınarak çalışılacaktır. Bununla beraber gerekli gördüğümüz bazı yerlerde Hâkim'in takip ettiği tertibe de riayet edeceğiz. Konuları ele alırken *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis*adlı eserini esas alacağız. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi diğer eselerinde de var olan usul kurallarına müracaat edeceğiz. Konuları işlerken öncelikle Hâkim öncesi âlimlerin ve Hâkim'in kendi görüşlerini ve akabinde de ondan sonra gelen âlimleringörüşlerini zikredip değerlendireceğiz.

Hâkim'in *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs* adlı eserinde bulunan konuların ana başlıklarının bazılarının aslına uygun kalarak diğer bazılarının da kendisinin kastettiği mefhum doğrultusunda hareket ederek değerlendireceğiz.

Öncelikle Hâkim'in kendisinden önce yaşamış olan Râmhürmüzî ile mukayesesini yapacağız. Ardından Hâkim'in ondan metodolojik açıdan ne derece etkilendiğini tespit etmeye çalışacağız. Ardından kendisinden sonra gelen başta Hatîb el-Bağdâdî, İbnü's-Salâh olmak üzere çeşitli hadis usulü âlimlerininondan ne oranda etkilendiklerini değerlendireceğiz. Aynı zamanda bu âlimlerle kendisi arasındaki benzerlikler ve farklılıkların neler olduğunu bazı maddeler halinde ortaya koyacağız.

Hâkim, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis*isimli eserini elli iki başlık halinde zikretmiştir. Ancak bu çalışmamızda konuları "Ma'rifenin öncesi ve sonrası hadis usulü eserleri ile mukayesesi", "hadis aktarım sistemi", "isnada yönelik değerlendirmeler", "tabakasındaki râvi sayısına göre hadislerin kısımları", "kaynağı açısından hadis çeşitleri", "sıhhatı açısından hadis çeşitleri", "bazı hadis meselelerine yaklaşımı", "cerh ve ta'dîl", "hadis tarihi konularını değerlendirmesi", "hadislerin

anlaşılması", "nâsih ve mensûh", "garîbu'l-hadis" ve "ihtilafu'l-hadis" gibi konuların ana başlıklarını dikkate alarak incelemeye çalışacağız.

Ayrıca yaygın olan bazı hadis ıstılahlarını kendisinin müstakil olarak zikretmediğini tespit ettik. Bu ıstılahları satır aralarında nasıl kullandığını belirtmek için müstakil başlık meydana getirmedik.

Hâkim'in usul kaynağı olarak ele aldığı *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs* adlı eserinin üç ayrı baskısını dikkate alarak dipnotta kaynak olarak vermeye çalışacağız. Bu baskılar da şunlardır:

1. Hâkim, *Kitâbu Ma'rifeti Ulûmi'l-Hadis*, thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin, Mektebetü Mütebennâ, tsz., Kâhire.

2. Hâkim, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis ve Kemmiyyetu Ecnâsihi*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, Mektebetü'l-Maârif, 2010, Riyad.

3. Hâkim, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis*, thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin ve Zuheyr Şefîk el-Kebbî, Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1997, Beyrut.

2.1. Hâkim'in Usule Dair Eserleri

2. 1.1. *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*

Hâkim, bu eserinde Buhârî ve Müslim'in veya onlardan birinin *Câmiu's-Sahih*'lerinin şartlarına uyduğu halde eserlerine almadıkları rivayetleri biraraya getirmek istemiştir. Bununla beraber ilim ehli *Müstedrek*'te zayıf hatta mevzu hadislerin olduğunu belirtmişlerdir. 8803 rivayet içeren bu eser Haydarâbâd'da 1332-1342 yıllarında 4 cilt ve Mustafa Abdülkâdir Atâ tarafından 1411(1990) yılında Beyrut'ta 4 cilt olarak yayımlanmıştır. Zehebî de (ö. 748/1348) *Kitâbu Telhisi'l-Müstedrek* adıyla eseri ihtisar etmiştir. Bu çalışmada bulunan 1181 rivayet İbn Mulakkin (ö. 804/1401) tarafından *Muhtesaru İstidrâki'l-Hafız Zehebî alâ Ebî Abdillah el-Hâkim* adıyla ve yeni bilgiler eklenerek ihtisar edilmiştir.[3]*Müstedrek* her ne kadar bir usul kitabı olmasa da Hâkim bu eserinde birçok ıstılaha değinmiştir.

2. 1.2. *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*

[3] Kandemir, "Hâkim en-Nîsâbûrî", **DİA**, c. 15, s. 190-193.

Çalışmasını yaptığımız Hâkim'in, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs* adlı eseri ilk usul kaynaklarındandır. Hadis usulü alanında müstakil olarak Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*adlı eserinden sonra kaleme alınmış ikinci eser olduğu kabul edilmiştir. Bu eserde hadis usulü ile ilgili elli iki konu örnekleriyle birlikte ele alınmıştır. Hâkim bu eserinde bütün konuları senedlerle izah etmeye çalışmıştır. Bu eser Seyyid Muazzam tarafından Kahire 1937 ve Medine 1977 ofset baskı olarak yayımlanmıştır.

Hâkim, *Ma'rife*'de Ali b. el-Medînî (ö. 234/948-49), Nesâî (ö. 303/915) ve Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Hüzeyme'nin (ö. 311/924) eserlerine de yer vererek istifade etmiştir. Bu eserlerin başlıcaları şunlardır:

Ali b. el-Medînî'nin Eserleri[4]

Hâkim, *Ma'rife*'nin yirminci nevinde "Ma'rifetu Fıkhi'l-hadis" başlığı altında bazı âlimlerin fıkhu'l-hadis alanındaki uzmanlıklarından bahseder. Bu âlimlerden biri de sadece eserlerinden bahsettiği Ali b. el-Medînî'dir.

1.Kitâbu'l-Esâmî ve'l-Kunâ- 8 cüz
2. Kitâbu'd-Duâfâ- 10 cüz
3. Kitâbu'l-Mudellisin- 5 cüz
4.Kitâbu evveli men Nazare fi'r-Ricâl ve fahase anhum- 1 cüz
5. Kitâbu't-Tabakât- 10 cüz
6.Kitâbu men revâ an reculin lem yerehu- tek cüz
7. Kitâbu İlelu'l-Müsned- 30 cüz
*8. Kitâbu'l-ilel İsmail el-Kâdî'*ye ait olup 14 cüz
9. Kitâb İlel hadîsi İbn Uyeyne- 13 cüz
10. Kitâbu men la yuhteccu bi hadisihi velâ yeskut- 2 cüz
11. Kitâbu'l-Kunâ- 5 cüz
12. Kitâbu'l-Vehm ve'l-hatâ- 5 cüz
13. Kitâbu Kabâili'l-Arab- 10 cüz
14. Kitâbu Men Nezele Mine's-Sahabe Saire'l-buldân- 5 cüz
15. Kitâbu't-Tarih- 10 cüz

[4] Hâkim, **Ma'rife**, s. 71.

16. Kitâbu'l-Arz Ale'l-Muhaddis- 2 cüz

17. Kitâbu Men Haddese Sümme Recea anhu- 2 cüz

18. Kitâbu Yahyâ ve Abdurrahman Fi'r-rical- 5 cüz

19. Kitâbu Sualatihi Yahyâ- 2 cüz

20. Kitâbu's-Sikati ve'l-Müsebbitin- 10 cüz

21. Kitabu İhtilafi'l-hadis- 5 cüz

22. Kitâbu'l-Esâme eş-Şâzze- 3 cüz

23. Kitâbu'l-Eşribe- 3 cüz

24. Kitâbu Tefsiri Ğaribi'l-hadis- 5 cüz

25. Kitâbu'l-İhve Ve'l-Ahavât- 3 cüz

26. Kitâbu Men Yu'refu Bi İsmin Dune İsmi Ebîhi- 2 cüz

27. Kitâbu Men Yu'refu Bi'l-lakab- Tek cüz

28. Kitâbu'l-İlel el-Muteferrike- 30 cüz

29. Kitâbu Mezâhibi'l-Muhaddisin- 2 cüz

Nesâî'nin Eseri[5]

1. Kitâbu's-Sünen

Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Hüzeyme'nin Eserleri[6]

1. Fıkhu Hadisi Berire- 3 cüz

2. Mes'eletu'l-hac- 5 cüz

2.1.3. *el-Medhal İlâ Ma'rifeti Kitâbi'l-İklîl (el-Medhal ilâ Ma'rifeti's-Sahih ve's-Sakîm mine'l-Ahbari'l-Merviyye)*

Bu eser, Ebû Ali b. Simcur tarafındansahih hadislerin tespit edilmesi amacıyla, *Kitâbu'l-İklîl'*e, giriş mahiyetinde kaleme alınmıştır. Hadis usulüne dair önemli konuları ihtiva eder. Müellif bu eserinde sahih rivayetleri on kısma ayırarak ilk beşinde âlimler arasında görüş birliğine varılarak ittifak edilenler, diğer beşinde ise hakkında farklı görüş beyan edilenler diye ifade etmektedir. Sahih hadislerin ilk derecesi olarak kabul edilen ve üzerinde ittifak edilen Buhârî ve Müslim'in rivayetlerinin on bini geçmediğini belirtmektedir. Daha sonraki bölümde cerh

[5] Hâkim, **Ma'rife**, s. 82.
[6] Hâkim, **Ma'rife**, s. 83-85.

çeşitlerini ve mecruh râvileri tabakalara ayırarak tanıtır. Hâkim'in iki öğrencisi olan Ebû Bekir el-Beyhakî (ö. 458/1066) ve Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Mansur el-Kâyinî'nin rivayetlerine dayanan ve 573(1177) yılında da basımı yapılan bu eserin bir nüshası Murad Molla Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu kitabı *el-Medhal fî İlmi'l-Hadis* adıyla Halep'te 1932 yılında Muhammed Râgıb et-Tabbâb, sonraki yıllarda bu yayımı dikkate alarak ve bir başka nüshanın da yardımıyla J. Robson Londra'da 1953 yılında ilk baskısını yapmıştır. Daha sonra da *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl* adıyla Fuâd Abdulmün'im Ahmed tarafından İskenderiye'de 1983 yılında yayımlanmıştır.[7]

2.1.4. *el-Medhal İlâ Ma'rifeti's-Sahihayn*

İbn Hayr üç cüz olarak tanıttığı bu eseri, *Kitâbu'l-Medhal ilâ Ma'rifeti's-Sahih mine's-Sakim ve Tebyînî mâ Eşkele min Esmâi'r-Ricâl fi's-Sahihayn*[8], Zehebî de *el-Medhal ilâ İlmi's-Sahih* adıyla zikretmiştir.[9] Bu isimlendirmenin içerik olarak *Kitâbu İklîl* ile karıştırıldığı söylenmektedir. Hâkim, bu eseri *Sahihi Buhârî* ve *Sahihi Müslim'*isavunmak maksadıyla yazmıştır. İki bölümden meydana gelen bu kitabın ilk bölümünde; hocası İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *el-Mecruhîn* adlı eserinden seçtiği anlaşılan ve ilim ehlinin ittifakıyla yalancı kabul edilen, yalancı olmakla itham edilen ya da başka nedenlerden dolayı cerhedilen iki yüz otuz üç kişiyi alfabetik bir tertip ile belirterek değerlendirmede bulunmuştur.

Hâkim bunların cerhleribelli olan şahıslar olduklarını, bu konuda tamamen kendi bilgisine ve içtihadına göre karar verdiğini, herhangi bir âlimi taklid etmediğini bildirmiştir. Hâkim'e göre, cerh, ancak delil ile sabit olur. Yoksa başkasını taklid ederek bir râviyi cerhetmek helal olmaz. O, hadis öğrencilerine, saydığı bu kişilerin hadislerinden uzak durmalarını tavsiye etmiştir. Ancak onların hadislerinin durumlarını açıklamak şartıyla rivayet edilebileceğini bildirmiştir. Çünkü onların

[7] Hâkim, **Kitâbu'l-Medhal İlâ Ma'rifeti Kitâbi'l-İklîl** (thk. Ahmed b. Fâris es-Sellum), Dar İbn Hazm, 2003, Beyrut; Kandemir, "Hâkim en-Nîsâbûrî", **DİA,** XV, s. 190-193.
[8] İbn Hayr, **Fihrist İbn Hayr el-İşbilî**, Dar Ğarb el-İslâmî, 2009, Tunus, s. 223-224.
[9] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, III, s. 1043; Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, XVII, s. 170.

hadislerini nakleden, Hz. Peygamber'in "Kim, yalan olduğunu bildiği halde bir hadis rivayet ederse, yalancılardan biri olur" sözünün muhatabı olur.[10]

Eserin ikinci bölümünde ise Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinde geçen râviler, alfabetik bir tertiple önce her iki eserde, sonra Buhârî'nin kitabında ve daha sonra da Müslim'in kitabında zikri geçenler şeklinde kısaca tanıtım yapmıştır. Bu tertip ve uslupla önce sahabe sonra diğer tabakalar hakkında malumat vermiştir.

Son bölümün ise künyeleri ile tanınanlar, Buhârî'nin kitabında bulunan mühmel râviler, *Sahihayn*'ın tenkid edilen râvileri ve iki imamın kitaplarında rivayetlerini naklettikleri şeyhleri için ayrı bölümler tahsis etmiştir.[11] Hâkim'in kaleme aldığı bu eserlerin yanında yararlandığı başka eserler de vardır.

2.2. Hâkim'in Yararlandığı Diğer Eserler

1. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned'*i[12]
2. el-Hâris b. Ebî Usâme'nin (ö. 282/895) *Müsned'*i[13]
3. Kâdı İsmail b. İshâk'ın (ö. 282/896) *Müsned'*i[14]
4. Osman b. Saîd ed-Dârimî'nin (ö. 255/869) *Müsned'*i[15]
5. Müsedded'in *Müsned'*i[16]
6. Abdullah b. Vehb'in (ö. 38/658) *Muvattâ'*ı[17]
7. el-Humeydî'nin (ö. 219/834) *Müsned'*i[18]

---

[10] Müslim, Mukaddime, 9; Tirmizî, İlim, 9; İbn Mâce, 41; Ahmed, **Müsned**, hn. 18240; Hâkim, **el-Medhal**, **el-Medhal ila's-Sahîh** (thk. Rabi' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî), Müessesetü'r-Risâle, 1984, Beyrut, s. 36.

[11] Buhârî ve Müslim'in, *Sahîh*'lerinde hocaların sayıları şu şekildedir: Buhârî'nin naklettiği hoca sayısı 276, Müslim'in 205 kişidir. Her ikisinin ortak rivayet ettiği hocaların sayısı 61'dir. Buhârî'nin doğrudan rivayette bulunduğu Müslim'in bir kişi aracılığıyla rivayet naklettiği kişilerin sayısı da 35 kişi olarak tespit edilmiştir. Hâkim, **el-Madhal**, s. 42.

[12] Alluş, Ebû Abdillah Abdusselâm b. Muhammed b. Ömer **Müstedrek ale's-Sahîhayn** (çev. M. Beşir Eryarsoy), Konevi Yayınları, 2013, Konya, c. 1, s. 130.

[13] Alluş, **Müstedrek**, c. 1, s. 132.

[14] Alluş, **Müstedrek**, c. 1, s. 133.

[15] Osman b. Saîd meşhur *Sünen* eseri dışında *el-Müsnedu'l-Kebîr* adında eseri olup, imam, musannîf ve büyük hâfızdır.

[15] Alluş, **Müstedrek**, c. 1, s. 134.

[16] Alluş, **Müstedrek**, c. 1, s. 134.

[17] Alluş, **Müstedrek**, c. 1, s. 135.

[18] Alluş, **Müstedrek**, c. 1, s. 136.

8. İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) *Müsned'*i ya da el-*Umm'*de zikrettiği rivayetler[19]

9. Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826-27) *Musannef'*i[20]

10. İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) *Sahih'*i[21]

3. HÂKİM'E KADAR HADİS USULÜNÜN TARİHİ GELİŞİMİ

3.1. Hadis Usulü Tanımı

Hadis usulü, hadis ve usul kelimelerinden meydana gelen bir isim tamlaması olarak kullanılan bir terimdir. İslam âlimleri hadis usulü ile ilgili farklı tanımlar yapmışlardır. Kısaca âlimler hadis usulünü; râvilerin adâlet ve zabt yönünden durumlarından, isnadlarının muttasıl veya munkatı' olması açısından Hz. Peygamber'e nasıl nisbet edildiklerinden bahseden ilim dalı olarak tanımlamışlardır. Başka bir ifade ile rivayetlerin hakikatini, çeşitlerini, hükümlerini; kabul ve red yönünden râvilerin hallerini ve sınıflarını bildiren ilimdir.[22] Hadis ilimleri olarak bilinen ulûmu'l-hadis "dirâyetu'l-hadis", "ilmu'l-mustalahi'l-hadis","ilmu'r-rivâye", "usulu'r-rivâye" diye isimlendirilmiştir.[23]

3.2. Hadis Usulünün Doğuşu ve Gelişimi

Hadis, İslam'ın Kur'an'dan sonra ikinci temel kaynağıdır. Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemden günümüze kadar muhafaza edilerek gelmiştir. İlk nesil olan sahabeler, sünneti ezberleme gayreti, yaşama aşkı ve yayma heyecanı içerisindeydiler. Dört halife dönemi ve ilk asrın sonlarına doğru da durumun bu minvalde devam ettiği, yani ağırlıklı olarak ezberlemeye çalışıldığı görülmektedir. Ancak ikinci asrın başlarında, rivayetlerde bazı nedenlerden dolayı hatalar meydana gelmiştir. Bu nedenler şunlardır: İslam beldelerinin genişlemesiyle Müslümanlar

---

[19] Alluş, **Müstedrek**, c. 1, s. 137.
[20] Alluş, **Müstedrek**, c. 1, s. 138.
[21] Alluş, **Müstedrek**, c. 1, s. 138.
[22] es-Suyûtî Abdurrahman b. Ebî Bekir Celalüddin, **Tedribu'r-Râvî fi Şerhi Takribi'n-Nevevî** (thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâb), Dar Tayyibe, c. 1, s. 25; Cezâirî, Tâhir b. Salih b. Ahmed, **Tevcihu'n-Nazar İla Usûli'l-Eser** (thk. Ebû Fettah Ebû Gudde), Mektebetu Matbaati'l-İslamiyye, 1995, c. 1, s. 81; Kâsımî, Muhammed Cemalüddin b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk, **Kavâidu't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadis**, Daru'n-Nefâis, 2010, Beyrût, s. 77-78; Ahmet Yücel, , **Hadis Usûlü**, 2011, İstanbul, s. 49-50.
[23] İbn Hacer, **Tehzibu't-Tehzîb**, c. 2, s. 383.

birçok değişik medeniyetlerle tanıştılar. Bu tanışmadan dolayı Arapçayı bilmeyen, İslam şeriatının ruhuna vakıf olmayan birçok ülke ve medeniyetlerden insanlar İslam'a girmeye başladılar.

Hadis usulü, Hz. Peygamber'in vefatından yaklaşık otuz sene sonra ortaya çıkmaya başlanan uydurma hadis tehlikesi karşısında, hadis âlimlerinin, hadis ve sünneti muhafaza ve hadislerin sahih olanları sahih olmayanlardan ayırmak için öne sürdükleri tedbirler ve ortaya koydukları kurallardan oluşmaktadır.[24] Özellikle hicrî yüz elli senesinden sonra siyasî fırkaların, mezheplerini desteklemek amacıyla ortaya attıkları yalanlara karşı, sünneti müdafaa ve muhafaza amaçlı her türlü tehlikeleri bertaraf edecek âlimler tarafından ilmî çalışmalar başlamıştır.[25] Bu ilmî çalışmaların başında İslam ümmetine özgü olan isnad bilgisi ilim ehli tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Bunun neticesinde mecruh ve âdil râviler, merdud ve makbul rivayetler ortaya çıkmıştır. Daha sonra hadis ilmi rivâyetü'l-hadis ve dirâyetü'l-hadis olarak ikiye ayrılmıştır.

Rivâyetü'l-Hadis: Hz. Peygamber'in sözlerini, fiillerini, bunları öğrenip başkalarına nakletmeyi ifade eden ve hadis lafızlarının anlamlarını içeren bir ilim dalı olarak anlaşılmıştır. Bundan hareketle rivâyet ilmi, daha çok hadis öğrenme, nakletme, derleme ve hadisleri ihtiva eden eserler telif etme gibi çalışmalar şeklinde olmuştur.[26]

"Dirâyetü'l-Hadis" ilmine gelince dirâyet kelimesi, Arapça'da bilmek ve bildiğinin şuurunda olmak demektir. Ancak bu bilgi, üstünkörü bir bilmek ve anlamak değildir. Belli bir süreç dâhilinde elde edilen bilgidir. Dirâyet ile elde edilen bilgi insana özgü ve zihinseldir.[27] Dirâyetü'l-Hadis tabirinden beşinci asra, yani Hatîb el-Bağdâdî'ye kadar hadis metinlerinin anlaşılıp değerlendirilmesi kastedilmiştir. Bu döneme kadar dirâyet sened ile değil metin ile ilgili bir kavram

[24] Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, s. 281.
[25] Abdulfettah Ebû Gudde, **Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker**, Dâru'l-Erkâm, 1997, Beyrut, s. 9-10.
[26] İbn Hacer el-Askalânî, **Nüzhetu'n-Nazar fi Tavdihi Nuhbeti'l-Fiker,** Dar İbn Abbas, 2011, Mısır, s. 22-23; Muhammed Abdurrauf el-Munâvî, **el-Yavakitu ve'd-Durer Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker** (thk. Ebû Abdullah Rabi' b. Muhammed es-Suudi), Mektebetu'r-Rüsd, tsz, Riyad, s. 112-113; H. Musa Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, Ankara Okulu, 2013, Ankara, s. 279; Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, Bilay Yayınları, 20018, Ankara, s. 263.
[27] Mehmet Görmez, **Sünnet ve Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu**, Otto Yayınları, 2014, Ankara, s. 134.

olarak değerlendirilmiştir. Fakat bu dönemden sonra kelime anlam kaymasına uğramış, zamanla metni anlama ile ilgili değil, râvi ve isnadın durumu ile alakalı kavrama dönüşmüştür. Dirâyet ilmine dayanan hadis ilmi, hadis ilimleri arasında Mustalahu'l-Hadis veya Hadis Usulü (Hadis Metodolojisi) adıyla meşhur olmuş, son dönemlerde usul kelimesinin yerine metodoloji kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Hadis usulunun amacı, Hz. Peygamber'den nakledilen söz ve fiillerin doğru bir şekilde aktarılmasıdır. Bunula beraber Hz. Peygamber adına uydurulan haberleri ayıklamak, İslam'ın temel kaynaklarından biri olarak kabul edilen hadis ve sünneti her türlü şüphe ve saldırılardan arındırmak ve korumak olmuştur.[28]

Bu ilim, Hz. Peygamber'in vefatından sonra uydurma hareketlerine karşı alınan tedbirlerle başlamıştır. Zaman içerisinde bazı ıstılahlar kullanılmış olsa da bugünkü şekliyle yerleşmiş değildi. Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644) ve diğer sahâbîlerin titiz davranmaları gibi, ilim ehli de hadislerin kabulünde titiz davranarak râvilerin tenkidlerini yapmışlardır. Bu ilim ehli hadislerin anlaşılmasında meydana gelen hataları düzeltmiş ve hadislerdeki kusurları açığa çıkarmışlardır.

Asr-ı Saâdet'ten itibaren uygulanmaya başlanan tenkid metodunun Kur'an'la teyid edildiği bir gerçektir. Bundan hareketle Hz. Peygamber'le başlayan ve ashâbın devam ettirdiği bu isnad tenkid çalışmaları sonraki nesiller tarafından daha da titizlikle takip edilmiştir. İlk dönemden itibaren Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Ali b. el-Medînî, Ahmed b. Hanbel, Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875) ve Tirmizî (ö. 279/892)[29] gibi âlimler hadis ilimlerine ilişkin müstakil eserler yazmışlardır.

Hadis ilmi, hicrî üçüncü asrın sonunda bütün konuları ile teşekkül etmiştir. Her ne kadar bu usulkonularını ihtiva eden kitapların telifi bir süre gecikmiş olsa bile usul ve kaidelerin tabir ve tarifleri birinci asrın sonundan itibaren hadis imamları arasında kullanılmaya başlanmıştır. Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* adlı eserinin önsözünde şu değerlendirmeyi yapmıştır:

"İlmu usulü'l-hadisin yahut ilmu mustalahı'l-hadisin yahutta kısaca ilmu'l-

[28] H. Musa Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, s. 279-280; Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s. 263-264.
[29] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 60.

hadisin bütün konularını içine alan veya bazı konularını tahsis ederek derinlemesine bir incelemeye girişen sayısız kitaplar telif edilmiştir. Bununla beraber, hadislerin Hz. Peygamber devrinden itibaren, İslam dininin bir gereği olarak kazandığı büyük değere paralel bir şekilde rivayetini, rivayetindeki gelişmeyi, çeşitli tehlikeler karşısında onları koruma görevini üstlenen hadisçilerin faaliyetlerini, tedvin ve tasnifini, kısaca tarihini inceleyen bir kitap telif edilmemiştir."[30]

Hadis metodolojisi başlangıçta tüm konuları kapsayacak şekilde olmasa da bazı ıstılahları kullanmıştır. Ancak ilim ehlinin, her ne kadar yazmış oldukları eserleri tüm konuları kapsayıcı olmasa da bu alan ile alakalı müstakil eserler yazmış oldukları görülmektedir. Bu alanda telif edilip günümüze kadar gelen en eski eserlerden bazılarını burada kaydetmek istiyoruz. Esas itibariyle Muhammed b. İdris eş-Şâfiî fıkhının metodolojik konularını ihtiva eden *er-Risâle*[31] adlı eserinde hadis ilminin ana meselelerine yer verilmiştir. Bunun yanında Müslim b. Haccâc'ın hadis usulü meselelerine dair *Sahih'*in mukaddimesi[32] ve Hafız Ebû Bekir Ahmed b. Hârun el-Bardicî'nin (ö. 301/913) *Marifetü'l-Muttasıl min'el-Hadîsi ve'l-Mürsel ve'l-Maktu ve Beyâni Turuki's-Sahiha* adlı eserleri de bu alanda yazılmış önemli kaynaklardır. Bu eserler, hicrî üç ve dördüncü yüzyıllarda ortaya çıkmış önemli eserlerdir. Râmhürmüzî'nin telif ettiği ilk ve önemli eseri de *el-Muhaddisü'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*'dir. Zehebî, *Ketbu Süneni't-Tahdîs* adlı eserin müellifi Ebü'l-Fadl Sâlih b. Ahmed b. Muhammed et-Temîmî olduğunu nakletmiştir.[33] Bunlardan sonra hicrî dördüncü yüzyılın en ünlü âlimlerinden olan Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî el-Hâkim gelir. Hâkim *Kitâbu Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs* adlı eserini elli iki neviden oluşacak şekilde meydana getirmiştir. Kendisinden sonra da Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-Isfehânî'nin (ö. 430/1038) *Hilyetu'l-Evliyâ* adlı eseri Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye* adlı eseri ile Endülüs'te Ebû Ömer Yûsuf b. Abdilber el-Kurtubî'nin (ö.463/1258) telif ettiği eserler gelir. Bağdâdî'den sonra

[30] Talat Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, TDV Yayınları, 2010, Ankara, s. 8.

[31] Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, **er-Risâle** (thk. Hâlid es-Seb' el-İlmi-Zuheyr Şefik el-Kebbi), Dâru'l-kitâbi'l-Arabi, 2008, Beyrût. S. 37 vd; Fahreddin er-Râzî, **Menâkibu'l-İmam eş-Şâfiî** (thk. Ahmed Hicazi eş-Şeka), Mektebetu'l-kulliyat el-Ezheriyye, 1986, Kâhire, s. 219 vd.

[32] En-Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref, **Şerhu Sahihi Müslim** (thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Mektebetü Medineti'l-Münevvere, 2010, Kahire, c. 1, s. 11-125.

[33] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, c. 4, s. 194; Radiyuddin Muhammed b. İbrahim İbn el-Hanbelî, **Kafvu'l-Eser fi Safvi Ulumi'l-Eser** (thk. Abdulfettah Ebû Gudde), Mektebetü'l-Matbuatu'l-İslâmiyye, 1408, Halep, s. 17 vd; İbn Hacer, **Şerhu Nuzhati'n-Nazar**, s. 9; Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, s. 8.

Kâdî Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ (ö.544/1149) *Kitâbu'l-İlma' ila Ma'rifetu Usuli'r-Rivayet ve's-Semâ,* sonra da İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1233) *Câmiu'l-Usul* adlı eseri gelir.[34] Hadis usulü ilmi Hâkim'e kadar farklı evrelerde gelişim sürecini geçirmiştir.

3.3. HadisUsulü İlminin Hâkim'e Kadar Geçirdiği Evreler

İlimlerin doğru anlaşılabilmesi için geçirdikleri evreleri, tarihsel süreci ve bu ilme katkı sağlayan ilim ehlinin bilinmesi/tanınması önem arzetmektedir. Ayrıca bu alana sağladıkları ıstılahlar ve usul kaideleri takdir edilmesi gereken bir gerçektir. Hadis ilmi tarihi Hz. Peygamber'le başlayıp günümüze kadar uzanan tarihsel bir geçmişe sahiptir. Günümüze gelinceye dek hadis ilmi çeşitli evreler geçirmiştir. Ashâp, müşkil bir durum ile karşılaştığında Hz. Peygamber'e müracaat ederek sorunu çözme cihetine gitmişlerdir. Ancak onun vefatından sonra gelişen ve büyüyen İslam toplumu beraberinde çeşitli sıkıntılar getirmiştir. Özellikle Hz. Osman'ın şehadetinden sonra durum bir başka boyuta sürüklenmiş, fitneler çıkıp İslam toplumu arasında güven sorunu oluşunca, hadis ilmi rivayetinde farklı bir yol izlenmeye başlanmıştır. Güvenin temini ve her önüne gelen kişinin istediği gibi konuşmaması için zamanla isnad sorgulanmaya başlanmıştır. İbn Sîrîn (ö. 110/729) isnadla ilgili şunu zikretmektedir: "İsnad ilmi dindir. Dininizi kimden aldığınıza bakınız. Fitne çıkıncaya kadar isnad sorulmazdı. Fitne çıkınca sünnet ehlinden olanın hadisleri alınır, bidat ehlinden olanın hadisleri alınmazdı."[35] Daha sonra râvilerin hâlleri, râviler hakkında tenkidler, hadislerin muttasıl, munkatı' olarak değerlendirilmeye tâbi tutulması neticesinde cerh-ta'dîl ilmi ortaya çıkmıştır[36].Tarih içerisinde bu ilim sistematik bir ilim haline gelerek her bir alanda müstakil ıstılahlar ve eserler kaleme alınmıştır.

İlk dönemlerden itibaren hadis ilmi farklı şekillerde kategorize edilmiştir. İlk üç nesil için; yani sahabe, tâbiîn ve tebeu't- tâbiîn şeklinde ayırıma gidilerek çalışma yapılmıştır. İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakâtü'l-Kebîr'*ive Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854-55) *Kitâbu't-Tabakât* adlı eserleri bu alanda örnek gösterilebilecek önemli

[34] M. Ali Sönmez, "İbnu's-Salah'ın Mukaddimesinden Önce hadis Usûlü Çalışmaları", **Necmeddin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, sayfa: 1-10, 1985, Konya.

[35] Arif, Ulu, "Hadis Rivayetinde İsnâdın Başlamasında Fitnenin Tarihi"**, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,** cilt: 12, Sayı: 1, sayfa: 148, 2012, Erzurum.

[36] Nevevî, **Şerhu Sahihi Müslim**, c. 1, s. 79; İbn Hacer, **Nüzhetu'n-Nazar,** s.77; Mahmud et-Tahhân, **Teysîru Mustalahu'l-Hadis**, Mektebetu'l-Meârif, 2011, Riyad, s. 11.

eserlerdendir.

İlk üç neslin ilk halkası olan sahâbî nesli doğrudan vahye şahit olmuştur. Bununla Hz. Peygamber'den aldıkları vahiyle tefsir ve tevili öğrenerek onun ashâbı olma şerefine nail olmuşlardır.[37] Onlardan bu emaneti devralan nesil de tâbiîn neslidir. Allah (cc) onlardan övgüyle bahsetmektedir: *"Allah onlardan razı, onlar da Allah'tan razıolmuşlardır."*[38]Onlar da bir sonraki nesil olan tebeu't- tâbiîne mirası devretmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde bu eksenli bir çalışma olsa da hadis ilmi açısından verimli ve yeterli bir çalışma olduğu söylenemez. İlim ehli daha sonra "mütekaddimîn ve müteahhirîn" diye nitelendirdikleri bu dönemleri en belirgin ve ayırıcı özellik olarak kabul etmişlerdir. Bu ayırıma göre ilim ehli, ilk dört asırlık dönem için "mütekaddimîn" sonraki dönem için "müteahhirîn" olarak adlandırmışlardır. Bu taksimatta önemli ayırıcı özellik isnadın kullanılıp kullanılmamasıdır.[39] Bundan hareketle "mütekaddimîn"i isnadlı bilgilerin bulunduğu ilk dönem,"müteahhirîn"i hadis ve hadis ilmi ile alakalı bilgilerin isnadsız olarak nakledildiği ikinci dönem olarak kabul etmişlerdir.[40] İlk dönemden itibaren tabakata dair yapılan bu çalışmaları değişik yollarla ele alarak inceleyen ilim ehli buna farklı açılardan bakmışlardır. Kimi bu çalışmanın yetersiz olduğunu ifade ederken kimi de değişik bakış açısı ile olaya yaklaşmıştır. Ülkemizde hadis tarihi ile ilgili ilk eseri kaleme alan kişi, İzmirli İsmâil Hakkı'dır (ö. 1946). O, hadis tarihini sekiz devreye ayırır:

1- Sahabe devri: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) gönderilişinden hicrî 100. yıla kadar geçen süre

2- Tâbiûn devri: Hicrî 100 ila 150 arası

3- Etbâu't-tâbiîn devri: Hicrî 150'den 220'ye kadar olan süre

4- Hicrî 300'e kadar olan süre

---

[37] Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hatim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1952, Beyrut, c. 1. s. 7-8.

[38] Tevbe sûresi 9/100. Tefsirler bu âyette geçen والذين اتبعوا ifadesiyle ilgili genelde üç yorum üzerinde yoğunlaşmaktadır. Birincisi bu ifadenin sahabeye, ikincisi; kıyamete kadar Müslüman olan herkese ve üçüncüsü de tâbiûna işaret ettiği şeklindeki yorumlardır. Ulu, **Tâbiûnun Sünnet anlayışı**, s. 25-30.

[39] Ahmed Yücel, **Hadis Tarihi**, İfav, 2011, İstanbul, s. 15.

[40] İbrahim Canan, **Hadis Usûlü ve Tarihi**, s. 9.

5- Huffâz-ı Seb'a devri: Hicrî 460'a kadar olan süre

6- Usulü Hadis'in tamamlandığı 640'a kadar geçen süre

7- Zevâid Eserler Dönemi: Hicrî 800'lere kadar uzanır

8- Zevâid edebiyatı sonrası devirden günümüze kadar gelen dönemdir.

İzmirli İsmâil Hakkı bu sekiz dönemin ilk dördünü "mütekaddimîn" ikinci dördünü ise "müteahhirîn" dönemi olarak görmektedir.[41]Ahmet Yücel ise, hadis tarihini inceleyip dönemlere ayırırken dönemleri birbirinden ayıran özelliklerinin de ön plana çıkarılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu dönemleri rivayet dönemi, nakil dönemi ve son dönem diye üçe ayırmıştır. Bu ayrımı yaparken günümüze kadar olan zaman dilimini de ele almış,[42] M. Emin Özafşar da hadis tarihiyle ilgili tabaka/nesil ve literatür odaklı yapılan çalışmaların yeterli olmadığını belirtmiştir.[43] Ayrıca ezber, kitabet, tedvin, tasnif, tespit ve tehzip şeklindeki taksimat ise hadis tarihinin sadece ilk dönemi ve hadislerin yazılı rivayetinin tarihsel sürecini ifade etmektedir.[44]Ancak biz günümüze kadar hadis usulünün bütün sürecini değil, Hâkim'in yaşadığı döneme kadar hadis usulü ilminin geçirdiği evreleri zikretmeye ve incelemeye çalışacağız.

3.4. Hadis Usulünün Sahabe Döneminde Gelişimi

Sahâbî lügat olarak: "bir kişiyle birlikte bulunma, dost ve arkadaş

[41] İzmirli İsmâil Hakkı, **Hadis Tarihi** (Tenkidli Neşir: İbrahim Hatipoğlu), Dâru'l-hadis, 2002, İstanbul, s. 33.

[42] Ahmet Yücel, hadis tarihini değerlendirirken üç ana döneme ayırarak her dönemi alt başlıklar halinde incelenmesinin daha isabetli olduğunu belirtir. Birinci dönem olarak nitelendirdiği zaman diliminin en belirgin özelliğinin hadislerin isnadları ile nakledilmesi ve Hz. Peygamber'e aidiyetini tespit etmekle beraber yorumlanmasının da belirleyici olan ekollerin ortaya çıktığı bir dönem olduğunu söyler. Nakil dönemi olarak bilinen dönem hicrî altıncı asırdan milâdî on sekizinci asra kadar olan süreyi kapsar. Bu dönemin de en belirgin özelliği, her bir hadisin isnadıyla rivayetin son bulması, rivayet dönemi eselerinin bir bütün olarak sonraki nesillere nakledilmesi ve hadis anlayışının oluşmasında rivayet dönemi ekolleriyle eserlerinin belirleyici olması özelliğini taşımasıdır. Üçüncü dönem ise son dönem ve milâdî XVIII. yüzyıldan günümüze kadar geçen zaman dilimidir. Oryantalistlerin bu alanda yaptıkları çalışmalarla İslam dünyasında hadis ile ilgili farklı yaklaşımlar ve hadis tarihi, usulü ve literatürü ile ilgili yapılan akademik çalışmalardır. Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 18.

[43] Özafşar, M. Emin, "Hadislerin Neliği Sorunu ve Akademik Hadisçilik", **İslamiyât,** Cilt: 3, Sayı: 1, s. 47- 49, 2000. Özafşar, hadis tarihini sadece tabaka/nesil eksenli olarak tasnif etmek yeterli olmayacağını ancak bu taksim, "oluşum dönemi" "gelişim dönemi" "açılım dönemi" "daralma dönemi" ve "yeni dönem dönüşüm dönemi" olmak üzere beş ayrı dönem olarak incelenmesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir.

[44] Canan, **Hadis Usûlü ve Tarihi**, s. 9; Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 16.

olma"anlamlarına gelmektedir.[45]Istılahî olarak ism-i fâil olan bu kelime; "*sahb, ashab"*ve*"sahabe"* şeklinde çoğul olarak kullanılır.[46]Sahâbî, Hz. Peygamber'e mümin olarak yetişen, onunla bir an bile olsun oturan, sohbetinde bulunan ve bu hâl üzere vefat eden kimseye denir.[47] Elbette ki Hz. Peygamber (s.a.v) ile beraber bulunan, onunla savaşlara katılan ve onun sancağı altında şehit düşen sahabelerin; onunla daima beraber bulunmayan, onunla birlikte savaşmayan, onunla az konuşan, az yürüyen yahut onu uzaktan gören ya da sadece çocukluğunda gören sahabelere üstünlüğü kaçınılmazdır.[48] Bundan dolayıdır ki ilim ehli sahabe arasında fazilet farkına istinaden onları tabakalara ayırmışlar; İbn Kesîr, Hâkim en-Nîsâbûrî ve diğer ilim ehli böyle bir ayrıma gitmişlerdir. Hâkim de sahabeyi fazilet sırasına göre on iki tabakaya ayırmıştır.[49]

Her akıl sahibi kendisine ulaşılan bir haberin sıhhat derecesini araştırır. Bunun için gelen haberin sahibinin kim olduğu, itimat edilip edilmeyeceği hususunda bilgi sahibi olmak ister. Böylesi durumlarda kişinin nasıl bir yol izlemesi gerektiğini Kur'ân'ı Kerim açıkça beyan etmiştir. *"Ey iman edenler! Eğer bir fâsık size bir haber getirirse onu araştırın. Yoksa bilmeyerek bir kavme sataşırsınız da yaptığınıza pişman olursunuz."*[50]Bundan hareketle hadis rivayetinde titiz davranan sahâbe-i

---

[45] İbn Manzur Muhammed b. Mulcim, **Lisanu'l-Arab** (thk. Abdullah Ali el-Kebîr ve Muhammed Ahmed Hasbullah ve Hâşim Muhammed eş-Şâzelî), tsz., C. 4, s. 2400, S-H-B maddesi; el-Munazzimetu'l-Arabiyyetu li't-Terbiyyeti ve's-Sekâfe ve'l-ulûm, **el-Mu'cemu'l-Arabî el-Esâsi-Lârus**-, 1988, Tunus, S-H-B maddesi s.720.

[46] Bunyamin Erul, **Sahabenin Sünnet anlayışı**, TDV Yayınları, 2014, Ankara, s.1.

[47] İbn Hacer, **Şerhu Nuzhetu'n-Nazar maa Nuhbeti'l-Fiker** (thk. Nufeys Ahmed Misbahi), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011, Lübnan, 209 vd; İbn Hacer**, el-İsabe Fi Temyizi's-Sahabe,** yy., 1853, Kahire, c. 1, s. 4; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 2, s. 186; İbn Kesîr, **el-Baisu'l-Hasis**, s. 240; Zeynu'd-Din Abdurrahim b. el-Hüseyin el-Irakî, **et-Takyidu ve'l-İdâh Şerhu Ulûmu'l-Hadis Mukaddimetu İbnu's-Salah,** Muessesetu'l-Kutub es-Sakafiyye, 1993, Beyrut, s. 278; Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed es-Sahâvî, **Fethu'l-Muğis Şerhu Elfiyyeti'l-Hadis**, Dâru'l-Kütübi'l-Hadis, 1993, Beyrut, c. 3, s. 78-79; Heyet, **Hadislerle İslam**, DİB, 2015, Ankara, c. 1, s. 68.

[48] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar**, s. 213; Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye fi İlmir'-Rivâye** (thk. Zekeriyya Umeyrat), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006, Beyrut, s. 49 vd.

[49] Bkz. Hâkim en-Nisâbûrî, **Marifetu Ulumi'l-Hadis**, s. 64. Birinci tabaka: Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali ve diğerleri Mekke'de Müslüman olanlar. İkinci tabaka: Dâru'n-Nedve Ashabı. Üçüncü tabaka: Habeşistan'a hicret edenler. Dördüncü tabaka: Allah Resulü'ne Birinci Akabe'de biat edenler. Beşinci tabaka: İkinci Akabe'de biat edenler. Altıncı tabaka: Medine'ye varmadan Resûlullah'a ulaşan ilk mühacirler. Yedinci tabaka: Bedir ehli. Sekizinci tabaka: Bedir ile Hudeybiye arasında hicret edenler. Dokuzuncu tabaka: Rıdvan Biatı ehli. Onuncu tabaka: Hudeybiye ile Mekke'nin Fethi arasında hicret edenler. On birinci tabaka: Mekke'nin Fethi gününde Müslüman olanlar. On ikinci tabaka: Mekke'nin Fethi'nde ve Veda haccı'nda ve diğer zamanlarda Resûlullah'ı görenler.

[50] Hucurât 49/6.

kiram, gelen rivayetler karşısında ihtiyatlı davranmıştır. İlk ihtiyatlı davrananlar arasında Hz. Ebû Bekir (r.a.) gelir. O, miras talebinde bulunan ninenin payı için Kur'an'da seninle ilgili bir şey bulamıyorum demiştir. Sonra hazır bulunanlara sorunca Mugîre (r.a.)"ben Resûlullah'ın (s.a.v.) yanında hazır bulunurken o nineye altıda bir pay verileceğini beyan etmişti."Hz. Ebû Bekir de ona "Senin yanında başka birisi daha var mıydı?"diye sorunca Muhammed b. Mesleme ayağa kalkıp Mugîre'nin söylediklerini aynen tekrarlamış, bunun üzerine Hz. EbûBekir o nineye bu hükmü uygulamıştır.[51] Hz. Âişe'den gelen rivayette de vefatına yakın bir zamanda elinde bulunan beş yüz civarında hadislerini yakmasını emretmiştir.[52] Ayrıca Hz. Ebû Bekir, Allah Resûlü'nün vefatından sonra insanların rastgele rivayette bulunmamaları için uyarılarda bulunmuştur.[53] Hz. Ali'nin, kendisine rivayette bulunan kişinin rivayetini, ona yemin ettirdikten sonra kabul ettiği nakledilmiştir.[54] Hz. Ömer'in de haberleri tahkik etmede aynı tutumu izlediği görülmektedir. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, bir gün kapı ardından Hz. Ömer'den üç defa izin için selam verdiği halde kendisine izin verilmeyince dönüp gitmesi üzerine Hz. Ömer peşinden haber gönderir, bunun sebebini sorarak "ya izah edersin ya da sana ne yapacağımı bilirsin" deyip uyarıda bulunmuştur. O da sahabe topluluğunun bulunduğu meclise gelerek kendisiyle beraber bir şahit götürüp "Sizden biri üç defa selam verdiğinde izin verilmezse dönüp gitsin"[55] hadisini zikrettikten sonra serbest bırakılmıştır.

Hadis usulünde ilk andan itibaren bazı ıstılahlar kullanılmış olmakla birlikte bugünkü gibi tam teşekkül etmiş değildi. Zamanla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin yaptığı gibi âlimler de haberlerin kabul edilmesinde titiz davranmışlar ve ilmin çeşitli dallarında eserler telif etmişlerdir.

Hz. Peygamber,"Bir hadis duyup da onu tıpkı duyduğu gibi rivayet eden kimsenin yüzünü Allah ak etsin."[56] diyerekhadis öğrenimine ve nakline teşvik etmiştir. Elbette ki sahabenin hepsi Hz. Peygamber'den hadis rivayetinde

[51] Mâlik b. Enes, **Muvatta'**, Ferâiz 8, Hn. 4 s. 323; İbn Mâce,, Ferâiz, 23; Ebû Dâvûd, Ferâiz 5; Hâkim, **Ma'rife**, s. 15; Şevkânî, **Neylu'l-Evtâr**, c. 6, s. 72.
[52] Zehebî, **Tezkire,** c. 1, s. 9-11.
[53] Zehebî, **Tezkire**, c. 1, s. 9-11; Hâkim, **Ma'rife**, s. 16.
[54] Hâkim, **Ma'rife**, s. 16.
[55] Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî, **Sahîhi Müslim**, Kitâbu'l-Âdâb İstizan (thk. Muhammed Fuâd Abdulbaki), Daru İhya-Dar Kutubu'l-İlmiyye, 1991, Beyrût, Hn. 4123.
[56] Ebû Dâvûd, Kitâbul İlm, 19.

bulunmadıkları bir gerçektir. Sahâbî'nin hadis bilgisi azlık ve çokluk bakımından çeşitli seviyeler arz etmektedir. Az hadis bilenler arasında Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656), Zeyd bin Erkam (ö. 68/688), İmrân b. Hüseyin'in (ö. 52/672) bulunduğu rivayet edilmektedir. Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) babasına "Birçok kişinin Allah Resûlü'nden rivayette bulunduğu gibi sen neden bize hadis rivayetinde bulunmuyorsun?" dediğinde babası da "Ondan ayrılmadım hep yakınındaydım ama ondan şunu duydum:'Bana yalan uyduran ateşteki yerine hazırlansın'" dediği rivayet edilmektedir.[57]Bâki b. Mahled'in (276/889) *Müsned'*i sadece bin üç yüz sahabe tarafından rivayet edilen hadisleri ihtiva etmektedir. Hadis rivayet etmiş olan bütün sahabenin bir listesini veren İbnü'l-Cevzî her biri tarafından rivayet edilen hadis sayısı ile birlikte bin altmış sahâbî ismini zikreder. Zikredilen sahabelerden beş yüz tanesinin her birinin bir tek hadis rivayet ettiğini, bin otuz iki kişinin ise ayrı ayrı iki hadis naklettikleri rivayet edilmiştir. Bunlardan seksen kişiden her birinin üçer, elli iki kişinin dörder, otuz iki kişinin beşer, yirmi altı kişinin altışar, yirmi yedi kişinin yedişer, on sekiz kişinin sekizer, on bir kişinin de dokuzar hadis rivayet ettikleri zikredilir.[58] Bütün bunlardan anlaşılıyorki elimize geçen hadislerin büyük bir kısmı üç yüze varmayan sahabe tarafından rivayet edilmiştir. İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta'*adlı eserinde sadece doksan dokuz sahâbîden, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *Müsned*'inde yirmi sekiz, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*inde yedi yüz, Buhârî ve Müslim'in iki *Sahih*'inde yüz kırk dokuzsahâbî bilinmektedir. Bununla beraber bu iki büyük eserde ortak olarak iki yüz on üç sahâbî tarafından rivayet edildikleri görülmektedir.[59]

Bütün bunlarla beraber ashâp, hadis rivayeti hususunda Hz. Peygamber'e yalan isnad edilmemesi, rivayetlerin yanlış anlaşılmalarına mahal verilmemesi ve gelişigüzel rivayetlerde bulunulmaması için ihtiyatlı davranarak bu şekilde birtakım önlemler almışlardır. Ayrıca Hz. Peygamber'den duydukları " من تعمد علي كذبا فليتبؤا مقعده من النار"Kim kasten benim adıma yalan uydurursa cehennemdeki yerine

[57] Buhârî, İlim39; Tirmizî, İlim, 9; Mustafa Sibâî, **İslam Hukukunda Sünnet**, s. 61.
[58] M. Zübeyr Sıddıkî, **Hadis Edebiyatı Tarihi**, s. 73.
[59] Suyûtî Celalüddin Abdurrahman, **Tedribu'r-Râvî fi Şerhi Takribi'n-Nevev**i (thk. Ahmed Ömer Hâşim), Dar Kutubi'l-Arabî, 1985, Beyrut, c. 2, s. 186-205; M. Zübeyr Sıddıkî, **Hadis Edebiyatı Tarihi**, s. 79; Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, s. 74-76; Erul, Bünyamin, **Sahabenin Sünnet Anlayışı**, TDV, 1997, Ankara, 1997, s. 8.

hazırlansın"[60] gibi tehdit içerikli rivayetler de onları bu titizliğe itmiştir. Hatta bazılarının biraz daha ileriye giderek, kendilerinden sonra ehliyetsiz kişilerin eline geçer korkusuyla yazmış oldukları sahifelerini yaktıkları ve hadis rivayetinde az bulundukları bilinen bir gerçektir. Çünkü sahabe udul/adâletlidir. Gayeleri hadisrivayetini sağlam temellere oturtmaktı. Bu sebepten dolayı ehl-i hadis ve âlimlerin çoğunluğuna göre sahabenin tamamı âdil olarak kabul edilmişlerdir. Nitekim Âmidî (ö.631/1233) bu konuda farklı görüşler vermekle birlikte imamların çoğunluğu sahabenin âdilliği hususunda hemfikir olduğunu belirtmektedir.[61]Bu durum özellikle Hz. Osman'ın şehadetinden sonra fitnenin yayılması ile hız kazanmış ve ihtiyatlı davranılarak isnad ilmi devreye girmiştir.[62]

Yukarıda atıfta bulunmaya çalışılan üç yüz sahabeden sadece elli beşi, yüzer veya daha fazla hadis rivayet etmiştir. Yine bunlar arasında on bir kişi beş yüzün üstünde hadis rivayet etmiştir. Ayrıca binin üzerinde hadis rivayet etmiş olan altı veya yedi kişinin çok hadis rivayet eden anlamında literatüre "Müksirûn" diye geçtiği bilinmektedir.[63] Bu anlattıklarımız ve naklettiklerimizden hareketle bu kadar çok sahâbînin bulunması karşısında rivayette bulunanların sayısı çok az olduğu ve tabakat kitaplarına konu olan sahabe sayısının on bin kişiyi geçmediği görülmektedir.[64] Aynı zamanda bunların arasından çok azı fazla hadis rivayetinde bulunmuştur. Bütün bunlar sahabenin hadis rivayeti karşısında ne kadar titiz davrandığını göstermektedir.

Ashâb-ı kiram hadisleri rivayet ederken ihtiyatlı davranmalarının yanında müzakere ederek ortaya çıkan yanlışları da düzeltmişlerdir. Bilindiği gibi o dönemde yazı bilenlerin azlığından dolayı hâfızaya önem verilirdi. Her ne kadar hâfızaya önem ön planda tutulsa da herkesin hâfızasının kuvvetli olmaması nedeniyle bazen yanlış anlamalara sebebiyet verecek durumların meydana geldiği de olmuştur.

---

[60] Buhârî, İlim, 38.
[61] el-Âmidî, **el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1998, Beyrût, c. 2, s. 102.
[62] Müslim, Mukaddime, s. 15.
[63] M. Zübeyr Sıddıkî, **Hadis Edebiyatı Tarihi**, 79; Mahrus Rıdvan Abdulaziz, **Dirasâtu fi Menahici'l-Muhaddisin**, Dâru'l-Fecr el-Cedîd, 1993, Kahire s. 53-72. Müksirûn olarak bilinen 7 kişinin isimleri ve riyavet sayıları şöyledir: Ebû Hüreyre (r.a) 5374, Abdullah b. Ömer (r.a) 2630, Enes b. Mâlik (r.a) 2286, Âişe (r.aha) 2210, Abdullah İbn Abbas (r.a)1660, Câbir b. Abdillah (r.a) 1540, Ebû Saîd el-Hudrî (r.a) 1170.
[64] Sıddıkî, **Hadis Edebiyatı Tarihi**, s. 41-45.

İlk dönemlerde yazıdan ziyade ezbere ağırlık verilmiştir. Yazanlar da bir sonraki nesle aktarmak amacıyla değil, hâfızaya yardımcı olsun diye yazmışlardır. Abdullah b. Amr b. Âs'ın (ö. 65/684-85) yazdıkları ile ilgili; "Ben Resûlullah'tan işittiğim her şeyi ezberlemek amacıyla yazıyordum"[65] ifadesi bunu teyid etmektedir. Sahâbîlerden, işittiklerini yazıya dökenler olsa da genellikle sözlü olarak rivayete ağırlık verenlerin olduğu görülmektedir. Onlar, bu yolla kendi aralarında meydana gelen hataları da düzeltmiş, eksik veya yanlış anlamaları da gidermişlerdir. Bu konuda en çok titiz davranan ve olaylara hâkim olan Hz. Âişe'dir (ö. 58/678). Çünkü onun henüz baba evindeyken Araplar'ın nesep ilmi kazanımına haiz olması ve evlendikten sonra da vahyin merkezine gelmesi onu birçok alanda avantajlı konuma yükseltmiştir. O, sahabenin zaman zaman yanlış algılamalarını ve eksik ezberlemelerini düzeltme yoluna giderek tenkidde bulunmuştur.[66] Bedreddin ez-Zerkeşî (ö.794/1392) bu konuda *el-İcâbetu Li İrâdi Mâ İstedrekethu Aişetu Ala's-Sahabe*adlı bir esertelif etmiştir. Bu eserde, Hz. Âişe'nin hem sahabeye karşı hem de genel olarak yaptığı itirazlar ve düzeltmeler bir araya getirilmiştir.[67] H. Musa Bağcı da *Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu* adlı eserinde bu hususa işaret etmiş ve "Sahabenin birbirlerine yönelttiği tenkidler" başlığı altında konuyla alakalı olan rivayetleri derlemiştir.[68]

---

[65] Ebû Dâvûd, İlim, 3.

[66] Bedreddin ez-Zerkeşî, **el-İcâbetu li İradi ma İstedrekethu Aişetu ala's-Sahâbe** (thk. Said el-Afgânî), el-Mektebetu'l-İslâmî, 1970, Beyrut. 71 vd.

[67] Buhârî ve Müslim'in tahrîçte bulundukları Abdullah b. Melike'nin hadisinde; Osman b. Affân'ın kızı Mekke'de vefat etmişti. İbn Melike ben, İbn Ömer ve İbn Abbas orada hazır bulunduk. Abdullah b. Ömer, Amr b. Osman'a yönelerek şöyle dedi: "Allah Resulü (s.a.v.); ölü, ailesinin ağlaması sebebiyle azap görür*"* diye buyurdu. Abdullah b. Abbas devamla şöyle anlatır: "Ömer ile birlikte Mekke'den yola çıktım. Beydâ mevkiine varınca ağaç altında gölgelenen bir kafile gördük; bana git bak oradakiler kimmiş? dedi. Gidip baktım aralarında Suheyb'i görüp ona haber verdim. O da onu bana çağır dedi. İbn Abbas devamla; Ömer suikaste uğrayıp yaralandığında, Suheyb 'Vah kardeşim vah kardeşim!' diye ağlamaya başlamıştı. Bunun üzerine Ömer 'Ey Suheyb! Resûlulllah (s.a.v.) ölü, ailesinin kendisi üzerine ağlaması sebebiyle azap çeker, buyurduğu hâlde sen benim üzerime ağlıyor musun?' dedi. Ömer vefat ettiğinde İbn Abbas bu olayı Hz. Âişe'ye hatırlattığında Hz. Âişe, Allah Ömer'e rahmet eylesin. Hayır, vallahi Resûlullah (s.a.v.) birisinin ölü üzerinde ağlamasıyla ile ilgili şöyle buyurdu: "Allah, ailesinin ağlamasından dolayı kâfirin azabını arttırır." Daha sonra Hz. Âişe (r. anha), size bu konuda Kur'an yeter deyip şu âyeti okudu: "*Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez*." İbn Melike, bundan sonra İbn Ömer hiçbir şey söylemedi. Allah Ömer'e rahmet eylesin yalan söylemedi fakat ya unutmuştur ya da hata etmiştir.[67] Hz. Âişe'nin bu ve benzer örneklerde olduğu gibi zaman zaman sahâbîlerin yanlış anlamalarını, eksik ezberlemelerini düzeltme cihetine gittiği görülmektedir. Bu düzeltmelerin aynı zamanda onun hadis ilmine ne kadar vâkıf olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda ilmî itirazların uslubunu da öğretmektedir. Zerkeşî, **el-İcâbetu li İradi ma İstedrekethu Aişetu ala's-Sahâbe**, 71 vd.

[68] Bağcı, **Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu**, İlahiyat Yayınları, 2004, Ankara, s. 162-201.

Ashâbın birbirlerine karşı tutumunda saygı kurallarını aşmadan hareket ettikleri görülmektedir. Onların birbirlerini eleştirirken "bir şey duydu ezberleyemedi", "hadisi iyi işitmediği için rivayetini doğru yapamadı", "unuttu", "yanıldı", "insanlar ne de çabuk unuttu", "vehmetti", "hata yaptı", "hadisi iyi işitmedi", "kulak yanılır" gibi geçmiş zaman kipini kullanmaları yapılan hataların devamlı olmadığını göstermektedir.[69]

Sahabenin, ilim öğrenmek gayesiyle seyahatler gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu yolculukları dünya çıkarları için değildi. Onlar Hz. Peygamber'den duyamadığı bir hadisi duymak, duyup da tam ezberleyemediği bir hadisi daha iyi ezberlemek ve pekiştirmek amacıyla seyahatler yapmışlardır. Bu seyahatlerinin gayesi Hz. Peygamber'in hadislerini muhafaza etmedeki titizlikleridir. Câbir b. Abdullah'ın (ö. 78/697) bir hadis için bir aylık uzak mesafede bulunan Abdullah b. Uneys'in (ö. 54/674) yanına, Ebû Eyyûb'ün de (ö. 49/669) bir hadisi işitmek için Mısır'a yolculuk yaptıkları bilinmektedir.[70] Câbir'in aynı zamanda Mısır'da bulunan Mesleme b. Muhalled'den (ö. 62/682) duyduğu bir hadisin sıhhatini öğrenmek için Mısır'a gidip döndüğü de rivayet edilmektedir.[71]Ebû Eyyûb el-Ensârî, Mısır'da bulunan Ukbe b. Amr'ın (ö. 58/678) yanına giderek "Müslümanlar'ın -ayıplarının- örtülmesi hakkında Hz. Peygamber'den işittiğim hadisi seninle benden başka bilen kalmadı" dedi. Ukbe kendisini tasdik ederek hadisi ona okur, bunun üzerine Ebû Eyyûb hadisi dinledikten sonra bineğine binerek Medine'ye doğru yola koyulur.[72] Ebû Eyyûb'ün çaba ve gayretleri bize ashâbın hadis ilmini kendilerine nasıl dert ettiklerini göstermektedir. Bununla beraber sahabenin ve sonradan gelen neslin bu uğurda her türlü zorluklara katlandıkları da bir gerçektir.

Sahabe, Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in haberleri araştırmaya teşvik etmeleri ve daha sonra meydana gelen siyasi problemlerin yaşanmasından dolayı hadislerin Resûlullah'a ait olup olmadığını tespit amaçlı; râvileri araştırmak, hadisi nakledenden şahit talep etmek, hadisi nakledene yemin ettirmek ve hadisleri Kur'an'a, sünnete ve akla arzetmek gibi yollara başvurdukları bilinmektedir.

---

[69] Yücel, **Hadis İstılahlarının Doğuşu**, s. 102.
[70] İbnü'l-Cevzî, **el-Mevduât**, I, 68,
[71] Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, s. 18.
[72] Hatîb el-Bağdâdî, **er-Rihletu fi Talabi'l-Hadis** (thk. Nureddin Itr), Mektebû Mescidu'n-Nebevi, 1975, s. 119-121.

3.5.Hadis Usulünün Tâbiîn Döneminde Gelişimi

Tâbiûn Arapça tâbi' kelimesinin çoğuludur. Hz. Peygamber'in ashâbından herhangi biriyle mümin olarak görüşen ve iman üzere ölen kimselere denilmektedir.[73] Allah (c.c) onlar hakkında: *(İslam dinine girme hususunda) öne geçen ilk muhacirler ve ensar ile onlara güzellikle tâbi olanlar var ya, işte Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır*"[74]diye buyurmuştur. Allah Resûlü de onlardan şu övgüyle bahseder: "En hayırlı asır benim asrımdır. Sonra gelenler ve onlardan sonra gelenlerdir."[75]

Sahabe döneminde olmayan bazı önemli gelişmeler tâbiîn dönemde cereyan etmiş ve o dönemde olmayan birtakım şartlar ve kurallar bu dönemde gerekli hâle gelmiştir. Zira tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerinde bazı siyasî, sosyal ve kültürel akımlar meydana gelmiştir. Özellikle Hz. Osman'ın (ö. 35/656) şehit edilmesi, Hz. Ali (ö. 40/661) döneminde ortaya çıkan Cemel ve Sıffîn hadiselerinde birbirlerini katleden Müslümanlar'ın durumu tartışma konusu olmuştur. Sonuç itibari ile büyük günah, iman-küfür sınırı, kader ve insanın ihtiyari fiilleri gibi itikadî meseleler tâbiîn döneminde ortaya çıkmaya başlamıştır.[76]

İlk Müslümanlar Hz. Ali ile Hz. Muâviye (ö. 60/680) arasında çıkan savaştan sonra üç kısma ayrılmışlardır: Hz. Ali taraftarları olan Şîa, Şam'da Hz. Muâviye taraftarları ve her ikisine karşı cephe açan Hâricîler. İçten ve dıştan Hz. Ali'ye düşman olanlar onu yıpratma ve ortadan kaldırmak için çaba sarfetmişlerdir. Hicrî kırkıncı yılı sünnet/hadis için bir dönüm noktasıdır. Hz. Ali'nin şehadetinden sonra hadis uydurmalar ve yalanlar daha çok artmaya başlamış, bütün fırkalar kendi görüşlerini desteklemek için Kur'an ve sünnetten delil getirmeye çalışmışlardır. Elbette ki her grubu destekleyecek âyet ve hadis bulmak güçtü. Kendi görüşlerini destekleyecek hadisler bulamayınca da uydurma yoluna gitmişlerdir. Uydurmanın en çok yaygın olduğu alan, şahısların fazileti hakkında olmuştur. Bu konuda hadis

---

[73] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c. 2, s. 206; Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 30; Ârif Ulu, **Tâbiûnun Sünnet Anlayışı**, İFAV, İstanbul, 2015, s. 25.

[74] Tevbe 9/100.

[75] Buhârî, Kitâbu Fedâili Ashâbi'n-Nebî, 1; Müslim, Kitâbu Fedâili's-Sahabe, 50; İbn Mâce, Kitâbu'l-Ahkâm, 27; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, c. 1, 37-417-434; c. 2, 228-410; c. 4, 267-427; Hâkim, **Ma'rife**, s. 87.

[76] Ethem Ruhi Fığlali, "Hâricîler", **DİA**, c. 16, s. 169-175; İrfan Abdulhamid, "Cebriyye", **DİA**, c. 7, 205-208.

uydurmanınbaşlamasında öncülük edenler Şîa ve Hâricîler'dir.[77] Bu gruplar Kur'an ve sünnette aradıklarını bulamayınca amaçlarına ulaşmak için yalan yollardan destek aramışlardır.[78] Tâbiînden önceki dönemlerde uydurma hareketlerinin olmadığı bir gerçektir.[79] Zira sahabeler, canlarını ve mallarını Hz. Peygamber'e feda eden, güvenin ve fedakârlığın timsâli idiler. Özellikle sahâbî ve tâbiînin ilk döneminde yer edinemeyen uydurma hareketi tâbiîn neslinin son döneminde hız kazanmış; siyasi ihtilaflardan dolayı ilk uydurma rivayetleri ortaya atan Irak'ta Şîa olmuştur. Ayrıca siyasi ihtilafların yanında zındıklar da İslam'ı karalamak, insanların nazarında küçük düşürmek ve İslam inancını zayıflatmak amacıyla hadis uydurmaya başladılar. Allah korkusunu taşımayan kıssacılar, mal ve servet hırsı güdenler, basit emeller uğruna çok sevap kazanma arzusu güden cahiller, fıkhî, kelamî ve mezhebî görüşlerini desteklemek için bazı fırkalar hadis uydurdular. Bunun yanında ırk, kabile, dil, belde ve imamlarının taassubunu desteklemek, krallara, yaranmak, şahsî çıkarlar ve şöhret amacıyla da hadis uydurmacılığı başlamıştır.[80] İslam ümmetinin parçalanması için elinden gelen her fırsatı değerlendiren zihniyetler bu karışıklıkları fırsat bilerek kendi lehlerinde İslam'ın da aleyhinde kullanmaya başlamışlardır. İlk dönemde önemsiz

---

[77] Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer İbnü'l-Cevzî, **Kitabu'l-Mevduât mine'l-Ahadisi'l-Merfuat** (thk. Nureddin b. Şükri b. Ali Boyacılar), Mektebetu Advau's-Selef, 1997, Riyad, c.1, s. 51; Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, s. 109.

[78] Ekrem Ziya Umeri, **Hadis Tarihi**, s. 49; Mahrus Rıdvan Abdulaziz, **Menâhicu'l-Muhaddisin**, s. 74-75.

[79] Hadis uydurmanın tarihi süreci hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. İbn Hazm (456/1064), Ahmed Emin, Zübeyr Sıddıkî, Muhammed Ebû Zehv ve İdlibî gibi bir kısım âlimler Bureyde rivayetini delil göstererek hadis uydurma işinin ilk olarak Hz. Peygamber döneminde ortaya çıktığını söylemişlerdir. Ali b. Mushir → Salih b. Hayyân → İbn Bureyde → Bureyde'den (ö.63/682) hadisi şöyle nakleder: "İsmi bilinmeyen bir şahıs Hz. Peygamber'in elbisesine benzeyen bir elbise giyerek Medine'ye iki mil uzaklıkta bulunan Leysoğulları kabilesine gelir ve Hz. Peygamber'in kendisine yetki vererek kendisini onlara gönderdiğini söyler. Bu şahıs Cahiliye devrinde Leysoğulları kabilesinden bir kadınla evlenmek istemiş, fakat bu isteği reddedilmişti. Bu sebepten dolayı bu hileli yola başvurmuş ve o kadının evine veya kendine gösterilen bir yere yerleştirilmiştir. Bu görevlendirme işinden şüphelenen kabile halkı birini Hz. Peygamber'e göndermişler. Bu habere öfkelenen Hz. Peygamber: 'Yalan söylemiş Allah'ın düşmanı' diyerek şöyle buyurmuştur: 'Her kim bilerek bana yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın'" İbnü'l-Cevzî, **Kitâbu'l-Mevduat**, c. 1, s. 55-56; Enbiya Yıldırım, **Hadis Problemleri**, Rağbet, 2001, İstanbul, s. 14.
İkinci görüş, Muhammed Acâc el-Hatîb, Mustafa A'zamî, Muhammed Ebû Şeybe, Abdulfettâh Ebû Gudde gibi bazı çağdaş âlimler de hadis uydurma işinin hicrî kırkıncı yılda başladığını ileri sürerler. Bunlara göre Hz. Osman'ın şehadetinden sonra ortaya çıkan siyasî ve itikadî tartışmalar sonucunda fırkalar kendi haklılıklarını desteklemek amacıyla hadis, tefsir ve siyerden deliller aramaya başlamışlardır. Yıldırım, **Hadis Problemleri, s.** 23-24.
Üçüncü görüş de hadis uydurma faaliyetinin hicrî birinci asrın son üçte birlik diliminde (h. 66'dan sonra) başladığını söyleyen çağdaş yazarlardan Fellate, bundan önceki karışıklıkların yalan uydurma döneminin bir çeşit "hazırlık safhası" olduğunu belirtmektedir. Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s. 116.

[80] İbnü'l-Cevzî, **Kitabu'l-Mevduât**, c. 1, s. 51.

gibi görünen bu faaliyetler zaman içerisinde içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Kötü emelli insanlar ya da cahil, ilmen ve ahlaken zayıf fıtratlı olanlar tarihî süreç içerisinde İslam dinine en büyük darbeyi vuranlardır.

İslam dünyasında bu çalkantı yaşanırken, sonradan gelen nesiller arasında güven bunalımı oluşmuş, diğer taraftan da uydurma faaliyeti bu kargaşadan nemalanarak hız kazanmıştır. Muhammed b. Sîrîn, "Önceleri isnaddan sorulmazdı. Sonradan sorulmaya başlandı. Sünnet ehlinden olanların hadisi alınırdı, sünnet ehlinden olmayanların hadisi alınmazdı"[81] demiştir. Ebü'l-Âliye (ö. 90/709); "Kişinin namazına, sünnetlerine bakılır, eğer namazlarını güzel kılarsa yanına oturur ondan hadis alırdık, şayet namazına dikkat etmez ise yanından kalkar ondan hadis almazdık"[82]demiştir. Abdullah İbn Abbas da (ö. 68/687-88) "Hz. Peygamber şöyle şöyle buyurdu" diyerek hadis rivayet etmeye çalışan Büşeyr el-Adevî'yi dinlemeyip şöyle bir gerekçe ile izah etmeye çalışmıştır: "Hadise yalan karışmadan önce birisi; 'Hz. Peygamber şöyle buyurdu' dediği zaman gözlerimiz ona dikilir, kulaklarımız pür dikkatle ona eğilirdi. Fakat doğru ya da yalan demeden rastgele konuşulmaya başlandıktan sonra artık bildiklerimizden başkasını almaz olduk."[83]A'meş de (ö. 147/765) İbrâhim en-Nehaî'nin (ö. 96/714): "İsnad ancak el-Muhtâr döneminde sorulurdu" dediğini nakletmiştir. [84] Bu rivayette söz konusu edilen Muhtâr'dan kasıt, Hz. Ali'ye yalan isnad eden Muhtâr b. Ubeyd es-Sakafî'dir (ö. 67/687).[85] Bu gibi ifadelerle güven duygusunun ne kadar azaldığı ve fırkalara ayrılmakla da hadis uydurmanın nasıl hız kazandığı gösterilmektedir.

Tâbiîn devrinde böyle hadiselerin cereyan etmesinden sonra hadis rivayeti daha sıkı tutulmaya başlandı. Özellikle yalanın yaygınlaşmasından sonra Muhammed b. Sîrîn "Bu İlim dindir. Dininizi kimden aldığınıza iyi bakınız"[86] derken, İbn Mübârek de "İsnad dindendir. Şayet isnad olmamış olsaydı, kişi her istediğini istediği şekilde söylerdi", yine başka bir ifadesinde de "Bizim ile diğer toplumlar

[81] Müslim, Mukaddime. s. 15.
[82] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 402-403.
[83] Dârimî, **Sünen**, 123-125; Müslim, Mukaddime, s. 13; Hâkim, **Ma'rife**, s. 17; Hadislerle İslam, **DİB**, 2015, Ankara, c. 1, s. 67; İbnü'l-Cevzî, **Kitabu'l-Mevduât**, c. 1, s. 67.
[84] Ahmed b. Hanbel, **el-İlel**, c. 2, s. 300.
[85] Ulu, **Tâbiunun Sünnet Anlayışı,** s. 93.
[86] Müslim, Mukaddime s. 4.

arasında isnad vardır.” demiştir.[87] Birgün Utbe b. Ebî Hekim, İshak b. Ebî Ferve ve Zührî bir arada bulunurken İbn Ebî Ferve “قال رسول الله/ diye söze başlayınca, Zührî ona; ‘Allah canını alsın, Allah’a karşı bu cesaretin nedir?Hadisin isnadını zikretmeyip ve hiçbir bağlantısı olmayan ipsiz ve halkasız hadis rivayet ediyorsun’”[88] diyerek onun konuşmasına müdahale etmiştir.

Sahabenin bir hadis için günlerce yolculuk yaptıkları gibi onlardan sonra gelen tâbiînin de hadislerin güvenilir olup olmadığını tespit etmek için benzer yolculuklar yaptıkları görülmektedir. Câbir b. Abdullah’ın bir hadis için bir aylık mesafede bulunan Abdullah b. Üneys’in yanına, Ebû Eyyûb’ün de bir hadisi işitmek için Mısır’a yolculuk yaptıklarını ifade etmiştik.[89] Üstadlarını örnek alan tâbiîn nesli de aynı yolu takip etmiştir. Bişr b. Abdullah el-Hadramî (ö. 38/658); “Bir hadisi elde etmek için bineğime binip şehir şehir dolaşır onu işitirdim” demiştir. Tâbiîn büyüklerinden Saîd b. el-Müseyyb de (ö. 94/713) tek bir hadis öğrenmek için gece gündüz yolculuk yaptığını ifade etmiştir.[90] Ebû Kilâbe’nin (ö. 104/722), Medine’de hiçbir ihtiyacı olmadığı halde bir hadisi işitmek ve sorularının cevabını öğrenmek için üç gün beklediği ve cevabını aldıktan sonra Medine’yi terkettiği ifade edilmektedir.[91] Yapılan seyahatlerin ana amacı âlî isnad elde etmek ve hadis lafızlarını bir araya getirerek müzakerede bulunmaktı.[92] Bu çalışmalar ve gayretlerin amacı sünneti korumak, Allah Resulü’nden yalanı bertaraf etmekti. Şayet bu mümtaz şahsiyetlerin gayretli çalışmaları olmasaydı hükümler değişir, hiç kimse sahih hadisi zayıfından ayırt edemezdi.[93]

İlim ehli, titiz davranarak hadis hususunda zayıf olan ve hadislerinin terk edilmesi gereken kişileri hiç çekinmeden açığa vurmuş, deşifre etmişlerdir. Özellikle Hz. Peygamber’e yalan isnad edenlerden hadis alınmaması hususunda ittifak

[87] Müslim, Mukadiime, s. 5; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 433.
[88] İbn Hibbân, **Kitabu’l-Mecruhin mine’l-Muhaddisin** (thk Hamdi Abdulmecid es-Selefî), Dar es-Sâmii, 2000, Suudi Arabistan, c. 1, s. 27-28; Hâkim, **Ma‘rife**, s. 42; İbnü’l-Cevzî, **Kitabu’l-Mevduât**, c. 1, s. 67.
[89] İbnü’l-Cevzî, **Kitâbu’l-Mevduât,** c. 1, s. 68,
[90] Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu’l-Fâsıl**, s. 17.
[91] Dârimî, **Sünen**, c. 1, s. 149; Bağdâdî, **er-Rihletu fi Talabi’l-Hadis**, s. 144.
[92] Hatîb el-Bağdâdî, **er-Rihle**, s. 144.
[93] İbn Hibbân, **Kitâbu’l-Mecruhîn**, c.1, s. 28; İbnü’l-Cevzî, **Kitâbu’l-Mevduât**, c. 1, s. 69.

etmişlerdir. Hayatında bir kez dahi olsa yalan konuşmuş olandan, bidat, hevâ ehli ve zındıklardan hadis alımında ise ihtiyatlı davranmışlardır.[94]

Sahabe devrinde ferdî de olsa hadis yazanların var olduğu bir gerçektir. Ancak birtakım nedenlerden dolayı ileri gelenlerden bazıları buna karşı çıkmışlardır. Tâbiîn döneminde ise hadislerin yazılması ile ilgili görüşler ağırlık kazanmış, görüş değişikliğine sebep olan en önemli nedenlerden biri sosyopolitik olaylar neticesinde hadis uydurmacılığı başlaması olmuştur. Zührî bu durumu açıkça şöyle ifade etmiştir: "Eğer Şark tarafından bilmediğimiz ve kabul etmediğimiz bazı hadisler gelmemiş olsaydı ne bir hadis yazardım ne de yazılmasına müsaade ederdim."[95]Zührî'nin "Şark tarafı" olarak zikrettiği bölgenin Irak olduğu söylenmektedir.[96]

Tâbiîni hadis yazmaya sevk eden nedenlerden biri de yazı ve ezber ile ilgili düşüncelerin değişmeye başlamasıdır. Tâbiûndan Ebû Kılâbe'nin "Yazmak unutmaktan daha iyidir"[97] ifadesi ile Yahyâ b. Ebî Kesîr'in (ö. 129/747) öğrencisi Ma'mer'e yaptığı "Yazmazsan kaybedersin veya yetersiz kalırsın"[98] uyarısı bu değişimin bir ifadesidir.

Tâbiînden bazılarını hadis yazmaya sevk eden bir diğer önemli sebep de idarecilerin bu âlimlere yazma konusunda ısrar etmeleridir. Bu konu da Zührî şöyle demiştir: "Amirlerin bizi hadis yazmaya zorladıkları zamana kadar ilmi/hadis yazmayı hoş karşılamazdık. Amirlerin bizi zorlamasından (bizim de yazmamızdan) sonra, artık Müslümanlar'ı hadis yazmaktan engellemenin bir mânası kalmadığını anladık."[99] Hadis yazmaya karşı çıkanların gerekçesi ezberleme işinin terkedilme

[94] İbnü'l-Cevzî, **Kitâbu'l-Mevduât**, 71-72.
[95] Hatîb el-Bağdâdî, **Takyîdu'l-İlm**, s. 107-108.
[96] Koçyiğit, "İbn Şihab ez-Zührî", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1976, sy. 21, s. 69; Ulu, Arif, **Tâbiunun Sünnet Anlayışı**, İFAV, 2015, İstanbul, s. 94.
[97] İbn Receb el-Hanbelî, **İlel**, c. 1, s. 74.
[98] Abdürrezzâk, **el-Musannef**, c. 11, s. 259; Zehebî, **Siyer,** c. 6, s. 29; Ulu, **Tâbiunun Sünnet Anlayışı**, s. 95.
[99] Hatîb el-Bağdâdî, **Takyîd**, s. 107; Zehebî, **Siyer**, c. 5, 334; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 9, s. 345.

korkusuydu. İbrâhim en-Nehaî'nin "Yazmayın, sonra (ona) güvenir, (ezberi terkedersiniz!)" dediği rivayet edilmektedir.[100]

Tâbiînden ilk olarak resmen tedvin hareketini başlatan kişi Halife Ömer b. Abdülazîz'dir (ö. 101/720). Onu tedvin işine sürükleyen amillerin başında; sahabenin vefatıyla hadis ilminin ortadan kaybolma korkusu, siyasî ve itikadîfırkaların ortaya çıkışıyla hadis uydurmanın ortaya çıkmasıdır. Bunun yanında Ömer b. Abdülazîz, Saîd b. el-Müseyyeb, Şa'bî (ö. 104/722), Katâde b. Diâme (ö. 118/735) gibi bazı tâbiînlerin öğrencilerine hadis yazmayı ve yazdırmayı teşvik ettiklerini görmüştür. O, bu ve buna benzer nedenlerden dolayı resmî tedvin hareketini başlatıp bu işe ilk olarak resmî hüviyet kazandırmıştır.[101] Zikredilen rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla ilk tedvin hareketinin Zührî tarafından başlandığını ve bu da Ömer b. Abdülazîz'in Ebû Bekir b. Hazm'a ilk emriyle resmî hüviyet kazandığını göstermektedir. Her ne kadar ilk tedvin hareketi Zührî tarafından başlamış olsa da onun dışında başkasının bu işle uğraşmadığı anlamına gelmez. Çünkü hadis kitâbetinin ilk dönemden itibaren başladığı, daha sonra yaygınlaştığı bir gerçektir. Her ne kadar bu dönemde bir kısım ilim ehli tarafından hadis kitâbeti uygun görülmese de sahâbîlerden Hz. Peygamber'den işittikleri hadisleri yazan kimselerin de bulunduğu inkâr edilemez.

---

[100] İbn Abdilber, **el-Câmi''**, c. 1, s. 68; Aydınlı, "Hadis Rivayetinde Yazının Kullanımı ve Güvenilirliği", **Sünnetin Dindeki Yeri Sempozyumu, s.** 310.

[101] Ömer b. Abdülazîz sahih hadislerin bir kitapta toplanması halinde korunabileceğini düşündüğünden Medine'de bulunan Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a: "Hz. Peygamber'in hadislerini, sünnetlerini, Ömer'in rivayet ettiği hadisleri araştırıp onları yaz" der. "Çünkü ben ilmin kaybolmasından ve ilim ehlinin ölüp gitmesinden korkuyorum," der. Her ne kadar bu emrin sadece Medine Valisi Ebû Bekir b. Hazm'a yazıldığı anlaşılsa da aslında bu emrin himayesi altında bulunan diğer valilere de verildiği anlaşılmaktadır. Bunların başında bu emri yerine getiren ilk müdevvin olarak bilinen İbn Şihâb ez-Zührî'dir (ö. 124). Kendisi bu ilmi benim tedvinimden önce hiç kimse tedvin etmemiştir demektedir. Ayrıca kendisine verilen tedvin emrini şöyle ifade etmektedir; "Ömer b. Abdülazîz bize sünnetin toplanmasını emrettiğinde biz de ona defter defter halinde yazdık. O da himayesi altında bulunan her yere bu defterlerden birer nüsha gönderdi." Bu asırda Mekke'de ilk tedvin eden, Abdülmelik b. Abdulaziz b. Cüreyc (ö.150) ve Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö.151), Medine'de, Said b. Ebî Urve (ö.156) ve er-Rabi' b. Sabih es-Sa'di (ö.161), Mâlik b. Enes (ö.179), Kûfe'de Ebû Hanîfe en-Nu'man b. Sâbit (ö.150), Süfyân es-Sevrî (ö.161), Basra'da Hammâd b. Seleme (ö.167), Şam'da Evzâî (ö.157), Horasan'da Abdullah b. Mübârek (ö.181), Yemen'de Ma'mer b. Râşid (ö.154), Rey'de Cerîr b. Abdulhamid'dir (ö.188). Celaluddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî **Tenviru'l-Havâlik Şerhun ala Muvatta Mâlik** (Muhammed Abdulaziz el-Hâlidî), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002, Beyrut, s. 5; Dârimî, **Sünen**, c. 1, s.137; Hatîb el-Bağdâdî, **Takyîdu'l-İlm**, s. 136; Ebû Ömer Yûsuf b. Abdulber, **Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fâdlihi** (thk. Ebü'l-Eşbal ez-Zührî), Dar İbn Hazm, tsz., c.1, s. 319; İbn Abdilber, **Câmiu Beyani'l-İlm ve Fadlihi**, c.1, s. 331; Kettânî, **er-Risaletu'l-Mustatrafe**, s. 4; A'zamî, **Dirâsâtun fi'l-Hadîsi'n-Nebevî**, s. 72; Mahrus Rıdvan, **Menâhicu'l-Muhaddisin**, s. 81-83.

Zührî'nin bu kadar ön planda olmasının ana nedeni yapmış olduğu çalışmalarının verimli olmasından kaynaklanabilir.

3.6. Hadis Usulünün Etbâu't-Tâbiîn Döneminde Gelişimi

Etbâu't-tâbiîn; tâbiînlerden sonra gelenler, tâbiîni takip edenler mânasına gelmektedir. Sözlük olarak "tâbiîni izleyenler" demektir. Hz. Peygamber'in "İnsanların en hayırlısı benim asrımda yaşayanlardır..."[102]hadisinde ifade ettiği üçüncü nesildir. Tebeu't-tâbiîn, sahabe ve tâbiînden sonra gelen nesildir. Onların devrinin başlangıcını ve sonunu kesin tespit etmek mümkün değildir. Âlimler, hadis râvilerini bir kısım tabakalara ayırmışlardır. Bazı âlimler, tebeu't-tâbiîn dönemini, son tâbiî olarak kabul edilen Halef b. Halîfe'nin (ö. 180/796)yüz seksen yılına denk gelen vefat tarihini dikkate alarak dönemin başlangıcı, iki yüz yirmi yılınıda bu dönemin sonu olarak kabul etmişlerdir. Ancak İmam Mâlik ve Şu'be b. Haccâc gibi âlimlerin yüz seksenden önce vefat ettikleri görülmektedir. Her ne kadar bu neslin bazıları iki yüz yirmi yılı gibi geç tarihlere kadar yaşamış olsalar da tâbiîn döneminin bir kısmını da içine alacak şekilde değerlendirilmiştir. Bu da yaklaşık olarak 135-190 yılları arasını tebeu't-tâbiîn döneminden sayılmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

Tâbiîn döneminde Ömer b. Abdülazîz'in emriyle başlayan tedvin hareketinin etbâu't-tâbiîn döneminde daha da hız kazandığı görülmektedir. Bu çalışmalarla, hadislerle birlikte sahabe ve tâbiîn fetvaları da derlenmiştir. Etbâu't-tâbiîn dönemi hadis tahammülü ve rivayeti usullerinin en mükemmel şekilde icrâ edildiği devirdir. Bu dönemde hadisler gelişigüzel toplanıp sahifelerde derlenmesiyle yetinilmemiş, aynı zamanda konularına göre bablara ayrılmış bir şekilde tasnife tâbi tutulmuştur.Bu çalışmaların ilk ürünü musannef türü eserlerdir ki bunların bir kısmı günümüze kadar ulaşmış diğer bir kısmı da zamanla telif edilen eserlerde yer almıştır. Tedvin ve tasnif süreci içerisinde ilk eser telif edenler arasında; Medine'de Mâlik b. Enes, Mekke'de İbn Cüreyc (ö. 150/767), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814); Kûfe'de Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), İbn Ebî Zâide (ö. 193/809); Basra'da er-Rebi' b. Sabîh (ö. 160/777), Said b. Ebî Arube (ö. 156/773), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784); Yemen'de Ma'mer

[102] Buhârî, Şehâdât, 9, Fedâilu's-Sahâbe, 1, Rikâk, 7, Eymân 7; Müslim, Fedâilu's-Sahâbe, 214; Ulu, "Tebeu't-tâbiîn" **DİA**, TDV Yayınları, c. 40, s. 217-218, İstanbul, 2010.

b. Râşid (ö. 152/770); Dımaşk'ta Evzâî (ö.157/774); Rey'de Cerîr b. Abdulhamid (ö. 188/804); Horasan ve Merv'de Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797); Vasıt'ta Hüşeym b. Beşir (ö. 183/779) gibi âlimler öne çıkmışlardır.[103]

Etbâu't-tâbiîn dönemi tâbiîler döneminde başlatılan yazılı rivayet, isnad faaliyeti, râvilerin tenkid edilmesi gibi konularla ilgili kural ve kavramları geliştirerek devam ettiren üçüncü nesildir. Özellikle hicrî ikinci asrın başlarından itibaren çoğalan hadis uydurma çabaları nedeniyle râvi tenkidleri de artarak devam etmiştir. Bu tenkidler muhaddisler tarafından genellikle şifahi/sözlü olarak nakledilmiştir.

Râvilerin gerek kişilikleri gerekse hadis rivayetleri açısından ehliyetli olup olmadıklarını belirleyen eserler hicrî üçüncü yüzyılda telif edilmeye başlamıştır. Bu devirde tabakât, tarih, cerh ve ta'dîl adlarıyla telif edilen eserler hem râvinin kişiliğini tetkik etme hem de hadis rivayeti için ehliyetini tespit etme amacını içeriyordu. Bu dönemde, İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Yahya b. Maîn'in *Kitâbu't-Târih veMa'rifetu'r-Ricâl,* Ali b. el-Medînî'nin *Suâlât, Kitâbu't-Târih, ed-Duafâ', Kitâbu's-Sikat ve'l-Müsebbitîn,et-Tabakât,Kitâbü'l-Müdellisîn, Men lâ Yuhteccu velâ Yüskitü*, Buhârî'nin *et-Târihu'l-Kebîr, et-Târihu'l-evsat,et-Târihu's-sağir, Kitâbu'd-Duafâi's-Sağir,* İclî'nin (ö. 123/741) *Târihu's-Sikat,* Fesevî'nin (ö. 277/890) *el-Ma'rife ve't-Târih,* Nesâî'nin *ed-Duafâ' ve'l-Metrûkîn*[104] gibi çalışmalarının üçüncü asırda râvilerin ehliyetlerini tespit amaçlı telif edilen eserler olduğu görülmektedir.

3.7. Hadis Usulünün Hicrî Üçüncü ve Dördüncü Asırda Gelişimi

Hicrî üçüncü asırda hadis ilimlerinde dönemin ileri gelen âlimlerinin gayretleri ile büyük gelişmeler sağlanmıştır. Zehebî (ö. 748/1348), bu dönemi hadis münekkidçileri açısından mütekaddimîn ve müteahhirîn arasını ayıran sınır olarak

[103] Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fasıl**, s. 611-613; Hâkim, **Ma'rife,** s. 46-48,152-161; Zehebî, **Siyer,** c. 6, s. 390-403; Tehânevî, **Kavâidu fi Ulumi'l-Hadis**, s. 305-345; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 176; Ulu, "Tebeu't-tâbiîn", **DİA**, c. 40, s. 217-218.

[104] Muhammed Murtaza el-Hüseynî ez-Zebedî, **Tâcu'l-Arus min Cevâhiri'l-Kâmus** (thk. Abdussettar Ahmed Farac), Matbaatu Hukumeti Kuveyt, 1971, Kuveyt, c. 9, s. 204; Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 314.İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar maa Nuhbeti'l-Fiker** (thk. Nufayis Ahmed Misbahî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011, Beyrut, s. 277-280; Muhammed Mustafa A'zamî, **Dirâsâtun fi'l-Hadisi'n-Nebevi**, el-Mektebu'l-İslâmî, 1980, Beyrut, s. 72;Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 126.

kabul etmiştir. Ona göre hicrî üçüncü asırda hâfızalarında hadis olup da kayıt altına alınmamış râviler kalmamıştır. Bu nesilden sonra artık semâ yoluyla elde edilen rivayetlerin yerini hadis nüshalarında toplayan hadisçiler almıştır.[105] İlk dönemden, yaklaşık olarak hicrî üçüncü asrın başlarına kadar devam eden tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn döneminde ihtiyaç duyulan usul kuralları konulmuş, tatbik edilmiş ve bunlarla ilgili kavramlar geliştirilmiştir. Ancak bu kavramların yazılı kaynaklarda kayıt altına alınması hicrî üçüncü asrın başlarından itibaren söz konusu olabilmiştir. Üçüncü asırdan sonra da hadis usulü kuralları değişik vesilerle yazılmaya başlanmıştır.[106]

Hadis metinlerinin kitaplarda toplanma sürecinin tamamlandığı bu devirde hadis usulü ilmine kaynaklık eden eserler de yazılmıştır. Hadis usulü konuları bu dönemde genel olarak hadis eserlerinin ya mukaddimelerinde ya da "İlel", "Merâsil" ve "Târih" türü eserlerde dağınık bir şekilde ele alınmıştır. Etbaut'tâbiîn döneminin sonuna doğru hadis usulü kavramlarının tam teşekkül etmesinden sonra artık sistemleşme ve metotlaşma sürecine girmiştir. Hicrî üçüncü asra ışık tutan en önemli eserlerin başında şunlar gelmektedir:

3.7.1. İmam Şâfiî'nin *er-Risâle*'si

İmam Şâfiî, birçok eserinde hadis usulü konularını ele almıştır. *İhtilâfu'l-Irâkiyyin,İhtilâfu Ali ve İbn Mes'ûd,Beyâni Ferâizillâh*, *Sıfatu Nehyi Resulillah, İhtilâfu'l-İstihsân,er-Red alâ Muhammed eş-Şeybânî, er-Red Alâ Siyeri Evzâî* ve *el-Ümm* gibi eserlerinde hadis usulü konularına dağınık bir şekilde değinmiş, ancak*er-Risâle'*de ise daha yoğun bir şekilde hadis usulü konularına yer vermiştir. *er-Risâle*Sünnîİslamdüşüncesiningelişiminde önemli bir yere sahiptir. Çünkü *er-Risâle* daha sonraki dönemlerde şekillenip olgunlaşacak olan hadis usulünün ilk ve en önemli örneğidir. Bu dönemlere hadis ve sünnet konusunda ıstılahî kavramların gelişmesinde usul olarak *er-Risâle*'nin yön verdiği görülmektedir.[107] Onun *er-Risâle*'de belli başlı şu konulara yer verildiği görülmektedir:

---

[105] Zehebî, **Mizânu'l-İ'tidâl**, c. 1, s. 4; Abdullah Çelik, "Hicri III. Asırda Hadis Usûlüne Kaynaklık Eden Eserler ve Özellikleri"**, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Dergisi**, Bahar 2018, c. 6, sy. 11, s. 119-138.

[106] Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 51.

[107] M. Hayri Kırbaşoğlu, **Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü,** Kitabiyat Yayınları, 2013, Ankara, s. 7.

İmam Şâfiî, öncelikle hadislerde görülen ihtilaflardan, ihtilaf sebeplerinden ve bu ihtilafların nasıl giderileceğinden bahsetmiştir. İlim bölümünden sonra "Haber-i Vâhid" konusuna genişçe yer verilmiş, haber-i vâhidin delil oluşu üzerinde uzunca durulmuştur. Daha sonra icma, kıyas, içtihat, ihtilaflar ve sahâbî görüşleri ile ilgili düşüncelerini dile getirmiştir.[108]

Sünnet tanımı diğer eserlerinde görülmemekle beraber *er-Risâle*'de sünnetin tanımını "Mutlak sünnet denilince anlaşılacak olan şey sadece Hz. Peygamber'in sünnetidir" şeklinde tanımlama yapılmıştır. Hadiste munkatı' terimini ve tedlîsin tanımını ilk olarak Şâfiî yapmıştır. Mürsel meselesini ilk tartışma konusu yapan da Şâfiî'dir. Hâkim'in munkatı' hadisi; "isnadda tâbiînden sonra gelen râvisinin düştüğü hadistir" şeklindeki tanımı, Şâfiî'yi takip eden yüzyılda mürsel ile aynı anlamda kullandığı görülmektedir.[109]

Müteahhirîn hadis usul âlimlerinin sünnet ve sünnet/hadis anlayışları büyük ölçüde *er-Risâle*'den etkilenerek şekillenmiştir. Hadisin ıstılahi kavramları çok erken bir dönemde İmam Şâfiî tarafından *er-Risâle*'de bazen açıktan bazen de konu aralarında kavramı andıracak şekilde kullanılmıştır. Şâfiî'nin gerek açıktan ve gerekse dolaylı olarak kullandığı bu kavramların daha çok lügat anlamında kullanıldığı ve kavramsallaşma süreçlerini henüz tamamlamadıkları halde sonraki dönem usul âlimlerine ilham kaynağı olduğunu ve yön verdiğini ifade edebiliriz.

3.7.2. *Sahîhi Müslim*'in Mukaddimesi

Sahîhi Müslim'in mukaddimesi altı bab ve yüz rivayetten oluşmaktadır. Müslim, mukaddimenin girişinde eserinin telif nedenine, hadis usulüne dair bazı konulara ve bu eserinde takip ettiği metoda değinmiştir.

Müslim'in mukaddimesinin hadis usulüne dair konuları ele alan ilk çalışmalardan olduğu rahatlıkla söylenebilir. Fakat konular sistematik olarak ele alınmamış ve bütün konulara değinilmemiştir. Müslim'in, mukaddimede râvi ile ilgili konuları izah ettiği görülmektedir. "Münker, mürsel, tedlîs" ve "illet" gibi

[108] Şâfiî, **er-Risâle**, s. 471-590.
[109] Şâfiî, **er-Risâle**, s. 462; Hâkim, **Ma'rife**, s. 27; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis**, s. 57; Fuat İstemi, "İmam Şâfiî'nin Kullandığı Hadis Kavramları (er-Risâle örneği)", **Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, 8/2 (2016), s. 641-667.

usulkonularını açıklarken zaman zaman kendi görüşüne de yer vermektedir. Müslim, müteahhirîn döneminde genel kabul gören anlayışa göre "zayıfın sikaya muhalefeti" olarak tanımlanması yapılan münkeri, daha geniş anlamıyla ele alarak "râvisi ister zayıf ister sika olsun, ister teferrüd ister muhalefet etsin güvenilir râviler tarafından bilinmeyen, tanınmayan her rivayet" şeklinde tanımladığı görülmektedir. Aynı şekilde onun mürseli, tâbiînin sahabeyi atlayarak naklettiği hadis mânasında değil de inkıta' mânasında ele alarak kendi devrinde hadis usulüne ait kavramlara nasıl bir anlam yüklediğini göstermiştir. Böylelikle hadis tarihinde meydana gelen kavram kargaşasındaki asıl sebebin her dönemde kavramlara, yaşadığı dönemin ilmî birikimine göre anlamlar yüklendiği anlaşılmaktadır.[110] Bundan hareketle kavramlar araştırılırken söz konusu devrin ilmî birikiminin de incelenmesi ve göz önünde bulundurulması gerekir.

3.7.3. Ebû Dâvûd-*Risâletun İlâ Ehl-i Mekke*

Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889)*Sünen*'ini anlatan bu risale/mektup hadis tarihi, hadis usulü ve onun üzerine yapılan şerhlerin mukaddimelerinde yer almış ve hadisçiler de bundan çokça istifade etmişlerdir. Mekke âlimleri Ebû Dâvûd daha hayatta iken İslam dünyasında namı yayılan *Sünen* hakkında bizzat kendisinden bilgi istemişlerdir. Ebû Dâvûd'un da *Sünen* hakkında onlara verdiği cevap mektubun içeriğinden anlaşılmaktadır.[111]

Ebû Dâvûd'un birçok kavramlarına değindiği risalesi, *Sünen* için bir mukaddime özelliği taşımaktadır. O bu mektubunda hem *Sünen* eserini tanıtmakta hem de kullandığı metot ve kuralları açıklamaktadır. Bu mektup her ne kadar hadis alanında kısa ve öz olarak konuları ele alsa da o devrin hadis usulü anlayışını aydınlatacak bilgiler içermektedir.

3.7.4. Tirmizî- *el-İlelü's-Sagîr* (ö. 279/892)

İlel eserleri muhteva olarak illetli hadisleri toplayan ve bu alanda müstakil olarak kaleme alınan eserlerdir. Bu eserlerin müellifleri topladıkları bütün illetli hadislerin problemlerini izah edip hadisleri ya fıkıh bablarına göre ya da müsned türü

[110] Çelik, **Hicri III. Asırda Hadis Usûlüne Kaynaklık Eden Eserler ve Özellikleri, s.** 119-138.
[111] Mehmet Dinçoğlu, **Ebû Dâvud'un Sünen'i Kaynakları ve Tasnif Metodu**, TDV. Yayınları, Ankara, 2012, s. 50.

eserler tarzında yazmışlardır.[112]Tirmizî'nin *el-İlelü'l-Kebîr* ve *el-İlelü's-Sagir* diye iki ilel eseri bulunmaktadır. *el-İlelü'l-Kebîr*'de diğer eserlerinde olduğu gibi muallel olan rivayetleri bir araya getirip herbir hadisin illetini izah etmeye çalışmıştır. *el-İlelü'l-Sagir*'de ise önce kitabına aldığı hadislerin kısa bir değerlendirmesini yaptıktan sonra hadis usulü konularından bazılarına değinmiş, selef âlimlerinden nakiller yapmakla beraber bazı önemli konularda kendi görüşünü de zikretmiştir. Bu eser ilel ilminden ziyade hadis ilimlerinin genelini ilgilendiren bilgiler bulundurması açısından önemlidir.[113] Eserde sıklıkla kullanılan hasen ve garîb gibi hadis terimleri hakkında izahlar yapılmıştır. Bu dönemde henüz sistematik bir eserin olmayışı nedeni ile bu özlü eser daha sonra gelecek hadis tenkidçilerine temel kaynak olmuştur.[114]

Hadis usulü ilmiyle ilgili henüz müstakil eserler kaleme alınmadığı hicrî ikinci ve üçüncü asırda hadislerdeki illetleri tespit etmek amacıyla ilel ile ilgili eserler yazılmıştır. Bu eserlerin hadis usulüne dair birçok konuyu ele aldıkları görülmektedir. Bunlar arasında; mevkûfun merfû' olarak rivayet edilmesi, munkatı', mu'dal, müdelles, muzdarib, mürsel, ferd, maklub ve mevzu gibi konular yer almaktadır.

Hicrî üçüncü asırda yazılan bütün bu konular, hadis usulü hakkında müstakil bir eser şeklinde telif edilmemekle birlikte günümüze kadar ulaşan birçok kavramın kullanıldığı da görülmektedir. Ancak bu devirde hadis usulü ve kavramlarının önemli bir kısmının yazılı hale geldiği tespit edilmiştir.

Hicrî dördüncü asır ve sonrasında yazılan hadis usulü eserlerini "mütekaddimîn", "müteahhirîn" ve "son dönem" diye bölümlere ayıran Yücel,üç dönem şeklinde incelemiştir.[115] Konuların genellikle müellifinin görüşüne fazla yer verilmeden önceki âlimlerin görüşlerini isnadlarla nakledilerek tetkik edildiği dönemi"mütekaddimîn", önceki âlimlerin görüşlerinin isnadsız olarak nakledilip, müellifin tanım ve değerlendirmelerinin olduğu dönemi"müteahhirîn", son yüzyılda

[112] İbn Ebî Hâtim ve Ebû Bekir el-Hallâl el-Hanbelî'nin **İlel** eserleri fıkıh bablarına ayrıldığı gibi.
[113] Veysel Özdemir, "Tirmizî ve İlelü'l-Kebîr'inin İlel İlmindeki Yerine Genel Bir Bakış", **Turkısh Studies**, 9/2 (2014), s. 1183.
[114] Mucteba Uğur, "Muhammed b. İsâ et-Tirmizî'nin Kitâbu'-ileli", **Diyanet İlmi Dergi**, 36/3, (2000), s. 45.
[115] Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 59-63.

yapılan çalışmaları da "son dönem" diye tanımlamıştır.[116]Konumuzun maksadının dışına çıkılmaması için sadece mütekaddimîn dönemine ait eserleri zikretmekle yetineceğiz.

Dördüncü asır ve sonrasında telif edilen hadis usul ve ıstılahları ile ilgili eserler daha önceki dönemin ilmî anlayışı üzerine bina edilmiştir. Bu alanda ehl-i hadis konusuyla ilgili müstakil eserler telif edilmiştir. Bunlar; Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisu'l-Fâsıl beyne'r-Râvi ve'l-Vâî*,[117] Hâkim'in *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs* ve Hatîb el-Bağdâdî'nin*el-Kifâyetu fi İlmi'r-Rivâye* adlı eserleridir.[118]Bu eserler dışında İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn* adlı eserinin mukaddimesi, Hattâbî'nin (ö. 388) *Meâlimu's-Sünen Mukaddimesi*, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Halef el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) *Mulahhasu'l-Muvatta Mukaddimesi*, Ebû Ya'lâ el-Halîlî'nin (ö. 446/1055) *el-İrşâd fi Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadis'*i, İbn Abdilberr'in (ö. 463/1071) *Câmiu'l-Beyâni'l-İlm*'i ve *Muvatta'* şerhi *et-Temhid*'in girişi, bu devirde hadis usulü konularını içeren eserlerdir.[119]Re'y ehli hadis usulü ile ilgili görüşlerini fıkıh usulü eserlerinde belirtmişlerdir. Ehl-i re'yin görüşlerini Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1039), Cessâs (ö. 370/981) ve Serahsî'nin (ö. 483/1090) fıkıh usulüne dair yazdıkları eserlerde görmek mümkündür.[120]

İlk dönemden itibaren gelişen hadis ve hadis ilimleri zaman içerisinde farklı evreler geçirerek olgunlaşma sürecine girmiştir. Özellikle hicrî üçüncü ve dördüncü asırda ve de sonrasında daha da sistematik hale gelmiştir. Hâkim'in hadis usulü alanında telif ettiği *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs* adlı eseri bu ilmin ilk kaynaklarından biri olarak kabul edilmiştir. Daha sonraki asırlarda bu alanda eser telif eden ilim ehlinin ya dolaylı ya da doğrudan ondan istifade ettikleri görülmektedir.

---

[116] İzmirli İsmâil Hakkı, **Hadis Tarihi,** s. 33-34; Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 59.

[117] Râmhürmüzî'nin **el-Muhaddisu'l-Fasıl** adlı eserini ilgili bölümde detaylı bir şekilde izah ettik. Geniş bilgi için buraya bakılabilir.

[118] Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 63.

[119] Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 63.

[120] Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 59-60; Serkan Demir, **Hanefi Mezhebi Fıkıh Usûlü Eserlerinde Sünnet Anlayışı,** Yüksek Lisans Tezi, MÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, İstanbul.

BİRİNCİ BÖLÜM

HÂKİM EN-NÎSÂBÛRÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMİN SİYASÎ, SOSYAL VE İLMÎ DURUMU

1.1. NÎSÂBUR ŞEHRİNE GENEL BAKIŞ

Nîsâbur, Horasan bölgesinde bulunan ve ilim ehlinin kaynağı olan; İslam'ın ilk dönemlerinde Ebreşehr ve İranşehr adlarıyla anılan Nîsâbur Orta Çağ'da Merv, Herat ve Belh şehirleri arasında yer alan en büyük şehirdir.[121]Nîsâbur bugün İran'ın Horasan idaresinde bulunan sanayinin merkezini teşkil etmektedir. Bu şehir Orta Asya ve Hindistan'ı İran üzerinden Batı'ya, İran körfezini de Harizm üzerinden Volga boylarına bağlar. Tarihî doğu-batı ve güney-kuzey ticaret yolları üzerinde kurulan bu şehirle ilgili rivayetlere göre Nîşâbur adı Pehlevice "Nev-şapur" kelimesi ile irtibatlandırılmaktadır. Bu şehrin kuruluşunun I. Şapur'a (ö. M. 241) veya II. Şapur'a (ö. M. 309) dayandığı rivayet edilmektedir.[122]

II. Şapur'dan sonra Sâsânî Hükümdarı I. Yezdicerd (ö. M. 421) Nîşâbur bölgesiyle ilgilenmiş, toprağının verimliliğinden ve havasının güzelliğinden etkilenerek zamanının çoğunu burada geçirmiş ve devletin merkezini buraya taşımayı düşünmüştür. Fakat zamanla I. Yezdicerd'den sonra Nîsâbur, Sâsânî hükümdarları arasında çok fazla rağbet görmemiştir.[123]

Nîsâbur, zaman içerisinde farklı isimlerle zikredilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Nivehşahpur, Nehşapur, Neyşapur, Nevşahpur, Şapur Hast, Nivşahpuher, Binaşahpur, Nîsâbur-Neysabur, Nisafur(Neysafur) ve Nisaver (Neysaver).[124]

---

[121] Şihabuddin Ebû Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevî er-Rumi el-Bağdâdî, **Mu'cemü'l-buldan**, Dar Sadir, 1977, Beyrut, c. 5, 331-332.

[122] Ebû Kâsım İbn Havkal, **Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Beril Matb., 1872, Londra, s. 331-332; Makdisî, **Ahsânut'-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Akâlim**, Beril Matb., 1909, Londra, s. 314-315; İsmail Pırlanta, **Fethinden Samaniler Dönemi Sonuna Kadar Nişâbur** (Yayınlanmamış Doktora Tezi),Ankara Üniversitesi, 2010, Ankara, s. 38-39.

[123] Pırlanta, **Fethinden Samaniler Dönemi Sonuna Kadar Nişâbur**, s. 36.

[124] Pırlanta, **Fethinden Samaniler Dönemi Sonuna Kadar Nişâbur**, s. 40-48.

1.1.1. Sosyal Durum

Gazneliler zamanında Nîsâbur, kırk yedi mahallesi, bin altıyüz seksen hektarlık yerleşim alanıyla Orta Çağ İslam dünyasının en büyük şehirleri arasında yer almaktaydı. Bu dönemde meşhur olan Şâfiî, Hanefî ve Kerrâmiyye mezhepleriydi. Halkın çoğu bu mezheplere tâbi idiler. Ayrıca burada Müslümanlar'ın dışında Yahudiler, Hıristiyanlar ve Mecusiler de yaşamaktaydı.[125]

Ebü'l-Fidâ İmâduddin İsmâil b. Ali (ö.732/1331); Horasan'ın en zengin halkına sahip bir merkez olarak gösterilen Nîsâbur hakkında burada yaşayan halkın iyi, topraklarının verimli ve âlimlerinin meşhur olduğu şeklinde bazı genel bilgiler vermiştir.[126] Ziyâeddin el-Makdisî (ö. 643/1245), Nîsâbur'un havası, iklimi, bağları ve bahçelerinin güzel, pazarları ve tarım ürünlerinin bereketli, evleri, medreseleri, âlimleri ve insanlarının iyi, ibadetlerine düşkün, ticaretlerinde insaflı, dürüst ve merhametli olduklarını kaydetmiştir.[127]

Nîsâbur, merkezî konumda olduğu için farklı halk kitlelerine sahip bir şehirdir. Dolayısıyla halkın pekçok farklı giyim kuşam tarzına sahip olduğu görülmektedir. Bu giyim tarzında en önemli faktör iklim şartları olmakla birlikte sosyal statüye göre giyim tarzının değiştiği de ifade edilmektedir. Onların farklı giyinmelerinde Ebû Yûsuf'un din âlimlerinin diğer halktan farklı görünmeleri için taylasan giyinmelerini istemesinin de etkili olduğu söylenebilir.[128] Halkın çoğunluğu ise aba diye isimlendirilen bir üst elbise, onun içine gömlek giyer ve başlarına da keçe ve yünden yapılmış siyah renkli, sivri bir başlık takarlardı. Keten ve yün, pazarlarda en fazla rağbet gören giysiler arasında idi.[129]

Müzik ve eğlence alanında da birçok güftenin bestelendiği bir makam olan Nişabur makamına adını vermiş olan Nîsâbur, kaynaklarda detaylı bilgi bulunmasa da müzik alanında önemli bir yere ve merkeze sahip olarak kabul edilmektedir.

---

[125] Hâkim, **Tarihu Nisâbur**, s. 200.
[126] Ebü'l-Fidâ, İmadu'd-Din İsmail b. Muhammed b. Ömer, **Takvîmu'l-Buldân** Dar Sadır, 1850, Beyrut, s. 57-511; Ebû Kâsım İbn Havkal, **Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Beril Matb., 1872, Londra, s. 331-332; Makdisî, **Ahsanut'-tekâsim**, s. 314-315.
[127] Makdisî, **Ahsanut'-Tekâsim**, s. 314-315.
[128] Pırlanta, **Fethinden Samaniler Dönemi Sonuna Kadar Nişâbur**, s. 345-346.
[129] İbn Havkal, **Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, s. 331-332.

Horasan'da müzik icrasında kullanılan müzik aletlerinden tanbur, barbet, rebâb ve ud gibi çalgıların -pek tabiidir ki-Nîsâbur'da da kullanıldığı görülmektedir.[130]

1.1.2. Siyasî Durum

Nîsâbur, Hz. Osman zamanında fethedilmiştir. Kimilerine göre Hz. Ömer zamanında fethedildiği rivayet olunmaktadır.[131]Şehir, 31'de (651) Hz. Osman zamanında Sâsânî Hükümdarı III. Yezdicerd'in İslam ordusuna yenilmesi sonucunda Basra Valisi Abdullah b. Âmir'in himayesine geçmiştir.Şehir, çevresiyle beraber 700.000 dirhem civarında haraç ödemekteydi. Fetihten sonra Abdullah b. Âmir kalede bulunan ateşgedeyi yıktırarak yerine bir mescit inşa ettirmiş, Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasındaki mücadeleden dolayı şehir kontrolden çıkmışsa da hicrî kırk iki yılında Hz. Muâviye zamanında yine Basra Valisi Abdullah b. Âmir tarafından kontrol altına alınmıştır.[132]Emevîler ve Abbâsîler devrinde Nîsâbur'un asıl gelişimi Tâhirîler'den Abdullah b. Tâhirî'nin (830/844) idare merkezini Merv'den buraya taşımasıyla başladı. Şehir iki yüz elli dokuz (873) yılında Saffârî Emîri Yakub b. Leys'in eline geçti. Saffârîler döneminde gelişimini sürdüren Nîsâbur, Sâmânîler tarafından Merv'in yerine askerî-idarî merkez olmakla birlikte aynı zamanda Horasan'ın en büyük sanat, ilim ve ticaret merkezi haline getirildi.[133]

Nîsâbur, Serahs yakınlarında Selçuklular'ın, Gazneliler'e karşı elde ettikleri zaferle dört yüz yirmi dokuz yılında Tuğrul Bey'in eline geçmiştir. Ancak bir sonraki yıl Sultan Mesud, Horasan'ı kurtarmak amacıyla Nesâ, Baverd ve Perâven'in Selçuklular'da; Nîsâbur, Serahs ve Merv'in kendilerinde kalmasını isteyerek Selçuklular'la bir anlaşma yapar. Anlaşmanın üzerindenbirkaç ay geçer geçmez tekrar Selçuklular'ın üzerine yürüyen Sultan Mesud'un Dandanakan Savaşı'nda büyük bir mağlubiyete uğraması sonucu şehir tekrar Selçuklular'ın eline geçer. Bundan sonra da Nîsâbur, Tuğrul Bey'in idare merkezi olmuştur. Selçuklular'la

---

130 Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Tahir", **DİA**, C.1. s. 138.
131 Yâkut, **Mu'cemu'l-Buldân**, c. 5, 331-332.
132 Osman Gazi Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, c. 33, 149-151.
133 İstahrî, **Memâlik** (trc. Anonim, nşr. İrec Efşâr), 1367 Tahran, hş., s. 203-205; İbn Havkal, **Sefernâme-i İbn Havkal**, İrân der Şûretu'l-arz (trc. Ca'fer Şuâr), 1987 Tahran, hş., s. 166-170; Hâkim en-Nîsâbûrî, **Tarih-i Nisâbûr** (trc. Muhammed b. Hüseyin Halife-i Nisâbûrî, nşr. M. Rızâ Şefiî Kedkenî), Tahran, 1375, s. 200.

Gazneliler arasında yaşanan mücadele sırasında da şehir kıtlık ve savaşlar yüzünden büyük zararlar görmüştür.[134]

Hâkim de bu siyasi atmosferin hâkim olduğu Abbâsî halifelerinden Muhammed el-Kâhir Billâh zamanında dünyaya gelmiştir. Kâhir Billâh üç yüz yirmi ile üç yüz yirmi iki yılları arasında iktidarda kalmıştır. Bu dönem Abbâsîler'in zayıf olduğu ve çöküşe doğru geçtiği bir zaman dilimine rastlamaktadır. Ayrıca o, Abbâsî halifelerinden Ahmed el-Kâdiru Billâh dönemine kadar yaşamıştır. Bu dönemler hep siyasî ve askerî karışıklıklarla geçmiştir.[135]

1.1.3. İlmî Durum

Nîsâbur, İslam fethinden önceki siyasî, sosyal ve kültürel durumu ne idi ise fetihten sonra da aynı önemini devam ettirmiştir. İslam fethinden sonra buraya gelip yerleşen sahabe ve tâbiîn nesli "ilim merkezlerini" oluşturmuş,[136] İslam'la beraber Kur'an dili olan Arapçayı gittikçedaha yaygın hale getirmişlerdir. Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân döneminde divanlar Arapçaya çevrilmiş; bu dönemde halkın günlük yaşantıda ana dilleri olan Farsçayı; siyasî, ilmî ve kültürel alanda ise Arapçayı kullandığı görülmektedir.[137]Nîsâbur, İslam dünyasında ilk medreselerin kurulduğu yerlerin başında gelir. Dördüncü asrın ortalarından itibaren birçok medrese kurulmuş olup Doğu İslam dünyasında kurulan otuzdan fazla medresenin çoğu burada bulunmaktaydı. Bunlardan Ebû Bekir Ahmed b. İshak es-Sıbgî (ö. 342/954) tarafından kurulan "Dâru's-Sünne", İbn Fûrek (ö. 406/1015) ve Ebû İshak İsferâyînî (ö. 418/1027) için yaptırılan medreseler ile bunlara benzer birçok medrese yaptırılmıştır.[138] Ayrıca Nîsâbur'da eğitim ve öğretim faaliyetleri için birçok küttâb, medrese ve mekânların tahsis edildiği görülmektedir.

Fetihten sonra, buraya yerleşen sahâbîlerin ve onların yetiştirdiği tâbiîn neslinin yaptığı gayretli ilmî çalışmalar İslamî ilimler sahasında birçok âlimin

---

134 Bağdâdî, **Mu'cemu'l-Buldân**, c. 5, s. 331-333.
135 Mahmud Şâkir, **İslam Tarihi** (çev Ferid Aydın), Kahraman Yayınları, 1993, İstanbul, c. 4, s. 265 vd.
136 Hâkim, **Tarihu Nisâbur** (telhis Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed Ma'ruf), tsz., Tahran, s. 8 vd.
137 Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatip el-Bağdâdî, **Tarihu Medineti's-Selâm** (Tarihu Bağdad), (thk. Beşşâr Avvad Ma'ruf), Daru'l-Ğarbi'l-İslami, 2001, Beyrut, c.13, s. 424.
138 Hâkim, **Tarihu Nisâbur**, s. 117.

yetişmesine vesile olmuştur. Özellikle hicrî üçüncü asır, tamamen Müslümanlar'ın kontrolü altına alındığı ve ilmin zirveye ulaştığı bir dönemdir.[139]Hicrî ikinci asırda İslâmî ilimlerde temayüz eden âlim sayısı az iken üçüncü asırda onlarca âlimin yetişmiş olduğu görülmektedir. Nîsâbur'da tefsir alanında İbrahim b. Tahmân (ö. 163/780), Veki' b. Cerrâh (ö. 197/812), İshak b. Râhûye (ö. 238/853) ve benzeri âlimler yetişmiştir. Müslim b. Haccâc (ö. 261/875), Ebü'l-Münzir (ö. 183/799) veTirmizî (ö. 279/892) burada yetişen hadis âlimlerinin önde gelenlerindendir. Fıkıh alanında da her mezhebe müntesip âlimler yetişmiştir. Hadis ve tefsir ilminde öne çıkan âlimler, burada yaygın olan mezheplerin ekollerini takip edegelmişlerdir. Ayrıca kelam ve tasavvuf alanında da birçok âlim yetişmiştir. Ancak konumuz içeriği ile ilgili olmadığı için konu dışına çıkmadan bu bilgilerle iktifa edeceğiz.

Neysâbur, Fars ülkesinin büyük yerleşim yerlerinden biri ve fazilet erbabının menbaı, ilim adamlarının merkezi olan ve günümüzde Nîsâbur olarak adlandırılan şehirdir. Daha önce de bu şehir Dâru's-sünne olarak adlandırılmıştır. Bu şehir, İbrahim b. Tahmân, Hafs b. Abdullah ve daha sonraları Yahyâ b. Yahyâ (ö. 226/849), İshâk b. Râhûye Hanzalî (ö.238/853) ve *Sahih'*in müellifi Müslim b. Haccâc en-Neysâbûrî ile Dâru's-sünne olma hüviyetini kazanmıştır. Buhârâ, Semerkant, Dinever, Hemedân, Kazvîn, Cürcân, Tus, Herât, Merv, Belh, Horasan, Şaş, Firyâb, Harzem, Şirâz, Isbahan, Rey, Sicistân gibi yerleşim yerleri olan şehirler ve bunların etrafındakilerle tek bir bölge mesabesinde idi.[140] Ayrıca buralar İslam kültüründen ve risâletin manevî ikliminden, Arap olmayan ve Arapça konuşan ülkelerden uzak yerlerdi. Buna rağmen bu şehirlerde çok sayıda ilim adamı yetişmiştir.

[139] Hâkim, **Tarihu Nisâbur**, s. 6-7-117-118.
[140] Özgüdenli, Osman Gazi, "Nîşâbur", **DİA**, c. 33, s. 149-151.

1.2. HÂKİM EN-NÎSÂBÛRÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.2.1. Hâkim en-Nîsâbûrî'nin Hayatı

Hâkim'in hayatını ele alırken öncelikle onun nesebi, künyesi ve yetişmesi üzerinde duracağız. Bununla beraber onun ilmî kişiliği, yaptığı ilmî yolculuklar, maruz kaldığı ithamlar, mütesâhil olarak anılması, hocaları, öğrencileri ve çelişkileri gibi durumaları da inceleyeceğiz.

1.2.1.1. Nesebi-Künyesi ve Yetişmesi

Künyesi Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah b.Muhammed b. Hamdûye b. Nuaym ed-Dabbî et-Tahmânî en-Nîsâbûrî'dir. Hâfız, münekkid olan büyük bir ilim adamıdır. Hâkim, Abbâsî halifelerinden Muhammed el-Kâhir Billâh el-Mu'tasım zamanında dünyaya gelmiştir. Abbâsî döneminin çöküşü onun gençlik yıllarına denk gelmektedir. O, ilim ve ikram sahibi olan bir evde, hicrî üç yüz yirmi bir yılında Nîsâbur'da doğmuştur. Küçük yaşından itibaren zâhid ve âbid olan babası ve dayısının yardımıyla ilim tahsiline üç yüz otuz yılında başlamış, Sâmânîler zamanında Ebû'n-Nadr Muhammed b. Abdülcebbâr el-Utebî'nin vezirliği sırasında üç yüz elli dokuzda Nîsâbur'da kadılık yaptığı için "Hâkim" lakabıyla meşhur olmuştur.[141] Babasının ismi Abdullah, künyesi Ebû Abdillah, lakabı Hâkim olarak bilinmektedir. Anne tarafından soyu muhaddis, fakih ve zâhid İbrâhim b. Tahmân'a (ö. 163/780) dayanan Hâkim, İsâ b. Abdurrahman b. Süleyman ed-Dabbî'nin neslinden geldiği için Dabbî ve Tahmânî nisbeleriyle de anılır. Hâkim dokuz yaşında iken hadis öğrenmeye, on üç yaşında iken de ilk olarak İbn Hibbân'dan hadis imlâ etmeye başlamıştır.[142]

---

[141] Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, Beyrut, c. 3, s. 162-166; İbnü'l-Esîr, **el-Lubab**, c. 1, s. 57; Tacuddin Ebû Nasr Abdulvahhab Ali Abdulkafi es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfiiyyetu'l-Kubrâ** (thk. Mahmud Muhammed et-Tanahî-Abdulfettah el-Hilv), Daru'l-İhya, 2008, Kahire, c. 4, s. 155-171; Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, Müessesetü'r-Risâle (thk. Şuayb el-Arnavuti- Muhammed Naim el-Arkusi),1990, Beyrut, c. 17, s. 162-177.

[142] Zehebî, **Siyer,** c. 17, s. 162-177; Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, c. 3, s. 162; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam fi Tarihu'l-Muluki ve'l-Umem** (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ-Mustafa Abdulkadir Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995, Beyrut. c. 15, s. 110-111; Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, c. 3, s. 509; Sem'ânî, **el-Ensâb**, c. 2, s. 370-372; İbn Asakîr, **Tebyînu Kezibu'l-Mufteri**, s. 227-231; Ebü'l-Beka Abdullah b. el-Hüseyin el-Ukberî, **el-Lubab** (thk. Abdul İlah Nebhan), Daru'l-Fikr el-Muasır, 1995, Beyrut, c. 1, s. 198-99; Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ,** c. 4, s.155.

1.2.1.2. İlmî Yolculuğu

İslam'ın ilk yıllarından itibaren yapılan fetihler neticesinde birçok ülke İslam topraklarına ve himayesine girmiştir. Bu şehirlere İslam'ın yayılması sahabenin, İslam'ın beşiği olan Mekke ve Medine'den ayrılarak buralara yerleşmesi ile olmuştur. Her bir sahâbî farklı şehirlere yerleşmiş, yerleştikleri bu yerlerde kendilerine özgü medreseleri oluşturmuşlardır. İlmî yolculuk geleneği sahabeden tâbiîne, onlardan da sonraki nesillere miras kalmıştır. İlmî yolculuklar (rıhle), genellikle âlimlerin kendi yanlarında mahfuz olmayan isnadları elde etmek için farklı beldelere yaptıkları yolculuklardır.[143]

Hâkim, ilim yuvası olan bir ailede yetişmiş, erken yaşlarda ilmî yolculuklara çıkmış; ilk olarak Nîsâbur âlimlerinden ders almaya başlamıştır. Onun sadece burada bin âlimden ders aldığı rivayet olunmakla beraber toplam hocalarının sayısının iki bini bulduğu belirtilmiştir. İlk hocası, *Sahih* musannifi Müslim'i görmüş olan babasıdır.[144] Hâkim'in küçük yaşlarda hadis talebeliğine başlaması genellikle büyük ilim ehlinin takip ettiği bir metottur. *Müstedrek'*te zikrettiği üzere Mekke, Bağdat, Kûfe, Hemedân, Buhârâ, Rey ve Merv gibi farklı bölgelerde hadis dinlemiştir. Hâkim'in hayatında iki önemli rıhle/yolculuk yaptığı görülmektedir.

Birinci Yolculuk:

Hâkim, gençlik yıllarında, henüz yirmi yaşlarında iken İsmail b. Saffâr'ın vefatından kısa süre sonra Irak'a gitmiş;[145]burada Ebû Amr b. es-Semmâk (ö.344/956), Ahmed b. Selman, Ebû Sehl b. Ziyâd ve Da'lac b. Ahmed (ö. 351/963) gibi âlimlerden istifade etmiştir. Daha sonra Horasan âlimlerinden de hadis rivayetinde bulunmuştur.[146]Ayrıca bu yolculuğunda Kûfe'ye de gittiği, Horasan, Irak ve Mâverâünnehir'deki tanınmış âlimlerle görüşerek âlî isnad elde etmeye çalıştığı da nakledilmektedir.[147]

---

[143] İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 282.
[144] el-Hâkim, Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah el-Hâfiz en-Nîsâbur, **Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis** (thk. Es-Seyyid Ma'zem Hüseyin), Dâr İhyai'l-Ulum, Beyrut, 1997, s. 8; Zehebî, **Siyer**, c.17, s. 162 vd; M. Yaşar Kandemir, "Hâkim en-Nîsâbûrî", **DİA**, c. 15, s. 190 vd.
[145] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 163; Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, c. 3, s. 509.
[146] Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, c. 3, s. 510. vd.
[147] Hâkim, **Ma'rife,** s. 40. vd.

İkinci Yolculuk:

Birinci yolculuktan sonra üç yüz altmış sekiz yılındaikinci yolculuğunu Irak ve Hicaz'a gerçekleştirmiş,hadis hâfızlarıyla -özellikle Dârekutnî (ö. 385/995) ile-ilmî münazaralarda ve diğer âlimlerle müzakerelerde bulunmuştur.[148] Hâkim, Dârekutnî'den istifade ettiğini ve onun iyi bir âlim olduğunu ifade etmiş;özellikle nahiv ve kırâatte imam olduğunu, onun zamanında takvâ ve hıfzda bir benzerinin olmadığını belirtmiştir.[149] Dârekutnî de hocası olduğu halde kendisinden rivayette bulunmuştur.[150]

Hâkim, bu yolculuklarında değişik beldelerdeki birçok âlimden istifade etmiştir. Onun bu beldelere yolculuk yaptığını tespit etmek amacıyla sadece birer kişi zikretmekle iktifa edeceğiz. Mekke'de Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. İshak el-Huzâî,[151]Kûfe'de Muhammed b. Ukbe eş-Şeybânî[152], Buhârâ'da Ebû Muhammed Ahmed b. Abdillah el-Buhârî[153], Hemedan'da Ahmed b. Ubeyd el-Hemedânî[154], Rey'de İsmail b. Muhammed b. İsmail er-Râzî[155]ve Merv'de Abdullah b. Ali el-Cevherî[156]gibi âlimlerden rivayette bulunmuştur. Bu konuyu "Hâkim'in Hocaları" bölümünde detaylı bir şekilde izah etmeye çalışacağız.

Hâkim'in, Mısır ve Dımaşk'a ilmî yolculuk yapmadığı görülmektedir. O, Mısır'a ve Dımaşk'a yolculuk yapan Ebû Abdullah ez-Zübeyr b. Abdulvâhid b. Muhammed b. Zekeriyyâ'dan ilim almakla yetinmiş; bu arada Abdulganî Said b. el-Ezdî (ö. 409/1018) *el-Medhal* adlı eseri hakkında tespit ettiği hataları bir risale şeklinde kaleme alarak Hâkim'e göndermiştir. Hâkim de bundan dolayı kendisine teşekkür ederek doğru gördüklerini düzeltmiş, geri kalanını ise aynen bırakmıştır.[157]

---

[148] Ebû Ya'lâ el-Halîl b. Abdullah b. Ahmed el-Halîlî, **Kitabu'l-İrşâd fi Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadis** (Muhammed Said b. Ömer İdris), Mektebetü'r-Rüşd, 1989, Riyad, s. 852.
[149] Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah b. Asâkir, **Tarihu Medinetu Dımeşk**, Daru'l-Fikr, 1996, Beyrut, c. 33, s. 96.
[150] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 164-166; Subkî, **Tabakâtu'ş-Şafiiyyeti'l-Kubrâ**, c. 4, s. 157-158.
[151] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 41.
[152] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 265.
[153] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s.76.
[154] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1. s. 28.
[155] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 104.
[156] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 80
[157] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, c. 2, s. 162 vd.

1.2.1.3. Akîdesi

Hâkim, zaman zaman Şiîlik ve Râfizîlik'le itham edilmiştir. Hatta onun hakkında Kerrâmî[158] mezhebine müntesip olduğu da söylenmektedir. Zehebî, onun Kerrâmiyye mezhebine müntesipliği hususunda, "O, Kerrâmiyye'ye yatkın biri idi."[159] demiştir. Ayrıca Eş'arî olduğu görüşleri yoğunluk kazanmaktadır. Hâkim'in diğer sahâbîleri ta'n etmeden Hz. Ali'ye öncelik tanıması nedeni ile de Şiî olduğu iddia edilmiş; ancak hadis ehli arasında bu düşünceye yani Şîa düşüncesine sahip kişiler pek nâdir bulunmuştur. Oysaki Hâkim'in hocalarının Ehl-isünnet âlimlerinin ileri gelenlerinden olması bu iddiaları zayıflatmaktadır. Hâkim'in hocaları arasında Ebü'l-Hasan el-Eş'arî akîdesine mensubiyeti olanlar da vardır. Ebû Bekir b. İshâk es-Sıbgî, Ebû Bekir b. Fûrek, Ebû Sehl es-Su'lukî (ö.387/997) gibi hocalar bunlardan olup bu şahıslarla dinî ve ilmî konularda müzakerelerde bulunduğu görülmektedir. Hâkim, aynı zamanda *Târih'*inde Ehl-i sünnet âlimlerinin biyografilerini yazarken onlar hakkında gereken tâzim ve övgüde bulunmuştur.[160]

Hâkim hakkında farklı itikadî yakıştırmalar yapıldığı bir gerçektir. Ama biz bunların hiçbirine katılmadığımızı şu delillerle ifade etmek isteriz. Özellikle telif ettiği *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs* adlı eseri incelendiğinde onun akîdesinin ne olduğu ortaya çıkacaktır. O, *Ma'rife*'nin mukaddimesinde yegâne güç ve kudretin Allah'a ait olduğunu, Kur'an ve sünnetin teşrî yönünün gerekliliğine dikkatleri çekmiştir.[161] Aynı zamanda kaza ve kadere imanın esas olduğunu belirtmektedir.[162] Hâkim, *"*Kıyamet kopuncaya kadar ümmetimden bir grup zafer üzere olacak ve kimse de onlara zarar veremeyecektir" hadisini zikrederek sünnet ehlinden övgüyle bahsetmiştir. Nitekim Ahmed b. Hanbel de bu hadiste "bir grup" şeklinde geçen ifadeyi hadis ehli olarak tevil etmiştir.[163]

---

[158] Kerrâmiyye: Mürcie'nin bir kolu olarak kabul edilmekte olup Muhammed b. Kerrâm'a müntesip kişilerden oluşan, imanın kalp ile değil dil ile tasdik ve ikrar edilmesi ile ancak kabul olur düşüncesini savunan mezhebin adıdır. Bkz. Gâlib b. Ali Ivaci, **Firakun Muasıre**, el-Mektebetu'l-asriyye Zehebîyye, 2001, Cidde, c. 3, s. 1089.

[159] Zehebî, **Siyer**, c.13. s. 299.

[160] Tacuddin Ebû Nasr Abdulvahhab b. Ali b. Abdulkâfi Subkî, **Tabakâtu'ş-Şafiiyyeti'l-Kubrâ** (thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh el-Huluv), Faysal İsa el-Babi el-Halebi, 1964. c. 4, s. 161-162.

[161] Hâkim, **Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis**, Mektebetü'l-mütebennâ, 1935, Kahire, s. 1.

[162] Hâkim, **Ma'rife**, s. 1-32.

[163] Hâkim, **Ma'rife**, s. 3.

Kıyamet günü "rü'yetullâh" hakkında bidat ehlinin yanlış ve temsilî yorumlarını yermiş, Ehl-isünnet'in bu konudaki görüşünü teyid ederek benimsemiştir. Bu konu ile ilgili Muhammed b. Yahyâ Zühlî'nin (ö. 258/872) şu görüşünü delil olarak zikreder: Zühlî'ye "Allah'ı gördün mü?" diye sorulmuş. Zühlî "Hiç kimse Allah'ı göremez" diyerek "ancak Allah dünya gözüyle görülmez, fakat ahirette cennetlik olan görebilir" diye cevap vermiştir.[164]

İstiva hususunda da hiçbir temsil ile ilgili tevil yapmadan İbn Huzeyme'den yaptığı nakille Ehl-isünnet'le aynı görüşte olduğunu beyan etmiştir. İbn Huzeyme'nin: "Her kim Allah'ın arşını ikrar etmez ve yedi gök semada istiva ettiğini ifade ederse, Allah'ı inkâr etmiş olur" anlamındaki görüşünü nakletmiştir. İstiva ile ilgili bu örneği zikretmekle görüşünü açık bir şekilde beyan etmiştir.[165]

Hâkim'in sahabe ile ilgili görüşlerine gelince, Ehl-isünnet'in sahabeye bakış açısı ile aynı görüştedir. Ancak Hz. Ali'ye sevgide meyli biraz fazla olması bazı kişileri farklı düşüncelere sevketmiştir. Oysaki Hâkim dışında başka âlimler de aynı şekilde Hz. Ali'ye karşı aşırı derecede sevgilerini beyan etmişlerdir. İmam Şâfiî; "Eğer Muhammed'in (s.a.v.) Ehlibeyt'ini sevmek Râfizîlik ise, bütün ins ve cin duysun ki ben Râfizî'yim" demiştir.[166]Nesâî de Hâkim'in yazdığı gibi o da Hz. Ali'nin özellikleri olarak bilinen *Hasâîsu Ali* adlı kitap telif etmiştir.[167]Nesâî bu telifinde Râfizîlik'le itham edilmezken, Hâkim bu telifinden dolayı neden Râfizîlik'le itham edilsin? Nesâî'nin Muâviye'ye karşı tutumu ne ise Hâkim'in de ona karşı tutumu aynıdır. Birisini Râfizîlik'le itham etmek, bir diğerini itham etmemek yanlı tutumdan öteye gitmediği gibi böyle bir iddianın hiçbir ilmî tutarlılığının da olmadığı kanaatindeyiz. Hâkim'in, bundan dolayı itham edildiği hususlardan uzak olduğu ve yaptığı bütün çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda bu iddiaların gerçeği yansıtmadığı görülmektedir. Bir âlimin bunca ilmî çalışmaları yanında sadece bir düşünceden ya da beyan ettiği bir fikirden dolayı itham edilmesi doğru olmasa gerek.

---

[164] Hâkim, **Ma'rife**, s. 74.
[165] Hâkim, **Ma'rife**, s. 84.
[166] Şâfiî, **Divân**, İmam Şâfiî'nin Şiirleri (çev. A. Ali Ural), Şule Yayınları, 2006, İstanbul, s. 250; İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf el-Endulusî, **el-İntikâ fi'l-Fedâili'l-Eimmeti'l-Selâseti'l-Fukahâ**, 1997, Beyrut, s. 146.
[167] Zehebî, **Siyer**, c. 10, s. 57-58.

1.2.1.4. Şiîlikle İtham Edilmesi ve Sebepleri

Sözlükte "tâbi olmak desteklemek, şâyi olmak, çoğalmak" anlamlarında şiyâ' kökünden türüyen Şîa kelimesi,"taraftar, yardımcı, destekleyeci, bir işi gerçekleştirmek için bir kimse etrafında biraraya gelen topluluk" anlamına gelir. Terim olarak; Hz. Peygamber'in vefatından sonra devlet başkanlığının idaresinin Hz. Ali'ye ve onun çocuklarından belli kimselere geçmesi gerektiğini savunan grupları ifade eder.[168]

Hâkim'in, bazı âlimler tarafından Şiîlik'le itham edildiği ve daha ağır ithamlarda bulunulduğu görülmüş; bazılarının onu sadece Şiîlik'le, bazılarının da aşırıya giderek Şiîlik ve Râfizîlik'le itham ettikleri rivayet edilmiştir. Bazıları da Hâkim hakkında iddia edilenleri reddederek onu savunmuşlardır.[169]"Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır" ile "Tayr hadisini" kitabına alması ve Hz. Ali'yi diğer halifelere nisbeten üstün kabul etmesi gibi düşüncelerle ithama tâbi tutulmuştur. Bütün bu iddiaları destekleyenler olduğu gibi onu reddedenler de olmuştur. Bu iddiaların kabulü ve reddi ile ilgili ilim ehlinin görüşlerini zikredip değerlendirmeye çalışacağız.

1.2.1.4.1. Şiî Olduğunu İddia Edenler

Bazı âlimler Hâkim'in Şiî olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kiminin onu, Hz. Ali'yi sevmesinden dolayı Şiîlik'le, kimi âlimlerin de onu Râfizîlik'le itham ettikleri görülmektedir. Zehebî onun hakkında şöyle demiştir:"Şiî eğilimi olmakla birlikte ilim deryası idi. İbn Tâhir, Ebû İsmâil Abdullah b. Muhammed el-Herevî'ye, Ebû Abdillah el-Hâkim'e dair soru sormuş, o da İbn Tâhir'e, hadiste sikadır fakat kötü bir Râfizî'dir"[170] cevabını vermiştir.

İbn Tâhir'e göre Hâkim, içten içe Şîa lehine ileri derecede bağnazlık yapan Râşid halifelerin öncelik sıralamasında Sünnî olduğunu izhar ederdi. Muâviye'yi ve onun ailesini sevmediğini açığa vurur hatta aşırıya kaçar ve bundan dolayı da hiçbir özür beyan etme gereğini duymazdı. Ebü'l-Feth Semevey, Abdulvahid'den nakille

[168] Râgıb el-Isfahânî, **Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân** (thk. Safvan Adnan Davudî), Daru'l-Kalem, Dımeşk, 2009, s. 470; Doğan, Mehmet, **Temel Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul, 1994, s. 618; İlyas Üzüm, "Şia", **DİA**, c. 39, s. 111.
[169] M.Yaşar Kandemir, "Hâkim en-Nîsâbûrî", **DİA**, c.15, s.190-193.
[170] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 174.

Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'nin (ö.412/1021) şöyle dediğini nakletmiştir: "Evinde bulunduğu bir sırada Hâkim'in yanına girdim. Ebû Abdillah b. Kerrâm'ın taraftarları onun minberini kırmışlar ve evden çıkmasına engel olmuşlardı. Sülemî ona "dışarı çıksan da bu adamın –Muâviye'nin- faziletleri hakkında hadis rivayet etsen, şüphesiz bu imtihandan kurtulursun" demiş, buna karşılık Hâkim, "dışarı çıkıp da onun hakkında rivayette bulunmam, içimden gelmiyor" diyerek Sülemî'ye cevap vermiştir.[171] Bütün ısrarlarına ve tehlikelere rağmen Hâkim'in Hz. Muâviye hakkında hiçbir rivayette bulunmadığı görülmektedir. Onun farklı ve yanlış anlaşılmasına sebep olan durumlardan biri de bu olsa gerektir.

İbn Tâhir (ö. 507/1113), onun Şiî olduğunu ispatlamak için Hz. Fâtıma'nın fazileti hakkında telif ettiği eserden bahsetmektedir.[172] Aynı zamanda İbn Tâhir, Ebû Muhammed b. es-Semerkandî'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "Hâkim *Müstedrek* adlı eserini Dârekutnî'nin (ö. 385/995) yanında okumuş ve 'Tayr hadisini' istidrâk ettikten sonra da kitabından bu hadisi çıkardığını ifade etmiştir." Zehebî, bu iddianın doğru olmadığını belirtmiştir. Çünkü Hâkim'in *Müstedrek* adlı eserini Dârekutnî'nin vefatından sonra telif ettiğini söylemiştir.[173]

İbnü'l-Cevzî'nin *Der'u'l-Levm ve'd-Dıyem fi Savmi Yavmi'l-Gıyam* adlı eserinde Ebû Zur'a'dan nakilde bulunarak Ebû Zur'a'nın babası İsmail b. Ebî Fadl'ın (ö. 535/1141); Hâkim Ebû Abdillah'ı, Ebû Nuaym el-İsfahânî'yi ve Ebû Bekir el-Hatîb'i aşırı bağnazlıklarından ve insafsızlıklarından dolayı sevmediğini rivayet etmiştir. İbnü'l-Cevzî (ö. 656/1258) buna dayanarak İsmail b. Ebî Fadl'ı doğrulayarak Hâkim'in Şiî olduğunu ve Şiîliğini açığa vurduğunu beyan etmektedir.[174]

Hatîb el-Bağdâdî: Hâkim'in sika ve Şiîliğe karşı eğilimi olduğunu zikretmiştir. Hâkim, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu halde *Sahih'*lerine almadığı hadisleri tahrîç ederek bir araya getirmiştir. Bu hadislerden biri "Tayr" diğeri de "من كنت مولاه فعلي مولاه""Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun

[171] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 175; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 15, s. 111.
[172] Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 166.
[173] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 176.
[174] Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, **Te'nîbü'l-Hatîb**, y.y., 1990, s. 24.

mevlâsıdır"hadisidir ki hadis âlimleri bu hadisi zikretmesini doğru bulmamışlar ve reddetmişlerdir.[175]

Sem'ânî de şunu zikreder: Onun Şiîliğe meylettiğini dile getirerek 'Onda biraz Şiîlik vardır' ifadesi ile bunu pekiştirmiştir.[176] Zehebî de onun için, "kendisi Şiîliğe meyyaldir" demiştir.[177]

Sonuç olarak zikrettiğimiz bazı ilim ehlinin bu ifadeleri Hâkim'in Şiî olduğunu ya da Şiîliğe meylettiğini anlatan cümlelerdir. Oysaki bir rivayeti zikretmekle veya bir şahıs hakkında bilmediği ya da hâfızasında bulunmayan bir rivayeti nakletmemesiyle hem ilmî hem de insaf ölçüleri açısından tutarlı bir tavır olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü Şiî olduğunu ifade edenlere karşı onun Şiî olmadığını savunan ve iddia eden ilim ehlinin daha tutarlı görüşlerinin olduğunu görmekteyiz.

1.2.1.4.2. Şiî Olmadığını Savunanlar

Hâkim'in Şiî olduğunu savunanların yanında, onun Şiî olmadığını söyleyenlerin olduğunu da görmekteyiz. Bu grubun dile getirdiği delillerin daha isabetli ve daha tutarlı olduğu bir gerçektir. Zehebî, Şiî olduğunu iddia edenlere karşı cevap olarak: "Evet Şiîlik eğilimi olsa da Râfizî değildir. Bütün her şeye rağmen o diğer halifeleri üstün tutmuştur."[178] diye ifade etmektedir. Subkî, Şiî olmadığını ispat etmeye çalışırken şu ifadelere yer vermektedir: "Hâkim *Müstedrek'*te Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman hakkında başlı başına bir başlık açarak onların faziletinden bahsetmiş ve Hz. Osman'ı Hz. Ali'den önce zikretmiştir."[179] Hâkim muhaddis bir kişidir. Her ne kadar ilim ehli arasında az olma ihtimali olsa bile muhaddisler arasında Şiîlik pek bulunmaz. Hâkim'in kendilerinden ilim tahsil ettiği hocaları ile özel bir ilgi ve alakası vardı. Ehl-i sünnet'e mensup olan Ebû Bekir b. İshak es-Sıbgî, Ebû Bekir b. Fûrek, Ebû Sehl es-Su'lûkî gibi Eş'arî itikadından olan âlimlerin

---

[175] Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, c. 3, s. 509; Hasan Abdullah el-Acemî, **İrşâdu'l-Hâir ilâ Hadisi't-Tâir**, ty, y.y., s. 1-128.

[176] es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdulkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî, **el-Ensab** (thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), Mektebetu İbn Teymiyye, 1980, Kahire, c.2, s. 370.

[177] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 174; a.mlf., **el-İber fi Haber men Ğaber** (thk. Ebû Hacer Muhammed es-Said b. Besyûnî Zağlûl), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty, Beyrut. c. 2, s. 210-211.

[178] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 174-175.

[179] Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 167.

meclislerinde oturmuş ve onlarla ilmî meseleleri mülahaza etmiştir. Ayrıca telif ettiği tarih kitabında da Ehl-i sünnet âlimlerinden saygıyla ve hürmetle bahsetmektedir.[180]

Bütün bu anlatıların ışığında Hâkim'in Şiîlik'le itham edilmesinin ana sebeplerinin başında şunlar gelmektedir:

Birinci Sebep:"من كنت مولاه فعلي مولاه/Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır"hadisi,

İkinci Sebep: "اللهم ءتني باحب خلقك اليك ياكل معي"Allah'ım yarattıkların arasında en sevdiğini yanıma gönder ki benimle birlikte yemek yesin" hadisi,

Üçüncü Sebep ise: Hz. Muâviye'yi sevmediğini açığa vurması gibi iddialarla Şiîlik'le itham edilmesidir.

Hâkim'in Şiîlik'le itham edildiği bu hususlarla alakalı âlimlerin görüşlerini zikredip değerlendirmeye çalışacağız.

Birinci Sebep: Hâkim'in, "من كنت مولاه فعلي مولاه""Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır." hadisini rivayet etmesidir. Hâkim, Hz. Ali'ye öncelik tanımakla eleştiriye tâbi tutulup itham edilmiştir. İbn Teymiyye, "Âlimler bu hadisin sıhhati hakkında münakaşa etmelerine rağmen rivayet etmişlerdir. Bu hadis, Buhârî, İbrahim el-Harbî ve bazı ilim ehli tarafından ta'n edilip zayıf olarak kabul edildiği halde nakledilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in de Tirmizî gibi bu hadisi hasen olarak değerlendirdiğini"[181] belirtmiştir.

Hâkim'in, *Müstedrek*'itelif edişinden de anlaşıldığı gibi sahabeyi fazilet sırasına uyarak Ebû Bekir, Ömer, Osman (r.a.) şeklinde zikretmesi onun Şiî değil de Ehl-i sünnet'e bağlılığını göstermektedir. Subkî, Hâkim hakkındaki Şiîlik ithamını reddederek "O, Ali'ye (r.a.) dinen istenilen eğilimden daha fazla meyletmektedir. Ancak onun bu eğilimi Ebû Bekir, Ömer ve Osman'dan (r.a.) daha ileriye götürmediğini ve Hâkim'in *el-Erbâîn* adlı eserinde sahâbîler arasından Ebû Bekir, Ömer ve Osman (r.a.) hakkında bir bölüm açarak onlara öncelik

[180] Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 161-162.
[181] Ebü'l-Abbas Takiyuddin Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye, **Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye**, Mektebetü İbn Teymiyye, 1989, Kâhire, c. 7, s. 319-320.

tanıdığını"belirtmektedir. Aynı zamanda *Müstedrek* adlı eserinde de Osman'ı (r.a.) Ali'ye (r.a.) önceledi̇ği görülmektedir. Hâkim, her ne kadar onun fazileti ile ilgili bazı rivayetleri tenkide tâbi tutsa da onun fazileti ile ilgili rivayetleri nakletmektedir. Yine *Müstedrek*'teHz. Âişe'den, mescit inşa edilirken ilk taşı Hz. Peygamber'in, sonra Hz. Ebû Bekir'in, sonra Hz. Ömer'in, daha sonra da Hz. Osman'ın taşıdığını naklettikten sonra Hz. Âişe: "Ya Resulellâh nasıl da sana yardım ediyorlar" dedim. Hz. Peygamber de "Onlar benden sonra benim halifelerimdir" dediğini de[182]rivayet etmektedir. Ayrıca Subkî'nin; "Hâkim, Ali (r.a.) ile savaşan Talha, Zübeyr ve Abdullah b. Amr gibi sahabelerin faziletinden de bahsetmektedir. Bütün bunlardan hareketle onun bidat derecesine varmayan ve kabul edilmeyecek aşırı bir eğilimin içinde olmadığı, aynı zamanda Hatîb'in de Hâkim'in Şîa'ya meylettiğini söylemesi ile bunu kastettiği kanaatindeyim. Şayet Hatîb, onda Râfizîlik düşüncesi olduğuna inansaydı onu cerheder 'sika' olarak nitelendirmezdi"[183] diye naklettiği görülmektedir. Kanaatimizce buraya kadar yapılan değerlendirmeler içerisinde Hatîb'in sözü doğruya en yakın görüş olarak kabul edilebilir.

Hâkim'in Râfizî olmakla itham edilmesi olayına gelince, şayet böyle bir durum gerçek olmuş olsaydı *Müstedrek* adlı eserinde Muâviye'den birçok hadis rivayet etmezdi.[184] Hâkim'in Râfizîlik'le itham edilmesi hiçbir ilmî delile dayandırılmayan bir düşüncedir. Çünkü "Hâkim'in akîdesi" ile ilgili bölümde ifade ettiğimiz gibi, onun *Ma'rife*'sinin mukaddimesinde ve ilerleyen sayfalarında Ehl-isünnet inancına sahip olduğunu delillerle izah etmiştik.

İkinci Sebep: Tayr Hadisi

اللهم ءتني باحب خلقك اليك ياكل معي"Allah'ım yarattıkların arasında en sevdiğini yanıma gönder ki benimle birlikte yemek yesin."[185]

---

[182] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 3, s. 96; Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 167.

[183] Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 167.

[184] Ebû Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbûrî, **el-Müstedrek ala's-Sahîhayn ve bi Zeylihi et-Telhisu lil Hafiz Zehebî** (Dr. Yusuf Abdurrahman el-Maraşlî), Daru'l-Ma'rife, tsz, Beyrut, c.1, 94, 118, 128, 347; c.2, s. 36-62-156-554-589; c. 3, s. 355-467-490; c. 4, s. 14-84-351-3543-373.

[185] Ebü'l-Ula Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim el-Mubarekfûrî, **Tuhfetu'l-Ahvazi bişerhi Camii't-Tirmizî,** Daru'l-Fikr, 1995, Beyrut, c.10, s. 209-210; İbn Cevzî, **el-İlelu'l-Mutenâhiye fi'l-Ahâdisi'l-Vâhiye** (thk. İrşadu'l-hak el-Eserî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983, Beyrut, c. 1, s. 228 vd. İbnü'l-Cevzî; İbn Abbas'tan gelen bu hadisin sahih olmadığını beyan etmektedir.

Tayr hadisinin kaynaklarda farklı râviler aracılığı ile[186]geldiği görülmektedir. Hâkim, sadece Enes'in (r.a.) yoluyla gelen vechini otuz kişinin rivayet ettiğini bildirmektedir. İbnü'l-Cevzî, İbn Merdeveyh tarafından bu rivayetin yirmi[187], Hâkim'in otuz beş yolla geldiğini söylediklerini belirtmektedir. Bütün bu vecihleri tek tek inceleyen ilim ehlinin farklı değerlendirmelerde bulundukları tespit edilmiştir.[188]

Turbeştî'ye göre, bu hadis Ebû Bekir'e (r.a.) öncelik veren ve onun daha hayırlı olduğunu ifade eden sahih hadislere ve sahabenin icmâına ters bir tutum değildir. Ters olmayışının ana nedeni, hadisin sened açısından ilim ehli tarafından tenkide tâbi tutulmuş olmasıdır. İlim ehli tarafından tenkide tâbi tutulan böyle bir hadisi icmâya muhalif yorumlamak doğru olmaz. Özellikle bu hadisi rivayette bulunan sahâbînin bu icmâya katılanlar arasında olması, hayatı boyunca istikamet üzerinde bulunması ve kendisinden buna muhalif herhangi bir nakilde bulunulmamış olması sebebiyle durumunu da icmâya muhalif olarak yorumlamaktır. Bu hadisin rivayeti sahâbîden sabit ise takip edilecek yol, bu hadisi onun inancıyla

---

Muhammed b. Şuayb meçhuldur. Ama Süleyman Yahya onu ليس بشيء ifadesi ile değerlendirirken İbn Hibban Râfizî olup genellikle haberleri kalb/değiştirdiği olmuştur, demektedir. Enes'ten gelen rivayetin ise on altı vecihi bulunmaktadır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, **el-İlelu'l-Mutenâhiye**, c. 1, s. 228-236; Zehebî, **Tezkire**, c. 3, s. 1042-1043; Zeylaî, **Nasbu'r-Râye**, c. 1, s. 361; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 351.

186 İbnü'l-Cevzî, **el-İlelu'l-Mutenâhiye**, c. 1, s. 228- 236; Zehebî, **Tezkire**, c. 3, s. 1042-1043; Zeylaî, **Nasbu'r-Râye**, c. 1, s. 361; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 351; Hz. Enes, Sefîne, İbn Abbas, Câbir, Ali, Ebû Saîd el-Hudrî, Habeşî b. Cunâde, Ya'lâ b. Murre, Ebû Râfiî (r.hm) rivayet edilen hadisin râvileridir. http://www.ahlalhdeeth.com, Tahricu Hadisi't-Tayr.

187 İbnü'l-Cevzî, **el-İlelu'l-Mutenâhiye**, c. 1, s. 228.

188 Zehebî, **Mizânü'l-İ'tidâl**, c. 6, s. 53; Enes'ten gelen rivayetin râvilerinin sika olduğunu ancak Muhammed b. Ahmed b. Iyâd'ın sika olmayıp itham edildiğini, daha sonraki tetkikin sonucunda onun "Saduk" birisi olduğu kanaatinin ortaya çıktığını belirtmektedir. İbn Hacer, **Lisânu'l-Mîzân** (Abdulfettah Ebû Gudde-Selman Abdulfettah Ebû Gudde), Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002, Beyrut, c. 5, s. 57'de; İbn Yûnus'un Mısır tarihinde Ahmed b. Iyâd hakkında herhangi bir cerh ifadesi kullanılmamıştır. İbn Kesîr, ise, bu hadisin isnadı garîbdir demektedir. Hâkim de bu hadis Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygındur ifadelerini kullanmaktadır. Kimileri bu hadisin mevzu kimileri de sahih olmadığına hükmetmişlerdir. Mevzu olduğunu söyleyenler hadisin metnini çürütecek herhangi bir illet ileri sürmemişlerdir. Zayıf olduğunu iddia edenler de sünnet ehlinin koyduğu usul kaidelerine aykırı hareket ettikleri görülmektedir. Buna karşılık bu hadisin sahih olduğunu savunan âlimler şunlardır: İbn Kesîr, Taberî'nin bu hadisi sahih kabul ettiği ve bu hadisin rivayet yollarını bir dergide topladığını ifade etmiştir. Hâkim de *Müstedrek*'te bu hadisin sahih olduğunu, İbn Hacer Askalânî ve İbn Hacer el-Heysemî bu hadisin hasen olduğunu ifade etmişlerdir. Hasan el-Acemî hadisin sahih ya da hasen olduğu ile ilgili birçok nakillerde bulunmuştur. İbn Hacer el-Heysemî, **Şerhu Hümeziyye el-Busiriyy**, c. 3, s. 1267; Hâkim, **el-Müstedrek**, c.3, s. 141; Zehebî, **Muhteseru istidraki'z-Zehebi ala müstedreki'l-Hâkim**, c. 3, 1474; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** c. 7, s. 351; Ebü'l-Hasanât Muhammed Abdulhay el-Leknevî (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2005, Beyrût, s. 156; Hasan Abdullah el-Acemî, **İrşâdu'l-Hâir İlâ Hadisi't-Tâir**, s. 1-128.

çelişmeyecek, sened ve metin açısından ondan daha sahih rivayete muhalefet etmeyecek şekilde yorumlamak gerekir. Bu da "Yarattıklarının en sevdiğini" ifadesini "bana yarattıklarının arasından en sevdiğin kimseyi gönder" şeklindeki bir yorum yapmakla mümkün olabilir. Sahabe ümmetin ittifakı ile en faziletlileri olarak kabul edilen kimselerdir. Başkası da bu sevgide onunla ortak oldukları görüşü ortaya çıkmaktadır. Zikredilen ifadede filan kişi insanların "en akıllısı"dır aslında "en akıllılarından"dır demektir. Filan kişi "insanların en faziletlisidir" derken de "en faziletlilerindendir" anlamı çıkar. Ayrıca bir noktaya daha değinmekte fayda vardır ki o da Efendimizin (s.a.v.) bu ifadesi "yaratılanlar arasında" olduğundan hadisi genelleme yaparak yorumlamak doğru olmaz. Hz. Ali'nin (r.a.) Allah katında Peygamber'den daha çok sevimli olması imkânsızdır. O halde bu hadis, zikrettiğimiz şekliyle yorumlanır ya da Ali'nin (r.a.) yakın çevresi, akranları ve akrabaları arasında Allah'ın en sevdiği kişi olarak da yorumlanma imkânı olabilir.[189] Hz. Peygamber'in genel bir ifade ile özel bir mânayı kastettiği de gözden kaçırılmamalıdır. Bu ifadede geçen inceliği ancak durumu iyi tetkik edebilen bilgi ve anlayışa sahip olan kimseler anlayabilirler.

Aliyyu'l-Kârî (ö. 1014/1605), yukarıda zikrettikerimizden hareketle birinci görüşün asıl kabul edilen görüş olduğunu belirtmektedir. Buna benzer "Amellerin en faziletlisi" diye vârid olan hadislerde zikredilen hususlar da buna benzer hususlardır. O, bunu yorumlarken "en faziletlilerinden" şeklinde bir yoruma gidilmezse bu hadisleri cemetmenin imkânsız olacağı görüşündedir.[190]Bütün bu anlatılanlar ışığında olay değerlendirilirken Hâkim'e yöneltilecek böyle bir tenkidin insaflı olmayacağı ortaya çıkar. Çünkü diğer bütün rivayetlerde yapılan değerlendirmeler ne ise burada da ancak böyle bir yol izlenmelidir. Yani hadisin tenkidi söz konusu olacaksa ancak hadisin sıhhati üzerinde tenkide tâbi tutulmalıdır. Bu durum bütün ilim ehli tarafından takip edilen bir yöntemdir. Her dönemde her âlim, seviyesi ve karizması ne olursa olsun bu tenkidlerden kurtulamamıştır. Hâkim'in burada zikrettikleri ile sadece Hz. Ali'ye (r.a.) sevgide bir eğilimin olduğu ve onu fazladan sevdiği bilinmesidir. İbn Hacer İbn Kuteybe'yi değerlendirirken onun Ehlibeyt'e karşı bir sapma içinde, Hâkim'in ise tam tersi Ehlibeyt'e fazla eğilim içinde olduğunu ifade

[189] Mübârekpûrî, **Tuhfe**, c. 10, s. 169.
[190] Mübârekpûrî, **Tuhfe**, c. 10, s. 170.

etmektedir.[191] Hâkim, Ehlibeyt'e sevgisinden dolayı aşırı eleştiriye tâbi tutulmamalıdır. Her ilim ehlinin gösterdiği bir tutumdur. Ehlibeyt sevgisi diğer sahâbîleri sevmeye engel teşkil etmez. Sevgilerin ölçüsü olmadığı gibi, kişi bazı kimseleri diğer bazılarından daha fazla sevebilir. Hâkim'in de Hz. Ali'yi daha fazla sevmesi onun ilmî kariyerine ve dürüstlüğüne halel getirmemelidir.

Subkî (ö. 771/1370), Tayr hadisinin uydurma olduğuna hükmetmenin doğru bir görüş olmadığını ifade etmiştir. Selahaddin Halil Keykeldî bu hadis hakkında birtakım açıklamalarda bulunup Tirmizî'nin *Câmi*'inde ve Nesâî'nin de *Hasâisu Ali*'de tahrîç ettiklerini zikrettikten sonra hadis ile ilgili şu değerlendirmede bulunmuştur:"Gerçek olan hadisin 'Hasen' derecesine ulaşması ya da zayıflığı kabul edilebilir derecede olmasıdır. Ama hadisin bütün vecihlerinin mevzu olduğu söylenemez."[192]

İbn Tâhir, Tayr hadisinin rivayet tariklerini Hâkim'in el yazması ile olan nüshasında gördüğünü söylemiştir.[193] O, Tayr hadisi hakkında bir mecliste Hâkim'e sorulduğunda "O sahih değildir, eğer sahih olmuş olsaydı Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'den daha faziletli hiç kimsenin olmaması gerekirdi" dediğini belirtmiştir.[194] Zehebî bu isnad bakımından güçlü bir iddiadır. O zaman Hâkim, Tayr hadisini neden *Müstedrek'*te zikretmiştir. Yoksa bu konu hakkında farklı bir içtihadda mı bulunmuştur.[195] Bu iddia farklı açıdan ele alındığında şu hususlar ortaya çıkabilir. Birinci husus; Hâkim hadisi ele alırken bağnaz bir uslupla değil ilmî esaslara göre değerlendirmiştir. Yoksa aynı hadis hakkında "sahih" veya "hasen" hükmünü vererek değişik görüş beyan etmezdi. Bu ise onun bağnazlık ve hevâsına göre değil dinine ve insafına bir delil olduğuna işarettir. İkinci husus; Hâkim, bu eserinde ve diğer eserlerinde de Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a öncelik tanımış ve bu kanaat kendisinde yer edinmiştir. Hâkim, hadisin metninden anladığı şekliyle onu münker olarak illetli kabul etmiştir. Bu husus da "لو صح لما كان احد افضل من علي/Eğer

[191] İbn Hacer, **Lisânu'l-Mizân**, c. 5, s. 11.
[192] Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 169-170.
[193] Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 165; Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 176.
[194] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 168; Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4. s. 169.
[195] Zehebî, **Siyer**, c. 17. s. 169.

sahih olsaydı, Ali'den daha faziletli kimse olmazdı." sözünden açıkça anlaşılmaktadır ki Hâkim'in burada hadise temkinli yaklaştığı görülmektedir.[196]

Üçüncü Sebep: Hâkim'in, Hz. Muâviye'yi açık açık sevmediğini belirtmesi ve Hz. Muâviye'nin fazileti hakkında hadis rivayetinde bulunmalarını istediklerinde kendisinin içinden gelmediğini söylemesidir.[197] Aslında Hâkim'in hadis rivayetinde bulunmayışı Hz. Muâviye hakkında kendisinin yanında sahih bir hadis olmamasından da kaynaklanabilir. Yoksa bir âlimin ezberinde olmadığı halde birisi hakkında hadis rivayet etmesini talep etmek hem ilmin hem de dinin iyi karşılamayacağı bir durumdur. Çünkü böyle bir durum hadis uydurma esasına dâhil olur ki, bu da "cehennemdeki yerine hazırlansın" tehdidiyle karşı karşıya kalmak demektir. Bir diğer önemli husus da ilmi gizlemektir. Eğer Hâkim Hz. Muâviye ile ilgili sahih hadis bildiği halde rivayette bulunmuyorsa bu da ilmî ve dinî açıdan başka bir sorun meydana getirir. Bir âlimden çıkarı için birini övmesinin ya da böyle bir istekte bulunmasının ilmî ve ahlakî kurallara uymadığı kanaatindeyiz.

Subkî, Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin Hâkim hakkında aşırı gittiğini ve ona yalan isnad ettiğini dile getirmiştir.[198] İbn Hacer, Buhârî'nin Hz. Muâviye hakkındaki konu başlığı altında zikrettiği rivayetleri'fazilet' ve 'menkıbe' olarak değil de 'zikr' başlığı altında kaydettiğini söylemiştir. İbn Abbas rivayet ettiği hadislerde "O fakihtir" demiştir. Diğer rivayetlerinde ise Hz. Muâviye'nin fazileti yönünden ziyade ilmi yönünden bahsetmiştir. İbn Âsım da onun menkıbeleri hakkında bir cüz tasnif ettiği gibi, Ebû Amr Gulam Sa'leb Ebû Bekir en-Nakkâş da böyle bir tasnifte bulunmuştur. İbnü'l-Cevzî de *Mevduât* adlı eserinde bazı hadisleri kaydettikten sonra İshâk b. Râhûye'nin, Hz. Muâviye'nin fazileti hakkında hiçbir sahih hadisin vârid olmadığını söylediğini belirtmiştir. Buhârî'nin hocasına güvenerek "Menkıbe" ifadesini kullanmayışının anlamı da burada yatmaktadır. O, bu titiz bakış açısı ile Râfizîler'in ileri gelenlerini bertaraf edecek şekilde istinbatta bulunmuştur. Bu hususta Nesâî'nin hocası İshâk'a dayanarak ifade ettiği kıssası da meşhurdur. Aynı şekilde İbn Hacer, Hâkim'in kıssasının da buna benzer bir kıssa olduğunu

[196] Ebû Abdullah Abdusselam b. Muhammed b. Ömer Allûş, **Mukaddimetu Müstedrek ala's-Sahîhayn**, Dâru'l-Ma'rife, 2006, Beyrut, , c. 1, s. 66.
[197] İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c.15, s. 111; Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 174.
[198] Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 162.

söylemiştir. Devamla İbnü'l-Cevzî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel yoluyla gelen rivayette, Abdullah babasına "Ali ve Muâviye hakkında ne düşünürsün? diye sordum" dediğini ve Ahmed b. Hanbel'in de bir ara başını önüne eğip sustuktan sonra şöyle cevap verdiğini nakletmektedir: "Bil ki Ali'nin düşmanları çoktur. Bundan dolayı düşmanları onun açığını, ayıplarını açığa vurmak için çaba sarfettiler fakat kusurunu bulamadılar. Onun kusurlarını bulamayınca onunla savaşmış olan bir adamı olabildiğince övmeye başladılar. Bunu Muâviye'nin lehine olacak şekilde kendilerinin bir oyunu olarak ortaya koydular." Bu ifadeleriyle Muâviye'nin fazileti hakkında aslı olmayan rivayetler uydurduklarına işaret etmektedir. İshâk b. Râhûye, Nesâî ve başkaları Muâviye'nin faziletine dair vârid olan hadislerin sened bakımından sahih olmadığını kesin bir dille ifade etmişlerdir.[199]

Diğer bir önemli husus da ifade ettiğimiz gibi Hâkim'in evinden dışarıya çıkmayı istemeyip "içimden gelmiyor" demesinden hareketle, nasıl oluyor da onun Hz. Muâviye'ye buğzettiği ve onu sevmediği iddia edilip ispatlanabileceğidir. Oysaki onu dışarıya çağıranlar Ebû Abdullah b. Kerrâm'ın arkadaşlarıdır. Onlar ki İslam'da bidatı ortaya çıkaran Kerrâmiyye'den olup doğru yolda olmayan bir topluluktur. Yine nasıl olur da bu kimselerin söylediklerine eğilim duyulur ve onlara itibar edilir. Onlar sünnete düşman oldukları halde, kendilerini sünnetin savunucusu olarak görüyorlar. Bidat ehlinden oldukları halde, kendilerinin sünnete tâbi olduklarını açıklıyorlar.[200]

Diğer taraftan Hâkim, Hz. Muâviye'ye dil uzatmış olsaydı *Müstedrek*'te açık bir şekilde bunu dile getirebilirdi. Özellikle Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasında cereyan eden fitnede bu durumu daha açık bir şekilde belirtirdi.

Netice itibari ile yukarıda izahını yapmaya çalıştığımız gibi Hâkim hakkında itham edilen hususların ciddi mânada tutarlı bir yönünün olmadığını görmekteyiz. Çünkü Hz. Ali'yi diğer halifelerden üstün tuttuğunu iddia etmek doğru ve tutarlı bir görüş değildir. Eğer doğru olsaydı bunu eserlerinde belirtirdi. Oysaki eserlerinde var olan sıralama tamamen Ehl-isünnet'in kabul ettiği bir sıralamadır. "Tayr

[199] Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, **Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî** (thk. Abdulaziz b. Bâz-Muhammed Fuad Abdulbâkî) Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989, Beyrut, c.7, s. 131.
[200] Alluş, **Mukaddimetu Müstedrek ala's-Sahihayn**, c. 1, s. 61-62.

hadisi'ne"gelince; bu hadisi sadece Hâkim zikretmemiştir. Aynı zamanda Tirmizî de *Câmi'*inde[201] zikrederek hadis hakkında "garîb" ve "hasen-garîb" ifadelerini kullanmıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu hadisin birçok vecihleri vardır. Bu hadisi zikredendiğer ilim ehli Şiîlik'le itham edilmezken, Hâkim'in bu hadisten dolayı Şiîlik'le itham edilmesi insaf ölçülerini zorlamaktadır. Ancak diğer hadisler gibi bu hadisin de tenkide tâbi tutulması gayet doğaldır. Bu hususta söylenebilecek tek şey haberin sıhhati hakkında olmalıdır. Çünkü bu alanda kişinin ilimde mertebesi ne kadar yüce olursa olsun eleştiriye tâbi tutulması kaçınılmazdır. Hâkim hakkında söylenebilecek en insaflı ifadenin de onun Hz. Ali'yi fazla sevdiği ve ona karşı bir eğiliminin olduğudur. Hz. Ali'yi sevmek ya da aşırı sevmekle veya hadisi zikretmek Şiîlik'le ithamı gerektiriyorsa Ehl-i sünnet'ten olan birçok ilim ehlinin de Şiîlik'le itham edilmesi gerekir. Dolayısıyla Hâkim'in Şîadeğil deEhl-i sünnet'e tâbi bir ilim adamı söylemenin en doğru ifade olduğu düşüncesindeyiz.

1.2.1.5. Mütesâhil/Gevşek Davranmakla İtham edilmesi

Hâkim'in, *Müstedrek*'te mütesâhil/gevşek[202] davrandığı ile ilgili eleştiriye tâbi tutulması, onun mütesâhillerin grubunda değerlendirilmesine neden olmuştur. Zehebî, onun birçok sâkıt[203]rivayetlerini tashih cihetine giderek tesâhülde bulunduğunu ve bunu farkına varmadan yapmış olabileceğini, şayet bilinçli yapmışsa bunun büyük bir ihanet olduğunu söylemektedir.[204] Hâkim, özellikle amellerin faziletine dair hadisler ile şahit hadisleri tahrîç ederken mütesâhil davranmıştır. *Müstedrek*'te bu konuyla ilgili "Duâ", "Tekbîr" ve "Zikir" bölümlerinde neden gevşek davrandığını zaten açıklamaktadır. Duâ bölümünde Şeyhayn'ın zikretmediği haberler hususunda Ebû Saîd Abdurrahman b. Mehdî'nin yolunu izlemiştir. Hâkim → Yahyâ b. Muhammed el-Anberî → İshak b. İbrahim el-Hanzelî'den şöyle işittiğini nakletmektedir: "Babam, Abdurrahman b. Mehdî'den şöyle nakleder: Biz Hz. Peygamber'den helal, haram ve ahkâma dair rivayetler naklettiğimizde senedleri sıkı tutar, ricâli tenkid ederdik. Amellerin faziletlerine, sevaba, ikâba, mübahlara ve

---

[201] Tirmizî, **Tuhfetu'l-Ahvazi bi Şerhi't-Tirmizî**, c. 10, s. 209-210.

[202] Hadis veya râviyi değerlendirirken gevşeklik gösterme, işi sıkı tutmama. Abdullah Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, İfav, 2001, İstanbul, s. 318.

[203] Sikalık (güvenilirlilik) vasfını kaybetmiş râvi karşılığında cerh lafzı kullanılmaktadır. Bkz. Aydınlı, "Sâkıt", **DİA**, c. 36, s. 5.

[204] Zehebî, **Mizânu'l-İ'tidal**. c.1, s. 608.

dualara dair rivayetlerde ise senedlerde mütesâhil davranırdık."[205] Hâkim, böyle dediğini bizzat dile getirerek mütesâhil davrandığını belirtmiştir. Amellerin fazileti ile ilgili senedlerde mütesâhil davranması onun Ebû Saîd Abdurrahman b. Mehdî'nin yolunu takip ettiğinin göstergesidir.[206]Aşağıdaki örnekte de görüleceği gibi amellerin fazileti ve şevâhid olarak zikrettiği hadislerin tahrîcinde mütesâhil/gevşek davranmıştır.

Ali b. Zabyân → Ubeydullah → Nâfi'→ İbn ÖmerHz. Peygamber'in şöyle dediğini nakletmektedir: "Teyemmüm iki vuruştur. Bir vuruş yüz içindir. Bir vuruş da dirseklere kadar eller içindir." Şeyhayn → Hakem → Zerr →Saîd b. Abdurrrahman b. Ebzâ → Babası → İbn Ömer'den teyemmüme dair rivayet ettiği hadis üzerinde ittifak etmiş oldukları halde, burada zikredilen lafız ile tahrîçte bulunmamışlardır. Ali b. Zabyân sadûk olduğu halde onun dışında Ubeydullah'a isnad eden başka bir kimse bilinmemektedir. Yahyâ b. Saîd, Huşeym b. Beşîr ve diğerleri bu hadisi mevkûf olarak rivayet etmişlerdir. Mâlik b. Enes de Nâfi'den gelen bu lafzın dışında, başka bir lafızla *Muvatta*'da mevkûf olarak rivayet etmiştir. Nesâî de Ubeydullah'ın güvenilir olmadığına dair değerlendirmede bulunmuştur.[207] Hâkim daha sonraki rivayetlerde ismi geçen Süleyman b. Erkâm'ı da kendi şartlarına uymadığı halde rivayetlerini almıştır. Bununla birlikte buna benzer hadisleri de şahit olarak zikretmiş ve müfessir bir hadis olduğunu beyan etmiştir.[208]

Hâkim'in rivayetleri tashih etme hususunda mütesâhil davrandığı ile ilgili eleştirilerin *Ma'rife* ile değil *Müstedrek* adlı eseri ile ilgili olduğu[209] ve bu durumun, eserinin 4/3 bölümünü gözden geçirmesine fırsat bulamamasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Çünkü İbn Hacer bu konuyu izah ederken, tenkide uğramış rivayetlere *Müstedrek*'in ilk yarısında neredeyse hiç rastlanmadığını belirtmiştir. Ancak ikinci yarısındaki illetli rivayetleri Hâkim'in bunları gözden geçirmeye fırsat bulamadan vefat ettiği gerekçesine bağlanmaktadır.[210] Muallimî de (ö. 1966) Beyhakî'nin

[205] Hâkim, **el-Müstedrek**, c.1, s. 490.
[206] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 500.
[207] Hâkim, **el-Müstedrek ala's-Sahîhayn** (thk. Hamdi ed-Demirdaş Muhammed), el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006, Beyurt, c.1, s. 265.
[208] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 265.
[209] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 577.
[210] es-Sehâvî, **el-Cevâhir ve'd-Durer fi Tercemeti Şeyhi'l-İslam İbn Hacer el-Askalânî** (th. İbrahim Bâcis Abdulmecid), Dar İbn Hazm, 1999, Beyrut, c. 2, s. 895-896.

Hâkim, *Müstedrek*'in ilk 4/1 bölümünü semâ yoluyla geri kalan bölümleri ise icazetle tahammül ettiğine dikkat çekmiştir. Ona göre *Müstedrek*'in 4/3 nü tashih etmeye Hâkim'in ömrü yetmemiştir.[211]

1.2.1.6. Üstlendiği Görevler

Hâkim bazı ilmî ve idarî görevlerde bulunmuştur. Ebû Hâzim el-Abdevî'nin ifade ettiği gibi Hâkim, Nîsâbur'da Sâmânîler döneminde üç yüz elli dokuz yılında Nesâ kadılığına getirilmiş, daha sonra kendisine teklif edilen Cürcân kadılığını kabul etmemiştir. Nîsâbur'da kadılık vazifesini yaptığı için Hâkim lakabıyla anılmıştır.[212] Emîr Ebü'l-Hasan ondan Büveyhîler'le olan elçiliklerde görüşüne müracaat ederek istifade etmiştir. Aynı zamanda hocası Ebû Bekir Ahmed b. İshâk es-Sibgî, medresesi "Dâru's-sünne" nin bütün yönetim işlerini yürütme vazifesini ona bırakmıştır.[213]

1.2.1.7. Vefatı

321'de doğup 405 yılında vefat eden Hâkim, 84 yıllık uzun bir hayat yaşamıştır. Ebû Mûsâ; onun hamama girip guslettikten sonra bir inleme sesiyle dışarı çıktığını ve henüz gömleğini giyinemeden 405 yılı Sefer ayında vefat ettiğini rivayet etmiştir. Cenaze namazını Kadı Ebû Bekir el-Hîrî kıldırmışve çarşamba günü ikindi namazından sonra defnedilmiştir. [214]

1.2.2. İlmî Kişiliği

Hâkim, hadis usulünün mütekaddimîn döneminin ilk âlimlerindendir. Eseri de ilk dönem usul eserlerinden en önemlisi olarak kabul edilmiştir. Şahsına Şiîlik'le ilgili eleştiriler yapılsa da döneminin ve kendisinden sonraki dönem âlimlerinin övgüsüne mazhar olmuş ve birçok alanda temayüz etmiştir.

---

[211] el-Muallimî, Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali el-Muallimî el-Yemânî, **et-Tenkil bima fi Te'nibi'l-Kevseriyye mine'l-Ebâtil** (nşr. Nasuriddin el-Elbânî- Züheyr eş-Şâviş- Abdurrazzak Hamza), el-Mektebetü'l-İslâmî, 1986, Beyrut, c. 2, s. 691-693.

[212] Subkî, **et-Tabakâtü'l-Kubrâ**, c. 4, s. 158.

[213] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 170.

[214] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 162; Zehebî, **Tezkire**, c. 3, s. 166; Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu Medinetu Selâm** (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), 2001, Beyrut, c. 3, s. 509; Sem'ânî, **el-Ensâb,** c.2, s. 370.

1.2.2.1. Hâkim'in Hadisçiliği

Hâkim, hadis ilimleri noktasında zamanının önemli şahsiyetlerinden biridir. Hem hadis usulu hem de hadis ilminde önemli bir konuma sahiptir. Onun hadis usulü alanında telif ettiği *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs* adlı eseri kendisinden sonra gelecek olan nesillere çığır açacak niteliktedir. Ayrıca *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* ve diğer eserleriyle önemli bir yere sahiptir. Bizim burada incelemeye çalıştığımız tezimizin ana konusu da Hâkim'in hadis alanındaki gayretli ve başarılı çalışmalarıdır. Ondan nasıl istifade edeceğimizi tespit etmek ve onun bu alana kazandırdığı ilmî yönünü ilim dünyasının istifadesine sunmaktır.

Devrinin önemli hocaları arasında bulunan Hâkim'in babası, *Sahih-i Müslim'*in müellifi İmam Müslim'i görenlerdendir.[215] Daha önce de ifade etmeye çalıştığımız gibi Hâkim, iki binden fazla hocadan ders almıştır. Hadis ilimlerini de zamanının en meşhur hocaları olan Ebû Ali el-Hâfız, el-Cübbâî ve Ebû Ahmed el-Hâkim (ö. 378/988) ve Dârekutnî gibi âlimlerden almıştır.[216]

Hâkim, kitabının telifinde hocalarının mecliste öğrencilerine hadis yazdırdıkları ve titiz davrandıkları gibi o da aynı şekilde titiz davranmıştır. İlk olarak kitabını üç yüz yetmiş üç ve üç yüz doksan üç yıllarında Muharrem ayının yedisinde imlâ ettiği rivayet edilmektedir. Hâkim'in her gün bir hadis imlâ ettiği rivayet olunmaktadır.[217] Çalışmasını yapacağımız konu Hâkim'in hadisçiliğini daha net ve geniş bir şekilde ortaya koymaktadır.

1.2.2.2. Hâkim'in Fıkhî Yönü

Hâkim'in, fıkıh ilminde de önemli bir konumda olduğu görülmektedir. Çağının ileri gelen âlimlerinden sayılan Ebû Ali b. Ebî Hüreyre, Ebü'l-Velîd Hassân b. Muhammed ve Ebû Sehl es-Su'lûkî gibi şahıslardan fıkıh ilmini tahsil etmiştir.[218] Hâkim, birçok meşhur âlimden fıkıh dersi almıştır. Ebû Bekir Ahmed b. İshâk Eyyüb b. Yezîd en-Nîsâbûrî eş-Şâfiî es-Sıbgî (ö. 342/953)[219], Hassân b. Muhammed b.

[215] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 163.
[216] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 165.
[217] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 2-36.
[218] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 165.
[219] Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 483-487.

Ahmed b. Hârun el-Kureşî (ö. 349/960), el-Hasan b. el-Hüseyin Ebû Hüreyre Ebû Ali (ö. 345/956) ve Ebû Sehl Muhammed b. Süleyman b. Muhammed b. Süleyman b. Hârun el-Hanefî es-Su'lûkî (ö. 369/979) gibi âlimler bunlardandır.[220]

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Hâkim, Nîsâbur'da dünyaya geldi ve bu toplumda yetişti. Mezhep olarak da Şâfiî mezhebine müntesipti. İbn Kesîr, Şâfiî fukahası ile alakalı bir eser telif etmiştir. Bu eserinde İmam Şâfiî'den sonra[221] sekizinci asrın başlarına kadar gelen bütün Şâfiî ulemâsını zikretmiş Hâkim'i de bunların arasında on dokuzuncu sırada zikretmiştir.[222]

Hâkim'in "Fıkhu'l-hadis" bölümünde belirlediği yirmi üç âlimin biyografileri incelendiğinde Şâfiî âlimlerine sempatisi olduğu görülmektedir.[223] Aynı zamanda *Ma'rife* kitabının en geniş hacimli bölümünü fıkhu'l-hadise ayırmıştır. Bu da Hâkim'in fıkıhla ve fakihlerle olan ilgisini ve irtibatını ortaya koymaktadır.

1.2.2.3. İlim Ehlinin Hâkim Hakkındaki Görüşleri

Hâkim hakkında zaman zaman eleştirel tarzda konuşanlar olmuşsa da o hem kendi hem de sonraki dönemlerde sürekli isminden bahsettirmiş ve âlimlerin övgüsüne mazhar olmuştur. O, sadece *Müstedrek*'te mütesâhil olduğu düşüncesi ile eleştiriye tâbi tutulmuştur. Hâkim, ilim ve irfan timsâli bir âlim, takvâ sahibi ve muhaddislerin üstadı olan bir şahsiyettir. Hadis ilminde önemli bir yere sahip olan Hâkim'in, tasnif, tahrîç, tashih ve tâlilleriyle önemli bir yere sahip olduğu kanaatine varılmıştır. Onun hakkında bazı âlimlerin değerlendirmeleri şöyledir:

Hâkim'in güvenilir olduğunu söyleyen Ebû Bekir Hatîb, Nîsâbur'da İbrahim b. Muhammed el-Urmevî'nin onun hakkında şöyle söylediğini anlatmıştır: "Hâkim, sika, Şiîliğe eğilimli, âlim ve salih biridir."[224] İlim, irfan, fazilet ve hıfz sahibidir. Onun hadis alanında birçok telifi vardır.[225] Abdülgâfir b. İsmail, Hâkim hakkında şu değerlendirmeleri sıralamaktadır: "Hâkim kendi asrındaki hadis ehlinin imamıdır.

---

[220] Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, c. 7, s. 299; Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 430; c. 16, s. 239.
[221] İbn Kesîr ed-Dımeşkî, **Tabakâtu'l-Fukaha eş-Şafiiyyin** (thk. Ahmed Ömer Hâşim-Muhammed Zeynem Muhammed Azb), Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, 1993, c. 1, s. 8.
[222] İbn Kesîr, **Tabakâtu'l-Fukaha eş-Şâfiiyyin**, c.1, s. 358-361.
[223] Hâkim, **Ma'rife**, s. 112-141.
[224] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 168.
[225] Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, c. 5, s. 473.

Hadis ilmini gereği gibi bilen biridir. Fakih olan İbrahim b. Tahmân'ın soyundandır. Onun evi salahın, veranın ve takvânın evidir. Onun meşhur eserleri hocalarının zikri ile doludur. O, zamanının en hâfızı idi. Hâkim'in çağdaşı olan Ebû Sehl es-Su'lûkî, İbn Fûrek ve diğer âlimler onu kendilerinden üstün görmüşlerdir. Fazilette ve iltifatta da onlara gereken saygıyı göstermişlerdir." Hâkim'le ilgili değerlendirmelere devam eden Abdülgâfir; "bu anlatılanlar onun hayatının kısa kesitleridir. Eserlerindeki sözlerini düşünen, imlâlarındaki tasarrufunu bilen, hadislerin rivayet yollarını iyice düşünen bir kimse, onun faziletini anlar, onun meziyetini itiraf eder ve kabullenir. O, kendinden öncekilerin güzel bir meziyetlerini alıp, sonrasında gelenleri etkileyecek ve aciz bırakacak bir etki bırakmıştır. Övülmeye layık bir hayat sürmüştür. Kendi döneminde kendisinin yerini tutacak birini bırakmadığını dile getirmiştir."[226]

Ebû Abdurrahman es-Sülemî, bir cüzün arkasına Hâfız el-Hüseyin el-Haccâcî el-Hâfiz'ın rivayet ettiği hadisleri yazmıştır. Hüseyin el-Haccâcî de eline kalemi alarak hâfız kelimesini sildikten sonra şöyle dediğini nakleder: "Ben neyi ezberledim ki? Hâkim benden ilmî derece olarak daha yüksek ve hâfız olduğunu belirtmiş" ve devamla şunu eklemiş ve"ben Hâkim ve Ebû Abbas b. Ukde'den daha iyi bilgiye sahip değilim" diye ifade etmiştir. Sülemî, Dârekutnî'ye, İbn Mende mi yoksa Hâkim mi daha hâfızdır? diye sormuş, Dârekutnîde; "İbnü'l-Beyyî'in- Hâkim- hıfzının daha sağlam olduğunu"söylemiştir.[227]

İbn Tâhir, Mekke'de bulunan hâfız Mes'ad ez-Zencânî'ye "birbirleri ile çağdaş olan dört hâfızdan hangisi daha iyi derecede hâfızdır" diye sormuş, Mes'ad ez-Zencânî de:"Kimleri soruyorsun?"dedikten sonra şöyle cevap vermiştir; "Bağdad'da Dârekutnî, Mısır'da Abdülganî, İsbahan'da Ebû Abdullah b. Mende, Nîsâbur'da Ebû Abdillah el-Hâkim" deyip sonra susmuştur. Daha sonra İbn Tâhir sorusunu ısrar edince, Zencânî: "İlelde en bilgini Dârekutnî, ensâbta en bilgini Abdülganî, en çok hadis bileni İbn Mende, Hâkim ise tasnifte en iyi olanlarıdır" diye cevap verdiğini nakleder.[228]

---

[226] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 169-170-171; Zehebî, **Mizânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl** (thk. Ali Muhammed Becavî), Dâru'l-Ma'rife, ty., Beyrut, c. 3, s. 608; Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 159.

[227] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 171.

[228] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 174.

Ebû Hâzım el-Abdevî'nin (ö.417/1026), "Yaklaşık üç seneye yakın Ebû Abdillah el-Usemî'nin yanında kaldım. Hocalarımız arasında ondan daha itkân ve daha tetkik edici birini görmedim. Herhangi bir sorun ile karşılaştığı zaman bana Ebû Abdillah el-Hâkim'e yazmamı emrederdi. Usemî, Hâkim'den gelen mektubun cevabına göre soruları kesin hükme bağlardı"[229] demektedir. İlmî güvenilirliği onu âlimler arasında saygın bir hale getirmiştir. Ebû Ali el-Hâfız, Hâkim'i görmenin bin hadis ricâlini görmek gibi olduğunu söylemektedir. Oldukça üstün mertebeye sahip olan bir imam ve rivayetle dolup taşan bir hâfız olduğunu ifade etmektedir.[230] İbn Kesîr de Hâkim'in dinine bağlı, güvenilir, kendini muhafaza eden, zabt ve takvâ sahibi bir kimse olduğunu belirtmiştir.[231] Hâfiz İbn Beyyi' ismiyle ile bilinen Hâkim, asrının hadis ehlinin imamıdır. Hadis alanında eşşiz eser telif eden müelliftir. Âlim, arif ve geniş ilme sahip bir âlim idi.[232] İbn Nâsuriddin, Hâkim'in"sadûk" ve en güvenilir olduğunu dile getirmiştir.[233] İbn Mende ve Hâkim hakkında hangisinin daha hâfız olduğu Dârekutnî'ye sorulduğunda o da Hâkim'in daha hâfız ve daha itkân sahibi olduğunu söylemiştir. [234]

Ebû Hâzim el-Abdevî, Nîsâbur'da hadis hıfzı ve ileli hakkında Müslim b. Haccâc'dan sonra ilk meşhur olan kişinin İbrahim b. Ebî Tâlib olduğunu belirtir. Ona denk olarak Nesâî, Ca'fer el-Faryâbî, sonra Ebû Hâmid eş-Şarkî gelir. Daha sonra bunlara denklik, sırasıyla Ebû Bekir b. Ziyâd en-Nîsâbûrî, Hâfız Ebû Ali, Ebû Ahmed el-Hassâl, Ebü'l-Hüseyin el-Haccâcî ile Ebû Ahmed el-Hâkim'in geldiğini sıraladıktan sonra bunların her ikisine kendi çağlarında denk olabilecek olan kişilerin İbn Adiy, İbnü'l-Muzaffer ve Dârekutnî'nin olduğunu söyler. Yine onun hakkında; "asrımızda tektir ve ona denk gelebilecek kimse yoktur. Hicaz'da, Şam'da, iki Irakta,

---

[229] Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin b. Hibetullah, **Tebyînu Kezibi'l-Mufteri femâ Nusibe ile'l-İmamı Ebî'l-Hasani'l-Eş'arî, el-Kudsî,** 1347, Şam, s.230; Zehebî, **Siyer**, 171; Subkî, **et-Tabakatu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 158.

[230] Subkî, **et-Tabakatu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 160; Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 177.

[231] İbn Kesîr, **el-Bidâyetu ve'n-Nihâye**, Mektebetu'l-Mearif, 1991, Beyrut, c. 11, s. 355.

[232] Ebü'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Hallikân, **Vefâyâtu'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâiz'-Zaman** (thk. İhsan Abbas), Dâru's-Sâdır, ty., Beyrut, c. 4, s. 280; es-Sem'ânî, **el-Ensab**, c.2, s. 370.

[233] Şihabuddin Ebü'l-Felah Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akarî İbn İmâd, **Şezarâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb** (thk. Abdulkadir el-Arnavuti- Mahmud el-Arnavuti), Dar İbn Kesîr, 1989, Beyrut, c. 5, s. 33-34.

[234] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 171.

Rey'de, Taberistan'da, Koms'da, Horasan'da ve Mâveraünnehir'de de onun gibisi yoktur"[235] diye nakleder.

Hâkim hakkında değerlendirmede bulunan İbnü's-Salâh, onun hâfız olduğunu ve onun hadis ve hadis ilimleri eserlerinden istifade etmeyen kimsenin olmadığını söylemiştir.[236] Zehebî de onu, hâfiz, münekkid, âlim, muhaddislerin hocası, teliflerin sahibi gibi vasıflarla övmüş ve onun tahrîçte bulunduğunu, cerh ve ta'dîlde, tashih ve tâlilde bulunan bir derya olduğu hususunda ilim ehlinin ittifak ettiği bir şahsiyettir diye ifade etmiştir.[237]

İlim ehli, Hâkim hakkında ciddi mânada övücü ifadeler kullanmıştır. Burada zikrettiğimiz görüşler sadece bir kısım âlimlerin bazı özlü ifadelerinden ibarettir.

1.2.2.4. Hâkim'in Hataları

Bir insanın her konuda mükemmel olması düşünülemez. Âlimlerin de zaman zaman bazı düşüncelerinde farklı görüşler ifade ettikleri ve kendileri ile çeliştikleri bir gerçektir. Hâkim'in de eserlerinde bazı konularda çelişkiler içerisinde olduğu tespit edilmiştir. *el-Medhal* adlı eserinde Buhârî ve Müslim'in, sahabeden rivayette bulunmaları halinde iki râvinin olması şartının gerekeceği vehmine kapılmıştır.[238] Oysaki Buhârî ve Müslim böyle bir şart ileri sürmemiş ve onlardan böyle bir rivayet de sâdır olmamıştır. Hâkim'in bu takdirde bulunması ya da böyle bir şartı ortaya atması zannından başka bir şey değildir. Böyle bir şartın her şeyhin kitaplarında bulunması elbette güzeldir. Ancak Buhârî'nin Kays b. Ebî Hâzım Mirsâd el-Eslemî'den rivayette bulunduğu "يذهبون الصالحون" "Salih kimseler birer birer çekip gider"[239] hadisini Kays b. Ebî Hâzim dışında Mirsâd'dan rivayette bulunan başka bir râvi yoktur.

---

[235] Ebü'l Kâsım Ali b. el-Hüseyin b. Hibetullah, **Tebyinu Kezibi'l-Mufteri**, s. 230; Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ,** c. 4, s. 158-159; Hâkim, **el-Medhal**, s.14.

[236] İbnü's-Salâh, **et-Tabakâtu'l-Fukaha eş-Şâfiiyye** (thk. Muhyiddin Ali Necip), Daru'l-Beşair el-İslâmiyye, 1992, Beyrut, c. 1, s. 198.

[237] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 163-165; Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 156; İbn Kesîr, **el-Bidâyetu ve'n-Nihâye**, Mektebetu'l-Mearif, 1991, Beyrût, c. 11, s. 355.

[238] Abdurrahman Mukbil b. Hadi el-Vâdiî, **el-Müstedrek ala's-Sahîhayn**, Daru'l-Haremeyn, 1997, c. 1, s. 21-23; Hâkim, **el-Medhal**, s. 73.

[239] Mirsâd el-Eslemî Hz. Peygamber'den "Salih kimseler birer birer çekip gider geriye arpanın ya da hurmanın döküntüleri gibi döküntüler kalır ki Allah onlara hiçbir değer vermez" rivayetini nakletmektedir. Buhârî, Teyemmüm, 5; İbn Hibbân, **Sahîh**, hn. 6852.

Başka bir örnekte Amr b. Tağlîb'den Hasanü'l-Basrî'nin hadisini Buhârî tahrîç ederken"اني لاعطي الرجل الذي ادع احب الي/ (Ganimet mallarını) daha çok sevdiğim birine değil de bir başkasına verdiğim olabilir."[240] hadisini Hasan dışında Amr b. Tağlîb'den rivayette bulunan olmamıştır. Dârekutnî de buna reddiyesini şu örneklerle pekiştirmiştir: Buhârî'nin Zehre b. Ma'bed'in dedesi Abdullah b. Hişâm b. Zehre'den tahrîç ettiği iki hadisi Abdullah b. Hişâm'dan sadece Zehre b. Ma'bed rivayette bulunmuştur. Yine Buhârî'nin Zührî'den o da Abdullah b. Sa'lebe b. Sugayr'ın naklettiği "مسح رسول الله صلي الله عليه وسلم وجهه/Hz. Peygamber yüzünü meshetti" hadisi Zührî'nin dışında kimse Abdullah b. Sa'lebe b. Sugayr'dan rivayette bulunmamıştır.[241] Bu rivayetler Buhârî'de geçen birkaç örnekten bazılarıdır.

Müslim'de geçen bazı örneklerde de iki râviyi şart koşan Hâkim'in burda da çelişkiye düştüğü görülmektedir. Tâhir el-Mukaddisî, bu örneklerden bazılarını şöyle zikretmektedir: Egar el-Müzenî'den "انه ليغان علي قلبي/istiğfar ile ilgili rivayet ettiği bu hadisi Ebû Bürde'nin dışında kimse rivayet etmemiştir. Ebû Rifâa el-Adevî'nin hadisini sadece Humeyd b. Hilâl el-Adevîrivayet etmiştir. Râfi' b. Amr el-Gıfârî'nin hadisini sadece Abdullah b. es-Sâmidrivayet etmiştir. Rabîa b. Kâ'b es-Sülemî'nin hadisini de sadece Ebû Seleme b. Abdurrahman rivayet etmiştir. Zikrettiğimiz bu örnekler ışığında Hâkim'in bu kuralında evhama düştüğü açıkça görülmektedir.[242]

Hâkim, Buhârî ve Müslim'in sahabeden iki âdil râvi rivayet etmedikçe tahrîçte bulunmadıkları hususunda vehme kapılmıştır. Hâlbuki iddia ettiğinin tersine

---

[240] Âmir b. Sa'd babası Sa'd'dan rivayette bulunarak: Hz. Peygamber, ben de aralarında bulunduğum halde (müellefe-i kulub'dan) birkaç kişiye atiyye verdi. Yalnız onlardan bir adama hiçbir şey vermedi. Oysaki içlerinde benim en beğendiğim o idi. Bunun üzerine kalktım Hz. Peygamber'in yanına gittim ve kendisiyle gizlice konuştum, dedim ki; Ya Resûlullah! Filan kişiye niçin vermedin? Vallahi ben, onu sağlam bir mümin olarak görüyorum. Hz. Peygamber: Ya da Müslim dedi. Ben biraz sustum. Sonra yine aynı adamın durumu bana galebe çalarak: Ya Resulellah! Filan kişiye niçin vermedin? Vallahi ben onu sağlam bir mümin olarak görüyorum dedim. Hz. Peygamber: Yahut Müslim diye buyurdu. Ben yine biraz sustum, tekrar adamın durumu bana galebe çalarak Ya Resulellah filan kişiye niçin bir şey vermedin? Vallahi ben onu sağlam mümin görüyorum dedim. Hz. Peygamber: Yahut Müslim, dedi ve şunu ekledi: Ben yüz üstü cehenneme atılır korkusuyla başkası bence daha makbul olduğu halde bazen bir kimseye dünyalık vererim." Bu hadisi Buhârî "İmân" ve "Zekât" bölümlerinde, Ebû Dâvûd "Zekât" bahsinde muhtelif râvilerden tahrîç etmişlerdir. Ahmed Davutoğlu, **Sahîhi Müslim Tercüme ve Şerhi,** Sönmez Yayınevi, 1979, İstanbul, c. 5, s. 486-487.

[241] Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdi ed-Dârekutnî, **el-İlzamatu ve't-Tetebbu'** (thk. Ebû Abdurrahman b. Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985, Beyrut, s. 77-92; Ebü'l-Fadl Muhammed b. Tâhir el-Mukaddisî, **Şurutu'l-Eimme es-Sitte**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984, Beyrut, s.22.

[242] Tâhir el-Mukaddisî, **Şurutu'l-Eimme es-Sitte**, s. 22-23.

kendi kitabı olan *Müstedrek'*te de aynı örnekleri görmek mümkündür. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Hâkim, el-Hâris el-Eş'arî hadisinden sonra değerlendirmeyi yaparken, Buhârî ve Müslim'in, bu hadisi tahrîç eden başka râvilerin de olduğunu söyler. Oysaki el-Hâris el-Eş'arî'den Memtur Ebû Selâm'ın dışında rivayette bulunan başka kimse olmamıştır.[243]

2. Şureyh'in babası Hânî'den gelen rivayet"عليك بحسن الخلق" müstakim[244] bir hadistir. Herhangi bir illeti yoktur. Fakat Buhârî ve Müslim'in bu hadisi tahrîçte bulunmadıkları görülmektedir. İkisinin yanında kabul görülen illet Hânî b. Yezîd'in oğlu Şureyh dışında başka bir râvinin olmayışıdır. Yine Buhârî'nin Kays b. Ebû Hâzim'in Mirdâs el-Eslemî'den "يذهب الصالحون"tahrîç ettiği bu hadis ile Kays'ın Adî b. Umeyre'den "من استعملناه علي عمل /gelen hadisin Kays b. Ebî Hâzim dışında başka bir râvisi yoktur.[245]

3. Hâkim, Rebîa b. Ubbâd ed-Düelî'den gelen hadis hakkında şöyle demiştir: "Bu hadis Buhârî ve Müslim'in şartına göre sahihtir. Başka yoldan gelen râvileri sikadır. O, her ikisi ya da ikisinden birisi Rebîa b. Ubbâd'ın Muhammed b. Münkedir dışında başka bir râvisinin olmadığı vehmine kapılmıştır. Oysaki ondan Ebû'z-Zenâd Abdullah b. Zekvân da rivayette bulunmuştur."[246] Hâkim'in *Müstedrek'*tebuna benzer çok miktarda örneğe rastlamak mümkündür. Zaman zaman her iki şeyhin ya da ikisinden birinin tahrîç etmediği rivayeti kendisinin tahrîç ettiğini ifade etmektedir. Hâlbuki bu ifadenin çoğu yerde isabetli olmadığını görmekteyiz.

Hâkim'in evhamını başka eserlerinde de görmek mümkündür. Ancak *Müstedrek'*te olduğu kadar çok değildir. Özellikle *el-Medhal* adlı eseri üzerinde bir çalışma yapan Abdulganî Saîd el-Ezdî kitapta "Vehm ve hataların meydana

---

[243] Hâkim, **el-Müstedrek** (thk, Abdurrahman Mukbil b. el-Vâdiî), c.1, s. 25-236.

[244] Hadis ıstılahı olan bu terim, İbn Maîn, Buhârî, Ebû Hâtim, Ebû Zur'a, Ahmed b. Hanbel, Ukaylî, Nesâî, Hâkim, Dârekutnî, Hatîb el-Bağdâdî gibi âlimler tarafından kullanılmıştır. Ancak Buhârî bu terimi üç yerde ve üç râvi için kullanmıştır. İbn Hibbân'ın da 150 kez kullandığı görülmektedir. Hâkim'in bu terimi sadûk ve sika anlamında kullandığı görülmektedir. Muhammed Kidâh Abdulmecid Saîd, **Mustalahu Mustakîmi'l-Hadis fi Kitâbi'l-Kâmil li İbn Adiy ve Delâletuhu Cem'an ve Dirâseten**, ty., y.y., s. 1287-1288.

[245] Hâkim, **el-Müstedrek** (thk, Abdurrahman Mukbil b. el-Vâdiî), c.1, s. 23.

[246] Hâkim, **el-Müstedrek** (thk, Abdurrahman Mukbil b. el-Vâdiî), c. 1, s. 15.

geldiğini, ancak bu hataların kendisinden meydana gelmediğini ispatlamak için çaba sarfettiysem de netice alamadım"[247] diye nakletmektedir.

Hâkim'in *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs* adlı eserinde de aynı hataları görmek mümkündür. On birinci bölümde mu'an'an hadisten bahsederken râvilerinde tedlîsin olmadığını beyan etmektedir. Bab altında zikrettiği hadisin akabinde "bu hadisin râvilerinin Basralılar, Mısırlılar ve Mekkeliler" olduğunu ve bunların mezheplerinde tedlîs olmadığını söylemektedir. Hâlbuki hem Mısırlılar'dan hem Medineliler'den hem de Mekkeliler'den olan birçok kişinin tedlîs yaptıkları bilinmektedir.[248]

Hâkim, *Ma'rife*'nin yirmi yedinci nevinde illet konusunu ele alırken Ebû Hüreyre'den nakledilen Hz. Peygamber'den "meclisin keffâreti" hakkındaki hadisin illetli olduğunu belirtmekle beraber, Buhârî'nin zikri geçen bölümde bu hadisten başka bir hadisin olmadığını, iyi ve makbul olduğunu belirtmiştir. Oysaki İbnü's-Salâh ve İbn Hacer, Hâkim'in "Bu babta bu rivayetin dışında başka malul bir rivayet yoktur" ifadesinin bir yanılgı olduğunu söylemişlerdir. Zira bu bölümde birçok malul hadis bulunmaktadır. Gerçek olan şu ki Buhârî böyle bir ibareyi sarfetmemiştir. İbn Hacer, Hâkim'in *Ma'rife*'de bu rivayet için "illetün fahişetün" dediği halde bunu *Müstedrek*'te aynısıyla sahih olarak zikretmesini yadırgayarak dile getirmektedir.[249]

Bütün bu zikrettiklerimiz Hâkim'in ilmine bir halel getirmez. Çünkü hata ve noksan insanlara mahsustur. Bu durum sadece Hâkim için geçerli olan bir husus değildir. Hadis ilminde temayüz etmiş ve belli bir otoriteye sahip olan Buhârî'nin *Târih*adlı eserini inceleyen Hatîb el-Bağdâdî de tespit ettiği hatalardan dolayı *Kitâbu Muveddih Evhami'l-Cem' ve't-Tefrik*[250] adlı bir eser telif etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin tespit ettiği bu hatalar Buhârî'nin ilmî kişiliğine herhangi bir zarar vermediği gibi Hâkim hakkında da zikredilen evhamlar da onun ilmî kişiliğine ve kariyerine herhangi bir halel getirmez diye düşünüyoruz.

---

[247] Abdulganî Saîd el-Ezdî, **Evhamu'l-leti fi Medhali Ebî Abdillah el-Hâkim en-Nisâburi**, Mektebetü'l-Menar, , 1987, Ürdün, s. 47-48.
[248] Hâkim, **Ma'rife**, 34; a.mlf., **el-Müstedrek** (thk, Abdurrahman Mukbil b. el-Vâdiî), c. 1, s. 28.
[249] İbnü's-Salâh, **Mukaddime**, s. 27; İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî** c. 17, s. 331.
[250] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Muvaddih li Evhami'l-Cem'i ve't-Tefrik** (thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî), Daru'l-Fikr el-İslamî, 1985, c. 2, s. 317.

1.2.2.5. Hocaları ve Öğrencileri

Hâkim'in erken dönemde hadis öğrenimine başladığı görülmektedir. Zehebî'nin*Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Subkî'ninTabakâtü'ş-*Şâfiiyyeti'l-Kübrâ* ve diğer kaynaklarda geçen Hâkim'inhadis dinlediği (semâ) ve ilim öğrendiği hocalarını memleketleriyle birlikte zikretmeye çalışacağız.

1.2.2.5.1. Hocaları

Mekke'de İlim Aldığı Hocaları

1- Abdullah b. Muhammed b. el-Abbas el-Mekkî el-Fâkihî (ö. 353/964).[251]

2- Ebû Kuteybe el-Bağdâdî el-Âdemî (ö. 351/962).[252]

3- Muhammed b. Muhammed b. es-Sâgânî (ö. ?).[253]

4- Ebû Hafs Ömer b. Muhammed et-Tücîbî (ö. ?).[254]

5- Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Abdulhamid (ö. ?).[255]

6- Ali b. el-Abbas el-İskenderânî (ö. ?).[256]

Bağdad'da İlim Aldığı Hocaları

1-Da'lac b. Ahmed b. Da'lac b. Abdurrahman (ö. 353/964).[257]

2-Ebû Bekir Ahmed b. Süleyman el-Fakîh (ö. ?).[258]

3-Ahmed b. Osman b. Yahyâ (ö. ?).[259]

4-Ebû Bekir b. Muhammed b. Ali Abdullah eş-Şâfiî (ö. ?).[260]

5-Kadı Ahmed Kâmil (ö. ?).[261]

6-Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Temîm el-Hanzelî (ö. ?).[262]

7-Ebû Sehl Ahmed b. Muhammed en-Nahvî (ö. ?).[263]

8-Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Amr es-Saffâr (ö. ?).[264]

---

[251] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s, 1.
[252] Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, c. 9, 148.
[253] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 261.
[254] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 90.
[255] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, 43.
[256] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 293.
[257] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 13; Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 30; Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, c. 13, s. 387.
[258] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, 291.
[259] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 19.
[260] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 26.
[261] Hâkim, **el-Müstedrek**, c.1, s. 39.
[262] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 32.
[263] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 39.

9-Ebû Amr Osman b. Ahmed es-Sammâd (ö. ?).[265]

10-Mükerrem b. Ahmed el-Kâdî (ö. ?).[266]

11-Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Ahmed et-Tâcir (ö. ?).[267]

12-Ebû Muhammed Abdullah b. İshak b. İbrahim (ö. ?).[268]

13-Ca'fer b. Muhammed b. Nusayr (ö. ?).[269]

14-Ali b. Abdullah b. Ömer el-Bezzâr (ö. ?).[270]

15-Muhammed b. Abdullah b. Ömer b. İsmail (ö. ?).[271]

16-Ali b. Abdullah el-Hâkimî (ö. ?).[272]

17-Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Kattâ (ö.).[273]

Kûfe'de Bulunan Hocaları

1-Ebü'l-Hüseyin Ali b. Abdurrahman b. Matî (ö. ?).[274]

2-Ebû Bekir b. Ebû Darîm (ö. ?).[275]

3-Muhammed b. Ukbe eş-Şeybânî (ö. ?).[276]

4-Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Nuhaym (ö. ?).[277]

5-Ebû Ahmed İshak b. Muhammed b. Hâlid el-Hâşimî (ö. ?).[278]

Hemedan da Bulunan Hocaları

1-Kadı Abdurrahman b. el-Hasan (ö. ?).[279]

2-Ahmed b. Ubeyd el-Hemedânî (ö.).[280]

3-Abdurrahman b. Yezîd er-Rakkâk (ö.).[281]

4-Abdurrahman b. Hasan el-Esedî (ö.).[282]

---

264 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, 53.
265 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 70.
266 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, 72.
267 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 73.
268 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 86.
269 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 101.
270 Hâkim, **el-Müstedrek,** c. 1, s. 148.
271 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 179.
272 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 128.
273 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 202.
274 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 13.
275 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 118.
276 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 265.
277 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 29.
278 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 114.
279 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 21.
280 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 28.
281 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, 80.

5-Ebû Muhammed Abdurrahman b. Hamdan el-Hemedânî (ö.).[283]

6-Ebû İmrân Musa b. Saîd el-Hanzalî (ö.).[284]

Merv'de Bulunan Hocaları

1-Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Cerrâh (ö.).[285]

2-Abdullah b. Ömer b. Ali el-Cevherî (ö.).[286]

3-Abdullah b. el-Hüseyin el-Kâdî (ö.).[287]

4-Ebû Bekir b. Muhammed es-Sırâfî (ö.).[288]

5-Ebû Bekir b. Ebî Nasr ed-Daraberdî (ö.).[289]

6-Ebü'l-Abbas Muhammed b. Ahmed el-Mahbubî (ö.).[290]

Buhara'da Bulunan Hocaları

1-Ebû Nasr Ahmed b. Sehl (ö.).[291]

2-Ebû Muhammed Ahmed b. Abdullah el-Buhârî (ö.).[292]

3-Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şerga Veşunî (ö.).[293]

Yaşça Büyük Olan Hocaları

1-Ebû Hâtim el-Hibbân el-Bustî (ö. 354/965).[294]

2-Ebû Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî (ö. 385/995).[295]

3-Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yâkub el-Asab (ö.?).

4-Ebü'l-Hasan Ali b. Hemşâz (ö. ?).[296]

5-Ebû Abdullah Muhammed b. Yâkub eş-Şeybânî (ö. 344/955).[297]

6-Ebû Hamid Ahmed b. Mansur et-Tûsî el-Edîb (ö. 345/956).[298]

---

[282] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 170.
[283] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 15.
[284] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 182.
[285] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 139.
[286] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 80.
[287] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 6.
[288] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 290.
[289] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 290
[290] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 5.
[291] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 65.
[292] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 76.
[293] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 65.
[294] Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 163.
[295] Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 450.
[296] Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 398.
[297] Zehebî, **Tezkiretu'l-huffâz**, c. 3, s. 864; **Siyer**, c. 15, s. 466.

7-Ebü'l-Abbas Muhammed b. Ahmed el-Mahbûbî (ö. 346/957).[299]

8-Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-İsbahânî es-Saffâr (ö. 339/950).[300]

9-Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Baleveyh el-Cellâb (ö. 340/951).[301]

10-Ebû Bekir Muhammed b. Davud b. Süleyman en-Nîsâbûrî (ö. 342/953).[302]

11-Ebû Amr Osman b. Ahmed el-Bağdâdî ed-Dakkâk İbnü's-Semmâk (ö. 344/955).[303]

12-Ebû Yâkub İshak b. İbrahim b. Muhammed el-Cürcâni (ö. 337/948).[304]

13-Ebû Muhammed Abdurrahman b. Hamdâd el-Cellâb el-Cezzâr (ö. 342/953).[305]

14-Ebû Bekir b. İshak es-Sıbgi (ö. 342/953).[306]

15-Ebü'n-Nasr Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf et-Tûsî eş-Şâfiî (ö. 344/955).[307]

16-Ebü'l-Velid Hassân b. Muhammed b. Ahmed en-Nîsâbûrî (ö. 349/960).[308]

17-Ebû-Abbas el-Kâsım b. Mehdî es-Seyyârî el-Mervezî (ö. 342/953).[309]

18-Ebü'l-Hasan Ahmed b. Fadl en-Nîsâbûrî (ö. 344/955).[310]

19-Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Mahiye el-Cürcânî (ö. 344/955).[311]

20-Ebû Bekir Ahmed b. Süleyman b. Hasan el-Bağdâdî el-Hanbelî en-Neccâd (ö. 348/959).[312]

21-Ebû Ömer ez-Zâhid Muhammed b. Abdulvahid el-Bağdâdî (ö. 345/956).[313]

---

298 Zehebî, **Tezkiretu'l-huffâz**, c. 3, s. 911; **Siyer**, c. 15, s. 536.
299 Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 537.
300 Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 537.
301 Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 419.
302 Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, c. 5, s. 265; Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 154.
303 Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, c. 11, s. 302; Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 444.
304 Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 471.
305 Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 477.
306 Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 483; Subkî, **et-Tabakatu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 156.
307 Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 490.
308 Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 492.
309 Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 500.
310 Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 501.
311 Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 502.
312 Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 502.
313 Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 501.

22-Ebû Bekir Muhammed b. Abbas b. Necih el-Bağdâdî el-Bezzâr (ö. 345/956).[314]

23-İbn Huzeyme Ebû Ali Ahmed b. el-Fadl el-Bağdâdî (ö. 347/958).[315]

24-Ebû Ahmed Hamza b. Muhammed b. Abbas el-Bağdâdî el-Akabî (ö. 347/958).[316]

25-Ebû Bekir Mukerrân b. Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî el-Bezzâr (ö. 345/956).[317]

26-Ebû Sehl Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Kattân el-Bağdâdî (ö. 350/961).[318]

27-Ebü'l-Hüseyin Abdulbaki İbn Hâni el-Bağdâdî (ö. 351/962).[319]

28-el-Atekî Ebû Mansur Muhammed b. el-Kâsım b. Abdurrahman el-Atekî en-Nîsâbûrî (ö. 346/957).[320]

29-Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Musa b. Kâ'b el-Kâ'bî en-Nîsâbûrî (ö. 349/960).[321]

30-Ebû Zekeriya Yahyâ b. Muhammed b. Abdullah b. Anber es-Sülemî el-Anberî en-Nîsâbûrî (ö. 344/955).[322]

31-Ebû Muhammed el-Hasan b. Muhammed b. İshak el-İsferâinî el-Ezherî (ö. 346/957).[323]

32-Ebû Muhammed Abdullah b. İshak b. İbrahim el-Horasânî (ö. 349/960).[324]

33-Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil b. Halef b. Şecerât el-Bağdâdî (ö. 350/961).[325]

34-Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Hamza el-Cemmâl el-Bağdâdî (ö. 346/957).[326]

35-Ebû Hamid Ahmed b. Ali b. el-Hasan b. Hasneveyh en-Nîsâbûrî (ö. 355/965).[327]

---

[314] Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 513.
[315] Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd,** c. 4, s. 347.
[316] Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd,** c. 8, s. 173; Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 516.
[317] Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 517.
[318] Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 521.
[319] Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 526.
[320] Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 529.
[321] Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 530.
[322] Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 533.
[323] Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 535.
[324] Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 543.
[325] Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 544.
[326] Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 547.
[327] Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 548.

36-Ebû Abdullah ez-Zubeyr b. Abdulvahid el-Esed Abazî (ö. 407/1016).[328]

37- Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Sa'den-Nîsâbûrî (ö. 349/960).[329]

38-Ebû Said Ahmed b. Ebî Bekir b. Muhammed el-Hîrî (ö. 353/964).[330]

39-Muhammed b. el-Hasan en-Nîsâbûrî et-Tâcir (ö. 355/965).[331]

40-Ebû İshak b. Hamza el-İsbahânî (ö. 353/964).[332]

41-Ebû Bekir Muhammed b. Ömer et-Temimî el-Bağdâdî el-Ciâbî (ö. 355/965).[333]

42-Ebû Abdurrahman b. el-Hâfız Ömer b. Ahmed b. Allek el-Cevheri el-Mervezî (ö. 360/970).[334]

43-Ebû Said Ahmed b. Muhammed b. Rumeyh en-Nehaî en-Nesevî (ö. 357/967).[335]

44-Ebû Muhammed Ahmed b. Abdullah el-Ba'zu'l-Ebyâd (ö. 356/966).[336]

45-Gunder Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer b. el-Hüseyin el-Bağdâdî el-Verrâk (ö. 356/966).[337]

46-el-Kutey'î Ebû Bekir Ahmed b. Ca'fer el-Hanbelî (ö. 368/978).[338]

47-Ebû Hamid Ahmed b. Muhammed b. Şarek el-Herevî (ö. 355/965).[339]

48-Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed b. Yâkub b. İsmail b. el-Haccâc el-Haccâcîen-Nîsâbûrî (ö. 358/968).[340]

49-Ebû Bekir Ahmed b. İbrahim b. İsmail el-Cürcânî el-İsmailî (ö. 371/981).[341]

50-Ebû Muhammed ve Ebü'l-Kâsım Abdussamed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 368/978).[342]

---

328 Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 570.
329 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 5.
330 Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd,** c. 5, s. 23; Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 29.
331 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 66; a.mlf., **Tezkiretu'l-Huffâz**, c. 3, s. 885.
332 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 83; a.mlf., **Tezkiretu'l-Huffâz**, c. 3, s. 910.
333 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 88.
334 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 168.
335 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 169.
336 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 181.
337 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 214.
338 Zehebî, **Siyer**, c. 16, 210.
339 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 273.
340 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 140.
341 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 292.
342 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 290.

51- Ebû Fadl Ahmed b. Muhammed b. Hamdun b. Mundar el-Horasânî eş-Şermekânî (ö. 366/976).[343]

52-Ebû Ali el-Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Masercisîen-Nîsâbûrî (ö. 365/975).[344]

53-Ebû Müslim Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah b. Mehrân el-Bağdâdî (ö. 375/985).[345]

54-el-Cevzakî Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Zekeriyâ b. eş-Şeybânî el-Horasânî (ö. 388/998).[346]

55-Ebû Ahmed el-Hüseyin b. Ali b. Muhammed et-Temîmî (ö. 375/985).[347]

56-Ebû'n-Nadr el-İsfereyâni Şâfi b. Muhammed b. Hâfız Ebû Avâne Yâkub b. İshâk (ö. 378/988).[348]

57-Ebû Ahmed el-Hâkim Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kerâbisî (ö. 378/988).[349]

58-Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b.İsa b. el-Cerrâh el-Mısrî (ö. 376/986).[350]

59-Muhammed b. Ali el-Müzekkir (ö.).[351]

60-Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yâkub el-A'sam (ö.).[352]

61-Ebû Abdillah Muhammed b. Yâkub b. el-Ahrâm (ö.).[353]

62-Muhammed b. Abdillah b. Ahmed el-İsbehânî (ö.).[354]

63-Ebû Hâmid b. Hasneveyh el-Mukrî (ö.).[355]

64-Ebü'n-Nedr Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf el-Fakîh (ö.).[356]

65-Ebû Amr Osman b. Semmâk(ö. 344/955).[357]

66-Ebû Bekir en-Naccâr (ö.).[358]

---

343 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 286.
344 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 287.
345 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 335.
346 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 493.
347 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 420.
348 Zehebî, **Siyer**, c. 16, 388.
349 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 370.
350 Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 368.
351 Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 156; Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 163.
352 Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 156; Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 163.
353 Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 156; Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 163.
354 Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ,** c. 4, s. 156.
355 Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ,** c. 4, s. 156.
356 Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ,** c. 4, s. 156.
357 Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 157.

67-Ebü'l-Velid Hassân b. Muhammed el-Fakîh (ö.).[359]

Hâkim'in hocalarının herbirinin birbirinden değerli ve derya gibi ilim sahibi oldukları görülmektedir. Zikrettiğimiz hocaların hayatları incelendiğinde ilmin her alanına hâkim şahsiyetler olduğu görülmektedir.[360]

1.2.2.5.2. Öğrencileri

1- Ebü'l-Hasan ed-Dârekutnî (aynı zamanda hocalarındandır).

2-Ebü'l-Feth b. Ebî'l-Fevâris.

3- Ebû Zer el-Herevî.

4- Ebû Bekir el-Beyhakî.

5- Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî.

6- Ebû Salih el-Müezzin.

7- Ebü'l-Alâ el-Vâsitî.

8- Muhammed b. Ahmed b. Yâkub.

9- Ebû Betta el-Halîlî.

10- Osman b. Muhammed el-Cumahî.

11- Ez-Zerkeşî Abdulhamid el-Buheyrî.

13- Ebû Ya'lâ el-Halîlî.

16- ez-Zekiyy Abdulhamid el-Bâhirî.

17- Müemmil İbn Muhammed b. Abdulvâhid.

18- Ebü'l-Fadl Muhammed b. Abdullah es-Serrâm.

19- Osman b. Muhammed el-Mahmiy.

20- Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Halef eş-Şirâzî (ö.).[361]

1.2.2.6.Hâkim'in Eserleri

Hâkim, usul ilminde temayüz etmiş olsa da birçok alanda eser telif etmiştir. Onun eserleri arasında şunları zikredebiliriz:

2.2.6.1. el-Müstedrek Ala's-Sahihayn

2.2.6.2. Emâli el-Aşayât

---

[358] Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s.157.
[359] Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 157.
[360] Zehebî, **Siyer**, c. 16, s. 27, 30, 44, 163-164.
[361] Hâkim, **Ma'rife**, 8; Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 164; Subkî, **et-Tabakatu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 156-157.

2.2.6.3. Tarihu Nîsâbur[362]

2.2.6.4. el-Emâlî

2.2.6.5. el-İklîl

2.2.6.6. Kitâbu'd-Duâ

2.2.6.7. Tahrîcu's-Sahihayn

2.2.6.8. Sualâtu Hâkim Li'd-Dârekutnî

2.2.6.9. Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs

2.2.6.10. Sualâtü es-Siczi Li'l-Hâkim

2.2.6.11. Muzekki el-Ahbâr

2.2.6.12. el-Medhalu ilâ İlmi'l-Hadis

2.2.6.13. Ma Teferrede Bihi Kullun Mine'l-İmameyn

2.2.6.14. Fadâilu'ş-Şâfiî

2.2.6.15. ed-Duafâ

2.2.6.16. el-Medhalu ila Marifeti'l-Müstedrek

2.2.6.17. el-İlel

2.2.6.18. Mu'cemu'ş-Şuyûh[363]

2.2.6.19. Fevâidu'ş-Şuyûh

2.2.6.20. el-Ma'rifetu fi Zikri'l-Muhadremin

2.2.6.21. Terâcimu'ş-Şuyûh

2.2.6.22. Maktelu'l-Hüseyin

2.2.6.23. Fedâilu Fatime [364]

2.2.6.24. Salâtu'd-Duhâ[365]

2.2.6.25. el-Erbaûn[366]

2.2.6.26. el-Kunâ ve'l-Elkâb[367]

2.2.6.27. Avâlî Malik[368]

2.2.6.28. el-Medhalu ila's-Sahih

2.2.6.29. Menâkibu'l-Hasan ve ve'l-Hüseyin

---

[362] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 170; es-Seyyidu'ş-Şerif Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, **Hadis Literatürü** (çvr. Yusuf Özbek), İz Yayıncılık, 1994, İstanbul, s. 266.
[363] Kettânî, **Hadis Literatürü**, s. 283.
[364] Subkî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 155-156; Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 170;
[365] Kettânî, **Hadis Literatürü**, s. 47.
[366] Kettânî, **Hadis Literatürü**, s. 194.
[367] Kettânî, **Hadis Literatürü**, s. 244.
[368] Kettânî, **Hadis Literatürü**, s. 356.

1.2.3. Ma‘rifetü Ulûmi’l-Hadîs’in Mukayesesi

Çalışmamızın bu bölümünde Hâkim’in *Ma‘rifetü Ulûmi’l-Hadîs* adlı eserini daha önceki hadis usulü eserlerinden Râmhürmüzî’nin *el-Muhaddisü’l-Fâsıl* ile sonrasında gelen Hatîb’in *el-Kifâye*’si ve İbnü’s-Salâh’ın *Ulûmu’l-Hadis* adlı eserleri ile mukayese etmeye çalışacağız. Böylelikle İbnü’s-Salâh’ın Hâkim’den ne kadar etkilendiği gerçeğinin de ortaya çıkacağı görülecektir.

1.2.3.1. Telif Edilmesi Açısından

Her dört esere de Râmhürmüzî*el-Muhaddisu’l-Fâsıl*’a, Hâkim, *Ma‘rifetü Ulûmi’l-Hadîs*’e, Hatîb*el-Kifâye fi İlmi’r-Rivâye*’ye veİbnü’s-Salâh da *Ulûmu’l-Hadis*’*e* mukaddime ile giriş yapmaktadırlar. Bazı cüzi farklar olmakla beraber genelde eserlerin telif amaçlarında ortak olan en belirgin özellik; hadis ehline yöneltilen eleştiriler ve bunlara verilen cevaplardır. Bunun yanında hadis ehlinin yaptığı hizmetler, râvi ile fakih arasındaki farklar, hadisin sadece ezber yönüyle ilgilenip anlam ve mâna üzerinde yoğunlaşmayanlara yöneltilen eleştiriler gibi önemli konulara da yer verilmiştir. Müellifler eserlerinde hangi konuları ele alacaklarını bazen açıktan bazen de dolaylı olarak işaret etmek sureti ile belirtmişlerdir.[369]

1.2.3.2. Kaynakları Açısından

Ma‘rife incelenirkenHâkim’in, iki ana esas üzere hareket ettiği görülmektedir. Birinci esas; sahih, sakim, mu’telif/muhtelif ve müdebbec gibi ıstılahlar da kendisinden önceki ilim ehlinin yolunu ve eserlerini takip ettiği görülmektedir. İkinci esas ise genelde Hâkim’in, herhangi bir kaynaktan faydalanmaksızın kendi düşünceleri doğrultusunda hareket ettiğidir. Bu iki kısım üç kaynaktan beslenmektedir; ilk olarak hocalarından almış olduğu ve onlarla müzakere ettikleri, ikinci olarak, hadis ilminde şeyhu’l-İslam olan Ali b. el-Medînî’nin, Buhârî ve Müslim’in kitaplarından ve ilel sahibi olan hocası Dârekutnî gibi âlimlerden vicâde

[369] Hasan b. Abdurrahman, er-Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu’l-Fâsıl beyne’r-Râvî ve’l-Vâî** (thk. Muhammed Acac Hatîb), Dâru’l-Fikr, 1771, Beyrut, s. 162; Hâkim, **Ma‘rife**, s. 35-39; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifaye**, s. 9-13; İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-Hadis**, s. 17-22.

yoluyla aldıkları, üçüncü olarak da kendi yetenekleri ile rivayetlerden aldığı ilhamla ortaya koyduğu çalışmalarıdır.[370]

Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-Fâsıl* adlı eserinde kullanmış olduğu senedlerden hareketle hadis, sahabe kavli ve daha sonraki nesillerden birçok nakillerde bulunduğu dikkat çekmektedir. Râmhürmüzî'nin kullanmış olduğu sened yoğunluğundan dolayı konularının Hâkim'in *Ma'rife*'si ve Hatîb'in *el-Kifâye*'sine nispeten daha etkin olmadığı görülmektedir. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*'da hadis usulü konularıyla ilgisi bulunan şahıslardan nakilde bulunurken "semi'tu, haddesenâ, haddesenî, ahbarenâ, ahberenî" gibi farklı rivayet sigalarını kullanmış ve değişik metotları göz önünde bulundurarak derlemede bulunmuştur.

Hâkim, *Ma'rife* adlı eserinin "Fıkhu'l-hadis" bab başlığında hadise ve hadis ilmine hizmet etmiş olan birçok âlim ve muhaddisten bahsetmiştir: Zührî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Evzâî, Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Abdullah b. el-Mübârek, Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medînî ve Buhârî bunlardan bazılarıdır. Ayrıca birçok âlim ve muhaddisin bu ilme olan katkılarını da beyan etmiştir. Daha sonra muhtevasından haberdar olduğu anlaşılan hadis ilmi ile ilgili; isim, künye, lakaplara dair eserler, sika, zayıf ve müdelles râviler, tabakat, tarih ve ilel, ihtilâfu'l-hadis ve garîbu'l-hadisle ilgili eserleri isimleriyle beraber zikretmiştir.[371] Hâkim'in zaman zaman Ali b. el-Medînî, Buhârî ve Müslim gibi âlimlere atıfta bulunmasıyla, bunların eserlerinden yararlanmış olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Hâkim, birçok âlimden istifade ettiği halde, Râmhürmüzî ile aralarında kısa bir süre olmasına rağmen, ondan ve eseri *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*'dan hiç bahsetmemiştir. Râmhürmüzî'nin konu başlıklarını bab, Hâkim'in ise nev' olarak kullanması kendisinden önce gelen *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*'ı kaynak olarak kullanmadığını göstermektedir. Aralarındaki benzerlik ise sadece aynı senedlerle gelen rivayetlerde görülmektedir.[372]

---

[370] Bkz. Hâkim, **Ma'rife** (thk. Faris es-Sellûm), s. 28-31.
[371] Hâkim, **Ma'rife**, s. 112-141; Aba, Veli, Hatîb el-Bağdâdî'nin, **Hadis Usûlü Anlayışı**, Doktora Tezi, 2013, Konya, s. 349
[372] Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl,** s. 206; Hâkim, **Ma'rife**, s. 60.

Hatîb el-Bağdâdî *el-Kifâye* adlı eserinde Hâkim'in *Ma'rife*'sini kaynak olarak göstermemekle birlikte, biyografisini verirken ulûmu'l-hadis konusunda eserleri olduğunu belirtmiş ve ondan nakilde bulunan şahıslardan istifade ettiğini dile getirmiştir.[373]

Hatîb el-Bağdâdî, kaynak olarak *el-Muhaddisü'l-Fâsıl'*ın, *el-Kifâye*, *el-Câmi'* ve diğer bazı eserleri üzerindeki etkisi *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs'*e nispeten daha açıktır. Çünkü Hatîb el-Bağdâdî hem *el-Kifâye*'de hem de *el-Câmi'*de aynı senedlerle Râmhürmüzî'ye varan alıntıları çok belirgindir. Kullanılan senedlerden hareketle konuların tertibi ve içeriği bize bunu açıkça göstermektedir. Zikrettiği bu nakiller Râmhürmüzî'nin bizzat eserinden değil de hocaları aracılığı ile olmuştur denebilir. Hatîb hiçbir eserinde *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*'dan bahsetmediği halde *el-Kifâye* ve *el-Câmi'* adlı eserlerinin birçok yerde Râmhürmüzî'nin isminin senedlerde geçtiği görülmektedir.[374]Râmhürmüzî'ye varan bu senedlerle yaptığı nakillerin neredeyse tamamı; Ali b. Ahmed b. el-Müeddib kanalıyla Ahmed b. İshak en-Nehâvendî'nin rivayetlerinden oluşmaktadır.[375]

1.2.3.3. Muhteva ve Tertipleri Açısından

Râmhürmüzî'nin, *el-Muhaddisü'l-Fâsıl* adlı eseri çoğunlukla isnad eksenli konuları ele almaktadır. Eserin başında Hz. Peygamber'in sünnetini öğrenme, aktarma ve buna teşvik etmenin önemi üzerinde durulmuş, daha sonra da hadis öğrenme hususunda öğrencinin uyması gereken kurallarla devam edilmiştir. Rivâyet ve dirâyet bütünlüğünün gerekliliğinden sonra isim, nisbe, lakap ve künye gibi konulara yer verilmiştir. Hadis tahammül yollarından bazılarına değinilmiş, özellikle kıraat, icazet, münâvele, vasiyyet ve edâ sigalarından bahsedilmiştir. Lafız ve mâna konuları ile ilgili bazı meseleler ayrı ayrı başlık altında işlenmiştir. Eserin sonlarına doğru hadis öğrenim ve öğretimi ile ilgili imlâ, istimlâ, intihâb, telkin, yazma ve noktalama gibi çalışmalar ile bablara ayırma, iki râviden rivayette bulunma ve bazı şehirlerdeki musannif fakihlerle ilgili konular ele alınmıştır.[376]

---

[373] Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdâd**, c. 3, s. 509.
[374] Bkz. **el-Kifâye**, 73-92-309; **el-Câmi'**, c. 1, s. 77-207-252.
[375] Bkz. **el-Kifâye**, 73-92-309; **el-Câmi'**, c. 1, s. 77-207-252.
[376] Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, s. 29.

Ma'rife, hadis usulü ilminde telif edilen ilk eser olarak bilinen Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*'dan sonra ikinci önemli yere sahiptir. Daha önce hadis usulü ilmi farklı amaçlarla yazılmış kitaplarda dağınık bir şekilde bulunmaktaydı. Döneminin önde gelen simalarından olan Râmhürmüzî'nin*Muhaddisü'l-Fâsıl* adlı eseri de bu alanda yazılmış ilk müstakil eserdir.

el-Muhaddisü'l-Fâsıl ile *Ma'rife* arasındaki benzerlik ve farklılıkları şöyle sıralayabiliriz: *Ma'rife* ile *el-Muhaddisü'l-Fâsıl* arasında dokuz maddede benzerlik vardır. Bu benzerlik; "Âlî İsnad", "Nâzil isnad", "İcâze", "Münâvele", "elfâzu'l-tahdîs", "Semâ", "Muzâkere", "Muhaddis ve Şeyhin zayıflığı nasıl bilinir ve nasıl haber verilir" gibi konulardadır. Râmhürmüzî, konu başlıklarını "Ulûm" ya da "Nev'" olarak isimlendirmekten ziyade bablara göre tertib etmiştir. Hâkim bu ilimde ilk olarak "Ulûmu'l-Hadis" terimini kullanan kişidir. Kendisinden sonra gelen ilim ehline örnek teşkil etmiş ve bu ad altında hadis usulü nevilerini dercetmiştir. Hâkim'in, tespit ettiği bu başlık altında her bir ıstılahı sahih, zayıf ve sika olarak değerlendirmeye tâbi tuttuğu görülmektedir. Râmhürmüzî uslup olarak şair ve edebiyatçıdır.[377]Râmhürmüzî'nin eserinde hadis usulü ilminin temelini teşkil edecek birçok konuyu zikretmemiş olması bir eksiklik olarak telakki edilmiştir. Hadislerin râvi sayısı bakımından mütevâtir ve âhâd ayırımlarıyla birlikte, âhâd hadislerin meşhur, azîz ve garîb sınıflandırması yapılmamıştır. Bununla birlikte isnadın muttasıl ve munkatı' olmasına göre hadislerin durumlarından ve hadislerin sahih, hasen, zayıf ve mevzû olmaları bakımından tasnifinden bahsedilmemiş olması da bir eksiklik olarak kabul edilmiştir. Zikrettiğimiz gibi ilk usul kitabı olarak kabul edilen böyle bir eserde önem arz eden temel konuların bulunmaması elbetteki dikkat çekmektedir.[378]

Râmhürmüzî'den sonra gelen Hâkim'in de*Ma'rife* adlı eserini telif ederken *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*kadar olmasa da aynı şekilde bütün konuları ele almadığı görülmektedir. Fıkhu'l-hadis, sahâbîlerin çocukları, muhaddislerin mezhepleri gibi konular *Ma'rife*'de olup da *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*'da ve *el-Kifâye*'de olmayan belli başlı konulardır.

---

[377] Hâkim, **Ma'rifetu Ulumi'l-Hadis ve Kemmiyyeti Ecnasihi bi Ta'likati İbnü's-Salâh** (thk. Ahmed b. Faris es-Sellûm), Dar İbn Hazm, 2003, Beyrut, s. 13-14; Yücel, **Hadis Usulü**, s. 49-50.

[378] Bkz. Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, s. 26-35; Hâkim, **Ma'rife** (es-Sellûm), s. 14.

el-Kifâye'de ise konular hem *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*'dan hem de *Ma'rife*'den daha geniş kapsamlı olarak ele alınmıştır. e*l-Kifâye*'de hemen hemen hadis usulünün bütün konuları ya müstakil bir bab altında ya da ilgili olduğu başka bir konu altında ele alınmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, kendisinden önce gelen usulcülerin işlemiş olduğu terimler dışında bazı terimleri de ilk defa hadis usulü literatürüne dâhil etmiştir. *el-Kifâye* tertib ve muhteva bakımından *Ma'rife*'den ziyade *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*'a daha yakın olduğu görülmektedir.[379]

1.2.3.4. Konuların Takdim Edilmesi Açısından

Çalışmamızın bu bölümünde Hâkim'in *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs* adlı eserinin konularını takdim tarzı açısından yani kullanılan metotlar bakımından kendisinden önceki hadis usulu müelliflerinin eserleriyle mükâyese etmeye çalışacağız. Belirteceğimiz eserlerde farklı alanlarda birden fazla metot kullanıldığı için ayrı ayrı başlıklar altında incelemeyi uygun gördük. Bundan dolayı müelliflerin bu alanda yaptıkları yorumlar da ele alınacaktır.

1.2.3.4.1. Bab Başlıkları Açısından

el-Muhaddisü'l-Fâsıl'da cerh ve ta'dîl ile ilgili meseleler müstakil bir konu başlığı altında değil de diğer konular arasında ele alınmıştır. Cerh ve ta'dîl konusunu ilk olarak Hâkim *Ma'rife*'de "Ma'rifetu'l-cerh ve't-ta'dîl" başlığı altında müstakil olarak ele almıştır. Müellif, bu başlık altında adâlet ve cerh ile ilgili konuyu kısa bir şekilde anlatmaya çalışmış, daha çok râvi tabakalarına ve esahhu'l-esânid konusuna detaylı bir şekilde yer vermiştir. Adâlet ve cerh ile bir değerlendirme yaparak adâletin beş, cerhin on çeşidinin olduğunu sayı olarak verdikten sonra, bunları *el-Medhal ila Kitâbi'l-İklîl* ve *Kitâbu'l-Müzekkiyyîn li Ruvâti'l-Ahbâr* adlı kitaplarına atıfta bulunarak burada anlattığını belirtmiştir.[380]

İbnü's-Salâh ise *Ma'rife*'degeçen cerh ve ta'dîl başlığını "rivayetleri kabul ve reddedilecek râvilerin nitelikleri" şeklinde değiştirmiş, Suyûtî'ye kadar gelen hadis

[379] Bkz. Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, s. 26-35; Hâkim, **Ma'rife**, s. 14; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 76.
[380] Hâkim, **Ma'rife**, s. 99-106.

usulü eserlerinde de bu şekilde muhafaza edilmiştir. Nevevî, İbn Kesîr ve Suyûtî, İbnü's-Salâh'ın başlığını tercih etmişlerdir.[381]

e*l-Kifâye*, kendinden önce telif edilen *el-Muhaddisü'l-Fâsıl* ve *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*'e oranla daha tertipli ve düzenlidir. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*'de cerh ve ta'dîl konusunu işlerken öncelikle "adâlet ve hükümleri", "cerh ve hükümleri" temel başlıkları altında iki bölümde ele almıştır. Daha sonra hem adâlet hem de cerhle ilgili olan konuları detaylı olarak farklı başlıklarda sunmuştur. Her ne kadar Hatîb'in *el-Kifâye*'sinin kendisinden önceki diğer eserlere oranla tertipli olduğunu söylediysek de cerh ve ta'dîl başlığı altında derli toplu incelenmesi gereken fısk, bidat, gaflet, vehm, kizb, telkin gibi çoğu meseleler dağınık bir şekilde, ilgili oldukları diğer başka meselerle beraber anlatıldığını da belirtmek gerekir.[382]

Diğer kaynaklarda hadis usulününönemli konularından olan hadis tahammülü ve edâşekilleri *semâ, kırâat, icâzet, münâvele, mükâtebe, i'lâm, vasiyyet* ve *vicâde* gibi kavramlar detaylı anlatılırken *Ma'rife*'de tek başlık altında kısa bir şekilde işlediğibu kavramlardan bazılarınınörneklerini eserinin farklı bölümlerinde görmek mümkündür.[383]

1.2.3.4.2. Sened ile Rivayet Etmeleri Açısından

Rivayetlerin senedli olarak zikredilmesini her üç eserde de görmek mümkündür. İster hadis ister sahabe ve daha sonradan gelenlerin söz ve fiilleri ya da herhangi bir ıstılah olsun senedlerle nakledilmiştir. Ancak *el-Kifâye*'de, *Ma'rife* ve *el-Muhaddisü'l-Fâsıl'*a nisbeten daha az sened kullanılmıştır. Netice itibari ile az veya çok, bu üç eserde bilgiler senedli verilmiştir.

Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*'da kullandığı "haddesenâ, haddesenî", edâ lafızlarının yanında "kâle, semi'tu, ahbarenî ve ahberenâ"gibi edâ sigalarını az da olsa kullanmıştır.[384]

---

[381] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs**, s. 133-156; Nevevî, **et-Takrîb**, s. 39; İbn Kesîr, **İhtisaru Ulumi'l-Hadis**, s. 92; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî,** c. 1, s. 351.

[382] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye** (thk. Zekeriyya Umeyrât), Dâr Kütübi'l-İlmiyye, 2006, Beyrût, s. 74-111; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi'' li Ahlâki'r-Râvi ve Âdâbi's-Sâmi'** (thk. Mahmud Tahhân), Mektebetü'l-Mearif, 2007, Riyâd, c. 1, s. 130-140, c. 2, s. 42-89-98.

[383] Hâkim, **Ma'rife**, s. 240.

[384] Râmehürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fasıl**, s. 163-255.

Hâkim, *Ma'rife*'de hemen hemen bütün tanımlamaları senedlerle nakletmiştir. Bu senedlerde en çok kullandığı edâ sigası "ahberenâ"[385]ve "haddesenâ"dır.[386] Bunlarla beraber "ahberenî"[387], "haddesenî"[388], "semi'tu",[389]"kâle"[390] gibi sigaları da kullanmıştır.

Hatîb el-Bağdâdî'nin, *el-Kifâye* ve diğer eserlerinde aynı hocadan farklı edâ sigalarıyla nakilde bulunduğu görülür. Birçok eserlerinde en fazla nakilde bulunduğu hocalarından Ebü'l-Kâsım el-Ezherî'den (ö. 435/1043) rivayette bulunurken "ahberenî, ahberenâ, haddesenî"[391] şeklinde olurken, İbn Rızk'tan (ö. 412/1021) rivayette bulunduğunda; "ahberenâ, haddesenâ, enbeenâ"[392], Ebû Bekir el-Berkânî'den de (ö.425/1033)"ahberenâ, ahberenî, haddesenâ, zekere lenâ"[393] gibi değişik edâ sigalarını kullandığı görülmektedir.

1.2.3.4.3.Hadis, Sahâbî Sözü ve Daha Sonraki Neslin Sözleriyle Delillendirme

Müellifler, konunun delillendirilmesinde az da olsa âyet kullanmışlardır. Mukayesesini yaptığımız üç müellif arasında en fazla âyet kullanan *el-Kifâye*'nin sahibi Hatîb el-Bağdâdî'dir. Üç müellifin de delilleri kullanmalarındaki sıralama aynı şekildedir. İşlenen konuyla alakalı önce hadisler, sonra sahabe söz ve uygulamaları nakledilmiştir. Bunun ardından tâbiîn ve sonraki neslin söz ve uygulamaları, en sonda da konuyla alakalı kendi görüşleri zikredilmiştir.[394]

e*l-Kifâye*'de, ihtiyaç duyulduğunda hadisler konu aralarında rivayetler şeklinde nakledilirken birkaç konunun tamamına yakını hadislerle açıklanmıştır. Bu

385 Hâkim, **Ma'rife**, s. 35.
386 Hâkim, **Ma'rife**, s.36.
387 Hâkim, **Ma'rife**, s. 38.
388 Hâkim, **Ma'rife**, s.45.
389 Hâkim, **Ma'rife**, s.37.
390 Hâkim, **Ma'rife**, s. 37
391 Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 26-74-81-98
392 Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye, s.** 77-120.
393 Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 72-338-340.
394 Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, s. 363-378; Hâkim, **Ma'rife**, s. 19-21; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 232-247.

durum nadiren *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*'da göze çarpsa da *Ma'rife'*debunu görmek biraz zordur.[395]

1.2.3.4.4. Kendi Görüşlerini Beyan Etmeleri Açısından

Birçok konuda mukayesesini yaptığımız müellifler eserlerinde telif ettikleri konular hakkında kendi görüşlerini de bildirmişlerdir. İlk kaynak olmaları itibari ile her ne kadar nakille rivayet olsa da zaman zaman bu müelliflerin kitaplarında bazen senedle bazen de metinle ilgili görüş beyan ettiklerine rastlanmaktadır.

Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*'da az da olsa bazı değerlendirmelerde bulunarak kendi beyanlarını "قال أبو الخلاد""قال القاضي""قال أبو محمد" şeklinde ifade etmektedir.[396]

Hâkim'in, *Ma'rife*'deki açıklamalarını bazen metinler üzerinden bazen de senedler üzerinde görebiliriz. Açıklamalarını genelde ya başta ya da sonda görmek mümkündür. Onun görüşlerine "قال أبو عبد الله" ifadesi altında rastlanabilir.[397]

Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*'de farklı görüşleri belirttikten sonra kendi tercihlerini "القول الأول بالصواب اولي" (ilk görüş doğruya daha yakındır.) "نختاره" (onu tercih ederiz) هذا القول اصح من الاول (Bu söz ilkinden daha isabetli) gibi ifadelerle ortaya koymaktadır.[398]

Buraya kadar ifade ettiğimiz bilgiler ışığında her üç eserin ve müelliflerin farklı yönleri olduğu gibi benzer yönlerinin de olduğu bir gerçektir. Ancak Hatîb'in daha detaylı bir şekilde konuları ele aldığı, Hâkim'in sened ağırlıklı ve zaman zaman yorumlamalarda bulunduğu Râmhürmüzî'nin ise daha dar çerçevede kaldığı görülmektedir. İlk eser olması sebebiyle *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*'ın diğer eserlere nispetle daha zayıf kaldığı görülmektedir.

Hatîb el-Bağdâdî'nin, hasen hadisi hiç ele almamış olması, onun birçok hadis usulü konusunu incelerken kendisinden önce gelen Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-Fâsıl* ve Hâkim'in *Ma'rife* adlı eserlerini harmanladığının bir göstergesidir. Çünkü

[395] Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, s. 272.
[396] Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, s. 26-691.
[397] Hâkim, **Ma'rife**, s. 40-345.
[398] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 365; Aba, **Hatîb el-Bağdâdî'nin Hadis Usûlü Anlayışı**, s. 361.

Hatîb el-Bağdâdî'nin telif ettiği iki önemli eseri olan*el-Kifâye* ve *el-Cami' li Ahkâmi'r-Râvî*'sinin konularının tertibi ve içeriği *el-Muhaddisü'l-Fâsıl* ve*Ma'rife*adlı eserlerle benzerlik arzettiği görülmektedir. Hatîb'in her iki kitabında hasen konusu ve diğer bazı konuların ele alınmaması, bu iki âlimin onun üzerindeki etkilerinin bir sonucu olduğunu göstermektir.

1.2.4. Muhteva Olarak Diğer Hadis Usulü Eserleri ile Bazı Mukayeseler

Hâkim'in eserini daha önceki ve sonraki eserlerle kıyas yaparken onların şekilsel özelliklerinden bahsettik. Ancak eserlerin içeriği bakımından fazla ayrıntıya girmemiştik. Bu başlık altında Hâkim'in diğer bazı eserlerle yani öncesi ve sonrasında olan eserlerle bazı mükayeseler yapılacaktır.

1.2.4.1. Hâkim'in İbnü's-Salâh'tan Farklı Olarak Zikrettiği Konular

Hâkim, hadis usulu ilminin ilk atası olarak bilindiği gibi, İbnü's-Salâh da ikinci atası olarak telakki edildiği ifade edilmektedir. "Sahabe çocukları, fıkhu'l-hadis, muârıza olmayan haberler, muhaddislerin mezhebi, hadis müzakeresi, Allah Resûlü'nün gazveleri, seriyyeleri, elçileri ve yazılı vesikalarının, tâbiîn ve etbâu't-tâbiîndensika meşhur âlimlerin, hadis ehlinin tasniflerinin, hadisleri delil kabul edilmeyen râvilerin bilinmesi, arzı caiz görenler" gibi konular, Hâkim'in İbnü's-Salâh'tan farklı olarak ele aldığı konulardır.

1.2.4.2. İbnü's-Salâh'ın Hâkim'den Fazla Olarak Zikrettiği Konular

İbnü's-Salâh'ın Hâkim'den fazla olarak zikrettiği ve münferit kaldığı konular vardır. Bu konuları şöyle sıralayabiliriz: Hasen, muttasıl, merfû', maktû', münker, muztarib, mevzu, maklub hadisler, el-İ'tibar, mütebâât ve şevâhid, hadis semânın şekli, kitâbet, rivayet şekli, muhaddisin ve öğrencinin âdâbı, el-mezîd fi muttasıli'l-esânîd, çocukların babadan rivayeti, babaların çocuklardan rivayeti, es-sâbık ve'l-lâhik, isimlerde müfret olanlar, neseb ve isimlerde müteşâbih olan râviler, babaları dışında başkalarına nisbet edilenler, mübhemât, muhaddislerin tabakaları, hâfızası karışanların bilinmesi gibi konulardır.[399]

[399] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 20-21.

İbnü's-Salâh, bazı konuları farklı başlıklar altında ele almış, Hâkim ise aynı konuları *el-Medhal* ya da *Ma'rife* gibi eserlerinde bazen tek başlık altında bazen de ayrı ayrı olarak zikretmiştir. Hâkim'in,"Tabakâtü'l-muhaddisîn" konusunu ayrı başlıklarda belirtmesi buna örneklik teşkil eder. Bazen de başka alanlarda ayrı ayrı işlenen bazı konuları tek başlık altında toplamıştır.[400]

Hicrî birinci asırdan itibaren hadis usulü ilmi ile ilgili farklı çalışmaların olduğu bir gerçektir. Ancak bu çalışmaların çoğu müstakil bir eser olmaktan ziyade kaynaklarda dağınık bir şekilde bulunduğunu daha önce belirtmiştik. Hadis usulü ile ilgili çalışmaların müstakil eser düzeyinde kaleme alınması ise ancak hicrî dördüncü asır ve sonrasında gerçekleşmiştir. Bu asırda ilk eser olarak kabul edilen Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-Fâsıl* ile Hâkim'in *Ma'rife* adlı eserleri gelmektedir. Hâkim, telif ettiği bu eserinde elli iki nevi'den oluşan hadis usulü konularını ele almıştır. Bu konuların iyi anlaşılması için Hâkim'in hadis usulü anlayışını anlamak önem arz etmektedir.

[400] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 21-22.

İKİNCİ BÖLÜM

HÂKİM'İN HADİS USULÜNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Hâkim'in hadis usulüne dair görüşlerini, hadis aktarım sistemi, isnada yönelik değerlendirmeleri, tabakasındaki râvi sayısına göre hadislerin kısımları, kaynağı açısından hadis ve sıhhat açısından hadis çeşitleri şeklinde konuları ele alıp değerlendirmeye çalşacağız.

2.1.HADİS AKTARIM SİSTEMİ

Ashâp ile başlayan ve daha sonraki nesillerde devam eden zorlu ve meşakkatli seyahatler tamamıyla ilmî bir neticeyi meydana getirmiştir. Yapılan bu seyahatlerin birinci amacı hadis toplamak olduğuna göre, hadis toplama işinin bir yöntem dâhilinde olması kaçınılmaz olmuştur. Süreç içerisinde usul kaynakları olarak "Tahammülü'l-hadis" adı altında konular ayrı ayrı incelenmiş, karşılaşılabilecek bütün soruların cevapları verilmeye çalışılmıştır. Âlimler hadis öğrenim ve öğretim metotlarını toplamda sekiz kısma ayırmışlardır. Bunlar sırasıyla "semâ, arz veya kırâat, icâzet, münâvele, mükâtebe, i'lâm, vasiyyet" ve "vicâde"dir. Ancak Hâkim, hadis öğrenim ve öğretim metotlarıyla ile ilgili bazı konuları zikretmiş,bazılarını da detay vermeden belirtmiştir.

2.1.1. Semâ Metodu

Semâ, hadis tahammül yollarından biri ve en önemli olanıdır.[401]"Kulakla duymak, işitmek, dinlemek" anlamına gelen terimlerin en yaygın olanlarından biridir. Bir hadis terimi olarak "hadisi hocadan işiterek öğrenme" mânasında kullanılmış, zamanla "bir hadisi veya hadis kitabını hocadan bizzat işiterek onun rivayet hakkını elde etme (ahz, tahammül) yöntemi" anlamını kazanmaya

[401] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 2, s. 8-11.

başlamıştır. Sahabenin işittikleri hadisleri rivayet etmeleri bu usulün meşruluğuna dair delil olarak kabul edilmiş ve bu yöntem sonraki nesillerde de devam etmiştir.[402]

Âlimlerin çoğunluğuna göre hadisin semâ yoluyla alınması, diğer yollardan daha güvenilir ve daha makbul sayılmıştır.[403] Çünkü semâ hoca ile öğrencinin biraraya gelerek aralarında hiçbir vasıta olmadan öğrencinin hocasından doğrudan işitmesidir. Bu yol ilk dönemlerde noktalama işaretlerinin olmaması nedeniyle yanlış okumaların önüne geçme gayesini güdüyordu. Bununla beraber az sayıda bulunan eserlere art niyetli müdahalelerin önünü almak, hadisi rivayet eden kişiye aidiyetini ve hadisin sıhhatini tespit için önemli bir yer tutmaktaydı.[404]

Hâkim'in, mezkûr konuda semâ ile ilgili herhangi bir tanımlama yaptığına rastlayamadık. Ancak eserlerinin muhtelif yerlerinde âlimlerden yaptığı nakillerle semâ sigalarını sıkça kullandığı görülmektedir.[405] Onun semâya işaret eden görüşlerini şöyle derleyebiliriz:

Hâkim, sahih hadisin bilinmesi ile ilgili şunları zikretmektedir: "Sahih hadis, râvinin fehm, hıfz, kesret-i semâ, ehl-i fehm ve ma'rife ile uzun süre müzâkere etmekle bilinebilir."[406]O, sahihin anlaşılmasının ön koşulunu, semânın çokça yapılması ve rivayetlerinde semâya öncelik tanınmasına vurguyapmaktadır. Hâkim, mezkûr bölümde Sâbit b. Kays'ın (ö. 12/633) Hz. Peygamber'den şu rivayeteder: "işitiyorsunuz, sizden de işitenler vardır. Sizlerden işitenlerden de işitenler vardır."[407] Bir diğer örnek de Enes b. Mâlik'in (ö. 93/711) Hz. Peygamber'den şöyle işittiğini nakleder: "Benden işittiğiniz gibi hadisi nakletmenizde bir sakınca yoktur. Ancak kasten üzerime yalan uyduran cehennemdeki yerini hazırlasın."[408] Hâkim, bu

[402] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, c. 2, s. 20; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 235; Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 77.
[403] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî** (çvr. Muhammed Enes Akgül-Faik Akcaoğlu), c. 2, s. 774.
[404] Kâdı Iyâd, **el-İlma' ila Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyidi's-Sema'** (thk. Es-Seyyid Ahmed Sakar), Daru't-Turas, Kahire, 1970, s. 69; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis** (şrh. Irakî, *et-Takyid*), s. 159; Suphi Salih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları,** s. 70-71.
[405] Hâkim, **Ma'rife**, s. 40-44-50-53-54-55-56-68-69-78-80-82-83-149-154-220-221-226; Hâkim, **el-Medhal**, s. 39
[406] Hâkim, **Ma'rife**, s. 108-109.
[407] Ebu Dâvûd, İlim, 9.
[408] Müslim, Zühd, 4.

rivayette Hz. Peygamber'in ilmin ancak "semâ" ile kaim olacağını belirtmiş, râvinin senedsiz zikrettiği ilminde bir değerinin olmadığını ifade etmiştir.[409]

Hâkim'e göre sahih hadislerin en üst derecesi Buhârî ve Müslim'in tercih ettikleridir. Dolayısıyla onlar hadislerini alırken likâ ve muasârât şartını ileri sürmüşlerdir. Buhârî'nin likâyı şart koşması semâya işaret ettiğini göstermektedir.

Hâkim, zikrettiği örneklerle birlikte müzâkerenin önemini vurgulamış ve bundan çıkan önemli neticeleri dile getirmiştir. Özellikle râvilerin semâının olup olmadığını tespit edilmesi amacıyla müzâkere bir yöntem olarak kullanılmıştır.[410]

Hâkim tedlîs hakkında, "Tâbiînden itibaren çağımıza kadar, hadisleri yazan öğrencilerin, kendi şeyhlerinden işitip işitmediği hususunda ayırt etmeyen kişiler" şeklinde genel bir tanımlama yapmakla birlikte[411]*el-Medhal* adlı eserinde şu örneği vererek özel bir tanımlama yaptığı görülmektedir: "Mekke ehlinin imamlarından biri olan Süfyân b. Uyeyne'nin Zührî veya Amr b. Dînar'dan semâı olmadığı halde "قال الزهري" veya "قال عمرو بن دينار" şeklinde rivayet etmesidir."[412]

2.1.2. Semâ-Kırâat Metodu

Arz, "ortaya koymak, göstermek, sunmak, bir şeyi gözden geçirmek, teklif etmek" gibi anlamlara gelir. Hadis ilminde arz kelimesi değişik mânalarda kullanılmıştır. Öğrencinin hocasının huzurunda onun rivayet ettiği hadisleri okumasıdır. Aynı zamanda bu usul ile öğrenci hocasından hadis öğrendiği için buna "Arzu's-Semâ'" ve "Arzu'l-Kırâat" denilmiştir. Bir diğer mânası öğrencinin rivayetleri herhangi bir yerden elde etmesi veya hocasına ait hadis kitabından kopyalaması, kendi nüshasını ona arzetmesi, hocasının da bu kitabı inceledikten sonra öğrencisine geri vermesidir. Bu usulle hadis rivayet şekline daha çok "Arzu'l-münâvele" denmektedir. Başka bir anlamı da öğrencinin öğrenip yazdığı hadisleri, onları kendisine rivayet eden hocasının ya da güvenilir başka bir râvinin hadisleri ile

409 Hâkim, **Ma'rife**, s. 343.
410 Hâkim, **Ma'rife**, s. 210-216.
411 Hâkim, **Ma'rife**, s. 164.
412 Hâkim, **el-Medhal**, s. 39; a.mlf., **Ma'rife**, s. 164-174.

karşılaştırmasıdır. Bu aynı zamanda mukâbele ve muâraza olarak da ifade edilmektedir.[413]

2.1.2.1. Semâ ile Kırâat Arasında Fark Görmeyenler

Arz ile semâ arasındaki bağlantıyı değerlendiren ilim ehlinin üç görüş etrafında yoğunlaştıkları görülmektedir. Arz ile semâ arasında bir farkın olmadığını savunanların başında; Medine'den Abdurrahman b. Hâris, İkrime, İbn Şihâb ez-Zührî, Mekke'den Alkame b. Kays, Amr b. Şurahbil eş-Şa'bî, Basra'dan Katâde, Ebü'l-Âliye, Said b. Ebî Arûbe, Mısır'dan Abdurrahman b. Kâsım, Eşheb b. Abdulazîz, Abdullah b. Vehb'dir. Suyûtî de bunu değerlendirirken, bunların mertebe olarak eşit olması değil de ancak hadisin sıhhatli bir şekilde alınması ile mümkün olabileceğini belirtmiştir.[414] İlk usul âlimlerinden Râmhürmüzî de Ali b. Ebî Tâlib'in "Âlime bir şeyi okuyarak arz etmek, ondan işitmek ile eşdeğerdir" ve İbn Abbas'ın "bana okuyunuz. Bana okumanız, benim size okumam gibidir" ifadeleri arz ile semâ arasında herhangi bir fark görmeyenlere delil teşkil etmiştir.[415]

Hâkim de hocalarından bazılarının arz ile semâınınbirbirine eşdeğer olduğunu belirtmiştir. Buna delil olarak Abdullah b. Abbas ve Enes b. Mâlik'ten gelen şu rivayetleri göstermiştir: Abdullah b. Abbas: "Hz. Peygamber mektubunu Kisrâ'ya iletmek üzere Abdullah b. Huzeyfe'yi gönderdi ve ona mektubu Bahreyn emîrine vermesini emretti. Bahreyn emîri de mektubu Kisrâ'ya verdi." Enes b. Mâlik: "Mescidde Hz. Peygamber ile birlikte oturuyorduk. Devesi ile bir adam geldi. Deveyi çökertip bağladıktan sonra, 'hanginiz Muhammed', diye sordu? O esnada Hz. Peygamber ashabı arasında oturuyordu. Adam Hz. Peygamber'e 'Ey Muhammed! Sana bazı şeyler soracağım; bu soracaklarım ağırdır, gönlün incinmesin', dedi. Hz. Peygamber, 'aklına geleni sor', deyince, adam sorularına başladı: 'Senin ve senden öncekilerin Rabbi aşkına söyle: Seni bütün insanlara Allah mı gönderdi?' Hz. Peygamber 'Evet' diyerek cevap verdi."[416] Buhârî ilim bölümünde zikrettiği Enes'in rivayetini muhaddise arzın bir delili olduğunu ve arz ile semâın eşdeğer olduğunu

[413] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî, *et-Takyid*), s. 160; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** c. 2, s. 266-279; Aydınlı, "Arz", **DİA**, c. 3, s. 438.
[414] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 2, s. 269.
[415] Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, 428-429.
[416] Buhârî, İlim, 23; Hâkim, **Ma'rife**, s. 342.

ifade etmiştir.[417] Bu hadisle bir sahabenin daha önceden öğrenmiş olduğu dinî esasları Hz. Peygamber'e arz ettiği görülmektedir. Hâkim, Mâlik'in yeğeni Ebû Mus'ab Mutarrif b. Abdullah'ın (ö. 220/835) şöyle dediğini nakletmiştir: Mâlik "Sadece bizzat hocadan semâ etmek geçerlidir" şeklinde görüş beyan edenlere şiddetle karşı çıkmıştır. O bu konuda şöyle der: "Kur'an, hadisten daha önemli olduğu ve bu yöntem (arz) Kur'an konusunda yeterli görüldüğü halde nasıl olur da hadis konusunda yeterli olmaz!"[418]

Hâkim, her şehirden arzı benimseyenleri şu şekilde sıralamıştır;Medine ehlinden olanlar Ebû Bekir b. Abdurrahman b. el-Hâris b. Hişâm, Ebû Abdullah İkrime Mevlâ b. Abbas, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Şihâb b. ez-Zührî, Rebîa b. Ebî Abdurrahman er-Raî, el-'Alâ b. Abdurrahman b. Yâkub, Yahya b. Said b. Kays el-Ensârî, Hişâm b. Urve b. ez-Zübeyr, Muhammed b. Amr b. Alkame el-Leysî, Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Isbehî, Abdulaziz b. Muhammed b. Ebî Ubeyd el-Enderâverdî'dir.[419]

Mekke ehlinden olanlar; Mücâhid b. Cebr Ebü'l-Haccâc el-Mahzumî, Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim el-Kureyşî, Abdullah b. Osman b. Huseym el-Kârî, Nâfi' b. Ömer el-Cumahî, Davud b. Abdurrahman el-Atar, Süfyân b. Uyeyne, Müslim b. Hâlid ez-Zencî'dir.[420]

Kûfe ehlinden olanlar; Alkame b. Kays en-Nahaî, Ali b. Rabîa el-Esedî, Ebû Bürde İbn Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Âmir b. Şurahbil eş-Şa'bî, İbrahim b. Yezid en-Nahaî, Habib b. Ebî Sâbitel-Esedî, Mansur b. el-Mu'temir es-Sülemî, İsrail b. Yunus es-Sebîî, el-Hasan b. Sâlih b. Hay, Zuheyr b. Muâviye el-Cu'fî'dir.[421]

Basra ehlinden olanlar; Ebü'l-Mütevekkil Ali b. Dâvud en-Nâcî, Katâde b. Diâme, Ebü'l-Âliye Ziyâd b. Feyruz, Humeyd b. Ebî Humeyd et-Tavîl, Ali b. Zeyd b. Cud'ân, Dâvud b. EbîHind, Kehmes b. el-Hasan el-Hilâlî, Said b. Ebî Arûbe, Ceriz b. Hazim el-Cehdamî, Süleyman b. el-Mugire el-Kaysî'dir.[422]

---

417 San'ânî, **Tevdihu'l-Efkâr**, c. 2, s. 299-3001.
418 Hâkim, **Ma'rife**, s. 259.
419 Hâkim, **Ma'rife**, s. 340.
420 Hâkim, **Ma'rife**, s. 341.
421 Hâkim, **Ma'rife**, s. 341.
422 Hâkim, **Ma'rife**, s. 341.

Mısır ehlinden olanlar; Abdurrahman b. el-Kâsım, Eşheb b. Abdulaziz, Abdullah b. Vehb, Said b. Ufeyr, Yusuf b. Amr, Yahya b. Abdullah b. Bukeyr, Abdullah b. Abdulhakem b. A'yun ve Şam ile Horasan ehlinden de bir grup bu saydıklarımız arasında yer almaktadır.[423]

Hatîb el-Bağdâdî de, Hz. Ali'nin şu rivayetine istinaden "kendisine ait hadisi ikrar ettikten sonra âlime hadislerini okumak, âlimin okumasından daha iyidir[424] demektedir. Semâ ile kırâat arasında umum husus açısından bir değerlendirme yapan İbn Hacer, 'arz'ın ancak kırâat yoluyla gerçekleşebileceğini fakat her kırâatta arz gayesinin bulunmadığını ifade etmişse de bu fark hadis tahammülü açısından 'arz'ın genellikle kırâat ya da kırâatın arz mânasında kullanılmasında bir engel teşkil etmemiştir.[425]

2.1.2.2. Semâ ile Kırâat Arasında Fark Görenler

Hâkim, Hicaz âlimlerinden İmam Şâfiî, Şam âlimlerinden Evzaî, Mısır âlimlerinden Büveytî ve Müzenî, Irak âlimlerinden Ebû Hanîfe, Süfyân es-Sevrî, Ahmed b. Hanbel, Mâşrık âlimlerinden, Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Yahyâ, İshâk b. Râhûye gibi âlimlerin arzın semâ olmadığını ifade ettiklerini ve kendisinin de bu görüşte olduğunu beyan etmiştir. Delil olarak da şu rivayetleri öne sürmüştür: "Bizden bir şey işitip, onu aynen işittiği gibi başkalarına ulaştıran kimsenin Allah yüzünü ağartsın"[426], "Kendisine bilgi ulaştırılan nice kimseler vardır ki o bilgiyi, bizzat işitenden daha iyi anlar ve tatbik eder."[427]

2.1.2.3. Semâyı Kırâata Tercih Edenler

Bir diğer grup da semâı arza tercih edenlerdir ki genellikle Maşrik ehlinden olan âlimlerin görüşüdür. Gerek İbnü's-Salâh olsun gerek Nevevî ve Suyûtî olsun doğru olan mezhebin de bu olduğunu ifade etmişlerdir.[428]

---

423 Hâkim, **Ma'rife**, s. 342.
424 Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 274.
425 İbn Hacer, **Fethu'l-Bari bi Şerhi Sahihi'l-Buhârî**, c. 1, s. 204; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 2, s, 266; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 237.
426 Tirmizî, İlim, 7.
427 Tirmizî, İlim, 7; Hâkim, **Ma'rife**, s. 344.
428 İbnu's- Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs** (şrh. Irakî, *et-Takyid*), s. 159-160; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî,** c. 3, s. 269.

2.1.2.4. Kırâatı Semâya Tercih Edenler

Arzı ve kırâatı semâa tercih edenler ise; Ebû Hanîfe, İbn Cüreyc, Osman b. Esved, Hanzala b. Ebî Süfyân, Talha b. Amr, Süfyân es-Sevrî, Şu'be, Mâlik, Muhammed b. İshâk, İbn Ebî Zi'b, Hişâm, Said b. Ebî Arûbe gibi tanınan âlimlerdir.[429] Hatîb el-Bağdâdî, Hz. Ali'den arzı semâya tercih edenlerin görüşünü destekleyen şu rivayeti nakleder: "Kendi hadisi olduğunu ikrar ettikten sonra âlime hadislerini okumak, âlimin okumasından daha iyidir.[430]

2.1.2.5. Semâ ve Kırâat Lafızları

Hâkim ve hocalarının aynı zamanda daha sonraki âlimlerden Nevevî ve Suyûtî gibi âlimlerin de rivayeti almada takip ve kabul ettikleri bu yöntem, râvinin yalnız başına hocasından aldığı hadislerin rivayetinde(حدثني فلان) başkalarınında hazır bulunduğu bir mecliste (حدثنا فلان) öğrencinin bizzat tek başına hocasına okuduğunda (اخبرني فلان) başkalarının da hazır bulunduğu bir mecliste hocaya okunan hadislerin rivayetinde ise (اخبرنا فلان) demesi daha uygun görülmüştür. Hocanın şifahî olarak izin verip kendisine arz edildiğinde (انباني فلان) diye ifade eder. Ancak şifahî olarak değil de hocası başka bir şehirden kendisine yazarsa şeklinde ifade [431](كتب الي فلان) eder.[432]

Sonuç olarak semâ ve kırâat metotları hadisinsahih ve hata oranı az bir şekilde alınması ve aktarılması açısından önemlidir. Ayrıca hadislerde meydana gelebilecek eksiklikler, mâna ile rivayetten kaynaklı yanlış anlamalar, izah nedeniyle râvinin yaptığı eklemeler ya da eksik rivayetler, farkına varmadan yapılan imlâ hataları, uydurma ve "sahafî" denilen ehliyetsiz kişilerin rivayetlerini tanıma adına önem arzetmektedir. Dolayısıyla sened ve metinle ilgili yapılan bütün tahlillerin semâ ve kırâat meclislerinin, sahih ve güvenilir hadis naklinin yapılabilmesi için en uygun ortamın olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumun da bizi hadisin sahih ve güvenilir bir şekilde nakledilebilmesi ancak hadiste üstad, mütebahhir bir şeyhten semâ veya kırâatle mümkün olabileceği sonucuna götürmektedir. Hadisler tasnif ve

---

[429] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 3, s. 269.
[430] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 274; Muhammed b. İsmail, es-San'ânî, **Tevdîhu'l-Efkâr** (thk. Muhammed Muhiddin Abdulhamid), Mektebetu's-Selefiyye, ty., Medine, c. 2, s. 299-300.
[431] Hâkim, **Ma'rife**, s. 344; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 161; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî,** c. 2, s. 270.
[432] Hâkim, **Ma'rife**, s. 344.

tedvin edilirken sahih ve güvenilir bir şekilde nakledilmesinin temel güvencesi üstad olan bir şeyhten semâ ya da kırâat yöntemleriyle almakla ancak mümkün olabilir. Günümüz şartlarında daakademik ve diğer ilmî çalışmalarda bu yöntemi görmek mümkündür.

2.1.3. İcazet Metodu

İcazet, semâ ve arz-ı kırâat olmaksızın muhaddisin bazı özel şartlar dâhilinde bütün ya da bazı merviyyâtını tâlibin rivayet etmesine izin vermesidir.[433] Hâkim, icâze ile ilgili şöyle demiştir: "Tercih ettiğim ve hocalarım ile dönemimdeki hadis imamlarının benimsediği görüş şudur; öğrencinin muhaddise arz edip hocanın şifâhen icazetini verdiği rivayetler için 'enbeenî', hocanın yazılı olarak verdikleri için ise 'ketebe ileyye' tabirini kullanmasıdır."[434]

2.1.4. Münâvele Metodu

Münâvele sözlükte, bir şeyi elleriyle vermek anlamına gelmektedir. Terim olarak, şeyhin hadislerini ihtiva eden kitabını rivayet etmesi için öğrencisine elden vermesi mânasındadır. Hâkim, Hz. Peygamber tarafından Abdullah b. Huzeyfe'ye Kisrâ'ya götürmesi için verilen mektubu münâveleye örnek olarak zikrettikten sonra münâvelenin, semâ ve kırâatten daha aşağı derecede olduğunu belirtmiştir.[435]

Âlimler münâvelenin değişik şekilde gerçekleştiğini açıklamışlardır. Kâdî İyâz ve başka âlimlerin de ifade ettiği üzere münâvelenin en üst derecesi hocanın, öğrenciye semâ ettiği nüshayı ya da asıl nüsha ile karşılaştırılmak üzere verilen ikinci derecedeki bir nüshayı teslim etmesi ve öğrencinin de kopyalanmış nüshanın karşılaştırmasını yaptıktan sonra asıl nüshayı hocaya geri vermesidir.[436] Münâvelenin bir diğer şekli de öğrencinin hocasının nüshasından ya da onunla karşılaştırdığı bir nüshadan işittiği rivayetleri içeren bir metni hocaya verip, hoca da bu metni inceledikten sonra öğrenciye bunlar benim rivayetlerimdir, ya da hadislerimdir demesidir. Bu durum hadis âlimlerin çoğunluğuna göre arz olarak kabul edilmiştir.

---

[433] Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 421.
[434] Hâkim, **Ma'rife**, s. 343.
[435] Hâkim, **Ma'rife**, s. 342.
[436] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî,** c. 2, s. 850.

Mezkûr durum, "münavele arzı" hocaya okuma ise "kırâat arzı" olarak isimlendirilebilir.[437]

Hâkim de bazı hocalarının görüşünü şöyle nakletmiştir. Bu tür arz, Zührî, Rebîa, Yahya b. Saîd el-Ensârî(ö. 143/760), Mücâhid el-Mekkî, Kûfeli Şa'bî, Alkame en-Nehaî (ö. 62/681), İbrahim en-Nehaî, Ebü'l-Âliye el-Basrî, Ebü'z-Zübeyr el-Mekkî, Ebü'l-Mütevekkil el-Basrî, Mâlik, İbn Vehb, İbnü'l-Kâsım, Eşheb, Ebü'z-Zübeyr ve Horasanlı birçoklarına göre kuvvet ve derece bakımından semâ gibidir. [438]

Münâvelenin semâ ve kırâatten daha aşağı derecede olduğu görüşünde olan âlimlerin arasında Süfyân es-Sevrî, Evzâî, İbn Mübârek, Ebû Hanîfe, Şâfiî, Büveytî (ö. 231/845), Müzenî (ö. 264/877), Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye ve Yahyâ b. Yahyâ bulunur.[439] Hâkim de "Âlimlerimizin bu görüşte olduğunu gördük ve biz de aynı görüşü benimsiyoruz" demiştir.[440]

2.1.5. Mükâtebe Metodu

Kitâbet, sahabe ve büyük tâbiîler zamanında hadislerin yazılmasını ifade eden bir terimdir. Sözlükte ise "yazmak, yazı ile tespit etmek" anlamında mastar olup, "kitâbetü'l-hadîs", "takyîdü'l-hadîs", "takyîdü'l-ilim" şekillerinde de kullanılır.[441] Bir hadis tahammül metodu olarak ise kitâbet, hocanın bir veya birkaç hadisini yazarak öğrencisine göndermesine denir.[442]

Hocanın, rivayetlerinin hepsini ya da bir kısmını yanındakiya da başka bir yerde bulunan birine bizzat yazarak veya başka birine yazdırarak göndermesi ya da yanında bulunan birisine bu rivayetlerini vermesidir.[443] Mükâtebe, "el-Mukâtebetü el-Makrunetü bi'l-İcâze" ve "el-Mukâtebetü el-Mucerredetu bi'l-İcâze" olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. İlkinde münâvele hükmünü taşımaktadır. Yani hocanın "Eceztü leke mâ ketebtü leke" gibi ifadeler kullandığı mukâtebedir. İkincisinde ise,

---

[437] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis**, s. 147.
[438] Hâkim, **Ma'rife**, s. 340-341; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî,** c. 2, s. 852.
[439] Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, s. 348.
[440] Hâkim, **Ma'rife**, s. 343.
[441] Yücel, "Kitabet", **DİA,** c. 26, s. 81.
[442] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irakî, *et-Takyid*), s. 190-191; Suphi Salih, **Hadis İlimleri ve Hadis ıstılahları**, s. 78-79; Ahmed Naim, **Sahihi Buhârî Muhtasarı ve Tecridi Sarih Tercemesi**, s. 441; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 255; Nevzat Âşık, "Tahammül", **DİA**, c. 39, s. 380-381.
[443] San'ânî, **Tevdîhu'l-Efkâr**, c. 2, s. 338-339.

izin kelimesi ya da benzer ifadelerin geçmediği mukâtebe çeşitidir. Bu çeşit mukâtebenin kabul edilip edilmemesi açısından ilim ehli farklı görüş beyan etmişlerdir. Sahih olmayıp zayıf olduğunu beyan eden Mâverdî, Âmidî ve İbn Kattân gibi âlimlere karşılık, mütekaddimîn ve müteahhirîn âlimleri bu şekilde rivayetin sahih olduğunu belirterek Buhârî gibi büyük râvilerin icazetsiz kitâbet usulüyle hadis alıp rivayet ettiklerini ifade etmişlerdir. Buhârî *Sahih*'inde, hocası olan Muahmmed b. Beşşâr'a mektup yazıp ondan hadis alarak rivayet ettiğini, Müslim'in de Câbir b. Semûre'ye, "Hz. Peygamber'den duyduğun filan olayı bana haber ver" diye mektup yazarak kölesi Nâfi' ile gönderip onun da buna cevaben şöyle yazdığını; "Eslemli'nin recmedildiği cuma akşamında Hz. Peygamber'in şöyle dediğini işittim..."[444] diye rivayetini nakletmiştir.Dolayısıyla kitâbetle rivayette bulunmak için, başka herhangi bir delil bulunmasa da kendisine rivayetleri içeren bir mektup yazılan kimsenin yazan kişinin hattını tanıması yeterlidir.[445]

Hatîb el-Bağdâdî, bazı ilim ehlinin bu konu ile alakalı görüşlerini şöyle zikretmiştir: Bir muhaddisin, hadislerini işittiği kişiyi de belirtmek süretiyle yazıp başka birisine göndermesidir. Hadisleri alan kişi bu hadislerin muhaddis tarafından yazıldığına kesin kanaat getirirse onun ağzından işitmiş gibi olur. İster lafzen ister yazılı olarak bunları rivayet edebilir. Şayet muhaddis tarafından yazıldığına dair şüpheye düşerse bu hadisleri rivayet etmesi caiz olmaz.[446] Bu konu ile ilgili Eyyüb es-Sahtiyânî, Şu'be'nin buna benzer bir sorusuna aynı cevabı vermiştir. el-Leys b. Sa'd'in Bukeyr b. Abdullah b. Eşec'den bazı hadisleri rivayet etmiş ve her bir rivayetinde de "haddeseni Bukeyr" ifadesini kullanmıştır. Aslında el-Leys, Bukeyr'den hiç hadis işitmemiştir, ancak rivayet ettiği hadisler, Bukeyr'in ona yazarak gönderdiği hadislerdir.[447]

Hâkim, kitâbet hakkında naklettiği bir rivayette "Haddesena ve Ahbarena" tabirlerinin mükâtebe ile eşdeğer olduğunu ifade etmiştir. Şu'be b. Haccâc, Mansûr'a "bana yazdığın hadisleri tahdis edeyim mi?" diye sorduğu zaman, "sana yazdığımda,

---

444 Müslim, İmâre, 10.
445 Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 2, s. 872; San'ânî, **Tevdihu'l-Efkâr**, s. 338-339; İbn Kesîr**, el-Bâhisu'l-Hasîs**, s. 120; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih Tercemesi**, s. 442.
446 Râmhürmüzî**, el-Muhaddisu'l-Fâsil**, s. 452-453; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, 345.
447 Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, 342-344.

ben onları tahdis etmiş olmuyor muyum?" cevabını vermiştir.[448] Başka bir örnekte de Mâlik b. Enes'ten nakille Yahya b. Said el-Ensârî şunu zikretmiştir: "Mâlik; 'İbn Şihâb rivayetlerini nakletmem için bana yüz tane hadisini bıraktı. Onları yazdım sonra gönderdim.''Peki, Şihâb onları senden işitti mi?' diye soruldu, ben de 'Yazmak işitmekten daha iyidir'[449] cevabını verdim."

Hakîm Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl* adlı eserinde semâı değerlendirirken, kişinin işittiği hadisi başkasına edâ etmek istediğinde "Ahberenî" ve "Haddesenî" şeklinde ifade etmesinde bir sakınca olmadığını, aynı şekilde başka beldeden kendisine yazıldığında yine "Ahberenî" ve "Haddesenî" şeklindeki ifadesinin de caiz olduğunu söylemiştir. Bu haber ister şifahî ister kitâbî olsun aynıdır.[450] Kâdîİyâz, selef âlimlerinin "اخبرنا فلان""كتب الي فلان şeklinde tahdis ettiklerini ifade etmiştir.[451] Abdullah b. Vehb, Yahya b. Saîd'in Leys b. Sa'd'a kitâbette bulunduğunu, onun da "Haddesenî" Yahya b. Saîd dediğini, Hişâm b. Urve de Yahya b. Saîd'e kitâbette bulunduğunda onun da "Haddesenî Hişâm" dediğini nakleder. Muhammed b. Süleyman b. Habîb el-Missisî'ninوحدثن/كتب الي "diyerek aynı şeyi ifade ettiğini dile getirmektedir.[452]

2.1.6. Vicâde Metodu

Hâkim, hadis tahammül yollarından bahsettiği nevi'de vicâde tanımını yapmaksızın konu ile ilgili rivayetleritedlîs bölümünde zikretmiştir. Bu yolla (vicâde) alınan rivayetlerde tedlîs olduğu düşüncesiyle böyle hareket etmiş olabilir. Çünkü ona göre vicâde yoluyla elde edilen hadisin senedinde meydana gelen inkıta', râvinin şeyhinden semâı vehmettirecek tarzda lafızlar kullanması sebebiyledir. Bu şekilde hadisin nakledilmesini de tedlîs sebeplerinden kabul etmiştir.[453]Bu örnekler *el-İlma'* ve *el-Kifâye* adlı eserlerde vicâde yoluyla rivayet edenler bölümünde ele alınmıştır.[454]

---

448 Hâkim, **Ma'rife**, s. 344.
449 Hâkim, **Ma'rife**, s. 343.
450 Kâsımî, **Kavâidu't-Tahdis,** s. 215.
451 Kâdî Iyâd, **el-İlma'**, s. 86.
452 Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 491.
453 Hâkim, **Ma'rife**, s. 110; Rahime Hatipoğlu, **Hadis Alma ve Nakletme Yollarından Vicâde Yöntemi** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2015, Yalova, s. 50.
454 Hâkim, **Ma'rife**, s. 342; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 2, s. 854.

Hâkim mezkûr konu ile ilgili bazı misaller vermiştir. Bu misallerden bazıları şunlardır: Zührî, Beyt-i Makdis'te Şihâb'a ait bir kitaptan rivayette bulunmuştur. Teymî, "Câbir'in sahifesini Hasan ve Katâde'ye götürdüler, onu rivayet ettiler, bana getirdiler, ben rivayet etmedim" demiştir. Abdurrahman b. Mehdî, "Mahreme'nin yanında kendisinden işitmediği babasına ait kitaplar" vardı. Bir diğer örnek de Hakem, "Miksem'den o da İbn Abbas'tan naklettiği rivayetlerden dört tanesi dışında geri kalanları kitabından rivayet etmiştir."[455]

2.1.7. Hadis Müzâkeresi

"Zikr" kökünden türeyen "müzâkere""anmak, zikretmek, hatırlamak, dile getirmek ve söylemek" anlamlarına gelmektedir.[456]Sahabe ve ilk dönem âlimlerinin genellikle hadisleri ezberlemek amacı ile yaptıkları tekrar etme metodu anlamına gelir. Müzâkerenin ıstılah mânası ise, "Hadis öğrencileri ve hadis râvileri arasında bazı hadislerin ya da hadis konularının mütâlaa edilmesi" olarak ifade edilmiştir.[457] Müzâkere kavramı ile ilgili yapılan farklı açıklamalardan hareketle müzâkerelerin semâ meclisleri gibi rivayet amacı taşımadığı anlaşılmaktadır.[458]

Hz. Peygamber Kur'an âyetleri ile karışmasını önlemek için ilk dönemlerde hadislerin yazılmasını yasaklamıştır. Ancak hadislerin ezberlenerek aynen korunup iletilmesi için de teşviklerde bulunmuş ve bu hususta ashâbını eğitmiştir. Sahabe döneminden itibaren mescitlerde ve diğer ilim meclislerinde hadis müzâkeresinin yapıldığı bilinen bir gerçektir.[459] Enes b. Mâlik ve Ebû Hüreyre, Hz. Peygamber ile sohbet meclisleri tertiplediklerini, aynı zamanda ondan öğrendiklerini arkadaşları ile kendi aralarında müzâkere ettiklerini haber vermiştir.[460] Hz. Peygamber'in titiz davranması ile sahabe ve tâbiîn döneminde hadislerin öğrenilmesi ve muhafazası için

---

455 Hâkim, **Ma'rife**, s. 172-173.

456 İbrahim Hatipoğlu, "Müzakere", **DİA**, c. 32, s. 233-234.

457 Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd, **es-Sıhah Tâcu'l-Luğa ve Sihahu'l-Arabiyye** (thk. Ahmed Abdulgafur Attâr), Daru'l-Kitabi'l-Arabî, tsz., Mısır, c. 2, s. 664; İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. 4, s. 308; Fîruzâbâdî, Ebü't-Tahir Mecduddin Muhammed, **el-Kamusu'l-Muhit**, c. 2, s. 398; Hatipoğlu, "Müzakere", **DİA**, c. 32, s. 233-234; Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 241.

458 Humeysî, Abdurrahman b. İbrahim, **Mu'cemu Ulûmu'l-Hadisi'n-Nebevi**, Daru'l-Endulüs, 2000, Cidde, s. 207.

459 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 172.

460 Hatîb el-Bağdâdî, **el-Camiu Li-Ahlaki'r-Râvî ve Adabi's-Sami'** (thk. Mahmut Tahhân), Mektebetu'l-Mearif, Riyâd, 1983, c. 1, s. 236; Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, **Müsnedu Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî** (thk. Hüseyin Selim Esed), Daru'l-Me'mun Li't-Turas, Dımaşk, 1984, c. 7, s. 131.

ezber ve müzâkerenin önemli bir rol oynadığı görülmektedir. İbn Abbas (ö. 68/687), hadislerin Kur'an gibi sistemli bir şekilde yazıya geçirilmediğinden dolayı onların korunması için en etkili yolun müzâkere olduğunu söylemiştir. Hz. Ali'den de hadislerin korunması için en etkin yolun müzâkere olduğuna dair rivayetler nakledilmiştir.[461] Bütün sahâbîler aynı oranda Hz. Peygamber'in meclisinde bulunup ondan istifade edemediklerinden dolayı bazıları kendi aralarında nöbetleşerek katılamadıkları sohbetlere müzâkere yoluyla ulaşmaya çalışmışlardır. Bazıları da tamamen ibadetle meşgul olma, riyadan kaçınma ve Hz. Peygamber adına yalan uydurma korkusu gibi nedenlerle hadis rivayet etmekten kaçındıkları için hadisleri müzâkere yoluyla nakletmişlerdir.[462] Bu müzakere yöntemi âlimlere, hadisler ve râviler hakkında ortak bir görüş ve ortak bir kanaate ulaşmalarına zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda şahsî görüş ve içtihadın yanında ortak bir akılla varılan neticenin daha sağlıklı olduğu hakikatini ortaya çıkarmıştır.

Hadisler, Kur'an gibi sistematik olarak kaleme alınmadığı için kaybolma, unutulmaya da kötü emelli insanların eline geçme gibi endişeler taşımaya başladığından bu dönemde onların korunması ve nakledilmesi için başvurulan en önemli yol ezber ve müzâkere olmuştur. Çünkü müzâkere, hadislerin korunması, nakledilmesi ve sıhhatlerinin açığa çıkması gibi önemli faydalar içermekteydi. Daha sonraki dönemlerde ise müzâkere hadis ilminde hadislerin sıhhat araştırmaları üzerinde yapılmıştır. Hâkim de sahih hadisin yalnız rivayet edilmekle bilinemeyeceğini hıfz ve semâ gibi tekniklerin yanında müzâkereyle bilineceğinevurgu yapmıştır.[463]

Hâkim de kendisinden önceki hocalarının yolunu takip ederek, hadis müzâkeresinin kişiyi daha çok bilediğini ve hadisleri kişiyi daha canlı tuttuğunu ifade etmiştir. Müzâkerenin önemine binaen: "Müzâkere ediniz, çünkü müzâkere etmek hadis öğrenimine daha çok teşvik etmeyi sağlar." Hz. Ali'den de (r.a.) gelen "Birbirinizi ziyaret edip hadis müzâkere ediniz, şayet hadis müzâkeresini

[461] İbn Ebî Şeybe, **el-Kitabu'l-Musannaf Fi'l-Ahadis** (thk. Kemal Yusuf el-Hût), Daru't-Tac, 1989, Beyrut, c. 5, s. 285; el-Bağdâdî, **Şerefu Ashabi'l-Hadis** (thk. Mehmed Said Hatipoğlu), DİB Yayınları, Ankara, 1991, s. 96.

[462] Buhârî, İlim, 27; Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü'l-Fâsıl**, s. 32-33; Aşmavî, **Fennu'l-Müzâkere**, s. 85.

[463] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 443-453; Tâhir el-Cezâirî, **Tevcihu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser**, s. 422.

yapmazsanız hadis silinip gider."[464] gibi bazı nakillerde bulunmuştur. Hâkim, müzâkerenin gerekliliği ve önemini bazı örneklerle şu şekilde izah etmeye çalışmıştır: Hâkim → Amr b. Muhammed b. Mansur'un → Ebû Bekir İsmail b. İshâk'ın şöyle dediği nakleder: Buhârâ'ya vardığımda bir grup âlimin de bulunduğu el-Emir İsmail b. Ahmed'in meclisinde hazır bulundum ve huzurlarında bazı hadisleri müzâkere ettim. Emir İsmail → Babası → Yezid b. Hârun → Humeyd → Enes'in Hz. Peygamber'den: "Ümmetim merhamet edilen ümmettir." diye rivayette bulunmuştur. Bunun üzerine Ebû Bekir, Allah el-Emir'e güç kuvvet versin! Bu hadisi ne Enes ne Humeyd ve ne de Yezid b. Hârun rivayet etmiştir. Bu hadis Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin rivayetidir. Meclisten kalktıktan sonra Ebû Ali Salih b. Muhammed el-Bağdâdî bana şöyle dedi: "Ey Ebû Bekir! Allah hayrını versin! el-Emir İsmail bu senedle defalarca rivayet etmesine rağmen kimse cesaret edip cevap vermemiştir." Hâkim, burada farklı bir bakış açısıyla bakarak onun, aslında el-Emir İsmail, Yezid b. Hârun → el-Mes'ûdî → Said b. Ebî Bürde b. Ebî Mûsâ → Babası → Dedesi şeklinde gelen senedi kastetmiştir" değerlendirmesinde bulunmuştur. Bu müzâkere sonucunda hadiste meydana gelen yanlış râvi zinciri tashih edilmiştir. Bir diğer örnekte de Abdan el-Ehvâzî → Ammar b. Zerbî ile → Bişr b. Mansur → Ubeydullah → Nafî'in İbn Ömer'den gelen hadisi müzâkere ettiğini ifade etmiştir. Müzâkere sonucunda "Allah'ın kadın kullarını mescitlere gitmekten alıkoymayın."Günler sonra Ammâr b. Zerbî kadınlarla alakalı hadisi değil de Mûsâ (a.s.) ile Âdem (a.s.) arasındaki tartışmayı aynı senedle zikretmiştir. Bunun üzerine Ehvâzî aşırı tepki göstererek onu yalancılıkla suçlayıp metnin aslını zikretmiştir. [465] Bu ve buna benzer örneklerden hareketle müzâkere yönteminin yanlışları nasıl ortaya çıkardığını göstermektedir.

Hatîb el-Bağdâdî de müzâkere çeşitlerini zikrederken özellikle müzâkereye iştirak edenleri dikkate alarak bir sınıflandırma yapmıştır. Böyle bir sınıflandırma şeklinin yer aldığı ilk çalışma Bağdâdî'ye aittir. O, hadisin muhafazası ve iyi bir düşüncenin zihinlerde nüfuz edebilmesi için ezberlenmesinin ve müzâkere

[464] Hâkim, **Ma'rife**, s. 141; Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 94-95; ed-Dârimî, **Sünen**, hn. 595-598; Ahmed, **el-İlel**, c. 1, s. 138, c. 2, s. 254-257; Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü'l-Fâsıl**, s. 545-546; Hatîb el-Bağdâdî**, el-Câmi''**, c. 1, 236; c. 2, s. 267; Bayhakî, **el-Medhal İle's-Sünen**, s. 288.

[465] Buhârî, Cuma, 2; Müslim, Namaz, 1; Ahmed, **Müsned**, c. 2, s. 16-151; c. 5, s. 192-193; Hâkim, **Ma'rife**, s. 141.

edilmesinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmektedir.[466] Çağdaş anlamda da bu konuda çalışmaların yapıldığı görülmektedir.[467] Müzâkere aynı zamanda ezberlemenin, sahihi sakimden ayırt etmenin bir yöntemidir. Alkame'nin, "hadisi çokça tekrar ediniz ki, unutmayasınız" ve"hadis müzâkeresi onu hayatta tutan önemli unsurdur"[468] dediğini, Muhammed b. Kâsım b. Hallâd'ın da "kişinin hadisi ezberlemesinin, onu yazıya dökmesinden daha evla, bir harfini ezberlemenin de binlerce hadisi yazmaktan daha faydalı olacağını" dediğini nakletmiştir. Zührî de, insanları toplayıp onlarla müzâkerede bulunmuş, hadis ezberlemelerini tavsiye etmiş ve insanlarla müzâkere etmekle de hadislerin korunacağını, canlı ve diri tutulabileceğini ifade etmiştir.[469]

Câ'berî ise (ö. 732/1331) âlimlerin hadislerin sened ve metin üzerindeki değerlendirmelerini ve konuşmalarını müzâkere olarak adlandırmıştır. O, aynı zamanda müzâkerenin hocaların öğrencileri imtihan etmek veya hadisleri ezberlemek için bir tekrar faaliyeti olduğuna vurgu yapmıştır.[470]

Sonuç olarak Hâkim, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*'te müzâkerenin öneminden bahsetmiş ve bunu delillendirmek için de konu başlığı altında birçok delil

---

[466] Hatîb el-Bağdâdî, muhaddislerin hem öğrencileriyle hem de hadis ilmi ile meşgul olmayan kimselerle, genellikle semâ yoluyla gelen rivayetleri daha sağlam muhafaza edebilmek için yaptıkları tekrar faaliyetlerini de müzâkere olarak izah etmeye çalışmıştır. Öğrenci ile hocası arasında yapılan müzâkereyi "المذاكرة مع الاتباع والاصحاب" olarak isimlendirir, hadis ilmi ile meşgul olmayan kimselerle yaptığı müzâkereyi "المذاكرة مع عامة الناس" yakınları ile yaptığı müzâkereye "المذاكرة مع الاقران والاتراب" ve hocaları ile yaptığı müzâkereyi de "المذاكر مع الشوخ وذوى الاسنان" olarak isimlendirmiştir. İbrahim en-Nehaî ve İsmail b. Recâ'nın öğrencileri ile, Zührî de hocasından semâ ettiği hadisleri, anlamamasına rağmen ezberlemek amacı ile hanımı ile müzâkere etmiştir. Bu da ilk dönemden itibaren müzâkereye verilebilecek örnekler olarak zikredilebilir. Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi'**, c. 2, s. 249-279.

[467] Münevver Yeşilyurt ve Hasan Cirit, "Hadis İlminde Müzakere Yöntemi ve Değeri", **MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü,** Sayı: 107, Sayfa: 107-132. 2016, İstanbul; Abdürrezzak Musa Ebû Basal, "Envau'l-Müzakere İnde'l-Muhaddisin Âsâruhu ve'l-Fevaidu'l-Müterettibetu Aleyha", *Mecelletu Camiatu Dımeşk*, 2005, sayı, 21, s. 335-365; Muhammed İbrahim es-Sâmerrâî, "el-Müzakere İnde'l-Muhaddisin Tarihuha ve Fevaiduha", *el-Menâra,* 2005, sayı, 11, s. 393-410; Muhammed Hayânî, "Meclisu'l-Müzakere İnde'l-Muhaddisin, Ehemmiyetuha ve Asaruhu ve Medâ İ'timadi'l-Muhaddisin Aleyhi", *Mecelletu Ebhasi'l-Yermuk –Silsetu'l-Ulumi'l-insaniyye ve'l-İctimaiyye,* 1994, sayı, 2, s. 47-84; Bedr b. Muhammed Ammaş, "el-Müzakere beyne'l-Muhaddisin", *Mecelletu'l-Camiati'l-İslamiyye*, 1426, sayı, 130, s. 190-287; Muhammed İd es-Sâhib, "el-Müzakere ve Eseruha fi'r-Rivâye", *Mecelletu Camiati'l-Ürdüniyye Dirâsat Ulumi'ş-Şer'iyye ve'l-Kanun*, 1999, sayı, 26, s. 541-558.

[468] Dârimî, **Sünen**, hn. 603; Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, s. 546; Hâkim, **Ma'rife**, s. 141.

[469] Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, s. 546; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi'**, c. 2, s. 267-280.

[470] Ca'berî, Burhaneddin Ebû İshak İbrahim b. Ömer, **Rusumu't-Tahdîs fi Usûli'l-Hadîs** (thk. İbrahim b. Şerif el-Mîlî), Daru İbn Hazm, Beyrut, 2000, s. 131; Münevver Yeşilyurt-Hasan Cirit, "Hadis İlminde Müzakere Yöntemi ve Değeri"**, s.** 120.

zikretmiştir. Zikrettiği örneklerle birlikte müzâkerenin önemini vurgulamış ve bundan çıkan önemli neticeleri dile getirmiştir. Özellikle râvilerin semâının olup olmadığını tespit edilmesi amacıyla müzâkere bir yöntem olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda bu yöntemle hadis sened zincirinin sağlıklı bir şekilde tespit edilebilme olanağı ortaya çıkmaktadır. Çünkü bununla hadislerin hangi sened ve hangi râvi tarafından geldiği daha net kesinlik kazanır.[471]

2.2. RÂVİ BİLGİSİ

Hadis, isnad ve metinden oluşur. İsnad, hadisi nakleden şahıs/şahıslar ile hadisin hangi yolla geldiğini ifade eden rivayet lafızlarıdır. İsnad, bu ümmetin özelliklerindendir. Abdullah b. Mübârek; "İsnad dindendir. İsnad olmasaydı herkes istediğini istediği şekilde söylerdi." derken, Hâkim de "şayet isnad ve isnadı taleb etme isteği ve gayreti olmasaydı, İslam'ın nurunun yok olup gideceği, bu nurun gitmesiyle ilhad ve bidat ehlinin, hadis uydurmalarının ve sened kalblerinin hâkimiyetinin yaygın hale geleceğini, bundan dolayı da hadislerin eksik kalacağını" ifade etmiştir. O, Ebû Ferve'den, "Zührî'nin yanında biri Hz. Peygamber şöyle şöyle buyurdu" dediğinde Zührî onu azarlayarak, "ne cüretle hadis rivayet ederken senedsiz rivayet ediyorsun. Senedsiz hadis rivayet etmek dizginsiz ve gemsiz deveye benzer"[472] diyerek onu uyardığını nakletmiştir. İmam Şâfiî'nin "Hadislerin az bir kısmı hariç çoğunun sıhhati rivayet edenin sıhhati ile ancak bilinebilir"[473] sözü ile hadis âlimleri, hadisin sıhhatini tespit etmede en önemli unsurun râvileri tanımakla mümkün olabileceğini ifade etmişlerdir. İsnadda râvilerin sika olup olmadığı ve ittisalin bulunup bulunmadığı ile ilgili iki önemli konunun incelenmesi gerekir. Dolayısyla râvi hakkında yapılacak araştırmada öncelikle râvi ile ilgili tespitin sağlıklı ve doğru yapılması gerekmektedir. Burada özellikle üzerinde durulması gereken ve karışıklığa sebebiyet verebilecek olan künye, nisbe, akran, kardeş, ekâbir-esâgir ve muhaddislerin yaşlarının bilinmesi gibi hususlardır.

Rivayetin güvenilir olmasında râvilerin kimliklerinin bilinmesi, muhaddisler tarafından ilk şart olarak kabul edilmiştir. Bundan dolayı onlar, kimliği belli olmayan

[471] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 447-453.
[472] Hâkim, **Ma'rife**, s. 42.
[473] Beyhâki, **Ma'rifetu'n-Sünen,** c. 1, s. 139-140.

tanınmayan (meçhul) râvilere itibar etmemişlerdir. Senedinde kopukluk olmayan, meçhul ve cerhedilmiş kişiler de bulunmayan hadisler ancak delil olabilir diyerek bu konunun önemine vurgu yapmışlardır.[474] Zira isimleri ve künyeleri birbirine benzerlik arzeden râvilerin kim oldukları tam olarak tanınmadan rivayetle ilgili sağlıklı bir değerlendirme yapılması mümkün değildir. Arap alfabesinde sesli harflerin olmayışı isimlerin farklı okunmasına ve râvilerin isim ve künye ya da lakaplarının karıştırılmasına sebep olabilmektedir. Örneğin "عمارة"kelimesi "Ammâre", "Umâre", "İmâre" gibi değişik şekillerde okunabilmekte ve okunuş şekillerine göre de farklı şahıslar anlaşılabilmektedir.[475] Ahmed b. Hanbelde*el-İlel* adlı eserinde Hz. Peygamber'in ashâbından künyeleri benzer ya da aynı olanların rivayetlerinde bir karışıklık oluşmaması için künyesi Ebû Abdurrahman olanları bir başlıkta zikretmesi almış olduğu önlemi göstermektedir.[476] Böyle bir durum sahabe için söz konusu olmuş iken diğer tabakalarda olan râviler için elbette daha fazlası söz konusu olur. Râvinin kendisinden hadis rivayet ettiği şeyhini bilinen meşhur isim ve lakabıyla değil de bilinmeyen isim, künye ya da lakapla zikretmesiyle "tedlîsu'ş-şuyûh" denilen durum meydana gelir. Bu da hadisleri illetli kılan unsurlar arasında sayılmıştır.[477]

Râvilerin doğum ve ölüm tarihlerinin bilinmesiyle râvilerin hocalarından semâlarının olup olmadığı, aynı çağda yaşayıp yaşamadıkları kolayca tespit edilebilmekte ve bu durumun da illetin tespit edilmesinde önemli kolaylıklar sağladığı görülmektedir. *İlel* adlı eserlerde râvilerin birbirlerinden hadis almadıkları tespit edildiğinde "semâı yoktur","onu görmemiştir" gibi ifadeler zikredilir. Râviler arasındaki kopukluk; onların doğum ve ölüm tarihlerini, râvinin eğitimini nerede yaptığını ve hangi şeyhlerle görüştüğünü bilmekle tespit edilebilir.[478]

İsnadlar, ihtiva ettikleri râvi sayısının azlık ve çokluğuna göre yani bir hadisi rivayet eden en son râviyi ilk kaynağına ulaştıran senedin kısalığı ve uzunluğuna

---

[474] İbn Ebî Hâtim, **el-İlel**, c. 1, 17-36-45-52-68-116-149. İbnü'l-Cevzî, **el-İlelu'l-Mutenâhiye**, c. 1, 30-52-73-74-75. Dârekutnî, **el-İlel**, c. 1, 186-282. Buna benzer rivayetlerde görüldüğü gibi.

[475] Sandıkçı, "Mü'telif ve Mühftelif", **DİA**, c. 32, s. 225.

[476] Ahmed b. Hanbel, **el-İlel**, c. 1, s. 265; Ayhan Tekineş, **Bilgi Kaynağı Olarak Hadis**, Yeni Akademi Yayınları, 2006, İzmir, s. 121.

[477] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 120-121.

[478] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-İlel**, c. 1, 51-52-54; c. 2, 99-105-136; İbnü'l-Cevzî, **el-İlelu'l-Mutenâhiye**, c. 1, 136-193-200-206-280; c. 2, 526-535-780; Düzenli, **Hadislerde Gizli Kusurlar**, s. 292-293.

göre de değerlendirilmiştir. Bundan hareketle isnadlar, kendilerini oluşturan râvi sayılarının az veya çok olması açısından iki kısımda değerlendirilmiştir. İlk kaynak olan Hz. Peygamber'e az râvi ile ulaşan isnada âlî, daha çok râvi ile ulaşan isnada da nâzil isnad denilmektedir.

2.2.1. Âlî İsnad

Âlîisnad; aynı metnin birkaç isnadından veya metinleri farklı da olsa birkaç isnaddan ilk kaynağa, diğerlerine oranla daha az râvi ile ulaşan isnaddır. Râvi sayısının azlığından dolayı âlî bir isnadla rivayet edilen hadis, râvi sayısının çokluğuyla nâzil olan aynı hadisin diğer rivayetine şayet ikisi de sıhhat bakımından eşit ise tercih edilir. Çünkü bir isnadda var olan râvilerin her birinin hata yapma ihtimali göz önünde bulundurulursa bu râvilerin çoğalması ile hatanın da o oranda çoğalma ihtimali vardır. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda az ricâlle rivayet edilen hadiste hata oranının daha az olabileceği tabiidir.[479] Bu bakımdan âlî isnad, rivayete yüksek bir değer kazandırmaktadır. Hadis imamları âlî isnadla rivayet eden hocalardan hadis almak için rıhle yapmışlardır. Hâkim, âlî isnadın kullanımının sünnet olduğuna vurgulayarakrıhle yapmıştır.[480]

Ahmed b. Hanbel, "Âlî isnadı talep etmek bize seleften kalan bir sünnettir"[481] derken, Muhammed b. Eslem ve İbnü's-Salâh da "İsnadın yakınlığı Hz. Peygamber'e yakınlığı, ona yakınlık Allah'a yakınlığı gerektirir"[482] ifadelerini kullanmışlardır. Konu ile ilgili Enes b. Mâlik'ten şöyle nakledilmiştir: "Hz. Peygamber'e çok şey sormaktan nehyolunmuştuk. Bundan dolayı bedevîlerin gelip ona bazı şeyler sorması hoşumuza giderdi. Bir gün böyle bir adam geldi ve dedi ki: 'Ey Muhammed, bize elçin geldi ve senin Allah tarafından bir elçi olarak gönderildiğini söyledi; sen böyle diyormuşsun.' Hz. Peygamber, 'evet doğrudur' dedi. Bedevî Allah'ın (c.c.) yaratıcılığı ve diğer ibadetler hususunda birçok sorular sordu. Öğrendiklerini pekiştirdikten sonra oradan ayrıldı."[483] Bu şahsın daha önce bir elçi vasıtasıyla dinlemesine rağmen, kendisinin bizzat gelerek Hz. Peygamber'den işitmek istemesi

[479] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis** (Şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 239; Kâsimî, **Kavaidu't-Tahdîs**, s. 108.
[480] Zehebî, **Siyer**, c. 17, s. 163; Mucteba Uğur, **"Hadis Rivayetinde Uluv-Nuzül Meselesi"**, s. 1-20.
[481] Hâkim, **Ma'rife**, s. 40.
[482] İbn Hacer, **Nüzhetu'n-Nazar**, s. 218-219; Ali Çelik, **Hadis Rivayetinde Âlî ve Nâzil İsnad Buhârî'nin Sülâsiyyât'ı**, Fecr Yayınları, 2019, Ankara, s. 35-40.
[483] Hâkim, **Ma'rife**, s. 40.

onun âlî isnadı talep etmesi olarak değerlendirilmiştir. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in böyle bir durum karşısında itiraz etmemesi de bunu onayladığı şeklinde yorumlanmıştır.[484] Hâkim, bu hadisi naklettikten sonra "Bu hadis Müslim'in *Sahih*'inde yer almış olup âlî isnad talep etmenin caiz olduğuna işaret eder"[485] demiştir. Âlî isnad talep etmek, zannı ortadan kaldırıp kesinlik ifade etmesi açısından ilim ehli tarafından tercih edilmiştir.

Âlî isnad için seyahatler ilk olarak sahabe döneminde başlamıştır. Ebû Eyyûb el-Ensârî Mısır'da bulunan Ukbe b. Âmir'e bir hadis sormak için Medine'den Mısır'a gitmiş, hadisi öğrendikten sonra tekrar Medine'ye dönmüştür. Hâkim, "Hz. Peygamber'den bu hadisi bizzat işiten Ebû Eyyûb ile Ukbe b. Âmir dışında kimse kalmamıştı. Ancak Medine'de bu hadisi Hz. Peygamber'den işitmeyip başkalarından işitenler de vardı. Ebû Eyyûb hadisle alakalı şüphesini bertaraf etmek için Mısır'a gitmeden çözebilirdi. Fakat o bununla yetinmemiş ve hadisi bizzat Hz. Peygamber'den işiten Ukbe b. Âmir'e danışmak için Mısır'a gitmiştir," diyerek âlî isnadı delillendirmiştir.[486]Saîd b. Müseyyeb'in "bir hadis için günler ve geceler mesafesinde uzak olan yerlere yolculuk yapardım" dediği rivayet edilmektedir. Ayrıca Amr b. Ebî Seleme Evzâî'ye, "dört gün seninle arkadaşlık yaptığım halde otuz hadisten fazla hadis dinleyemedim" dediğinde; Evzâî de ona "Câbir b. Abdullah, Şam'da bulunan Abdullah b. Uneys el-Ensârî'den bir hadis dinlemek için binek satın alarak gidip geldiği halde sen dört günde otuz hadisin öğrenimini az görüyorsun."[487] diyerek cevap vermiştir. Hâkim, Câbir b. Abdullah'ın Hz. Peygamber ile olan mülâzemeti ve ondan çok hadis dinlemesine rağmen bir hadis için ya kendi denginde ya da daha düşük seviyede olan birisinden dinlemek için uzak

---

484 Hâkim, **Ma'rife**, s. 41.

485 Buhârî, İlim, 6; Müslim, İman, 41; Hâkim, **Ma'rife**, s. 41. Alâî'nin "bu rivayetle istidlâl etmek tartışmalıdır. Çünkü Dımâm b. Sa'lebe'nin Hz. Peygamber'e gelmeden önce Müslüman olup olmadığı tartışmalıdır. Sahabe ve tâbiînin muayyen hadisleri işitmek için değişik yerlere yolculuklarında âlî isnadın araştırılmasının sünnet olduğuna delil teşkil etmez. Onlar, kendilerine sahih rivayetler ulaşmadığı için yolculuklar yapmış olabilirler. Yoksa âlî senedler için yolculuklar yapmış değillerdir. Bununla beraber yine de önceki ve şimdiki hadis imamlarının âlî isnada sahip olanlara yolculuk etmekte ittifak ettiklerinde de şüphe yoktur" dediği nakledilmektedir. Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 2, s. 146-147; Eren, **Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları**, s. 67.

486 Hâkim, **Ma'rife**, s. 43-44.

487 Hâkim, **Ma'rife**, s. 44-45; Hatîb el-Bağdâdî, **er-Rihletu fi Talebi'l-Hadis** (thk. Nurettin İtr), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1975, Beyrut, s. 110-111.

yerlere yolculuk yaptığını ve bunun sebebinin âlî isnad talep etmek olduğunu ifade etmiştir.[488]

Bazı âlimler âlî isnadı beş kısımda, Hâkim ise genel olarak mutlak âlî isnad ve nisbî âlî isnad olmak üzere iki kısımda değerlendirmiştir.

1.Hz. Peygambere Yakın Olması (Mutlak Âlî İsnad)

Âlî isnadın ilk mertebesi Hz. Peygamber'e yakın olmasıdır. Uluvvun her çeşidi sahih ve güzel bir isnad ile gelmiş ise isnadın en değerlisidir. Zayıf bir isnad ile geldiği takdirde bir önemi yoktur.[489] İsnadın sadece âlî olması, sağlam olduğu anlamına gelmez. Hâkim, âlimlerin âlî isnadın en yüksek mertebesi olan mutlak âlî isnada yaptıkları genel tarifi eleştirmiş ve râvi sayısının azlığı nedeniyle oluşan Hz. Peygamber'e yakınlığı, mutlak âlî isnad olarak kabul etmemiştir. Konu ile ilgili bazı misalleri zikrettikten sonra uluvv hakkında "İsnadlardan âlî olanların bilinmesine gelince bunlar avamın zannettiği gibi râvi sayısı bakımından Hz. Peygamber'e yakın olan isnadlar değildir."[490]diyerek verdiği misallerin ilkinde kendisine âlî olarak ulaşan Ebû Hudbe İbrahim b. Hudbe'nin Enes b. Mâlik'ten gelen rivayeti ile aynı şekilde diğer örneklerde olan, Abdullah b. Dînar'ın Enes'ten Mûsâ b. Abdullah et-Tavîl'in yine Enes'ten ve Ebü'd-Dünya Osman b. Hattâb'ın da Ali b. Ebî Tâlib'den olan rivayetlerinin delil olarak kabul edilmeyeceğini ifade etmiştir.[491] Çünkü "Sened âlî olmasına rağmen hiçbir hadis imamının müsnedinde bunlardan nakilde bulunulmamış ve hiçbir hadis zikredilmemiştir." Ayrıca İbnü's-Salâh, Ebû Hudbe'nin zayıf olduğunu, İbn Adiy ve Zehebî de onun kezzab olduğunu ifade etmişlerdir.[492] Hâkim burada seneddeki ricâlin sayısına göre değil sikaya göre değerlendirme yapmıştır. Çünkü öyle isnadlar vardır ki râvi sayısı yedi ile on kişi arasında değiştiği halde, dörtlü olan isnatlardan daha âlîdir."[493]

2. Nisbî Âlî İsnad

---

488 Hâkim, **Ma'rife**, s. 45.
489 Suphi Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılâhları**, s. 200.
490 Hâkim, **Ma'rife**, s. 46.
491 Hâkim, **Ma'rife**, s. 46.
492 İbn Adiy, **el-Kâmil**, c. 1, s. 211; Hâkim, **Ma'rife**, s. 47; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 240-245; Zehebî, **Mîzânü'l-İ'tidâl**, c. 1, s. 71.
493 Hâkim, **Ma'rife**, s. 47.

Nisbî isnad, iki senedden birinin bir imama veya meşhur, güvenilir bir hadis eseri müellifine yakınlığı dolayısıyla Hz. Peygamber'e hükmen yakın olması demektir.

a.Meşhur Hadis İmamlarına Yakın Olması

Bu tür isnad hadis imamlarına az bir râvi sayısıyla nispet edildiği için nisbî isnad olarak izah edilmiştir. Ancak Hâkim, nisbî isnadı da râvi sayısının azlığını veya çokluğunu dikkate almadan sika râvilerin hadis imamlarından birine olan yakınlık derecesi ile değerlendirip irtibatlandırmıştır. Bundan hareketle Müslim'in *Sahih*'inde tahrîç ettiği A'meş'in "dört şey vardır ki bir kimsede bulunsa o kimse münafık olur"[494]rivayetini nakletmiş ve şöyle demiştir: "Bu hadis yedi râvili bir isnada sahiptir ve bu isnad âlîdir. Buradaki âlîlik, Süleyman b. Mihrân el-A'meş'e olan yakınlık sebebiyledir. A'meş de hadis imamlarından biridir."[495]

Hâkim'in, zikrettiğimiz bu sözlerinden anlaşıldığı üzere, o uluvvu, hadis imamlarından birine yakınlık şeklinde tanımlamaktadır. Ancak Hz. Peygamber'e olan yakınlığı uluvvden saymamaktadır. Oysaki Hâkim'den sonra ıstılah âlimleri buna itiraz ederek uluvvu beş mertebeye[496] ayırmış ve Hz. Peygamber'e olan yakınlığı uluvvun en yüksek mertebesi olarak görmüşlerdir. Hâkim ise, bu konuda zayıf olan Ebû Hudbe, Dînar ve Eşec gibi isnadları örnek olarak ileri sürmüştür. Kendisinden sonra gelen ıstılah âlimlerinden İbnü's-Salâh, Hâkim'in bu değerlendirmesine itiraz ederek bu tanımlamanın istenilen bir uluvv olmadığını ifade etmiştir.[497]Rivayette kabul olunan husus, hadisi âlimlerden almaktır. Yani âlimlerin nâzili, cahillerin âlî isnadından daha evladır. Bu şekildeki nâzil isnad, uzman âlimlere göre âlî isnad olmuş olur.[498] Netice itibari ile Hâkim, âlî isnadı seneddeki râvi sayısının azlığından ziyade, senedin sika oluşunu ön planda tutarak değerlendirmektedir

---

494 Müslim, Mukaddime, s. 78.

495 Hâkim, **Ma'rife**, s. 46-48.

496 1-Uluvvu mutlak. 2-Hadis imamlarından birine yakınlık. 3-*Sahîhayn* ya da birine yani mutemed kaynaklara nispet edilmesi 4- Uluvvu'l-mustefad vefatı tekaddum eden râvi. 5-Uluvvu'l-mustefad semâı tekaddum eden kişi. İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 217; Çelik, **Hadis Rivayetinde Âlî ve Nâzil İsnad Buhârî'nin Sülâsiyyât'ı**, s. 34-35.

497 İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 240-245; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 2, s. 604.

498 Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 2, s. 161.

b. Güvenilir Hadis Kaynaklarına Nispet Edilmesi

Uluvvun üçüncü kısmı Buhârî ve Müslim'e ya da diğer güvenilir kaynaklara nispet edilmesidir. Yukarıda örnek olarak verdiğimz A'meş'in hadisi, Abdülmelik b. Cüreyc (ö. 150/767), Evzâî, Şu'be, Mâlik b. Enes gibi hadis imamlarından birine hem sika hem de râvi sayısının azlığı dolayısıyla nispet edilen rivayetler de bu bölüme girer. Ayrıca *Kütüb-i Sitte* gibi güvenilir eserlerden birinin rivayetine nispet edilerek ortaya çıkan yakınlık da nisbî âlî isnad olarak kabul edilmiştir.[499] Irâkî, Hz. Peygamber'den Hz. Mûsâ ile ilgili bir hadisi Tirmizî yoluyla aldığında, kendisi ile Halef b. Halîfe arasında Tirmizî dâhil dokuz râvi oluştuğunu, aynı hadisi Hasan b. Arafe'nin cüzünden aldığında ise kendisi ile Halef arasında yedi râvi oluştuğunu söyler. Dolayısıyla ikincisinde isnad diğerine nispetle âlîdir.[500]

c. Rivayetin Vefat Tarihi Daha Erken Olan Râviden Gelmesi

Uluvvun bir diğer şekli de râvinin başka bir isnaddaki râviye nispetle erken ölmesidir. Buna örnek olarak da Hâkim, Ebû Kureyb, Bindâr, Ebû Mûsâ ve Abdülcebbâr b. el-Alâî gibi âlimlerin hadislerini; Ebû Bekir el-Cârûdî, İbrâhîm b. Ebî Tâlib gibi hocaların hadislerine tercih etmiştir. Çünkü ikinci grubun vefatları doğumuna ve gençliğine daha yakın olduğu için diğer âlimlerin senedlerini tercih etmiş ve daha âlî olduğunu belirtmiştir.[501]İbnü's-Salâh'ın üç râvi vasıtasıyla Beyhakî'den (ö. 458/1065), onun da Hâkim'den rivayetini örnek olarak zikretmiştir. Bu isnadın, aynı şekilde üç râvi vasıtasıyla Ebû Bekir b. Halef'den (ö. 487/1094), onun da Hâkim'den rivayetine nispetle âlî olduğunu söylemiştir.[502] Bundan da anlaşıldığı gibi İbnü's-Salâh'la Hâkim arasında iki rivayet zinciri vardır. Bu her iki rivayet zincirindeki râvi sayısı aynıdır. Bununla birlikte İbnü's-Salâh'ın Beyhakî yoluyla aldığı sened İbn Halef senedine nispeten âlîdir. Çünkü Beyhakî, İbn Halef'ten yirmi dokuz sene önce vefat etmiştir. Bu çeşit uluv, iki râvinin ya da iki hocanın vefat tarihleri arasında yapılan bir kıyasla ortaya çıkan çeşittir.

499 Hâkim, **Ma'rife**, s. 48.
500 İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 217.
501 Hâkim, **Ma'rife**, s. 52.
502 İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 217.

Bazı âlimler 'Uluvv-u nisbî'yi farklı isimlerle zikretmişlerdir. Bu taksimi yapan İbn Hacer, nisbî âlî isnadı dörde ayırmıştır.[503]İbnü's-Salâh, Müsâvât ve Musâfaha'dan hakiki uluvluk özelliğini kaldırarak, ikisini aynı hükme tâbi tutmuş, her ikisine aynı ölçü ile bakmış ve şu ifadeyi zikretmiştir: "Uluvvun bu çeşidi nüzûle bağlıdır; çünkü o imamın isnadı nâzil olmasaydı, senin isnadın da âlî olmazdı"[504] diye ifade etmiştir.

Netice itibari ile Hâkim, mutlak âlî isnadın gerekliliğine ve araştırılmasının sünnet olduğuna vurgu yapmıştır. Zayıf olmayıp, sika bir senedle Hz. Peygamber'e yakınlığı ifade eden isnadın üstünlüğüne itiraz etmemiştir. Ancak Hâkim, âlî isnadı en kısa rivayet zinciri ile Hz. Peygamber'e ulaşan olarak değil, aynı zamanda bu râvilerin sika olması şartıyla kabul etmiştir. Ona göre râvi sayısı çok olup sika olan sened, râvi sayısı az olup mecruh olan senedden daha âlîdir. Bunun nedenlerini vermiş olduğu örneklerle izah etmiştir. Bazı âlimlerin âlî oldukları halde eserlerine almadıkları hadislerin sebebinin de bundan kaynaklandığını vurgulamıştır. Halîlî, Hatîb el-Bağdâdî ve Zehebî gibi bazı hadis âlimleri de Hâkim ile aynı görüştedirler. Daha sonra gelen usul âlimleri ise, Hâkim'e itiraz ederek râvinin sayısının azlığı ile oluşan senedi uluvvun en yüksek mertebesi olarak kabul etmişlerdir.[505]

2.2.2. Nâzil İsnad

Nâzil isnad, aynı metnin birkaç isnadından veya metinleri farklı da olsa birkaç isnaddan ilk kaynağa, diğerlerine oranla daha çok râvi ile ulaşan isnad demektir. Âlî isnadın zıddıdır. Yani hadis rivayetinde en son râvi ile ilk kaynak olan

---

[503] Muvâfakât, başka bir yolla musannifin hocasına ulaşmasıdır. Bu da Buhârî'nin Kuteybe'den, onun da Mâlik'ten rivayette bulunduğu hadistir. Kuteybe'den başka bir isnadla ve Buhârî yoluyla Kuteybe'den rivayet edildiği takdirde var olan râvi adedinden daha az bir sayı ile rivayet edilen isnad gibi. Bedel, hocasının hocasına ulaşılıyorsa; bu da az önceki örnekte geçtiği gibi, isnadın aynen ve başka bir yolla Mâlik'ten rivayette bulunan Ka'nebî'ye ulaşmasıdır. Burada Ka'nebî, Kuteybe'nin yerini almaktadır. Musâvât, isnadda râvi sayısı senedin sonuna kadar eşit olmasıdır. İbnü's-Salâh da çağımızda musâvât isnaddaki sayının az olması demektir. Bu da ne Müslim'in ve emsâlinin hocasına ne de hocalarının hocasına ulaşmak değil, aksine sahâbî veya ona yakın olan birine ulaşmaktır. Musâfahada ise hoca ile öğrencisinin râvi sayısının eşit olmasına denmektedir. İbn Kesîr, **el-Ba'isu'l-Hasîs** (Şrh ve Tâlik, Ahmed Muhammed Şâkir-Nasıruddin el-Elbânî), s. 446; İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 218-222; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 2, s. 363-364; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 155-158; Suphi Salih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, s. 200-203; Aydınlı, **Hadis Istılahları**, s. 139.

[504] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs** (şrh, Irâkî et-Takyîd), s. 244.

[505] Hâkim, **Ma'rife**, s. 9-11; Ebû Ya'lâ el-Halîlî, **el-İrşâd**, c. 1, s. 177; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 216; Sahâvî, **Fethu'l-Muğîs**, c. 3, s. 13.

Hz. Peygamber veya hadis imamlarından biriyle aradaki râvi sayısının çokluğu olarak değerlendirilir.[506] Bununla birlikte aynı şekilde meşhur hadis kitaplarından birinin rivayetine dayanmasına, râvinin geç vefat etmesine, hadis semâının geç vuku bulmasına ve isnadın uzun olmasına göre kazandığı vasıftır.

Âlî isnad beş kısım olduğu gibi nâzil isnadda beş kısımdır. Âlî isnadın her bir kısmına karşılık bir nâzil isnad vardır. Nâzil isnadlar, râvi sayısının çokluğundan ve hata yapma ihtimalinin fazlalığından dolayı hadisçiler arasında fazla ilgi görmemiştir. Bununla birlikte nâzil isnad bazı şartlarla âlî isnada tercih edilebilir. Nâzil isnadın râvileri güven yönünden, hâfıza ve fıkhî üstünlüklerinden dolayı âlî isnad râvilerine temayüz ederlerse ya da âlî isnadrâvileri hadisi münâvele veya icazet gibi bazı münâkaşalı tahammül yollarından biri ile aldıkları halde, nâzil isnadrâvilerinin semâ ile muttasıl oldukları görülürse nâzil isnadın âlî isnada tercih edilmesi elzemdir.[507] Zira isnaddan gaye onun âlî veya nâzil olmasını bulmak değil, onun aracılığıyla gelen hadisin sıhhatinden emin olmaktır. Bu güvenin meydana gelmesini temin eden isnad, âlî veya nâzilden hangisi ise tercih ona göre yapılır. Vekî‘ b. Cerrâh'ın (ö. 198/813), bir gün öğrencilerine: "Size göre A‘meş'in → Vâil → Abdullah'tan gelen isnadı mı, yoksa Süfyân'ın → Mansur → İbrahim → Alkâme → Abdullah'tan gelen isnadı mı daha iyidir?" sorusuna karşılık, "A‘meş'in Vâil'den onun da Abdullah'tan olan isnadı daha iyidir" cevabı verilmiştir. Çünkü bu isnad daha yakındır, yani âlî bir isnaddır. Bunun üzerine Vekî‘ onlara şöyle demiştir: "A‘meş bir şeyhtir; fakat Süfyân, tarikiyle gelen isnad ise fakihin fakihten, onun da fakihten olan isnadıdır,[508] dolayısıyla bu tercihe daha şayandır" dediği nakledilmiştir. İbn Hibbân ve İbn Hacer'e göre, hadisler arasında bir tercih yapılacaksa isnad hususunda hadisçilerin, metin hususunda da fakihlerin görüşlerine müracaat edilir. Onun için fukahanın rivayet ettiği hadis, şeyhlerin rivayet ettiği hadisten daha makbuldür. Şeyhten kasıtları senedin âlî olmasıdır.[509]

Ayrıca râvileri cerhe uğramayan ve tek bir tarik olup sahih yollarla gelen nâzil isnad, bazen senedinde inkıta‘ ve tedlîs bulunan âlî isnada tercih edilmiştir. İbn

[506] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 2, s. 145-154; Koçyiğit, **Hadis Usûlü,** s. 159.
[507] Suyûtî, **Tedribu'Râvî,** c. 2, s. 155; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Cami‘**, c.1, s. 124; Sam'ânî, **Edebu'l-İmlâ**, s. 57; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 159.
[508] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 2, s. 1086; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 159.
[509] İbn Kesîr**, el-Bâisu'l-Hasîs**, s. 454.

Mübârek, "Sika olduğunda senedin uzaklığı yani sahih senedle gelen nâzil isnad, bana sakîm yolla gelen âlî isnaddan daha iyidir"[510] sözü ile bunu pekiştirmektedir.

Hâkim'e göre nâzil isnad, âlî isnadın zıddı olarak ifade edilse de hakikatte bunun böyle olmadığını, çünkü bu konuyu ancak mahir olanların anlayabileceğini ve nâzil isnadın da mertebelerinin olduğunu ifade etmiştir. İlim talebesinin ilimde derinleşme zaruretiyle nâzil isnadı kullanabileceğini belirtmiştir. Âlî isnad varken nâzil senedle rivayet edemeyeceğini ancak âlî bir isnadı bulamadığı takdirde nâzil isnad alıp rivayet edebilir.[511] Hâkim, buna örnek olarak Müslim → Ebû Haniî → Ebû Osman Müslim b. Yesâr → Ebû Hüreyre'den gelen rivayetinde zikrettiği "Ümmetin ahirinde ne sizin ne de babalarınızın işitmediği şeylerden insanlar bahsedecekler."[512]rivayetini verir. Müslim bu hadisi İbn Nemîr'in Mukrî'den gelen şekliyle *el-Müsnedü's-Sahih* adlı eserinin mukaddimesinde zikretmiştir. Buna benzer iki yüze yakın hadis bulunmaktadır. Hâkim, bu hadisi Müslim'in altı râviyle kendisinin ise yedi râviyle naklettiğini ifade etmiştir. Hâkim ile Müslim arasında bir buçuk asır olmasına rağmen Hâkim, Müslim'in zikrettiği yolla değil de farklı bir yol izleyerek bir râvi farkıyla bu hadisi zikretmiştir.[513] Yani Hâkim, Müslim'in hocasının hocasında kesişen bir sened bulup hareket etmiştir. Zikrettiği bu örnekle de uluvv ve nüzûlün değişken olduğunu ve ancak râvilerin semâı ile tabakalarını iyi bilen "mütebahhir" râvilerin bu konuyu kavrayabileceğini kastetmiştir.

Nâzil senedlerin birkaç çeşidi vardır. Bunların ilki her iki rivayetin râvi sayısının eşit olmasıyla beraber birinin diğerinden daha âlî olmasıdır. Hâkim, buna örnek olarak dört sened zikretmiştir. Bu senedler, A'meş yoluyla gelen rivayetlerdir:

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/902) → Babası Ahmed b. Hanbel → Vekî' (ö. 196-97/811) → A'meş, Ahmed b. Seleme (ö. 286/899) → İshak b. Râhûye → İsa b. Yunus → A'meş, Ebü'l-Abbâs es-Sirâc (ö. 313/925) → Hennâd b. es-Sirrî (ö. 243/857) → Ebû Muâviye (ö. 195/810) → A'meş ve Muhammed b. İshâk (ö.

---

[510] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, c. 1, s. 25; İbn Dakîkul'îd, **el-Iktırah Fi Beyani'l-Istılah**, Şirketu Dar'u-Meşari', 2006, s. 46-47.Abdullah b. Yusuf el-Cudey', **Tahriru Ulumi'l-Hadîs**, Müessesetü'r-Reyyân, 2003, Beyrut, c. 1, s. 57|.

[511] Hâkim **Ma'rife**, s. 12; İbn Hacer, **Şerhu Nüzheti'n-Nazar**, s. 222; Aydınlı, **Hadis Istılahları**, s. 141.

[512] Müslim, Mukaddime, s. 12.

[513] Hâkim, **Ma'rife**, s. 51.

311/923) → Ebû Kureyb (ö. 247/861) → Usâme (ö. 201/816) → A'meş. Bu senedler arasında ilk sened son iki sened grubuna oranla daha âlîdir. Çünkü ilk senedlerde yer alan râviler ilim, itibar, celâlet ve vefatlarının tekaddümü açısından daha iyi derecededirler.[514]

Aynı şekilde Hâkim, uluvvun iki çeşidinden biri olan bir râvinin diğer râviye nispetle erken ölmesi çeşiti ile râvinin celâletini bir arada değerlendirmiştir. Burada iki hocanın ölüm tarihlerine bakılarak hocanın ölümünün tekaddümü ile senedin âlî olduğuna hükmedilir. Çünkü hocanın ölümünün tekaddümü ile ondan yapılan rivayet arasına uzun bir zaman girmiştir. Bazılarına göre elli yıl, bazılarına göre otuz yıl olarak tespit edilmiştir. Halîlî, "Kuteybe b. Saîd'in (ö. 232/846) Mâlik'ten rivayeti ile Abdullah b. Vehb'in Mâlik'ten olan rivayeti hususunda eşittirler. Fakat İbn Vehb'in vefat tarihi daha erken olduğu için sika olduğu halde kıyas bile yapılmaz" diye ifade etmiştir. [515] Bu şekilde rivayet olunan isnad da daha âlî isnad olur. Şöhret ve fazilet sahibi olarak erken ölen bir hocanın nüzûlünün, sıdk ile bilinip ölümü geciken hocanın nüzûlünden daha âlî olduğunu ifade etmiştir.[516] Hâkim'in burada nüzûl ile ilgili nazarı dikkate aldığı husus, şöhret ve fazilet sahibi olmakla beraber hocanın ölümünün erken olmasıdır.

İkincisi; talebenin yaşının kendisinden rivayette bulunduğu hocasının yaşına yakın olması ile oluşan daha âlî isnaddır. Hâkim, hadis öğrencisinin hadis aldığı hocanın/hocalarının vefatının, doğumuna ve gençliğine yakın olmasının önemli hususlardan biri olduğunu ifade etmiştir. Kendisi de Muhammed b. İshâk b. Huzeyme'nin (ö. 311/923) vefatından on yıl sonra dünyaya gelmiş ve on yaşlarında iken yani İbn Huzeyme'nin vefatından yirmi yıl sonra hadis öğrenimine başlamıştır. Buna örnek teşkil etmesi açısından, Ebû Kureyb, Bindâr, Ebû Mûsâ, Abdülcebbâr b. el-Alâî gibi âlimlerin hadislerini; Ebû Bekir el-Cârûdî, İbrâhîm b. Ebî Tâlib gibi hocaların hadislerine tercih etmiştir. Çünkü vefatları doğumuna ve gençliğine daha yakın olanlara tercih etmiş ve daha âlî olduğunu belirtmiştir.

---

514 Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 128.
515 Hâkim, **Ma'rife**, s. 52; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 244-245; Halîlî, **el-İrşâd**, c. 1, s. 179.
516 Hâkim, **Ma'rife**, s. 51-52.

Üçüncüsü de kendi çağında yaşıyan Muhammed b. İshâk, Muhammed b. Yahyâ, Ahmed b. Yûsuf es-Sülemî, Müslim b. Haccâc ve akranlarından gelen rivayetlerin "doğulu", "Mekkeli" vb. şekilde gelen rivayetlerden daha âlî olmasıdır.[517]

İbnü's-Salâh, nâzil isnadın, âli isnadın mukabili olduğunu, nâzil isnadın kısımlarının ise âlî isnadın kısımlarına bakılarak anlaşılabileceğini ifade etmektedir.[518]

Sonuç olarak isnadda dikkat edilmesi gereken önemli husus âlî ve nâzil olmasıdır. Âlî ve nâzil isnadda da dikkat edilmesi gereken husus senedde yer alan râvilerin"sika" olmasıdır. Çünkü ilim ehli bu hususu "Sahih senedle gelen nâzil isnad, sakîm yolla gelen âlî isnaddan daha iyidir" sözleriyle dile getirmişlerdir.[519] Hâkim de nâzil isnadın râvi sayısının çokluğu sebebiyle hatalı olma ihtimalinin de yüksek olmasından dolayı rağbet görmediğini belirtmiştir. Ancak bazı durumlarda kullanılmak zorunda kalındığında birtakım şartlar ileri sürerek nâzil isnadı kısımlara ayırmıştır.[520]

2.2.3. Yaşça Büyük Râvilerin Küçüklerden Rivayeti (Ma'rifetü'l-Ekâbir ani'l-Esâgir)

Hadis ilminde râvileri bilmek büyük önem arzetmektedir. Çünkü hadis ilminde sahih ve illetli hadisin tespiti ancak ricâl ilmini bilmekle mümkün olabilir. Bu,isnad tespitinde ilk merhale olarak kabul edilmektedir. Çünkü isnadrâvi silsilesinden meydana gelir. Senedler genellikle râvinin ismiyle, künyesiyle, nesebiyle ve lakabıyla zikredilmektedir. Ricâl ilmininhataya ve yanılgıya düşmemesi için gereklidir. Râvi tanınmadan adâletinin ve ehliyetinin bilinmesi mümkün değildir. Ali b. el-Medînî "Hadisin lafızlarını bilmek ilmin yarısı, ricâl ilmini bilmek de diğer yarısıdır"[521] demiştir. Hadis usulü ilminin önemli konularından biri de büyük yaşta olanların küçük yaşta olanlardan hadis rivayet etmeleri konusudur. Bu konu, hadisin isnadı ile ilgili bilinmesi gereken önemli hususlardan kabul edilmiştir. Hadisçiler,

[517] Hâkim, **Ma'rife**, s. 52.
[518] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 239.
[519] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, c. 1, s. 25; Hâkim, **Ma'rife**, s. 13-14.
[520] Hâkim, **Ma'rife**, s. 50-52.
[521] Cudey', **Tahrîru Ulumi'l-Hadîs**, c. 1, s. 65-91.

kendisinden hadis rivayet edilen küçük râvinin büyükten daha üstün ve daha faziletli olduğu şüphesine kapılmaması için bu konuyu da önemsemişlerdir. Sahâvî, "kişi kendinden üstün veya kendi seviyesinde ya da kendisinden yaşça daha küçük birisinden hadis almadıkça hadisçi sayılmaz"[522]diyerekbu hususa atıfta bulunmuştur. Şeyhin râviden kesin olarak yaşça büyük ve daha faziletli olması gibi bir şart düşünülemez. Hz. Âişe (r.a.)"Hz. Peygamber bize insanların seviyelerine inmemizi emretti"[523]demiştir. Ayrıca "Bereket büyüklerledir"[524] ve "Yaşlılarınız, yaşlılarınız"[525] diye buyuran Hz. Peygamber yaşlılara öncelik tanınması ve saygı gösterilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Hâkim de bu rivayetleri zikrederek yaşlılara hem ilimde hem de hayatın diğer alanlarında ihtimam gösterilmesi gerektiğini teyid etmiş ve buna benzer hadislerden hareketle büyüklerin küçüklerden rivayetini üç kısma ayırarak değerlendirmiştir.

---

[522] Şemsuddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sahâvî, **Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Elfiyeti'l-Hadis** (thk. Abdulkerim Abdullah b. Abdurrahman el-Hudeyrî-Muhammed b. Abdullah b. Fuhayd b. Ali Fuhayd), Dâru'l-Minhâc, 1426, Riyâd, c. 4, s. 124.

[523] Ahmed, **Müsned**, Zühd; Müslim, Mukaddime, s. 89, 50; Ebû Dâvûd, Edeb, hn. 4842; Ebû Ya'lâ, hn. 4826; ancak bu rivayetin senedini tetkik eden Irâkî, bu rivayetin sadece tek bir yolla geldiğini ve onda bir inkıtâ' olduğunu belirterek, sahih olamayacağı hükmüne varmıştır. İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 311. Hâkim ve İbnü's-Salâh'ın bu rivayet hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamaları, onların bu rivayetin sahih olduğu kanaatinde olduklarını gösterir. Oysaki Müslim, *Sahîh*'in mukaddimesinde (c. 1, s. 6) bunu isnadsız olarak temriz siğası olarak zikretmiştir. Ebû Dâvûd ("Edeb", 20) râvilerinden Meymun b. Ebî Şebîb'in Hz. Âişe'ye erişmediğini beyan ederek senedinde bulunan inkıtâ' illetine işaret etmektedir. Ebû Bekir el-Bezzâr da hadisin merfû olarak sadece Meymun → Âişe yoluyla geldiğini, başka bir yoldan ise Hz. Âişe'den mevkûf olarak rivayet edildiğini bildirmiştir. İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 286-288; Eren, **Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları**, s. 95.

[524] İbn Hibbân, **Sahih**, 559; et-Taberânî, **el-Evsat**, 8991; Hâkim, **el-Müstedrek**, c.1, s. 62.

[525] Sehl b. Ebî Hasme anlatıyor: Abdullah b. Sehl ile Muhayyisa kendilerine ulaşan geçim sıkıntısından dolayı –hurma toplamak- için Haybere çıkmışlardı. Muhayyısa'ya Abdullah'ın öldürülüp bir kanala veya bir pınara atıldığı bildirildi. O da Yahudiler'e gelerek: "Allah'a yemin olsun ki, onu siz öldürdünüz" dedi. Onlar: "Allah'a yemin olsun ki, onu biz öldürmedik" dediler. Bundan sonra Muhayyısa dönüp –Medine'ye- kavmine geldi ve kendilerine durumu anlattı. Ardından kendisi ve ağabeyi Huveyyisa ve Abdurrahman b. Sehl (Hz. Peygamber'e) geldiler. Hayber'de bulunmuş olan Muhayyısa konuşmaya başlamıştı. Hz. Peygamber –yaşını kastederek- Muhayyısa'ya: "Büyüklere sıra ver, büyüklere sıra ver" buyurdu. Bunun üzerine Huveyyisa konuştu, sonunda Hz. Peygamber Muhayyısa, Huveyyisa ve Abdurrahman'a: "Ya arkadaşınızın diyetini öderler ya harp ilan etmiş olurlar" buyurdu. Bunu Yahudiler'e yazıp gönderdi. (Yahudiler'den) "onu biz öldürmedik" diye mektup yazıldı. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Cinayeti onların işlediğine yemin eder misiniz? Böylece arkadaşınızın diyetini hak kazanırsınız" buyurdu. Onlar: "Hayır" dediler. Hz. Peygamber: "O halde Yahudiler size yemin etsinler mi? buyurdu: "Onlar Müslüman değiller ki?" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber kendi yanından yüz deve diyet ödedi." Buhârî, Diyet, 9; Ebû Dâvûd, Diyet, 4; Nesâî, Kasame, 8; Ahmed, **Müsned**, 4/2-3.

1. Râvinin kendisinden rivayette bulunduğu kişiden yaş olarak daha büyük ve önceki bir tabakaya mensup olmasıdır.[526]

Hâkim, bu kısma örnek olarak Leys b. Sa'd'ın (ö. 175/791) Abdullah b. Sâlih'ten (ö. 223/837) rivayette bulunmasını zikretmiş ve buna benzer rivayetler hakkında da vehme kapılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü Leys, yaşça büyük ve önceki tabakaya mensup olduğu halde Abdullah b. Sâlih'ten rivayette bulunmuştur. Aynı şekilde Yahyâ b. Saîd'in (ö. 143/760) Mâlik b. Enes'ten, A'meş'in Şu'be'den ve daha sonraki dönem âlimlerinden olan Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Ezherî'nin (ö. 370/980) talebesi Hatîb'in bazı tasniflerinden rivayette bulunması da buna verilecek örneklerdendir.[527]

2. Rivayette bulunan râvinin hıfz ve ilmî mertebe yönünden üstün olmasıdır. Bu kısımda râviâlim ve hâfızdır, rivayette bulunduğu kişi ise sadece rivayeti nakleden bir hadis şeyhidir.[528]

Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Şu'be'nin A'meş'ten, Mâlik b. Enes ve İbn Ebî Zî'b'in (ö. 159/775) Abdullah b. Dînar'dan (ö. 127/744) ve Ahmed b. Hanbel ve İshâk'ın da Ubeydullah b. Mûsâ'dan (ö. 298/910) rivayette bulunmaları buna en güzel örnektir. Bu râviler arasında mecruh olan kişi yoktur. Bilakis hepsi "sıdk" ehlidirler. Ancak rivayettebulunanlar hâfız ve fakih olup, kendilerinden rivayet aldıkları ise, sadece muhaddistirler.[529]İbnü's-Salâh'ın, burada A'meş örneğini vermediği görülmektedir. Çünkü A'meş'in, fıkıh, celalet ve kırâatte es-Sevrî ve Şu'be'den düşük olmadığını, aksine onlardan daha ileri seviyede olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı İbnü's-Salâh, Hâkim'in Şu'be'yi örneklendirmesini doğru bulmamış ve farklı bir bakış açısıyla değerlendirmiştir.[530]

3. Râvinin hem yaş hem de ilim bakımından büyük olmasıdır. Aslında ilk iki kısımdan meydana gelmekle birlikte onlardan daha büyük önem arzetmektedir.

---

526 Hâkim, **Ma'rife**, s. 95.
527 Hâkim, **Ma'rife**, s. 95; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 312.
528 Hâkim, **Ma'rife**, s. 95.
529 Hâkim, **Ma'rife**, s. 95-96; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 313.
530 İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 313.

Çünkü bu çeşit rivayette birçok âlim ve hâfız arkadaşlarından veya öğrencilerinden rivayet etmişlerdir.[531]

Abdülganî'nin Muhammed b. Ali es-Sûrî'den rivayeti ile Ebû Bekir el-Berkânî'nin Hatîb'ten rivayeti ve Hatîb'in Ebû Nasr b. Ma'kûlâ'dan rivayetleri hocaların talebelerinden rivayetlerine örnek gösterilebilir. Abâdile diye bilinen dört Abdullah ve diğer sahabelerin tâbiîn olan Kâ'bu'l-Ahbâr'dan rivayette bulunması da bu grupta değerlendirilmiştir.[532]Yani genel olarak babaların çocuklarından, sahabenin tâbiînden, hocaların öğrencilerinden rivayette bulunmalarıdır.[533] Hz. Abbas oğlu Abdullah'tan, Abâdile ve Enes b. Mâlik Kâ'bu'l-Ahbâr'dan ve Hâkim'in, hocası olan Ebû Bekir b. İshâk öğrencisi olan Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed et-Tarâîfî'den rivayette bulunmuştur. Aynı şekilde Ebü'l-Velîd'in, Zuhlî'den (ö. 258/871), Ebû Ali el-Hâfız'ın da İbn Buttâ'dan rivayet ettikleri görülmektedir.[534] Bütün bunlar netice itibari ile büyüklerin küçüklerden rivayetinin mümkün olabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla bu tür rivayetlerin varlığı bizi bir tevehhüme ve tereddüde sevk etmemelidir.

Sonuç itibari ile büyüklerin küçüklerden rivayeti konusunun bilinmesi sayesinde ilim ehlinden her biri layık olduğu konuma yerleştirilmiş olur. Zira öğrencisinden rivayette bulunsa bile hocanın bir üstünlüğü vardır. Bu kısmın iyi bilinmesi ile isnadda bir kalbın[535] oluşup oluşmadığı zannını ortadan kaldırmak ve kendisinden rivayet edilenin, rivayet edenden daha faziletli olduğu vehminin oluşmasını engellemek için önemlidir. Çünkü genel olarak zihinde oluşan düşünce, büyük olanın küçükten daha faziletli olması yönündedir. Aynı zamanda âdet olarak küçükler büyüklerden rivayet ettiği için senedde bir değişimin olmadığının anlaşılması için "Ekâbir ve Esâgir" hadis usulü ilmi açısından tespit edilmesi gereken bir meseledir.

---

[531] Hâkim, **Ma'rife**, s. 95-96.
[532] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 311-314.
[533] İbn Hacer, **Nüzhetu'n-Nazar**, s. 223.
[534] Hâkim, **Ma'rife**, s. 95-96; İbnü's-Salâh, Muhammed b. Ahmed b. Buttâ b. Muhammed b. Buttâ'dır. Hâkim hem Ma'rife'de hem de diğer kitaplarında ondan rivayette bulunduğunu ifade etmektedir. Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 2, s. 712-715; Koçyiğit, **Hadis Usûlu**, s. 225.
[535] Kalbu's-Sened; Hadisin senedindeki râvî isimlerinin yerlerini veya bir râviyi aynı dönemdeki başka bir râvi ile değiştirmek. Aydınlı, **Hadis Istılahları**, s. 145.

2.2.4. Kardeş Olanların Rivayeti (Ma‘rifetü’l-İhve ve’l-Ehavât)

Hâkim bu konunun da hadis ilimlerinin müstakil ve önemli bir dalı olduğu düşüncesindedir. Râvilerin bir kısmı kardeştir ve baba isimleri aynıdır. Bazıları da kardeş olmadıkları halde baba isimleri aynıdır. Abdullah b. Dînar ile Amr b. Dînar’da (ö. 126/733) olduğu gibi. Bu iki râvi kardeş olmadıkları halde baba isimleri aynıdır. Bu bilgilerin başında râvinin ve babasının adı, lakabı, künyesi ve nisbesi gelir. Bu durum çoğu zaman râviler hakkında yanılgıya neden olabilmekte, isim benzerliklerinden dolayı kardeş olmayanların, kardeş olma zannını ortadan kaldırmak için râvilerin kimlik bilgileri önem arzetmekte vericâl ilminde kardeş olanların bilinmesi önemli başlıklar altında zikredilmektedir. Bu tür yanılgıları önlemek için hadis usulü eserlerinde “Ma‘rifetü İhve ve’l-Ehavât” başlığı altında incelenmiştir. Ayrıca “Ali b. el-Medînî’nin *el-İhve ve’l-Ehavât* ve Ebû Dâvûd’un *Tesmiyetü’l-İhve ellezine Ruviye anhumü’l-Hadis* gibi müstakil eserleri bu tür karışıklıkların meydana gelmemesi için telif edilmiştir.[536] Hâkim, hadis usulü konuları arasında yer alması gereken kardeşlerin rivayetini, her tabakadan bir sıralama yaparak tasnifte bulunmuştur.Bunlardan bazıları şunlardır:

1. İlk olarak Hz. Peygamber’den rivayette bulunup onlardan da çocuklarının işittiği sahâbîleri belirterek Hz. Ebû Bekir’den (r.a.) başlamak süretiyle bu konuyu izah etmeye çalışmıştır. Ancak Hâkim, tek çocuğu olan kişiyi “kardeş rivayeti” kapsamında değerlendirmemiştir. Hz.Ebû Bekir’in çocukları, Âişe, Esmâ ve Abdurrahman’dır (r.a.). Hz. Ömer’in ise, Abdullah b. Ömer, Hafsa bnt. Ömer’dir. Hz. Osman’ın Hz. Peygamber’den hadis işiten çocuğu yoktur. Hz. Ali’nin çocukları, Hasan ve Hüseyin’dir (r.a.). Ali, Ca‘fer ve Akîl, Ömer b. el-Hattâb ve Zeyd (r.a.) kardeştirler.[537]

2. Tâbiînden kardeş olanlar; Muhammed b. Ali el-Bâkır, Abdullah b. Ali, Zeyd b. Ali, Ömer b. Ali’dir. Abdullah b. Ömer’in çocukları; Sâlim, Abdullah, Hamza, Ubeydullah, Zeyd, Vâkid ve Abdurrahman’dır.Hz. Osman’ın çocukları; Eban, Amr ve Said’dir.[538] Ayrıca tâbiîn olup meşhur imamlardan kardeş olanlar da

[536] Hâkim, **Ma‘rife** (şrh. Fâris es-Sellûm), s. 471; İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-hadîs** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 319; Suyûtî, **Tedribu’r-Râvî**, c. 2, s. 219; San’ânî, **Tevdihu’l-Efkâr**, s. 476.
[537] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 224.
[538] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 224.

şunlardır: İbn Şihâb ez-Zührî'nin iki oğlu Muhammed ve Abdullah, Cübeyr b. Mut'im'in iki oğlu Muhammed ve Nâfi', Ebü'l-Hasan'ın iki oğlu el-Hasan ve Said, Suka b. Said el-Becelî'nin çocukları Abdullah, Abdurahman, Muhammed, Ziyâd ve Said b. Suka bunlardan bazılarıdır. Bunların hepsinden hadis rivayet edilmiştir.[539]

3. Etbau't-tâbiînden kardeş olanlar ise; Sâbit b. Ebî Zeyd el-Ensârî'nin çocukları Azra b. Sâbit, Muhammed b. Sâbit ve Ali b. Sâbit, aynı şekilde Ebû Revvâd'ın çocukları da Abdulazîz b. Ebî Revvâd, Cebele b. Ebî Revvâd, Osman b. Ebî Revvâd'dır.[540]

4. Başkaları tarafından bilinmeyip de Hâkim tarafından tespit edilen garîb kardeş isimler vardır. Hâkim bu isimlerin mütekaddimîn eserlerde az rastlanan bir durum olduğunu belirtmiş ve bütün bu isimleri de yaptığı ilmî yolculuklarda hadis âlimlerinden aldığını ifade etmiştir.[541]

5. Nîsâbur'da kardeş olup yine Hâkim tarafından tespit edilmiş âlimlerden bazıları şunlardır:Hafs b. Abdurrahman, Abdullah b. Abdurrahman ve Mette b. Abdurrahman kardeşler ile Abbas b. Hamza'nın kendilerinden rivayette bulunduğu Sehl b. Ammâr el-Atakiyyun, Muhammed b. Ammâr el-Atakiyyun, Esed b. Ammârel-Atakiyyun ve etbâu't-tâbiînden rivayette bulunan Mübeşşir b. Abdullah b. Rezin el-Kuhendiziyyun, Ömer b. Abdullah b. Rezin el-Kuhendiziyyun ve Mesud b. Abdullah b. Rezin el-Kuhendiziyyun'dur.[542]

Sonuç itibari ile kardeş râviler konusu, rivayetlerin karıştırılmasının önüne geçmek için bir hadis usulü konusu olma güncelliğini korumuştur. Sahabe ve tâbiîn çocuklarından birçoğu rivayet ile meşgul oldukları için kardeş râviler özellikle bu iki tabakada önemli bir yere sahiptir.[543]Hadis usulünün önemli bölümleri arasında zikredilen bu durumun râvilerin kardeş olmadıkları halde kardeş telakki edilme yanılgısını önlemek için eserler telif edilmiştir. Bu eserlerde aynı nesilde yaşamış kardeş olan râviler zikredilmek süretiyle baba adları aynı olduğu halde kardeş olmayanlardan ayırt edilmektedir.

---

[539] Hâkim, **Ma'rife**, s. 225.
[540] Hâkim, **Ma'rife**, s. 226-227.
[541] Hâkim, **Ma'rife**, s. 227.
[542] Kuhendiz Nîsâbur'da bir yer ismidir. Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 471-480.
[543] Hâkim, **Ma'rife**, s. 156.

2.2.5. Sahabe Çocuklarının Bilgisi (Ma‘rifetü Evlâdi’s-Sahabe)

Sahabe çocuklarının isimlerinin bilinmemesi de rivayet tabakalarında olası bir karışıklığa sebebiyet verebileceğinden yine Hâkim tarafından her tabaka için bir tasnif yapılarak isimler zikredilmiştir. Öncelikle Hz. Peygamber mübâhale[544] günü isimleri geçen Hz. Ali, Fâtıma, Hasan ile Hüseyin’den bahsetmiş ve akabinde Ehlibeyt’inden olup iki yüze yakın sahih rivayetlerin nakledildiği kadın ve erkeklerden örnekler vermiştir.[545]

Hâkim, daha sonra Hz. Ebû Bekir’in (r.a.) çocuklarının Hz. Âişe, Esmâ, Abdurrahman b. Ebî Bekir, Abdullah b. Abdurrahman b. Ebî Bekir, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Bekir, Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir ve Abdurrahman b. Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir olduğundan, Hz. Ömer’in (r.a.) çocuklarından da *Sahih*’te kırk küsur kişinin rivayetlerinin bulunduğundan bahseder.[546] Bunlarla beraber Sa‘d b. Ebî Vakkâs, Abdurrahman b. Avf, Abdullah b. Mes‘ûd ve Abbas b. Abdulmuttalib’in neslinden hâfız, sika ve fakih âlimlerin yetiştiğini nakleder.[547]

Tâbiîn ve etbâu’t-tâbiîn neslinin bilinmesine ayrı bir ehemmiyet vererek değerlendirilmiştir. Çünkü ikinci ve üçüncü nesil olarak kabul edilen bu şahsiyetler, hadisin tahammül ve edâsı açısından önemli bir yere sahiptirler. Bu neslin biyografileri, aile hayatları ve çocukları iyi bilinmezse beraberinde hadis usulu ilminde birçok şüphe ve çelişkiler meydana getirir. Bu nesillerin bilinmesi ile tabakalar ve râviler arasındaki çelişkiler ortadan kalktığı gibi, işitilmediği halde işitilmiş vehmini veren rivayetleri de açığa çıkarır. Misal olarak İbrahim b. Muhammed b. Sa‘d b. Ebî Vakkâs hiçbir sahabeden hadis işitmemiştir. Burada Muhammed ismindeki kişi düşürülürse İbrahim, dedesi Sa‘d b. Ebî Vakkâs’a nisbet edilerek rivayette bulunmuş gibi bir vehim oluşur. Oysaki Muhammed büyük bir

---

544 “*Bunlar çocuklarımız, kendi şahsımız ve eşlerimizdir. Siz de kendinizi, çocuklarınızı ve eşlerinizi çağırınız sonra da dua edelim de Allah’tan yalancılar üzerine lânet dileyelim*” diye buyurduğunu rivayet etmektedir. Âl-i İmrân, 61. Mübâhale, “yalancı ve zalim olana birlikte beddua etmek lânetleşmek” anlamındadır. Mübâhale kelimesi Kur’an’da iftial kalıbında gelen ve mübâle âyetinin de içinde bulunduğu Âl-i İmrân sûresinin ilk seksen âyetinin nüzul sebebi olarak Necran Hıristiyanları’ndan bir heyetin Hz. Peygamber’le yaptığı tartışma gösterilmiştir. Hâkim. **Ma‘rife**, s. 96-97; Mustafa Fayda, “Mübâhale”, **DİA**, c. 31, s. 425.

545 Hâkim. **Ma‘rife**, s. 96-97.

546 Hâkim, **Ma‘rife**, s. 51.

547 Hâkim, **Ma‘rife**, s. 98.

tâbiîdir. Babasından ve diğer sahabeden rivayette bulunmuştur.[548] Bir başka örnek de Hafs b. Ömer b. Sa'd el-Karâz'dır.Sa'd ise sahâbîdir.[549] Hafs'ın ise, ne dedesinden ve ne de diğer sahâbîlerden semâı yoktur. Dedesine nisbet edilirse tâbiîn olduğu zannı hâsıl olabilir.[550]

Hâkim, tâbiîn ve etbâu't-tâbiînin bazılarının çocuklarının olup olmadığına dair örnekler vermiştir. Bu örneklerden bazıları şunlardır: Mâlik b. Enes'in oğlu Yahya b. Mâlik'tir. Sevrî'nin[551] çocuğunun olmadığını, Şu'be b. Haccâc'ın oğlunun Sa'd b. Şu'be olduğunu belirtmiştir. Evzâî'nin oğlu Muhammed b. el-Evzâî, Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd b. Ebî Hanîfe'dir. Şâfiî'nin iki oğlu Osman ve Muhammed'dir.[552]Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel'in de Sâlih ve Abdullah adında iki oğlu vardır. Yahya b. Saîd'in Muhammed ve Ebû Bekir adında iki oğlu vardır. Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/852) çocuklarının olmadığı, Ali b. el-Medînî'nin aynı zamanda kendisinden rivayette bulunan Muhammed ve Abdullah adında iki oğlunun olduğu rivayet edilmiştir. Yahya b. Maîn, Buhârî ve Müslim'in ise erkek çocuklarının olmadığı rivayet edilmektedir.[553]

Özetle, bütün bu anlatılanlardan hareketle sahabe çocuklarının, etbâu't-tâbiîn ve diğer ilim ehlinin isimlerinin bilinmesi, bazı nedenlerden dolayı bu ilimde büyük bir öneme sahiptir.[554] Çünkü hadis usulünün temelini teşkil eden ilim, isnad ilmidir. İlim ehli fitnenin zuhurundan sonra bu gibi ayrıntıları da gözden kaçırmamışlardır. İslam'ın ikinci temel kaynağını oluşturan hadisi koruma ve dolayısıyla Kur'an'ı muhafaza altına alma adına bütün bu ayrıntıların bilinmesi önem arzetmektedir. İlmi bir sonraki nesillere aktaran bu nesildir. Sahabe çocukları da tâbiîn tabakasındandır. Hâkim'in sahabe çocuklarına müstakil bir başlık açması hem onlara verdiği değeri

[548] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 221.
[549] İbnü's-Salâh, bu kişinin Sa'd el-Karz b. Âiz'dir. Resûlullah'ın (sav) müezzinlerinden biridir. Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 221.
[550] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 221.
[551] Sevrî'nin terceme-i hâlinde bir erkek çocuğunun olduğu fakat daha küçük yaşta iken vefat ettiği nakledilmektedir. Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 232.
[552] İbnü's-Salâh bunun bir unutkanlık olduğunu belirtmektedir. Çünkü Şâfiî'nin erkek çocukları Ebû Osman Muhammed ve Ebû Hasan'dır; onun ismi de Muhammed olup en büyükleridir. Ahmed b. Hanbel'e ulaşan Ebû Hasan değil de Ebû Osman olan Muhammed'dir. Cezire'de kadılık vazifesini yapmış, Ebû Hasan kardeşinden önce Mısır'da vefat etmiştir. Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 233.
[553] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 232-233.
[554] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 223.

hemde hadisin ittisalinin önem arz eden bir husus olduğunu göstermektedir. Çünkü tabakanın bilinmesiyle kişinin hocalarından olan rivayetleri araştırılarak semâ lafızlarından hareketle hangi tabakayla görüştüğü kesinleşir. Ancak semâı olmadığı takdirde o tabakaya erişip erişmediğini tespit etmek için de yaşadığı tarihlere bakarak tabakasını tahmin etmek mümkün olabilir. Hadis usulü kaynağının temelini teşkil ettiğinden Hâkim'in, konunun önemine binaen sahabe çocuklarının bilinmesini ayrı bir başlık altında zikrettiği görülmektedir.

2.2.6. Râvilerin Kabilelerinin Bilgisi (Ma'rifetü Kabâili'r-Ruvât)

Hâkim; sahabe, tâbiîn ve sonradan gelenlerin kabilelerinin tanınması ve bilinmesinin hadis usulünefarklı katkılar sağladığını belirtmiştir. Daha önce de ifade etmeye çalıştığımız gibi râvilerin kabileleri ve kavimleri doğru bilinmez ise rivayetlerde ihtilat ve farklı sonuçlar meydana gelebilir. Kabilelerin bilinmesi, hadis ehlinin hadisin kabul ve reddine dair ihtiyaç duyduğu konulardan biridir. Çünkü bununla râvi isimleri ayırt edilir, mühmel ve mücmel giderilir, râviler arasında likâ olup olmadığı anlaşılabilir. Araplar Cahiliyye döneminde ve İslam'ın ilk yıllarında şehirlerde ve köylerde yaşamadıkları ve herhangi bir meslek sahibi olmadıkları için kabilelerine nisbet ediliyorlardı. Zamanla İslam'ın yayılmasıyla şehir hayatına alışmış ve farklı mesleklere sahip olmuşlardır. Bunun neticesinde de artık meslekleri ve şehirleriyle anılmaya başlandılar. Kavim ve kabilelerin bilinmesi zayıf ve sika olan aynı isimli râvilerin karıştırlmaması açısından büyük önem arzetmiştir.[555]

Hâkim, konu başlığından hareketle, Hz. Peygamber'in kabilesinin hangi soydan geldiği ile alakalı birkaç rivayet zikretmiştir. Evzâî, Vâsile b. el-Eska' yoluyla gelen rivayette Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: "Allah (c.c.) İsmail'den Benî Kinâne'yi, Benî Kinâne'den Kureyş'i, Küreyş'ten Benî Hâşim'i, Benî Hâşim'den de beni seçti."[556] İbn Abbas da Hz. Peygamber'den şöyle nakletmiştir: "Araplar'ı üç şey için seviniz, çünkü ben Arabım, Kur'an Arapça'dır. Cennet ehlinin dili Arapça'dır."[557]

---

[555] San'ânî, **Tevdihu'l-Efkâr,** s. 504-505.

[556] Müslim, Fedâil, 4; Tirmizî, 5; Menakib bölümünde bu hadisin hasen ve sahih olduğunu ifade etmiştir. Ahmed, **Müsned**, c. 4, s. 107.

[557] Hadis mevzûdur. Hâkim **el-Müstedrekte** Ebû Muhammed el-Müzenî ve Ebû Said es-Sakafî yoluyla rivayet etmiştir. Yahyâ b. Yezid yoluyla gelen hadisin sahih olduğunu, Muhammed b. Fadl

Hâkim, kabileleri farklı başlıklar altında incelemiş, ilk olarak da hocalarından gelen rivayetleri zikretmiştir. Ayrıca kendi zamanına kadar gelen her bir sahâbînin kendi kabilesine mensubiyetini ve onlardan gelen rivayetleri örneklendirmiştir.

1. Kabile ve kavimlere nisbetin bilinmesi ile ilgili örnekler: Bakiyye b. el-Velîd → Ebû Bekir b. Abdillah → Atiyye b. Kays → Ebü'd-Derdâ'nın rivayetindeki[558]râvi değerlendirmesini yapan Hâkim, Ebü'd-Derdâ'nın Ensârî, Atiyye b. Kays'ın "Kilâbî" olduğunu belirtmiştir. Ebû Bekir Abdullah b. Ebî Meryem'in oğlunun ise "Gassânî" ve Bakiyye b. el-Velîd'in de "Yahsubî" kabilelerine mensup olduklarını, geriye kalan diğer râvilerinde Acem olduğunu söylemiştir. Said b. Mes'ûd → Yezid b. Hârun → Mis'ar b. Kidam → Amr b. Mürre → Sâlim Ebî'l-Câd → kardeşinden → kardeşi de İbn Mes'ûd'dan gelen "Dibağ" hadisinin râvi kritiğini şöyle yapmıştır: Abdullah b. Abbas'ın "Hâşimî", Ubeyd b. Ebî el-Câd ve kardeşi Sâlim'in "Gatafan", Amr b. Mürre'nin "Cühenî", Mis'âr b. Kidâm'ın"Hilâlî", Said b. Mes'ûd'un"Hanzalî" kabilelerinden, geri kalanların ise Acem olduğunu söylemiştir. Burada Hâkim'in bu konuda verdiği örneklerden sadece iki örnek zikretmekle iktifa etmeye çalıştık. Yukarıdaki örnekleri birinci türe yani kabile ve kavimlerine nisbete örnek olarak zikrettik.

2. Arap nüshalarının bilinmesidir. Bu da Acem râvilerin Arap râvilerden rivayette teferrüd ettikleri hadis mecmualarıdır. Acemler tarafından rivayet edilen bu nüshaların ancak az bir kısmı Araplar'ın elinde kalmıştır. Bu türü ilk kez Hâkim hadis ilimlerine dâhil etmiş ve müstakil bir konu olarak ele almıştır. Aslında Sellûm[559], Hâkim'in zikrettiği bu tür konuları, Suyûtî'nin*Tedrîbü'r-Râvî'*de ele aldığı doksan üç konuya ek bir konu olarak zikredilebileceğini söylediğini nakletmektedir. Bu kısma şu örnekleri vermiştir:

---

hadisi ise buna mutabaat olarak zikrettiğini ifade etmektedir (c. 4, s. 97). Yahyâ b. Yezid hadisi de Taberânî **el-Evsat'ta** Hadramî'den c. 5, s. 369, **el-Kebîr'd**e, c. 11, s. 185, Ukaylî **ed-Duafâ'da**, c. 3, s. 348, o da Hadramî'nin Âlâ'dan rivayet etmiştir. Beyhaki, **eş-Şu'ab**'da c. 2, s. 230; İbn Cevzî, **el-Mevduât**, c. 2, s. 292; İbn Asâkir, c. 19, s. 115; Ebû Hatim de bu hadisin yalan olduğunu söylemektedir, **el-İlel**, c. 2, s. 375.Yahyâ b. Yezid, zayıf, kendisinden rivayet ettiği Âlâ' da kezzabtır. Zehebî'nin, onu ittiham ettiği, bu ve buna benzer hadisleri uydurduğu kişi "vadda'" olduğudur. Elbânî de hadisin tahrîci hakkında uzunca bilgiler vererek zayıf hadisler arasında zikretmiştir. Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 499.

[558] Bu hadis zayıftır. Taberânî, **el-Kebîr**, c. 8, s. 184; İbn Adiy, **el-Kamil**, c. 2, s. 38; Asbahânî, **Hilyetü'l-Evliya,** c. 5, s. 154; İbn Cevzî, **el-İlel**, c. 2, s. 723. Bütün bunlar Bakiyye Ebû Bekir yoluyla ancak bazıları da"وثق بالناس رويدا" bu ziyade ile nakletmişlerdir.

[559] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 504.

Abdullah b. Ömer b. Hafs b. Âsım b. Ömer b. el-Hattâb → Abdullah b. Habbâb → Ebû Said el-Hudrî'den olan; Abdullah b. Cerrâh el-Kuhestânî → el-Kâsım b. Abdullah b. Ömer → Amcası Ubeydullah'tan teferrüd ettiği nüshadır.[560]

Diğer örnek de Züfer b. el-Huzeyl b. el-Cu'fî'dir. Ondan Şeddad b. Hakîm el-Belhî'nin teferrüd etmesidir. Haccâc b. el-Haccâc el-Bâhilî'nin nüshasıdır ki ondan da İbrahim b. Tahmân el-Horasânî teferrüd etmiştir.[561] Başka bir örnekte Şu'be b. Haccâc'a ait olan nüshadır. Ondan Mâlik b. Süleyman el-Herevî teferrüd etmiştir.

3. Hâkim'in, kavim ve kabilelerin bilinmesine yönelik "*Sizi kavim ve kabilelere ayırdık*"[562]âyetini delil olarak zikrettiği türdür.

Ayrıca Amr b. Dînar'ın İbn Ömer'den gelen "Ebû Süfyan Hz. Peygamber'i Benî Hâşim içerisinde pis kokulu, kokuşmuş bir yerin ortasındaki reyhana benzetti. Haberi işiten Hz. Peygamber öfkelenerek şöyle dedi: "Neler oluyor ki bazı kavimlerden değişik sözler bana ulaşıyor. Allah yedi gök semayı yarattı. En üst zirvesini seçerek yarattıklarından dilediklerini yerleştirdi. Sonra mahlûkatı yarattı, bunlar arasından da beniâdemi seçti. Beniâdemden Araplar'ı, Araplar'dan Mudâr'ı, Mudâr'dan Kureyş'i, Kureyş'ten Benî Hâşim'i seçti. Ben en seçkinleriyim. Kim Araplar'ı benim sevgimle sevmiş olursa, onları severim ve kim benden dolayı Araplar'a buğzederse onlara buğzederim"[563] hadisini de delil olarak zikreder. İlim ehlinin şunu bilmesi gerekir ki, her Mudâri Arap'tır. Her Mudâr Araplar'ın bir şubesidir. Her Kureyşli de Mudârî'dir. Kureyş, Mudâr'dan bir şubedir. Her Hâşimî, Kureyşli'dir.Hâşimîler Kureyş'ten bir şubedir. Her Alevî Hâşimî'dir. Bu ifade hususunda farklı görüş beyan edilmiştir. Alevîlikten maksat Hz. Ali'ye bağlılık olarak kabul edilmştir. Hâkim, Hz. Peygamber'in kabilesini diğer kabilelere örnek teşkil etmesi açısından zikretmiştir. Daha sonra farklı adlarda var olan kabilelerin

[560] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 504.
[561] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 504-507.
[562] Hucurât 49/13; Râgıb, **el-Mufredât**, s. 455.
[563] Münker hadistir. Taberânî'nin isnadında Hammâd b. Vâkid'in Muhammed b. Zekvân'dan rivayeti vardır. Heysemî, Hammâd b. Vâkid muteber ama zayıf biridir. Fakat geri kalan ricâller sikadır demiştir. Buhârî, Muhammed b. Zekvân hakkında münkeru'l-hadis; Nesâî, sika değil, münkeru'l-hadis; Dârekutnî ise zayıf olduğunu belirtmişlerdir. Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 4, s, 73; Taberânî, **el-Kebîr**, hn. 13650, **el-Evsat**, hn. 6182; İbn Adiy, **el-Kâmil**, c. 2, s. 248, c. 6, s. 200; Ukaylî, **ed-Duâfâ**, c. 4, s. 388; Heysemî, **el-Mecmau'z-Zevâid**, c. 8, s. 215.

isimlerini vererek Hz. Peygamber'in Ensâr için "Ensâr'ın her dönemi hayırlıdır"[564] diye buyurduğunu belirtmiştir.

4. Lafızda bir olduğu halde farklı kabilelere mensup olanlar.

Bunun örneği de tâbiînden olan Ebû Ya'lâ Münzir es-Sevrî tâbiîdir. Hemedân'ın Sevr koluna müntesiptir. Süfyân b. Said b. Mesruk es-Sevrî ise Temim kabilesinin Sevr koluna mensup olduğu için o da "Sevrî" nisbesiyle anılmıştır.[565]

5. Dayılarının kabileleriyle tanınıp bilinen muhaddisler.

Bunların çoğunluğu Arap Temîm kabilesinden olanlardır. Buna örnek olarak da Muhammed b. Abdurrahman b. Mucbir el-Ensârî'yi vermiştir. Aslında bu kişi Muhammed b. Abdurrahman b. Mucbir b. Abdurrahman b. Ömer b. el-Hattâb'dır. Ninesi Aişe bnt. Esed el-Ensârî olduğu için dayılarının kabileleri ile tanınmıştır.

Sonuç itibari ile hadis ilmiyle meşgul olan kişilerin, râvilerin kabilelerinin bilgisini ihmal etmesi doğru olmaz. Kabile ilminin ihmali halinde râvinin nisbet edildiği kabilenin gerçekmi yoksa gerçek dışımı olduğu çelişkisine kapılabilir. Ebû Mes'ûd b. Amr el-Ensârî el-Bedrî, hâfızların çoğunluğuna göre Bedir savaşında bulunmamıştır.AmaBedir'de oturduğu için el-Bedrî ismi ile anılmıştır. İbrahim b. Yezid el-Huzî de Huzî kabilesinden olmayıp, Mekke'de Huz kabilesine yakın oturduğu için bu isim ile anılmıştır.[566] Râvilerin bağlı oldukları kabilelerinin bilinmesi, râvi isimlerinin karışıklığını engellemek ve aynı zamanda râvilerin sika olup olmadıklarını ayırt etmede önemli bir etken olduğu görülmektedir.

2.2.7. Râvilerin Neseblerinin Bilgisi (Ma'rifetü Ensâbi'l-Muhaddisin)

Neseb ilmi bu ümmete ihsan edilen en büyük nimetlerdendir. Çünkü neseblerin farklılığı kabilelerin, kavimlerin, renklerin ve dillerin farklılığına

[564] Ebû Humeyd es-Sâidî'den rivayetle Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Şüphesiz Ensâr hanelerinin en iyisi Neccâroğulları hanesi, sonra Abdu'l-Eşheloğulları hanesi, sonra Hârisoğulları hanesi, sonra Sâidoğulları hanesidir. Velhasıl Ensâr hanelerinin tümü hayırlıdır" buyurdu. Hâkim, Ma'rife (thk. Fâris es-Sellûm), s. 498-509; Kureyş on şubedir. Bunların beş tanesi Zâhirî olanlar ki bunlar Mekke kenarında olanlar, diğer beş tanesi de Bâtinî olarak adlandırılır, bunlar da Kâbe'ye bitişik olanlardır. Fâkihî, **Ahbaru Mekke**, c. 5, s. 168; Ahmed, **Müsned**, 392; Buhârî, Menakib, 7; Müslim, Fedâilu's-sahabe, 44; et-Tirmizî, Menakib, 72; Şuayb el-Arnaûd, Müslim'in şartlarına ve İbn Hibbân'a göre sahih olduğunu zikretmiştir. www. Dorar.net.

[565] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 510-511.

[566] San'ânî, **Tevdihu'l-Efkâr**, s. 496.

işarettir.[567]Allah (c.c.) "*Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah katında en değerli olanınız, ondan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, herşeyden haberdardır*"[568] buyurmaktadır. Hz. Ebû Hüreyre'den gelen rivayette: "Neseblerinizi öğreniniz..."[569] diye buyuran Hz. Peygamber'in neseb ilmine önem verdiği anlaşılmaktadır. Hâkim bu konunun ehemmiyetine binaen Hz. Peygamber'den birçok rivayetler naklederek bu ilmin öğrenilmesi için teşvik ettiğini beyan etmiştir.[570] Bu ilim, ayrıca şer'î ve dinî hükümler açısından önem arzeder. Hadis ilmi açısından da kişinin toplum içinde sergilediği tutum ve davranış biçimlerinden hareketle adâleti hususunda önemli veriler sağlar. Hz. Peygamber'in ashabının, eşlerinin ve yakın arkadaşlarının neseblerini bilmenin gerekliliği hadis ilminin önemli konuları arasında değerlendirilmiştir. Burada neseb ilminin öneminden bahsederken, bu ilmin bir gaye değil doğrulara ulaşmak için başvurulan bir yöntem ve araç olduğunu da bilmek zorundayız.

Arap kültür ve geleneğinde şahıslar nisbet edildikleri kabile, şehir, belde, meslek ve mezheplerle tanınırlar. Araplar için nesebe bağlılık ve ona duyulan ihtiyaç, âdeta bugünkü insanın kendi haklarını koruyan bir otoriteye, bir vatana duyduğu ihtiyaç gibiydi. Bu ihtiyaç onları hilf, civar ve velâ şeklinde de akrabalık bağı kurmaya, böylece bir kabileye katılmaya zorluyordu. Bu durum, bir kabileden tanınmış kişilerin daha sonra aynı nisbeyle anılmaları neticesini doğurmuştur. Aynı nisbeyi taşıyan kişilerin bazen kabileleri farklıolabilmektedir. Kişilerin kimliklerinin tespitini zorlaştıran bu problemi ortadan kaldırmak, aynı nisbeyle tanınan kimselerin kimliklerini doğru tespit etmek amacıyla ricâl kitaplarıyla birlikle "ensâb" adını taşıyan eserler telif edilmiştir

Bu husus Juynboll tarafından bilerek ya da bilmeyerek dikkate alınmamıştır. O, hadis tarihinde yüz yirmi Zührî tespit ettiğini belirttikten sonra bunların gerçek olanı ile gerçek olmayanlarını ayırt etmenin mümkün olmadığını söylemiştir.[571] Juynboll, bu iddiasına delil olarak Hâşim b. Hâşim ez-Zührî'nin (ö. 144/761) Ahmed

[567] Sem'ânî, **el-Ensâb**, c. 1, s. 18.
[568] Hucurât 49/13.
[569] Ahmed, **Müsned**, c. 2, s. 374; Tirmizî, **Sünen**, c. 1/357-358; Hâkim, **Ma'rife**, s. 243.
[570] Hâkim, **Ma'rife**, s. 169-176.
[571] Juynboll, G.H. A., **Hadis Tarihinin Yeniden İnşası** (çev. Salih Özer), Ankara 2002, s. 190-197.

b. Beşir el-Kûfî'nin şeyhi olduğunu iddia etmiş[572], daha sonra ismi zikredilmeden "Zührî" nisbesiyle anılan kişileri meçhul olarak nitelemiştir. Aynı şekilde o, Sa'lebe b. Süheyl[573], Cüveyriye b. Esmâ[574] ve Hammâd b. Yahya el-Ebâh'ın[575] hocaları arasında anılan Zührî'ninde meçhul olduğunu söylemiştir. Aslında sözü edilen üç râvinin hocası meçhul değil meşhur olan Zührî'dir. Juynbol'un dile getirdiği Hâşim b. Hâşim gibi "Zührî" nisbesi olup tanınmayan bir râvi olsaydı, iddia ettiği gibi ismiyle birlikte verilecekti. Dolayısıyla mutlak olarak Zührî denildiğinde meşhur kişi kastedildiği için ayrıca isim zikredilmemiştir. Bu durum onun meçhul değil meşhur olduğuna işaret etmektedir.[576]

Hâkim, neseb ilmini öğrenmeyi teşvik eden rivayetleri zikrettikten sonra nesep açısından dört halifeden Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in Kâ'b b. Lüey'de, Hz. Osman'ın Abdi Şems b. Abdi Menâf'ta, Hz. Ali'nin de Abdulmuttalib'de Hz. Peygamber ile birleştiklerini ifade etmiştir. Daha sonra dört halife dışında diğer sahâbîlerden[577] Hz. Peygamber ile nesepleri bir olup da birçok kişi tarafından bilinmeyen Talha ve Zübeyr gibi şahıslardan bahseder. Bu konuyu tâbiîn,[578] etbau't-tâbiîn[579] ve dördüncü tabakadan[580] olan fakih ve muhaddislerden Hz. Peygamber'le neseb itibari ile birleşenleri izah etmeye çalışmış ve son olarak da Kureyşliler'den gelen bazı rivayetleri nakletmiştir.

Nisbe aynı zamanda şahısları birbirinden ayıran önemli bir özelliktir. Kabile nisbelerindeki problemler ensâb ile ilgili eserlere bakılarak çözülür. Aynı nisbeyi taşıyan kişilerin bazen kabileleri farklı olabilir. Örneğin "Sevrî" nisbesi hem Hemedân hem de Temîm kabilelesinde mevcuttur. İsnadda râviler bazen isimleriyle

---

572 İbn Hacer, **et-Tehzib**, c. 1, s. 18.
573 İbn Hacer, **et-Tehzib**, c. 2, s. 23.
574 İbn Hacer, **et-Tehzib**, c. 2, s. 124-125.
575 İbn Hacer, **et-Tehzib**, c. 3, s. 22.
576 Juynboll, **Hadis Tarihinin Yeniden İnşası**, s. 195-196; Yücel, **Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi**, s. 141-142.
577 Talha, Zübeyr, Rabîa, Abdullah, Abdulmuttalib, Ebû Süfyân Benu el-Hâris b. Abdulmuttalib gibi. Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 520-521.
578 Muhammed b. Rabîa b. el-Hâris b. Abdulmuttalib, Abdullah b. el-Hâris b. Nevfel b. Abdulmuttalib, Said b. el-Âs el-Esğar b. Saîd b. Ebî Uhîhe b. el-Âs b. Ummiyye b. Abdi Şems gibi. Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 523.
579 Mâlik b. Enes b. Ebî Âmir-Murre b. Kâ'b, Abdullah b. Ca'fer b. Abdurrahman b. Misver/b. Kilâb b. Murre gibi. Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 525.
580 Ebû Abdillah Muhammed b. İdris b. el-Abbâs b. Osman b. Şafi' b. es-Sâib b. Abd Yezîd b. el-Muttalib b. Abd Menâf gibi. Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 526.

bazen de nisbeleri ile zikredilirler. Bu durum bilinmediği zaman iki farklı kişi olarak zannedilebilir. Bundan dolayı hadis ilminde önemli bir yer edinmiş ve ilim ehli tarafından bu alanda eserler telif edilmiştir. Hâkim, zikrettiği âyet ve hadislerden hareketle neseb ilminin önemi üzerinde durmuştur. Senedlerde meydana gelebilecek karışıklığın hadisin sıhhatine tesir edeceğinden Hâkim, delil olarak gösterdiği âyet ve hadislerden hareketle neseb ilmininin gerekliliği hususunda titizlik göstermiştir.

2.2.8. Râvilerin Yaşlarının Bilgisi (Ma'rifetü A'mâri'l-Muhaddisîn)

Hadislerin sıhhatini tespit eden en önemli hususlardan biri râvidir. Çünkü râvi rivayetin en önemli unsurudur. Dolayısıyla bir rivayetin tetkikinde, hatalarının ve illetlerinin tespit edilmesinde tek tek râvilerin bilinmesi, tanınması ve ilmî durumlarının tespit edilmesi büyük önem arzeder. Bunun için râvilerin durumlarının güvenilir olup olmadıklarının doğum ve vefat tarihlerinin doğru bir şekilde anlaşılmasına ihtiyaç vardır. Aynı zamanda bir râvinin kendisinden rivayette bulunduğu hocasıyla likâsının olup olmadığı, aynı çağda yaşayıp yaşamadığı ve ihtilat[581] olup olmadığı ancak tarihî kaynaklardan öğrenilebilir. Bununla beraber rivayette bulunan kişinin yalan söyleyip söylemediği, hata yapıp yapmadığı ve bu hatalarının hadisin sıhhati açısından tehlikeli bir durumunun olup olmadığı anlaşılır.

Bundan dolayı muhaddisler hadis ricâlinin doğumu, ölümü, hadis dinlemeye kaç yaşında başladığı, ilmî seyahatleri ve hocaları ile ne zaman görüştüğüne dair tespitin yapılabilmesi büyük önem taşımaktadır. Tespit edilen bu bilgiler sayesinde isnadın muttasıl olup olmadığı hakkında doğru kararlar verilmesi mümkündür. Aynı zamanda râvide zihinsel kayıpların meydana gelip gelmediğinin tespitini yapmak mümkün olabilmektedir.

Tarih bilgisinin hadis ilminde birçok faydalarından bazılarını Sahâvî şu şekilde sıralamıştır:

---

[581] İhtilât, karıştırmak mânasına gelen "halt" kökünden iftial babında mastardır. "Karıştırmak" demektir. Kişinin akıl ve şuurunun bozulması mânasında kullanılır. Hadis usulü terimi olarak metain-i aşereden su'ul-hıfz –ezberin kötü olması- ve kesretu'l-galat –çok hata yapmak- ile ilgili olduğu ve râvinin aklî melekelerinin zayıflaması sonucu şuurunun karışmasıyla rivayet ettiği hadislerin farkında olmamasıdır. Uğur, **Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü,** s. 147-148; Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü,** s. 129.

1. Râvinin hadis aldığı şeyhiyle görüşmediğinin tespit edilmesi neticesinde seneddeki kopukluğun ortaya çıkması.

2. İhtilât/Zihnî fonksiyonları bozulmuş râvilerin bu duruma düştüklerinin tespiti ile ihtilâttan sonraki rivayetlerinin kabul edilmemesi.

3. Nâsih ve mensûh haberlerin bununla bilinebilmesi.

4.Kimlik bilgilerindeki benzerliklerin râvilerin vefat tarihleri ile birbirlerinden ayırt edilebilmesi.[582]

"Râvilerin doğum ve ölüm tarihleri ile ilgili bilgiler hadis ilmine doğru bir yön vermekle birlikte bu tarihlerde bazen tutarsızlığın olduğu da göze çarpmaktadır. Râvilerin özellikle ölüm tarihlerine dair bilgiler içinden çıkılamayacak kadar karmaşık olabilmektedir.Râvilerin doğum ve ölüm tarihlerinde bazı hilelere başvurulduğuna ve bu tarihler arasında otuz yıl gibi anormal mesafelerin ortaya çıktığına rastlanmaktadır.İki râvi arasındaki uzun zaman farkı, bazen râvilerin ömürlerinin anormal şekilde uzun gösterilmesi ile bu açık kapatılmaya ve makul gösterilmeye çalışılmıştır. Özellikle el-Muammerûn (uzun ömürlüler) diye bilinen bu râvilerin bu gaye ile devreye sokulduğu göz ardı edilmemelidir"[583]gibi ifadeler olsa da şarkıyatçıların bu düşünceleri temellendirelemediği için fazla tutarlı olamamıştır.

Oryantalistlerden Ignaz Goldziher, bir hadis terimi olan muammerûn ile yalancı kıssacılar arasında bir irtibat kurarak, muammerûnun kıssacılar gibi hadis uyduran yalancılar olduğunu iddia etmiştir. Ca'fer b. Nastur er-Rûmî, Serbâtek el-Hindî, Reten b. Nasr gibi sahâbî olduklarını iddia edenlerin yalancılıkları tabakat kitaplarında belirtilmiştir. Ignaz Goldziher'in muammerûndan örnekler vermesi ile Hz. Peygamber'i gördüğünü iddia eden uzun ömürlü kişileri kastettiği anlaşılmaktadır. Juynboll ise, bu kavramı genişleterek daha sonraki nesilleri de içine alacak şekilde hareket etmiş, hatta Kûfe'de kısmen Basra bölgesinde kullanılan isnadların muttasıl hale getirilmesi amacıyla İbn Mes'ûd ile öğrencileri arasındaki kopukluğun, müşterek râviye gelinceye kadar muammerûndan olduğu söylenen

[582] Sahâvî, **Fethu'l-Muğîs**, c. 3, s. 238; Eren, **Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları**, s. 309-310.

[583] G.H. A. Juynboll, **Oryantalistik Hadis Araştırmaları**, 2001, Ankara, s. 121-142; M. Hayri Kırbaşoğlu, **Alternatif Hadis Metodolojisi**, Otto, 2013, Ankara, s. 164-165.

birçok kişiyle kapatıldığını ileri sürmüştür. Bu durumun İbn Mes‘ûd’un Alkame, Mesruk ve Esved b. Yezîd gibi öğrencileri aracılığıyla gerçekleştiğini ifade etmiştir. Ancak her ne kadar Juynboll tarafından bu görüş ileri sürülse de “sika” râvilerle ilgisi bulunmayan bu görüşün gerçek olduğu ispatlanamamıştır.[584]

Râvilerin yaşlarının ve vefat tarihlerinin bilinmesiyle râviler arasındaki likânın gerçekleşip gerçekleşmediği, birbirlerinden semâın olup olmadığı açısından önem arzettiğini daha önce belirtmiştik. İbnü’s-Salâh, Sevrî’nin “İnsanlar yalan uydurmaya başlayınca, tarihi kullanmaya başladık” ifadesine yer vermiştir. İthama karşı ilim ehlinin müracaat ettiği en belirleyici unsurlardan biri de rivayet eden ve kendisinden rivayette bulunulan kişinin yaşlarının hesaplanmasıdır. İsmail b. Ayyâş’tan konuyla ilgili şöyle bir olay nakledilmektedir: “Irak’ta bulunurken hadis ehlinden biri gelerek, şurada adamın biri Hâlid b. Ma‘dân’dan rivayette bulunuyor, dediler. Yanına giderek kendisine hangi sene Hâlid b. Ma‘dân’dan yazdın? diye sordum. Yüz on üç senesinde diye cevap verdi. O zaman sen Hâlid b. Ma‘dân’ın ölümünden yedi sene sonra mı yazdığını iddia ediyorsun? Oysaki Hâlid yüz altı senesinde vefat etmiştir.” diye cevap verdim.[585]

Muhaddislerin yaşlarının bilinmesi konusu hadis usulü kaynaklarına Hâkim ile beraber girmeye başlamıştır.[586]Bu konu çeşitli eserlerde “Ma‘rifetü vefayâti’r-Ruvât ve Mevâlidihim ve Mikdari A‘mârihim” ve “Ma‘rifetü A‘mâri’l-Muhaddisîn” ve “et-Tevârih ve’l-Vefayât” gibi başlıklar altında uzun ömürlü sahâbîlerle daha sonraki nesillerden uzun yaşamış bazı kimselerin hayatları hakkında bilgi verilmiştir. Farklı zamanlarda, uzun süre yaşadığı kendileri veya başkaları tarafından ileri sürülen bu arada Hz. Peygamber’i gördüğünü iddia edenler ortaya çıkmıştır. Bunlar, birtakım sözleri Hz. Peygamber’e nisbet etmişlerdir. Ancak böyle durumlara karşı cerh ve ta‘dîl ilmi sayesinde gerekli önlemler alınmıştır.[587]

Hadis imamları, böyle durumları göz önünde bulundurarak râviler hakkında tarih kitapları ve hadis ricâli ile ilgili eserler telif etmeye başlamışlardır. Bu alanda Ebû Muhammed Abdulaziz b. Ahmed el-Kettânî (ö. 366/976) eserini telif etmiş

[584] Hatipoğlu, “Muammerûn”, **DİA**, c. 30, s. 325-326.
[585] İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 412.
[586] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 281-289.
[587] İbrahim Hatipoğlu, “Muammerun”, **DİA**, c. 30, s. 325-326.

sonra Ebû Süleyman Muhammed b. Abdullah ed-Dımeşkî (ö. 379/989) hicreti esas kabul ederek üç yüz otuz sekiz senesine kadar olan râvilerin ölüm tarihlerini kaydettiği *Vefâyât* adlı bir eser telif etmiştir. Daha sonra Ebû Muhammed Hibetullah b. Ahmed el-Efkânî (ö. 485/1092) bu esere yirmi yıl süren bir çalışmayla küçük bir zeyl yapmıştır. Ebü'l-Hasan Ali b. Mufaddal el-Makdisî el-Efkânî'ye, Zekiyüddin Ebû Muhammed Abdü'l-Azim el-Münzirî (ö. 656/1258) de İbnü'l-Mufaddal'a büyük bir zeyl yaparak eserine de *et-Tekmile li Vefâyeti'n-Nakele* adını vermiştir. Münzirî, bu alanda telif edilen kitapların birçok ismi ihmal ettiklerini ve bunların kendisi tarafından tamamlanacağına dair söz vermiştir. Öğrencisi olan İzzü'd-Din Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Hüseynî (ö. 695/1295), hocasının zikrettiğimiz kitabına bir zeyl yaparak bu kitabını harf sırasına göre değil, vefat sırasını esas alarak tertip etmeye çalışmıştır. Ayrıca bu kitaba Şihâbu'd-dîn Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, 749 yılına kadar, buna da meşhur muhaddis Irâkî de (ö. 805/1402) kendi zamanına kadar birer zeyl yapmışlardır.[588]

Hadis ricâli ile ilgili de Buhârî'nin ricâlini cemeden Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî (ö. 398/1007), Muhammed b. Davud el-Kürdî (ö. 925/1519), Müslim'in ricâlini cemeden Ahmed b. Ali b. Mencuye (ö. 428/1036) ve Ahmed b. Ali el-Isfahânî'nin kitapları bu alanda zikredilebilecek önemli eserlerdir. Makdisî (ö. 507/1113) Kelâbâzî'nin ve İbn Mencuye'nin kitaplarını ele alarak, Buhârî ve Müslim'in ricâlini bir araya getirmek süretiyle kitabını alfabetik sıraya göre tertip etmiştir. Aynı şekilde el-Lâlkâî de (ö. 498/1104) Buhârî ve Müslim'in ricâlini biraraya getirerek alfabetik sıraya göre tertip edip yeni bir kitap meydana getirmiştir. Ebû Ali el-Gassânî *Sünen-i Ebî Dâvûd*'un, Suyûtî*el-Muvatta*'ın, İbn Hacer de *el-Muvatta* ile Ebû Hanîfe, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*lerindeki ricâli tertip ederek bu eserine de *Ta'cilu'l-Menfeâ bi Rivayeti Ricâli'l-Eimmeti'l-Erba'a* adını vermiştir. Ahmed b. Ahmed el-Kürdî'nin (ö. 763/1361)*Sünen-i Erba'a' Ricâl*'i,[589] Cemâleddin b. Yusuf el-Mizzî'nin *Tehzîbu'l-Kemâl*'i ve İbn Hacer'in *Tehzîbu't-Tehzîb*'i bu alanda zikredilebilecek önemli eserler arasında yer almaktadır.[590]

[588] Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebî, **Keşfu'z-Zunûn**, Dâru'l-İhyâ, tsz, Beyrût, c. 2, s. 2019-2020.
[589] Kâtib Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, c. 1, s. 418.
[590] Kâtib Çelebi, **Keşfu'z-Zunun**, c. 2, s. 1509-1511.

Hâkim, muhaddislerin yaşları ile ilgili çalışmasına Hz. Peygamber'in yaşı etrafında oluşan ihtilafı zikretmekle başlamıştır. Hz. Peygamber'in yaşının ihtilaflı olduğu, ancak fil yılında doğduğu ile ilgili ihtilafın olmadığını ifade etmiştir. Kırk yaşında kendisine peygamberlik geldiğini, Medine'deon yıl, Mekke'de ise yaşından kaynaklanan ihtilaftan dolayı kimilerine göre on yıl, kimilerine göre on iki yıl, kimilerine göre de on üç ya da onbeş yıl kaldığı rivayet olunmaktadır. İbnü's-Salâh, Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'in ve Hz. Ömer'in altmış üç yaşlarında vefat ettiklerini nakletmiştir.[591]

Hâkim, bir araştırmacıya örnek teşkil etmesi için Hz. Peygamber'in en yakınından başlayarak aşere-i mübeşşereyi zikrederek diğer sahâbîler hakkında da buna kıyaslanarak bir yol izlenebileceğini ifade etmiştir. Zikrettiği sahâbîler Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Ömer (ö. 23/644), Osman (ö. 35/655), Ali (ö. 40/660), Talha ve Zübeyr (ö. 36/656), Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652), Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/674), Ebû Ubeyde el-Cerrah (ö. 18/639), Said b. Zeyd b. Amr'dır (ö. 51/671).[592]

Hâkim → Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah es-Saffâr → Ebû İsmail Muhammed b. İsmail es-Sülemî→ Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn yoluyla muhaddislerin yaşlarını ve vefat tarihlerini şöyle nakletmiştir: Alkâme (ö. 61/680), Mesrûk (ö. 62/681), Abîde (ö. 73/692), Amr b. Meymun (ö. 74/693), Esved b. Yezîd (ö. 75/694), Suveyd b. Gafele (ö. 80/699), Şureyh b. el-Hâris (ö. 78/697), Muhammed b. el-Hanefiyye (ö. 80/699), Abdurrahman b. Ebî Leylâ ve Ebü'l-Buhterî et-Taî (ö. 83/702), Amr b. Hureys (ö. 85/704), Ali b. el-Hüseyin (ö. 92/710), Enes b. Mâlik ve Ebû eş-Sa'sa' Câbir b. Zeyd (ö. 93/711), Said b. Cübeyr (ö. 95/713), İbrahim b. Yezid en-Nahaî'dir (ö. 96/714). Hâkim'in bu tabakada en son zikrettiği kişiler ise Zührî (ö. 124/741) ve Ca'fer b. İyâs (ö. 123-24/741).[593]

Bu tabakadan sonra gelenler ise, Ebû Said Ahmed b. Muhammed b. Amr el-Ahmesî → el-Hasan b. Humeyd b. er-Rabî → babasından rivayette bulunduğu Zâide b. Kudâme (ö. 161/777), İsrail b. Yunus (ö. 162/778), Şeybân en-Nahvî (ö. 164/780),

[591] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 588; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 413.
[592] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 589; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 415.
[593] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 591.

Dâvûd et-Tâî (ö. 165/781) gibi âlimler bunlardan bazılarıdır. Bu tabakada da en son zikrettiği kişiler ise Ali b. Hâşim b. Berîd ve Seleme el-Ahmar ve Said b. Husaym'dır (ö. 180).[594]

Hâkim, daha sonra gelen tabakadan örnekler vermiştir. Hâkim → Da'lac b. Ahmed es-Siczî → Ahmed b. Ali el-Ebbâr → Muhammed b. Yahya b. Feyyâz'dan nakilde bulunarak şu muhaddislerin vefat tarihlerini zikretmiştir: Yezid b. Zurey' (ö. 181/797), Abdul A'lâ b. Abdul A'lâ (ö. 189/804),İbn Uleyye (ö. 189/804), Yahya, Abdurrahman ve İbn Uyeyne (ö. 198/813). Hâkim'in, bu tabakadan olup da en son zikrettiği kişi Muhammed b. Abdullah el-Ensârî'dir (ö. 215/830).[595]

Bir diğer tabaka da Hâkim →Ebû Ahmed Bekir b. Muhammed es-Sayrafî → Muhammed b. Umeyr er-Râzî'den nakille şu muhaddisleri nakletmiştir: İsmail b. Ebî Uveys (ö. 227/841), Ahmed b. Abdullah b. Yunus (ö. 227/841). Hâkim bu tabakanın da en son muhaddisi olarak Ahmed b. Nasr el-Huzâî eş-Şehîd'i (ö. 231/845) zikretmiştir.[596]

Daha sonraki tabakadan olanları Hâkim → Abdu'l-Aziz b. Abdulmelik el-Emevî→EbûBekir Muhammed b. el-Abbâs b.Fudayl el-Bağdâdî → Ahmed b. el-Hasan b. Abdülcebbâr'dan nakille şu muhaddisleri zikretmiştir: el-Hakem b. Mûsâ (ö. 232/846), İbrahim b. Muhammed b. Ar'ara (ö. 231/845), Amr en-Nâkid (ö. 232/846), Abdullah b. Avn el-Harraz (ö. 232/846). Hâkim bu tabakanın sonunda da Muhammed b. İshâk el-Museyyib'i (ö. 236)belirtmiştir.[597]

Daha sonra Hâkim, Ebü'l-Hüseyin b. Ebî Amr es-Semmâk → Babasından rivayetle naklettiği yirmi iki muhaddisten bazıları şunlardır: Abdurrahman b. Muhammed b. Mansur el-Basrî (ö. 271/884), Hanbel b. İshak (ö. 273/886), el-Hasan b. Mukrim (ö. 274/887) Abdülcebbâr el-Utaridî (ö. 272/885), Muhammed b. Ubeydullah el-Munadî (ö. 272/885).

[594] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 592.
[595] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 593.
[596] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 594.
[597] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 594.

Hâkim → Halef b. Muhammed b. el-Buhârî'den nakille bazı muhaddislerin vefat tarihlerini ise şöyle vermektedir: Ebû HârunSehl b. Şâzuye (ö. 299/911), Salih b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 293/905), Nasr b. Ahmed el-Hâfız (ö. 293/905).

Hâkim → Ebû Abdurrahman Muhammed b. Me'mun el-Hâfız'dan nakille şu muhaddislerin de isimlerini vermiştir: Abdullah b. Ebî Dâre (ö. 295/907), Ebü'l-Abbas Ahmed b. Said b. Mes'ûd (ö. 298/910).[598]

Hâkim, bu tabakadan sonra Irak ve Horasan âlimlerini zikretmiş ve Bağdat'ta bulunan İsa b. Hamid b. Bişr b. İsâ er-Ruhacî el-Kâdî'den nakilde bulunarak bazı muhaddislerin vefatlarını vermiştir. İshâk b. Ebî Hassân el-Enmâtî (ö. 302/914), İbrahim b. Şerîk (ö. 302/914), Ebû Bekir b. Ebî Dâvud es-Sicistânî'dir (ö. 310/922).

Hâkim → Ebû Hâmid Ahmed b. el-Hüseyin el-Kâdî'den Buhara'da naklettiği bazı muhaddislerin isimleri ise şöyledir: Ebû'n-Nadr el-Halkânî (ö. 314/926), Ebü'l-Hüseyin b. Hemek (ö. 316/928) ve Ebü'l-Vefâ Davud b. Ahmed (ö. 320/932). Ayrıca Hâkim, yapılan bu çalışmanın nâdir olduğunu, ancak kendisinin bir kısım âlimlerin isimlerini zikrettiğini ve kendi beldesine ait hocaların isimlerini ise Nîsâburlular'ın tarihinde tahrîç ettiğini ifade etmiştir.[599]

Hadis uydurma faaliyetlerinden sonra râvilerin güvenilirlikleri araştırılmış ve bunların doğum ve ölüm tarihleriyle yaşları vb. kimlik bilgilerinin tespit çalışmaları yapılmıştır. Hâkim'in de bu vefâyât çalışmasıyla hadisin senedindeki inkıta', tedlîs, gizli veya açık irsâllerin tespit edilmesinde mühim bir çaba içerisinde olduğunun kanaatindeyiz.Bununla birlikte bir diğer önemli etken de sâbık ve lâhik konusu olmalıdır. Bu da râvilerden biri yaşlı diğeri genç iki râvinin aynı âlimden rivayette bulunması durumudur. Bu râvilerin vefat tarihleri arasında bazen bir asır gibi uzun bir zaman dilimi yer almaktadır. İsnadda kopukluk olduğu vehmi doğuracağından âlî ve nâzil isnadla yakın ilgisi bulunan bu konulardaki şüphelerin giderilmesi de yine ölüm tarihlerinin bilinmesi ile mümkün olabilir.

Özetle Hâkim'in, muhaddislerin yaşlarının bilinmesine dair fazlasıyla örnekler vermesi, sahih hadisin şartlarından biri olan ittisal ve likânın olup

[598] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 595.
[599] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 599.

olmadığının ehemmiyetine dikkatleri çekmektedir. Likâyı tespit etmenin en belirgin yollarından birisi, râvinin doğum tarihini bilip rivayeti aldığı hocasının ölüm tarihi ile karşılaştırmaktır. Senedin muttasıl olup olmadığı da bu yolla ortaya çıkar. Bir râvinin hayatta yetişemediği kimseden rivayette bulunması, rivayeti hakkında şüphe uyandırır. Dolayısıyla rivayet eden kişi ile naklettiği kimsenin vefat tarihi biraraya getirildiğinde gerçek durum ortaya çıkar. Nitekim İbnü'l-Cevzî'nin naklettiğine göre, Hassân b. Zeyd bu hususu şöyle dile getirmiştir: Yalancılara karşı tarih gibi bir yardımcı yoktur. Râviye "kaç yılında doğdun" diye sorduğumuzda, aldığımız cevapla yalan veya doğru söylediğini anlarız.[600] Yine İbnü'l-Cevzî konu ile ilgili şu örneği de nakletmektedir: İbrahim b. el-Hudbe el-Basrî Vâsıt'ta oturan biridir.O, görmediği kimselerden rivayette bulunmuş, hem Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/712) hemde Şerîk b. Abdillah'tan (ö. 177/793) rivayetler nakletmiştir. Bu şahıs bir defasında Enes'ten hadis rivayet edince, kendisine "belki de sen bunu Şerîk'ten işittin" denilmiş, o ise "ben size doğruyu söylüyorum. Bunu Enes b. Mâlik aracığıyla Şerîk'ten işittim" demiştir. Çünkü zikrettiğimiz örnekte görüldüğü gibi, iki yüz yılından sonra hadis rivayet eden İbrahim b. Hudbe, yetişmesi imkânsız olan Enes'ten rivayet etmekte ve üstelik Enes'in hadisini kendisinden seksen dört yıl sonra vefat etmiş olan Şerîk'ten aldığını iddia etmektedir.[601]

Tespit ettiğimiz bu bilgiler ve nakillerden hareketle Hâkim'in muhaddislerin yaşları ile ilgili çalışmasına geniş yer ayırmasının ne denli önemli olduğu ortaya çıkarmaktadır.

2.2.9. Râvi İsimlerinin Bilgisi (Ma'rifetü Esmâi'l-Muhaddisîn)

Hâkim, kendisinden önceki âlimlerin isimleri hakkında özellikle Buhârî'nin yeteri kadar geniş çaplı bir araştırma yaptığını belirtmiştir. Ancak kendisinin yaptığı bu çalışmanın örneklik teşkil etmesi açısından daha önceki eserlerde olmayan farklı bir çalışma olduğunu ifade etmiş ve muhaddislerin isimlerini kısımlara ayırarak değerlendirmeye tâbi tutmuştur.

---

600 Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi'**, c. 1, s. 198.

601 İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn**, c. 1, s. 114-115; Zehebî, **Mizânu'l-İ'tidâl**, c. 1, s. 71-72; Yıldırım, Enbiya, "İbnü'l-Cevzî'nin Hadisçiliğine Genel Bir Bakış", **C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 10/1, sayfa: 94, Haziran, 2006, Sivas.

İlk olarak bazı ilim ehli tarafından bilinmesi güç olan kısım olarak belirttiği bölüm ile alakalı şöyle bir örnek vererek açıklama yapmıştır: Hâkim → Ahmed b. Selmân → Ubeyd b. Abdulvâhid → Yahya b. Bükeyr → Leys → Akîl → İbn Şihâb → İbn Ebî Enes → Babası → Ebû Hüreyre'den nakille Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ramazan ayı girdiğinde cennet kapıları açılır, cehennem kapıları kapınırve şeytanlar bağlanır."[602] Hâkim, senedde İbn Ebî Enes olarak zikredilen kişinin, Nâfi' b. Ebî Enes olduğunu belirtmiştir. Babası da İbn Enes Mâlik b. Ebî Âmir el-Havlânî el-Asbahî'dir. Bu şahıs da Mâlik b. Enes'in dedesidir. Nâfi' ise Ebû Suheyl b. Mâlik, yani Mâlik b. Enes'in amcasıdır. Hâkim, başka bir rivayette Ebû Ali → Ebû Yahya Zekeriyya b. el-Haris Muhammed b. el-Ezher el-Siczî → Halef b. Eyyûb → Ebû Yusuf → Ebû Hanîfe → Musa b. Ebî Âişe →Abdullah b. Şeddâd → Ebü'l-Velîd → Câbir b. Abdullah'tan Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: "Kim imamın arkasında namaz kılarsa muhakkak ki imamın kırâati onun kırâatidir."[603]Hâkim bu hadisin senedinde de bulunan Abdullah b. Şeddâd'ın, Ebü'l-Velîd ile aynı kişi olduğunusöylemiştir. Ali b. el-Medînî, Abdullah b. Şeddâd hakkında şöyle demiştir: "Medînî'dir. Künyesi ise, Ebü'l-Velîd'dir. Kûfe ehli ondan rivayette bulunmuş, Ömer, Muâz b. Cebel, İbn Abbas ve İbn Ömer'le görüşmüştür."Örneklerde görüldüğü gibi bu çeşit isimler hakkında ihmalkâr davranılması neticesinde çeşitli çelişkiler meydana gelebilmektedir.

İkinci bölümde ise zor okunabilmesi veya yanlış ezberlenmesi düşüncesiyle sahabe ve diğer tabakadan olan râviler ile âlimler içerisinde isim, künye ve lakap bakımından tek olanları ayrı kısımlarda belirtmiş ve müfred olarak isimlendirmiştir. Müfredden maksat râvinin isim, lakap veya künye olarak kendinden önce kimsenin isimlendirilmediği bir isme sahip olmasıdır. Bunlar da ancak tek bir defa isimleri geçen hadisin râvileri olarak zikredilenlerdir. Hâkim öncesi bu alanda müstakil eserler tasnif edilmiştir. Ebû Bekir el-Berdîcî (ö. 301/913) *el-Esmâu'l-Mufrede*[604] adlı eserini müstakil olarak yazmış, Ebû Abdullah b. Bukeyr (ö. 388/998) ise

[602] Buhâri, Savm, 3; Müslim, Savm, 2.
[603] Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, c. 3, s. 339; Ez-Zeylaî, **Nasbu'r-Râye**, c. 2, s. 6-13.
[604] Ebû Bekir Ahmed b. Harun b. Ravh el-Berdîcî, **Tabakâtu'l-Esmâi'r-Ricâli'l-Mufrede mine's-Sahâbeti ve't-Tâbiîn ve Ashâbi'l-Hadis** (thk. Sâkine eş-Şahâbî), Dar Talâs, 1987, Dımeşk, s.1-168.

(Berdîcî'nin verdiği isimlerden) müfred olmayanları ve "Eclâh" gibi isim değil de lakap olanları belirterek onun kitabına ilavede bulunmuştur.[605]

Hâkim sahabeye örnek olarak şunları aktarmaktadır: "Ebû Reyhâne'nin" isminin"Şem'ûn b. Zeyd Ebû Reyhâne el-Ezdî el-Ensârî" olduğunu söylemiştir. Ancak hadisin râvilerinde "Şem'ûn" ismi değilde "Ebû Reyhâne" şeklinde geçmektedir.[606] Aynı zamanda Ebû Bekir Ahmed b. İshak → Muhammed b. Yunus el-Kureşî → el-Ezrak b. Azevver → Şuayb b. Abdullah b. Zubeyb → Babası → Dedesinden nakille "Hz. Peygamber şahitle ve yeminle hükmetmiştir."[607] Hâkim, bu rivayette bulunan "Zubeyb" ismindeki kişinin "Zubeyb b. Sa'lebe" olduğunu ve hadisin râvilerinde bu isimle anılan başka bir kişinin olmadığını söylemiştir. O, başka bir rivayette de "Şüteyr b.Şekel"adlı şahsın "Şekel b. Humeyd" olduğunu ve bu kişinin de sahâbî olduğunu, aynı zamanda hadisin râvilerinde "Şekel" adında başka bir râvinin olmadığını da belirtmiştir.[608]

Tâbiînden olan bir gruba örnek olarak şunları zikretmiştir: Hâkim → Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yâkub → Muhammed b. Avf et-Tâî → Ubeydullah b. Musa → A'meş → Adiy b. Sâbit → Zirr b. Hubeyş Hz. Ali'nin şöyle dediğini nakletmiştir. "…Ancak mümin olanlar seni sever, münafık olan da buğz eder."[609] Hâkim, hadiste "Zirr b. Hubeyş" olarak zikredilen kişinin "Zirr b. Hubeyş el-Esedî" olduğunu belirttikten sonra rivayette Zirr b. Hubeyş'e benzeyen başka bir ismin olmadığını beyan etmiştir.[610]

Hâkim, bir diğer rivayetin senedinde ise Ma'rûr b. Suveyd'den bahsetmiş ve onun tâbiînin büyüklerinden olduğunu, bu hadisin râvilerinde Ma'rûr b. Suveyd dışında bu isme benzeyen başka bir ismin olmadığını belirtmiştir.[611] Tâbiînden örnek olarak verdiği başka bir rivayet daha zikretmiştir. Bu rivayette ismi geçen kişi

---

[605] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 2, s. 1302.
[606] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 537; Begavî, **Mu'cemu's-Sahabe**, c.3, 321; İbn Kesîr, **Usdu'l-Gâbe**, c.2, s. 165; İbn Hacer, **el-İsâbe**, c.3, s. 212.
[607] Ahmed, **Musned**, c. 3, s, 305; c. 5, s. 285; .İbn Mâce, Ahkâm, 2; .Ebû Dâvûd, Akdiye, 3; Tirmizî, Ahkâm, 2.
[608] Hâkim, **Ma'rife**, s. 256; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 345.
[609] Müslim, İman, 1.
[610] Hâkim, **Ma'rife**, s. 256.
[611] Hâkim, **Ma'rife**, s. 257.

Hudayn b. el-Münzir b. Vaale'dir. Bu kişi tâbiînden Ebû Sâsân olup Nîsâbur ve Merv'de Abdullah b. Âmir'in yanında kaldığı nakledilmiştir.[612]

Hâkim, etbâu't-tâbiînden olan bir gruba ise şu isimleri örnek olarak vermiştir: Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yâkub → el-Abbâs b. el-Velîd b. Mezîd → Evzâî → Ebû Ubeyd Hâcib Süleyman b. Abdulmelik → Ukbe b. Vessâc → Enes b. Mâlik'ten şöyle nakletmiştir: "…Ebû Bekir yaşlandığında saçlarını kınayla boyuyordu..."[613]Hadisin senedinde bulunan "Ebû Ubeyd" künyesi ile bilinen kişinin ismi "Huyeyyun"dur. Hâkim râviler arasında bu isme benzeyen başka bir ismin olmadığını ifade etmiştir.[614]

Hâkim, başka bir örnekte Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah es-Saffâr → Ahmed b. Ammâr el-Vâsitî → Âsım b. Yusuf el-Yarbûî → Suayr b. el-Hıms → Zeyd b. Eslem → İbn Ömer'den şöyle nakilde bulunmuştur: "Benî Süleym madeninden getirilen altın parçasının insanlara benzetmesi..."[615] Bu rivayetin râvilerini değerlendiren Hâkim, "Suayr ve Hims" isimlerinin de teferrüd ettiğini ve başka birilerinin bu isimlerle isimlendirilmediklerini ifade etmiştir.[616]

Hâkim, buraya kadar (sahabe-tâbiîn-etbâu't-tâbiîn) üç tabakadan bazı muhaddislerin isimlerinden bahsettikten sonra dördüncü tabakadan olan bir gruba örnek olarak İbn Ömer'in "Kadınları camiden engellemeyin..."[617]rivayetini nakletmektedir. Hadisin râvileri arasında "Urabî b. Muâviye el-Hadremî" adlı râvinin ismiyle bilinen başka birinin bulunmadığını ifade etmiştir.[618]

Özetle senedlerde isimleri geçen şahısların farklı isimlerle ve künyelerle geçtiğini görmekteyiz. Hâkim'in de ifade ettiği gibi bu durum birçok ilim ehli tarafından bilinmeyen bir husustur. Bu hususların bilinememesi hadislerin çözümünde birçok problemlere yol açmaktadır. Hâkim, her tabakadan sahabe, tâbiîn, etbâu't-tâbiîn ve dördüncü tabakadan râvilerin teferrüd ettiğini, hadis râvileri

---

612 Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 510; İbn Adiy, **el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl**, Suudi Arabistan, 1986. s.133.
613 Buhârî, Menâkibu'l-Ensâr, 5.
614 Hâkim, **Ma'rife**, s. 258.
615 Hâkim, **Ma'rife**, s. 258.
616 Hâkim, **Ma'rife**, s. 258.
617 Müslim, c. 7, s. 442.
618 Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 514.

arasında sadece tek bir ismin nasıl kullanıldığını ve bu isimlerin başka bir şekilde kullanılmadığını örnekleri ile dile getirmiştir. Toplumlarda var olan isim benzerliklerinin ya da isimlerin aynı olmasının nedeni sosyo-kültürel bir geleneğin sonucudur. Her toplumda böyle isim benzerliklerinin olması kaçınılmaz olduğu, hatta meşhur şahsiyetlerin isimlerinin yeni doğan çocuklara verilmesi de sosyal bir hakikattir. Günümüzde de birçok kişinin nüfus bilgilerinde bunları görmek mümkündür. Kişilerin kimlik bilgilerinin önemli bir kısmı aynı olduğu halde farklı birçok kişi bulunmaktadır. Bundan hareketle bunlardan birinin gerçek diğerlerinin uydurma olduğunu kabul etmek toplumda kabul gören bir hakikati görmezden gelmektir.[619] Zira insanların isimlerinin benzerliği toplumların kültürel ve tarihleri ile ilgili bir durumdur. İbnü's-Salâh da Hâkim'in takip ettiği metotla hadis râvileri arasında isim, künye ve lakap ile anılan kişilerden bir defa geçenleri zikretmiştir. Ancak Hâkim, hadislerle örnekler vermiş, İbnü's-Salâh ise rivayetleri zikretmeden şahıslar üzerinde değerlendirmeler yapmştır.

2.2.10. Râvilerin Kabile, Belde, İsim, Künye ve Mesleklerinde Müteşâbih (Benzer) Olması

Burada kastedilen râvilerin kabilelerinde, beldelerinde, isimlerinde, mesleklerinde ve künyelerinde müteşâbih olmalarıdır. Birbirine benzeyen râvilerin ve babalarının isimlerini ancak bu alanda bilgi sahibi ârif olan kişiler temyiz edebilir. Ali b. el-Medînî (ö. 234), bir hadis dersinde iken yanlarına Ebû Abdillah el-Cemmâz'ın gelip, "Çocuklar, siz hadisi iyi yazamıyorsunuz; 'Üseyd', 'Esîd' ve 'Üseyyid' isimlerini nasıl yazarsınız?" diye söylediğini nakletmiş ve isimlerin okunuşlarını kaydetmeye ilk kez o dönemde başladığını ifade etmiştir.[620]İbnü's-Salâh da, *Mukaddime*'sinde mu'telif ve müttefik isimlerle birlikte iki çeşitten oluşan müteşâbihi, iki ayrı kişinin isim veya neseblerinin lafız ve hat yönünden müttefik, fakat baba isimlerinin hat yönünden aynı, lafız ve okunuş yönünden müfterik olanları belirtmiştir.[621] Bazen bunun aksi olur, yani yazılış yönünden aynı lafız yönünden ayrı olmakla birlikte baba isimleri hat ve lafız yönünden aynıdır. Yazılış şekli aynı, okunuş şekli ayrı veya yazılış ve okunuşları birbirine yakın olan isim, nisbe, lakap ve

[619] Yücel, **Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi**, s. 141.
[620] Askerî, **Tashifâtu'l-Muhaddisin**, s. 5-6.
[621] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 363-386.

künyelerdir.[622] İki ayrı kişinin isim veya neseblerinin yazılış yönünden aynı, mâna yönünden ayrı olmasıdır. Hâkim, mu'telif-muhtelif ve müttefik-müfterik bilgisi hakkında, yani râvilerin kimlik bilgilerindeki bu benzerliklerin hadis ilmi ile uğraşan âlimler tarafından karıştırlmaması için bir tasnifte bulunmuş ve yedi maddede ele alıp incelemiştir. Bunlardan ilk beşi, râvilerin kabile ve memleketlerinin adlarıyla isim, künye, sanat ve meslek adlarındaki benzerliklerden dolayı karışıklığa neden olabilenlerdir. Diğer kısımlarda ise bazen bir kişi bir topluluktan rivayette bulunur da künye ve isimleri aynı olduğundan ve râvilerin isimleri ile babalarının isimleri birbirine benzediğinden karıştırılabilir. Bu râvilerin doğru bilgilerine ulaşıldıktan sonra ancak ayırmak mümküm olabilir. Bu durumda konuya açıklık getirmesi açısından her bir başlık altında bunlardan sadece bazılarını zikretmekle iktifa edeceğiz.

1. Hâkim, kabile, belde, isim, künye ve mesleklerindeki benzerliklerini, yazılışları aynı okunuşları farklı, harflerinin şekli aynı noktalarının farklı ya da birbirine sadece şekil olarak benzeyen isimlerin tamamen farklı olması durumunu örneklendirerek izah etmiştir.

a. Kabile isimlerindeki benzerlikler

"القيسيون""el-Kaysiyyûn" Temîm'den bir koldur. Bunlar Kays b. Âsım el-Minkârî'nin akrabalarıdır.

"el-Ayşiyyun" والعيشيون والعنسيون والعبسيون Basralılar'dır. Abdurrahman b. el-Mübârek ve diğerleri gibi olanlardır. "el-Ansiyyun" Şamlılar'dır. Umeyr b. Hânî tâbiîdir. Bilal b. Sa'd ez-Zâhid ve diğerleri Şam ehli tâbiînlerindendir. "el-Absiyyun" ise Kûfeliler'dir. Abdullah b. Mûsâ gibi.

"ez-Zübeydî, ez-Zebîdî, ez-Zeydî, er-Rebezî, ez-Zenberî, ez-Zübeyrî""ez-Zübeydî", Recâ b. Rabîa ez-Zübeydî ve oğlu İsmâil b. Recâ ikisi de tâbiîn ve Kûfeli'dirler. "Ez-Zebîdî", Ebû Hûme Muhammed b. Yusuf ez-Zebîdî Yemen ehlindendir. "Ez-Zeydiyyûn", Zeydîler neseb ya da

[622] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c. 2, s. 288; Koçyiğit, **Hadis Usûlu**, s. 212; Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 226.

mezhepolarak şehit imam Ebü'l-Hasan Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn'e müntesip olanlardır. "er-Rebezî",[623] Mûsâ b. Abîde er-Rebezî'dir.

b. Belde isimlerindeki benzerlikler

البخاري el-Buhâra,"el-Buhâriyyun" bunlar etbâu't-tâbiînden bir gruptur. Huleyd b. Hassân bunlardan biridir. Hasan ve Muhammed b. Sîrîn'den rivayette bulunmuştur. İshak b. Vehb de bu beldedendir; Nâfi', Abdullah b. Dînar ve diğer bazı tâbiînlerden rivayette bulunmuştur.

النجارى"en-Neccâriyyun" Ensâr'dan büyük bir ailedir. Enes b. Mâlik, Muhammed b. Sîrîn bu gruptan sayılmıştır.

النخاري "en-Nuhariyyun" Ebû İsâ Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin en-Nuhârî isminde Bağdad'da hadis rivayet eden bir âlimdir.[624]

c. İsimlerdeki benzerlikler

بريرون"Bureyrun", Ebû Ma'şer ile Vâkidî,"[625]بربرون"Berberun", Berber el-Mugnî[626] gibi isimlerdir.

d. Râvilerin künyelerindeki benzerlikler

أبو الاشهب"Ebü'l-Eşheb" Ca'fer b. Hayyân el-Utâridî el-Basrî

أبو الاشعث"Ebü'l-Eş'as", Şerahbil b. Edde es-San'ânî

أبو اياس"Ebû İyâs", Muâviye b. Kurre el-Müzenî

أبو أناس"Ebû Unâs", Cuveyye el-Esedî'dir.[627]

e. Râvilerin mesleklerindeki benzerlikler

الجزار"el-Cezzâr", Abdurrahman b. Hamdân el-Hemezânî

الخراز"el-Harrâz", Ebû Osman Said b. Osman el-Harrâz

[623] Medine'nin köylerindendir. Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 626.
[624] Hâkim, **Ma'rife**, s. 306.
[625] İbn Mâkulâ, **el-İkmâl**, c. 1, s. 258.
[626] Hâkim, **Ma'rife**, s. 306.
[627] Hâkim, **Ma'rife**, s. 309.

الحمار"el-Hammâr", Ahmed b. Musa b. İshak el-Hammâr[628]

الخبازون"el-Habbâzun", nisbesiyle beşinci tabakadan çok kişi bulunmaktadır. Sem'ânî de bunların bazılarını *el-Ensâb* adlı eserinde zikretmektedir.[629]

الخزازون"el-Hazzâzun", Ebû Âmir Salih b. Rüstem el-Basrî el-Hazzâz

الجرار"el-Cerrârun"ise, Ebû Mes'ûd el-Cerrâr el-Kûfî'dir.[630]

2. Tek bir kişiden rivayet eden benzer isim ve künyeyi taşıyan râvilerdir.

"Ebû İshak Amr b. Abdullah es-Sebiî", "Ebû İshak Süleyman b. Feyruzeş-Şeybânî", "Ebû İshak İsmail b. Recâ ez-Zübeydî" ve "Ebû İshak İbrahim b. Müslim el-Hecerî" gibi künye benzerlikleri olan bütün bu râvilerin Abdullah b. Ebî Evfâ'dan rivayetleri vardır. "Ebû İshak" künyesi ile başlayan râvilerden de Sevrî ve Şu'berivayette bulunmuştur.

Hadis ehlinin bu benzerlikleri ayırt edebilmesi için bu râvilerin herbirinden gelen rivayetlerini bilmesi gerekir. Aksi takdirde sağlıklı bir temyiz gerçekleşemez ve isabetli sonuçlar elde edilemez. Bu rivayetlerin bilinmesinin en doğru yolu, Sevrî ve Şu'be'nin, Ebû İshak es-Sebiî'den ve Ebû İshak'ın da Berrâ b. Âzib ile Zeyd b. Erkâm gibi sahabeden olan rivayetlerini bilmekle mümkün olabilir.[631]

Sevrî ve Şu'be, Ebû İshak eş-Şeybânî'den naklettikleri birçok rivayetlerinde "eş-Şeybânî" olarak zikrederler. Bazen de bu ismi zikretmedikleri görülmektedir. Sevrî ve Şu'be'nin, Ebû İshak eş-Şa'bî'den olan rivayetlerindeki en belirgin işaretleri "Ebû İshak eş-Şeybânî" olarak zikretmeleridir. Yani Ebû İshak eş-Şa'bî'den kasıtları Ebû İshak eş-Şeybânî'dir. Şu'be'nin en çok rivayetleriEbû İshak el-Hecerî'dendir. Hecerî'nin de en çok rivayet ettiği kişi Ebû Ahvas'tır. Sevrî ve Şu'be, Ebû İshak İsmail b. Recâ ez-Zübeydî'den gelen rivayetlerini, künyesi "Ebû İshak"olan ile değil İsmâil b. Recâ olan ismi ile nakletmişlerdir.[632]

---

628 Hâkim, **Ma'rife**, s. 646; Sem'ânî, **el-Ensâb**, c. 1, s. 253.
629 Sem'ânî, **el-Ensâb**, c. 1, s. 316.
630 Hâkim, **Ma'rife**, s. 310; İbn Mâkulâ, **el-İkmâl**, c. 2, s. 179.
631 Hâkim, **Ma'rife**, s. 560.
632 Hâkim, **Ma'rife**, s. 312.

3. Hem kendi isimleri hemde babalarının isimleri aynı olup yine aynı tabakaya mensup hadis âlimlerinin kendilerinden rivayet ettiği kimseler.[633]

جابر بن يزيد" "Câbir b. Yezid" b. Esved es-Suvaî, babasından rivayette bulunmuş, ondan da Ya'lâ b. Atâ rivayet etmiştir.

جابر بن يزيد"Câbir b. Yezîd" el-Cu'fî, Sevrî ve Şu'be ondan rivayette bulunmuştur.

جابر بن يزيد"Câbir b. Yezîd" b. Rifâe el-İclî, eş-Şa'bî ve Mücâhid'den rivayette bulunmuştur. Aynı zamanda Câbir b. Yezîd el-Cu'fî de Sevrî ve Şu'be'den çok rivayetlerde bulunmuştur. Dolayısyla bunlar arasında en çok birbirine karıştırılan Câbir b. Yezîd b. Rifâe el-İclî ile Câbir b. Yezîd el-Cu'fî'dir.

جابر بن يزيد"Câbir b. Yezîd'den" Ferkad es-Sebehî rivayette bulunmuş, Ferkad da Mesruk b. el-Ecdâ'dan rivayette bulunmuş, aynı zamanda Cu'fî de Mesruk'tan rivayette bulunduğu için ikisi arasında da bir karışıklık meydana gelebilmiştir.

جابر بن يزيد"Câbir b. Yezîd Ebü'l-Cehm", Râbi' b. Enes'ten rivayette bulunmuş, ondan da Nasr b. Ali el-Cehdamî ve Süleyman er-Rifâî rivayette bulunmuşlardır.[634]

Sonuç itibari ile Hâkim müteşâbih konusu üzerinde önemle durmuş, aynı zamanda hadis metinlerinde yapılan hataların yanında senedlerdeki râvilerin ve sonraki muhaddislerin, kimlik bilgilerindeki hat yönünden benzerliklerinden dolayı meydana gelebilecek hataları tespit etmek amacıyla örnekler vermiştir. Müteşâbihlerin bilinmesi râvilerin isim ve künyelerindeki karışıklığı veya yanılgıyı ortadan kaldırdığı gibi hadislerin sıhhat derecelerini anlamada da önemli katkılar sağlar. Hâkim, her yedi kısımda da farklı şekillerde müteşâbihin meydana geldiğini örnekler vererek izah etmiştir. Onun dile getirdiği müteşâbih aynı zamanda müttefik-müfterik ve mu'telif-muhtelif ile ilgisi ve irtibatı olan bir konudur.[635] İsimlerdeki bu tür benzerlikler ilk etapta iki ya da birkaç râvinin tek râvi olduğu yanılgısına götürebilir. Hâkim'in, böyle bir durumu önlemek için diğer vasıfları da belirtmek

[633] Hâkim, **Ma'rife**, s. 302-319.
[634] Hâkim, **Ma'rife**, s. 314-315.
[635] San'ânî, **Tevdihu'l-Efkâr**, s. 493.

süretiyle söz konusu râvilerin, aynı şahıslar olmadığını tespit etmek için yapmış olduğu bu çalışma kendisinden sonraki muhaddislere kaynaklık teşkil etmiştir.[636]

Hâkim'in, geniş bir şekilde ele aldığı bu konunun ancak iki yolla bilinebileceğini ifade edebiliriz. Bu yollardan ilkinin okunuş şekilleridir ki, bunlar da nakil ve ezberleme yoluyla tespit edilebilir. Diğer bir yol ise, bazı kurallarla ancak bu isimlerin doğru okunuşlarına ulaşılabilir. Bu da ancak mahir olan kişilerden tahsil etmekle mümkün olabilir. Ehlinden alınmadığı takdirde rivayetin tashifatında güvenilirlik tam olarak sağlanmış olamaz.

2.2.11. Râvilerin Beldelerinin Bilgisi (Ma'rifetü Buldâni Ruvâti'l-Muhaddisîn)

Araplar, bağlı oldukları kabileleri ile tanınırlardı. Ancak İslam'ın gelmesi ile yerleşim yerleri çoğalmaya başlayınca oturdukları beldeler ile anılmaya başlandılar. Râvi hususundaki önemli konulardan biri de onların yaşadıkları yerler ve şehirleridir. Bu konu hadis hâfızlarının şiddetle ihtiyaç duydukları ve hadis ilmi açısından da önem arzeden bir konudur. Hadislerin kabul ve reddi açısından isnadda bulunan râvilerin isim benzerliklerinden dolayı oluşabilecek karışıklığın rahat bir şekilde giderilmesi için intisap edildikleri beldelerinin bilinmesi büyük rol oynar. Hâkim, bu yerlere yapılan nispetlerde zaman zaman büyük ilim ehlinin de hataya düştüğünü ifade etmektedir. Bundan dolayı bazı âlimler bu konu hakkında mustakil eserler telif etmişlerdir. Zehebî, bu konu ile ilgili "el-Emsâr Zevati'l-Âsâr" başlığı ile kaleme aldığı risalesinde, ilmî şehirlerin tarihlerini, ilmin ve âlimlerin yetiştiği beldeleri zikretmiştir. Sahâvî de, buna basit ziyadelerle eklemeler yapmıştır. Hâkim, özellikle sahabe tertibi bölümünde İbn Sa'd'ın *Tabakâtü'l-Kübrâ*'sını dikkate alarak bu başlığı ele almıştır. İbn Sa'd önce şehirleri ve her şehirde yaşayan sahabeyi daha sonra da bu şehirde yaşayıp onlardan rivayette bulunanları sıralamıştır. Hâkim de bunların bir kısmından bahsetmiştir. [637] İlk olarak Medine'de kalmaya teşvik edici Câbir b. Abdullah'tan gelen rivayeti nakletmiştir. "Bu iş (ilim) ilk başladığı gibi tekrar

[636] Bkz. Hâkim, **Ma'rife**, s. 315; Hatîb el-Bağdâdî, **Telhîsû'l-Müteşâbih fi'r-Resm ve Himâyetu ma Eşkele minhu an Bevâdiri'l-Tashîfi ve'l-Vehm** (thk. Sekîne eş-Şehâbî), Dar Talâs, 1985, Dımeşk, s. 1-1055; İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 245.

[637] İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, c. 1, s. 11; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 447; es-Sahavî, **el-İ'lan ve't-Tevbih limen Zemme Ehle't-Târih,** Müessesetü'r-Risâle, 1986, Beyrût, s. 184-189.

Medine'ye dönecektir…"[638]Daha sonra Hâkim, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Medine'den ayrılan sahabenin yerleştikleri yerleri zikretmiş ve râvilerin beldelerini üç ara başlık altında incelemiştir. Her bölümde hadisleri senedleri ile birlikte verirken her râvinin bağlı olduğu beldeyi de belirtmiştir.[639]

Hâkim'in, bahsettiği sahabenin bir kısmı şunlardır: Kûfe'de oturanlar: Ali b. Ebî Tâlib, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Abdullah b. Mes'ûd, Habbâb b. Eret, Selmân el-Fârisî, Ammâr b. Yâsîr, Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi sahabenin ileri gelenleri. Hâkim, üçyüz kırkbir senesinde ilk kez Kûfe'de bulunduğunu ve Ebü'l-Hasan eş-Şeybânî'nin kendisine sahabe mescidini gösterdiğini, bunun yanında birçok mescit gezip gördüğünü ifade etmiştir.[640]

Mekke'de olan sahâbîler: Ebû Rabîa el-Mahzûmî'nin iki oğlu olan Ayyâş ve Abdullah, Hâris b. Hişâm, İkrime b. Ebî Cehl, Abdullah b. es-Saib el-Mahzûmî.

Basra'da olan sahâbîler: Utbe b. Gazvân, İmrân b. Husayn, Ebû Berze el-Eslemî, Mu'kıl b. Yesâr, Abdurrahman b. Semûre ve Enes b. Mâlik.

Mısır'da olan sahabeler: Ukbe b. Âmir el-Cühenî, Amr b. el-Âs, Abdullah b. Amr, Harice b. Huzâfe, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Muâz b. Enes.

Şam'da olan sahâbîler: Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Bilâl b. Rebâh, Ubâde b. es-Sâmid, Muâz b. Cebel, Sa'd b. Ubâde, Ebü'd-Derdâ, Muâviye b. Ebî Süfyân, Şeddâd b. Evs.

Cezire'de olan sahâbîler: Adî b. Âmire el-Kindî, Vâsıba b. Ma'bed el-Esedî, Velîd b. Akabe b. Ebî Muayt.

Horasan'da olan sahâbîler ise Büreyde b. Huseyb el-Eslemî, Ebû Berze el-Eslemî, Hakem b. Amr el-Gifârî, Abdullah b. Hâzim el-Eslemî.

Hâkim, Medine'de olanlardan bahsederken orada sahabeden ziyade tâbiîn ve etbâinden olanları zikretmiştir. Hişâm b. Urve b. ez-Zübeyr, Muhammed b. İshâk b.

---

638 Ahmed, **Müsned**, c. 1, 181; Müslim, Hac, 2; Hâkim, **Ma'rife**, s. 268-269; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 247-249; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 2, s. 234-235.
639 Hâkim, **Ma'rife**, s. 270-272.
640 Hâkim, **Ma'rife**, s. 270-272.

Yesâr, İsmail Sâlim el-Esedî, Ebû Hanîfe el-Fakîh ve Şeybân b. Abdurrahman en-Nahvî bunların bazılarıdır.

Hâkim bu isimleri ve yaşadıkları beldeleri belirttikten sonra ikinci kısım olarak nitelendirdiği bölümde de râvilerin beldelerini rivayetler üzerinden örnekler vererek izah etmeye çalışmıştır.

اخبرنا إبراهيم بن عصمة العدل قال حدثنا ابي قال ثنا عبدان بن عثمان قال ثنا أبو حمزة عن إبراهيم الصائغ عن ابي الزبير عن جابر قال رسول الله صلي الله عليه وسلم : من مات لا يشرك بالله شيئا دخل الجنة" "Her kim Allah'a şirk koşmadan ölürse cennete girer."[641] Hâkim bu rivayette bulunan râviler hakkında Câbir b. Abdullah'ın Kubâ ehlinden ve Medineli, Ebü'z-Zübeyr'in ise Mekke'li, İbrahim es-Saiğ, Ebû Hamza ve Abdân'ın Mervli, hocası İbrahim b. Isme el-Adl ve babasının ise Nîsâburlu olduğunu ifade etmiş;[642] bu rivayetleri verdikten sonra her hadis hâfızının da bu minvalde çalışma yapmasını vurgulamıştır.[643]

Üçüncü kısımda ise bir muhaddisin kendi asıl beldesinden uzaklaşıp uzun bir süre kaldığı belde ismi ile anılmasıdır ki Hâkim bu durumu bilmeyi ilmin inceliklerinden saymıştır.

اخبرنا ابو النضرالفقيه قال حدثنا الفضل بن عبد الله اليشكري قال حدثنا مالك بن سليمان قال حدثنا عيسي الرازي عن الربيع بن انس عن عبد الله بن مغفل المزني قال : شهدت النبي صلي الله عليه وسلم نهي عن نبيز الجر وانا شهدته حين رخص فيه وقال "اجتنبوا المسكر"... Sarhoş edici şeylerden sakınınız."[644] Hâkim, hadisin senedinde geçen râvilerden Râbi' b. Enes'in tâbiînden olup Basralı olduğunu söylemiştir. Ancak Merv'de oturduğu için oraya nisbet edildiğini ifade etmiştir. İsa b. Mahân Ebû Ca'fer er-Râzî ise Kûfeli'dir. Rey'e yerleşip burada vefat etmiştir. O da Rey'e nisbetle anılmıştır.

Hâkim, hadis râvilerinin beldelerinin bilinmesini, hoca ile öğrenci münasebetini tespit etmek ve râviler üzerinde oluşan bazı bölgesel özelliklerin hadisin durumu hususunda belirleyici rol oynaması açısından önem arzettiğini belirtmektedir. Yine bunun önemine binaen diğer bazı rivayetlerde olduğu gibi

641 Buhârî, Cenaiz, 89; Müslim, İman, 94-95.
642 Hâkim, **Ma'rife**, s. 273.
643 Hâkim, **Ma'rife**, s. 273-275.
644 Ahmed, **Müsned**, c. 4, s. 87;.Ebû Dâvûd, Eşribe, 5; Ahmed, **Müsned**, c. 4, s. 87.

râvilerin doğdukları yerlerle değil de uzun süre yaşadıkları yerle anıldıklarını ispatlamak amacı ile rivayetlerle bu konuyu delillendirmiştir.

Râvilerin kimliklerinin karıştırılma nedenlerinden biri de râvilerin kabile, belde, isim, künye ve mesleklerindeki benzerliklerdir. Bu da bize hadislerin sıhhatini tespit etmek ve isnadda ittisalin olup olmadığını bilmek için önemli bilgiler vermektedir.

2.2.12. Râvilerin Künyelerinin Bilgisi (Ma'rifetüKünâ'l-Muhaddisîn)

Hadislerin sıhhatinin tespit edilebilmesi için isnadların doğru şekilde incelenmesi gerekir. Elbette ki isnad, hadisi rivayet eden râvinin güvenilir olup olmadığı ve senedinde ittisalin bulunup bulunmadığı şeklinde bir çalışma ile incelenebilir. Bu incelemede isnadda bulunan râvilerin kimliklerinin doğru okunması ve hadis rivayetine ehliyetli olup olmadıklarının araştırılması gerekir. Arap alfabesinde sesli harflerin ve noktaların olmaması isimlerin farklı okunmasına sebebiyet verdiğini daha önce de belirtmiştik. Râviler arasında isim, künye, lakap ve nisbelerinin yazılışlarının aynı olmasına "mü'telif", okunuşlarının farklı olmasına da "muhtelif" denilmektedir.[645] Hadis ilminde râviler bazen isim ve künyeleriyle, bazen de isim ve lakaplarıyla zikredilmiştir. İsimleri ile nam kazanmış râvilerin künyelerinin, künyeleriyle nam salmış olanların da isimlerinin bilinmesi, râvilerin birbirleri ile karıştırılmasını önlemek adına son derece önemlidir. Künye ve isim hakkında derin bilgiye sahip olmayanlar nakilde bulunurlarken yanılabilirler. Dolayısıyla bazı isnadlarda isim ve künye beraberce zikredildiğinde ikisinden birini bilmeyen kimse ayrı kişiler olduğu zannıyla isim ve künyeyi birbirinden ayrı olarak kaydedebilir. Bu nedenle benzer problemlerin, yanılgıların ve yanlışların önüne geçmek için hicrî üçüncü asırdan sonra "el-Esâmî ve'l-Künâ" ya da "el-Künâ" adıyla müstakil eserler telif edilmiştir. Hadis usulü kitaplarında da bu konu "el-Esâmî ve'l-Künâ" başlığı adı altında ele alınmıştır. [646] Bütün bu çalışmalar hadisin temelini teşkil eden isnadın sıhhatinde herhangi bir karışıklığın meydana gelmemesi ya da

[645] İbn Mâkulâ, **el-İkmal fi Ref'il-İrtiyâb ani'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif fi'l-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Ensâb** (thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî), 1963, Haydarâbâd, c. 1, s. 23; Kemal Sandıkçı, "Mü'telif ve Muhtelif", **DİA**, c. 32, s. 191-192.

[646] İbn Hacer, **Şerhu Nuzhet'in-Nazar**, s. 258; Uğur, "Esmâ ve Küna", **DİA**, c. 11, s. 419-420; Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 100.

meydana gelen karışıklıkların düzeltilmesi amacını gütmektedir.Hâkim'in, kendi asrına kadar sahabe, tâbiîn, etbâu't-tâbiîn ve muhaddislerin künyelerinin semâ yoluyla tespitine dair bir çalışma yaptığı görülmektedir. Bu çalışmasında râvileri tabakalarına göre gruplandırmıştır.[647]İbnü's-Salâh da isim ve künyelerin rağbet gören bir ilim dalı olduğunu ifade etmiş ve kısımlara ayırarak değerlendirmiştir.[648]

Hz. Peygamber kendi isminin kullanılabileceğini buna karşılık künyesinin kullanılmaması gerektiğini belirtmiştir. Sadece amcasının oğlu Hz. Ali'ye bu ruhsatı tanımıştır.[649] Bu alanda zikredilen bazı rivayetler ise şunlardır: انه قال : تسموا باسمي ولا بكنيتي"تكتنوا"İsmim ile isimlendirin fakat künyem ile künyelenmeyin"[650] "من تسمي باسمي فلا تكتني بكنيتي",İsmim ile isimlenen, künyem ile künyelenmesin",[651] لا تجمع بين اسمي ,"

[647] Hâkim, **Ma'rife**, s. 259.

[648] Birinci kısım: Künyeleri ile isimlendirilen ve künyelerinden başka ismi bulunmayanlardır. Bunlar da iki şekilde mütalaa edilir. İlk çeşidi; künye olarak kullandığı ismine ek olarak bir başka künyesi olup, Medine'de fukahâ-i seb'adan biri olan Ebû Bekir b. Abdurrahman b. el-Hâris b. Hişâm el-Mahzûm bu tür râvilerendir. Onun ismi Ebû Bekir, künyesi de Ebû Abdurrahman'dır. Diğer çeşidi ise ismi olan künyesinden başka künyesi bulunmayanlardır. Şerîk'ten rivayette bulunan râvi Ebû Bilâl el-Eş'arî gibi. İkinci kısım: Künyesi ile bilinen ve tespit edemediğimiz bir isminin bulunduğu veya kesinlikle bir isminin bulunmadığı bilinmeyen kişilerdir. Sahâbî Ebû Ünâs el-Kinânî, Hz. Peygamber'in âzadlı kölesi Ebû Müveyhibe bunlardan bazılarıdır. Üçüncü kısım: Bir künye ile lakaplanıp bu künye dışında isim ve künyeleri olanlardır. Ebû Turâb, Ali b. Ebî Tâlib ismi, Ebü'l-Hasan ise künyesidir. Bu lakabı Hz. Peygamber şöyle buyurarak vermiştir: "Kalk Ebû Turâb!" Dördüncü kısım: İki veya daha fazla künyesi olanlardır. Abdülmelik b. Abdulaziz b. Cüreyc'in Hâlid ve Ebû Velîd olmak üzere iki künyesi vardır. Beşinci kısım: Künyesi hakkında ihtilaf olduğu için ismi bilindiği halde kendisi için ihtilaf edilen iki veya daha fazla künyesi olanlardır. Hz. Peygamber'in çok sevdiği Üsâme b. Zeyd'in künyesi Ebû Zeyd denildiği gibi Ebû Muhammed olduğu da söylenmiştir. Altıncı kısım: Künyesi bilindiği halde isminde ihtilaf edilenlerdir. Ebû Basrâ el-Gifârî'dir. İsminin Cemil b. Basrâ olduğu söylenmiştir. "Humeyl" olduğu da söylenmiştir. Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ el-Eş'arî'nin, ilim ehlinin çoğunluğuna göre ismi "Âmir", İbn Muîn'e göre ise "Hâris'tir." Yedinci kısım: İsim ve künyesinde her ikisinde de ihtilaf edilmiş olmasıdır. Bunlar da pek nâdirdir. Hz. Peygamber'in mevlâsı "Sefine" isminin "Umeyr" ya da "Salih" olduğu söylenmiştir. Başka bir görüşe göre "Mihrân" künyesi ise Ebû Abdurrahman veya Ebü'l-Bühterî olduğu da söylenmiştir. Sekizinci kısım: Künye ve isimleri hakkında ihtilaf edilmeyip bu isim ve künyeleri ile tanınıp meşhur olanlardır. Ebû Abdillah lakabıyla anılan mezhep imamları Mâlik, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Süfyân es-Sevrî, Ebû Nû'man b. Sâbit ve daha birçok âlimlerdir. Dokuzuncu kısım: İsmiyle değil de künyesi ile meşhur olan, bununla beraber hadis âlimlerinin yanında ismi de meçhul olmayanlardır. Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c. 2, s. 1322; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs**, s. 349-354;

[649] Hz. Ali'ye tanımış olduğu ruhsattan dolayı Hz. Peygamber daha hayatta iken dünyaya gelecek olan çocuğuma ismini ve künyeni takayım mı? diye sorduğunda o da "Evet" diye cevap vermiştir (Bkz. Ahmed, **Müsned**, c. 6, 151-186; Buhârî, Edeb, 850-851;; Ebû Dâvûd, Edeb, 4; Tirmizî, Edeb, 4; Dülâbî, Muhammed b. Ahmed b. Hammâd b. Said b. Müslim el-Ensârî, **el-Kunâ ve'l-Esmâ** (thk. Ebû Kuteybe el-Ferâyâbî), Dar İbn Hazm, 2000, Beyrut, c. 1, s. 4; Fadime Kavak, "Arap Kültüründe Künyelenme Geleneği ve Çöl Faunası Üzerindeki Yansımaları", Makale, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s. 1-39.

[650] Ahmed, **Müsned**, hn. 13958; Buhârî, Edeb, 106; Müslim, Edeb, 1; Ebû Dâvûd, Edeb, 4; Hâkim, **Ma'rife,** s. 266.

[651] Ahmed, **Müsned**, c. 2, 312, 455; Ebû Dâvûd, Edeb, 4; Hâkim, **Ma'rife**, s. 267.

وكنيتي“İsmim ile künyemi bir arada kullanmayın”.[652] Künye ile alakalı bir diğer rivayet de şudur: Hz. Peygamber Hz. Âişe validemize “künyelenmek istemezmisin” diye sorduğunda? Âişe de (r.ah.) “kiminle Ya Rasulellah” diye sormuştur. Hz. Peygamber de “Ummü Abdillah diye künyelen çünkü teyze anne gibidir” diyerek bununla künyelenmesini istemiştir. Abdullah, Hz. Âişe'nin kız kardeşi Esmâ'nın, Abdullah b. Zübeyr'den olan oğludur.[653]

Hâkim künyenin meşruluğuna dair naklettiği rivayetlerden hareketle künye bilgisinin eksikliğinin beraberinde senedlerde ciddi problemler meydana getirir. Çünkü isnadlarda isim ile künye beraber zikredildiğinde ikisinden birini bilmeyen kişi farklı şahıslar olduğu zannıyla isim ve künyeyi biribirinden ayırmaya çalışabilir. Bazen de bir râvinin ismi ile künyesi arasına yazıcının dikkatsizliği yüzünden ”عن“ lafzının yazılması aynı kişinin birbirinden rivayette bulunan iki ayrı kişi olarak zannedilmesine yol açabilir.[654]Râviler hakkındaki bu tür yanlışların önüne geçmek için Hâkim'den önceki dönemlerde olduğu gibi kendisi de bu alan ile ilgili önemli çalışmalar yapmış, meselenin ehemmiyetine binaen Hz. Peygamber'den rivayetler naklederek konuyu delillendirmiş ve sahabe, tâbiîn ve etbâu't-tâbiînden olanların künyelerini nakletmiştir.

Hâkim, sahabe ve tâbiînin künyeleri ile ilgili örneklerle bilgi vermiştir. Ancak örnek teşkil etmesi açısından bunlardan bazılarını zikretmekle iktifa edeceğiz. Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yâkub→ Abbas b. Muhammed ed-Dûrî → Yahyâ b. Maîn'in şöyle dediğini nakleder: “Künyesi Ebü'l-Hamrâî”olan kişi sahâbîdir, ismi de Hilâl b. el-Hâris'tir. Abdullah b. Vehb'in künyesi de “Ebû Sinân”, “Ebû Tâlib”in ismi de Abdu Menâf'tır, fakat muhaddislerin yanında künyesi isminin yerine kullanılmıştır.[655]

Hâkim, Hârun b. Riyâb'ın künyesinin “Ebû Bekir” olduğunu Hz. Âişe'den “Ebû Huzeyfe” künyesiyle rivayet eden kişinin isminin ise “Seleme b. Suheyb” ya da

[652] Yukarıda Enes b. Mâlik'ten, Câbir'den ve Ebû Hüreyre'den gelen rivayetler muttefekun aleyh olup, Ahmed, **Müsned**, c. 2, 433; c. 3, 450; c. 5, 364; Buhârî Buyu', 49; Müslim, Edeb, 1; eserlerinde zikretmişlerdir. Hâkim, **Ma'rife**, s. 267.
[653] Ahmed, **Müsned**, 6/186; Hâkim, **Ma'rife**, s. 268.
[654] Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 100.
[655] Hâkim, **Ma'rife**, s. 259-260.

"İbn Suheybe" olduğunu belirtmiştir.[656]Etbâu't-tâbiînden olanlara "Ebû Ubeydillah", Târık b. Şihâb'ın da "Ebû Abdillah" gibi künyelenmeleri bunlara verilecek bazı örneklerdendir.[657]

Hâkim ayrıca birçok ilim ehlinin tanımadığı muhaddislerin farklı künyelerle anılmalarına örnek olarak da şunları zikretmiştir: el-Muerric b. Amr'ın künyesi "Ebû Feyd"dir. Muhammed b. Amr b. Alkame'nin künyesi "Ebü'l-Hasan", Kays b. Sa'd el-Mekkî'nin künyesi "Ebû Ubeydullah"tır.[658]

2.2.13. Muhaddislerin Lakaplarının Bilgisi (Ma'rifetü Elkâbi'l-Muhaddisîn)

Arapça bir kelime olan lakabı, lügatçılar "nebez" olarak açıklar. Nebez, "bir kimsenin gizli kalmasını istediği bir ayıbıyla çağırılma"mânasına gelir. Ancak daha sonraki dönemlerde "sıfat, vasıf" olarak anlam kazanan ve genellikle "kişinin severek aldığı, onu toplum içinde yücelten ad" mânasındaki na't da lakap karşılığında kullanılmaya başlanmıştır.[659]Kur'an'da lakap örneklerini görmek mümkündür. Kur'an'da "*Zülkifl*" ve "*Zülkarneyn*" olarak geçen isimler aslında birer lakaptır. "*Mesih*"[660] Hz. Îsâ'nın, "*Zunnûn*"[661]Hz. Yunus'un,"İsrâil"[662] de Hz. Yâkub'un lakabı olarak zikredilmektedir. Hz. Peygamber de gençlik yıllarında dürüstlüğünden ve güvenilirliğinden dolayı kendi kavmi tarafından "el-Emîn" lakabıyla anılmıştır. Peygamberlikten sonra da Kur'an onu "*en-Nebiyyü'l-ümmî*", "*Hâtemu'n-nebiyyîn*", "*Hâtemu'l-enbiyâ*", "*Seyyidu'l-mürselîn*" gibi lakaplarla anmaktadır.[663]

Hadis ilminde ise, ikinci yüzyıldan sonra râvi sayısının artması ve isimlerin çoğalmasıyla birlikte özellikle ricâl ilmine lakap bilgisi dâhil olmaya başladı. Hadis âlimleri râvilerin doğru olarak bilinmesi, özellikle isim ve künyelerinde benzerlik olanların birbirine karıştırılmaması açısından lakap bilgisi üzerinde durmuşlardır. Böyle olmakla birlikte râvilere verilen lakaplar da bazen isim zannedilerek

656 Hâkim, **Ma'rife**, s. 261-262.
657 Hâkim, **Ma'rife**, s. 263-264.
658 Hâkim, **Ma'rife**, s. 265-266.
659 İbn Hacer, **Şerhu Nüzheti'n-Nazar**, s. 260; Bozkurt, Nebi, "Lakab", **DİA**, c. 27, s. 65-67.
660 Âli İmran 3/45; en-Nisâ 4/157-171-172; el-Mâide 5/17-72-75.
661 El-Enbiyâ 21/87.
662 Âl-i İmrân 3/93.
663 Bozkurt, "Lakab", **DİA**, c. 27, s. 65-67.

karışıklığa neden olabilmiştir. Konunun önemine binaen bu alanda şöhret kazanan hadis ricâli için müstakil eserler telif edilmiştir.[664]İbnü's-Salâh da lakap bilgisini bir muhaddisin bilmesi gereken önemli hususlar arasında zikretmiştir.[665] Bu ilim bilinmediğinde bazen ismin lakap, lakabın ise isim zannedildiği ya da her ikisinin ayrı ayrı şahıslar olduğu kanaati de hâsıl olmuştur.[666]İbnü'l-Medînî'nin de içlerinde bulunduğu bir grup büyük hadis hâfızı bu gibi hatalara düşebilmişlerdir. Bu âlimler Süheyl'in kardeşi Abdullah b. Ebî Sâlih ile Abbâd b. Ebî Sâlih'i ayrı görüp bunları farklı iki kişi olarak kabul etmişlerdir. Oysaki Abbâd, hadis imamlarının ittifakıyla Abdullah b. Ebî Sâlih'in lakabı olup, kardeşi değildir.[667]

Bununla birlikte zikredilen bazı lakapların hangi nedenlerle kullanıldığının bilinmesi de bazen sahibi hakkında yanlış karara sevkedebilmiştir; Abdullah b. Daîf gibi. Bu, râvinin bedenen zayıf olması sebebiyle verilmiş bir lakaptır. Bu durumdan habersiz kişi, "Daîf" ten kastın râvininrivayetlerinde zayıf olduğu zannı gibi bir problemle karşılaşabilir. Böyle bir problem hadisin sıhhatine etki edeceğinden, usul konuları arasında ele alınmıştır.

Hâkim, yukarıda örneğini verdiğimiz İbn el-Medînî'nin de içine düştüğü yanılgının önüne geçmek için sahâbînin ve diğer tabakada olan râvilerin nasıl lakaplandıklarını örneklendirmiştir. İbnü's-Salâh ve Suyûtî de aynı çizgide hareket ederek onlar da bu konuyu örneklerle izah etmeye çalışmışlardır.

İslam'da ilk olarak lakap ile tanınan kişi Hz. Ebû Bekir es-Sıddık olup, ona "Atik" denilmiştir. Ancak Hâkim, Hz. Ebû Bekir'e bu lakabın niçin verildiğinin bilinmemekle beraber bazıları, mânasından hareketle ona "Atik" denildiğini söylemiş, bazıları da "Atikullah" demişlerdir diye nakleder.[668] Zikrettiğimiz örnekte bazen niçin lakap takıldığı bilinmese de daha sonra kaleme alınan eserlerde

---

[664] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Faradî, Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Bekir Ahmed b. Abdurrahman eş-Şirâzî, İbnü'l-Felekî, İbn Hacer el-Askalânî, Şeyh Abbas el-Kummî ve Suyûtî gibi âlimler müstakil eserler yazmışlardır. Kettânî, **er-Risaletu'l-Mustatrafe**, s. 244-245.

[665] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis**, s. 204.

[666] Hâkim, **Ma'rife**, s. 289; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 359; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi,** c. 2, s. 253; İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-nazar**, s. 266.

[667] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c. 2, s. 1336; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 359-362.

[668] Hâkim. **Ma'rife**, s. 289-290.

lakaptakma sebepleri tek tek izah edilerek belirtmeye çalışılmıştır.[669] Hz. Ali "Ebû Turab" olarak lakaplanmıştır. Hâkim, onun "Ebû Turab" diye isimlendirilmesinin sebebini anlatan bir rivayet nakletmiştir. Sahabelerin bir kısmı lakaplarla anılmışlardır. Diğer bazı sahâbîler de isimleri bilindiği halde ilim ehli tarafından "Zu'l-Yedeyn", "Zu'ş-Şimaleyn", "Zu'l-Gurre", "Zu'l-Esâbi'" gibi lakaplarla tanınmışlardır. Bunlarla beraber tâbiîn ve etbâu't-tâbiînden lakaplarla tanınanlar da olmuştur. Yezid b. Mutarrif "er-Rişk"[670], Ubeyd b. Hatim "el-İcl", Salih b. Muhammed "Cezere", Hüseyin b. İbrahim de "Şemhasa" gibi lakaplarla tanınan zatlardır.[671]

Özetle Hâkim, ricâl ilminde önemli bir yere sahip olan lakap ilmini örnekler vererek zikretmiştir. Hadis ilminde lakaplarıyla tanınan râvilerin sayısı epey fazladır. Bazen râvilerin aldıkları lakaplar ismin yerine geçmekte ve hatta bazen râvinin asıl ismini bile unutturmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere isnadlarda bir râvinin bazen ismi bazen de lakabıyla zikredilmesi, künyede olduğu gibi bilmeyen kimseyi iki farklı kişiden söz edildiği yanılgısına sevkedebilir. Aynı şekilde mevzu bahis olan bazı lakapların hangi nedenlerle kullanıldığının bilinmemesi, sahipleri hakkında yanılmalara neden olabilmiştir; Abdullah b. Daîf gibi. Daîf, bedenen zayıf olmak demektir. Bu durumdan habersiz kişi, "Daîf"' ten kastın râvininrivayetlerinde zayıf olduğu yanılgısına düşebilir. Böyle bir problem hadisin sıhhatine etki edeceğinden, bu gibi çalışmalar usul konuları arasında önemli bir yer almıştır.

2.2.14. Mevâli Râviler

Mevâli, **s**özlükte "koruyucu, yardımcı sahip, dost; âzad eden efendi; âzad edilen köle" mânasında kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de "*akraba*"[672]"*dostlar*"[673]"*mirasçılar*"[674] mânasında üç âyette geçmektedir. Hadislerde

[669] Ebû Bekir eş-Şirâzî (ö. 411), Ebü'l-Fadl el-Felekî (ö. 427), İbn Cevzî ve Şeyhu'l-İslam İbn Hacer, Endulüslü muhaddis Ebü'l-Velîd b. el-Faradî gibi âlimler bu konuda eser telif etmişlerdir. Şirâzî'nin *el-Elkâb ve'l-Kunâ'*sı İbn Hacer ve el-Felekî'nin eserlerinden önce telif edilmiş bu sahada yazılanların en üstünü olan faydası çok tek ciltlik bir eserdir. İbn Hacer de kendinden önceki eserleri biraraya getirerek bazı eklemelerle beraber kitabına *Nuzhetu'l-Elbâb* adını vermiştir. Suyûtî de bu alanda *Keşfu'n-Nikab ani'l-Elkâb* bir eseri bulunmaktadır. Kettânî, **er-Risâletu'l-Mustatrafe**, s. 244.

[670] Büyük sakallı.

[671] Hâkim, **Ma'rife**, s. 211.

[672] Meryem 19/5.

[673] Ahzab 33/5.

ise mevlâ ve mevâlikelimelerinin sözlük anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.[675] Mevlâ, özgürlüğüne kavuşturulmuş köle, kölesini özgürlüğüne kavuşturan sahibi ya da Arap olmayanlar olarak tanımlanmıştır.[676]

Mevâli terim olarak İslam'ın ilk fetihlerinden sonra kendi istekleriyle Müslüman olan, çoğunluğunu doğu İranlılar ve Türkler'in, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberîler'in, Mısır'da Kıptîler'in oluşturduğu Arap olmayan Müslümanlar'ı ifade eden gruptur.[677]

Bir şahsın ya da kabilenin mevlâsı olmanın başlıca dört şekli vardır:

1. Âzadlı kölesi olma. Mevâlinin büyük bir çoğunluğunun bu gruptan olduğu ifade ediliyor.
2. İslam'a girmesi için vesile olma. Bu da "Velâu'l-İslam" olarak bilinir; Buhârî'nin Cu'fî'ye nisbeti gibi.
3. Antlaşma yapma yoluyla oluşan mevlâdır. İmam Mâlik b. Enes'in Teymî'ye nisbesi de böyledir.[678]
4. Bir diğer madde de birisiyle uzun zaman birlikte olma şeklidir (velâu'l-musâhabe). Mikseme Mevlâ İbn Abbas denilmesi gibi. Ancak "mevlâ" denilen kişinin hangi gruba girdiği rivayetlerle belirtilmiş ise bilinebilir. Bunun daha sonradan tespiti neredeyse mümkün olmamaktadır.[679]

Hâkim, mevâli olarak ele alıp izah etmeye çalıştığı konuyu üç bölüm olarak incelemiştir. İlk olarak Hz. Peygamber'in mevâlisi olarak naklettikleridir. Bunlar "Şükrân", "Sevbân", "Ruveyfî","Zeyd b. Hârise", "Enese", "Ebû Kebşe", "Ebû Râfi'", "Ebû Muveyhibe", "Damre", "Selman", "Sefine", "Mihrân" gibi olan sahâbîlerdir.

---

674 Nisâ 4/33.
675 İsmail YİĞİT, "Mevâlî", **DİA**, c. 29, s. 424-425; Wensinck, **el-Mu'cem**, "vly" md; Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 182.
676 Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 182.
677 Yiğit, "Mevâlî", **DİA**, c. 29, s. 424-426.
678 Eren, **Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları**, s. 171.
679 Sahâvî, **Fethu'l-Müğîs**, c. 3, s. 297.

Daha sonra tâbiînden ve Müslüman âlimlerden olan mevâlileri zikrederek Zührî'nin şöyle dediğini örnek olarak nakletmektedir: Abdülmelik b. Mervân'ın yanına gittim. Bana: "Nereden geliyorsun ey Zührî!" dedi. Ben "Mekke'den" dedim. O, "Oranın halkına ilimde liderlik yapmak üzere kimi geride bıraktın" diye sordu. Ben "Atâ b. Ebî Rebâh" dedim. O, "O Araplar'dan mıdır, yoksa mevâliden mi?" diye sordu. Ben, "Mevâlidendir" dedim. O, "Öyleyse onlara ne ile liderlik yapacak?" diye sordu. Ben, "Diyânet ve rivayetle" dedim. O, bunun üzerine "Şüphesiz diyânet ve rivayet ehli olan liderlik yapmaya layıktır" dedi. Devamla "Yemen ehline kim liderlik yapıyor?" diye sordu. Ben, "Tâvus b. Keysân" dedim. Bunun üzerine o, "O Araplar'danmıdır, yoksa mevâliden mi?" diye sordu. Ben "Mevâlidendir" deyince o, "öyleyse onlara ne ile liderlik yapacak?" diye sordu. Ben, Atâ'nın liderlik yaptığı şey ile (yani diyânet ve rivayetle)" dedim. O, "Uygundur" dedi. Sonra "Mısır ehline kim liderlik yapıyor?" diye sordu. Ben, "Yezid b. Ebî Habîb" dedim. "Araplar'dan mıdır, yoksa mevaliden mi?" diye sordu. Ben, "Mevâlidendir" dedim. "Şam ehline kim liderlik yapıyor?" diye sordu. Ben "Mekhûl" dedim. O, "Araplar'dan mıdır yoksa mevâliden mi?" diye sordu. Ben, "Mevâlidendir. Nûbiyy bir köle idi. Huzeyl'den bir kadın onu âzad etti" dedim.Sonra "Cezire ehline kim liderlik yapıyor" diye sordu. Ben, "Meymun b. Mihrân" dedim. O, "Araplar'dan mıdır yoksa mevâliden mi?" diye sordu. Ben, "Mevâlidendir" dedim. "Horasan ehline kim liderlik yapıyor" diye sordu. Ben, Dahhâk b. Muzâhim" dedim. O, "Araplar'dan mıdır yoksa mevâliden mi" diye sordu. Ben, "Mevâlidendir" dedim. "Basra ehline kim liderlik yapıyor?" diye sordu. Ben, "Hasan b. Ebî'l-Hasan" dedim. O, Araplar'dan mıdır yoksa mevâliden mi" diye sordu. Ben, "Mevâlidendir" dedim. Sonra bana "Yazıklar olsun sana. Kûfe ehline kim liderlik yapıyor?" diye sordu. Ben, "İbrâhim en-Nehaî" dedim. O, "Araplar'dan mıdır yoksa mevâliden mi?" diye sordu. Ben, "Araplar'dandır" dedim. Bunun üzerine "Yazıklar olsun sana ey Zührî! Benden kurtuldun. Vallahi mevâli, Araplar'a liderlik edecek ve Araplar altlarında oturduğu halde onlar da minberlerin üzerinden onlara hitap edecekler" dedi. Ben de "Ey Emîrü'l-Mü'minin! Bu, Allah'ın emri ve dinidir. Kim onu koruyup gözetirse lider olur, kim de zayi ederse düşer" dedim.[680] Bu rivayeti değerlendiren İbnü's-Salâh, Süleyman b. Yesâr dışında Şa'bî, Nehaî ve İbn Museyyeb gibi fukaha-ı seb'âda meşhur olan Arap âlimlerin de bulunduğunu

[680] Hâkim, **Ma'rife**, s. 277; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 444-446; İbn Kesîr, **İhtisâru Ulumi'l-Hadis**, s. 247.

ifade etmiştir. İbn Hallâd da Asmaî'den şöyle nakletmiştir: Abdülmelik b. Mervân Mescid-i Haram'da farklı âlimlere ait ilim halkalarını görünce Kureyş'in ileri gelenlerini toplayarak şöyle dedi: "Ey Kureyş halkı! Allah (c.c.) bu dinle Hz. Muhammed (s.a.v.) vasıtasıyla size lutufta bulundu. Ancak siz küçük gördünüz fakat Farslar buna sahip çıktı." Orada bulunanlar arasından sadece Ali b. Hüseyin Abdülmelik'e şöyle cevap verdi: "Bu Allah'ın bir faziletidir dilediğine verir."[681]

Üçüncü olarak da; Hâkim zikrettiği rivayetlerden hareketle hadisçilerin mevâli olan râvileri temyiz kabiliyetinin bilinmesi gerektiğini ifade eder. Bu kısımda naklettiği ilk hadiste Bahr es-Sakâ → Zührî → Saîd b. Müseyyeb → Ebû Hüreyre rivayetinin senedinde bulunan Bahr b. Sakâ adlı kişinin, Bahr b. Kuneyz es-Sakâ olduğunu belirtmiştir. Kuneyz'in de köle olduğunu ifade etmiştir. Yine bu kısımda naklettiği diğer iki rivayette bulunan râviler Arap, Ebû Hâzim ve Râşid Ebû Muhammed ise köledirler. Hâkim, "Ebû Hâzim" künyesi ile bilinen kişinin "Seleme b. Dînar" ve "Râşid Ebû Muhammed" künyesi ile bilinen kişinin ise, "Râşid b. Necîh el-Himmânî"' olduğunu ifade etmiştir.[682]

Yukarıda naklettiğimiz bilgiler doğrultusunda mevâlinin hadis usulü ilminde bağlı olduğu kabileye nisbet edilmesi hasebiyle (Kureyşli falan gibi) bazı sonuçlar doğurabilir. Çünkü mevâlinin bir kısmı aslında nisbet edildiği kabilenin âzad edilmiş kölesidir. İfadenin genel oluşuna bakılarak kişinin o kabileden olduğu zannedilebilir.[683] Dolayısıyla şer'î hükümler arasında devlet başkanlığı (el-İmâmetu'l-uzmâ), nikâhta denklik vb. gibi nesebin şart koşulduğu durumlarda birtakım yanlışların oluşma ihtimalinin önüne geçmek için mevâli konusunun bilinmesi elzemdir.

2.2.15. Akran Olan Râvilerin Rivayetlerinin Bilgisi (Ma'rifetüRivayeti'l-Akrân)

Akran rivayeti, yaşları birbirine yakın olan râvilerin birbirlerinden ya da tek taraflı bir şekilde rivayette bulunmalarıdır. Bunlardan sadece birinin diğerinden rivayette bulunması rivayetü'l-akrân, karşılıklı olarak rivayette bulunmaları da

681 Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, s. 243.
682 Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 553-555.
683 Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi,** c. 2, s. 1516.

"müdebbec" olarak değerlendirilir.[684]İbnü's-Salâh bu konuda Süleyman et-Teymî'nin akranı olan Mis'âr'dan rivayette bulunmasıyla birlikte, Mis'âr'ın Süleyman et-Teymî'den rivayetinin bilinmemesi örneğini zikrederek Hâkim ile aynı görüşte olduğu belirtmektedir.[685] İbn Hacer de, "Râvi ile kendisinden hadis rivayetinde bulunan kimse, yaş ve mülâkat gibi meselelerde birleşirlerse rivayetü'l-akrân yani aynı yaşta olanların rivayeti, râvi ile hocası birbirlerinden hadis rivayet ederlerse de müdebbec olarak isimlendirir."[686]

Irâkî, İbnü's-Salâh'ın müdebbec ile ilgili yaptığı tarife bazı itirazlarda bulunarak şöyle der: "Musannifin müdebbeci birbirlerinden hadis rivayet eden aynı yaşlardaki iki râvi ile sınırlandırması Hâkim'e tâbi olduğundandır. Çünkü Hâkim 'Akranların Rivayeti' olarak ele aldığı başlıkta şöyle der: İki akran yaş ve sened yönünden birbirine yakın oldukları zaman, üç kısım olarak ortaya çıkar. Bunların ilki, hocalarının 'müdebbec' olarak isimlendirdikleri kısımdır ki bu tür, akranların birbirlerinden, ikinci tür de akranlardan tek tarafın birinden rivayet etmesiyle müdebbecdir.""Hâkim'in ortaya koyduğu ve İbnü'-Salâh'ın da tâbi olduğu bu tariften anlaşıldığına göre müdebbec, iki akranın birbirinden rivayetidir. Fakat hakikatte bu böyle değildir. Müdebbec demek, iki râvi ister akran olsun ister biri diğerinden yaşça büyük olsun, birbirlerinden rivayette bulunmalarıdır. Ancak büyüğün küçükten rivayet etmesi halinde bu konu usul ilminde büyüklerin küçüklerden rivayeti bölümünde ele alınmıştır."[687]

Hâkim müdebbeci, kimliğini açıklamadığı bazı hocalarından almıştır. Onun asıl kastettiği kişi Dârekutnî'dir. Dârekutnî de onun hocalarındandır. Irâkî'nin ifade ettiğine göre bu terimi ilk kullanan kişi Dârekutnî olmuştur. Müdebbec ile ilgili ayrıntılı bir şekilde tek ciltlik bir kitap telif etmiş ve bu kitapta iki râvinin akran olmalarının şart koşulmadığını ifade etmiştir. Çünkü kitabında Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber'den, Hz. Peygamber'in Hz. Ömer'den, Sa'd b. Ubâde'nin Hz. Peygamber'den, Hz. Peygamber'in de Sa'd b. Ubâde'den ve bazı sahabenin bazı tâbiûndan, tâbiûnun da etbâu't-tâbiînden olan bazı rivayetlerine yer vermiştir.

---

684 Hâkim, **Ma'rife,** s. 295.
685 İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 315-318; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 222; Yücel, **Hadis Usûlü,** s. 102.
686 İbn Hacer, **Şerhu Nuhbeti'l-Fiker**, s. 82.
687 İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 316-317; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 223.

Bunlara ek olarak daha sonraki tabakalarda bu durum gözönünde bulundurulduğunda müdebbecin, birbirlerinden rivayet eden râvilerin akran olmalarının takyid edilmediği, aksine hükmün bundan daha geniş tutulduğu görülmektedir.[688]

Irâkî'ye göre, bu kısma müdebbec denmesinin sebebi, bu şekilde olan rivayetin güzel ve makbul olmasından kaynaklanıyor olmasıdır. Çünkü *el-Muhkem* müellifinin de ifade ettiği gibi debc; nakış ve tezyin demektir. "Dibâcetü'l-vech"ten yüzün güzelliğinin anlaşılması ve İbn Mes'ûd'un "el-Havamim"i (Hamimleri) "Dibâcu'l-Kur'ân"şeklinde isimlendirmesi gibi. Buna göre şayet müdebbecin bu anlamda kullanıldığı kabul edilirse, isnadda iki akranın ya da akran olmayanların birbirlerinden rivayet eden iki râvinin birleşmesidir.Birbirlerinden nakilde bulunan bu iki râviden bazen biri bazen ikisi de hâfız olabilmektedir. Bu vasıflardan dolayı âlî ve nâzil isnadlardan vazgeçilip tercih edildiği için bu isnadlarda bir tezyin ve tahsin oluşur. Yahya b. Maîn'in Ahmed b. Hanbel'den ve Ahmed b. Hanbel'in Yahya b. Maîn'den rivayetleri buna verilecek örneklerdendir. Akranların rivayetleri çok kez bilgileriyle temayüz etmiş ilim ehli arasında görülmektedir.[689]

Bütün bu izahlardan sonra müdebbecin yukarıda açıklanan anlamının tam zıddı bir anlama da işaret ettiği ileri sürülebilir. Şayet müdebbecde yer alan iki akran aynı tabakadan ve aynı dereceden olursa, birbirine benzeyen iki yanağa benzetilir. Buna da "dibâceteyn"denir ki bu takdirde anlam olarak Hâkim ve İbnü's-Salâh'ın müdebbeci iki akranla takyid etmelerindeki hikmete de uygun olur. Şayetrâviler akran ise, her biri bir derece, büyüğün küçükten rivayeti ise, iki derece düşmüş olur. Yahya b. Maîn'e göre nüzûl, yüzdeki bir leke gibidir. Ali b. el-Medînî ve Ebû Amr el-Müstemlî'nin ise, nüzûlün şu'm olduğunu ileri sürdükleri görülmektedir. Bundan hareketle müdebbec, isnad için bir medih alâmeti olmaktan ziyade zemme işaret eden bir isim olur. Onun için bu mânada "*reculun müdebbec"* denir ve "*kabihu'l-vech"* yani çirkin yüzlü anlamı kastedilir.[690]

Hâkim, kimi zaman bunda yaş konusunda bir yakınlık yoksa da isnadda yakınlık ile yetinmiş, yaşça ve isnad olarak akran olanları üç şekilde

[688] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 316-317; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 223.
[689] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 317.
[690] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 317; Koçyiğit, **Hadis Usûlü,** s. 222.

değerlendirdiğini söylemiştir. Ancak sadece iki çeşidini beyan etmiş ve örneklendirmiştir.

Birinci çeşit: Akran olan sahabenin birbirlerinden rivayette bulunmasıdır. Ebû Hüreyre ile Hz. Âişe, İbn Abbas ile Câbir b. Abdullah gibi sahâbîler birbirlerinden karşılıklı olarak rivayet etmişlerdir. Ebû Hüreyre'nin Hz. Âişe'den rivayette bulunduğu hadis şudur: عن عائشة رضي الله عنها : فقدت النبي ذات ليلة من الفراش فجعلت اطلبه بيدي فوقعت يدي علي باطن قدميه وهما منصوبتان فسمعتهيقول : اللهم اني اعوذ برحمتك من سخطتك واعوذ بمعافاتك من عقوبتك واعوذ بك منك لا احصي ثناء عليك انت كما اثنيت علي نفسك" Hz. Âişe'den rivayetle: Bir gece Hz. Peygamber'i yatakta bulamayınca ellerimle onu aramaya başladım. Ellerimi gezdirirken ayaklarının tabanına dikili vaziyetteyken dokundum ve şöyle söylerken duydum: Allah'ım gazabından rahmetine, azabından affına ve senden yine sana sığınırım. Ben seni layıkıyla övemem. Ancak sen nefsini övdüğün kadar övgüye layıksın."[691] Hz. Âişe de Ebû Hüreyre'nin hadisini sormuş ve şu rivayette bulunmuştur. ان عائشة رضي الله عنها قالت لابي هريرة انت حدثت عن رسول الله صلي الله عليه وسلم ان امراة عذبت في هرة فقال سمعت رسول الله صلي الله عليه وسلم يقول ذلكHz. Âişe'nin Ebû Hüreyre'ye; "Sen Hz. Peygamber'den bir kadının bir kediden dolayı azab edildiğini rivayet ettin" diye söyleyince o da "Hz. Peygamber'den bu şekilde duydum" diye cevap vermiştir.[692]

Tâbiînin birbirlerinden rivayette bulunanlara örnek olarak da Hz. Peygamber'in Hudeybiye'de biat için ashâbını çağırması ile ilgili Sâlim b. Muhsin'den gelen rivayettir. Bu rivayet aynı zamanda Ömer b. Abdülazîz'in Zührî'den olan rivayetidir.

Etbâu't-tâbiînde Mâlik'in Evzâî'den, Evzâî'nin de Mâlik'ten rivayette bulunması, etbâu'l-etbaâda ise Ahmed b. Hanbel'in Ali b. el-Medînî'den, Ali b. el-Medînî'nin de Ahmed b. Hanbel'den rivayetleri müdebbece verilen örnekler arasında sayılabilir.[693]

İkinci çeşit: İki akrandan sadece birinin diğerinden rivayet etmesidir. Ona göre müdebbec olmayanın, müdebbec olandan farkı aynı yaşta olan iki râviden

[691] Müslim, Namaz, 1.
[692] Hâkim, **Ma'rife**, s. 296.
[693] Hâkim, **Ma'rife**, s. 217-219-297.

birinin yalnız rivayette bulunması ve bu rivayetin tek taraflı olmasıdır. Örnek olarak Süleyman et-Teymî akranı olan Mis'âr'dan rivayet etmiş olmakla birlikte, Mis'âr'ın Süleyman et-Teymî'den rivayeti bilinmemektedir. Aynı şekilde Zâide b. Kudâme ve Zuheyr b. Muâviye akran olmalarına rağmen Zuheyr'in Zâhide b. Kudâme'den rivayeti bilinmemektedir.[694] Irâkî buna karşılık Zâide'nin Zuheyr'den rivayeti hariç, diğer üç örnekte geçenlerin birbirinden karşılıklı olarak rivayetlerini tespit ederek bunların ilk kısımdaki örnekler arasında verilmesi gerekeceğini ifade etmiştir.[695]

Hâkim, beşinci ve altıncı tabakadan olanların birbirlerinden olan rivayetlerini de değerlendirirken, Muhammed b. Yahyâ'nın babasından ve Ebü'l-Abbas b. Ukde'nin Hâkim'in hocalarından olan Ebû Bekir b. Dâvûd'dan olan rivayetlerini örnek vermiştir.

Netice itibari ile akran konusunun bilinmemesi halinde senedde yanlışlıkla râvi ilavesi gibi problemlerle karşılaşılabilir. Bundan dolayı bu konu hadis usulü eserlerinde "Rivayetu'l-akrân" başlığı altında ele alınmıştır. Birbiriyle yaş ve sened ortaklığı bulunan kişilerden birinin diğerinden rivayette bulunması "rivayetu'l-akrân", karşılıklı rivayette bulunması da "müdebbec" tabiri ile ifade edilmiştir. Her ne kadar Hâkim konuya giriş yaparken akranları üç çeşit olarak belirtse de verdiği örneklerden hareketle sadece bu iki çeşidi belirttiği görülmektedir.

2.2.16. Kendisinden Sadece Tek RâviniRivayette Bulunduğu Kişiler (Ma'rifetü'l-Vuhdân)

Vuhdân, kendisinden sadece tek bir kişinin rivayette bulunduğu kişidir. Meçhul râviler bu yolla tespit edilebilmektedir.[696] Sahabe, tâbiîn ve sonraki dönemlerde hadis imamlarının farklı hocaları olmuştur. Dârekutnî (ö. 385) şöyle söylemektedir: "Tanınmayan bir râvinin tek başına rivayet ettiği bir haberi hadisçiler delil olarak kabul etmez. Onlara göre haber hakkındaki bilgi, ancak râvisi âdil ve meşhur olursa veya meçhullüğü kalkmış ise sabit olur. Meçhullüğün kalkması ise,

694 Hâkim, **Ma'rife**, s. 298.
695 İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 292-293.
696 Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 2, s. 1288.

kendisinden iki veya daha fazla şahsın rivayet etmesiyle mümkün olur ki bu da onu mâruf/tanınan kişi yapar."[697]

İbn Hacer, râvinin kim olduğunun bilinememesinin iki nedeni olduğunu söylemektedir:

1. Değişik isim ve sıfatlarla meşhur olduğu halde, tanınmayan bir isimle rivayette bulunmuştur.

2. Az hadise sahip olması nedeniyle kendisinden rivayette bulunulmamasından dolayı meşhur olamamıştır.

Bunlara "vuhdân" denilerek aynı adı taşıyan müstakil eserlerde isimleri toplanmıştır. Sadece tek râvisi bulunan bu şahısların isimleri söylenmiş olsa da zatları meçhul/ mechulü'l-ayn olarak kabul edilmiştir. Kendisinden iki veya daha fazla şahsın rivayet etmesiyle birlikte adâletine ve cerhine ait kesin bir hükmün varlığı bilinmeyen râviler de "mechulü'l-hâl/mestur" olarak belirtilmiştir.[698]

Hâkim, tek râvisi olan kişilerden bahsederken önce sahabeden örnekler vermiştir. Kimi sahâbîlerden sadece çocukları, kimi sahâbîlerden de sadece Şa'bî, Kays b. Ebî Hâzim, Ebû Vâil ve Hasanu'l-Basrî rivayet etmiştir. Tâbiîn dönemi imamlarının her birinin tek başına rivayet ettiği hocaları; Zührî, Amr b. Dînar, Yahya b. Said el-Ensârî, Ebû İshak es-Sebiî ve Hişâm b. Urve gibi âlimlerdir. Tebeu't-tâbiîn döneminde ise Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî ve Şu'be gibi imamlar tek başlarına rivayet edenlerden bazılarıdır.[699]

Bu tür kişilerle ilgili bilgileri toplayan eserlere Hâkim'den önce de önem verilmiş ve bu alanda bazı çalışmalar yapılmıştır. Irâkî bu kişilerle ilgili bilgileri Hâkim'in *Ma'rife'*de zikretmesinden önce ilk toplayan kişinin Ali b. el-Medînî olduğunu söylemiştir.[700] Ayrıca Hâkim öncesi telif edilen önemli eserlerin başında

[697] Dârekutnî, **es-Sünen**, c. 3, s. 174; Eren, **Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları**, s. 284-285.
[698] İbn Hacer, **Nüzhetü'n-Nazar**, s. 78-80.
[699] Hâkim, **Ma'rife**, s. 229-234.
[700] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 308.

Müslim'in *Kitâbu'l-münferidât ve'l-Vuhdân*ile Ezdî'nin (ö. 374) *el-Mahzun fi İlmi'l-Hadîs* adlı eserleri gelir.[701]

Hâkim de bu şekilde sadece tek râvisi olan kişilerin kimliklerinin tespitinin önemine binaen bu konudan bahsetmektedir. Dolayısıyla onlardan gelen rivayetlerin kabul edilip edilmeyeceği meselesi, hadis usulü kaynaklarında cehâletu'r-râvi (râvinin tanınmaması) konusu içerisinde ele alınmıştır. Çünkü râvinin kim olduğunun ve cerh-ta'dîl durumunun bilinmemesi rivayetinin reddedilmesine sebep olmuştur.

2.2.17. Müselsel Hadis

2.2.17.1. Müselselin Tanımı

Birbirini takip etmek anlamında olup, silsile kökünden türemiştir. Müselsel hadis terim olarak, "Hz. Peygamber'in bir hadisi söylediği sırada yaptığı bir hareketi veya kullandığı bir sözü ya da hem hareketi hem de sözü seneddeki bütün râvilerin aynen tekrarladığı hadis" mânasında kullanılmıştır.[702]Râvilerin hal ve sıfatlarından ibaret olan bu hadis çeşidi ya "سمعت,اخبرنا, وحدثنا"semi'tu, ahberenâ ve haddesenâ" gibi rivayet sigalarıdır ya da rivayetin zamanı ve yeridir. Müselsel hadis, semâ çeşidinin en açık şekillerindendir. Hicrî ilk üç asırda müselsel hadisler normal bir şekilde nakledilmiş, dördüncü asrın ortalarından itibaren de bu tür rivayetlere ayrı bir önem verilmiş ve bu alanda müstakil eserler yazılmaya başlanmıştır.[703]

2.2.17.2. Müselsel Hadisin Çeşitleri

Hâkim, açık bir şekilde senedin ittisaline işaret eden müselsel isnadların sayısının aslında fazla olduğunu belirttikten sonra bunlara sadece sekiz örnek vermiştir. Bu rivayetlerden bazıları rivayet lafızlarıyla, bir kısmı tekrarlanan bir cümleyle, diğer bir kısmı da bir davranışın tekrarlanması ya da cümle ve davranışın ikisinin birden tekrarlanmasıyla oluşan müselsel isnadlardır.[704]İbnü's-Salâh da müselsel hadisin birçok çeşidinin bulunduğunu ve bunları sınırlandırmanın mümkün olmadığını, Kettânî ise dört yüze yakın müselsel hadis çeşidi olduğunu ifade

[701] Eren, **Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları, s.** 300.
[702] San'ânî, **Tevdîhu'l-Efkâr**, s. 414.
[703] Hâkim, **Ma'rife**, s. 72-73; Efendioğlu, "Müselsel", **DİA**, c. 32, s. 85-86.
[704] Hâkim, **Ma'rife**, s. 72-77.

etmiştir.[705] Hâkim'in zikrettiği müselsel çeşitlerinden birkaçını izah etmeye çalışacağız.

Birinci Çeşidi:

"سمعت أبا علي الحسن بن علي الحافظ يقول سمعت أبا سعيد يحيي بن حكيم يقول سمعت عبد الرحمن بن مهدي يقول سمعت سفيان الثوري يقول سمعت أبا عون الثقفي يقول سمعت عبد الله بن شداد يقول سمعت أبا هر يرة يقول : الوضوء مما مسته النار" "Ateşin değdiği şeyi yemekten dolayı abdest alınması gerekir."Bu sened "Semi'tü" ifadesi ile müselseldir. Bu hadisin senedinde de görüldüğü gibi her râvi, hadisi hocasından semâ yolu ile almış ve rivayette bulunurken de "semi'tü" lafzını kullanmıştır.[706]

İkinci Çeşidi:

Cebrâil'in (a.s.) Hz. Peygamber'e nasıl abdest alınması gerektiğini öğretmesi ile ilgildir. Hz. Peygamber, Cebrâil'den öğrendiği abdest alma şeklini ashâbından İbn Mes'ûd'a öğretmek için "قم فصب علي حتي أريك وضوء جبرائيل" "kalk, bana su dök de, sana Cebrâil'in abdest alışını göstereyim)" demiştir. Bu cümle her tabakada aynı şekilde bir sonraki tabakaya tekrar edilerek râviye öğretilmiştir. Her tabakada teselsül olduğu için bu hadis müselseldir.[707]

Üçüncü Çeşidi:

Müselsel, ya her râvi arasında semâ yolu ile gerçekleşip şahitleri çok olan ya da " سمعت –حدثنا- اخبرنا-" lafızlarıyla Hz. Peygamber'e kadar ulaşan müselsel hadis çeşitidir. Câbir'den gelen rivayette: Hz. Peygamber *"*Uyurken, ışığın söndürülmesi, kapıların kapatılması ve yemek tabaklarının üzerlerinin kapatılması gerektiğini... *"* buyurmaktadır.[708] Bu hadisin râvilerinin her biri semâ lafzıyla ya da Hz. Peygamber'e varıncaya kadar "Haddesenâ, ehberenâ*"* şeklindeki sigalarla rivayet zincirini devam ettirmişlerdir.

---

[705] Hâkim, **Ma'rife**, s. 29-33; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 261-262; İbn Hacer, **Şerhu Nüzheti'n-Nazar**, s. 229-230; Kettânî, **er-Risâletü'l-Mustatrafe**, s. 85.

[706] Hâkim, **Ma'rife**, s. 72-73.

[707] Hâkim, **Ma'rife**, s. 73; Koçyiğit, **Hadis Usûlu**, s. 229.

[708] Ahmed, **Müsned**, c. 2, 363, 3; c. 301, 319, 362, 374, 388; c. 5, 82; Buhârî, el-Eşribe, 7; Müslim, el-Eşribe, 3; Tirmizî, Et'ime, 3.

Dördüncü Çeşidi:

Müselselin dördüncü kısmı söz ve fiilde olan teselsüldür. Misali de, Enes b. Mâlik'ten gelen rivayette Hz. Peygamber kadere imanın gerekliliğini belirtmiş ve لا يجد العبد حلاوة الايمان حتي يؤمن بالقدر خيره وشره وحلوه ومره"Kul, kadere, hayrına ve şerrine, tatlısına ve acısına iman etmedikçe imanın tadını bulamaz" demiş, daha sonra da sakalını kavrayarak آمنت بالقدر خيره وشره وحلوه ومره"kadere, hayrına ve şerrine, tatlısına ve acısına iman ettim"diye buyurmuştur. Enes (r.a.) hadis metnini zikrettikten sonra, aynı şekilde sakalını tutmuş ve آمنت بالقدر خيره وشره وحلوه ومره"kadere, hayrına ve şerrine, tatlısına ve acısına iman ettiğini" tekrarlamıştır.[709] Bu hadisin nesiller boyu rivayeti sırasında aynı sözler ve sakal kavrama fiilinin de aynı şekilde tekrar etmesi ile hem sözlü hem de fiilî bir teselsül meydana gelmiş ve bundan dolayı da müselsel hadis sayılmıştır.

Beşinci ve Altıncı Çeşidi:

Müselselin beşinci ve altıncı çeşidi de zaman ve mekânla birlikte râvilerin aynı hareketi tekrarlayarak işaret ettikleri şeklidir. Zaman ve mekâna örnek olarak Mültezem'de yapılan duanın kabul olması ile ilgili olan rivayetlerdir.[710] Hz. Peygamber "Allah (c.c.) arzıCumartesi, dağları Pazar, ağaçları Pazartesi, mekruhu Salı, nuru Çarşamba, hayvanları Perşembe, Âdem'i de Cuma günü yarattığını buyurmuş", bunu söylerken de, Ebû Hüreyre'nin elini, parmaklarını onun parmakları arasına geçirmiş olarak tutmuştur. Ebû Hüreyre de aynı hadisi Abdullah b. Râfi'e rivayet ederken aynı fiili tekrarlamıştır. Her râvinin diğer râviden aktarımda teselsül etmesi sebebiyle bu hadise müselsel denilmiştir.[711]

Yedinci Çeşidi:

Müselselin yedinci çeşidi de sıfata tealluk eden şeklidir. Bu da "شهدت فلانا" şeklindeki lafızlarla rivayet edilen hadislerdir.[712]Bir hadisin isnadında bütün râvilerin

[709] Hâkim, **Ma'rife**, s. 75.
[710] İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 231.
[711] Hâkim, **Ma'rife**, s. 77.
[712] Hâkim, **Ma'rife**, s. 76-77.

isimleri aynı olabilir. Örneğin Muhammed, hâfız, şair ya da nisbet edildikleri yer olarak Mekkî, Dımaşkî, Mısrî gibi.[713]

Ancak cerh ve ta'dîl kuralları bu isnadlara da uygulanır. Çünkü Hâkim, bunların bir kısmı hakkında sahih hükmünü vermediğini ve bu misallerin benzer diğer müselsel hadislerin bilinmesi için zikrettiğini belirtmiştir."[714]

2.2.17.3. Müselselin Hükmü

Hâkim müselsel hadisi ya "râvinin hal ve sıfatlarından ibaret olan" ya "سمعت,اخبرنا, وحدثناsemi'tü, ahberenâ ve haddesenâ" gibi farklı rivayet sigalarıyla gelen ya da "rivayetin zamanı ve yeri ile ilgili olan"şeklinde ifade etmiş, aynı zamanda müselsel hadisi; inkâr edilmez, kusursuz semâ çeşidinin en açık şekillerinden olduğunu da belirtmiştir.[715] Bununla birlikte cerh ve ta'dîl kuralları diğer rivayetler için nasıl geçerli ise bu isnadlar için de geçerlidir. Dolayısıyla onların bir kısmı hakkında sahih hükmü vermediğini ifade etmiştir.

Bazı âlimler, senedinde tedlîs ve inkıta' bulunmadığından dolayı müselsel hadisin en sağlam hadis olması gerektiğini söylerken, âlimlerin çoğunluğu ise senedlerinde bulunan râvilerin genellikle cerhedilen kimseler olması sebebiyle bu çeşit hadisleri zayıf olarak değerlendirmişlerdir. Zehebî, müselsel rivayetlerin çoğunun asılsız olduğunu ifade etmiştir. İbn Hacer, teselsülü isnadın sıfatlarından saydığından, her müselsel hadisin sahih olacağına hükmedilemiyeceği gibi, teselsülün azlığına bakarak da her müselsel hadis hakkında zayıflık hükmünü vermenin doğru olmayacağını belirtmiştir.[716]Suyûtî de görüşünü İbn Hacer'e isnad ederek en sahih müselselin, sadece Saf sûresinin kıraati ile ilgili olan rivayeti zikretmiş ve yine ondan nakilde bulunarak hâfız olan râvilerin isnaddaki teselsülünün de kesin ilim ifade ettiğini belirtmiştir.[717] Ancak Suyûtî, bu görüşü İbn Hacer'e isnad etse de *Nuhbe*'de ve şerhinde böyle bir kayda rastlayamadık.[718]

---

[713] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c. 2, s. 168-169.
[714] Hâkim, **Ma'rife**, s. 77.
[715] Hâkim, **Ma'rife**, s. 73; San'ânî, **Tevdihu'l-Efkâr**, s. 416; Muhammed Abdulbâkî el-Eyyübî, **el-Menâhilu's-Silsile fi'l-Ehâdîsi'l-Müselsele**, Mektebetu'l-Kudsî, 1357, s. 1-242.
[716] İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 229-231.
[717] İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 229-231.
[718] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c. 2, 168.

Sonuç itibari ile Hâkim, müselsel isnadlarla ilgili örnekleri zikrettikten sonra şu değerlendirmede bulunmuştur: "İşte bunlar, hiçbir şekilde tedlîs şüphesi bulunmayan muttasıl isnadlı müselsel çeşitleridir. Bu isnadlarda iki râvi arasındaki semâ alâmeti açık bir şekilde görülmektedir. Her ne kadar Hâkim müselsel hadisin, "semâ yolu" ile gelen kusursuz bir hadis çeşidi olduğunu ifade etse de diğer hadislere uygulanan "cerh ve ta'dîl" kurallarının bu rivayetlere de uygulanması gerektiğini vurgular. Çünkü bunların bir kısmı hakkında sahih hükmü vermediğini belirtmektedir. Hâkim'in bu görüşünden ve konu bağlamında zikrettiğimiz diğer âlimlerin görüşlerinden hareketle bir değerlendirme yapılacaksa, diğer hadislerin sıhhat derecesi ile ilgili nasıl bir ölçüt gerekiyorsa, müselsel hadisin değerlendirilmesi de aynı ölçütler doğrultusunda yapılmalıdır. Bununla birlikte teselsül yoluyla hadisin sıhhati hakkında hüküm vermenin nâdir rastlanan bir durum olduğunu da belirtenler olmuştur.[719]

2.2.18. Mu'an'an

2.2.18.1. Mu'an'an Hadisin Tanımı

Sözlükte "عن" harfiyle rivayet etmek anlamındaki عنعن/an'ane fiilinden türetilmiş ism-i mef'ul olan معنعن/mu'an'an kelimesi terim olarak "senedinin herhangi bir yerinde عن فلان diye rivayet edilen hadis" demektir. Diğer bir ifade ile senedinde "tahdîs, semâ" veya "ihbâr" gibi lafızlar kullanılmaksızın عن فلانعن فلان sigası kullanılan hadise denir.[720]

An'ane birinci yüzyıldan itibaren râvilerin birbirlerinden hadis aktarırken kullandıkları bir rivayet şeklidir. Özellikle tahdîs, ihbâr ve semâ gibi edâ sigalarının henüz yaygınlaşmadığı ilk dönemlerde bir hocadan "semâ yoluyla" alınan hadislerin naklinde çokça rastlanan bir durumdur.[721]"An" sigasıyla çokça rivayette bulunan müteahhirîn hadis âlimleri bu sigaya farklı mâna yüklemişlerdir. Suyûtî kendi döneminde "an" ifadesinin icazetlerde kullanılmasının yaygın bir hal aldığını söylemiştir. Bir kimse örneğin "falancaya filanca –kişiden rivayet ettiği şeyleri-

[719] İbn Kesîr, **Fethu'l-Muğîs**, s. 465.
[720] Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 151.
[721] İbn Hacer, **Tağliku't-Ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî** (thk. Said el-Kazafî), el-Mektebetu'l-İslâmî, Daru'l-Ammar, 1985, Beyrut, c. 2, s. 9; Aydınlı, "Mu'an'an", **DİA**, c. 30, s. 326.

okudum" diyorsa onun gayesi, rivayette bulunduğu kimseden icazet yöntemiyle nakletmiş olmasıdır. Bu durum da onu muttasıl olmaktan çıkarmaz.[722]

2.2.18.2. Mu'an'an Hadisin Hükmü

Mu'an'an hadisin alma keyfiyetinde mübhemlik olduğundan yani irsâl ve inkıta' şüphesi bulunduğundan muttasıl olduğu ortaya çıkıncaya kadar râvisi tabii ise hadisine mürsel, rivayetine de an'ane-i mürsele, tâbiînden sonraki tabakalardan ise hadisi munkatı', rivayeti de an'ane-i munkatı'a olarak kabul edilmiştir. Şâfiî kendisinden önceki dönemlerde bu terimin "semâ" mânası dışında pek kullanılmadığını, ancak kendi döneminde ortaya çıkan müdellis bazı râvilerin buna farklı mânalar yüklediğini ifade etmiştir. Bu tarihten sonra "an" sigasıyla yapılan rivayetler etrafında ihtilaflar başlamıştır. Buna dayanarak "an"ın semâ anlamı ifade edip etmeyeceği ve içinde bu siganın yer aldığı senedin muttasıl olup olmayacağı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.[723]

Daha sonraki dönemlerde özellikle üçüncü yüzyıl âlimlerinden Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medînî, Buhârî, Ebû Zur'a, Râzî ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi muhaddislerin çoğuna göre "an" ile nakledilen rivayetin semâ yoluyla alınmış olarak kabul edilmesi için bazı şartlar ileri sürülmüştür. Senedde tedlîs bulunmaması şartıyla öğrenci ile hocasının en az bir defa görüşmüş yani mülâki olmaları şart koşulmuş, bu şart meydana gelmedikçe de mu'an'an olan râvinin diğer an'anelerinin mürsel-i hafî olarak değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Müslim ise hoca ile öğrencinin aynı asırda yaşamış olmaları ve birbirleri ile görüşme imkânının bulunmasını yeterli görmekle beraber tedlîsin olmaması şartını ileri sürmüştür. Müslim, mülâkatı şart koşanlara karşı gelerek kendi zamanına kadar gelen bütün ilim ehli arasında ittifak edilen durumun musarrât ile iktifa edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Likânın sübutunu şart koşmanın ise yeni çıkan bir söz olduğunu, bu yüzden hiçbir dayanağının olmadığını ve daha önce de hiçbir kimse tarafından söylenmediğini dile getirmiştir. Müslim'in bu ifadesinin tartışmalı olduğunu belirtenler olmuştur. Çünkü Müslim'in reddettiği bu söz, bu ilmin imamları olan Ali b. el-Medînî, Buhârî ve diğer âlimlerin benimsediği görüştür. Dolayısıyla kuvvetli bir

[722] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 134-136.
[723] Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 151; Aydınlı, "Muan'an", **DİA**, c. 30, s. 326.

görüşe sahip olan böyle bir düşünceyi görmezlikten gelmek mümkün değildir. İbnü's-Salâh da bundan hareketle mütekaddimîn âlimlerinden sonra gelen musanniflerin hocalarından icazetleri olmaksızın bulundukları rivayetlerde inkıta' olduğunu ifade etmiştir. Ancak yine aynı âlimlerin "ذكر فلان" ya da "قال فلان" şeklinde rivayet ettikleri diğer rivayetlerini bundan istisna saymıştır.[724]

Ebû Muzaffer Sem'ânî de (ö. 489/1095) sadece likâ ile yetinmez, bununla beraber râviyle kendisinden rivayette bulunduğu kişi arasında uzun uzadıya sohbetin bulunmasını, Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/955) ise mu'an'anın 'merviyyun anh'den rivayet etmekle ma'ruf olmasını şart koşmuşlardır.[725] İbn Hacer, bu ihtilafları zikrettikten sonra şöyle demiştir: Mu'an'an hadisi genel olarak munkatı' kabul edenlerin aşırı katı davrandıklarını, uzun sohbet etmelerini şart koşanların da ilk grup gibi olmasa da yine katı olduklarını ileri sürmüştür. Aynı zamanda sadece musarrât ile yetinenleri de işin kolayını seçtiğini ifade etmiştir. Bunlar arasında vasat davrananlarise Buhârî ve ona tâbi olanların likâyı şart koşanlar olduğunu ileri sürmüştür.[726]

Hâkim mu'an'an isnadın, râvilerinin tedlîsin bütün çeşitlerinden uzak olması şartıyla hadis imamlarının icmâlarıyla muttasıl sayılabileceğini belirtmiştir. Bu çeşit isnadların binlerce benzerinin olduğunu ve verdiği örneklerde de râvilerin Basralı, Kûfeli, Medineli ve Mekkeli olduklarını, bu bölgelerin hadisçilerinin tedlîs yapmadıklarını söylemiştir. Hatta bu bölgelerin râvileri, rivayetlerinde "semâlarını açık ifade etseler de etmeseler de bu isnadın muttasıl olacağını" bildirmiştir.[727]

Hâkim, mu'an'an hadise örnek olarak bazı rivayetleri şu şekilde zikretmiştir:

İsnadında kopukluk olan habere verdiği örnekte A'meş'in "kadir gecesi" ile alakalı gelen hadisi Ebû Sâlih'ten işitmediğini, ancak oğlu Süheyl kanalıyla Ebû Sâlih'ten rivayet etmiş olabileceğini açıklamıştır. Buna benzer rivayetlerin senedinde

[724] Müslim, Mukaddime, s. 152; Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 361; İbn Abdülberr, **et-Temhid**, c. 1, s. 12; İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 236; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi,** c. 1, s. 186-188; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 152-153; Aydınlı, "Muan'an", **DİA**, c. 30, s. 326.
[725] Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 153.
[726] İbn Hacer, **Şerhu Nüzheti'n-Nazar**, s. 103-104; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 153.Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 236.
[727] Hâkim, **Ma'rife**, s. 78.

kopukluk bulunan birçok isnad bulunduğunu, onları "müdellis râviler" konusu içerisinde işleyeceğini dile getirmiştir.[728]

Hâkim → Amr b. Hâris → Ebû Zübeyr → Câbir b. Abdullah'tan şu hadisi nakletmiştir: "Her derdin bir dermanı vardır."[729]Bu hadisi değerlendirirken râvilerinde tedlîs olmadığını, çünkü bunların rivayet metotlarında tedlîs bulunmayan Basralı, Medineli ve Mekkeli olduklarını ifade etmiştir.[730]

Netice itibari ile Hâkim, yukarıda kendisinden önce ve kendi döneminde mu'an'an ile ilgili zikredilen görüşler arasında ilim ehlinin ittifak ettiği görüşün Buhârî ve ona tâbi olanların görüşü olduğu yönünde hareket ettiğini, tedlîs olmama şartını ileri sürerek de mu'an'an hadisin muttasıl olduğunu savunmuştur. İbn Hacer de ifade ettiğimiz gibi bu minvalde hareket etmiştir.

2.3.TABAKASINDAKİ RÂVİ SAYISINA GÖRE HADİSLERİN KISIMLARI

2.3.1. Haber

Haber kök olarak iki anlam ifade etmektedir. Birincisi bir şeyi bilmek, bir kimse hakkında bilgi sahibi olmak mânasındaki "hubr", diğeri de gevşek, yumuşak toprak mânasındaki "habâr"ya da "habrâ"dır.[731]Çoğulu "ahbâr"olarak kullanılan haber dil ve örf açısından başkası tarafından nakledilen şeydir.[732] Istılahta ise "haber""hadis" ile eş anlamlı olmasının yanında "tahdîs"in de (hadis rivayet etmek) "ihbâr" tabiri ile aynı anlamda olduğu ifade edilmektedir.[733] Haber ile hadis arasındaki bu uyumluluk, haber ile sünnet arasında tam olarak görülememektedir.[734]

Haber, kaynağından geliş şekline göre önem arzetmektedir. Zira kaynağına dayanmayan ve sağlamlığı tespit edilmeyen haberlere sıhhat bakımından temkinli yaklaşılır. Haberler içerisinde en sıhhatli olanı mütevâtir şeklinde gelen haberdir.

---

728 Hâkim, **Ma'rife**, s. 80.
729 Ahmed, **Müsned**, c. 3, s. 335.; Müslim, Selam, 4.
730 Hâkim, **Ma'rife**, s. 78.
731 Cevherî, **es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye**, c. 2, s. 641-642.
732 Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs**, c. 7, s. 125; İbn Hacer, **Şerhu Nüzheti'n-Nazar**, s. 103-104; Cezâirî, **Tevzihu'n-Nazar**, c. 1, s. 108; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 102-105; Aydınlı, **Hadis Istılahları**, s. 232.
733 Suphi es-Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, s. 1-2.
734 İbn Hacer, **Nüzhetu'n-Nazar**, s. 22; Suyûtî **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 23.

2.3.2. Mütevâtir Haber

Tevâtür sözlükte,(وتر /v-t-r) kelimesinden türemiş olup tek, yalnız, çifti olmayan, araya zaman girmekle birlikte kesintiye uğramaksızın devam etmek, birbiri ardınca gelmek anlamlarına gelmektedir.[735] Istılahi mânası olarak ilim ehli tarafından farklı tanımlamalar yapılmıştır. Hatîb el-Bağdâdî mütevâtir haberi; "yalan üzere birleşmeleri âdeten mümkün olmayan bir topluluğun rivayet ettiği haberdir"[736] şeklinde kısa ve öz bir tanımlama yapmıştır. İbnü's-Salâh mütevâtiri; "Doğrulukları kesin belli olan kimselerin nakletmiş olduğu haberdir."[737] şeklinde tarif yaparken İbn Hacer; "Yalan üzere birleşmeleri âdeten mümkün olmayan kalabalık bir topluluğun baştan sona kadar yine kendileri gibi bir topluluktan rivayette bulundukları his ve müşahedeye dayalı ilim ifade eden haberdir"[738] demiştir. Tâhir el-Cezâirî (ö. 1338) ise; "Yalan üzere anlaşmaları âdeten imkânsız olan çok sayıdaki kişilerden mahsusâta dair nakledilen haber"[739] olarak tarif etmiştir.

Mütevâtir konusu daha çok kelâm ve fıkıh usulü kaynaklarına konu olmuştur. Ancak klasik dönem hadisçilerinden bazılarının mütevâtir nitelemesine rastlansa da usulcülerin teknik anlamda kullanmadıkları görülmektedir.[740]İlk dönem usul eserlerinde mütevâtirde yaygınlık kazanan anlamdan "meşhur, müstefiz" haberin kastedildiği genel kabul görmüştür.[741] İbn Abdülberr'in mestler üzerine mesh hadisinde bulunan "istifâze ve tevâtere" şeklindeki ifadesi Irâkî tarafından hadisin mütevâtir olduğu değil yaygınlık kazandığı anlamıyla yorumlama yapılmıştır. İbnü's-Salâh, Suyûtî ve Muhammed el-Kettânî gibi orta dönemden sonra gelen bazı hadisçilerin Hz. Peygamber'den sabit olan mütevâtir hadis bulunup bulunmadığı ile ilgili görüşleri tartışma konusu olmuş ve mütevâtir olduğu ileri sürülen haberlerin bazı ilim ehli tarafından kaleme alındığı ifade edilmiştir.[742]

---

[735] İbn Manzur, **Lisânu'l-Arab**, c. 5, s. 274.
[736] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 32; Yücel, **Hadis Usulü**, s. 142.
[737] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 267.
[738] İbn Hacer, **Nuhbetu'l-Fiker**, s. 195-196.
[739] İbn Hacer, **Şerhu Nüzheti'n-Nazar**, s. 103-104; Cezâirî, **Tevzihu'n-Nazar**, c. 1, s. 108; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. **102-105; Aydınlı, Hadis Istılahları,**s. 232.
[740] Hansu**, Mütevâtir Haber**, Van, 2008, s. 160-163; Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 148.
[741] Hansu, **Mütevâtir Haber**, s. 179-180.
[742] İbnü's-Salâh, **Mukaddime,** s. 267-269. Bkz. Suyûtî'nin *Katfu'l-Ezhari'l-Mütenâsire fi'l-Ahbari'l-Mütevâtire* ile Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî'nin, *Nazmu'l-Mütenâsir mine'l-Hadîsi'l-*

Hadis usulü olarak mütevâtir haber incelendiğinde hadis usulü kaynaklarında klasik tanıma uygun mütevâtir hakkında ilk tanımlamayı yapan kişinin Hatîb el-Bağdâdî olduğu görülmektedir. İlk dönem hadis usulcülerinden Râmhürmüzî'nin hadis usulüne dair *el-Muhaddisü'l-Fâsıl* adlı eserinde mütevâtir ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Hâkim de *Ma'rife* ve diğer eserlerinde mütevâtir hadisle ilgili herhangi bir bilgi vermediğinden mütevâtir lafzını müstakil bir başlık altında ele almamıştır. Sadece *Ma'rife*'de iki farklı yerde "Tevâteretü'l-Ahbâr" lafzını kullanmaktadır. Bunlardan birinin, mütevâtir haberlerin tefsirlere konu olan bir mevzu olduğunu belirtmiş ve mübahale günü ile ilgili olan âyeti nakletmiştir.[743] Diğeri de sahabe ve tâbiîn râvilerin kabilelerini tanıtırken Hz. Peygamber'den kabilelerin faziletletine dair birçok tevâtür haberler geldiğini ifade etmektedir.[744] Hâkim'in eserlerinde bu konuya müstakil bir başlıkta yer vermemiş olması bu kavramın ıstılahi mânada kullanılan mütevâtir olmadığı kanaatindeyiz.

2.3.3. Haber-i Vâhid ve Tanımı

Haber-i vâhid, "bir" anlamındaki "واحد" kelimesi ile "haber" kelimesinden meydana gelmektedir. Muzaf olarak "haberü'l-vâhid" ya da "haberun vâhidun" sıfat tamlaması şeklinde kullanılması ile ortaya çıkmış olup bir kişinin diğer bir kişiden naklettiği haber" anlamına gelmektedir. "Vâhid" kelimesinin çoğulu olan "âhâd" ile beraber bulunduğunda ise, "haberü'l-âhâd" ve "ahbârü'l-âhâd"şeklinde kullanıldığı görülmektedir.[745]

Sözlükte;"bir kişinin verdiği haber" mânasındadır.[746] Istılahta ise, "bir nesilde tek râvi tarafından rivayet edilen habere" denir. Usul kaynaklarında genellikle "haber-i vâhid" ile "âhâd haber" birbirinin eş anlamlısı olarak kullanılmakla birlikte, hadisin "âhâd" özelliğini taşıması onun her zaman "haber-i vâhid" olduğunu göstermeyeceği de ifade edilmektedir. Bundan dolayı fakihler, usulcüler ve hadisçiler

---

Mütevâtire adlı eserleri gibi birçok risale kaleme alınmıştır. Kırbaşoğlu, **Alternatif Hadis Metodolojisi**, s. 97-102; Apaydın, "Mütevâtir", **DİA**, c. 32, s. 208-211.

[743] Hz. Peygamber'in Mübâhale günü Ali, Hasan ve Hüseyin'in elinden tutup Fatma'yı da arkalarına alarak; "Bunlar çocuklarımız, kendi şahsım ve eşlerimiz, siz de kendiniz, çocuklarınız ve eşlerinizle birlikte gelin. Sonra da dua edelim de Allah'tan yalancılar üzerine lânet dileyelim" diye buyurduğu rivayet olunmaktadır. Âl-i İmrân 2/61; Hâkim, **Ma'rife**, s. 50.

[744] Hâkim, **Ma'rife**, s. 50-162.

[745] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Fakîh ve'l-Mutefekkih**, c. 1, s. 277; Cezâirî, **Tevcihu'n-Nazar**, c. 1, s. 68-136; Ertürk, Mustafa, "Haber-i Vâhid", **DİA**, c. 14, s. 349;

[746] Zebîdî, **Tâcu'l-Arus,** c. 1, s. 20; İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 55.

tevâtür derecesine ulaşmayan bir haberi "âhâd haber" kabul ettikleri için haberi nakleden râvi sayısının bir, iki, üç veya daha fazla olması arasında fark olmadığını söylemişlerdir.[747]

Şâfiî'nin, haber-i vâhide haber-i hâssa da dediği tanımı, ilk asırlar içinde yalnız bir kişinin rivayet ettiği haberler için kullanılmıştır. Şâfiî bu tür rivayetleri tanımlarken "Hz. Peygamber'e ya da ondan sonraki bir kişide son buluncaya kadar bir kişinin bir kişiden rivayet ettiği haberdir"[748] demiştir. Bu haberlerin dinde delil olarak kullanılabileceğinin ispatı Hz. Peygamber'in hayatında bir kişinin haberi ile ilgili uygulamaların olmasıdır. İlk dönemlerde haber-i vâhid terimi lügat mânasında kullanılmıştır. Ancak daha sonraları hadis âlimleri arasında meşhur olan tariflerde açıklandığı gibi; haberi rivayet eden râvi sayısı şart koşulmamıştır. Bunun yanında haberin bir kişi tarafından rivayet edileceği gibi iki, üç veya daha fazla kişi tarafından da rivayet edilebileceği dile getirilmiştir.[749]

Haber-i vâhid, râvilerin sayısına göre zan ifade edip etmemesine, makbul veya merdud olup olmamasına göre çeşitli kısımlara ayrılmıştır. Âhad haberlerin çeşitli şekillerde sınıflandırılması hadis usulü kitaplarında ilk olarak Hâkim'in *Ma'rife* adlı eserinde görülmektedir. Hâkim, yirmi üç, yirmi dört ve yirmi beşinci nevilerde haber-i vâhidin kısımlarından meşhur, garîbve ferd çeşitlerinin olduğunu izah ederek ancak haber-i vâhidden kavramsal olarak açıkça ifade etmemiş, ancak haber-i vâhidin kısımlarından bazılarını örneklerle izah etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin, haber-i vâhidi farklı sınıflandırmasını *el-Fakîh* adlı eserinde görmek mümkündür. Hatîb el-Bağdâdî, bu eserde âhâd müsned ve mürsel olmak üzere ikiye ayırmış,[750] müsned olan âhâd haberlerin ilim ifade eden çeşitlerinin yanında, ilim ifade etmeyen çeşitlerinin de olabileceğini ifade etmiştir.

---

[747] Uğur, **Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü**, s. 7; Koçkuzu, **Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikâd ve Teşrî Yönlerinden Değeri**, DİB, Yayınları, no. 272, 1988, Ankara; Ertürk, "Haber-i Vâhid", **DİA**, c. 14, s. 349;

[748] Şâfiî, **er-Risâle**, s. 369-370.

[749] Şâfiî, **er-Risâle**, s. 369; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 32; İbn Hacer, **Şerhü Nuzheti'n-Nazar**, s. 55.

[750] Hâkim, **Ma'rife**, s. 92-102; Hâtib el-Bağdâdî, **el-Fakîh ve'l-Mutefekkih**, c. 1, s. 277; Âmidî Ebü'l-Hasan Seyyüddiddin Ali b. Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî, **el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm** (thk. Abdürrezzâk Afifî), el-Mektebetü'l-İslamî, ty, Beyrut/Dımeşk, c. 2, 112-113; c. 4, s. 242-243; İbn Hacer, **Nuhbetu'l-Fiker**, s. 166; Cezâirî, **Tevcihu'n-Nazar**, c. 1, s. 495.

2.3.4. Haber-i Vâhid'in Bilgi ve Amel Değeri

Haber, bilginin aracıdır. Bu bilginin mahiyetini anlamak için haberin bilgi değerinin ölçülmesi kaçınılmaz bir unsurdur.[751] Bir haberin bilgi değeri açısından anlam ifade etmesi haber verilen şeye inanmanın vâcip yani itikadın bir parçası olması demektir. Bundan dolayı haber-i vâhid üzerindeki tartışmaların en önemlisi haber-i vâhidin ilim ve amel yönüyle değer oluşturup oluşturmadığıdır. Bu konu hakkında mezhep imamları tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür. Genel olarak Mâlikî, Hanefî,Şâfiî mezhepleri ile Mu'tezile ve Hâricîler, haber-i vâhidin doğru olabileceği gibi yalan olma ihtimalini de düşünerek ilim ifade etmediğini, hatta Mu'tezile ve Hâricîler diğer mezheplerden daha da ileri giderek haber-i vâhidle amel etmenin gerekli olmadığını ileri sürmüşlerdir.[752] Ahmed b. Hanbel, Mâlik b. Enes ve hadis âlimlerinin çoğunluğu ise, haber-i vâhidin sıhhati sabit olunca yakîn ilim ifade ettiği, bundan dolayı da onunla amel edilebileceği hususunda ittifak etmişlerdir.[753]

Hadis usulü âlimlerinden İbnü's-Salâh, sıhhatinde sorun olmayan, Buhârî ve Müslim'in ittifak ettiği ya da ikisinden birinin tahrîç ettiği haber-i vâhidin bilgi değerinin olduğunu ifade etmiş, Nevevî bu görüşe karşı çıkmış; Buhârî ve Müslim'in rivayet ettiği hadislerin kuvvetli zan ifade ettiğini söylemiş, bunu da çoğunluğun ve tahkik ehlinin görüşüne dayandırmıştır. İbn Hacer ise karinelerle elde edilen haber-i vâhidin, tercih edilen görüşe göre ilim ifade ettiğini söylemiş ve karinelerle elde edilen bu haber-i vâhidin birkaç çeşidi olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda Buhâri ve Müslim'in bu konulardaki üstünlüğünün hâfızlar tarafından kabul edildiğini de vurgulamıştır.[754]

Hâkim'in ise, *Ma'rife'*sinde haber-i vâhid ile amel konusunda müstakil herhangi bir bilgi zikrettiğine rastlayamadık. Eserde bahsi geçen haber-i vâhid ve onunla amel hususunda verilen örnek rivayetler haber-i vâhidin içeriği ile ilgili

---

[751] Ekinci Özden Kanter, "Haberin Bilgi Değeri"**, Kelâm Araştırmaları**, 7/1, Ocak 2019, s. 155.

[752] İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm el-Endelûsî, **el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm** (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-âfâki'l-Cedîde, ty., Beyrut, c. 1, s. 119; Hüseyin Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, s. 120; Yunus Apaydın, "Haber-i Vâhid", **DİA**, c. 14, s. 356.

[753] İbn Hazm, **el-İhkâm**, c. 1, s. 119.

[754] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (Irakî et-Takyîd), s. 28; Nevevî, **et-Takrîb,** c. 1, s. 28; İbn Hacer, **Nüzhetu'n-Nazar**, s. 59-65; Aba, **Hatîb el-Bağdâdî'nin Hadis Usûlu Anlayışı**, s. 135-136.

değildir. Çünkü haber-i vâhidle ilgili amel hususunda başka eserde geçen bir hadis farklı bir konuda *Ma'rife*'de de geçebilmektedir. Örneğin Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*'sinde Hz. Ebû Bekir ile nine arasında geçen mirastan pay alma rivayetini haber-i vâhidle amel etmenin gerekliliği ile ilgili naklederken, aynı rivayet Hâkim'de farklı bir konu olarak zikredilmektedir.[755]

Haber-i vâhidin tanımı ve bilgi değeri üzerinde kısa da olsa ilim ehlinin görüşlerini zikretmeye çalıştık. Ancak bilinmesi gereken bir diğer önemli konu da âhâd haber kapsamına dâhil olan kavramlardır. İlim ehli âhâd hadisi, meşhur, azîz ve garîb şeklinde tasnif etmişlerdir. Hâkim, *Ma'rife*'de azîz konusunu müstakil bir başlık altında ele almamıştır. Ancak sahih hadisin özelliğini zikrederken şöyle tarifte bulunmuştur: "Sahih hadis; Hz. Peygamber'den meçhul olmayan bir sahâbînin, ondan da iki âdil tâbiînin rivayet etmesiyle günümüze kadar hadisçiler tarafından kabul görülerek ulaşan hadistir."[756] İki âdil tâbiînden maksat, en az birinin şahadet etme ehliyetine şahitlik etmektir. Hâkim'in bu tanımını yorumlayan Subhi es-Sâlih şöyle demektedir: "Hâkim, sahihin azîz olmasını şart koşarken, azîzin sahih olduğuna dair hükümde bulunmaz. Hâkim'e göre sahihin azîz olması gerekir. Ama ferd ve garîb olması caiz değildir. Azîz ise her zaman sahih olmaz. Hatta meşhur ve müstefiz hadis bile, râvilerinin müteaddid olması ve bir grup halinde bulunmasının şart olmasına rağmen her zaman sahih olmayabilir. Çünkü bu hadisler bazen hasen ve zayıf oldukları gibi mevzu ve bâtıl da olabilirler. Hâkim'in bu konudaki ifadesi hiçbir yorum yapılmayacak kadar açıktır."[757] Nûrettin Itr da bu tarif ile ilgili şöyle demiştir: "Hâkim, iki râvinin rivayetiyle ancak sahâbîdeki meçhullük sıfatının gitmesini kastetmiştir. Yoksa isnadın her tabakasında iki âdil râviyi hadisin sıhhati için şart koşmamıştır. Zira bu durum Hâkim'in *el-Müstedrek*'te belirttiği birçok olaya muhalif olur."[758] Her ne kadar Hâkim sahih hadis için azîz şartını ileri sürse de bu şarta karşı çıkanlar olmuştur. Çünkü bu konunun sıhhat şartı ile alakasının olmadığını, tamamen âhâd konusu ile ilgili olduğunu belirtmişlerdir. Şu da bir geçektir ki hadis âlimlerinin hakkında sıhhat hükmü verdikleri birçok hadis, yerine

[755] Hâkim, **Ma'rife**, s. 15; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 43.
[756] Hâkim, **Mârife**, s. 111; Suphi es-Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, s. 195.
[757] Subhi es-Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, s. 125.
[758] İbn Hacer, **Nüzhetü'n-Nazar** (çev. Abdullah Samed Afaracı), İ'tisam Yayınları, 1422, Ankara, s. 29; Uğur, **Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü**, 341.

göre tek isnadla gelmiştir. Onun için bu görüşe itibar etmemek yerinde olur. Hâkim'in *Ma'rife*'de zikrettiği meşhur ve garîb-ferd hadis şekillerini ayrıca ele almaya çalışacağız.

Netice itibari ile Hâkim, haber-i vâhid ile ilgili sınıflandırmayı -detaylı olmasa da- ilk yapan kişidir. Bu sınıflandırmada azîz hadisle ilgili özel bir açıklama yapmamakla birlikte Subhi es-Sâlih'in de belirttiği gibi sahih hadisin tanımını yaparken azîz hadis ile ilgili bilgi verdiği görülmektedir. Çünkü Hâkim, yirmi üç, yirmi dört ve yirmi beşinci nevilerde meşhur, garîb ve ferd hadislerden bahsetmiş, ancak bunların haber-i vâhidin kısımlarından olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemiştir.

2.3.5. Haber-i Vâhidin Çeşitleri

2.3.5.1. Meşhur Hadis

Sözlükte "birini, bir şeyi tanıtmak, ortaya çıkarmak, yaymak" anlamındaki 'şehr' kökünden türeyen meşhur, "insanlar arasında tanınan bilinen" demektir.[759] Hadis terimi olarak meşhur, "râvi sayısı ilk üç nesilde bir, iki ve bazılarına göre üçün üzerinde olan", "sahabe döneminde haber-i vâhid iken ikinci ve üçüncü nesillerde tevâtür derecesine ulaşan", yani "başlangıçta âhâd iken sonradan yaygınlaşan hadis" şeklinde tanımlanan hadis demektir.[760]

Muhaddislere göre meşhur; râvilerin sayısı sınırlı olmakla birlikte üç senedden az olmamak şartı ile rivayet edilen fakat tevâtür derecesine erişmeyen hadistir. İbnü's-Salâh'a göre ise Zührî ve Katâde gibi hadis âlimlerinden tek bir râvi rivayette bulunsa garîb, iki yahut üç kişi rivayette bulunsa azîz ve rivayette bulunanlar bir grup olurlarsa meşhur olur.[761] Şayet şeyhten rivayette bulunan bu grup başta ve sonda aynı sayıda olursa buna müstefiz hadis denir. Fakihlerin bir kısmı istifâzenin sübûtu için en az üç kişinin rivayetini, diğer bazıları ise iki ile iktifa

[759] Apaydın, "Meşhur", **DİA**, c. 29, s. 368-371.
[760] İbn Hacer, **Şerhu Nüzheti'n-Nazar**, s. 109-112; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 24-25; Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 150.
[761] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 256.

ederken bazıları da en az dört kişiyi şart koşmuşlardır. Meşhur hadisi, müstefiz hadisten daha genel olarak değerlendirenler de vardır.[762]

Meşhur hadisin, bir diğer mânası da râvisi olsun veya olmasın ya da aslı bulunsun veya bulunmasın, halk dilinde dolaşan bütün hadisleri kapsar.Ayrıca bazen bir hadisin yalnız hadisçiler arasında, bazen hem hadisçiler hem de halk arasında, bazen fakihler arasında, bazen de usulcular arasında meşhur olduğu görülmüştür.

Hâkim'in, *Ma'rife*'de meşhur hadis ile ilgili şu taksimatı yaptığı görülmektedir:

1. Genel olarak herkes tarafından meşhur kabul edilen hadislerdir ki bunlar da iki kısma ayrılır. Biri, *Sahihayn*'da veya ikisinden birinde bulunan hadisler, diğeri ise *Sahihayn*'da veya ikisinden birinde bulunmayan hadislerdir.

2. Özel olarak hadis ehli tarafından bilinen ve kabul edilen meşhur hadislerdir.

Hâkim'in, *Ma'rife*'de verdiği örneklere bakıldığında meşhur; Hz. Peygamber'in sözlerinden meşhur olan hadisler olarak tanımlanmaktadır. Bu başlık altında *Sahih*'te geçen ve *Sahih*'te geçmeyen meşhur hadislerden örnekler vermiştir. Hâkim'in meşhur olarak zikrettiği birçok rivayet, Hatîb el-Bağdâdî'nin eserlerinde yer almasına rağmen meşhur ile ilgili bir tanımlama ve buna işaret edecek herhangi bir yaklaşım görülmemektedir.[763]

Hâkim, ilk olarak meşhur olduğu halde *Sahih*'te bulunmayan hadislere yer vermiş ve bu hadislere örnek olarak şunları zikretmiştir: "İlim talep etmek her Müslüman'a farzdır"[764], "Sözümü işitip ve koruyan kişinin Allah yüzünü parlatsın"[765], "Hâricîler cehennem köpekleridir"[766], "Şâbanın on beşinden sonra

[762] İbn Hacer, **ŞerhuNüzheti'n-Nazar**, s. 110; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 2, s. 632; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 107.

[763] Hâkim, **Ma'rife**, s. 150-151; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 37-382-409-413; a.mlf., **el-Fasl li'l-Vasl**, c. 1, s. 344; c. 2, s. 755-757-921-927;a.mlf., **el-Muvazzıh**, s. 395-396;a.mlf., **el-Fakîh**, c. 2, s. 406.

[764] Bu hadisi İbn Mâce *Sünen*'inde zikretmiş ve hasen bir hadis olduğunu belirtmiştir.

[765] Tirmîzî, İlim, 3; bu hadisin hasen ve sahih olduğunu belirtmiştir. İbn Mâce, Mukaddime, 17; hasen ve sahih olduğunu belirtmiştir. Ahmed, **Müsned**, c. , s. 166.

[766] Ahmed, **Müsned**, hn. 19130; İbn Mâce, Mukaddime, 12; Tirmizî, Tefsir, 4;; Elbânî, bu hadisin hem İbn Mâce'de hem de et-Tirmizî'nin yanında sahih olduğunu ifade etmiştir.

Ramazan gelinceye kadar oruç tutulmaz"[767] gibi rivayetlerdir.Bunlar için "Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinde zikredilmeyen hadisler" diye ifade etse de bunların bazılarının*Sahih*'te geçtiğini görmekteyiz. Mesela "tenâsül organına dokunan abdest alsın" ile "Hacâmat hadisi" gibi.[768] Ayrıca *Sahih*'te bulunmayan meşhur uzun hadislere örnek olarak da "Tayr hadisi", "Hz. Osman'ın ölümü", "Şurâ hadisi" ve "Sakîfe b. Sâade"[769] gibi rivayetleri zikretmiştir.

Hâkim, genel olarak herkesin kabul gördüğü meşhur hadislerin ikinci kısmı olup *Sahih*'te bulunanlara şu örnekleri vermiştir: "Ameller niyete göredir.",[770]"Allah doğrudan ilmisöküp almaz"[771], "Cumaya gelen yıkansın", "Kişinin yaratılışı anne karnında kırk günde oluşur", "Yedi âza üzere secde etmekle emrolundum","Her iyilik sadakadır"[772], "Müslüman'ın elinden ve dilinden emin olunması", "Ref'ul yedeyn" ve "Kametin getirilme şekli" gibi hadisler. "İman", "Zekât", "Hac", "İfk hâdisesi", "Tevbe", "Mi'râc", "Şefâat hadisi" ve "Kabir hadisi" gibi rivayetleri de uzun meşhur hadislere örnek olarak vermiştir.[773]

Hâkim'in, "Kunut duası" ile ilgili zikretmiş olduğu rivayetinmeşhur hadisin ıstılah mânasına en yakın örnek olduğu görülmektedir. O bunu, hadis âlimleri tarafından bilinen meşhur hadiseörnek olarak izah etmeye çalışırken Buhârî ve Müslim'in naklettikleri şu hadisi zikretmiştir. "ان رسول الله"قنت شهرا بعد الركوع"Allah Resûlu rükûdan sonra bir ay kunut duasını okudu."[774] Gerek Buhârî gerekse Müslim, bu hadisi, Süleyman et-Teymî yoluyla Ebû Meclez'den nakletmişlerdir. Ebû Meclez ise, Enes b. Mâlik'ten rivayette bulunmuştur.

Hâkim, mezkûr hadisin *Sahih*'te nakledildiğini dile getirdikten sonra şu değerlendirmeyi yapmıştır: Bu rivayetin Ebû Meclez dışında Enes'ten rivayette bulunan başka râvileri de vardır. Ebû Meclez'den İbn Teymî dışında rivayet edenler de vardır. İbn Teymî'den Ensârî dışında rivayet eden de vardır. Ancak bu konuyu

---

767 Tirmizî, savm, 38; İbn Mâce, Savm, 4; Ahmed, **Müsned**, c. 1, s. 166.
768 Hâkim, **Ma'rife**, s. 150.
769 Bu hadis Buhârî'nin *Sahih'*inde geçmektedir. Hâkim, **Ma'rife**, s. 152.
770 Müslim, İmare, 3; Buhârî, Bedu'l-Vahiy, 1; bu hadis bazı kaynaklarda mütevâtir olarak geçerken Hâkim burada meşhur hadisler arasında zikretmiştir. Hâkim, **Ma'rife**, s. 151; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (Şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 100-102.
771 Buhârî, İlim, 1; Müslim, İlim, 4.
772 Buhârî, Edeb, 10; Müslim, Zekât, 2.
773 Hâkim, **Ma'rife**, s. 151-152.
774 Buhârî, Vitr, 2; Müslim, Mesâcid, 1; Ebû Dâvûd, Salatu'l-vitr, 2.

ilimde uzman/hadis ehli olanlar bilirler. Çünkü uzman olmayanlar Süleyman et-Teymî'nin, Enes'in dostlarından olduğunu düşünerek ikisi arasında yer alan diğer râvi –Ebû Meclez- yoluyla gelen rivayetin garîb olduğunu zannedebilirler. Aynı şekilde bunlar hadisin Zührî ve Katâde'den gelen birçok rivayet yollarının olduğunu da bilmeyebilirler. Bu hadise benzer binlerce hadis vardır ki hadis ehlinden başkası tarafından bilinmesi ve bunların şöhretine vâkıf olunması mümkün değildir.[775] Bu da meşhur hadisin ikinci çeşitidir ki hadis ehli dışında bilinmesi güç olan meşhur hadistir.

Sonuç itibari ile Hâkim meşhur hadis hususunda hiçbir açıklama yapmadan verdiği örnekler üzerinden yola çıkarak sahihte bulunan ve bulunmayan ile ilim ehli ve insanlar tarafından bilinen meşhur hadisler diye bir taksimatta bulunmuştur. Ayrıca nice meşhur hadislerin olduğunu ancak sahihlerde tahrîç edilmediğini söylemekle birlikte aralarında hasen ve zayıf hadislerin de bulunduğu birtakım hadisleri zikrederek şunu ifade etmektedir: "Bütün hadisler isnadlarıyla, tarikleriyle ve hadisçilerin cemettiği bablarıyla meşhurdur. Tarikleri bir veya iki cüzde cemedilen bu hadislerin bir harfleri bile sahih olarak tahrîç edilmemiştir."[776] Hâkim'in meşhur hadise bakışı ve değerlendirmesi kendisinden sonra gelen ilim ehli ile aynı görüşte olduğunu göstermektedir. Çünkü ondan sonra gelen hadis âlimlerinin meşhur hadisi, üç senedden az olmamak şartı ile bir grubun rivayet ettiği hadis olarak tarif ettikleri görülmektedir.

2.3.5.2. Garîb-Ferd Hadis

Garîb, sözlükte "yabancı, vatanından uzakta yalnız ve tek başına yaşayan kimse" demektir.Ferd, Arapça bir kelime olup, çoğulu (efrad) "tek, yegâne, eşi olmayan" anlamına gelir. Terim olarak Nevevî'nin, Ebû Abdullah b. Mende ve İbnü's-Salâh'a dayandırdığı tanımına göre Zührî ve Katâde gibi hadisleri derlenen âlimlerden nakletmede teferrüd kalınan ya da sened veya metnindeki bir özellikten dolayı başka rivayetlerden farklı olan hadistir. Buna aynı zamanda "Garîb-ferd" denmektedir. Ferd ile garîbi eş anlamlı olarak sayanlar olduğu gibi ferd terimini

[775] Hâkim, **Ma'rife**, s. 150-151.

[776] Her ne kadar Hâkim böyle bir ifadede bulunsa da zikretmiş olduğu bazı hadislerin *Sahih*'te geçmekte olduğunu görmekteyiz. "افطر الحاجم والمحجوم"ve "نضر الله امرءا" gibi rivayetler *Sahih*'te olan rivayetlerdir. Hâkim, **Ma'rife**, s.. 151.

ferd-i mutlak, garîb terimini ise ferd-i nisbî için kullananlar da olmuştur.[777] Hicrî birinci asırdan itibaren haber-i vâhidin ferd anlamında kullanıldığı görülmektedir.[778]

Ferd ve garîb hadisler arasında lügat ve ıstılahî anlamları bakımından ortak bir bağ vardır ki bu da teferrüd mefhumudur. Bundan dolayıdır ki bazı âlimler ferd ile garîbin eş anlamlı olduğunu söylemekte bir sakınca görmemişlerdir. Bazen garîb olan bir hadis için "تفرد به فلان Bu hadisi filan kişi teferrüd etmiştir", bazen de " اغرب به فلان Bu hadis şu sebepten dolayı garîb olmuştur" ifadelerini kullanırlarken aynı mânayı kastettikleri görülmektedir.[779] Ancak ıstılah âlimleri kullanımlarına göre bunlar arasında bir fark gözeterek ferd tabirini çoğu zaman herhangi bir şekilde takyid edilmeyen mutlak ferd hakkında; garîb tabirini ise çoğunlukla belirli bir şeyle kayıt altına alınan nisbî ferd hakkında kullanmışlardır. Bu iki tabir ancak ıstılahîolarak ele alındığında ayrı mânada kullanılmaktadırlar. Müştak fiil olarak kullanıldığında ise herhangi bir ayırım gözetmedikleri görülmektedir.[780]

Garîb hadis ile ilgili bazı ilim ehlinin ifadeleri şöyledir: İbrahim b. Yezîd en-Nehaî, "Bizden öncekiler hadisin garîbini yani bir tek kişinin rivayeti ile bilinenini sevmezlerdi" derken, Ahmed b. Hanbel de: "Şu garîb hadisleri yazmayınız. Bunların çoğu münker olup bu münkerler hep zayıf kişilerden rivayet olunmaktadır" demiştir. İmam Mâlik ise, "İlmin yani hadisin en kötü olanı garîb olanıdır. En iyisi de herkesin rivayet ettiği açık ilimdir" diye fikrini beyan etmiştir. Abdürrezzâk b. Hemmâm; "Biz hadisin garîbini iyi bir şey zannederdik. Oysaki kötü bir şey imiş" diyerek pişmanlık ifade etmektedir.[781] Abdullah b. Mübârek de "İlim dediğin sağdan, soldan, her tarafından sana gelendir" diyerek meşhur olmuş rivayete temessük edilmesini tavsiye etmiştir.Konu ile ilgili olarak Zührî birgün İmam Zeyne'l-Âbidîn'e bir hadis rivayet etmiş, Zeyne'l-Âbidîn de: "Barekellâh, çok güzel rivayet ettin. Bize hep böylesini rivayet et" demiştir. Zührî de: "Bunda bu kadar iyilik olacak ne var? Ben

[777] San'ânî, **Tevdihu'l-Efkâr Tankihi'l-Enzâr** (thk, Muhammed Muhiddin Abdulhamid), el-Mektebetu's-Selefiyye, ty., Medine-i Munevvere, s. 402; İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 113-114; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 2, s. 1108; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 107-108; Selahaddin Polat, "Ferd", **DİA**, c. 12, s. 368-369.

[778] Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, **er-Risâle** (thk. Hâlid es-Seb' el-Âlemî- Züheyr) Daru'l-Kitab el-Arabi, 2008, Beyrut, s. 250 vd.; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 107.

[779] San'ânî, **Tevdihu'l-Efkâr**, s. 401-402.

[780] İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 122; Suphi Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, s. 190.

[781] San'ânî, **Tevdihu'l-Efkâr**, s. 403

size benden daha fazla bilginizin olduğu bir hadisi söyledim" deyince: Zeyne'l-Âbidîn, "Hayır, böyle söyleme. İlmin yani dinin bilinmeyeni yoktur. İlim dediğin bilinen ve dillerin ittifakla rivayet ettiği şeydir." cevabını vermiştir. Ebû Yûsuf, "Malı kimya ile arayan iflas eder, dini kelam ile arayan zındıklaşır, hadisin garîbini arayan yalancı olur." demiştir.[782]

Hâkim, garîb hadisi "Garâibu's-Sahîh", "Garâibu'ş-Şuyûh" ve "Garâibu'l-Mutûn" diye üç kısımda ele alıp örnekler vererek izah etmiştir.

1. Garâibu's-Sahîh

Bu kısımda örnek olarak Hâkim, *Sahihayn*'da bulunan garîb hadislerden bahsetmektedir. Buna örnek olarak Abdülvâhid b. Eymen → Babası →Câbir b. Abdullah isnadıyla "كنا يوم الخندق نحفر الخندق /Hendek günü, biz kazarken…" gelen rivayettir. Hâkim, Câbir'in hadisini naklettikten sonra şunu ifade etmiştir."Bu hadis sahihtir. Abdülvâhid b. Eymen babasından teferrüd etmesine rağmen Buhârî bu rivayeti *el-Câmiu's-Sahih* adlı eserine almıştır.[783]

Müslim'in*Sahih*'inde garîb hadise örnek ise; Süfyân b. Uyeyne →Amr b. Dînar → Ebü'l-Abbâs el-A'mâ → Abdullah b. Amr'dan nakledilen "لما حاصر النبي اهل الطائف فلم ينل منهم شيئا /Hz. Peygamber Taif'i muhasara ettiğinde…"rivayetidir. Hâkim, bu hadisi aktardıktan sonra şunları ifade etmiştir: Bu "Garîb-sahih" bir hadistir. Çünkü Abdullah b. Amr'dan Ebü'l-Abbâs es-Sâib dışında rivayette bulunan olmadığı gibi Ebü'l-Abbâs'dan da Amr b. Dînar dışında rivayette bulunan olmamıştır. Aynı şekilde Amr b. Dînar'dan, Süfyân b. Uyeyne dışında rivayette bulunan olmamıştır.[784]

2. Garâibu'ş-Şuyûh

İsnad bakımından garîb olandır. Bir grup sahâbînin metnini rivayet ettiği ma'ruf bir hadisi bir râvinin başka bir sahâbîden nakletmede teferrüd etmesidir. Bunu bir kişi başka bir sahâbîden rivayet etmede tek başına kaldığı için, metni garîb olmamakla birlikte sadece isnad bakımından garîb olmuş olur. Sahih metinlerin

[782] Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 111.
[783] Hâkim, **Ma'rife**, s. 153.
[784] Hâkim, **Ma'rife**, s. 94.

isnadlarındaki şeyhlerin garîbleri bu türdendir. Tirmizî'nin, "bu cihetten garîbdir" dediği hadisler de bu gruba girer.[785] Hâkim bu kısmı şu örneği vererek açıklamıştır: Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yâkub → er-Râbi' b. Süleyman → Şâfiî → Mâlik → Nâfi' → İbn Ömer, Hz. Peygamber'den şöyle rivayette bulunmuştur:"لا يبع حاضر لباد /Şehirli köylü namına onun malını satmasın."[786] Hâkim, Mâlik b. Enes'in Nâfi'den olan bu rivayetini garîb olarak nitelendirmiştir. Mâlik b. Enes'ten de İmam Şâfiîteferrüd etmiş, Şâfiî'den de er-Râbi' b. Süleyman dışında rivayette bulunan bilinmemektedir.[787] Bu isnadla gelen bu hadis Şâfîî'nin ferdleri arasında zikredilir.

3. Garâibu'l-Mutûn

Metinde garîb olması, hadis metninin rivayetinde bir râvinin tek başına kaldığı/teferrüd ettiği hadistir. Hâkim burada garâibu'l-mutûn diye konuyu zikretse de vermiş olduğu hadis örneğinin hem metinde garîb hem de isnadda garîb olduğunu belirtmiştir. Hallâd b. Yahyâ → Ebû Ukayl → Muhammed b. Sûke → Muhammed b. Münkedir → Câbir b. Abdullah'tan şu rivayeti nakletmiştir:"ان هذا الدين متين/şüphesiz bu din metindir."Bu hadisin hem metni hem de senedi garîbdir. Bu hadisin bütün rivayet şekillerinde Muhammed b. Sûke hakkında ihtilaf edilmiştir. İbn Münkedir → Câbir'den gelen hadisi Muhammed b. Sûke dışında kimse rivayet etmemiştir. Ancak ondan Ebû Ukayl, Ebû Ukayl'den de Hallâd b. Yahyârivayette bulunmuştur.[788]

Nevevî metin bakımından garîb olan hadis hakkında şunu zikretmiştir; "İsnad bakımından değil de sadece metin bakımından garîb olan bir hadis (mutlak mânada) yoktur. Fakat meşhur olan ferd hadis vardır. Bu da pek çok kimsenin o hadiste teferrüd eden kişiden rivayet etmesiyle garîb-meşhur hale gelir. Bu durumda hadis son tarafı olan meşhur kısmına oranla isnad bakımından değil, metin bakımından garîb olmaktadır."[789]

Hâkim, ferd hadisleri izah etmeye çalışırken sadece ferd-i nisbîden söz etmektedir. Ferd-i nisbî; râvinin herhangi bir cihetle tek kalması veya diğerlerinden

---

[785] İbn Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 257.
[786] Buhârî, Buyû', 68; Müslim, Buyû', 19; İbn Mace, Ticâret, 15; .Ebû Dâvûd, Buyû', 47; Nesâî, Buyû', 18.
[787] Hâkim, **Ma'rife**, s. 154.
[788] Hâkim, **Ma'rife**, s. 155; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 257.
[789] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** c. 2, s. 1114.

farklı olması demektir. Bunun en çok görülen örneklerinden biri de hadisi sadece bir şehir veya ülke halkının rivayet etmesidir.[790] Bir şehre yerleşen râvinin sadece orada bulunan rivayetleri nakletmek suretiyle o beldeye has rivayetleri bir araya getirmesidir. Bunu da "Kûfeliler'in hadisi, Basralılar'ın hadisi, Medineliler'in hadisi" gibi ifadelerle isimlendirir. Hâkim buna da Hz. Peygamber'in Hz. Ali adına kurban kestiğine dair olan rivayeti örnek vermiş ve bu hadisin bütün râvilerinin Kûfeli olduğunu nakletmiştir.[791] Hâkim, ferd hadisleri değerlendirirken de onları üç kısma ayırmıştır:

a. Bir şehir halkının bir şahıstan teferrüd etmesidir. Senedin başından sonuna kadar bir şehre ait olduğunu belirten lafızlarla teferrüd edilen rivayetlerdir: "Kûfeliler'in hadisi", "Basralılar'ın hadisi", "Medineliler'in hadisi", "Mısırlılar'ın hadisi", "Şamlılar'ın hadisi", "Mekkeliler'in hadisi", "Horasanlılar'ın hadisi" gibi.[792] Hâkim konu ile ilgili altı örnek zikretmiştir.

Hz. Ali'nin kurban ile ilgili rivayetinin senedinin başından sonuna kadar sadece Kûfeliler teferrüd etmiştir. Ebû Saîd'den gelen Fâtiha ile ilgili rivayetini ise Basra ehli teferrüd etmiştir. Hz. Âişe'den gelen Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın cenaze namazının kılınması ile ilgili rivayetini ise Medineliler teferrüd etmişlerdir. İbn Büreyde → Ebû Büreyde'nin-babası-Hz. Peygamber'in şu hadisini duyduktan sonra bir mesele hakkında artık hüküm verememe diyerek Hz. Peygamber'in konu hakkındaki rivayetini nakleder: "Hâkimler üç sınıftır. İki sınıf cehennemlik, bir sınıf da cennetliktir. Cehennemlik olanlardan biri, bile bile haksız yere hüküm veren hâkim, diğeri de bilmeyerek haksız yere hüküm veren hâkimdir. Cennetlik olan ise, hakkıyla hüküm veren hâkimdir."[793] Hâkim, bu hadiste Horasanlılar'ın teferrüd ettiklerini ancak son râvilerinin Mervliler'e ait olduğunu söylemiştir.

b. Bir kişinin imamlardan birinden teferrüd ettiği hadislerdir. Konuyla ilgili örnekler şunlardır:

---

[790] Hâkim, **Ma'rife**, s. 156-164; Polat, "Ferd", **DİA**, c. 12, s. 369.
[791] Hâkim, **Ma'rife**, s. 157.
[792] Hâkim, **Ma'rife**, s. 156-159.
[793] İbn Mâce, Ahkâm, 3; .Ebû Dâvûd, Akdiyye, 2; Tirmizî, Ahkâm, 1.

Ahmed b. Şeybân er-Remelî → Süfyân b. Uyeyne → Zührî →Nâfi‘ → İbn Ömer’in naklettiği “ ان النبي بعث سرية الي “Hz. Peygamber Necid’e seriyye gönderdi.”[794]Hadisin râvilerinden Süfyân b. Uyeyne Zührî’den, Ahmed b. Şeybân er-Remelî de Süfyân’dan teferrüd etmiştir.

İbrahim b. Muhammed el-Medenî → Zührî →Urve → Âişe’nin naklettiği ”سدوا هذه الأبواب الشوارع التي في المسجد الا باب ابي بكر“ /Ebû Bekir’in kapısının dışında yola bakan bütün kapıları kapatınız”[795] hadisin râvilerinden İbrahim b. Muhammed el-Medenî Zührî’den, el-Hasan b. Arefe de İbrahim b. Muhammed el-Medenî’den teferrüd etmiştir.[796]

Abdurrahman b. Mehdî → Süfyân b. Uyeyne → Mansur → A‘meş → Vâsıl → Ebî Vâil → Amr b. Şurahbil → Abdullah b. Mes‘ûd’un naklettiği ”أي الذنب اعظم“ Hz. Peygamber’e “En büyük günahın” ne olduğuna dair üç defa tekrar edilerek sorulan hadistir.[797] Bu hadisi de Süfyân es-Sevrî’den sadece Abdurrahman b. Mehdî rivayet etmiştir. Bunun başka isnadları bulunsa da Süfyân es-Sevrî’den yalnız bir kişinin rivayet etmesi o rivayetin ferd-i nisbî sayılması için yeterli bir nedendir.[798]

c. Bir şehrin başka bir şehirden rivayet etmekle teferrüd ettiği hadislerdir: Medineliler’in hadislerinden Mekkeliler’in teferrüd etmesi, Horasanlılar’ın Harameyn ehlinden teferrüd ettiği hadisler gibi.

Said b. Amr b. Eşva’ → Şa‘bî → Verrâd’ın rivayetinde “قال كتب معاوية بن ابي سفيان الي المغيرة :اكتب الي بشيء سمعته من رسول الله /Muâviye Mugîre’ye mektub yazarak şöyle demiştir: “Hz. Peygamber’den duyduklarını bana yaz.”[799] Hâkim, Said b. Amr b. Eşvâ’nın Kûfeli sika âlimlerden olduğunu belirtmiştir. Kûfeliler bu hadisi Said b. Amr’dan rivayette bulunmamışlardır. Basralı olan Hâlid b. Mihrân ondan

[794] Ahmed, **Müsned,** c. 2, s. 2-10; Buhârî, Gazavât, 59.
[795] Dârimî, **Sünen**, c. 1, s. 38.
[796] Hâkim, **Ma‘rife,** s. 99.
[797] Abdullah b. Mes‘ûd’un, “Ya Rasulallah, en büyük günah hangisidir? diye sordum. ‘Seni yaratmış olduğu halde, Allah’a (c.c) ortak koşmandır’, dedi. Sonra hangisidir diye sordum. ‘Komşunun karısı ile zina etmendir’, dedi.” Bu teferrüd çeşidi muhaddislerce fazlaca bilinen bir gerçektir. Buhârî, Edeb, 8; Müslim, İman, 1; Hâkim, **Ma‘rife**, s. 160-161; San’ânî, **Tevdihu’l-Efkâr**, c.2, s. 10.
[798] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 160-161.
[799] Hâkim, **Ma‘rife**, s.161

rivayetetmiştir. Dolayısyla bu rivayet Basralılar'ın, Kûfeliler'den teferrüd ettiği rivayet olarak değerlendirilmiştir.

Hâlid b. Nizâr hadisinde de olduğu gibi; " اخبرني نافع بن عمر الجمحيعن بشر بن عاصم عن ابيه عن عبد الله بن عمرو العاص عن النبي صلي الله عليه وسلم ابغض الرجال الي الله البليغ الذي يتخيل بلسانه تخلل الباقرةبلسانها- "Allah'ın (c.c.) en çok sevmediği kimse sığırın diliyle yalanması gibi dilini dişleriüzerinde dolaştıran Hatîb'dir."[800] Hâkim, bu örneği Mısırlılar'ın Mekkeliler'den teferrüd ettiği rivayet olarak belirtmiş; Hâlid b. Nizâr'ın Mısırlı, Nâfi' b. Ömer'in ise Mekkeli olduğunu söylemiştir. Ayrıca Hâkim, diğer örneklerde de şunları zikretmiştir: Horasanlılar Kûfeliler'in hadislerini rivayet etmede teferrüdde bulundukları gibi Râzîler de Kûfeliler'in rivayetlerinde teferrüd etmişlerdir. Aynı şekilde Horasanlılar'ın Harameyn ehlinden teferrüd ettikleri hadisler olabilir. Bu üç çeşidin herbirinde bir kişi teferrüd etmektedir. Bütün bu çeşitlerde teferrüd, senedin neresinde olursa, sadece o kısımla mukayyeddir. Teferrüd genelde senedin aslında değil devamında bulunur. Garîb hadisteki bu izafî takyide "Nisbî Ferd" de denileblir. Hâkim'in "Ma'rifetu'l-efrâd" bölümünde zikrettikleri "Ferd-i nisbî"ye örnek teşkil etmektedir.[801] Hâkim, mutlak ile mukayyed arasında tevcih ve taliller yapmaktan başka garîb ile ferd arasında herhangi bir fark görmemektedir.[802]

Sonuç olarak Hâkim, *Ma'rife*'de hem garîb hadis konusunu hem de ferd hadis konusunu farklı başlıklar altında ayrı ayrı işlemiştir. Kendisinden önce olan Râmhürmüzî bu konuları işlememiş, Hatîb el-Bağdâdî de müstakil bir bab başlığı altında ele almamıştır. Hâkim garîb konusuna geçmeden önce bir önceki konu olan meşhur hadis konusu ile irtibatından bahsetmiştir. Garîb hadisin çeşitlerini işlerken verdiği örneklerde yer alan rivayetlerin garîb olma şekillerini de ayrı ayrı açıklamış, bunlardan bazılarının isnad ve metin yönünden garîb olduğunu belirtmiştir. Garîb hadis konusundan sonra da ferd konusunu işleyerek, ferdin üç değişik şeklinin olduğunu ifade etmiştir. Her ne kadar üç kısım olarak belirtse de aslında o ferd-i nisbîden bahsetmektedir. Genel olarak zikrettiğimiz bilgilerle yetinen Hâkim'in garîb ve ferd arasında belirgin bir farka işaret ettiğini gösteren bir karineye rastlayamadık.

---

[800] Hâkim, **Ma'rife**, s. 161.
[801] Hâkim, **Ma'rife**, s. 96-102.
[802] Hâkim, **Ma'rife**, s. 161-163; Suphi es-Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, s. 192-193.

Bununla birlikte garîb hadis konusu içerisinde işlenilen bazı meselelerle, garîb-i mutlak, garîb-i nisbî ve ferd-i nisbî gibi konuların Hâkim'in *Ma'rife*'sinde bulunmadığı ancak bu şekildeki tanımlamaların Hâtib el-Bağdâdî'den sonra ele alındığı görülmektedir.

2.4. KAYNAĞI AÇISINDAN HADİS ÇEŞİTLERİ

2.4.1. Müsned Hadis

Sözlükte "dayanmak, yaslanmak" anlamındaki "sünüd" kökünün if'al kalıbından türeyen müsned kelimesi, hadis terimi olarak "muttasıl bir senedle Hz. Peygamber'e ulaşan" hadis anlamına gelmektedir.[803]

Hâkim müsnedi, muhaddisin yaşı göz önünde bulundurularak muhaddisin bizzat hocasından, onun da kendi hocasından işittiği açık olan ve isnadı bu şekliyle meşhur bir sahâbîye oradan da Hz. Peygamber'e uzanan hadis olarak tanımlamaktadır. Hâkim'in burada yaşının uygun olmasından kastı, râvininlikâya elverişli bir yaşının olmasıdır. Yani musarrât ve likâ şartı koşmaktadır. Buna örnek olarak şu isnadı vermiştir: Hâkim, "Ebû Amr Osman b. Ahmed es-Semmâk'tan işittiğim rivayet zâhirdir".[804]Aynı zamanda İbn Semmâk'ın da Hasan b. Mükrem'den olan rivayeti zâhirdir. Hasan'ın Osman b. Ömer'den, Osman b. Ömer'in, Yûnus b. Yezîd'den semâı bu şekilde açıktır. Yûnus'un Zührî ile, Zührî'nin Kâ'b b. Mâlik'in oğullarıyla, bunların da babaları ile olan semâı bilinen bir gerçektir. Kâ'b ise, Hz. Peygamber'in ashâbındandır. Bu zikredilen rivayet diğer binlerce hadise örnek teşkil etmektedir. Buna karşılık bir örnek de Ebû Abdillah Muhammed b. es-San'ânî → Hasan b. Abdi'l-A'lâ es-San'ânî → Abdürrezzâk → Ma'mer → Muhammed b. Vâsi' → Ebû Salâh ve Ebû Hüreyre isnadıyla gelen hadistir. Ancak bu konuda ehil olmayan kimse, bu hadisin senedinden ve sıhhatinden şüphe edemez. Zira senedin zâhirine bakılarak da sağlıklı bir değerlendirme yapılamaz. Çünkü Ma'mer b. Râşid es-San'ânî sika ve emin bir kimse olmakla birlikte Muhammed b. Vâsi'den

---

[803] Zeynüddin Ebû Yahya el-Ensârî es-Suneykî, **Fethu'l-Bâki bi Şerhi Elfiyyeti'l-Irakî** (thk. Abdullatif Hemim-Mahir Yasin Fahl), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002, Beyrut, c. 1, s. 120; İbrahim Hatipoğlu, "Müsned", **DİA**, c. 32, s. 99-101.

[804] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 147; Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî, **Cüz'ün fi Ulumi'l-Hadîs** (thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan âl Selman), ed-Dâru'l-Eseriyye, 2006, Amman, s. 48.

işitmemiştir. Aynı şekilde Muhammed b. Vâsi‘ de sika ve emin bir kimsedir; fakat o da Ebû Sâlih'ten işitmemiştir." Hâkim, bu sebepten dolayı hadis hakkında uzun bir şerh yazılabilecek bir illetinin olduğunu, böyle bir konuyu ancak bu ilimde ehil olanlar tarafından bilinebileceğini söyleyerek[805] konuya açıklık getirmektedir.

Hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda genellikle merfû‘ anlamında kullanılan müsned hakkında genel olarak kabul edilen üç görüş bulunmaktadır.[806] Hâkim'in tarifine göre müsnedde aranan şartlar onun senedinin muttasıl aynı zamanda da merfû‘ olmasıdır. Bundan dolayı müsned bir hadis için mevkûf, mürsel, mu‘dal ve rivayetinde müdellis birinin bulunmaması gibi şartlar ileri sürülmüştür. Bununla birlikte müsned olan bir hadisin isnadında اخبرت عن فلان (Falanın şöyle dediği bana haber verildi), حدثت عن فلان (Falanın şöyle dediği bana rivayet edildi), بلغني عن فلان (Falanın şöyle dediği bana ulaştı), رفعه فلان (Bu haberi falan kişi Hz. Peygamber'e dayandırdı), اظنه مرفوعا (Haberin merfû‘ olduğunu zannediyorum) müsned olma özelliğini bozacak buna benzer ifadeler bulunmamalıdır. Bunun yanında müsned olma şartlarını taşıyan her hadis sahih olarak nitelendirilemez[807]

Hâkim'den aktarmaya çalıştığımız müsned ile ilgili açıklamalardan anlaşıldığına göre, bir hadisin müsned olabilmesi için iki şartı taşıması gerekir. Biri senedin ittisali, diğeri de hadisin merfû‘ olmasıdır. İttisal, her râvinin hadisi rivayet ettiği hocadan bizzat işitmiş olması ve bu durumun isnadın sonuna kadar devam etmesidir. İkinci şart olan merfû‘ olması da, senedin Hz. Peygamber'e kadar ulaşmasıdır. Hatîb el-Bağdâdî'ye göre müsned, hadis ehlinin yaptığı tanımda, ilk râvisinden son bulduğu yere kadar senedi muttasıl olan hadise denir. Hatîb'in bu tarifi ile yukarıda aktardığımız Hâkim'in tarifi arasında büyük farklılıklar mevcuttur. Hatîb'in tarifine göre bir hadisin müsned olabilmesi için merfûluk şartı aranmazken, Hâkim'e göre ise merfû‘ olma şartı aranmaktadır. Ancak Hatîb el-Bağdâdî, burada zikrettiği ittisali"râvinin bir üstündeki şeyhinden hadisi işitmesi ve isnadın başından sonuna kadar bu şekilde devam etmesi olarak açıklamaktadır. Bununla beraber râvi

[805] Hâkim, **Ma‘rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s.137-140.
[806] Yücel, **Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi**, s. 156.
[807] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 56-58; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 21; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 64; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvi**, c. 1, s. 147; San'ânî, **Tevdihu'l-Efkâr**, c. 2, s. 258-259; Suphi es-Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, s. 183-184; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 163-166.

semâını açıkça belirtmese bile an'ane ile yetinmesiyle senedin muttasıl olduğuna hükmedilir" demiştir.[808]Hatîb'in ittisal ile ilgili olan bu tarifi de Hâkim'in tarifinden farklıdır. Çünkü Hâkim, isnadda bulunan her bir râvi ile şeyhi arasındaki semâın açıklıkla bilinmesini, ittisalin şartı olarak ileri sürerken, Hatîb el-Bağdâdî ise, açık bir ittisal ile yetinmiştir. Bu da müdellisin an'ane ile rivayetini ya da râvinin çağdaşı olan, ancak likâsı olup olmadığı bilinmeyen şeyhten olan rivayetini göz önünde bulundurmamaktadır. Dolayısıyla bu tanımdan hareketle Hatîb, müsnedde merfû' olma şartını aramamaktadır, demek mümkündür.

Müsned hakkında diğer bir tarif de İbn Abdilberr en-Nemerî'nin (ö. 463) tarifidir. Ona göre ister senedi "Mâlik → Nâfi' → İbn Ömer → Hz. Peygamber şeklinde muttasıl olsun, ister Mâlik→ Zührî → İbn Abbas → Hz. Peygamber gibi munkatı' olsun Hz. Peygamber'den gelen her hadis müsneddir. Bu senedde Zührî İbn Abbas'dan işitmemiştir. İbn Abdilberr'in bu tarifinden hareketle onun müsned ile merfû' arasında hiçbir ayırım yapmadığı söylenebilir. İbn Hacer de, İbn Abdilberr'in bu tarifine itiraz ederek, şayet bu tarif kabul edilirse; onun, merfû', mürsel, mu'dal ya da munkatı' olsun bütün hadisleri müsned olarak kabul etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Hâlbuki İbn Hacer'e göre bu görüşü kabul eden hiç kimse yoktur.[809]İbnü's-Salâh müsned ile ilgili bir tanım yapmamış, sadece tanımlarını verdiğimiz Hâkim, Hatîb ve İbn Abdilberr'in görüşlerini zikrederek her birinin tanımlarının farklı olduğunu belirtmiştir.[810]

Bu zikredilen tanımlardan hareketle değerlendirme yapan Talat Koçyiğit gerek Hâkim'in gerekse Hatîb'in ve İbn Abdilberr'in tarifleri dışında müsnedle ilgili yapılan tariflerin genellikle bu üç farklı tariften birinin tekrarından ibaret olduğunu belirtir. İbn Hacer, "hadis ehline göre müsned, zâhiri ittisale işaret eden bir senedle rivayet edilmiş ise bundan sahâbîmerfûları anlaşılır"[811] demiştir. "Zâhiri ittisale işaret eden sened" sözü ile açık munkatı' olan hadisleri tarifin dışına çıkarmış, an'ane ile müdelles olan ya da râvinin çağdaşı olup da görüşüp görüşmediği bilinmeyen hocalardan rivayet ettiği gizli bir inkita' ile muallel olan hadisleri tarifin içine

[808] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 21; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 165.
[809] İbn Hacer, **Nuhbetu'l-Fiker**, s. 79; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 165-166.
[810] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 64.
[811] İbn Hacer, **Nuhbetu'l-Fiker**, s. 79.

almakta bir sakınca görmemiştir. İbn Hacer, zikredilen bu durumların, bir hadisin müsned olmasına zarar vermeyeceğini ifade etmiştir.[812] Ayrıca müsned ile ilgili yaptığı tarifin Hâkim'in görüşüne de uyduğunu kaydetmiş ve "Hâkim, müsned tabirini, muhaddisin hocasından, bu hocanın da kendi hocasından semâları açık olarak Hz. Peygamber'e kadar bu şekilde devam eden bir ittisalle rivayet ettikleri hadisler için kullanmıştır.[813] Hâkim, aynı zamanda sahabe tefsirinin de müsned olduğunu *Müstedrek*'te beyan etmiştir.

Netice itibari ile Hâkim, müsnedi kapsam açısından merfûdan daha özel kabul ederek değerlendirmiştir. Yani Hâkim'e göre her müsned merfûdur, ama her merfû' müsned değildir. Çünkü ifade ettiğimiz gibi müsned içeriği itibari ile mevkûf, mürsel ve mu'dalı içermemelidir. Oysaki Hatîb el-Bağdâdî'nin tanımına bakıldığında sadece ittisal şartı aranırken merfûluk şartı aranmamıştır. İbn Abdilber ise ittisal ve inkıtaya bakmaksızın belirli bir senedle gelen hadisleri müsned olarak nitelemiştir. İbn Hacer, İbn Abdilberr'in bu durumda merfû', mürsel, mu'dal ve munkatı' gibi hadislerin de müsned olarak kabul etmesi gerektiğini söyleyerek itiraz eder. Bu itibarla kanaatimizce Hâkim'in tarif etmeye çalıştığı müsned tanımı en doğru olan tanımdır. Çünkü tanımında Hz. Peygamber'e ulaşıncaya kadar zâhiri olarak ittisalın olmasını şart koşmuştur. Nitekim Suyûtî de Hâkim'in müsnedi tarif ettiği şekliyle kabul ederek en doğru tarifin bu olduğunu belirtmiştir.[814]

2.4.2.Merfû' Hadis

Merfû' sözlükte, "yukarı kaldırmak, yükseltmek" anlamında olup, hadis terimi olarak da; Hz. Peygamber'e nisbet edilen söz, fiil ve takrirlere denir. İbn Sîrîn'in, "Ebû Hüreyre'den rivayet ettiğim her hadis merfûdur" sözüyle hadis usulü terimi olarak merfûnun hicrî birinci asrın sonlarından itibaren Hz. Peygamber'e nisbet edilen bilgi olarak kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.[815]

Sahabe, bir hadisi Hz. Peygamber'den naklederken ya doğrudan veya dolaylı olarak ona nisbet eder. Açık bir şekilde doğrudan Hz. Peygamber'e izafe etmesine

[812] İbn Hacer, **Nuhbetu'l-Fiker**, s. 79; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 166.
[813] Hâkim, **Ma'rife**, s. 17; İbn Hacer, **Nuhbetu'l-Fiker**, s. 79.
[814] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 201.
[815] Müslim, İman, Taharet, 87, Eşribe, 77; Abdürrezzâk es-San'ânî, **el-Musannef** (thk. Habiburrahman el-A'zamî), Beyrut, 1970, c. 9, s. 290.

açık merfû‘ denir. Sahabenin “Hz. Peygamber şöyle buyurdu, şöyle yaptı” ifadeleri merfû‘ olduğu gibi “Onu Hz. Peygamber’e ulaştırıyor/ yerfauhu-yerfau’l-hadis”, “yebluguhu – onu/ hadisi ulaştırıyor”gibi lafızlarla rivayet ettikleri hadisler de açık merfû‘ hadis sayılır.[816]

Hükmen merfû‘ da dolaylı olarak nakledilen rivayetlerdir. Böyle dolaylı anlatımın sebepleri arasında, sahabenin hadisi Hz. Peygamber’e nisbet ederken kullandığı ifade ya da Hz. Peygamber’in kullandığı lafzın hatırlanmaması gelir ki hadisin merfû‘ oluşunda şüphe oluşur. Bu da beraberinde İslam’ın ikinci kaynağı olan sünnet ve hadisin Hz. Peygamber’e izâfe edilmesinde büyük sorumluluk gerektirdiği anlayışını hâkim kılmıştır.[817]Hükmen merfû‘ hadisler de Hz. Peygamber’e açık bir şekilde aidiyeti belli olmayan fakat bununla birlikte nakledilen rivayetlerdir. Bunlar da Hz. Peygamber’e ait oldukları anlaşılan ve hükmen merfû‘ olduklarına hükmedilen hadisler de merfû‘ gibi, söz, fiil ve takrir şeklinde gelmektedir.

Birinci asrın sonlarına doğru kullanılmasına rağmen Hâkim, hükmen merfû‘ terimini açıktan kullanmamıştır. Ancak kitabında “Ma‘rifetü’l-Mesânid” ve “Ma‘rifetü’l-Esânid” başlıkları altında bu konuyu işlemiştir. Mesânid bölümünde izah ettiğimiz gibi Hâkim, müsnedi, iki şarta bağlamıştır. Bu şartlardan biri senedinin ittisali, diğeri ise merfû‘ olmasıdır. Daha sonraki dönemlerde kullanılan hükmen merfû‘ terimini aslında Hâkim “Ma‘rifetü’l-Esânid” başlığı altında ele alıp incelemiştir. Bu da merfûun birinci çeşidi olan açıktan merfûa değil de dolaylı olan yani hükmen merfûa işaret etmiştir. Hâkim, verdiği örneklerden anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber ile sohbeti bilinen sahabe sözünü de nakletmiştir. Sahabe sözünden gaye diğer din mensuplarından bilgi nakletmeyen, bir kelimenin mânası veya garîb olan bir kelimenin şerhi ile ilgisi olmayan, fakat yaratılışın başlangıcı ve geçmiş peygamberler hakkındaki bilgilerdir. Bununla beraber savaşlar, fitneler ve kıyamet gününün durumu, kabir azabı, yeniden dirilme, cennet ve cehennemin durumu gibi geleceğe dair haberler, bir fiilin yapılması halinde kazanılacak sevap ve cezalarla ve Hz. Peygamber’e isnad edilmeyen sahabe sözleri gibi durumlar da hükmen merfû‘

[816] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 22; Aydınlı, “Merfû”, **DİA**, c. 29, s. 181-182; Uğur, **Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü**, s. 133.
[817] Koçyiğit, **Hadis Usûlü,** s. 160; Aydınlı, “Merfû”, **DİA**, c. 29, s. 181-182.

olan haberlerdir.[818] Çünkü sahabenin kendi tarafından bunları bilmesi mümkün değildir. Bunlar ancak vahiy ile bilinen durumlardır. Abdullah b. Mes'ûd'un "Kim sihirbaz ve kâhine giderse, Muhammed'e indirileni inkâr etmiş olur." ifadesi bu alanda sahabenin sözü olarak zikredilmiştir. Buna benzer sözleri sahabenin kendi tarafından dile getirmeleri ya da kendi içtihatları ile hareket etmeleri düşünülemez. Bu gibi sözlerin Hz. Peygamber tarafından haber verildiğine hükmedilir ve bundan dolayı da sahabenin bu konudaki sözlerine hükmen merfû' denir. Bu konuda bilinmesi gereken önemli bir husus da sahabenin bunları Hz. Peygamber'den bizzat duymuş olması şart değildir. Bunu işiten bir başka sahâbîden veya sahâbîlerden işitmiş olması da mümkün olabilir. [819]

Hükmen merfû' olan fiiller; içtihada imkân olmayan birtakım hareketlerdir ki, sahabe bunları Hz. Peygamber'in yaptığını gördüğünü söylemese bile bu hareketlerin Hz. Peygamber'e ait olduğuna hükmedilir.

Hükmen merfû' olan takrirler ise, sahabenin Hz. Peygamber zamanında bir işi nasıl yaptığını haber vermesidir. "Biz Hz. Peygamber zamanında şöyle yapardık" ve Saîd b. Cübeyr'in İbn Abbas'dan "süt ile mazmaza yaptığımız halde abdest almazdık"[820]rivayetiyle süt ile mazmaza yapıldığı halde abdest alınmamasının Hz. Peygamber'den öğrenildiğine hükmedilmiş ve bu hareket de hükmen merfû' olarak kabul edilmiştir. Çünkü sahabenin devamlı olarak yaptıkları bir fiilden Hz. Peygamber'in habersiz olduğunu söylemek mümkün değildir.

Aynı zamanda sahabe sözü olan "şöyle yapmakla emrolunduk", "şöyle şöyle yapmaktan nehyolunduk", "şöyle emrolunuyorduk" gibi ifadeler de merfû' olarak kabul edilmiştir. Bunun anlamı sahabeye Hz. Peygamber'den başka kimsenin emretmemesidir. Emir konumunda olan da ondan başkası değildir. Bununla beraber bazı kimseler, bu görüşe muhalefet ederek buradaki emir ve nehiyden gayenin Kur'an'ın emri veya icmâ ya da bazı halifelerin emir ve nehiyleri veyahut da içtihat ve istinbat olduğu ihtimali üzerinde hareket etmişlerdir. Bu düşünceye itiraz edilerek şöyle cevap verilmiştir: Asıl olan ilk emirdir, diğerleri ise ihtimal dâhilindedir. Bu

[818] Ebû Amr, **Cüz'ün fi Ulumi'l-Hadîs**, s. 89; Koçyiğit, **Hadis Usûlü,** s. 161.
[819] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s.162.
[820] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 161.

tıpkı bir başkanın emri altında bulunan kişinin "emrolundum" dediğinde ona emredenin başkandan başka birinin olmaması gibidir.[821]

Ayrıca "şöyle yapardık", Hz. Peygamber aramızda olduğu halde "şöyle söylerdik", "şöyle yapmaktan bir sakınca görmezdik", "şöyle şöyle söylenirdi" gibi bütün bu ibareler az önce izah etmeye çalıştığımız söz, fiil ve takrirleri ifade etmektedir. Hz. Peygamber zamanında sahabenin saraheten "Resûlullah aramızda olduğu halde şöyle söylerdik" ifadesini Hâkim, Ebû Bekir er-Râzî (ö. 370/980), Seyfüddin el-Âmidî (ö. 631/1233) gibi âlimler bu tür haberleri merfû' olarak kabul etmişlerdir.[822] Irâkî de bu görüşün kuvvetli olduğunu söylemiştir.[823]Ancak Suyûtî, sahabenin haberleri Hz. Peygamber'in zamanına izâfe etmeksizin dile getirirlerse bunların mevkûf olduğunu belirtmektedir. Ebû Bekir el-İsmâilî (ö. 271/884), Ebû Bekir el-Berkânî (ö. 425/1033) ve İbnü's-Salâh gibi âlimler de, bu tür tabirlerle rivayet edilen haberlerin merfû' değil mevkûf olduğunu kabul etmişlerdir.[824]

Sahabenin herhangi bir konu hakkında "bu şey sünnettendir" demesi de, çoğunluğun görüşüne göre hükmen merfû'[825] olsa da mevkûf ihtimali bulunan sigadır. Ancak zikredilen bu ibarenin her zaman sünnete işaret etmediğini ileri sürenler de vardır. Bunların arasında Şâfiî'nin iki görüşünden biri, yine Şâfiîimamlarından Ebû Bekir es-Sayrafî (ö. 330/941), Ebü'l-Hasan el-Kerhî (ö. 340/951), Hanefî imamlarından Ebû Bekir er-Râzî ve Zâhirî imamlarından İbn Hazm da bulunmaktadır. Bu âlimler sünnetin Hz. Peygamber'le diğerlerin sünnetleri arasında değiştiğini ileri sürerek bunun merfû'olmadığı görüşünü benimsedikleri görülmektedir.[826]

Ref' meselesine bir başka açıdan bakan M. Hayri Kırbaşoğlu, bir hadisi bazıları Hz. Peygamber'e izâfe ederek onu merfû', bazıları sahabeye atfederek mevkûf ya da bir râvi bir hadisi bazen merfû' bazen de mevkûf olarak rivayet etse bu durumdaki hadis nasıl değerlendirilmelidir? gibi sorularla bu konunun ilim ehli arasında tartışma konusu olduğunu ifade etmiştir. Bu soru üç ana görüş etrafında

---

[821] Hâkim, **Ma'rife**, s. 22; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 592İ; bn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, 74-75; Yılmaz, **Mevkûf Hadisler ve Hükmen Merfu' Kavramı**, s. 175.

[822] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 155; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 185.

[823] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 68.

[824] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 47-48; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 186.

[825] Hâkim, **Ma'rife**, s. 22; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 162.

[826] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 592; Nevevî, **Şerhu Sahihi Müslim**, c. 1, s. 30-31;; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** c. 1, s. 188; Kâsimî, **Kavâidu't-Tahdis**, s. 144; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 162.

değerlendirilip cevaplanmıştır. Bazıları bu hadisin merfû‘ olması esastır, çünkü o başkasının bilmediği bir şey ortaya koymuştur. Bundan dolayı merfû‘ olması mevkûf olmasına tercih edilir. Bazıları ise aslolan hadisin mevkûf olarak kabul edilmesidir, demişlerdir.Bu görüş, ehli hadisin çoğunluğunun görüşü olarak kabul edilmiştir. Bir başka grup da mevkûf olarak rivayet edilirse mevkûf, aksi halde merfû‘ olarak kabul edilir, demişlerdir. Dikkat edilmesi gereken diğer önemli bir husus da ref olgusunun hadis uydurma problemiyle olan ilgisidir. Çünkü Hz. Peygamber'e ait olmayan bir sözün ona izâfe edilmesi söz konusu olmaktadır. Bu durumun tehlikelerinden bahseden M. Hayri Kırbaşoğlu, klasik dönem âlimlerinden İbn Receb el-Hanbelî'nin şu ifadesini zikretmiştir: "ona göre dindar, zâhid ve sofu kesimlerin hadis uydurma faaliyetleri iki şekilde meydana gelmektedir; ilki, mevkûf olan rivayetlerimerfû‘ hale getirmek, diğeri ise bilerek ya da bilmeyerek bizzat uydurmaktır."[827] Bundan hareketle klasik kaynakların meseleye bu açıdan da bir yaklaşım tarzında oldukları görülmektedir. Kırbaşoğlu, ref‘ meselesine farklı açıdan bakarak örneklerle değerlendirmeye çalışmıştır. O "Ref‘ olgusu ve Hükmen Merfû‘ Problemi" başlığı altında şöyle değerlendirme yapmıştır: "Hükmen merfû‘ konusu bazı hadis usulü kaynaklarında –örneğin *Tecridi Sârih*'in mukaddimesinde ve Talat Koçyiğit'in *Hadis Usulü* eserinde olduğu gibi- yanlı olarak ele alınmakta ve farklı görüşlere yer vermemeye âdeta özen gösterilmektedir. Bu ise insanları tek yanlı olarak yönlendirmekte ve şartlandırmaktadır. Oysaki tercih edilen görüşün hakikatte doğru olan görüş olduğunu iddia etmek hiçbir zaman mümkün değildir. Bilakis bir müellife göre zayıf veya isabetsiz olan bir görüşün bir başkasına göre daha isabetli olması her zaman mümkündür.Hatta 'hükmen merfû‘ etiketi altında Hz. Peygamber'e ait olmayan hususların ona aitmiş gibi algılanması ihtimali daima var olduğu için, bu konuda son derece titiz ve ihtiyatlı davranılması daha isabetli görülmektedir." Kırbaşoğlu, bu tespitle yetinmemiş asıl önemli olan ve üzerinde durulması gereken hususu şöyle açıklamıştır: "Asıl önemli olan bu tespitten çıkarılacak sonuçtur. Burada incelemekte olduğumuz ref' olgusundan çıkarılacak sonuç, zâhiren merfû‘ gibi görünen bir hadisin gerçekte olmayabileceğinin altının çizilmesidir. Özellikle isnadı zâhiren güvenilir görünen, ancak metin tenkidi açısından problemli görünen

[827] M. Hayri Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi,** Ankara Okulu Yayınları, 2010, Ankara, s. 241.

hadislerin ref‘ olgusu açısından incelenmesi son derece faydalı olacaktır.”[828] Elbetteki ref‘ olgusunun titizlikle tetkik edilmesi kanaati içerisindeyiz. Zaten bu durum ilk dönemden itibaren âlimlerin farkında olduğu bir meseledir. Zira merfû‘ bir hadisin dolaylı olarak anlatılmasının bazı nedenleri vardır. Sahabe sünnet ve hadis rivayetinin getirdiği sorumlulukların farkında olduğu için hassas davrandığından Hz. Peygamber’in zikrettiği sözü net hatırlayamamış, hadisin merfû‘ oluşunda şüpheye düşmüş yahutsenedi kısa tutmuş olabilir. Sahabe arasında hadis uydurma tehlikesi olmaz. Ancak daha sonraki dönemlerde bu masumiyetten bahsedemeyiz. Çünkü bütün hadisçilerin aynı tittizliği gösterdiğini söylemek mümkün değildir. Nitekim Şâfiî, hocası Mâlik’in, merfû‘ mu mevkûf mu olduğu hakkında tereddüt edilen bir rivayeti mevkûf saymayı tercih ettiği halde diğer bazı râvilerin bunun aksini yaptığını zikretmiştir.[829] Bu durum sonraki dönemlerde Hz. Peygamber’e bilerek ya da yanlışlıkla nispet edilmiştir.Bu çeşit nispetleri yanlışlıkla ve fazla yapanlara “raffa‘” ve bu işi bilerek yapanlara da “vadda‘” denilmiştir. Ancak yaşanan bu olumsuz olaylara bakarak yanlı davranmanın beraberinde daha başka sorunları meydana getirmesi kaçınılmaz olur.

Netice itibari ile hükmen merfûnun farklı şekillerde değerlendirildiği görülmektedir. Sahâbî sözünün merfûdan sayılıp sayılamayacağı hususunun farklı düşünce etrafında toplandığı görülmektedir. Sahâbînin “şöyle yapmakla emrolunduk”, “şöyle şöyle yapmaktan nehyolunduk”, “şöyle emrolunuyorduk” gibi ifadelerinin Hz. Peygamber’e izâfe edilmesi Hâkim tarafından merfû‘ olarak kabul edilmiştir. İbn Hacer, Medine ehlinin yedi fakihinden biri ve tâbiînin hâfızlarından olan Sâlim’in, sahabenin sünnet lafzını kullandıkları zaman bununla Hz. Peygamber’in sünnetini kastettiklerini nakletmiştir. Bazı âlimler dışında genel kanaat bu yöndedir. Hükmen merfû‘nun merfû‘ mu yoksa mevkûf mu olduğu hususu âlimler arasında tartışma konusu olmuştur. Sahâbînin adâlet vasfı göz önünde bulundurularak sahabenin ihtiyatlı davrandıkları ve günahtan sakınmak amacıyla böyle ifadeler kullandıkları dile getirilmiştir. Bu ifadelerle de Hz. Peygamber’in sünnetinden başka bir şeyin de kastedilmediği kanaati hâsıl olmuştur. Diğer taraftan böyle ifadelerin yani ref‘ olgusunun doğuracağı sonuçlardan hareketle onun hadis

[828] M. Hayri Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 245-246.
[829] Alâî, **Câmiu’t-Tahsil, s.** 44.

uydurmaya kapı aralayacağını dile getirmişlerdir. Bütün bunlar gözönünde bulundurulduğunda lehte ve aleyhte fikir beyan edenlerin haklı oldukları taraflar elbette vardır. Ancak adâlet sahibi olan sahabenin Hz. Peygamber tarafından emrolunmaları veya nehyolunmaları şeklindeki ifadeleri bizde hükmen merfû‘ olma olasılığını daha güçlü hale getirmektedir. Bütün bunlardan hareketle diğer değerlendirmelerde olduğu gibi ne tamamen ret ne de tamamen kabulcü bir mantıkla yaklaşmak olayları çözmekten ziyade daha da anlaşılmaz ve içinden çıkılmaz bir hale sürükleyeceği bir gerçektir.

2.4.3.Mevkûf Hadis

Mevkûf kelimesi; “durmak, durdurmak, ayakta durmak, bir malı Allah rızası için vakfetmek”mânasına gelen وقف kökünden gelen fiilin ism-i mef‘uludur. Hadis terimi olarak ise; isnadın Hz. Peygamber’e ulaşmadan sahabede durması veya durdurulması şeklinde tarif edilen sahabenin söz, fiil ve takrirlerine dair rivayet edilen haberlere denir.Hâkim, mevkûfu, “sahabeye kadar i‘dâl ve irsâl olmaksızın hadisin rivayet edilmesi” olarak tarif etmiştir. Ancak bu tanım ilim ehlinin çoğunluğuna göre itibar görmemiş, isnadı muttasıl olsun veya olmasın sahabe sözlerine mevkûf denilmiştir.[830]

Mevkûf rivayetler, Hz. Peygamber’e ait olma ihtimali ile sünnetin ilk yorumlama şekli olması ve merfû‘ hadisler gibi senedle nakledilmesi açısından hadis usulü konularında belirleyici bir yere sahiptir. Tâbiîn âlimlerinden olan Şa‘bî (ö. 103/721) “Hz. Peygamber’in ashâbından rivayet edilenleri al” diye tavsiye etmiş, Zührî Hz. Peygamber’in hadisleri ile beraber ashaptan gelen bilgileri de toplamıştır. Hicrî birinci asırdan itibaren merfû‘ hadislerin yanında mevkûf hadisler de toplanmıştır. İmam Mâlik, *el-Muvatta’* adlı eserini telif ederken merfû‘ hadis kadar mevkûf hadisleri de cemetmiştir.[831] Mevkûf da merfû‘ hadiste olduğu gibi isnad

---

[830] Buhârî, **el-Edebu’l-Müfred** (thk. Kemal Yusuf el-Hût), 1985, Beyrut, s. 353; Hâkim, **Ma‘rife**, s. 59; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Cami’ Li Ahkami’r-Râvî ve Âdâbi’s-Sami’** (thk. Mahmud et-Tahhan), 1983, Riyad, c. 2, s. 190; İbnü’s- Salâh **Ulûmu’l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 67; el-Cezâirî, **Tevcihu’n-Nazar**, s. 67; Koçyiğit, **Hadis Usûlü,** s. 162-163; Suphi es-Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, s. 175; Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 137; Aydınlı, “el-Mevkûf”, **DİA**, c. 29, s. 437-438.

[831] İbn Sa‘d, **et-Tabakatü’l-Kübrâ**, c. 2, s. 388-389; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi’’u li Ahlâki’r-Râvî ve Adabi’s-Sâmi**’ (thk. Muhammed Accac Hatîb), Müessesetü’r-Risâle, 1996, Beyrut, c. 2, s. 19; İ. Lütfi Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 72.

yönünden muttasıl ve munkatı‘, râvilerin adâlet ve zabt yönünden sahih, hasen ve zayıf olarak nitelendirilmiştir. İbnü’s-Salâh, mevkûf hadisi senedine göre değerlendirerek senedi sahabede muttasıl olan hadise mevkûf mevsul, isnadı muttasıl olmayan hadise ise mevkûf mevsul olmayan şeklinde ikiye ayırmıştır.[832]

Fıkıh ilminde genel olarak “kavlü’s-sahâbî”, “mezhebü’s-sahâbî”, “Fetva’s-sahâbî” ve “hükmü’s-sahâbî” tabirleri ile ifade edilmeye çalışılan mevkûf hadisler, merfû‘ hadisler gibi kesin delil olarak kabul edilmez. Aynı zamanda usulcüler de bir sahâbînin içtihatındaki sözü diğer müçtehitsahâbîler, hatta sıradan sahâbîler için bile delil olmadığı hususunda görüş birliği içindedirler. Diğer bazı âlimler de sahabe sözünün sadece görüş ve içtihat yoluyla bilinemeyecek konularda delil olabileceği görüşündedirler.[833]

Hâkim mevkûf rivayetleri zikrederken “mevkûf hadis” tabiri yerine “mevkûf rivayet” tabirini kullanmış ve mevkûf rivayetleri kendi arasında beş kısma ayırarak ele almıştır. Hâkim’in belirttiği mevkûfun beş kısmını şöyle değerlendirip sıralayabiliriz:

1. Sahabede vakfedildiği halde, hadis metni içerisinde “Resûlullah” kelimesinin zikredilmesinden dolayı, hadis ilminin inceliklerini bilmeyenlerin müsned zannettikleri rivayetlerdir.[834]

Muhammed b. Sîrîn → Mügîre b. Şu‘be şöyle demiştir: “Resûlullah’ın ashâbı (onu ziyarete gittiklerinde) kapısını tırnaklarıyla çalıyorlardı.”[835]Bu rivayetin metninde “ashâb” kelimesinden sonra “Resûlullah” geldiği için “müsned” zannedilmiştir. Buna benzer rivayetleri, sahabeden biri, arkadaşlarının fiili olarak anlatmıştır. Hiçbir sahâbî bu haberi Hz. Peygamber’e isnad etmemiştir. Dolayısıyla buna benzer haberler mevkûftur.[836]İbnü’s-Salâh ise, sahabenin devamlı olarak yaptığı fiillere Hz. Peygamber’in vâkıf olmasının daha uygun olacağından hareketle, bu tür rivayetlerin merfû‘ olduğunu söylemiştir. Nevevî de aynı görüştedir. Suyûtî

832 İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-Hadis** (thk. Irâkî et-Takyîd), s. 67.
833 Apaydın, “Sahâbi Kavli”, **DİA**, c. 37, s. 500-503.
834 Hâkim, **Ma‘rife**, s. 59.
835 Buhârî, **Edebü’l-Müfred**, s. 371, hn. 1080.
836 Hâkim, **Ma‘rife**, s. 59.

ise, bu gibi rivayetlerin lafzen müsned olmayıp anlam itibariyle müsned olduğunu ifade ederek bu iki görüşün ortasını bulmaya çalışmıştır.[837]

2. Ehl-i hadis tarafından, sahabede mevkûf olduğu kolayca anlaşılan, isnadda herhangi bir râviyi atlamaksızın (irsâl ve i'dâl olmaksızın) sahabeye kadar rivayet edilen mevkûf haberlerdir. Bu durumda hadisi rivayet eden râvi, sahâbîye ulaşınca "sahâbî şöyle şöyle yapıyordu"veya "şöyle şöyle diyordu" ya da "şöyle emrediyordu" gibi ifadeler kullanmıştır.[838] Hâkim'in mevkûf ile ilgili zikrettiği bu tanım daha sonraki eserlerde esas alınmıştır. Bu tanımdan hareketle de "mevkûf hadis" denildiğinde çoğunlukla sahabenin söz, fiil ve takrirleri anlaşılmıştır.[839]

3. Sahabe tefsiri olarak kabul edilen rivayetlerdir. Hâkim → Abdullah b. Ebi'l-Huzel → Ebû Hüreyre, Müddessir sûresinin yirmi dokuzuncuâyetini [لواحة للبشر] "*Kıyamet günü cehennem onları karşılar ve bir defada yakıp yok eder, kemik üzerinde hiçbir et parçası bırakmaz*" şeklinde tefsir ettiğini nakletmiştir. Hâkim, bu gibi mevkûf rivayetleri, sahabe tefsiri olarak kabul etmiş[840] ve sebeb-i nüzûlle ilgisi olmayan sahabe tefsirlerinin de mevkûf rivayetler olduğunu beyan etmiştir. Câbir b. Abdullah'tan nakledilen [كانت اليهود تقول : من اتي امراته من دبرها في قبلها جاء الولد احول] فانزل [نساؤكم حرث لكم] الله عز وجل "Yahudiler, kim hanımına, arkadan yaklaşırsa, (doğacak) çocuk şaşı olacak diyorlardı; bunun üzerine Allah (c.c.) 'kadınlarınız sizin için bir tarladır'âyeti inzâl buyurdu"rivayetin mevkûf olmadığını baştan sona müsned olduğunu ifade etmiştir. Hâkim, bu tür rivayetlerin sahabenin âyetlerin nüzûlünden bahsettiklerinden hükmen merfû' olarak nitelendirmiş ve buna dayanarak şunu dile getirmiştir: "Vahye, Kur'an'ın nüzûlüne şahit olan bir sahâbînin, bir âyetten bahsederken, 'bu âyet şurada şu sebeple nâzil oldu' demesi, müsned hadistir."[841] Sahabenin Kur'an tefsiri ile ilgili ifadelerinin mevkûf hadis olarak mı yoksa hükmen merfû' olarak mı anlaşılması gerektiği tartışma konusu olmuştur. İbnü's-Salâh ise sahabe tefsirini merfû' olarak kabul edilmesinin bir yanılgı olduğunu ifade

[837] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis**, s. 44; Nevevî, **et-Takrîb**, s. 28; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s, 187.
[838] Hâkim, **Ma'rife**, s. 59.
[839] Yılmaz, Muhammed, "Mevkûf Hadisler ve Hükmen Merfu' Kavramı", **Ç.Ü, İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2001, Adana, sy. 1, c. 1, s. 164.
[840] Hâkim, **Ma'rife**, s. 60; İbn Hacer, **en-Nüket**, s. 144; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 193; Suyûtî, **Luketu'd-Durer,** s. 254
[841] Hâkim, **Ma'rife**, s. 61.

etmektedir.[842] Ebû Hüreyre hadisinde geçtiği gibi, hadislerde bulunan garip kelimeleri izah etme, müçtehit bir sahâbînin bir mânayı beyan etmesi de merfû‘ değil mevkûftur. Sehâvî, “Kelime mânaları lügat, belagat ve şer‘î bir hükmü açıklamanın tefsir konuları arasında telakki edildiğinden böyle rivayetler merfû‘ değil de mevkûf olarak kabul edilir”[843]demektedir. Bu görüşlerden hareketle çoğunluğa göre sahabenin, âyetin sebeb-i nüzûlü veya benzer bir durum ile ilgili tefsiri “merfû‘” hadis olarak kabul edilirken; bunların dışında yapmış oldukları tefsirler “mevkûf” olarak kabul edilmiştir.[844] Bazen de bir sahabeden gelen hadisin siyâkında hem merfû‘ hem de mevkûf olabilir. İbn Abbas’dan gelen rivayette: “*Onlar Allah ile birlikte başka bir tanrıya tapmazlar... Alçaltılmış olarak o azap içinde ebedi kalacaklar*”[845]âyetleri Mekke’de nâzil olduğunda müşrikler; biz Allah’tan yüz çevirdik, kötülükleri yaptık ve Allah’ın haram kıldığı nefsi öldürdük, bu sebeplerden dolayı bizim İslam’a bir ihtiyacımız kalmadı dediler. Buna karşılık Allah (cc) şu âyeti inzâl buyurdu: “*Ancak tevbe edip iman edenler ve salih amel işleyenler müstesna...*”[846] Bu rivayetin başı sebeb-i nüzûl bildirdiğinden merfû‘, sonu ise müçtehit sahabenin tefsiri olduğundan mevkûftur. Ancak şunu da bilmekte fayda vardır:”نزلت في كذا“ ifadesi bulunan her rivayet bu kabilden değildir. Çünkü âyetin işaret ettiği durumu ve hükmü belirtmek için bu ifadeyi genel olarak kullandıkları için sahabe tefsiri olduğu telakki edilmiştir. Şayetsahabe nüzûl sebebinden haber veriyorsa hükmen merfû‘, kelimeleri izah etme kabilinden olan sahabe tefsiri ise merfû‘ olduğuna hükmedilmeyip, mevkûf olarak kabul edilmiştir.[847]

4. Hâkim, mevkûfun bir diğer çeşidinin de sahabeye ulaşmadan önce mürsel (munkatı‘) olan mevkûf rivayetler olduğunu söylemektedir. Muhammed b. Yâkub → Bahr b. Nasr → Abdullah b. Vehb → Muhammed b. Amr → İbn Cüreyc → Süleyman b. Musa el-Eşdâk’tan (ö. 119/737) rivayet edildiğine göre Câbir b. Abdullah şöyle demiştir. “Oruç tuttuğunda, kulağın ve gözün haramlara karşı; dilinde de yalana karşı oruç tutsun. Hizmetçiye eziyet etme, iyi davran. Vakar sahibi ve

[842] Hâkim, **Ma‘rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 149.
[843] Sahâvî, **Fethu’l-Muğîs**, c. 1, s. 143.
[844] Nevevî, **İrşâd**, s. 78; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 381; Yılmaz, **Mevkûf Hadisler ve Hükmen Merfu’ Kavramı**, s. 165.
[845] Furkân 25/68-69.
[846] Furkân 25/70.
[847] Hâkim, **Ma‘rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 148.

olgun ol. Oruçlu olduğun gün ile oruç tutmadığın gün bir olmasın."[848] Hâkim, sened zinciri ile beraber verilen bu rivayetin, bu ilimde mahir olmayıp, inceliklerini bilmeyen birisi tarafından Câbir b. Abdullah'dan mevkûf olduğu zannedilebileceğini ifade etmiş ve şöyle demiştir: "Oysaki bu hadis mevkûf olmakla birlikte, 'vakf'dan önce mürseldir. Çünkü hadisin râvilerinden Süleyman b. Musa el-Eşdâk'ın Câbir'den semâı olmadığı gibi; onu görmemiştir de. Birçok hadiste bu iki şahıs arasında Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732) vardır. Bu rivayette geçen Süleyman b. Musa, aradaki Atâ b. Ebî Rebâh'ı atlayarak hadisi sahâbîde mevkûf kılmaktadır. Bir diğer önemli husus da senedde bulunan Abdullah b. Vehb'in, Muhammed b. Amr b. Alkame'ye yetişmemiş olmasıdır. Muhammed b. Amr b. Alkame de İbn Cüreyc'den rivayette bulunmamıştır.[849]

5. Aslında müsned olmakla birlikte, bazı râvilerin senedi kısaltarak Hz. Peygamber'e isnad etmedikleri rivayetlerdir. Buna örnek olarak; Zekeriyya b. Yahya b. Muhammed el-Anberî → Ebû Abdillah Muhammed b. İbrahim el-Abdî → Ümeyye b. Bistâm → Yezîd b. Zuray' → Ravh b. el-Kâsım → Mansur → Rib'î b. Hirâş'tan rivayette bulunduğuna göre Ebû Mes'ûd şöyle demiştir: "İlk Peygamber'den itibaren halkın hatırında kalan bir söz vardır: 'Utanmadıktan sonra dilediğini yap' sözüdür."[850] Hâkim, zikrettiği bu rivayeti, Sevrî, Şu'be ve bunların dışında bazı âlimlerin Mansur'dan Hz. Peygamber'e isnad ettiklerini söylerken, Ravh b. el-Kâsım'ın, Ebû Mes'ûd'a vakfettiğini söylemektedir. Hâkim, buna benzer hadislerin çok olduğunu ve bunların senedlerinin de ancak hadis tenkidçileri tarafından bilinebileceğini zikrederek, bu tür rivayetlerin mevkûf sayılamayacağını belirtmektedir.[851]

Hâkim, ayrıca *Müstedrek* adlı eserinde sahabe tefsirinin müsned olduğunu ifade etmiştir. İlim ehlinin şunu bilmesi gerekir ki sahabe tefsiri "vahye ve nüzûle şahit olduğu" şeklinde kayıt düşmüştür.[852] Suyûtî, Hâkim'in,*Müstedrek'*te sahabe tefsirini genel olarak kullandığı, *Ma'rife*'de ise bunu daha da tahsis ettiğini söylemiştir. Böyle bir tespitte bulunması onun *Müstedrek*'i telif ederken sahih

[848] İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. 2, s. 271; Hâkim, **Ma'rife**, s. 61.
[849] Hâkim, **Ma'rife**, s. 61.
[850] Hâkim, **Ma'rife**, 62.
[851] Hâkim, **Ma'rife,** s. 62.
[852] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 258.

hadisleri toplama hırsından kaynaklandığını dile getirmiştir. Muhakkik Sellûm da eserin isminden de anlaşıldığı gibi Hâkim, *Müstedrek*'i, *Sahihayn*usulüne göre bina etmiştir. Hâkim'in bu yöntemi kendi mezhebinden ziyade Şeyhayn'a dayandırarak tesis etmiştir. Çünkü Buhârî ve Müslim kitaplarını müsned olarak telif ettiklerinden, Hâkim de bunlardan etkilenerek onların yolunu izlemeye çaba sarfetmiştir.[853]

Hâkim, *Müstedrek*'te de şunu ifade etmektedir: "Bu kitabı –*Müstedrek'*i- telif şartları arasında sahabe tefsirini de tahrîç ettim" ve "bu ilmi talep edenler şunu bilmeli ki vahye ve Kur'an'ın nüzûlüne şahit olan sahabenin tefsiri Buhârî ve Müslim'in yanında müsneddir"[854] gibi ifadelerle sahabe tefsirinin müsned olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu ve buna benzer hadislerin mevkûf olmadığını, bu tür hadislerin müsned olduğunu belirtmektedir. Çünkü sahabe vahye ve Kur'an'ın inişine şahit olmuş, âyetlerin ve sûrelerin nasıl ve ne şekilde indiğini haber vermiştir.[855]Hâkim'in, sahabenin vahye ve nüzûlüne şahit olmasından dolayı tefsirlerinin de müsned olarak kabul etmesi doğru bir yaklaşım tarzı olduğu kanaatindeyiz.

2.5. SIHHAT AÇISINDAN HADİS ÇEŞİTLERİ

2.5.1. Sahih Hadis

Sıhhat kelime olarak "sağlamlık, sıhhat ve sağlık" mânalarına gelmektedir. Hadis ilminde ise Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiîne nispet edilerek rivayet edilen bilginin, tetkik sonucunda kaynağına ait olduğunu ifade eden bir terimdir.[856]

Sahih hadisle ilgili çalışmaların hicrî birinci asırdan itibaren var olduğunu görmek mümkündür. Rebi' b. Hüseym (ö. 65/684) sahih hakkında şöyle der: "Hadislerin bir kısmında gün ışığı gibi aydınlık vardır ki onu tanır, bununla sahih olduğunu anlarsın; bazılarında ise gece karanlığı gibi karanlık vardır, bu sebeple ondan hoşlanmazsın."[857] İbrahim en-Nehaî'nin (ö. 96/714) de "Hadisi işitir, amel

[853] Bkz. Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 150; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c. 1, s. 193.
[854] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 55-123, c. 2, s. 258
[855] Bakara 2/223; Buhârî, Tefsir, 39; Müslim, Nikâh, 19; Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 148.
[856] Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 158.
[857] Hâkim. **Ma'rife**, s. 111; Ebû Yûsuf b. Yâkub b. Süfyan el-Fesevî, **Kitabu'l-Ma'rife ve't-Tarih** (thk. Ekrem Ziyau'l-Umerî), Mektebetü'd-Dar, 1410, Medine-i Münevvere, c. 2, s. 564.

edilecek olanı alır, geri kalanı terk ederim"[858] açıklaması ile sahih hadisi kastettiği ve hicrî birinci asırdan itibaren hadislerin sahih olanları ile sahih olmayanlarını ayırma çalışmalarının başladığı anlaşılmaktadır.

Ehl-i hadisten bir hadisin sahih olabilmesi için taşıması gereken şartlardan ilk bahseden kişi Şâfiî'dir. Ona göre sahih hadiste bulunması gereken şartlar şunlardır: Hadisi rivayette bulunan kişinin güvenilir ve dindar olması, doğrulukla bilinmesi, rivayet ettiğini iyi bilmesi gerekir. Bunun yanında hadisin lafızlarında yapılacak değişiklikle meydana gelebilecek anlam kaymalarını farkedebilmesi, şayet bu seviyede değilse de hadisi lafızla rivayet etmesi gerekir. Ayrıca râvi ezberden rivayet ediyorsa hâfızası sağlam, kitaptan rivayet ediyorsa yazdığını iyi koruyan biri olmalıdır. Aynı zamanda hadisi rivayet eden kişi Hz. Peygamber'den rivayet eden güvenilir râvilere muhalefet etmemeli, işitmediği hadisleri rivayet ederek tedlîs yapmamalı, kendisinden önceki râviler de aynı şekilde rivayet ederek Hz. Peygamber'e ya da ondan sonraki tabakalara kesintisiz bir şekilde ulaşmalıdır.[859]Hümeydi (ö. 219/834) ise isnadın muttasıl olmasını ön plana çıkarmıştır.Daha sonra hadis âlimleri tarafından sahih hadis tarifleri bu âlimlerin ortaya koyduğu şartlar doğrultusunda şekillenmiştir. Kırbaşoğlu sahih hadis ile ilgili bazı ilim ehlinin görüşlerini verdikten sonra"Sahih bir hadiste bulunması gereken şartlar hususunda İslam geleneğinin iki temel yaklaşımı olduğunu dile getirmiştir. Bunlardan birisi, Şâfiî çizgisinde olup sadece isnadı temel alan isnad odaklı hadis ehlinin yaklaşımı, diğer kesimin ise isnadla birlikte metnini de nazarı dikkate alan rey ehlinin yaklaşımıdır."[860] Mehmet Bilen de, kaleme aldığı "Sahih Hadisin Tanımı Üzerine" başlıklı makalesinde, muhaddislerin sahih hadis tespitinde sadece senede baktıklarını, metin tenkidi ile ilgilenmediklerini ileri sürmüştür.[861] Ayrıca Kırbaşoğlu, İslam dünyasında başka tanımların da yapıldığını fakat bunların görmezden gelindiği ve tanım üzerinde bütün âlimlerin ittifak ettiği izlenimi uyandırıldığını, bunun ise doğru olmadığını ifade etmektedir.[862]Daha sonraki

[858] Fesevî, **Ma'rife**, c. 2, s. 607.
[859] Şâfiî, **er-Risâle**, s. 369-372.
[860] Kırbaşoğlu, **Alternatif Hadis Metodolojisi**, Otto, 2013, Ankara, s. 117; Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 159.
[861] Bilen, "Sahih Hadisin Tanımı Üzerine", **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Diyarbakır, 1999, s. 247-260.
[862] Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 114.

dönemlerde de sahih hadisle ilgili çalışmaların devam ettiği ve daha çok hadisin sıhhatini tespit etmede kullanılacak metotlar üzerinde çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Hadislerin sıhhati üzerinde çalışmaların en kapsamlı ve sistematik olanı üçüncü asırda yapılmış olup, bu asırda sahih hadisler müstakil eserlerde bir araya getirilmiştir. Sadece sahihlerden oluşmayan eserler ise zayıf ve sahih olduklarına işaret edilerek belirtilmiştir.[863] Hadis ehlinin sadece isnad eksenli olduğunu düşünmek, Şâfiî'nin "Hadisi rivayet eden kişinin, hadisin lafızlarında yapılacak değişiklikle meydana gelebilecek anlam kaymalarını farkedebilmesi" ifadesini ve Hâkim'in *Ma'rife'*de en fazla yer verdiği "fıkhu'l-hadis" konusunu görmezden gelmektir.

Sahih hadisler, adâlet ve zabt özelliklerini haiz olan râvilerin, muttasıl senedle rivayet ettiklerişâz ve muallel olmayan hadislerdir.[864]Sahih hadisin râvileri âdil ve zabt sahibi olmalıdır. İsnadı muttasıl olmalı, hadis şâz ve muallel olmamalıdır. Hadisçiler zikredilen bu beş şartın bir hadiste bulunması ile ancak onun sahih olduğuna hükmetmişlerdir. Şayet bazı hadislerin sıhhati üzerinde bir görüş ayrılığı meydana gelmişse bu ayrılık, belirtilen beş şartın o hadislerde bulunup bulunmadığı hususundan ortaya çıkan fikir ayrılığından kaynaklanmaktadır. Bazı hadisçilerin ta'dîlde bulundukları bir râviyi dbazılarının cerh ettikleri görülmektedir. Râvi değerlendirmelerinde ortaya çıkan fikir ayrılığı, beraberinde sahih hadis üzerinde de farklı görüşler ortaya çıkarmıştır. Buna ek olarak hadisçilerin dışındaki bazı âlimler sahih hadis için belirtilmiş olan bu şartları yeterli görmeyip hadisin her tabakadan en az iki râvi tarafından rivayet edilmesi gerektiğini de ileri sürmüşlerdir. Bu konuda İbrahim b. İsmâil b. Uleyye'nin rivayetin kabulünde hadisin en az iki âdil ve zabıt râvisinin olması gerektiğini ifade ederek rivayetinde tek kalan âdil ve zabıt râvinin hadisi kabul edilemeyeceğini beyan etmiştir. Bu şahıs, muhaddis fakihlerden olmasına rağmen i'tizale meylettiğinden ilim ehli tarafından görüşleri reddedilmiştir. Özellikle Şâfiî ona reddiyeler şeklinde cevaplar vermiş ve onun hakkında uyarılarda

[863] Muhammed Ebû Leys el-Hayr Abadî, **Ulûmu'l-Hadis**, Müessesetü'r-Risâle, 2011, Beyrut, s. 61 vd.
[864] İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 123; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c.1, s. 27.

bulunmuştur. Bu yaklaşım tarzı aslında Mu'tezilî imamların da görüşü olarak kabul edilmiştir.[865]

Ehl-i re'y ise hadisin sahih olabilmesi için söz konusu şartları yeterli görmemişlerdir. İmam Ebû Hanîfe de hadislerin sıhhatini tespitte ihtiyatlı davranmıştır. O râvilerin güvenilirliği ile yetinmeyerek Kur'an'a arz etme cihetine gitmiştir. Bir öğrencisinin Hz. Peygamber'e ulaşıncaya kadar sika râvilerin naklettiği bir hadisi kabul etmemesi durumunda râvilerin de kendisini Hz. Peygamber'in hadisini yalanlamakla suçlayacaklarını hatırlatması üzerine İmam Ebû Hanîfe şöyle demiştir: Yalanlamak ancak "Ben Hz. Peygamber'in sözünü yalanlıyorum" diyen kişinin yalanlamasıdır. Yoksa bir kimse "Ben Hz. Peygamber'in söylediği her şeye iman ederim, fakat o kötülük yapmasını arzu etmedi, Kur'an'a da muhalefet etmedi" derse, bu söz ile o kimsenin Hz. Peygamber'i ve Kur'an'ı tasdik etmesi, onu Kur'an'a muhalefetten tenzih etmesidir. Şayet Hz. Peygamber Kur'an'a muhalif davranmış olsaydı ve hak olmayan şeyleri kendi indî görüşleri ile uydursaydı Allah onun güç ve kuvvetini alır, şah damarını koparırdı. Allah (c.c.) onun hakkında şöyle buyurmuştur: "*Eğer peygamber söylemediklerimizi bize karşı kendiliğinden uydurmuş olsaydı, elbette onu kuvvetle yakalar, sonra da kalp damarını koparıverirdik. Sizin hiçbiriniz de buna mâni olamazdı*."[866] Allah'ın Peygamberi Allah'ın kitabına muhalefet etmez. Allah'ın kitabına muhalefet eden kimse de Allah'ın Peygamberi olamaz. Onların rivayet ettikleri bu haber Kur'an'a muhaliftir. O halde Kur'an'a muhalif olarak Hz. Peygamber'den hadis rivayet eden herhangi bir kimseyi reddetmek, Hz. Peygamber'i reddetmek veya yalanlamak anlamına gelmez. Bilakis Hz. Peygamber adına bâtılı rivayet eden kimseyi reddetmek demektir. Buradaki itham Hz. Peygamber'in şahsına değil rivayeti nakleden kimseye râcidir.[867] Bu düşüncelerden hareketle hadisçiler hadisin sıhhatini maddi inkıtaın olmamasına bağlarken ehl-i re'yden Hanefîler ve Mu'tezile ise manevi inkıtaın olmamasına daha fazla dikkat etmişlerdir.

Mu'tezile de hadisin sahih olabilmesi için isnadın güvenilir olmasını söylemiştir. Mu'tezile'den Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/915), âdil olan tek bir kişinin

---

865 Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 33.
866 el-Hakka 69/44-47.
867 Ebû Hanîfe, **el-Âlim ve'l-Muteallim**, s. 24-25; Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 160-161.

rivayeti kabul edilmez. Ancak buna âdil başka bir kişinin haberi eklenirse ya da Kur'an'dan yahut başka bir haberin zâhirine uygunlukla beraber kuvvet kazanırsa yahut da sahabe arasında yaygınlık kazanmışsa veya bazıları o haberle amel etmişse o zaman tek kişinin haberi kabul edilir. Ebû Mansur (Abdülkâhir el-Bağdâdî) et-Temimî'nin (ö. 429/1037) daha mutlak ve açık bir ifadeyle naklettiğine göre, Ebû Ali el-Cübbâî sadece dört kişi tarafından nakledilen rivayetleri kabul ettiğini belirtmiştir.[868] Bütün bu anlatılanlardan açıkça görüldüğü gibi sahih bir hadiste bulunması gereken şartlar konusunda İslam geleneğinde iki temel yaklaşım tarzı söz konusudur. Bunlardan birisi, sadece isnadı esas alan, isnad merkezli hadis ehli olan yaklaşım tarzı, diğeride isnadı da göz önünde bulundurarak bunu yeterli bulmayıp hadis metnini de dikkate alan rey ehlinin yaklaşımı olarak ifade edilmeye çalışılmıştır. Her ne kadar böyle bir taksimat yapılmış olsa da hadis ehli ile ilgili bu yaklaşımın tam isabetli olmadığı görüşündeyiz. Çünkü hadis ehlinin de azımsanmayacak derecede hem metin açısından hem de sened açısından hadisleri ele aldıklarını görmek mümkündür.[869]

İfade etmeye çalıştığımız gibi sıhhatin kabulü için şart koşulan beş şartın yanında, sahih hadis hakkında muhtelefun fih olan birkaç şart daha vardır. Hâkim, *Sahih'*in râvisi, hadis ilmine müntesip olmakla şöhret bulması gerektiğini söylemektedir. Bu şöhretten maksat, bir râviyi cehâletten yani meçhul bir şahıs olmaktan kurtaracak derecede şöhret sahibi olmaktan ziyade, daha yüksek bir şöhrete sahip olması şeklinde değerlendirmektedir ki bu da ondan iki âdil tâbiînin rivayette bulunması ile mümkün olur. Abdülkerim b. Muhammed Sem'ânî'ye göre de (ö. 562/1166) hadisin sahih olabilmesi için yalnız sika olandan rivayet etmiş olması yetmez. Çünkü râvinin fehm, ma'rifet, kesret-i semâ ve ehl-i hadis ile uzun süre müzâkere ile bilinmesi gerekir demiştir.[870] İbn Hacer, Sem'ânî'nin bu şartını gereksiz görmüştür. Bu şartın zaten sahih hadisin ma'lûl olmaması şartı içinde mütalaa edildiğini söylemiştir. İbn Hacer, Buhârî ve Müslim'in de böyle bir şarta itibar ettiklerini, rivayet ettikleri hadis birçok yoldan sabit olduğunda, râvinin fazla tanınmasının dikkate alınmaması gerektiğini ve bir hadis birçok değişik yoldan sabit

[868] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvi**, c. 1, s. 32; Mustafa Sibâî, **İslam Hukukunda Sünnet**, s. 123; Hüseyin Hansu, **Mu'tezile ve Hadis,** Otto Yayınları, 2012, Ankara, s. 134-137.
[869] Hâkim, **Ma'rife**, s. 112-141.
[870] Hâkim, **Ma'rife**, s. 108; Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 109.

olunca râvisinin tam zabt sahibi olmasının dahi aranmayacağını söylemiştir. Ayrıca râvinin hadis ilmine intisab ile şöhret bulmasından maksat, rivayet ettiği hadisi iyice zabt ettiğine kesin kanaat hâsıl olunca bu şartı bir daha zikretmeye ihtiyaç olmamasıdır. Ebû Hanîfe ise hadisin sıhhati için râvinin fakih olmasının da şart olduğunu söylemektedir. Buhârî, her râvinin kendi hocasından semâı olduğunun sabit olmasını şart koşar. Aynı zamanda râvi ile merviyyun anh arasında yalnız musarrâtlarını yeterli görmeyip birde likâ sübûtunu şart koşmuştur. Müslim de müdellis olmayan râvinin"عن فلان" demesinin likâya eşdeğer olması sebebiyle ayrıca likânın sübûtunu şart koşmaz.[871]

Hâkim, sahih hadis ile ilgili *Ma'rife*'de şunları zikretmiştir: "Sahih hadisin özelliği, onu Hz. Peygamber'den rivayetiyle meşhur olan ve sika iki râvisi bulunan bir sahâbînin rivayet etmesidir. Ondan da ilgili rivayeti tebe-i tâbiîn tabakasından olup hâfız, itkân sahibi, rivayetiyle meşhur ve aynı zamanda pek çok sika râvisi olan bir kimsenin nakletmesidir."[872] Hâkim*el-Medhal*adlı eserinde şöyle demiştir: "Sahih hadislerin en üst derecesi Buhârî ve Müslim'in tercih ettikleridir. Bu rivayeti iki âdil tâbiînin kendisinden rivayette bulunmasıyla üzerindeki cehâlet/bilinmezlik kalkmış ve bir sahâbî Hz. Peygamber'den, sahâbîden rivayetiyle meşhur olmuş ve iki sika öğrencisi bulunan bir tâbiî o sahâbîden, dördüncü tabakadan sikarâvileri olan hâfız ve mutkin bir tebe-i tâbiîn o tâbiîden rivayet eder. Sonraki tabakada ise Buhârî ya da Müslim'in hocası gibi hâfız ve rivayetinde adâletiyle meşhur biri olacaktır. Sonrasında hadis ehli bu rivayeti günümüze gelinceye kadar kabul ederek nakleder. Bu da şahitlik üzerine şahitlik gibi olur."[873] Hâkim, her iki eserinde dile getirdiği tanımdan hareketle *Ma'rife*'de genelleme yapmış, *el-Medhal* adlı eserinde ise onu Şeyhayn'ın şartları diyerek sınırlandırmıştır.

Hâzimî (ö. 584/1188), Hâkim'in Şeyhayn'ın şartlarına ilişkin iddiasına, *Sahihayn*'da bazı râvilerin teferrüd ettiği garîb hadislerin bulunmasından dolayı karşı çıkmıştır.[874] Ancak İbn Hacer buna karşı çıkarak şöyle cevap vermiştir: "Hâkim, bu iki kitaptaki her bir râvinin, kendisinden hadis alan iki râviye sahip olmasının şart

[871] Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 203-204.
[872] Hâkim, **Ma'rife**, s. 111.
[873] Hâkim, **el-Medhal**, s. 73; Bilen, Mehmet, **İbn Hacer'in Buhârî Savunusu**, Ankara Okulu Yayınları, 2013, Ankara, s. 194-198.
[874] Hâzimî, **Şurutu'l-Eimmeti'l-Hamse**, s. 129.

koşulmasını kastetmiş, yoksa o iki râvinin aynı hadisi ittifakla rivayet etmelerini şart koşmasını kastetmemiştir. Hâzimî bunu sanki Hâkim'in 'şahitlik üzerine yapılan şahitlik de böyledir' sözünden çıkarmıştır. Çünkü şahitlikte sayı şartı koşulmaktadır."[875]Kâdî İyâz (ö. 544/1149) ise Ebû Ali Gassânî'nin (ö. 498/1104) şöyle dediğini nakletmektedir: "Hâkim'in kastı Buhârî ve Müslim'in rivayet ettikleri her haberi naklettikleri sahabeden, tâbiînden ve sonrakilerden ikişer râvinin beraber nakletmesi değildir. Böyle bir rivayetin varlığı nâdirdir. Hâkim'in kastettiği hem sahâbî hem de tâbiînden bilinmezliklerini ortadan kaldıracak iki kişinin rivayette bulunmuş olmasıdır."[876]Ebû Abdullah b. Mevvâk (ö. 642/1244), Kâdî İyâz ve başkalarının kabul ettiği Gassânî'nin Hâkim hakkındaki yorumunun açık olmadığını belirterek şunları zikretmiştir: "Çünkü bu izahatı Buhârî ve Müslim'den nakleden kimsenin olmadığını söylemektedir. Bu görüşü dile getiren bir kimse onların eserlerindeki tasarruflarını inceleyip metotlarından hareketle bunu tespit etmişse, bu doğru bir tespit değildir. Çünkü tek râvisi olanlardan hadis olduğu gibi iki râvisi olanlardan gelen hadisler de her ikisinin eserlerinde vardır. Eğer o ikisinin eserindeki genel durumun böyle olduğu belirtiliyorsa, -bilinmelidir ki- onların böyle bir şart koştuklarının delili yoktur. Bu durumun onların eserlerinde sıkça görülmesi ise râviler içerisinde mutlak olarak kendisinden sadece birden fazla kişinin rivayette bulunduğu kimsenin, sadece bir kişinin rivayette bulunduğu kimseden çok olması ile ilgilidir. Yoksa bu, *Sahihayn*'da rivayetlerine yer verilen râvilere özgü tutum değildir. Onların, bu şartı benimsediklerini söylemek kendilerinden güvenilir olarak rivayet edilmediği müddetçe buna aykırı davrandıkları ortada iken böyle bir tutum insaflı değildir. Çünkü onların bu şartı ileri sürdükleri kendilerinden güvenilir olarak rivayet edildiği halde buna aykırı davranmaları onların saygınlıklarına halel getirir."[877]

Zikredilen görüşler tetkik edildiğinde Ebû Abdullah b. Mevvâk'ın görüşünün daha isabetli olduğu görülmektedir. Çünkü bahsi geçen şartlarla ilgili Buhârî ve Müslim'in herhangi beyanatı olmadığı ifade edilmektedir. Aynı zamanda diğer bazı ilim ehlinin yapmış oldukları yorumlar da maksadı izah edecek kabilden olmasa da

[875] İbn Hacer, **en-Nuket,** c. 1, s. 240.
[876] Kâdî İyâz, **el-İkmâl**, c. 1, s. 83.
[877] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 254.

tamamen reddedilecek düzeyde de değildir. Çünkü her eserde tek râvisi olan hadis olduğu gibi iki râvisi olan hadis de vardır. Dolayısıyla kesin çizgilerle sınırları çizerek böyle bir şartı ileri sürdüklerini düşünmenin isabetli bir görüş olmadığı kanaatindeyiz. Mehmet Bilen de konuyu tetkik ettikten sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Buhârî'nin şartları olarak zikredilenler, daha sonraki dönemlerde yaşamış âlimlerin ona isnad ettikleri şartlardır. Makdisî ve Hâzimî'nin Buhârî'nin şartları hakkındaki görüşlerini bazı açıklamalar ilave ederek nakleden İbn Hacer'in kendisi de Buhârî'ye bazı şartlar isnad etmştir. Bunlar da İbn Hacer'in şahsi kanaatleri olup kesinlik ifade etmemektedirler."[878]

Hâkim, *Ma'rife* ve *el-Medhal* adlı eserlerinde sahih olan hadisi on derecede değerlendirerek beşinin sıhhati üzerinde ittifak diğer beşinin sıhhatinde ihtilaf edildiğini beyan etmektedir.[879]İbnü's-Salâh da Hâkim gibi sahih hadisleri, sahih olmaları hususunda hadis âlimleri arasında görüş birliği olan hadisleri "muttefekun aleyh",sahih olmalarında ihtilaf edilen hadisleri de "muhtelefun fih"diye ikiye ayırmıştır.[880]Hâkim'in sahih hadis hakkındaki değerlendirmesi şöyledir:[881]

1. Buhârî ve Müslim'in ittifakla rivayet ettiği hadislerdir. Bunların zikrettikleri hadisin, her tabakada yer alan her bir râvinin, çoğunlukla en az iki râvisinin bulunmasıdır.[882] Hâkim ve Nevevî'nin sıhhat bakımından birinci sıraya yerleştirdiği hadisler hakkında Kırbaşoğlu, Buhârî ve Müslim'in hadisleri içerisinde bile problemli olan ve sahih olması asla mümkün olmayan hadislerin yer alması, onların iddialarını –genellemelerini-geçersiz kıldığı gibi, Buhârî ve Müslim dışındaki kaynaklar sözkonusu olduğunda bu iddiayı öncelikle geçersiz kılmakta olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca geçmişte yapılmış bu tür tasniflerin pek fazla faydasının olmadığını, genellemelerin mahiyeti gereği son derece riskli, zor olmayan önermeler olduğu tespitini yapmıştır. Netice itibari ile sahih bir hadiste bulunması gereken şartların neler olması gerektiği tartışmasını bir yana bırakarak, en azından temel bir

878 Bilen, **İbn Hacer'in Buhârî Savunusu**, s. 198.
879 Hâkim, **el-Medhal**, s. 73.
880 İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 6-12.
881 Hâkim, **el-Medhal**, s. 73-126|; ez-Zerkeşî, **en-Nuket,** c. 1, s. 125-128.
882 Hâkim, **Ma'rife**, s. 106-112; Hâkim, **el-Medhal**, s. 73-126; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c. 1, s. 30; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 207.

ilke olarak her bir hadisin tek tek incelenmesi veya aynı konudaki hadislerin değerlendirilmesine ağırlık vermenin en isabetli yol olduğunu tavsiye etmektedir.[883]

2. Sahâbîden sadece tek bir kişinin rivayet ettiği sahih hadislerdir. Şa'bî'den başka kendisinden rivayet edenin olmadığı Urve b. Mudarris gibi. Hâkim bu çeşit hadisleri sahâbîrâviden sadece tek bir kişinin rivayet ettiğini söyleyerek buna şu örneği vermektedir: Urve b. Mudarris'in Şa'bî'den başka râvisi yoktur. Birkaç örnek daha verdikten sonra şöyle demektedir: "O ikisi (Buhârî ve Müslim), bu çeşit rivayetlere sahih hadis içerinde yer vermemişlerdir."[884]

3. Bir tâbiî râvinin sadece tek bir râvisinin bulunduğu sahih hadislerdir. Muhammed b. Cübeyr ile Abdurrahman b. Ferrûh gibilerin de Hâkim'e göre hadisleri *Sahih'*te yoktur. İbn Hacer ise buna itiraz ederek Abdullah b. Vedîâ, Ömer b. Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im b. Rebîa b. Atâ gibi şahısların hadislerinin *Sahihayn*'da bulunduğunu söylemiştir.[885]

4. Sika bir râvinin yine sikarâvilerden teferrüd ettiği (tek kaldığı) garîb sahih hadislerdir. Alâ → Babası → Ebû Hüreyre'den(r.a.)"Şâbanın yarısından sonra orucun yasaklanmasına dair rivayet ettiği hadis gibi. Müslim Âlâ'nın teferrüd etmesinden dolayı bu hadisi terketmiştir. Oysaki bu sened ile birçok hadis tahrîç edilmiştir.[886] İbn Hacer buna da itiraz ederek aksine bu türden pekçok hadisin *Sahihayn*'da yer aldığını ve bunların sayısının iki yüzden fazla olduğunu belirtmiştir. Ziyâu'd-din el-Makdisî (ö. 643/1245) bunları *Garâibu's-Sahihayn* adıyla bilinen müstakil bir eserde bir araya getirmiş ve *Sahihayn*'da buna benzer garîblerin iki yüz civarında olduğunu zikretmiştir.[887]

5. Hadis imamlarından bazılarının babaları ve dedeleri vasıtasıyla rivayet ettikleri ancak babaları ve dedelerinden gelen bu rivayetlerin sadece kendileriyle şöhret kazandığı hadislerdir. "Amr b. Şuayb → babası → dedesi"; "Behz b. Hâkim → babası → dedesi"; "İyâs b. Muâviye b. Kurre b. el-Müzenî → babası→

[883] Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 124-125.
[884] Hâkim, **Ma'rife**, s. 106-112; Hâkim, **el-Medhal**, s. 87; İbn Hacer, **en-Nuket**, s. 368.
[885] Hâkim, **el-Medhal**, s. 92.
[886] Müslim, "Âlâ b. Abdurrahman b. Yâkub → Babası → Ebû Hüreyre" isnadıyla 70'ten fazla hadis nakletmiştir. Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 256.
[887] Hâkim, **el-Medhal**, s. 94.

dedesi."Behz b. Hâkim'in dedesi Muâviye b. Hayde el-Kûşerî'dir. Amr b. Şuayb'ın dedesi Abdullah b. Amr b. el-Âs es-Sehmî'dir. İyas b. Muâviye'nin dedesi Kurre b. Abdullah b. el-Müzenî'dir. Bu senedlerle rivayet edilen hadisler bu kabildendir. Bu kişilerin dedeleri sahabeden olup, babaları da kendileri de "sika" olanlardır. İşte bunlar âlimlerin eserlerinde tahrîç ettikleri halde *Sahihayn*'da olmadığını söyleyen[888] Hâkim'e itiraz eden İbn Hacer'e göre bu gibi hadisleri Buhârî ve Müslim'in, *Sahih*'lerinealmalarına engel olan şey rivayetin baba → dede şeklinde (aile isnadıyla) aktarılmasıyla değildir. Aksine bunların *Sahihayn*'da yer almama sebebi râvinin ya da babasının Şeyhayn'ın şartlarını taşımamalarıdır. Çünkü onların her ikisinde veya birinde aile isnadlarından şunlar yer almaktadır: Ali b. el-Hasan b. Ali →babası→dedesi isnadıyla naklettiği rivayet; Muhammed b. Zeyd b. Abdullah b. Ömer → babası → dedesi gibi senediyle naklettiği rivayet; Übeyb b. Abbas b. Sehl → babası → dedesi senediyle naklettiği rivayet gibi.[889]

Üzerinde ihtilaf edilen sahih hadislere gelince bunları da Hâkim şu şekilde zikretmektedir:

1. Mürsel hadisler

2. Sika olan müdellisin bizzat semâını açıklamaksızın yaptığı rivayet. İbn Hacer, bu iki maddede Hâkim'in fikrine katılarak farklı bir fikir beyan etmemiştir.[890]

3. Birçok sikanın müsned olarak rivayet ettikleri hadisi bir başka sikarâvinin mürsel olarak rivayet ettiği hadislerdir. Bu madde hakkında Alâî, *Sahihayn*'da mevsûl mü mürsel mi olduğunda ihtilaf edilen pekçok hadis olduğu gerekçesiyle itiraz etmiştir. İbn Hacer ise Hâkim'e bu şekilde itiraz etmeye gerek olmadığını çünkü onun ifadesinin *Sahihayn*'dan daha genel olduğunu söylemiştir.[891]

4. Hâfız ve ârif olmayan sikarâvilerin rivayet ettikleri hadislerdir.[892] Alâî, bunun hakkında da şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Bunlar kabul şartlarını taşıdıkları zaman delil olarak kullanılmasında ittifak vardır. Dolayısıyla bunlar kesinlikle ihtilaf

888 Hâkim, **el-Medhal**, s. 101.
889 İbn Hacer, **en-Nuket**, s. 369; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 288; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 208; Kırbaşoğlu, **İslam düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 119-120
890 İbn Hacer, **en-Nuket**, s. 369.
891 İbn Hacer, **en-Nuket**, s. 369.
892 Hâkim, **el-Medhal**, s. 108-125.

edilen hadisler değildir." İbn Hacer buna karşılık şöyle demiştir: "Hâfız ve ârif olan râviler, *Sahihayn*'daki râvilerin yarısı bile değildir. Çünkü hâfız olma şartı yoktur. Şayet böyle olsaydı râvilerin çoğunun hadisleri delil olmazdı." Aslında Hâkim, burada "Ehl-i hadisin büyük çoğunluğu ile Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Mâlik b. Enes arasında bulunan bu râvilerin durumu hakkındaki ihtilafı kastetmektedir."[893]

5. Bidat fırkalarından olup güvenilir olan şahısların rivayet ettikleri hadislerdir. Burada Hâkim'in de ifade ettiği gibi ihtilaf vardır.[894] Ancak *Sahihayn*'da doğrulukları bilinen, hadis ilmindeki bilgileri meşhur olmuş bir grup bidatçı râviden nakledilen hadisler bulunmaktadır. Onlar bidatlarından dolayı terk edilmemişlerdir."[895]

Hâkim, bu taksimatta adâleti meçhul olanları ihmal etmiştir. Bununla beraber bu rivayetlerin hangi kısımda mütalaa edilmesi gerektiğine dair herhangi bir bilgi de vermemiştir.[896] Sahih hadisin,ancak fehm, hıfz ve kesretü's-semâile bilinebileceğini ve hadiste var olan bir illeti tespit etmek için en önemli etkenin ehl-i fehm ve ma'rife ile çokça müzâkere etmek olduğunu vurgulamıştır.[897] Hâkim, sıhhat açısından hadisin sağlıklı değerlendirilebilmesinin ancak belli bir aşamadan geçmek ve bu işe âşinalığının fazlalığı ile mümkün olabileceğini ifade etmektedir.

Bazı ilim ehli de sahih hadis taksimatını farklı şekilde yapmıştır. Bunlardan Nevevîve bazı muhaddisler sahih hadisleri farklı bir tasnife tâbi tutmuş, sağlamlık açısından yedi kısma ayırmışlardır.[898]

Bu tanımlar dışında hadislerin sağlamlığını râvilerin bağlı oldukları şehirlere göre tasnif edenler de vardır. Subhi es-Sâlih ve âlimlerin çoğunluğuna göre, en sahih hadisler Medine halkının rivayet ettiği hadislerdir. Kırbaşoğlu, Subhi es-Sâlih'in bu görüşünü destekleyecek İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1327) şu sözü dışında bir delilin

---

893 Hâkim, **el-Medhal**, s. 118; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 290.
894 Hâkim, **el-Medhal**, s. 119.
895 Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 290.
896 Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 209.
897 Hâkim, **Ma'rife**, s. 108.
898 1. Buhârî ve Müslim'in her ikisinin rivayet ettiği hadislerdir. 2. Sadece Buhârî'nin rivayet ettiği hadisler. 3. Sadece Müslim'in rivayet ettiği hadisler. 4. Buhârî ve Müslim'in kitaplarına almadıkları halde onların şartlarına uyan hadisler. 5. Buhârî'nin şartlarına uyduğu halde kitabına almadığı hadisler. 6. Müslim'in şartlarına uyduğu halde kitabına almadığı hadisler. 7. Buhârî ve Müslim dışındaki diğer imamlar tarafından sahih kabul edilen hadislerdir. Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 63-88.

olmadığını dile getirmiştir: "Hadis âlimleri, en sahih hadislerin Medineliler, sonra Basralılar, daha sonra da Şamlılar tarafından rivayet edilen hadisler olduğunda müttefiktirler." Ancak Kırbaşoğlu, bu tasniflerin hangisi ele alınırsa alınsın ister Hâkim'in ister İbn Teymiyye gibi bazı âlimlerin kişisel kanaatlerinden öteye geçmediğini belirtip şunları söylemektedir: "Zira ilim ehlinin bu tasniflerinin bütün hadisçiler tarafından ittifakla kabul gördüğü bilimsel olarak ortaya konmamıştır. Ortada sadece birtakım iddialardan başka bir durum mevcut değildir. Dolayısıyla delilsiz, dayanıksız ve ispatsız bir iddianın ilmen hiçbir tutarlılığı olamaz."[899] Kanaatimizce ilim ehlinin yaptığı her içtihadı önemsiz kabul etmek beraberinde başka sorunları meydana getirir. Kırbaşoğlu'nun ifadesinden hareketle toptan kabulün başka sorunlara zemin hazırlayacağı da kaçınılmazdır. Ancak burada ilim ehlinin kastettiği bu beldeler diğer beldelerden ilmî açıdan temayüz ettiklerinden rivayetlerine daha çok itibar edildiği düşüncesindeyiz. Yoksa hiçbir delil olmadan bu beldelerde bulunan âlimlerin hadislerinin sahih olduğunu savunmak elbetteki doğru bir düşünce değildir.

2.5.2. Hasen Hadis

Hasen, sözlükte, güzel ve hoş anlamlarına gelen kelimedir.[900] Istılahî olarak sahih hadisin şartlarını taşımakla birlikte, râvisinin zabtı sahih hadisin râvisine oranla daha az olan hadislere hasen hadis denir.[901] Hâkim ve bazı ilim ehli hasen hadisi, sahih hadis başlığı altında ele almışlardır. Bunun için hıfzı ve zabtı tam olan âdil râvilerin rivayeti sahihtir. Sahih hadis, senedi muttasıl, âdil, şâz ve illetli olmayıp bütün sahih şartlarını ihtiva edip ancak zabtı biraz gevşek olan bununla beraber hatası çok zayıf derecesine inmeyen rivayete "hasen" denir. Böyle olan hadis derece olarak "sahih" hadisin altında ise makbul ve delil olmakta "sahih" gibidir. Hatta bunun rivayet yolları çok olursa bazılarınca sahih bile sayılır. Nitekim Hâkim, İbn Hibban ve İbn Hüzeyme, bu gibi hadisleri "sahih" hadise dercetmekte bir sakınca görmemişlerdir. Bundan dolayı mütesâhil kabul edilmişlerdir. Bununla birlikte ilim ehli bu hadislerin daha önce tarif edilen "sahih" hadisin derece olarak aşağısında

---

899 Suphi es-Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, s. 126-127; Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 122-123.
900 İbn Munzûr, **Lisanu'l-Arab**, c. 13, s. 114.
901 İbn Hacer, **Şerhu Nuhbeti'l-Fiker**, s. 42.

olduğu hususunda kesin bilgi sahibi idiler.[902] Bununla beraber Hâkim tarafından hasen hadis ile ilgili herhangi bir tanımın yapıldığına rastlayamadık.

Hâkim, "hasen" hadis terimini *Müstedrek'*te üç yerde kullanmıştır.[903] Bunlara örnek olarak şu rivayeti verebiliriz: Ahmed b. Ca'fer el-Katiî (ö. 368/978) → Abdullah b. Ahmed b. Hanbel → Babası (Ahmed b. Hanbel) → Telid b. Süleyman (ö. 191/806) → Ebü'l-Cehhâf → Ebû Hâzım (ö. 100/718) → Ebû Hüreyre (ö. 57/676) → Hz. Peygamber'den şöyle nakletmiştir: "Hz. Peygamber, Hz. Ali, Fatma, Hasan ve Hüseyin'e baktı ve şöyle dedi: Sizinle savaşanla savaşırım, sizinle barış içinde olanla ben de barış içinde olurum."[904]

Ahmed b. Ca'fer el-Katiî Hâkim'in hocasıdır, sadûk ve makbuldür. Hâkim, onun sika ve emin olduğunu söylemiştir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbelve babası (İbn Hanbel) ise meşhur muhaddislerdendirler. İclî, Telid b. Süleyman için "La be'se bih ve müdellis",[905] Yahya b. Maîn bir keresinde "leyse bişey'in", başka bir keresinde de Hz. Osman'a sövdüğü için "kezzâb", Ahmed b. Hanbel de onun hakkında "yalan" söyler demiştir. Nesâî onun "zayıf",[906] Ebû Dâvûd ise "Râfizî"[907] olduğunu söylemiştir. Dâvud b. Ebî Avf Ebü'l-Cehhâf et-Temimî için Ahmed b. Hanbel "sika", Ebû Hâtim "sâlihu'l-hadis"[908] , İbn Hacer ise, "sadûk, Şiî ve bazen hata yapar"[909] demiştir. İlim ehli Telid b. Süleyman el-Kûfî'yi Şîa propagandası yapması sebebiyle onu zayıf saymıştır. Rivayet bu şekliyle zayıf kabul edilmiştir.[910] Ancak Hâkim, Zeyd b. Erkâm'dan (ö. 68/687) gelen başka bir senedi naklederek, bu rivayeti "hasen" olarak nitelendirdiği Ebû Hüreyre hadisinin şahidi olduğunu dile getirmiştir.

Râmhürmüzî*el-Muhaddisü'l-Fâsıl*, Hâkim'in *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs* ve Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye* adlı eserlerinde hasen hadisin tarifi ile ilgili herhangi bir açıklamanın olmadığı görülmektedir. Oysaki her üç âlimden önce yaşamış olan Tirmizî'den onların habersiz oldukları düşünülemez. Çünkü

---

902 Es-San'ânî, **Tevdîhu'l-Efkâr**, c. 1, s. 154.
903 Hâkim, **Müstedrek**, c. 1, s. 726 (hn. 1987); c. 3, s. 161 (hn. 4713-4714)
904 Hâkim, **Müstedrek**, c. 3, s. 161 (hn. 4713).
905 İclî, **Sikât**, c. 1, s. 257.
906 İbn Adiy, **el-Kâmil**, c. 2, s. 284-285.
907 Zehebî, **el-Muğnî, fi'd-Duafâ**, c. 1, s. 118.
908 İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, c. 3, s. 421.
909 İbn Hacer, **Takribu't-Tehzîb**, c. 1, 233.
910 Özdemir, "Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi Hasen Hadis Istılahının Ortaya Çıkışı", **MÜİF Dergisi**, Eylül, Cilt-sayı: 45, sayfa: 90-91.2013, İstanbul.

Tirmizî'nin *es-Sünen* adlı eserinde "hasen" hadis ile ilgili çok miktarda bilgilerin olduğu bir gerçektir. Onun hasen tabirini ilk yapan ve en çok kullanan olduğu ileri sürülmektedir.[911] Tirmizî'ye göre hasen hadis, yalan söylemekle itham edilmiş bir râvi bulunmayan, şâz olmayan ve buna benzer başka yollarla rivayet edilen hadistir.[912] Bir diğer tarif de Muhammed el-Hattâbî'ye (ö. 388/998) aittir. O hasen hadisi, "çıkış yeri bilinen râvileri meşhur olan hadistir" diye tarif eder.[913]Kanaatimizce her ne kadar bazı âlimler tarafından bazı tanımlar yapılsa da bu üç âlimin eserlerinde "hasen" hadis ile ilgili bilgi vermemeleri bu terimin henüz kavramsal olarak belli bir statüye ulaşmamış olmasından kaynaklanabilir. Bilindiği gibi bu terimin İbnü's-Salâh'tan sonra daha geniş ve detaylı bir şekilde ele alınması ve tedavüle girmesi bunu destekler niteliktedir.

2.5.3. Esahhu'l-Esânid

Hadis imamları, bazı hadislerin sıhhati hakkında ihtilaf etmiştir. Çünkü onlar sahih hadisin zikredilen bazı özelliklerinin şartlarında da ihtilaf etmişlerdir. Bundan hareketle ilim ehli "Esahhu'l-esânid" hakkında da ihtilaf etmiştir. Hâkim de genel olarak "Esahhu'l-esânid"i kabul etmeyip; ya bir sahâbîye ya da bir beldeye özgü olmasını daha uygun görmektedir. İlim ehli, isnad hakkında farklı içtihatlarda bulunmuştur. Sahihisnad hükmü sadece bir sahâbî ile sınırlandırılamaz. Her sahâbînin kendisinden rivayet eden tâbiîn ve etbaînden olan râvileri vardır. Bunların çoğu da sikadır. Hâkim, hadis imamlarına göre bazı "Esahhu'l-esânid"leri şöyle zikretmiştir:

Muhammed b. Süleyman, Muhammed b. İsmail el-Buhârî'ye göre "Esahhu'l-esânid"in tümü "Mâlik → Nâfi' → İbn Ömer"; Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye'ye göre ise en sahihisnad, "İbn Şihâb ez-Zührî → Sâlim → Ebîhi Ömer" şeklinde gelen isnad olduğunu belirtmiştir.[914]

Ali b. el-Medînî ve Amr b. Ali el-Fellâs ve Süleyman b. Harb'e göre en sahihisnad, "Muhammed b. Sîrîn → Ubeyde b. Amr es-Selmânî → Ali el-

911 İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, c. 2, s. 606-607.
912 Tirmizî, **İlelu's-Sağir**, s. 758.
913 Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed, **Meâlimu's-Sünen**, 1932, Haleb, c. 1, s. 6.
914 Hâkim, **Ma'rife**, s. 102.

Murtaza"dan gelen isnaddır. Süleyman b. Harb'e göre; "Eyyûp es-Sahtiyânî an → İbn Sîrîn" şeklinde, İbn Maîn'e göre ise, "A'meş → Nehaî → Alkame → Abdullah b. Mes'ûd" yoluyla gelen isnaddır. Ebû Bekir b. Şeybe ve Abdürrezzâk'a göre ise Zührî → Ali b. el-Hüseyin →Ebîhi Ali b. Ebî Tâlib" yoluyla gelen isnaddır. İbn Hacer ise asıl sahihisnadlar ise burada zikredilen beş isnaddır. [915]

Hâkim, sahâbîrâvilerine göre esahh-ı esânidi ise şöyle zikretmiştir:

Ebû Hüreyre'nin en sahih senedi, "Zührî →Said b. el-Müseyyib →Ebî Hüreyre" şeklinde gelen isnaddır.

İbn Ömer'in en sahihisnadı;"Mâlik →Nâfi' →İbn Ömer" yoluyla gelen isnaddır. Hz. Âişe'nin en sahihisnadı "Ubeydullah b. Ömer b. Hafs b. Âsım b. Ömer b. el-Hattâb →el-Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir → Âişe" şeklinde gelen seneddir. Daha sonra Hâkim Ehlibeyt'ten başlayarak bazı sahâbîlerden ve şehirlerden gelen en sahih senedleri de şöyle sıralamaktadır:

Ehlibeyt'in en sahihisnadları,"Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali → Ebîhi → Ceddîhi → Ali" şeklinden gelen isnaddır. Şu kadar ki Ca'fer'den rivayet eden kişinin sika olması şarttır. Çünkü 'ceddihi'de bulunan "zamir" Ca'fer'e raci' olursa Ca'fer'in ceddi olan Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib'den rivayeti olması gerekir. Oysaki Ali b. el-Hüseyin dedesi olan Ali b. Ebî Tâlib'den rivayet etmemiştir. Eğer "zamir" Muhammed'e râci' olursa Ali Zeynelâbidîn zikredilmemiş olur ve Muhammed el-Bâkır'ın Hüseyin'den (r.a.) rivayet etmesi gerekirdi. Hâlbuki Muhammed el-Bâkır, Hüseyin'den (r.a.) işitmemiştir.[916]

Ömer b. Hattâb'dan (r.a.) gelen sahihisnad,"Zührî → Sâlim → Ebîhi → Ceddihi" şeklinde gelen isnaddır.[917]

Muksirûndan olan sahâbîlerden gelen en sahihisnadlar,"Zührî → Saîd b. Müseyyeb → Ebî Hüreyre".[918]

---

[915] Hâkim, **Ma'rife**, s. 102; İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 126-127; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 210-211.
[916] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 240-241.
[917] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242.
[918] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242.

Âişe'nin (r.ha) en sahihisnadı:"Ubeydullah b. Ömer b. Hafs b. Âsım b. Ömer b. el-Hattâb → el-Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir→ Âişe" şeklinde olan isnaddır.[919]

Abdullah b. Mes'ûd'un en sahihisnadı: "Süfyân b. Said es-Sevrî → Mansur b. el-Mu'temir → İbrahim b. Yezîd en-Nehaî → Alkâme b. Kays en-Nehaî → Abdullah b. Mes'ûd" şeklinde olan isnaddır.[920]

Enes b. Mâlik'in en sahihisnadı:"Mâlik b. Enes → Zührî → Enes" şeklinde olan isnaddır.[921]

Hâkim, beldelere göre en sahihisnadları da şu şekilde zikretmektedir:

Mekkeliler'in en sahihisnadı:"Süfyân b. Uyeyne → Amr b. Dînar → Câbir" şeklindeki isnaddır.[922]Hadisinin isnadında tedlîs, uydurma ve yalan azdır.[923]

Yemenliler'in ise en sahihisnadı:"Ma'mer → Hemmâm b. Münebbih → Ebî Hüreyre" şeklinde olan isnaddır. Bu hadisin rivayetinde sahih ve ceyyid vecihler vardır. Bu sahih vecihlerin ana kaynağı da Hicaz ehlidir.[924] Hâkim → Ebû Ahmed → Ebû Hâmid b. eş-Şarkî → Muhammed b. Yahyâ'ya, Muhammed b. Amr → Ebû Seleme → Ebû Hüreyre ya da Ma'mer → Hemmâm b. Münebbih → Ebû Hüreyre şeklindeki iki rivayetten hangisi daha sahihtir? diye sormuştur. Muhammed b. Yahyâ da Muhammed b. Ömer yoluyla gelen senedin daha meşhur, Ma'mer yoluyla gelen isnadın ise daha kuvvetli olduğunu söylemiştir. Hâkim, Ebû Ahmed el-Hâfiz'a Muhammed b. Yahyâ'nın tartışmasız bir şekilde imam olduğunu, Ma'mer b. Râşid'in ise, Muhammed b. Amr'dan daha esbet/en sağlam olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda Hâkim, Ebû Seleme'nin de Hemmâm b. Münebbih'ten daha esbet ve ecel/en yüce olduğunu söylemiştir.[925]

---

919 Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242.
920 Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242.
921 Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242.
922 Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 239.
923 Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242; Ahmed Naim, **Tecrid-i Sarîh**, s. 273.
924 İzmirli İsmâil Hakkı, **Hadis Tarihi**, s. 84.
925 Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242.

Mısırlılar'ın en sahihisnadı:"el-Leys b. Sa'd-Yezîd b. Ebî Habîb →Ebü'l-Hayr →Ukbe b. A'mer el-Cühenî" yoluyla gelen isnaddır..[926]

Şamlılar'ın en sahihisnadı:"Abdurrahman b. Amr el-Evzâî → Hassân b. Atiyye ani's-sahabe" şeklinde gelen isnaddır.[927] Bazıları "Said b. Abdulazîz → Rabîa b. Yezîd → Ebû İdris el-Havlânî → Ebû Zerr" yoluyla gelen senedi diğer vecihlere tercih etmişlerdir. Şamlılar'ın hadislerinin çoğu mürseldir, maktûdur.[928]

Horasanlılar'ın en sahihisnadı:"el-Hüseyin b. Vâkid →Abdullah b. Büreyde →Ebîhi" şeklinde gelen isnaddır.[929] Bu sened hakkında *Sahihayn*'da iki hadis dışında başka rivayet olmadığı söylenebilir. Ancak buna karşılık olarak Horasanlılar'ın bu isnaddan daha sahih isnadlarının bulunmadığını ifade etmek gerekir.

İbn Hacer, Hâkim'in zikrettiği bazı isnadların tartışmalı olduğunu ifade etmektedir. Özellikle Enes'in (r.a.) isnadları bu kabildendir. Çünkü Katâde ve Sâbit el-Bünânî (ö.127/744), Zührî'den daha ikna edici ve daha iyidir. Her ikisinden toplu olarak rivayet eden râviler vardır. Sâbit el-Bünânî'nin en esbet râvisi Hammâd b. Zeyd'dir. Katâde'nin ise en esbet râvisi Şu'be'dir. Şam ehlinin isnadları için de farklı bakış açısı vardır.[930]

Hâkim, hadis imamlarının isnadların sıhhati hakkında ihtilaf ettikleri ve bunları ayrı ayrı sahâbîlere ve beldelere göre ayırarak bu isnadların sahih ve zayıf olanlarını detaylı bir şekilde ifade etmeye çalışmıştır.

Netice itibari ile sahih hadis terimini Hâkim, *Ma'rife*'de zayıf terimiyle beraber zikretmiş ve sadece bu hususta rivayetleri nakletmekle yetinip, herhangi kapsayıcı bir tanıma yer vermemiştir.[931] Bununla birlikte sıhhat açısından sahih hadisin sağlıklı değerlendirilebilmesi için ancak belli bazı aşamalardan geçmekle ve bu işte âşinalığın fazlalığı ile mümkün olabileceğini, bütün mesleklerde ve ilimlerde olduğu gibi hadis ilminde de bu konunun ancak tecrübe ve derin ilme sahip olan âlimler tarafından sağlıklı değerlendirilebilir.Çağdaş bazı ilim ehli tarafından

[926] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242; Ahmed Naim, **Tecrid Sarîh**, s. 273.
[927] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 240.
[928] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 243.
[929] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 243.
[930] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 239-240; İbn Hacer, **en-Nuket**, s. 259-260.
[931] Hâkim, **Ma'rife**, s. 108.

sahihhadis ile ilgili yapılan tanımlamaların kabul edilmediği ve bu tanımlamalarla genelleme yapılamayacağı ifade edilmiştir. Kanaatimizce bütün meselelerde bir bütün olarak karşı çıkmak doğru olmadığı gibi delilsiz ve mesnetsiz kabul etmek de doğru bir yaklaşım tarzı değildir. Zira bu tasniflerin bütün hadisçiler tarafından üzerinde ittifak edildiği bilimsel olarak ortaya konmadığı iddia edilse de birçok ilim ehli tarafından kabul gördüğü ve benimsenmiş olduğu da inkâr edilemez bir gerçektir.

2.5.4. Ziyâdetü's-Sika

Ziyâdetü's-sika, sika bir râvinin bir hadisi rivayet ederken isnadında ve metninde diğer râvilerin zikretmediği bir bilgiyi eklemesi şeklinde ifade edilmesidir. Bununla güvenilir olan bir râvinin hadis rivayet ederken rivayetinde yaptığı fazlalık kastedilmiştir. Ziyâdetü's-sika sened ve metinlerde bulunan münker, müdrec, mezîd fi muttasıli'l-esânid gibi merdud sayılan diğer ziyade çeşitlerinden farklı olup râvisinin sika olmasından dolayı kabul edilebilir nitelikte ek bilgiler için kullanılmıştır.[932] Ziyade fazla ve açıklayıcı bir bilgiye ulaştırsa da bu lafızların Hz. Peygamber'e ait olup olmadığı hakkında oluşan şüphelerden dolayı bu konunun tartışılmasına yol açmıştır.

Ziyâdetü's-sikanın kabul edilebilmesi ile ilgili âlimler tarafından üç farklı görüş beyan edilmiştir. Bu görüşlerden ilki hadis ve fıkıh âlimlerinin çoğunluğunun görüşüdür ki râvinin âdil ve zâbıt olması durumunda ziyâdetü's-sikanın kabul edilebileceğini savunurken ikinci görüş ziyade kesinlikle reddedilmelidir. Çünkü çoğunluğun görüşüne uymadığı için ziyade yapan kişide zabt kusurunun bulunması kaçınılmazdır. Asıl olan rivayetin kesin bilgi ifade etmesidir. Ziyadeli olan rivayetin şüpheli olma ihtimali yüksektir. Bundan dolayı şüphe olan bir rivayet kesin bilgi ifade eden rivayete tercih edilmez. Bu görüşü savunanlara göre durumun üzerinde durulması gereken en dikkat çekici tehlikelerinden biri de rivayet üzerinde yapılan yorumların daha sonraki dönemlerde râvilerden birinin bunu hadisin aslından

[932] İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 143-144; Cüdey, **Tahrîru Ulumi'l-Hadis**, c. 2, s. 670; Salih Karacabey, "Ziyâdetu's-sikâ", **DİA**, c. 44, s. 486-487.

zannetmiş olmasıdır. Üçüncü görüşte olanlar da bazı şartlar ileri sürerek ziyadeyi kabul ederler. Bu şartların bir kısmı râvide bir kısmı da metinde bulunmaktadır.[933]

"Ziyâdetü's-Sika" hem metinde hem de isnadda olabilir. İsnadın bir rivayetinde merfû', diğerinde mevkûf şeklinde gelmesi hadisin senedindeki ziyadeye örnek olarak zikredilebilir. Hadis âlimlerinden bir kısmı bu durumda mevkûf rivayetin merfûa tercih edilmesini öngörmüştür. Ancak genel olarak kabul edilen görüşe göre merfû' yolla gelen bir rivayetin râvisinin hıfzı, zabtı güçlü ve güvenilir ise, ayrıca mevkûf rivayetin tercih edilmesini sağlayan başka bir neden de yoksa merfû' olarak gelen rivayetin mevkûfa tercih edilmesi gerekir. Zira merfû' bir yolla gelen rivayetin râvisi de sikadır ve diğerlerinin bilmediği bir hususu biliyor olması da ihtimal dâhilindedir.[934]

Hâkim'in *Ma'rife* adlı eserinde muhtelif yerlerde zikrettiği ifadeleri karşılaştırıldığında onun da muhaddislerin görüşünü kabul ettiği ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda ziyâdetü's-sikanın hem metinde hem de isnadda olduğunu kabul etmektedir. *Müstedrek*adlı eserinde[935] güvenilir râvinin ziyadesinin mutlak mânada kabulünü ortaya koymuş ve buna istinaden bazı hadisleri sahih olarak kabul etmişse de *Ma'rife* adlı eseri incelendiğinde hadis tenkidçilerinin görüşünü kabul ettiği görülmektedir. *Ma'rife*'nin birçok yerinde bu örneklere rastlamak mümkündür. Onun*Müstedrek*'in baş taraflarında sika râvinin yaptığı ziyadenin kabul olacağının şartı üzerinde titizlikle durduğu görülmektedir.

Hâkim, *Müstedrek* adlı eserinde sikarâvinin seneddeki ziyadesi kuralına istinaden birçok örnek vermiştir. Eserinin baş taraflarında sikarâvinin ziyadesinin şartlı bir şekilde kabul edilebileceğini ifade etmiştir. Buna göre o, her zaman için hadisin mevsûl olduğunu tercih edip, haberin sahih olduğunu kesin olarak kabul etmiştir. Ancak onun kitabının sonlarına doğru bu kuralını unutarak ya da

---

933 Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye, s.** 365-369; İbnü's-s-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 110-112; Nevevî, **Şerhu Müslim**, c. 1, s. 152; İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 144; İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmîzî** (thk. Hemmam Abdurrahim Said), Mektebetü'r-Rüşd, 2012, Riyad, c. 2, s. 630-644; San'ânî, **Tevdihu'l-Efkâr,** c. 2, s. 16-26; Salih Karacabey, "Ziyâdetu's-Sika", **DİA**, c. 44, s. 486-487; Hasan Ahmed Hasan Vakid, **el-Kavlu'l-Mufassal fi'l-Hadisi'l-Muallel**, ty., y.y., s. 2534-2536.

934 Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 365; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 110; Nevevî, **Şerhu Müslim** (thk. Halil Me'mun Şiha), Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 2004, c. 1, 152; Cudey' **Tahrîru Ulumi'l-Hadis,** c. 2, s. 684-689; Karacabey, "Ziyâdetu's-Sikât", **DİA**, c. 44, s. 487.

935 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 109-341-342.

görmezlikten gelerek hadis hakkında sıhhat hükmünü vermekte kararsızlık gösterdiği görülmektedir.[936]

Hâkim, senedde bir râvinin ziyadesi kuralını ele alırken, itkân sahibi "Sikarâvinin ziyadesi makbuldür"[937] ilkesini esas almıştır.

Hâkim → Ebû'n-Nadr el-Fakîh ile Ebü'l-Hasan el-Anazî'nin → Muhammed b. Harb Zübeydî → Zührî→ Amr b. Ebân b. Osman → Câbir b. Abdullah Hz. Peygamber'den şöyle nakletmiştir: "Bu gece salih bir kimseye, Ebû Bekir'in Hz. Peygamber'e bağlanıp asıldığı, Ömer'in Ebû Bekir'e bağlanıp asıldığı, Osman'ın da Ebû Bekir'e bağlanıp asıldığı gösterildi."[938] Hâkim → Dârimî → Yahya b. Mâîn → Muhammed b. Harb'ten gelen bu hadisi müsned olarak zikretmektedir. Oysaki bu hadis Zührî'den mürsel olarak rivayet edilmiştir. Burada sözü edilen şahıs Amr b. Ebân'dır. Yoksa Ebân b. Osman'ın Amr adında bir çocuğu yoktur.[939]

Hâkim, yine aynı bölümde → Ali b. Abdurrahman b. İsa es-Sebiî → Emlah b. Abdillah → Şa'bî → Câbir'in şöyle dediğini nakletmiştir: Hz. Peygamber Hayber'den gelince Ca'fer de Habeşistan'dan geldi. Hz. Peygamber onu karşılayıp alnından öptü ve sonra şöyle dedi; "Allah'a yemin ederim hangisine daha çok sevineceğimi bilemiyorum. Hayber'in fethine mi? Ca'fer'in dönüşüne mi?"[940] Hâkim, İsmail b. Ebî Hâlid ve Zekeriyya b. Ebî Zâide'nin bu hadisi mürsel olarak rivayet ettiğini belirtmiştir. Ayrıca bu hadisin senedini zikrettikten sonra, "Bu hadis böyle sahih bir isnad ile mürsel olduğu halde sahihtir diye bir açıklama yapmıştır."[941] Ayrıca *İklîl* adlı eserinde de "Muttasıl ve mürsel hadisin senedlerinin çatıştığı bu haberler fukahanın mezhebine göre sahihtir. Çünkü onlara göre kabul edilen görüş, sika olması halinde senedde ziyade bulunan kısmı kabul etmektir. Hadis imamları nezdinde kabul edilen görüş ise haberi mürsel olarak gören cumhurun görüşüdür. Çünkü tek bir râvinin yanılmasından endişe edilebilir. Bunu Hz. Peygamber'in:

936 Hâkim, **el-Müstedrek** (thk. Allûş), c. 1, s. 161.
937 Hâkim, **Ma'rife**, s. 85.
938 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 3, s. 102-103.
939 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 3, s. 102.
940 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 3, s. 211.
941 Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 3, s. 211.

"Şeytan bir kişi ile beraberdir fakat iki kişiden uzaktır,"[942] sözü ile delillendirmişlerdir.

Hâkim'in "Libas" bölümünde zikrettiği şu rivayet de buna açık bir delildir. "Ali b. Hamşâz el-Adl → Muhammed b. Şâzân el-Cevherî → Said b. Süleyman el-Vâsitî→ Leys b. Sa'd → Hişâm b. Sa'd→Zeyd b. Eslem'den →Atâ b. Yesâr → Câbir'in şöyle dediğini nakletmiştir: Resûlullah'ın (s.a.v.) gazvelerinden birinde beraberdik. "Üzerindeki elbisesinde iki delik bulunan bir adam çıkıp develeri sürmek istedi..." Hâkim, bu rivayetin Müslim'in şartına göre sahih olduğunu ifade etmiştir. Müslim birden çok yerde Hişâm b. Sa'd'ın rivayetini delil göstermiştir, fakat bu hadisi ne Buhârî ne de Müslim tahrîç etmemiştir.[943] Hâkim'in, ifadesinin zâhirinden anlaşıldığına göre o bu rivayetin illetli olduğunu ifade etmiştir. Çünkü itkân sahibi bir imam bu hadisi kendi senedinde düşürdüğü bir râviyi zikretmeden kaydetmiştir. Bu sened her iki yönüyle de muttasıldır.

Hâkim'in, 'ziyadeyi'kabul etmede 'illetli olmama şartı' dışında başka hiçbir şartı ileri sürmediği görülmektedir. Zikrettiğimiz örneklerde görüldüğü gibi o, hem metinde de hem de senedde de ziyadeyi kabul etmektedir.[944] Hâkim, "Ziyadetü's-sikairsâlden daha makbuldür"[945] diyerek kitabının birçok yerinde değinerek bu iddiasını delillendirmektedir.[946]

Hâkim,*Ma'rife*'de de müdrec hadis, sahih ile zayıf hadisi bilme ve ziyadâtü elfâzi'l-fikhiyye konularında ziyâdetü's-sikaya işaret etmiştir.

Hâkim, müdrec konusunu ele alırken namaz ile ilgili olan "Bunu okuyunca namazını tamamlamış olursun" cümlesinin hadisin metnine idrac edildiğini belirtmiştir. Bu rivayetin merfû' olan şeklinde böyle bir ziyadenin olmadığını, bu ifadenin İbn Mes'ûd'a ait olduğunu açıkladıktan sonra şu hususları dile getirmiştir: "Anlayış sahibi olan kimseler İbn Mes'ûd'un (ö. 32) ifadesi ile Hz. Peygamber'in ifadesini ayırtedebilirler. İbn Mes'ûd burada açık bir şekilde ziyade yapmıştır. Ancak

---

[942] Hâkim, **el-Medhal**, s. 15.
[943] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 4, s. 183.
[944] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 80.
[945] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 319.
[946] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 3-42-46-48-92-96-101-109-112-172-179-319-346-413-492-503-565; c. 2, s. 58-529; c. 3, 128; c. 4, s. 232-472.

ziyade sika bir râviden gelirse makbuldür. Çünkü Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Anberî → Osman b. Said ed-Dârimî'nin şöyle dediğini nakletmiştir: 'Ben Abdurrahman b. İbrahim ed-Dimaşkî'nin''Abdurrahman b. Sâbit b. Sevbân sika/güvenilir bir râvidir' dediğini işittim."[947]

Hâkim, yine *Ma'rife*'de hadislerden sahih ve zayıf olanların bilinmesi başlığında da şu örneği nakletmiştir: "Gece ve gündüz namazı ikişer ikişerdir. Vitir ise gecenin sonunda bir rekâttır." Bu hadisin isnadında sadece sika râviler bulunmaktadır ve rivayette zikredilen "النهار" gündüz kelimesi bir vehm'dir."[948]

Hâkim, "Ziyâdetü elfâzi'l-fıkhiyye fi'l-hadis" bölümünde de konuyla ilgili birçok örnek zikretmiştir. Ancak bunlardan birkaçını izah etmekle yetineceğiz.

Hâkim → Ebû Amr Osman b. Ahmed b. Semmâk → Hasan b. Mükrem → Osman b. Ömer → Mâlik b. Miğvel → Velîd b. Ayzâr → Ebû Amr eş-Şeybânî → İbn Mes'ûd'dan şu rivayeti nakletmiştir: "Allah Resûlüne hangi amelin daha faziletli olduğunu sordum, 'Vaktinde kılınan namazdır' buyurdu." Hasan b. Mükrem (ö. 274/887) ve Bündâr b. Beşşâr her ikisi de sika ve fakihtir. Onlar rivayetlerinde "İlk vaktinde kılınan" ifadesine yer vermişlerdir. Hâkim ve İbn Hibbân da bu ziyadeyi sahih görmüşlerdir.[949]

Ali b. Ebî Tâlib'in rivayetinde: "Makat gözlerin bağıdır. Kim uyursa abdest alsın" hadisinde zikri geçen "Kim uyursa abdest alsın" ifadesi İbrahim b. Musa er-Râzî tarafından ziyade edilmiştir. İbrahim b. Musa "sika ve me'mun"dur.[950] Hz. Âişe'nin rivayetinde: "Hangi kadın velisinin onayı olmadan evlenirse nikâhı bâtıldır" hadisinde geçen "iki güvenilir şahit" ifadesi Ebû Ali tarafından ziyade edilmiştir. Enes b. Mâlik'ten gelen rivayette de şu ziyade nakledilmiştir: "Bilâl ezanı çift, kameti tek okumakla emrolundu" hadisine Simâk b. Atiyye "kamet hariç" ifadesini ziyade etmiştir. Hâkim, Simâk[951] b. Atiyye'nin sika olduğunu belirtmiştir. Konunun

---

[947] Hâkim, **Ma'rife**, s. 40; Hamza b. Abdullah el-Melibârî, **Hadis usûlüne Yeni Yaklaşımlar** (çvr. Mühittin Düzenli-Ayhan Ak), İnsan Yayınları, 2012, İstanbul, s. 181-183.
[948] Hâkim, **Ma'rife**, s. 58.
[949] Buhârî, Mevâkitu's-salat, 4; Müslim, İman 85; İbn Hibbân, **el-İhsan**, c. 4, s. 339; Hâkim, **Ma'rife**, s. 198; Beyhakî, **es-Sünenü'l-Kubrâ,** c. 1, s. 434.
[950] Hâkîm, **Ma'rife**, s. 201.
[951] Hâkîm, **Ma'rife**, s. 202.

başından beri ifade ettiğimiz gibi Hâkim sika olan râvinin ziyadesinde bir beis görmeyip kabul etmektedir.

Hatîb el-Bağdâdî, fıkıh ve hadis ehli sika olan bir râvininrivayetinde teferrüd etmesi durumunda ziyadesinin kabul edileceğini belirtmiş ve şunları eklemiştir: "Kendisine şer'î bir hükmün tealluk ettiği bir ziyade ile hüküm yönünden herhangi bir noksanlığa sebep olacak ziyade arasında fark görmedikleri gibi, mevcut bir hükmün değişmesine sebebiyet verecek bir ziyade ile buna sebebiyet vermeyecek olan ziyade arasında da bir fark görmemişlerdir. Ayrıca haberin râvisi bir rivayetinde ziyade yapmış olsa diğerinde yapmasa ya da bu ziyadeyi başkası rivayet edip kendisi etmese yine de herhangi bir ayırımı yapmamışlardır."[952]

Hatîb el-Bağdâdî, bu görüşlerden farklı bazı görüşlere de değinmiştir. Bunlardan biri yaptığı ziyade ile tek kalan âdil kişinin ziyadesini kabul eden bazı kimseler, bu ziyadenin kendisine tealluk eden bir hüküm ifade etmesi durumunda onun kabul edilmesinin vâcip olduğunu ileri sürmüştür. Şâfiî mezhebinden olan bazı kimseler, sika bir kimsenin olması halinde kabul edilebileceğini, fakat râvinin kendisi, rivayeti önce noksan, sonra da ziyade ile rivayet etmesi halinde kabul edilmemesi gerektiğini ifade etmişlerdir.[953]

Hatîb el-Bağdâdî, bütün bu farklı görüşleri zikrettikten sonra kendi görüşünü şöyle dile getirmiştir: "Bütün bu sözlerden anlaşılan bize göre ziyade, eğer râvisi âdil, hâfız, mutkin ve zabıt sahibi ise her ne şekilde olursa olsun, makbuldür ve kendisiyle amel edilir."[954]İbnü's-Salâh da yukarıda zikredilen Hatîb el-Bağdâdî'nin görüşleri ışığında "sika" olan bir râvinin teferrüdünü üç kısımda değerlendirmeyi uygun görmüştür.

1. Râvinin, rivayette bulunduğu haberle diğer "sika"râvilere muhalif ve munâfi düşmesidir. Bu da şâz hadiste olduğu gibi reddir, kabul olunmaz.

2. Başkasının rivayet ettiklerine muhalefet etmeyenlerdir. Tamamını rivayet etmede sika bir râvinin münferit kaldığı ve kendisinde başkasının rivayet ettiğine asla bir muhalefet bulunmayan hadis gibidir. Bu rivayetde makbuldür. Hatta Hatîb el-

[952] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 365.
[953] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye,** s. 365; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 43.
[954] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye,** s. 365.

Bağdâdî böyle bir rivayetin kabulü hususunda ilim ehlinin ittifak ettiğini belirtmektedir.

3. Bu iki kısım arasında bir de hadisin ihtiva ettiği bir söz ziyadesi vardır ki, sika râvininrivayette bulunduğu bu ziyadeyi başkaları rivayet etmez.[955]İbnüs's-Salâh'ın açıklamalarından anlaşılan bir diğer sonuç güvenilir bir râvinin, rivayetinde tek kalması durumunda bu üç kısımdan ilk ikisinin söz konusu bir ziyade ile alakasının olmadığıdır. Ancak hadis ehlinin ve fukahanın ittifakla kabul ettiği ziyade üçüncü kısımda zikredilen rivayet şeklinin olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Hacer'in de ziyade ile ilgili açıklamalarını İbnü's-Salâh'ınaçıklamalarına uygun bir şekilde dile getirdiği görülmektedir. İbn Hacer, bu konu ile ilgili görüşünü beyan ederken şâzın bundan ayrı mütalaa edilmesi gerekeceğini ifade etmektedir: "Sahih ve hasen hadisin"râvisinin hadiste olan ziyadesi, bu ziyadeyi yapmayan ve daha "sika" olan başka bir râvininrivayetine aykırı düşmedikçe kesin kabul edilir. Çünkü hadisteki ziyade bu ziyadeyi zikretmeyen kimsenin rivayetine aykırı olmazsa ziyadesi bulunan bu hadis mutlaka kabul edilir. Çünkü bu, "sika" bir râvininrivayetiyle tek kaldığı müstakil bir hadis hükmündedir. Bu hadisi de başkası hocasından rivayette bulunmamıştır. Ya da bu ziyade diğer rivayete aykırı düşer ve kabul edilmesi halinde diğer rivayetin de reddi gerekir. İşte böyle bir durumda, ziyadeyi içeren rivayetle onun zıddı konumunda olan rivayet arasında tercih yapılır. Ziyadenin izahata gitmeksizin mutlak mânada kabul edilmesi ile ilgili görüş, hadisçilerle fıkıhçıların çoğunluğu tarafından şöhret kazanmıştır. Ancak hadisin şâz olmamasını sahihte şart koşan, sonra da şâzzı "sika" bir râvinin kendisinden daha "sika" bir râviye muhalefeti olarak izah eden hadisçiler açısından tafsilata girmeksizin ziyadenin mutlak kabulü doğru olmaması gerekir."[956]

Sonuç olarak hadiste ziyadenin kabul şartları, genel anlamda sahihlik şartlarından bağımsız olarak değerlendirilemez. Usul âlimlerinden önce hadis imamlarından Buhârî, hadis rivayet ehliyetine sahip sika kişilerin rivayetlerindeki ziyadenin kabul edilebileceğini açıklamıştır. Bunun yanında İbn Abdilber, Hatîb el-Bağdâdî, İbnü's-Salâh ve İbn Hacer gibi usul âlimleri ziyadenin kabulü için

[955] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 110; İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 143-144; Koçyiğit, Hadis Usûlü, s. 44.
[956] İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 143; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 44.

râvininsika oluşuna vurgu yapmaktadırlar. Hatîb el-Bağdâdî de "bize göre ziyade, eğer râvisi âdil, hâfız, mutkin ve zabıt sahibi ise her ne şekilde olursa olsun, makbuldür ve kendisiyle amel edilir" demiştir.[957] İbn Hacer de İbnü's-Salâh gibi, ziyadenin şâz ile beraber mütalaa edilmeden değerlendirilemeyeceği görüşündedir.

Bütün bu izahatlardan anlaşıldığı gibi Hâkim, ziyâdetü's-sikayı kabul etmedeki asıl ilkenin itkân sahibi "Sikarâvinin ziyadesi makbuldur" diye ifade etmektedir.[958]Çünkü sikaların ziyadeleri birer ayrı hadis gibi değerlendirilmiştir. Ziyadeyi zikretmeyenler hatalı kabul edilmiştir. Ziyadenin bir fazlalıkla geldiği başkalarının bundan habersiz olmaları kendi kusurlarıdır. Bu görüşün temel dayanağı sikanın ziyadesinin kabul edilmemesi halinde, ziyadeyi zikreden sikanın söylenmemiş bir şeyi, işittiğini iddia etmesi neticesinde ziyadeyi zikretmeyenlerin hatalı kabul edilmesi daha makul bir durum olduğu kanaatindeyiz. Hâkim de ziyadeye fıkhî bir hüküm içermesi yönünden yaklaşmış ve bu konuyu "Hadislerde Yer Alan Fıkhi Ziyadeler" başlığında incelemiştir.[959]Ayrıca müdrec hadis, sahih ve sakîm bölümlerinde bu konuya yer vermiştir. Zabttan kaynaklanan ziyadelerin kaynağı tamamen râvinin hâfıza gücü ile ilgilidir. Bunlar hadiste geçtiklere yere göre; metinlerde ve senedlerdeki ziyadeler şeklinde incelenmiştir. Bir râvininrivayetlerinde bu çeşit ziyadelerinin fazlalaşması halinde bu durum râvi için cerh sebebi olarak sayılmıştır.[960]

2.5.5. Zayıf Hadis

Zayıf hadisler, sahih veya hasen hadisin şartlarından birini veya birkaçını taşımayan hadislerdir. Bir haber ya isnadındaki kopukluktan ya da râvilerin sahip olduğu kusurlar sebebiyle zayıf olarak kabul edilmektedir.[961] Zayıf tabirinin aynı

[957] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 365.
[958] Hâkim, **Ma'rife**, s. 40.
Hâkim, **Ma'rife**, s. 197; Suiçmez, Yusuf, "Ziyâdetu's-Sikât", YDÜ, **İlâhiyât Fakültesi**, **Hadis Tetkikleri Dergisi,** cilt: 11, sayı: 1, sayfa: 113-140, 2013, KKTC.
[960] Hâkim, **el-Medhal,** s. 167-168.
[961] İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 157.

zamanda sakîm, merdûd, münker ve fasîd anlamlarında kullanıldığı da nakledilmektedir.[962]

Zayıf terimi ile ilgili en erken kullanıma hicrî üçüncü asrın ortalarında rastlanmaktadır. Bu terimin İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî gibi âlimlerce zikredildiği iddia edilmektedir. Şâfiî'nin *er-Risâle* adlı eserinde zayıf hadis tanımına rastlanmamakla birlikte aynı mefhumun kabul, ret, terk, subût ve inkâr gibi kelimelerle ifade edilmiştir. Ayrıca zayıf çeşitlerine ait olan munkatı', mürsel ve müdelles gibi tabirlerin de kullanıldığı görülmektedir.[963]

Hâkim, *Ma'rife*"adlı eserinde sahih ve zayıf hadis konusunu müstakil bir başlık adı altında ele almış, rivayetleri zikretmekle konuyu izah etmeye çalışmıştır.Ancak onun bu iki terimin içeriği ile ilgili geniş bir bilgi vermediği görülmektedir. Bu durum hasen hadiste olduğu gibi terimlerin henüz kavramsallaşmamasıyla izah edilebilir.

Hâkim sahih ve sakîm hadis başlığı altında en sahih ve en zayıf olan senedleri zikretmiştir. Hâkim, bu senedleri Ehlibeyt'ten başlayarak bazı sahâbîlerden ve şehirlerden gelen en zayıf senedleri de şöyle sıralamıştır:

Ehlibeyt'in en zayıf isnadı:"Amr b. Şemîr → Câbir el-Cu'fî → el-Hâris el-A'ver → Ali" şeklinde gelen isnaddır[964]

Ebû Bekir es-Sıddık'tan (r.a.) gelen en zayıf isnadı:"Sadaka b. Musa ed-Dakîkî → Ferkâd es-Sabahî → Mürre et-Tayyîb →Ebû Bekir es-Sıddık" şeklinde gelen isnaddır.[965]

Ömer b. Hattâb'dan (r.a.) gelen Ömerler'in en zayıf isnadı:"Muhammed b. el-Kâsım b. Abdillah b. Ömer b. Hafs b. Âsım b. Ömer→ ebîhi → ceddihi" şeklinde

[962] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 63; İbn Hacer, **Nüzhetü'n-Nazar**, s. 218; Yücel, **Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi**, s. 164; Polat, Selahattin, "Zayıf Hadisle Amel", **EÜİFD**. s. 1, s. 88. 1984, Kayseri.
[963] Polat, "Zayıf Hadisle Amel", s. 87.
[964] Hâkim, **Ma'rife**, s. 102; İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 126-127; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 210-211.
[965] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 240-241.

gelen isnaddır. Muhammed, Kâsım ve Abdullah kendileri ile ihticâc edilmeyen şahışlardır.[966]

Muksirûndan olan sahâbîlerden gelen en zayıf isnadı:"es-Serî b. İsmail an→ Dâvud b. Yezîd el-Evdî → ebîhi → Ebî Hüreyre" den gelen isnaddır.[967]

Âişe'nin (r.ha.) Basralılar'ın yanında en zayıf isnadı:"el-Hâris b. Şibl → Ummi en-Nu'mân el-Kindiye→ Âişe" şeklindeki isnaddır.[968]

Abdullah b. Mes'ûd'un en zayıf isnadı:"Şerîk →Ebî Fezâre[969] → Ebî Zeyd → Abdillah" şeklinde olan isnaddır.[970]

Enes b. Mâlik'in en zayıf isnadı:"Dâvud b. el-Muhabbir b. Kahzem → ebîhi Ebân b. Ebî Ayyâş → Enes b. Mâlik" şeklinde gelen isnaddır.[971]

Hâkim, beldelere göre en zayıf isnadları da şu şekilde zikretmiştir:

Mekkeliler'in en zayıf isnadı:Abdullah b. Meymun el-Kaddâh → Şihâb b. Hirâş → İbrahim b. Yezîd el-Hûzî → İkrime → İbni Abbas" şeklinde gelen isnaddır. Bülkînî ve Suyûtî bu isnad ile ve daha önce gelen isnadda zayıf olan ricâl hakkında İkrime'den önce olduğuna dair uyarı yapmaktadırlar. Çünkü Buhârî*Sahih*'inde başka isnadlarla İkrime'den hadis rivayet etmiştir.[972]

Yemenliler'in ise en zayıf isnadı:"Hafs b. Ömer el-Adnanî → el-Hakem b. Ebân → İkrime → İbn Abbas" şeklinde gelen isnaddır.[973]

Mısırlılar'ın en zayıf isnadı:"Ahmed b. Muhammed b. el-Haccâc b. Rişdin b. Sa'd → Ebîhi → Ceddihi → Kurre b. Abdurrahman b. Hayvil" büyük bir nüsha

[966] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242.
[967] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242.
[968] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242.
[969] Ebû Fezâre'nin ismi Râşid b. Keysan'dır. Kûfî olup sikadır. Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242.
[970] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242.
[971] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242.
[972] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 273.
[973] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242.

şeklinde gelen isnaddır. Bu zayıf isnad ile Mısırlılar'ın birçok sahabeye isnad ettikleri hadisler olduğundan büyük bir nüshadan bahsedilmektedir.[974]

Şamlılar'ın zayıf isnadı: "Muhammed b. Kays el-Maslub → Ubeydillah b. Zehr → Ali b. Yezid → el-Kâsım →Ebû Emâme" şeklinde gelen isnaddır.[975]

Horasanlılar'ın en zayıf isnadı:"Abdullah b. Abdurrahman b. Melihâ → Nehşel b. Said → ed-Dahhâk → İbn Abbas" olarak gelen isnaddır. İbn Melihâ ve Nehşel Nîsâburlu'durlar.[976]

Âlimler sahih ve zayıf isnadları belirttikleri gibi en sahih ve en zayıf olan isnadları da zikretmişlerdir. Hâkim, şahıslara ve beldelere göre en zayıf isnadları zikretmiştir.

2.5.5.1. İsnadındaki Kopukluk Sebebiyle Zayıf Hadis Çeşitleri

İsnadındaki ya sahabe ya da başkası tarafından kopukluk meydana gelen muttasıl olmayan hadislerdir. Hadisi zayıf olarak nitelendiren husus hadisin senedinin ya başında ya da ortasında ya da sonunda olan kopukluktur. Tâbiînin sahabeyi atlayarak zikretmesi ya da işitmediği hocadan işittiği izlenimini vermesi gibi durumlarda hadis zayıf olarak nitelendirilmiştir.

2.5.5.1.1. Munkatı'

Munkatı', kesmek mânasına gelen قطعfiilinin infiâl babından ism-i fâildir. Bu kelime; kesilmiş, koparılmış anlamlarına gelmektedir. İsnadda birbiri ardınca olmamak kaydıyla iki farklı yerde iki râvinin düşmesi ile meydana gelen hadistir.[977] Bu hadisin isnadında tâbiîye varmadan önceki bir râvinin, kendisinden hadis rivayetinde bulunduğu şahıstan işitmediği halde ondan rivayetidir. Bundan dolayı hadisin kendisinden alınan vasıtanın zikredilmemesi isnadın munkatı' olduğunu göstermektedir. İnkita' sebebi ister sahabe ister başkası olsun herhangi bir cihetle senedi muttasıl olmayan hadislerdir.[978]Hadis ıstılahlarının yerleşmediği ilk dönemlerde isnadda meydana glen her çeşit kopukluk munkatı' kavramıyla ifade

[974] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 242; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 273.
[975] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 243.
[976] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 243.
[977] İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 162.
[978] Hâkim, **Ma'rife**, s. 70-71; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 79.

edilmekteydi.[979]Hâkim, munkatı‘ hadis hakkında genel olarak şu tarifi yapmıştır: “İsnadda tâbiînden sonra gelen, râvisi düşen hadis demektir.”[980]

Hâkim’in yaptığı bu tanımın daha sonra özellikle tâbiîden sonra râvisi düşen hadis mânasında kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Aynı şekilde o, munkatı‘ın mürselden ayrı bir şey olduğunu vurgulamaktadır. Hâkim, munkatı‘ hadisi, “isnadda tâbiîye varmadan önceki bir râvinin kendisinden hadis naklettiği şahsı işitmeden ondan rivayet etmesi” şeklinde tanımlamaktadır. Bu da dolayısıyla râvinin, hadisi bir başka kişi yoluyla almış olduğuna işaret etmektedir. Bu vasıtanın isnadda zikredilmemiş olması da isnadın munkatı‘ yani senedinde kopukluk olmasını gerektirir. Hâkim, munkatı‘ hadisi üç kısma ayırmaktadır. [981]

Birinci Kısım**:** Senedde adları bilinmeyen iki meçhul kişinin bulunması şeklinde gelen munkatı‘. Ebü’l-Alâ b. eş-Şihhîr’in Hanzala oğullarına mensup “iki adamdan”, onların da Şeddâd b. Evs’den rivayet ettiklerine göre, Şeddâd şöyle demiştir: “Hz. Peygamber herbirimize namazda şöyle dua etmemizi öğretti: “Allahım! Senden işlerimde sebat, sağlam bir irade, akl-ı selîm, sadık bir dil istiyorum. Yine senden nimetlerine karşı şükür, ibadetlerimde güzellik diliyorum. Senin bildiğin her çeşit kötülüklerimi bağışlamanı istiyor, bildiğin bütün kötülüklerden sana sığınıyor ve bildiğin her iyiliği senden diliyorum.”[982] Hadisin isnadında bulunan Ebü’l-Alâ b. eş-Şihhîr ile Şeddâd b. Evs arasında yer alan ve hadisi rivayet etmiş olan Benî Hanzala’dan “iki kişi” diye geçen kişilerin kim olduğu bilinmediği için bu senedde inkıta‘ vardır.Hadiste olan müphem râvilerden dolayı hadis munkatı‘ sayılmıştır.[983] Dolayısıyla bu rivayetin senedindeki iki kişinin müphem kaldığı görülmektedir. Bu durumun müphem olmasından dolayı hadis munkatı‘ olarak kabul edilmiştir.

İkinci Kısım:Senedinde adı bilinmemekle birlikte başka kaynaklar aracılığıyla tanınabilen birisinin bulunmuş olması.Hadislerin farklı rivayetlerine vâkıf olmayanların nezdinde bu çeşit hadis de munkatı‘ olarak kabul edilmiştir. İsnadlara

---

979 İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti’n-Nazar**, s. 162.
980 Hâkim, **Ma‘rife, s.** 70-71.
981 Hâkim, **Ma‘rife**, s. 70-72; Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 175.
982 Ahmed, **Müsned**, c. 4, s. 125; .Tirmizî,Dua, 24.
983 Hâkim, **Ma‘rife**, s. 28.

vukufiyeti olan, fehm, hafız, mütebahhir olanlar ancak bunu anlayabilirler. Hâkim → Ebü'l-Abbas Muhammed b. Ahmed b. Mahbûb → Ahmed b. Seyyâr → Muhammed b. Kesîr → Süfyân es-Sevrî → Dâvûd b. Ebî Hind → onun adını açıklamadığı bir şeyhten→Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'den şöyle nakletmiştir: "İnsanlara öyle bir zaman gelecek ki kişi o zaman içinde acizlik ile fücûr arasında muhayyer bırakılır. Kim böyle bir zamana yetişirse acizliği fücûra tercih etsin."[984]Bu hadisin isnadında ismi açıklanmayan şeyh dolayısıyla rivayetmunkatı' olarak gelmiştir. Dolayısıyla bu rivayetlerin farklı vecihlerine vâkıf olmayanların munkatı' olarak görebilecekleri bir hadistir. Oysaki isnadlara vâkıf olan başka bir hadisçi, Dâvûd b. Ebî Hind'den gelen şu rivayeti de bilir:[985] Ali b. Âsım → Dâvûd b. Ebî Hind yoluyla gelen rivayette müphem olan râvinin isminin "Ebû Ömer" olarak açıklanmasıyla, diğer rivayetmunkatı' olarak gelmiş olsa bile, bu hadis mevsûldur ve buna göre değerlendirmeye tâbi tutulur.[986]

Üçüncü Kısım**:** İrsalin vuku bulduğu tâbiîye varmadan rivayette bulunduğu kişinin o da işitmediği bir râviden rivayette bulunmasıdır. Diğer bir anlatımla tâbiîye varmadan önceki râvinin, kendisinden hadis rivayetinde bulunduğu kişiyi işitmeksizin ondan rivayette bulunmasıdır. Senedde iki râvinin düşmesiyle meydana gelen inkıta' çeşitidir. Hâkim, burada iki yerde inkıtâın olduğunu belirtmektedir. Bu da aynı zamanda İbn Hacer'in de ifade ettiği gibi, bir râvinin düşmesi açık olduğu gibi bazen de gizli olabilir. Gizli olan râvi düşmesine müdelles denir. İbn Hacer'in bu ifadesinden hareketle müdelles, munkatı' hadis çeşitlerinden kabul edilmiştir.[987] Hâkim'in burada zikrettiği örnek göz önünde bulundurulduğunda İbn Hacer'in bu yaklaşıma uyduğu görülmektedir. Hâkim → Ebü'n-Nadr Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf → Muhammed b. Süleyman el-Hadramî → Muhammed b. Sehl → Abdürrezzâk → Sevrî → Ebû İshak → Zeyd b. Yusey → Huzeyfe'dennakille Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Eğer bu işin başına Ebû Bekir'i geçirirseniz, o güçlü ve güvenilir bir kişidir. Hiçbir kötü kimse de onu kınayamaz. Eğer Ali'yi geçirirseniz o da hidâyete ermiş hidâyet edici bir kimsedir. Sizi de dosdoğru yola

[984] Ahmed, **Müsned**, c. 2, s. 278-447.
[985] Hâkim, **Ma'rife**, s. 70-71.
[986] Hâkim, **Ma'rife**, s. 71.
[987] İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 163.

iletir."[988]Hâkim'egöre bu hadisin isnadında bulunan Hadramî ve Muhammed b. Sehl ikisi de sikadırlar. Abdürrezzâk'ın Sevrî'den semâı meşhurdur ve bilinen bir gerçektir. Aynı şekilde Sevrî'nin Ebû İshak'tan semâı meşhurdur ve bilinir. Burada inkıta' iki yerde meydana gelmiştir. Abdürrezzâk bu hadisi Sevrî'den işitmemiştir. Sevrî de bu hadisi Ebû İshak'tan işitmemiştir. İbnü's-Salâh'ın da belirttiğine göre, bu senedde bulunan birinci inkıta' Abdürrezzâk ile Sevrî arasındadır. Çünkü Abdürrezzâk bu hadisi Sevrî'den işitmemiş, ikisi arasında bulunan Nu'mân b. Ebî Şeybe el-Cündî'den almıştır. İkinci inkıta' ise hadisi Süfyan es-Sevrî'nin Ebû İshak'tan işitmeyip, senedden düşmüş olan Şerîk b. Hanbel el-Absî'den işitmiştir.[989] Dolayısıyla Abdürrezzâk ile Süfyân ve Süfyân ile Ebû İshak arasında isimleri isnaddan düşürülmüş iki râvi bulunmaktadır. Bu nedenle isnadmunkatı' olarak kabul edilmiştir.

Hatîb el-Bağdâdî, "tâbiîne ve daha sonrakilerine ait nakledilen söz ve fiiller" şeklinde bir tanımlama yapmıştır.[990]Munkatı' teriminimürsel hadise benzeten Hatîb el-Bağdâdî,[991]munkatı' sözü çoğu zaman tâbiîn neslinden sonraki birinin sahâbîden rivayet ettiği hadis hakkında kullanmaktadır. Örneğin Mâlik b. Enes'in Abdullah b. Ömer'den veya Süfyân es-Sevrî'nin Câbir b. Abdullah ya da Şu'be b. Haccâc'ın Enes b. Mâlik'ten ve buna benzer rivayetler bu şekildedir" demekle az önce zikrettiğimiz munkatı' tarifinin daha hususi tabirini yapmıştır. Ancak bu tabir İbnü's-Salâh tarafından kabul görmemiştir.[992] İbn Hacer de munkatı' hadisleri iki kısımda ele almıştır. Bunlardan biri, düşen râvininaçık ve herkes tarafından anlaşılır olması durumunda olan hadislere munkatı', gizli olması durumunda da müdelles olarak açıklamıştır. Dolayısıyla İbn Hacer *Nuhbe*'de yaptığı açıklamalardan hareketle müdellesi, munkatı' hadis çeşitlerinden saymaktadır.[993]

Özetle söylecek olursak munkatı' hadisi ilk tarif eden Hâkim ile Hatîb el-Bağdâdî'nin tarifindeki en açık vasfın isnaddaki kopukluğun olduğu anlaşılmak-

[988] Hâkim, **Ma'rife**, s. 71-72.
[989] Hâkim, **Ma'rife**, s. 72; Efendioğlu, "Münkatı'", **DİA,** c. 32, s. 12-13.
[990] Hatîb el-**Bağdâdî**, s. 38.
[991] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye,** s. 38.
[992] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis**, s. 59; Subhi es-Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, s. 142.
[993] İbn Hacer, **Nuhbetu'l-Fiker Şerhi**, s. 162-163; Koçyğiğt, **Hadis Usûlü**, s. 78.

tadır.[994] Hem Hâkim hem de Hatîb el-Bağdâdî'nin isnaddaki kopukluk cihetiyle munkatı' tabirini mürsel tabiri ile birlikte ele alıp zaman zaman bu iki kavramı kıyasladıkları görülmektedir.[995]İbn Hacer'in, Hâkim'in müdelles munkatı' ilişkisine uygun olacak şekilde örnek verdiği görülmektedir.Şâfiî, munkatı'ı mürsel mânasında kullandığı gibi, hicrî üçüncü asır hadis âlimlerinden Ali b. el-Medînî ve Tirmizî'nin de senedinde sahâbî râvisi düşen hadise munkatı' dedikleri görülmektedir.[996]Munkatı' tabiri ile yapılan çalışmaların çoğunluğu isnadın kopukluğu üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Bu tanımlamalar içerisinde en isabetli tarifin Irâkî ve İbn Hacer'e ait olduğu belirtilmektedir. Bu tarife göre de munkatı'; isnadında sahabeye ulaşmadan bir râvisi düşen hadistir. [997] Hâkim munkatı' hadisi üç şekilde ele alarak incelemiştir. Munkatı' hadis hakkında oluşan genel kanaat hadisin isnadındaki kopukluk üzerinde şekillenmesidir. Dolayısıyla munkatı' ile ilgili naklettiğimiz tanımlar içerinde en isabetli tanımın İbn Hacer'e ait olduğu görüşündeyiz. Çünkü İbn Hacer'in yaptığı tanımın daha kapsamlı ve munkatı' tanımına daha uygun olduğu görülmektedir. Hâkim, her ne kadar munkatı' hadisi üç başlık altında ele alarak açıklasa da İbn Hacer'in yaptığı izahat gibi açıklayıcı ve tatmin edici değildir.

2.5.5.1.2. Mu'dal

Senedinin herhangi bir yerinden ya başta ya ortada ya da sonda arka arkaya iki ve daha fazla râvisi düşen hadislere mu'dal hadis denir.[998] Bir rivayetin mu'dal hadis olabilmesi için sahâbîye varıncaya kadar peşpeşe iki veya daha fazla râvinin düşmesi gerekir.[999] Şayetrâvinin biri senedin bir yerinde diğeri başka bir yerinde düşmüş ise mu'dal değil de munkatı' olarak kabul edilir. İbnü's-Salâh, mu'dal kelimesinin lügat yönünden aslı zor tespit edilen bir ıstılah olduğunu zikreder. Kelimenin aslı sülâsi fiilden lâzimi bir fiil olup, elif harfinin ziyadesiyle müteaddî olur. Bununla birlikte "a'dale" fiili yine lâzım fiil olarak kullanılmakta ve "kapalı,

---

994 Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c.1, s. 235.
995 Hâkim, **Ma'rife**, s. 27-28; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 430-440-443-445-477; Hatîb, **el-Fakih**, s. 545.
996 Eş-Şâfiî, **er-Risâle**, s. 461; Ali b. el-Medînî, **el-İlel**, s. 67-68; et-Tirmizî, Salat, 149; Yücel, **Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi**, s. 182.
997 Sehâvî, **Fethu'l-Muğis**, c. 1, s. 195; Uğur, **Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü**, s. 271.
998 Nûreddin Itr, **Menhecu'n-Nakd fi Ulumi'l-Hadis**, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1981, s. 378.
999 Hâkim, **Ma'rife**, s. 36.

açılması zor" anlamına gelmektedir.[1000] Hâkim, mu'dal hadisi iki kısımda incelemektedir.

Hâkim, mu'dal hadisi iki kısımda değerlendirirken, "isnadında hadisi irsâl eden râvi ile Hz. Peygamber arasında iki râvisi düşen hadis"ve "aslında merfû' ve muttasıl olduğu halde maktû' olarak rivayet edilen, yani tâbiîye nisbet edilen hadisi"mu'dal olarak tanımlamaktadır.

Birinci Kısım**:**Mu'dal kelimesinin sözlük anlamında ilk olarak Ali b. el-Medînî tarafından tarif edilmiştir. Medînî, mürselden farklı olarak, "Senedde hadisi irsâl eden râvi ile Hz. Peygamber arasında birden fazla râvisi düşen"[1001] hadis şeklinde tanımlamıştır. Hâkim, Ali b. el-Medînî'nin yaptığı tarifi zikrederek onun görüşüne katıldığını göstermektedir. Fakat *el-Medhal* adlı eserinde tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden birinin "kale Resûlullah" demesi şeklindeki hadisi de mu'dal olarak kabul etmektedir. Ancak Yahya b. Maîn, Zühlî, Nesâî ve Ebü'l-Fethel-Ezdî gibi muhaddisler mu'dalı "senedinde veya metninde kapalılık bulunan ya da açıklanması güç olan meseleler ihtiva eden hadis" mânasında kullanmışlardır. Aynı dönemde mu'dal kelimesini mürsel ve munkatı' mânasında kullananlar da olmuştur.[1002] Hadis terimleri yedinci yüzyıldan itibaren netleştikten sonra İbnü's-Salâh, munkatı' hadisin bir çeşidi olarak kabul ettiği mu'dal hadisi, "isnadında iki veya daha fazla râvisi düşen hadis" şeklinde tanımlama yapmıştır.[1003] Ancak İbnü's-Salâh'ın yaptığı tarif peşpeşe ifadesini içermediği için Irâkî tarafından eksik olarak kabul edilmiştir. Zira râvi farklı yerlerde düşerse hadis munkatı' olur. İbnü's-Salâh'a göre tebeu't-tâbiînden birinin "kale Resûlullah" diyerek, daha sonraki nesillerden bir râvinin" an Resulillah" yahut "an Ebî Bekir" şeklindeki hadisleri de mu'daldır. İbnü's-Salâh, Ebû Nasr es-Siczî'nin, İmam Mâlik'in "beleganî" sözünde olduğu gibi râvinin"beleganî" -bana şöyle ulaştı-diye rivayet ettiği hadisin, muhaddislercemu'dal olarak isimlendirildiğini söylediğini nakletmiştir. İbn Hacer, bunu mu'dal değil de

[1000] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 81.
[1001] Hâkim, **Ma'rife**, s. 36.
[1002] Hâkim, **Ma'rife**, 80; Mehmet Efendioğlu, " Mu'dal", **DİA**, c. 30, s. 356.
[1003] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 81; Murteza ez-Zeyn, **Menahicu'l-Muhaddisin**, s. 246.

senedinde müphem râvi bulunduğundan muttasıl hadis olduğunu ifade etmiştir. Ona göre isnadda birbirini takip eden iki ve daha fazla râvi olursa buna mu‘dal denir.[1004]

Hâkim, yukarıda tarifini verdiğimiz mu‘dalın bu kısmına şu örnekleri vermektedir:Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yâkub → Muhammed b. Abdullah b. Abdilhakem → İbn Vehb → Mahreme b. Bukeyr → Babası → Amr b. Şuayb’den nakille Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Uhud gününde bir köle Hz. Peygamber’le beraber savaştı. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona ‘efendin sana izin verdi mi?’ dedi. Köle ‘hayır’ dedi. Hz. Peygamber ‘şayet öldürülürsen cehenneme girersin’ dedi. Bunun üzerine efendisi ‘Ya Resûlullah o hürdür’ dedi. Hz. Peygamber köleye ‘Şimdi savaşabilirsin’ dedi.”[1005]

Başka bir rivayet de Hâkim → Ebü’l-Abbâs → Muhammed b. Yâkub → Muhammed b. Abdullah → İbn Vehb → Mesleme b. Ali, Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu nakletmektedir: “Kul cennet ehlinin ameliyle amel eder…”[1006]

Hâkim, ilk örnekte Amr b. Şuayb (ö. 118/736),ikinci örnekte de Mesleme (ö. 189/804) hadislerini Hz. Peygamber’den ”قال“ şeklinde nakilde bulunduklarını belirtmiştir. Dolayısıyla hem Mesleme’nin hem de Amr b. Şuayb’ın rivayetleri hiçbir râvi tarafından ne vasl edilmiştir ne de irsâl olarak rivayet edilmiştir. Bundan dolayı her iki rivayet de mu‘daldır.[1007]

Hâkim, yukarıda zikrettiği örneklere bakarak bunlara benzeyen her rivayetin de mu‘dal olamayacağını belirtmiştir. Bazen etbâu’t-tâbiîn tarafından mu‘dal olarak rivayet edilen bir rivayetin, etbâı tarafından bazen vasl edildiği bazen de irsâl edildiği olmuştur. Hâkim, buna örnek olarak şu rivayetleri zikretmiştir:

Ebû Bekir b. Ebî Nasr ed-Dâreburdî → Ahmed b. Muhammed b. İsâ el-Kâdî → el-Kâ‘nebî → Mâlik → Ebû Hüreyre’den nakille Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Hizmetçiye yediğinizden yedirin giydiğinizden giydirin ve iyilikle

[1004] İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 82; İbn Hacer, **en-Nüketu Ala Kitabi İbn Salah Lil hafız İbn Hacer el-Askalani** (thk, Rabi’ b. Havi Umeyr, Daru’r-Râye, 1994, Riyad, c. 1, s. 574-580; İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti’n-Nazar**, s. 162.
[1005] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 80.
[1006] İbn Mâce, Vasiyyet, 2; Hâkim, **Ma‘rife**, s. 81.
[1007] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 81.

muamele edin."[1008] Mâlik bu rivayeti *Muvatta'*da mu'dal olarakrivayette bulunmuştur. Oysaki Ebü't-Tayyib Muhammed b. Abdullah eş-Şa'îrî → Hamş b. Isam → Hafs b. Abdullah → İbrahim b. Tahman → Mâlik b. Enes → Muhammed b. Aclân → Babası → Ebû Hüreyre yoluyla gelen bu rivayet*Muvatta'* dışında vasl olarak gelmiştir. Hâkim, vaslı mümkün olmayan mu'dal ile bir zaman mu'dal gibi görünüp de sonradan başka bir senedle vasl edilen rivayetlerin temyiz edilmesinin ancak ilim ehli tarafından bilinebileceğini belirtmiştir. [1009]

İkinci Kısım:Hâkim, aslında merfû' ve muttasıl olduğu halde maktû' olarak rivayet edilen, yani tâbiîye nisbet edilen hadise mu'dal ismini vermiştir. Bunu İbnü's-Salâh da uygun görmekte ve şöyle demektedir: "Ben derim ki bu çok güzel bir tespittir. Çünkü bu durumda bir râvi düşmüş gibi görünse de senedden düşen iki râvidir. Bunlar da sahâbî ve Resûlullah'tır. Böyle bir hadis, mu'dal ismi verilmeye daha layıktır."[1010] Hâkim konu ile ilgili şu örnekleri zikretmiştir:

İsmail b. Ahmed el-Cürcânî → Muhammed b. el-Hasan b. Kuteybe el-Askalânî → Osman b. Muhammed b. Musa ed-Da'calî → Huleyd b. Da'lac → el-Hasan'dan şöyle nakilde bulunmuştur: "Mü'min güzel ahlakını Allah'tan alır…"Huleyd b. Da'lac tarafından Hasanu'l-Basrî de vakfedilen bu söz, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah Şâfiî → Ca'fer b. Muhammed b. Kezzâl → İbrahim b. Beşir el-Mekkî → Muâviye b. Abdülkerim el-Dâl → Ebû Hamza → İbn Ömer senediyle muttasıl olarak rivayet edilmiştir. Dolayısıyla tâbiînde vakfedilen bu sözün aslında muttasıl bir senedle geldiği görülmüştür.

Bir diğer rivayet ise Ebû İshak İbrahim b. Muhammed b. Yahya → Ebü'l-AbbâsMuhammed b. İshâk es-Sakafî → Ebû Kureyb → Yahya b. Âdem → Ebû Bekir b. Ayyâş → A'meş → Şa'bî'den şöyle nakilde bulunmuştur: "Kıyâmet gününde insana dünyada yaptıkları hatırlatılıp da onları inkâr etmesinden dolayı ağzı mühürlenir…"[1011]Bu rivayeti A'meş, Şa'bî'den mu'dal olarak aktarmıştır. Müslim, bu rivayeti *Sahih*'inde Şa'bî'den muttasıl bir senedle nakletmiştir.

[1008] Ahmed, **Müsned**, c. 2, s. 342.
[1009] Hâkim, **Ma'rife**, s. 82.
[1010] İbnü's-Salâh, **Mukaddime**, s. 54.
[1011] Hâkim, **Ma'rife**, s. 38.

Bu rivayetin mu‘dal olarak kabul edilmesinin nedeni, Şa‘bî’nin, Hz. Peygamber’e muttasıl senedle ulaşan rivayetlerinden biri olduğu halde A‘meş’in bunu senedden Enes b. Mâlik’i ve Hz. Peygamber’i hazfederek Şa‘bî’nin sözüymüş gibi nakletmesidir.[1012] Hâkim, et-bâu’t-tâbiînin mürsellerini de mu‘dal olarak kabul etmiştir.[1013]

Sonuç olarak birinci ve ikinci yüzyıllarda mu‘dal terimin kullanılmasına rağmen Hâkim’in özel bir tanım yapmadığı ancak kendinden önce gelen bazı âlimlerin görüşüyle paralel hareket ettiği görülmektedir. O, aynı zaman aslı itibari ile merfû‘ ve muttasıl olduğu halde maktû‘ olarak rivayet edilen, yani tâbiîye nisbet edilen hadise de mu‘dal ismini vermiştir. Bununla beraber Yahya b. Maîn, Zühlî ve Nesâî gibi âlimlerin mu‘dali senedde veya metinde kapalılık olarak ele almışlardır. Hâkim, maktu‘ olarak rivayet edilen hadisi de bir nevi mu‘dal olarak nitelendirmiştir.

2.5.5.1.3. Mürsel

2.5.5.1.3.1. Tanımı

Mürsel, r-s-l (رسل) kökünün if‘âl babından ism-i mef‘uludur. Aynı kökün bu babtan mastarı da “irsâl” olarak gelir. İrsâlin aslı serbest bırakmak ve engel olmamaktır. İrsâl eden râvi, râviyi zikretmediği hususunda kayıt altına almadığı ve serbest davrandığı için bu hadise mürsel ismi verilmiştir.[1014] Mürsel hadisin hadisçilere ve fıkıhçılara göre farklı tanımları yapılmıştır. Muhaddislere göre mürsel hadis ister büyük yaşta olsun ister küçük yaşta olsun, tâbiînin söz, fiil ve takrîr olarak sahabeyi zikretmeden Hz. Peygamber’den naklettiği hadistir.[1015]Burada tâbiîn, arada bulunan sahabeyi zikretmeden atlayarak Hz. Peygamber’e dayandırmaktadır. Sened tamamen muttasıl olmakla beraber sahâbînin ismi zikredilmemektedir. Fıkıhçılar ise mürsel hadisi; senedinin neresinde olursa olsun peşpeşe veya ayrı ayrı bir veya

[1012] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 82-83; Murtaza ez-Zeyn Ahmed, **Menâhicu’l-Muhaddisin fi Takviyeti’l-Ahâdisi’l-Hasene ve’d-Daîfe**, Mektebetu’r-Rüşd, 1994, Riyad, s. 246-248; Efendioğlu, “ Mu’dal”, **DİA**, c. 30, s. 356.

[1013] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 68.

[1014] İbn Manzur, **Lisanu’l-Arab**, c. 11, s. 285; Sehâvî, **Fethu’l-Müğîs**, c. 1, s. 128-129; Alâî, **Camiu’t-Tahsil**, s. 14; Selahattin Polat, **Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri**, s. 61-62.

[1015] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 25; İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 71; Kâsımî, **Kavâidu’t-Tahdîs**, s. 143 vd.

birden fazla râvinin ismi düşürülmüş olan hadis olarak tanımlamışlardır.[1016] Başka bir ifade ile râvinin muasırı olmadığı veya muasırı olduğu halde görüşmediği kişiden rivayetidir.[1017] Bundan hareketle, hadisçilerin ittifak ettikleri tanım, isnadında sahabe düşmüş olan ve ıstılah mânasındaki mürsel hadis tanımıdır.[1018] Fakat usulcülerle fıkıh âlimleri kelimenin lügat mânasını ele alarak mürsel, munkatı‘ ve mu‘dal hadis çeşitleri arasında hiçbir ayırım yapmamışlardır. Mürselin, müdelles olmadığı ilim ehlinin tartışmasız olarak kabul ettiği bir gerçektir.[1019]Hâkim de mürseli, tâbiîlerin, sahabeyi atlayarak doğrudan Hz. Peygamber şöyle buyurdu diyerek rivayet ettikleri hadisler olarak tanımlamaktadır. Genel olarak yapılan tariflere bakıldığında mürsel hadis isnadında sahâbî râvisi düşen hadis olarak tanımlanmıştır. Ancak mürsel, ilk üç asırda isnadında kopukluk bulunan hadis mânasında kullanılmaktaydı. Hâkim'den sonra hadis âlimlerininyaptığı tanım yaygınlık kazandığı görülmektedir.[1020]

Mürseltabirinin ne zaman kullanıldığı tam olarak belli değildir. Ancak Hüseyin el-Muallim'in (ö. 150/767) "Yahya b. Ebî Kesîr'e (ö. 129/746) bu mürseller kimdendir diye sorardık"[1021] şeklinde naklettiği haberden hareketle mürselin hicrî ikinci asrın ilk yarısından itibaren kullanıldığı anlaşılmaktdır. Mürsel, hicrî ikinci asırda Şu‘be b. el-Haccâc,[1022]Abdullah b. el-Mübârek (ö 181/797)[1023], Yahya b. Said el-Kattân (ö. 198/813),[1024] Süfyan b. Uyeyne[1025] ve Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813)[1026] gibi hadis âlimleri tarafından kullanılmıştır.

[1016] Ebû Dâvûd es-Sicistânî, **Kitabu'l-Merâsil** (thk. Abdullah b. Musaid b. Hadran ez-Zehrani), Daru's-Samii, ty., s. 27; İbn Ebî Hâtim, **Kitabu'l-Merâsil**, s. 17; Hâkim, **Ma‘rife**, s. 67; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, c.1, s. 384; Abdullah b. Muhammed b. Abdilberr, **et-Temhidu Lima Fi'l-Muvatta İlme'l-Meâni ve'l-Mesânid** (thk. Mustafa b. Ahmed el-Alavi-Muhammed AbdulkEbîr el-Bekri), 1967, c. 1, s. 19; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), 71 vd.; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c. 1, s. 195-196; Sehâvî, **Fethu'l-Müğîs**, c. 1, s. 131.

[1017] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifayetu fi Marifeti Usûli İlmi'r-Rivâye** (thk. Ebû İshak İbrahim b. Mustafa ed-Dimyati), Daru'l-Huda, 2003, Mısır, c. 2, s. 435.

[1018] Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 68.

[1019] Nevevî, **Mukaddimetu Şerhi'n-Nevevi Sahihi Müslim**, c. 1, s. 30;Hatîb El-Bağdâdî, **el-Câmi''**, c. 2, s. 191; Suyûtî **Tedribu'r-Râvi**, c. 1-2, s. 177-118; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 142

[1020] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 67.

[1021] Zehebî, **Siyer**, c. 6, s. 30.

[1022] Fesevî, **et-Tarih**, c. 1, s. 232-233.

[1023] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi''**, c. 2, s. 287.

[1024] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dil**, c. 1, s. 131-236-243-244-245; Zehebî, **Siyer**, c. 5, s. 338; c. 6, s. 30.

[1025] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dil**, c. 1, s. 44.

[1026] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dil**, c. 1, s. 70; Yücel, **Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi,** s. 181.

Ebû Dâvud es-Sicistânî de Mekkeliler'e yazdığı mektubunda mürsel tabirini kullanmıştır. Mürsel[1027] tabiri bu âlimler tarafından farklı şekillerde dile getirilmiş ve kullanılmıştır. Bir hadisin mürsel olup olmadığını anlamak için râvisinin kendisinden önceki râvilerle görüşüp görüşmediğini ve onlardan hadis alıp almadığını tespit etmek gerekir. Bunun yanında bir hadisin aynı zamanda mürsel senedi ile muttasıl senedi de bulunabileceğinden bunların hangisinin doğru olduğunu belirlemek daha da güçtür.[1028]

2.5.5.1.3.2.Hükmü

İlk dönemden itibaren kullanılmaya başlanan bir terim olan mürselin delil olarak kullanılmasında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Nevevî'nin belirttiğine göre, hadisçilerin çoğunluğuna ve birçok fıkıh ve usul âlimine göre mürsel hadis zayıftır. Mürsel hadis Hicaz fukahası ve hadis ehli katında delil olarak kabul edilmez. Saîd b. Müseyyeb, Muhammed b. Müslim ez-Zührî, Mâlik b. Enes, Abdurrahman b. Amr el-Evzâî, Şâfiîve Ahmed b. Hanbel de aynı görüşü ifade etmişlerdir.[1029] Hâkim, Kûfe ehlinin hocalarına göre, tâbiînden ve tebe-i tâbiînden gelen mürsellerin hüccet olduğunu ancak kendilerine göre tebe-i tâbiînden böyle bir rivayetin mu'dal olacağından, delil olamayacağını ifade etmiştir.[1030]Bunun yanında Şâfiî'nin mürsel hadisleri tamamen reddetmediği de bir gerçektir. *er-Risale'*de bazı şartlara bağlı olarak büyük tâbiînin mürsel hadislerinin kabul edilebileceğini ifade etmiştir. Bu şartlardan biri; eğer mürsel hadis, hâfız ve güvenilir kimseler tarafından bir başka yoldan ve bu da müsned olarak rivayet edilmiş ise o zaman mürselin sıhhatine hükmedilir. Bir diğer şart da mürsel rivayeti destekleyen ikinci yol da mürsel ise bu takdirde ikinci yolun mürselinin, kendisinden hadis alınan kimselerden ve birinci yolun mürselinden başka bir kimse olması gerekir. Böyle olduğunda da ikinci yol mürsel de olsa birincisini destekler. İmam Şâfiî, zikrettiği bu şartların her birinde, hadislerin çıkış yerlerinin sıhhatini gösteren işaretler bulunduğunu ve bunlara

[1027] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, c. 1, s. 54.
[1028] Selahattin Polat, "Mürsel", **DİA**, c. 32, s. 52-54.
[1029] Hâkim, **el-Medhal**, s. 110-111; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c. 1, s. 119.
[1030] Hâkim, **Ma'rife**, s. 68.

dayanarak onların kabul edilebileceğini söylemiş, bu şartlara haiz olmayan mürsel hadislerin ise kabul edilemeyeciğini ileri sürmüştür.[1031]

Hâkim, Saîd b. el-Müseyyeb'in mürselleri hakkında değerlendirmelerde bulunmuş, onun dışında zikrettiği kimseler hakkında ise yorum yapmamıştır. Hadis münekkidleri mürsel hadis hakkında irsâli yapan râvi ile ilgili farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Atâ'nın mürselleri hakkında İbnü'l-Medînî şöyle demiştir: "Atâ her önüne gelenden (hadis) alırdı. Mücâhid'in mürselleri benim için onun mürsellerinden daha iyidir."[1032] Ahmed b. Hanbel "Saîd b. Müseyyeb'in mürselleri en sahih mürsellerdir" ve "İbrâhim en-Nehaî'nin mürsellerinde bir beis yoktur" der.[1033] Mürseller içerinde HasanBasrî ve Atâ'nın mürsellerinden daha zayıf olanı yoktur. Çünkü onlar herkesten (hadis) alırlardı.[1034] Sözgelimi Yahyâ b. Maîn, Hasanu'l-Basrî'nin mürsellerinde bir beis görmezken, Zührî'nin mürsellerinin hiçbir değerinin olmadığını ifade etmiştir.[1035] Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/756) şöyle demiştir: Hasan'a "Ebû Said! Sen kendisine yetişmediğin halde 'Allah Resulü şöyle buyurdu' diyorsun?" dediğimde şu cevabı vermiştir: "Yeğenim, daha önce bana hiç kimsenin sormadığı bir şeyi sordun. Benim yanımda değerin olmasaydı bil ki sana cevap vermezdim. Ben şu gördüğün zamandayım –Haccâc'ın zamanı-. Benim 'Allah Resulü şöyle buyurdu' dediğimi işittiğin hadislerin bütünü Ali b. Ebî Talib'den gelmektedir. Ancak öyle bir zamandayız ki Ali'nin ismini zikretmeye gücüm yetmiyor."[1036] İclî de Şa'bî'nin mürsellerinin sahih olduğunu söylemektedir.[1037]

Hâkim, Saîd b. Müseyyeb, Mâlik, İmam Şâfiî, fukaha, usulcüler ve ehli nazarın büyük çoğunluğuna göre mürselin, zayıf bir hadis olduğunu ve delil olarak kullanılmaya elverişli olmadığını söylemektedirler. Çünkü senedde hazfedilen kişinin durumu bilinmemektedir ve o kişinin sahabe dışında biri olma ihtimali vardır. Böyle olduğunda zayıf olması imkân dâhilindedir. İrsâl yapan kimsenin sadece sikarâviden nakletmiş olduğunda ittifak olsa da durum böyledir. Zira isim belirtilmeden (ibhâm) yapılan tevsik yeterli değildir. Çünkü ismi zikredilen meçhul

[1031] Şâfiî, **Risâle**, s. 464.
[1032] İbn Ebî Hâtim, **er-Merâsil**, s. 4.
[1033] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 428.
[1034] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 425-427; Fesevî, **el-Ma'rife ve't-Târih**, c. 3, s. 239.
[1035] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 432.
[1036] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 430.
[1037] İclî, **es-Sikât**, s. 244; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 205; İbn Ebî Hâtim, **Kitabu'l-Merâsil**, s. 4.

râvininrivayeti kabul edilmemekte ise hem meçhulu'l-ayn hem de meçhulu'l-hal olan birinin rivayeti öncelikle kabul edilmemelidir.[1038] Her ne kadar Hâkim, Mâlik'in mürsel hadisin hüccet olmadığını ifade etse de İbnü's-Salâh ve Suyûtî, Mâlik'in meşhur görüşüne ve Ebû Hanîfe'nin içerisinde yer aldığı bir gruba göre, güvenilir râvinin mürsel rivayetleri"sahihtir" demişlerdir.

Hâkim, mürsellerin çoğunun, Medine ehlinden Saîd b. Müseyyeb, Mekke ehlinden Atâ b. Ebî Rabâh, Mısır ehlinden Saîd b. Ebî Hilâl, Şam ehlinden Mekhûl ed-Dımaşkî, Basra ehlinden Hasan el-Basrî, Kûfe ehlinden İbrahim b. Yezid en-Nehaî yoluyla rivayet edildiğini ifade etmiştir.[1039]

Hâkim, mürseli sadece tâbiîn mürseline özgü olarak ele almış, ilim ehlinin çoğunluğuna göre ise hem tâbiîn hem de tâbiîn dışından olanlar da bu kapsamda değerlendirilmiştir.[1040]Hâkim, Yahyâ b. Maîn'den nakille; mürsel hadisler arasında en sahih olan mürsellerin Saîd b. Müseyyeb'in mürselleri olduğunu söylemiştir. Çünkü Saîd sahâbî çocuğudur. Babası el-Müseyyeb b. Hazn, Şecere ve Rıdvân biatı ashâbındandır. Saîd, Ömer'i, Osman'ı, Ali'yi, Talha, Zübeyrve Aşere-i mübeşşere'den olan diğer sahâbîleri görmüştür. Tâbiînler arasında Saîd ve Kays b. Ebî Hâzim dışında sahabeye bu kadar fazla yetişen başka kimse yoktur. Bunlarla beraber Saîd b. Müseyyeb, Hicaz ehlinin fakihi ve müftüsüdür. Aynı zamanda Mâlik b. Enes'in onların icmâını, bütün insanların icmâı olarak kabul ettiği Fukaha-i Seb'a'nın ilkidir.[1041] Mütekaddimîn hadis imamları, onun mürselleri üzerinde ilmî çaba sarfetmiş ve onları sahih isnadlarla tespit etmişlerdir. Bu şartlar, irsâl yapan diğer kimselerde bulunmamaktadır.[1042]

Hâkim,*Müstedrek*'te mürsel tabirini, hadisin illetini tespit etmek için kullanmış ve mürseli şu ifadelerle belirtmiştir: "هذا حديث صحيح الاسناد اذا سلم من الارسال /Senedi irsâlden salim olursa hadis sahihtir. وقد رواه عبدالله بن وهب عن معاوة بن صالح مرسلا /Abdullah b. Vehb Muâviye b. Sâlih'ten mürsel olarak rivayet وهذا اعل الحديث بالارسال

[1038] Hâkim, **el-Medhal**, s. 109; İbn Hacer, **en-Nuket,** c.1, s. 569; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 414.
[1039] Hâkim, **Ma'rife**, s. 67.
[1040] İbn Kesîr, **el-Bâisu'l-Hasîs** (Ahmed Muhammed Şakir), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty, Beyrût, s. 45; İbn Receb el-Hanbelî, **Şerhu İleli't-Tirmizî** (thk. Hemman Abdurrahim Said), Mektebetu'r-Rüşd, 2012, Riyâd, c. 1, 183.
[1041] Hâkim, **Ma'rife**, s. 67-68.
[1042] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî,** c. 1, s. 428.

etmiştir.هذا حديث صحيح الاسناد غير انه علي الارسال/Bu hadisin isnadı sahih olmakla beraber mürseldir" gibi örneklerle bu terimi uygulamalı olarak naklettiği görülmektedir.[1043] Hâkim, *el-Medhal* adlı eserinde de sahihin kısımlarından, üzerinde ihtilaf edilen hususları belirtirken ilk maddede mürseli zikretmiştir. *Ma'rife*'dede zikrettiği tanımında "etbâu't-tâbiînin mürseli mu'daldır" derken *el-Medhal*'de ise bunun tersini zikretmektedir. Yani o mürseli sadece tâbiîne münhasır kılmamaktadır. Hâkim'"tâbiînin veya tebe-i tâbiînin 'قال رسول الله' diyerek Hz. Peygamber ile aralarında bir ya da iki asır bulunan ve aradaki kişiden semâı zikretmeksizin" şeklindeki ifadeside nakledilmektedir. Hâkim ve diğer muhaddisler, sahabeye varmadan isnaddan bir veya daha fazla râvinin düşmesi halinde hadisin mürsel diye isimlendirilmeyeceğini, tâbiîne varmadan bir kişi düşerse munkatı', daha fazla râvi düşerse mu'dal ya da munkatı' olarak değerlendirileceğini belirtmişlerdir.[1044] Mürsel hadis, Hicaz âlimlerine ve hadisçilere göre delil olarak kabul edilmeyeceğinden hareketle hadisçilerin çoğunluğuna ve fıkıhçıların birçoğuna göre mürsel hadis zayıf olarak kabul edilmiştir.

Sonuç olarak Hâkim, bizzat sahâbîden işitilmeyen mürselleri değerlendirmeye tâbi tutmamış ve delil olamayacağına Kur'ân-ı Kerim'deki "*Bununla beraber müminlerin hepsinin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup dinde derinleşmeleri ve kendilerine döndüğü zaman kavimlerini uyarmaları içingeride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar*" âyeti ve "İşiteceksiniz ve sizden de işitecekler. Ardından sizden işitenlerden de işitilecek" hadisini delil olarak zikretmiştir.[1045] Hâkim'in zikrettiği bu âyet ve hadisten hareketle ilmin ancak işitme yoluyla gerçekleşebileceğini mürsel ile elde edilemiyeceğini delillendirdiği bir durumdur.

[1043] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s, 36-38-223-235; c. 2, s. 461.

[1044] Bedruddin Ebû Abdullah Muhammed b. Cemaluddin ez-Zerkeşî, **en-Nuketu Ala Mukaddimetu İbnü's-Salâh** (thk. Zeynelabidin b. Muhammed Bilâ Fureyc), Advâu's-Selef, 1998, Riyâd, c. 1, s. 445-446.

[1045] Tevbe 9/122; Ahmed, **Müsned**, c. 1, s. 437; c. 3, s. 225; c. 4, s. 80-82; c. 5, s. 183; Ebû Dâvûd, İlim, 3/322; Tirmizî, İlim, 4/141; Tâberânî, **el-Kebîr**, hn. 1321; Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 95; Hâkim, **el-Medhal**, s. 108-111; Hâkim, **Ma'rife**, s. 27.

2.5.5.1.4. Müdelles

2.5.5.1.4.1. Tanımı

Hadis rivâyet ilminde önemli bir yere sahip olan tedlîssözlükte "birşeyin kusurunu gizlemek"mânasına gelmektedir. Bir hadis terimi olarak ise "râvinin görüşmediği ya da görüştüğü halde kendisinden hadis işitmediği hocasından işittiği zannını uyandıracak şekilde rivayette bulunması"şeklinde tanımlanmıştır.[1046] Tedlîs yapan kişiye müdellis, tedlîsle rivayet edilen hadise de müdelles denir. Hicrî ikinci yüzyılın başlarından itibaren kullanılmaya başlanan tedlîsin ilk olarak Şâfiî, haber-i vâhidin delil olarak kabul edilebilmesi için saydığı şartlar içerisinde mütalaa etmiştir. Bu da kişinin görüştüğü hocasından işitmediği hadisi rivayet eden bir kimsenin (müdellis) olmaması gerektiğini söylemekle tedlîsin tarifini yapmıştır.[1047] Hâkim, *Ma'rife'de* "Tâbiînden itibaren çağımıza kadar, hadislerini yazan öğrencilerin, şeyhlerinden işitip işitmediğini ayırt edemediği kişiler" olarak tanımlayarak, çok genel anlamda bir tarif yapmıştır.[1048] Buna ek olarak *el-Medhal* adlı eserinde "Mekke ehlinin imamlarından biri olan Süfyân b. Uyeyne'nin semâı olmadığı Zührî veya Amr b. Dînar'dan işitmediği bir hadisi "قال الزهري" veya "قال عمرو بن دينار" şeklinde rivayet etmesidir."[1049] O, bu örneklendirmelerle tedlîsi neredeyse klasikleşmiş tanımına yakın bir tarzda tarif etmiştir. Müteahhirîn âlimlerinden İbnü's-Salâh da tedlîsi "râvinin görüşmüş olduğu hocasından işitmediği, ya da aynı çağda yaşadığı halde görüşmediği hocasından işittiği zannını uyandıracak şekilde rivayette bulunması" diye tanımlamıştır. Nevevî de "hoca ile aynı çağda yaşamış olup ondan işitmediği halde (قال فلان) veya (عن فلان) diyerek işittiğini ima edecek tarzda rivayet etmesi" şeklinde bir tanımlamada bulunmuştur. [1050]Hem İbnü's-Salâh hem de Nevevî râvinin şeyhi ile görüşmelerini dikkate almaksızın aynı çağda yaşamış olmalarını yeterli görerek tedlîsin tarifini ona göre yapmışlardır. İbn Hacer ise, "râvinin bir şeyhinden duyduğu hadisi kendisi ile görüştüğü, fakat o hadisi işitmediği başka bir

---

[1046] Bünyamin Erul, "Tedlis", **DİA**, c. 40, s. 262-264.

[1047] Şâfiî, **er-Risâle** (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Mustafa Halebî, 1938, Mısır, s. 371; İbn Ebî Hâtim, **Takdimetu'l-Ma'rife Li kitabi'l-Cerh ve't-Ta'dil,** Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1952, Beyrut, c.1, s. 322; Bünyamin Erul, "Tedlis", **DİA**, c. 40, s. 262-264; Uğur, **Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü**, s. 395.

[1048] Hâkim, **Ma'rife**, s. 164.

[1049] Hâkim, **el-Medhal**, s. 39.

[1050] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 95; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c. 1, s. 118; İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 164; Erul, "Tedlis", **DİA**, c. 40, s. 262-264.

şeyhine isnad etmesi" şeklinde tanımlar.[1051] Bu tanım ile o, öteden beri tartışması yapılan müdelles ile kendisine hadis isnad edilen hocası arasında çağdaşlık imkânını kapsam dışı bırakarak buna "mürsel-i hafi" demiştir.[1052] Aynı zamanda o, tedlîsin var olabilmesi için râvi ile hocası arasında görüşmeyi şart koşarak bu konudaki ayırıcı farkı ortaya koymuştur. Nitekim Sehâvî (ö. 902/1496), İbn Hacer'in buradaki görüşmeden kastının semâ olduğunu söylemiş, Irâkî'nin ve Ebû Bekir Bezzâr'ın da bu konuya işaret ettiğini ve diğer bazı imamlarında bu görüşte olduğunu ifade etmiştir. Sehâvîise tedlîsi; "Bir râvinin semâı olduğu bir şeyhten işitmediği bir hadisi işitmiş görüntüsünü vererek rivayet etmesi" şeklinde tanımlamıştır.[1053]

Rivayetusul ve kâidelerinin yerleşmesinden önceki dönemde, isnad ile tedlîs birbirine zıt olan iki rivayet uygulamasıdır. Çünkü isnadda râvinin rivayet ettiği kişiyi açıklama zorunluğu varken tedlîste ise çeşitli nedenlerden dolayı onu gizlemektedir.

Sahâbîlerin ve büyük tâbiînlerin sika oldukları bilinmektedir. Bu kişilerin hadis rivayetinde titiz ve dikkatli davrandıkları bir gerçektir.[1054] Ancak tâbiînden bazı râvilerin zayıf olarak nitelendirildiği de bir vâkıadır. Zayıf olarak telakki edilen bu tâbiîn râvilerinin tenkid edildikleri noktalar ise, hadisin edâ ve tahammülü ile zabt noktalarından olmuştur. Zira tâbiîn devri hadislerin isnadlı bir şekilde rivayet edildiği ancak henüz hadisin bir parçası haline gelmediği bir dönemdir. Bundan dolayı tâbiînden bazı muhaddisler, özellikle dinî irşad ve tebliğ gibi bazı gayelerle hadisi rivayet ettiği kişiyi düşürerek sahabeden nakillerde bulunmuşlardır.[1055] Hâkim, bu görüşüne örnek olarak tâbiîn âlimlerinden Ebû Süfyân Talha b. Nâfi' (ö. 111-120/729), Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ve diğerlerini zikretmiştir. Tabii ki bu zatların hadis rivayet ettiği kişileri herhangi bir kusurdan dolayı gizleme maksadıyla yapmadıkları kanaati içerisindeyiz. Çünkü bunlar hadis aldıkları şahısların kendilerince sika kişiler olduklarını düşünmüşlerdir. Bundan dolayı da isnadları kısaltıp vasıtasız olarak sahabeden rivayet etmeye çalışmışlardır. Her ne kadar bu durum iyi niyet mahsulü olduğunu düşünsek de zaman içerisinde farklı mecralara

[1051] İbn Hacer, **Şerhu Nüzhetü'n-Nazar**, s. 165.
[1052] İbn Hacer, **Şerhu Nuzhetü'n-Nazar**, s. 165.
[1053] Sahâvi, **Fethu'l-Müğîs**, c. 1, s. 314.
[1054] Zehebî, **Zikru men Yu'temedu Kavluhu fi'l-Cerh ve't-Ta'dil**, s. 173.
[1055] Hâkim, **Ma'rife**, s. 165.

sürüklenmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla bütün tâbiîler için bu durumu genelleme yapmamakla birlikte bazı râvilerin zayıf olan şeyhlerini gizleyerek tedlîs yaptıkları bir gerçektir. Örneğin Hasan b. Zekvân (ö. 141/758), kendisinden rivayeti aldığı metrûk bir râvi olan Amr b. Hâlid el-Vâsitî'yi (ö. 119/737) zikretmeyip, hadisi sika olan Habib b. Ebî Sâbit'e isnad ederek tedlîs yapmıştır.[1056] Alâî de (ö. 761/1359), Hâkim'in tedlîs yapan tâbiîn âlimleri hakkında yapmış olduğu bu genel tarife itiraz etmiştir. Onun itiraz ettiği, tâbiînin sadece sikarâvileri düşürerek tedlîs yaptığı hususdur. Bunu da Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), Rufey' b. Mihrân Ebü'l-Âliye (ö. 90-93/708) ve Zührî (ö. 124/741) gibi tâbiîn âlimlerinden bazılarının zayıf râvileri düşürerek irsâl yapmış olmalarını tedlîste de zayıf râvileri düşürmenin mümkün olduğunu delil olarak kullanmışlardır.[1057]

Rivayetusul ve kâidelerinin yerleşmesinden sonraki dönemde ise yani etbâu't-tâbiîn dönemi olan hicrî ikinci asrın yarısına gelince hadis rivayetiyle uğraşanların sayısı bayağı çoğalmış, hadis rivayetine ehil olmayan kişiler de bu alana girmiştir. Ehliyetsiz olanlardan birçok rivayet hatası olmuştur. Rivayetteki bu hatalarla beraber bu dönemde bidat, taassup, felsefe ve ilhad hareketlerinin yaygın hale gelmesine paralel olarak hadis uydurma faaliyetleri daha da artmıştır.[1058]

Rivayetlerde zayıf ya da metrûk olan şeyhler isnaddan düşürülerek tedlîs yapılmıştır. Bu tedlîs mekruh ve mezmum olan tedlîs çeşitidir. Ancak bu tedlîs çeşidi ile yukarıda İshak'ın Zührî'den yaptığı tedlîs çeşidi karıştırılmamalıdır. Zira bu çeşit tedlîsin kötü gayelerle yapılan tedlîsten daha zararsız olduğu ve aynı kategoride değerlendirilmemesini ifade etsek de buna benzer gayretlerin kötü sonuçlar meydana getirmesi kaçınılmazdır. Tedlîs, ilk dönemde özellikle hicrî ikinci asırda kavramsallaşma sürecinde muhaddisler arasında kötü olarak anılmıştır. Buna rağmen yine de bazı râvilerce kullanılmaya devam edilmiştir.

[1056] Hâkim, **Ma'rife**, s. 171; Özdemir, Veysel, **Tedlis Değerlendirmelerinde Usûl,** İlâhiyât, 2014, Ankara, s. 46-47.

[1057] el-Alâî, Selahuddin Ebî Saîd b. Halîl, **Câmiu't-Tahsil fi Ahkâmi'l-Merâsil** (thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi), A'lemü'l-Kütüb, 2005, Beyrut, s. 102.

[1058] Aşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 54-55.

2.5.5.1.4.2. Tedlîsin Çeşitleri

İlk dönemden itibaren şeklî olarak Irâkî(ö. 806/1403) ve İbrahim b. Musa Ebnâsî'ye (ö. 725/1324) kadar isnad ve şuyuh olmak üzere tedlîsin iki çeşidi üzerinde durulmuş, bunlardan sonra da bu iki çeşide tesviye tedlîsi şeklinde bir üçüncüsü eklenmiştir.[1059] Oysaki Hâkim, tedlîs çeşitlerinden ilk bahseden kişidir. O ise tedlîsi altı kısım olarak zikretmiştir. Burada zikrettiği kısımlardan kastı çeşit olarak değil de farklı örneklemelerdir. Çünkü onun zikrettiği bazı kısımların tedlîsin aynı çeşidine işaret ettiği de görülmektedir. Netice itibari ile her ne kadar Hâkim, tedlîsi altı kısımda değerlendirse de onun İbn Hacer'in dile getirdiği bazı taksimatları da yaptığı görülmektedir.

Birinci Kısım:Muhaddis seviyesindeki sikarâvileri senedden düşürerek işittikleri rivayetler ile işitmediklerini temyiz edemeyen kimseler tarafından yapılan tedlîs çeşitidir. Tâbiînden bazı muhaddisler, özellikle dinî irşad ve tebliğ gibi bazı gayelerle hadisi rivayet ettiği kişiyi düşürerek sahabeden nakillerde bulunmuşlardır.[1060] Hâkim, bu görüşüne örnek olarak tâbiîn âlimlerinden Ebû Süfyân, Talha b. Nâfi', Katâde b. Diâme ve diğerlerini zikretmiştir. Tabii ki bu kişiler hadis rivayet ettiği kişileri herhangi bir kusurdan dolayı gizleme maksadıyla değil de hadis aldıkları kişilerin kendilerince sika kişiler olmasından dolayı isnadları kısaltarak vasıtasız olarak sahabeden rivayet etmişlerdir.[1061] Bunlar hadisleri reddedilen müdellislerden değildirler.

İkinci Kısım: Açık bir şekilde semâa işaret etmeyen "قال فلان" şeklinde bir lafızla rivayet edilen ve bu rivayetin kimden semâ edildiği ısrarlı sorgulama sonucu râvisinin kim olduğu veya hangi tarikle alındığı bildirilen tedlîs çeşitidir. Hâkim konu ile ilgili bazı örnekleri verdikten sonra şu değerlendirmeyi yapmıştır: Ashâbı Hüşeym'e "Bugün bize içerisinde tedlîs olmayan hadisler nakletmeni istiyoruz" dediler. Bunun üzerine Hüşeym "O halde dikkat edin" dedi ve bir ders halkasında her biri için "حدثنا فلان وفلان" dediği, ardından da sened ve metinlerini zikrettiği hadisleri onlara imlâ etmiştir. Hüşeym bitirdiğinde "Bugün size herhangi bir tedlîs yaptım mı?" diye sordu. Ashâbı "hayır" dediler. Hüşeym şu cevabı verdi: "Aksine 'filan ve

[1059] Özdemir, **Tedlis Değerlendirmelerinde Usûl**, s. 75.
[1060] Hâkim, **Ma'rife**, s. 165.
[1061] Hâkim, **Ma'rife**, s. 165.

filan' dediklerimin hepsinde tedlîs var. Çünkü ben Husayn ve Mugîre dedim. Oysaki ben Mugîre'den hadis işitmedim."[1062] İbn Hacer, Hâkim'in dile getirdiği bu tedlîs çeşitinin isnad tedlîsi içerdiğini ve bu durumda en uygun olanın İbnü's-Salâh gibi tedlîsi sadece iki kısma ayırmak olduğunu söylemiştir.[1063]

Üçüncü Kısım: Bu çeşit tedlîs, kim ve nereli oldukları bilinmeyen meçhul râvilerle yapılan tedlîstir. Hâkim bunu İbnü'l-Medînî'den nakledilen şu rivayetle örneklendirmiştir: İbnü'l-Medînî şöyle der: Bana Hüseyin el-Eşkâr'ın "haddesenâ Şuayb b. Abdillah →Ebû Abdillah" senediyle naklettiğine göre Nevf şöyle demiştir: "Geceleyin Ali'nin yanında kaldım…".Sonrasında hadisin tam metnini zikretmiştir. İbnü'l-Medînî şöyle demiştir: Hüseyin'e bu "hadisi kimden işittin?" diye sordum "Bana bunu Şuayb, Ebû Abdillah→Nevf' senediyle haber verdi" dedi. Şuayb'a gidip "Sana bu hadisi kim aktardı?" dedim. "Ebû Abdillah el-Cessâs" dedi. "Peki, o kimden rivayet etti." diye sorunca "Hammâd el-Kassâr" cevabını verdi. Ben de Hammâd'ın yanına vardım ve "Sana bu hadisi kim rivayet etti" dedim. O şu cevabı verdi: "Bana ulaştığına göre Ferkad es-Sebehî, Nevf'ten rivayet etmiştir."[1064] Bu durumda o üç kişiden tedlîs yapmıştır. Meçhul olan Ebû Abdillah, kim olduğu bilinmeyen Hammâd ki rivayet ona Ferkad'dan ulaşmıştır ve Ferkad Nevf'e yetişmemiş ve onu görmemiştir.

Dördüncü Kısım:Bir muhaddisin şeyhinden semâ ettiği hadisi rivayette bulunurken, onun tanınmaması için meşhur ismini, künyesini nesebini ya da halini değiştirerek zikretmesine şuyuh tedlîsi denir.[1065]Bu kısım da mecruh râvilerden rivayet edilirken, tanınmamaları için isim ve künyeleri değiştirilerek yapılan tedlîstir. Bu durum kendilerinden pek çok hadis işittikleri kimselerden tedlîs yapıp, zaman zaman onlardan nakledilen bazı rivayetleri elde edememişler ve onu tedlîs yaparak nakletmişlerdir. İbn Cüreyc'in, İbrahim Muhammed b. Ebî Yahyâ'dan hadis rivayetinde bulunurken "İbrahim b. Muhammed", "İbrahim Muhammed b. Ebî Atâ",

[1062] Hâkim, **Ma'rife**, s. 167.
[1063] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 484.
[1064] Hâkim, **Ma'rife**, s. 168.
[1065] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, c. 2, s. 393.

"İbrahim b. Muhammed b. Ebî Âsım", "İbrahim b. Ebî Âsım" gibi farklı isimleri zikrederek tedlîs yapmasıdır.[1066]

Beşinci Kısım: Birçok rivayetini işitmiş olduğu hocalarından işitmediği rivayetleri, başka râvilerden aldığı halde hocalarına isnad etmekle yapılan tedlîs çeşitidir. Yani görmedikleri hocalardan rivayette bulunup "falanca dedi" diyen kimselerdir. Bu ifade aslında, onlardan semâı olanlar için kullanılır. Oysaki bu hocalardan semâları yoktur. Sâlih b. Ebî'l-Ahdâr'ın (ö. 151-160) hocası olan Zührî'nin rivayetlerini ne şekilde ve nasıl alırsa alsın ona isnadda bulunması gibi.[1067] Bulkînî "Bu beş çeşitin tamamı isnadtedlîsinin kapsamına girmektedir" demiştir.[1068]

Altıncı Kısım:Semâı yok iken var izlenimi verilerek "قال فلان" demekle semâa hamledilen lafızlarla rivayet edilen tedlîs çeşitidir. Bu da hiç görmedikleri ve işitmedikleri şeyhlerden nakilde bulunanların tedlîsidir. Râvinin, şeyhini bilinmeyen bir ismi, künyesi, nisbesi ya da vasfı ile nitelemesi suretiyle meydana gelen tedlîsü'ş-şuyûhtur. İshak b. el-Cezerî, "ez-Zührî Haddesenâ" şeklinde rivayette bulunmuştur. İshak'a Zührî ile görüşüp görüşmediği sorulduğunda, onunla hiç görüşmediğini, Beytu'l-Makdis'e gittiğinde ona ait bir kitap bulduğunusöylemiştir.[1069]İshak b. Râşid'in Zührî ile hiç görüşmediği halde vicâde yoluyla elde ettiği rivayetlerini Zührî'ye isnad ederek rivayette bulunduğu tedlîs şeklidir.[1070] Buna aynı zamanda "Siyâğ tedlîsi" de[1071] denir. Hâkim, Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110) Ebû Hüreyre'den, Câbir'den, İbn Ömer'den, İbn Abbas'dan hadis işitmediğini belirtmiştir. Aynı şekilde A'meş'in Enes'ten, Şa'bî'nin Enes dışında Hz. Âişe'den, İbn Mes'ûd'dan, Usâme b. Zeyd'den, Hz. Ali'den (gördüğü halde), Muaz b. Cebel'den Zeyd b. Sâbit'ten

---

[1066] İbn Hibbân, **Kitabu'l-Mecruhin mine'l-Muhaddisin** (thk, Hamdi Abdulmecid es-Selefî), Dâru's-Samii, 2000, Riyad, c.1, s. 103-104; Ebû Ahmed Abdullah b. Udiy el-Curcânî, **el-Kamil fi Duafâi'r-Ricâl** (thk, Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvad-Abdulfettah Ebû Senne), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty., Beyrut, c.1, s. 358-361.

[1067] Hâkim. **Ma'rife**, s. 170-171; Özdemir, **Tedlis Değerlendirmelerinde Usûl**, s. 76.

[1068] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, c. 1, s. 488.

[1069] Hâkim, **Ma'rife**, s. 172.

[1070] Hâkim, **Ma'rife**, s. 172-173.

[1071] Râvinin rivayet ederken hadis ehline göre rivayetin tahammül metodunu belirten sîgaların yerli yerinde kullanılmaması temeline dayanır. Yani icazetle alınan bir rivayetin "Ahberenî/Ahberenâ" sigası, vicâde ile alınan rivayetin tahdis "Haddesenî/Haddesenâ" sigası kullanılarak rivayet edilmesidir. Normal şartlarda "tahdis" ve "İhbâr" sigaları semâ, kırâat ve arz ile alınan rivayetleri edâ ederken kullanılan edâ sıgalarıdır. Dümeynî, Musfir b. Ğaramallah, **et-Tedlis fi'l-Hadis Hakîkatuhu ve Ahsamuhu ve Ahkâmuhu ve Merâtibuhu ve'l-Mevsufune bihi,** 1992, Riyâd, s. 66; el-Cezâirî, Salih b. Said Avamâr, **et-Tedlis ve Ahkâmuhu ve âsâruhu'n-Nakdiyye**, Dar İbn Hazm, 2002, Beyrut, s. 68; Özdemir, **Tedlis Değerlendirmelerinde Usûl**, s. 82-83.

işitmemiştir. Katâde'nin Enes dışında hiçbir sahabeden semâı yoktur. Amr b. Dînar'ın semâı olmadığı halde bütün hadisleri sahabedendir. [1072]

Hâkim, müdellisin tedlîs yapmasındaki gayesi ve senedden düşürdüğü durumu açısından bu taksimatı yapmıştır. Zira o bu saymış olduğu altı tedlîs çeşiti tedlîsten ziyade müdellis göz önünde bulundurarak yapmıştır. Nitekim Hâkim, konuyu ele alırken "Ma'rifetu'l-Müdellisin/Müdellislerin Bilgisi" başlığı altında izah etmesi de bu durumu destekler mahiyettedir.[1073] Bu altı maddeden anlaşıldığı gibi Hâkim altı maddede ele aldığı tedlîs çeşidini kendisinden sonra gelen Hatîb el-Bağdâdî de iki kısma ayırmıştır.[1074]İbnü's-Salâh ise Hatîb el-Bağdâdî'den sonra gelerek onun yoluna tâbi olmuş ve tedlîsin iki çeşiti olan isnad ve şuyûh tedlîsi olduğunu beyan etmiştir.[1075]İbnü's-Salâh'tan bir asır sonra gelen Irâkî ve Ebnâsîtedlîsin iki çeşitine ilaveten tesviye tedlîsi ekleyerek üçe çıkarmışlardır. İbn Hacer de Hâkim'in altı kısımda zikrettiği tedlîs çeşitlerinin birbirlerinden farklıolmayıp iç içe olan ancak bunların İbnü'-Salâh'ın da ifade ettiği gibi iki kısım altında mütalaa edilmesi mümkün olabilir demiştir.[1076] Bundan dolayı Hâkim'in taksimatındaki dördüncü madde şuyûh tedlîsi, diğer kısımlar ise isnad tedlîsinin farklı örneklerine işaret etmektedir.

Tedlîsten ilk bahseden Hâkim olmasına karşın zaman içerisinde usulilminin gelişmesiyle ve hadis ilmindeki ıstılahların anlam daralmaları ve gelişmeleri neticesinde farklı isimlendirmeler ortaya çıkmıştır. Bu alanda hadis usulü ıstılahlarının yerleşmesine önemli katkısı olan İbn Hacer, tedlîs taksimatını yaparken özellikle isnad tedlîsini, Atf tedlîsi, Kat' veya Hazf tedlîsi, Sükût tedlîsi, Sigalar tedlîsi diye dört başlık altında değerlendirmektedir.[1077] İbn Hacer, tedlîsu'l-atfa Hâkim'in, Hüşeym b. Beşîr'in "حدثنا حصين و مغيرة عن إبراهيم" şeklindeki rivayetini örnek olarak göstermiştir. Dolayısıyla Hâkim de tedlîsu'l-atfa değinmiş oluyor. [1078]

[1072] Hâkim, **Ma'rife,** s. 173.
[1073] Hâkim, **Ma'rife,** s. 164.
[1074] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, c. 2, s. 368 vd.
[1075] İbn Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 95-99.
[1076] İbn Hacer, **Nüket**, c. 1, s. 622.
[1077] İbn Hacer, **Nüket**, c. 1, s. 636.
[1078] Hâkim, **Ma'rife,** s. 105; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s, 484.

Hâkim, kat' veya hazf[1079]tedlîsine örnek olarak şunu zikretmiştir: Ali b. Haşrem'in (ö. 257/870) rivayetine göre bir keresinde İbn Uyeyne hadis meclisinde "Zührî" diyerek rivayete başlayınca, yanında bulunanlar "Bunu Zührî'den mi işittin?" diye sormuşlar. İbn Uyeyne hiçbir cevap vermeyerek susmuş ve ardından tekrar "Zührî" diyerek rivayete devam edince, yanında bulunanlar bir kez daha "Bunu Zührî'den mi işittiniz?" diye sorunca bu kez "Hayır, Zührî'den de işitmedim. Bu rivayeti Abdürrezzâk b. Hemmâm'dan (ö. 211/826) tahdis ettim, o Ma'mer'den, o da Zührî'den rivayet etmiştir" şeklinde cevap vermiştir.[1080]

2.5.5.1.4.3. Tedlîsin Hükmü

İlk dönemde özellikle hicrî ikinci asırda tedlîsin kavramsallaşma sürecinde muhaddislerin arasında kötü olarak anılmıştır. Buna rağmen yine de bazı râvilerce kullanılmaya devam edilmiştir. Hadisçiler tedlîsi önemli bir cerh sebebi kabul edip ona göre değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Avf b. Cemile el-Arabî (ö. 146-147/763) ve Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) gibi âlimler "tedlîs yalandır" diyerek hadiste tedlîs yapmayı yalan rivayet etme olarak görmektedirler.[1081]Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160) da tedlîs ile ilgili düşüncelerinde "Tedlîs yalanın kardeşidir"[1082] diyerek tedlîsi yalan ile eşdeğer görmüş ve hatta daha da kötü görerek; "Tedlîs zinadan daha kötüdür. Tedlîs yapmaktansa gökyüzünden yere çakılmayı yeğlerim",[1083] başka bir açıklamasında da "Vallahi tedlîs yapmaktansa zina yapmak bana daha hafif gelir"[1084] diyerek hadiste tedlîs yapmayı, büyük günahlardan sayan zinadan daha tehlikeli bir durum olduğunu dile getirmiştir. Cerîr b. Hazm (ö. 170) da tedlîs rivayetini ayıplayarak "tedlîsin en kötüsü, râvinin insanlara işitmediği halde işitmiş gibi göstermesidir," dediği ifade edilmektedir.[1085]Abdullah b. Numeyr gibi üçüncü yüzyılda da muhaddislerin ifadelerinden anlaşıldığına göre tedlîs tanımını

[1079] Rivayet edatının iskat edilerek doğrudan şeyhin isminin söylenmesi şeklinde yapılan tedlîstir. İbn Hacer, **en-Nuket,** s. 617.
[1080] Hâkim, **Ma'rife,** s. 167.
[1081] Ebû Ahmed Abdullah b. Adiyy el-Cürcânî, **el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl** (thk. Âdil Ahmed Abdulmecid-Ali Muhammed Muavved), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, 1997, c. 1, s. 106-107;Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, c. 2, s. 369; Veysel Özdemir, **Tedlis Değerlendirmelerinde Usûl**, İlahiyât, 2014, Ankara, s. 29.
[1082] İbn Adiyy, **el-Kâmil**, c. 1, s. 170.Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, c. 2, s. 368.
[1083] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, c. 2, s. 367-368.
[1084] İbn Adiyy, **el-Kâmil**, c. 1, s. 107Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, c. 2, s. 367-368.
[1085] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye,** c. 2, s. 368

yaptıkları görülmektedir.[1086] Hâkim de tedlîs ile ilgili zikredilenlerle beraber konunun başında tedlîsin kötülüğü ile bazı âlimlerden şöyle nakiller yapmıştır: Abdulvâris b. Saîd'in (ö. 180) "Tedlîs zuldür",Süleyman'ın "Tedlîs, aldatma, gurur ve yalan bütün bunlar sırların açığa çıkacağı kıyamet gününde aynı yerden haşrolacaklardır"[1087] dediği nakledilmiştir. Abdullah b. Mübârek (ö. 181) müdellis bir râvi hakkında ağır cümleler ifade eden şu beyiti söylemiştir:

"İnsanların hadislerini muteber göstermek için tedlîs etti,
Ama Allah tedlîsi kabul etmez."[1088]

Hâkim, konuya tedlîsin kerihliği ve ayıplama ile ilgili ifadelerle giriş yapmaktadır. Bu da onun tedlîsi kerih gördüğü kanaatine zemin hazırladığına işaret etmektedir. Tedlîs yapmanın kesinlikle caiz olmadığını dile getirenlerin yanında tedlîsi bazı şartlar dâhilinde caiz görenler de vardır. Bunlardan Hatîb el-Bağdâdî, İbn Abdilber en-Nemerî, İbnü's-Salâh, Nevevî ve Alaî gibi ilim ehli, müdellis râvilerinkullandığı sigalara bakılarak "sika" bir müdellisin hadis işittiğine dair kesin biçimde işaret eden lafızların kullanılmasıyla mümkün olabilir. Bu çeşit rivayetlerin delil olarak kullanılabileceğini ifade etmiştir.[1089] Bundan dolayı râvinin tedlîs yapması onun bazı rivayetlerine zarar verse de "sika" oluşunu ortadan kaldırmamakta, diğer rivayetleri kabul edilebilmektedir.Nesâî buna örnek olarak tedlîs yapmakla bilinen Bakiyye b. Velîd'in *"haddesenâ"* ve *"ahbarenâ"* sigalarıyla naklettiği rivayetlerinde "sika" olduğunu söylemiştir. Ancak tedlîs yapan râvinin şeyhinden bizzat işitmediği bir hadisi سمعت ، حدثنا ، اخبرنا، قال لي فلان"kesinlik ifade eden sigalarla rivayet ediyorsa o zaman yalan söylediğinden yola çıkılarak bütün rivayetleri reddedilir.[1090]

Hâkim, Hicaz, Harameyn, Mısır ve çevresi, Horasan, Cibâl,[1091] İsfahan, Fas beldeleri, Huzistan ve Mâverâünnehir bölgelerindeki hadis imamları içerisinde tedlîs yapan herhangi birinin bilinmediğini söylemektedir. Bağdatlılar'dan ise Ebû Bekir

---

[1086] Erul, "Tedlis", **DİA**, c. 40, s. 262; Özdemir, **Tedlis Değerlendirmelerinde Usûl, s.** 91-92.
[1087] Hâkim, **Ma'rife**, s. 165.
[1088] Hâkim, **Ma'rife**, s. 165.
[1089] İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 165; Erul, "Tedlis", **DİA**, c. 40, s. 262.
[1090] Zehebî, **Siyer**, c. 14, s. 134; Erul, "Tedlis", **DİA**, c. 40, s. 262.
[1091] Selçuklular devinden itibaren İsfahan, Hemedan ve Tahran arasında kalan merkezi İran (el-Cibâl) için Irak-ı Acem, Irak olarak bilinen Mezopotamya bölgesi için de Irak-ı Arab tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Karaismailoğlu, Adnan, "Acem", **DİA**, c. 1, s. 321.

Muhammed b. Muhammed b. Süleyman el-Bâğandî el-Vâsitî'ye (ö. 312) gelinceye kadar tedlîs yapan herhangi birinden bahsedilmemiştir. O Bağdat'ta tedlîs yapan ilk kişidir. Bağdatlı olup da tedlîs yapanlar bu hususta onu izlemişlerdir. Muhaddisler arasında en fazla tedlîs yapan Kûfe ehli olup az bir kısmı Basra ehlindendir.[1092]

Netice itibari ile tedlîsin hükmü ile alakalı iki önemli görüş ortaya çıkmıştır. Hadis ve fıkıh ehli nezdinde makbul görülmezken, diğer bir kısım ilim ehli ise tedlîsi kabul ederek makbul olduğunu savunmuşlardır. Diğer taraftan da tedlîsin çok kötü olmadığı görüşünü savunan İbn Dakîkul'îd[1093]"Tedlîsin ismi ağır, zâhiri kötü, içi hafif, mânası kolaydır bundan dolayı haram değildir"[1094] diye ifadede bulunmuştur. İbn Receb el-Hanbelî"Şâfiî'nin, tedlîs yalan değildir ki müdellisin bütün rivayetleri reddedilmiş olsun" dediğini nakletmiştir.[1095] Ahmed b. Hanbel ve diğer imamların görüşü de bu yöndedir. Çünkü müdellesin "عن فلان" demesiyle onun yalan söylemediği ancak hadisi işittiğikişiyi gizlemesidir." şeklinde yapılan açıklamalar tedlîsin yalan olmadığını beyan etmektedirler.[1096]Hâkim ise, tedlîsi kerih gördüğü ve ayıpladığı içindir ki konuya giriş yaparken ilim ehlinden müdellisi yeren birçok ifadeler kullanmıştır. Hâkim'in, "Hadisleri ve râvilerini korumak amacıyla, Müslümanlar'ın imamlarından tedlîs yapanların isimlerini zikretmeyi uygun görmedim"[1097] diye ifadede bulunması aslında teslîste bulunanların gizlendiği, açığa vurulmadığı itirafı ortaya çıkmaktır. Kanaatimizce tedlîse karşı çıkarak haram olduğunu savunan Nevevî gibi âlimlerin düşüncesi daha isabetlidir. Çünkü insanlardan gerçekleri gizleyip Hz. Peygamber'in söylemediği şeyleri ona nispet ederek hadis aktarmanın doğru bir yaklaşım tarzı olmadığı açıktır. Bunun yanında sika ravilerin senedleri kısaltarak tedlîs yapmalarına belki olumlu bakılabilir. Ancak işitmediği halde işitmiş gibi bir izlenim vermek ya da sika olmayan kişiyi gizleyerek sika olan kişiye isnad edilerek rivayette bulunulmasını sağlamak doğruluk ilkesine aykırı bir tutumdur. İslam'ın diğer prensipleri gibi doğruluk ilkesi de kaçınılmaz bir

---

[1092] Hâkim, **Ma'rife**, s. 111.
[1093] Bu görüş Hatîb el-Bağdâdî'ye ya da Ebû Bekir el-Enbârî'ye de ait olabilir. Zerkeşî, **en-Nüketu Ala Mukaddimeti İbni's-Salâh,** c. 2, s. 67.
[1094] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, c. 1, s. 331.
[1095] İbn Receb, **Şerhu İlel**, c. 1, s. 356; Zerkeşî, **en-Nüketu Alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh**, c. 2, s. 67.
[1096] İbn Receb, **Şerhu İlel**, c. 1, s. 357.
[1097] Hâkim, **Ma'rife**, s. 111; Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 122.

kuraldır. Bu durum İslam'ın temelini teşkil eden ikinci kaynağı olan hadis hakkında olması daha da önemsenmesi gerekir kanaatindeyiz.

2.5.5.2. Râvisindeki Kusur Sebebiyle Zayıf Hadis Çeşitleri

Hadisi rivayet eden râvilerin "sika" vasfı, adâlet ve zabt ile elde edilir. Ancak râvi bu vasıf hakkında cerhe tâbi tutulursa "sika" özelliğini kaybettiği gibi bu hadisler de sahih olmaktan çıkarlar. Bir râvinin zabt yönünden cerhe tâbi tutulması demek râvinin hocasından hadis işitirken çeşitli sebeplerden dolayı hocasından işittiği şekilde ezberleyememesi ve rivayet ederken de çeşitli hatalara düşmesi demektir. Bundan dolayı da sahih olma vasfını kaybeden bu hadisler de farklı adlarla isimlendirilirler. Eğer râvi, vehm sebebiyle itham ediliyorsa o rivayet"Muallel", yalan ile itham ediliyorsa "Metrûk", fuhşu'l-galat veya kesretu'l-galat ya da fısk ile tanınıyorsa "Münker"olarak adlandırılır. Ayrıca "el-Muhalefetu li's-Sikât"tan dolayı da "el-Müdrec", "el-Maklub", "el-Muzdarib" ve "el-Musahhaf" diye adlandırılmaktadır.[1098]

2.5.5.2.1. Muallel

Muallel, bir şeye ârız olarak onu meşgul etmek mânasına gelen ta'lîlden ism-i mef'ûldur. Buhârî, Tirmizî, Hâkim, Dârekutnî ve diğer bazı âlimler muallel yerine ma'lûl tabirini kullanmışlardır. Ancak bazıları hadise isabet eden bir illeti gözönünde bulundurarak, hiç olmazsa i'lâlin ism-i mef'ûlunu kullanıp mual demenin daha doğru olacağını, yoksa i'lâlden ism-i mef'ûlun ma'lûl vezninde gelmediğini söyleyerek bu tabirin kullanışını hatalı olarak görmüşlerdir.[1099] Aynı şekilde yine bu âlimlere göre ma'lûl, terim olarak, devenin ikinci defa sulanması mânasında kullanılan "alle" fiil kipinin ism-i mef'ûludur. Bundan dolayı ma'lûl tabirinin illetli hadisler için kullanılmasının hatalı olacağını söylemişlerdir.[1100] Hem ma'lûl hem muallel tabirlerini dil kuralları açısından doğru bulmayan ve mual kelimesinin bu anlamı daha iyi karşıladığını söyleyenler olsa da İbnü's-Salâh'dan önceki dönemde birçok

[1098] Mahmud et-Tahhân, **Teysiru Mustalahi'l-Hadis,** Mektebetu'l-Meârif, 2011, Riyâd, s. 117-149.
[1099] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c. 1, s. 210-211.
[1100] Ahmed Naim, **Tecrid-i Sarih**, c. 1, s. 176-177.

muhaddis tarafından kullanılan terimlerin yerleşmesinden sonra da kabul görülen muallel tabiri tercih edilmiştir.[1101]

Muallel hadis, görünüşü itibari ile sahih görünen, fakat aslında gizli ve sıhhatini zedeleyen bir illeti bulunan hadislere denir. Ancak bu illet ortaya çıkarılmadıkça hadisin muallel olduğunu anlamak mümkün değildir. Bu illeti ortaya çıkarmak ancak bu konularda geniş bir anlayış, güçlü bir hâfıza, râvilerin derecelerini bilecek tam bir bilgi, isnad ve metinlere dair kuvvetli bir hâfıza sahibi âlimler vasıtası ile mümkün olabilir.[1102] Ayrıca bir hadisin illetini ortaya çıkarmanın yolu hadisin bütün vecihlerini bir araya getirip râvilerin ihtilafını ve herbirinin zabt ve itkân derecelerini göz önünde bulundurarak hareket etmekle ancak mümkün olabilir. İbnü'l-Medînî'ye göre, bir hadisin bütün rivayetlerini bir araya getirmedikçe hatası ortaya çıkmaz. Ta'lîl genellikle mevsul olarak rivayet edilen bir hadisin mürsel olduğunun ve mürselin râvisinin, mevsulun râvisinden daha kuvvetli olması ile açığa çıkmasıdır. İllet genellikle isnadda bulunsa da metinde de olur.[1103]

İllet kavramı ilk etapta lügat mânasında kullanılmakla beraber usul eserlerinde ilk olarak Hâkim tarafından tarif edilmiştir. Her ne kadar yapılan tarif ilelü'l-hadîs ile ilgili gibi görünse de verilen örneklerden ve yapılan açıklamalardan tanıma yönelik ifadelerin de olduğu görülmektedir. Hâkim, "Hadis İlimlerinin Yirmi Sekizinci" başlığında ilelü'l-hadîs ilmiyle ilgili şu izahları yapmaktadır: "Sahih, sakîm, cerh ve ta'dîlin dışında müstakil bir ilimdir."[1104] Hâkim bu kısa girişten hemen sonra konuyu biraz daha detaylandırarak kavramın içeriğine dair şu bilgileri vermektedir: "Hadis değişik yönlerden ta'lîl edilmekle beraber bunun cerhle hiçbir ilgisi yoktur. Zira cerh, hadisin bilinen bir illetine binaen onun hakkında hüküm vermektir. Hadislerdeki illetler ise daha çok, illetli olan bir hadisi nakletmesi ve böylece hadisin ma'lûl olması şeklinde, güvenilir râvilerin rivayetlerinde bulunur. Bize göre bu illeti tespit etmenin yolu; hadisleri ezberleme, anlayış ve bilgiden başka bir şey değildir."[1105]

[1101] İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, c. 1, s. 19-21; el-Cüdey', **Tahriru Ulumi'l-Hadis**, c. 2, s. 641; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, c. 1, s. 176; Efendioğlu, "Muallel", **DİA**, c. 30, s. 312.
[1102] Hâkim, **Ma'rife**, s. 175; İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar,** s. 173.
[1103] Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 179-180.
[1104] Hâkim, **Ma'rife**, s. 174.
[1105] Hâkim, **Ma'rife**, s. 175; Düzenli, **Hadislerde Gizli Kusurlar**, s. 51.

Hâkim bu izahla ilel ilmini cerh ve ta‘dîlin dışında müstakil bir ilim dalı olarak değerlendirmiş, ilel ile cerh ve ta‘dîlin arasını kesin bir şekilde ayırmıştır. Hâkim’in yapmış olduğu bu tariften hareketle “inkıtâ, irsâl, râvinin cehaleti” gibi isnadda ve râvilerde meydana gelebilecek kusurlarla rivayet edilen hadisleri muallel olarak isimlendirmek mümkün görünmemektedir. Zira dile getirilen bu hususlar cerh ve ta‘dîlin konusuna dâhil olmakta ve Hâkim’in “cerh ve ta‘dîl dışında” ifadesiyle illet kapsamı dışında tutulmaktadır.[1106] Hâkim’in yapmış olduğu bu tarifin zâhirinden illetin, zayıf râvilerde değil sadece güvenilir râvilerin rivayetlerinde bulunabileceği anlaşılmaktadır. Zira o, bu tarifinde “bunun cerhle hiçbir ilgisi yoktur” derken râvinin zayıf olmasıyla hadisin illetli olmayacağını kastetiği anlaşılmaktadır. Bu bilgiler ışığında Hâkim şâz hadisi izah ederken konunun girişinde ma‘lûl hadisi “bir hadisin diğerine karışması veya hadiste bir râvinin vehme kapılması yahut bir râvinin mürsel olarak rivayet ettiğini vehm sahibi bir başka râvinin mevsûl olarak nakletmesi gibi illetleri bilinebilen hadis”[1107] olarak tanımlamıştır. Hâkim’in yaptığı bu tanımdan hareketle illet çeşitlerinin bazılarını zikrettiğini görmekteyiz.

Bir hadisin muallel olabilmesi için birçok illet çeşitinin olmasına karşın Hâkim bunlardan sadece on tanesini zikretmiştir. Bu tür hadislerde illet genellikle isnadda bulunmakla birlikte bazen metin, bazen de hem senedde hem de metinde görülebilir. İsnadda bulunan bu illet hem isnadın hem de metnin sıhhatini zedeleyebilir.[1108] Hâkim’in ifade ettiği gibi bir hadis çeşitli yönlerden illetli olarak değerlendirilirse de bunun cerh ile hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü cerh, hadisin metin veya isnadında herkes tarafından kolayca görülebilen bir kusur nedeniyle onun zayıf olduğunu ortaya koymaktır. Bazı muhaddisler de illet ve muallel kelimelerini bilinen anlamlarının dışında kullanmışlardır. Tirmizî neshe illet demiş,[1109] diğer bazıları da râvilerde cerh sebepleri olarak görülen yalancılık, dalgınlık vekötü hâfıza gibi durumları illet diye nitelemişlerdir.[1110]

Hâkim → Musa b. Ukbe → Ebû İshak es-Sebiî → EbûBürde el-Eş‘arî → EbûMusael-Eş‘arî’den nakille Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ben günde yüz

[1106] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 174; Melibârî, **Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, s. 131.
[1107] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 119.
[1108] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 174; İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-Hadîs** (şrh. Irâkî et-Takyîd), c. 114, vd.
[1109] İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 120.
[1110] Suyûtî, **Tedribu’r-Râvi**, c. 1, s. 216.

defa Allah'tan af diliyor ve O'na tevbe ediyorum."[1111]Bu hadis de, ilk bakışta gerek sened gerekse metin açısından kusursuz ve sahih görünmektedir. Oysaki derinlemesine tetkik edildiğinde babası Ebû Musa el-Eş'arî'den birçok rivayetleri olan Ebû Bürde'nin bu hadisi ondan rivayette bulunmadığı görülecektir.[1112] Ebû Bürde Egar el-Müzenî'nin yerine yanlışlıkla Ebû Musa el-Eş'arî zikredilmiştir. Ancak farklı senedlerle gelen rivayetler tetkik edildiğinde hadisin muallel olduğu anlaşılmıştır.[1113]Hâkim'in ilel ile ilgili zikrettiği on maddeyi şu şekilde sıralayabiliriz:[1114]

Birinci Kısım:Hadisi muallel kılan nedenlerden birisi râvinin şeyhinden semâının olmamasıdır. Sened görünüş itibari ile sahihtir. Ancak senedde rivayette bulunduğu kimseden hadis işittiği bilinmeyen bir kimse bulunmamaktadır. Musa b. Ukbe →Suheyl b. Ebî Sâlih →Babası→Ebû Hüreyre'den gelen rivayette Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Kim içerisinde çokça boş sözün konuşulduğu bir mecliste oturmuşsa kalkmadan önce "سبحانك اللهم بحمدك"""Senden başka ilah yok, Senden bağışlanma diliyor ve sana tövbe ediyorum' desin. Böylece o meclisteki günahları bağışlanır." Hâkim'in rivayet ettiğine göre Müslim gelip bu hadisi Buhârî'ye sorduğunda o şöyle demiştir: Bu hoş bir hadistir ancak illetlidir. Bize bu hadisi [1115]"Musa b. Ukbe → Vüheyb →Suheyl b. Ebî Sâlih Avn b. Abdullah" isnadıyla Avn'ın sözü olarak ulaşmıştır. Musa b. Ukbe'nin Süheyl'den semâının olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla hadisin zâhirine bakıldığında sahih görünmekle beraber ancak onun aşırı derecede illetli olduğu görülmektedir. İbn Hacer, Hâkim'in Buhârî'ninbu bölümde söz konusu hadis dışında başka bir rivayetinin olduğunu bilmiyorum dediğini nakletmiştir.[1116]

İkinci Kısım:Muallel hadisin ikincisi ise aynı hadisin hem müsned hem de mürsel olarak rivayet edilmesidir. Örneğin "Kabîsâ b. Ukbe →Süfyân → Hâlid el-

[1111] Hâkim, **Ma'rife**, s. 115.
[1112] Müslim, Zikir, 41-42.
[1113] Hâkim, **Ma'rife**, s. 178; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, c. 1, s. 184-185; Efendioğlu, " Muallel", **DİA**, c. 30, s. 312.
[1114] Hâkim, **Ma'rife**, s. 174-183; Koçyiğit, **Hadis Usûlü,** s. 127.
[1115] Ahmed, **Müsned**, c. 2, 494-10415; Buhârî, **et-Târihu'l-Kebîr**, c. 4, s. 105; **es-Sağir**, c. 2, s. 40; Tirmizî, Deavât, 34-35; İbn Hibban, **Sahih**, hn. 2366;Hâkim, **Ma'rife**, s. 174; Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 720.
[1116] Hâkim, **Ma'rife**, s. 174; Halilî, **el-İrşad**, c. 3, s. 960; Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu Bağdad**, c. 52, s. 69; c. 58, s. 91; İbn Hacer, **Tağliku't-Ta'lik**, c. 5, s. 430.

Hazzâ ve Âsım → Ebû Kılâbe → Enes" tarikiyle merfû' olarak nakledilen bir hadise göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ümmetimin en merhametlisi Ebû Bekir, Allah'ın dinini muhafaza etmede en şiddetlisi Ömer'dir. Hayâ olarak en sadık olanı Osman, Allah'ın kitabını en iyi okuyanı Übey b. Kâ'b, en çok ferâiz ilmini bilen Zeyd b. Sâbit, helal ve haramı en iyi bilen Muaz b. Cebel'dir. Her milletin bir emini vardır, bu ümmetin emini de Ebû Ubeyde b. Cerrâh'tır." Bu hadisin senedi merfû' olarak rivayet edilmiştir.[1117] Mevzubahis olan bu rivayet başka bir açıdan illetlidir. Şayet sahih olmuş olsaydı, sahihte tahrîç edilirdi. Çünkü Hâlid el-Hazzâ Ebû Kılâbe'den mürsel olarak rivayet etmiştir. Daha sonra bu sened vasledilerek muttasıl olarak rivayet edilmiştir. Artık bu durum Basralılar tarafından Hâlid el-Hazzâ ve Âsım'dan mürsel yerine muttasıl olarak rivayet edilmeye başlanmıştır. Ebû Kılâbe'den bunu merfû' olarak rivayet eden yalnız Âsım'dır. Hâlid hadisi ise Ebû Kılâbe'den mürsel olarak rivayet edilmiştir.[1118] Dolayısıyla bu rivayetin hem muttasıl hem de mürsel olarak nakledilmesi illetli olarak kabul edilmiştir.

Üçüncü Kısım**:** Hadisin muallel olmasının bir nedeni de bilinen bir sahâbînin rivayetinin başka bir sahâbîden ismi zikredilmeden rivayet edilmesidir. Örneğin Musa b. Ukbe'nin "Ebû İshak → Ebû Bürde → Babası" isnadıyla merfû' olarak rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Kalbime sık sık Allah korkusu ve ilahî fehm geldikçe günde yüz kere Allah'tan istiğfar ve tevbe dilerim."[1119] Bu isnadı inceleyen bir muhaddis onun sahih şartlarını taşıdığını zannedebilir. Oysaki Medineliler Kûfeliler'den rivayette bulunduklarında hata ederler. Hadisin"Ebû Bürde → Egar el-Müzenî" tarikiyle gelen şekli mahfuzdur.[1120]

Dördüncü Kısım**:** Sahâbîye ait olduğu bilinen bir hadisin tâbiînden rivayet edilmesidir. Örneğin "Züheyr b. Muhammed →Osman b. Süleyman →babası senediyle nakledildiğine göre Hz. Peygamber'i akşam namazında Tûr sûresini okurken işitmiştir. Hâkim, hadis ile ilgili olarak şunları söylemektedir: Ali b. Said el-Askerî (ö. 305) ve bazı âlimler bu hadisi vuhdan[1121] içerisinde değerlendirmişlerdir.

[1117] Buhârî, Ahbaru'l-Âhad, 9; İbn Mace, Mukaddime, s. 48-49.
[1118] Hâkim, **Ma'rife**, s. 177.
[1119] Müslim, Zikir ve Dua, 4; İbn Ebî Hâtim, **el-İlel**, c. 2, s. 187; Dârekutnî, **el-İlel**, c. 7, s. 216.
[1120] Hâkim, **Ma'rife**, s. 177-178; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 184-185.
[1121] Kendisinden sadece bir râvinin hadis rivayet ettiği kimseler; Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 330.

Oysaki hadis illetlidir. Çünkü Osman'ın babası Hz. Peygamber'den herhangi bir şey işitmediği gibi onu görmemiştir. Osman bu hadisi sadece "Nâfi' b. Cubeyr b. Mut'im senediyle nakletmiştir. Onun doğru ismi ise Osman b. Ebî Süleyman'dır.[1122]

Beşinci Kısım**:** Hadisin senedinde kopukluk bulunmasıdır. Burada bulunan illet hadisin mahfuz olarak başka bir yoldan rivayet edilmesi ile ortaya çıkar. Örneğin Yunus→İbn Şihâb → Ali b. Hüseyin → Ensardan bazı kimseler" senediyle rivayet edildiğine göre "onlar Hz. Peygamber ile bir gece birlikte iken bir yıldız kaymış ve etrafı aydınlatmıştı…" Hâkim bu hadisi değerlendirirken şunu söylemiştir: Hadisin illeti seçkin bir râvi olmasına rağmen Yunus'un isnadı kısaltarak rivayet etmesidir. Çünkü isnadın doğru olan şekli şöyledir: "İbn Ali b. el-Hüseyin → İbn Abbas → Ensardan bazı kimseler." Nitekim İbn Uyeyne, Şuayb, Sâlih, Evzâî ve daha başkaları hadisi Zührî'den bu şekilde nakletmişlerdir. Bu hadis mualleldir. Yunus hâfız ve âlim olmasına rağmen bu rivayette birihmalkârlığı vardır.[1123] Çünkü Zührî'den, Süfyan b. Uyeyne, Şuayb b. Ebî Hamza, Sâlih, Evzâî ve başkaları hep Zeynel Abidin Ali b. Hüseyin → İbn Abbas ve Ensardan bir adam" şeklinde rivayette bulunmuşlardır. Bundan hareketle Yunus'un isnadına bakıldığında İbn Abbas unutularak isnaddan düşürülmüştür. Bundan dolayı da isnadda bir kopukluk meydana gelmiştir.

Altıncı Kısım**:** Müsned olmayan bir hadisin müsned olarak rivayet edilmesidir. Hadisin bir kişiye isnadlı mı yoksa isnadsız mı vardığında ihtilaf edilmesi ve mahfuz olanın o kişiden gelen ikinci bir isnad olması. Örneğin Ali b. Hüseyin el-Vâkid → Babası → Abdullah b. Büreyde → Babası → senediyle rivayet edildiğine göre Ömer b. Hattâb şöyle demiştir: "Allah'ın Resulü! Nasıl oluyor da sen bizim en fasihimizsin."[1124] Hâkim bu hadisin illetini şöyle açıklıyor: Kendisinden isnadlı olarak nakledildiğine göre Ali b. Haşrem şöyle der: "Bize Ali b. Hüseyin b. Vâkıd 'Ömer'den bana ulaştığına göre…(بلغني ان عمر…)' dedi."[1125]

Yedinci Kısım**:** İsnaddaki bir râvinin hocasının ismini belirtip belirtmemesinde ihtilaf edilmesidir. Örneğin "Ebû Şihâb → Süfyân es-Sevrî → Haccâc b. Furâfisa → Yahya b. Ebî Kesîr → Ebû Seleme → Ebû Hüreyre isnadıyla

[1122] Ahmed, **Müsned**, c. 4, s. 83; Hâkim, **Ma'rife**, s. 115.
[1123] Hâkim, **Ma'rife**, s. 179.
[1124] Hâkim, **Ma'rife**, s. 179; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 186.
[1125] Hâkim, **Ma'rife**, s. 179; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 186.

merfû‘ olarak rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Mü’min onurlu ve kerem sahibidir, fâcir ise alçak vehilekârdır.” Bir râvinin hadis aldığı hocasının ismini bir rivayette zikretmesi, başka bir rivayette de müphem bırakması ile hadis muallel olur. Bu hadisin illeti, Muhammed b. Kesîr’e varan bir isnadla nakledildiğine göre isnadın “Süfyân → Haccâc → biri → Ebû Seleme” şeklinde oluşudur.[1126]

Sekizinci Kısım: Râvinin işitmemiş olduğu bir hadisi hocasından işitmiş gibi rivayet etmesidir. Bundan dolayıdır ki bilinen bazı hadisleri işitmediği halde hocasına isnad etmesi ve kendi hocasından dinlememiş olması ile hadis illetli olarak kabul edilir. Yahya b. Ebî Kesîr’in Enes b. Mâlik’ten rivayetle: Hz. Peygamber bir ailenin yanında iftar edeceği zaman âdeti üzere “Yanınızda oruçlular iftar etsin” diye buyurmuştur. “Yahya b. Ebî Kesîr Enes b. Mâlik’i görmesine rağmen bir kısım senedlerden anlaşıldığına göre bu hadisi ondan işitmemiştir.” Sonrasında Hâkim, Yahya’ya ulaşan bir isnadla onun şöyle dediğini nakleder: “حدثت عن انس/Bana Enes’ten rivayet edildiğine göre…”[1127] Bundan da anlaşıyor ki Yahya b. Ebî Kesîr’in bizzat hocasından işitmediği anlaşılmaktadır.

Dokuzuncu Kısım**:** Hadisin bilinen bir tariki varken, râvilerden birinin başka bir yolla onu rivayet etmesi ve bu hadisi ondan alan başka bir râvinin de aynı hadisi bilinen şekliyle rivayet etmesidir. Örneğin “Münzir b. Abdullah el-Hizâmî → Abdülaziz el-Mâcişûn → Abdullah b. Dînar → İbn Ömer” tarikiyle rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber namaza başlarken “ سبحانك اللهم“derdi.[1128] Hâkim Münzir bu hadisi naklederken her zamanrivayet ettiği yolla naklettiğini belirtmiştir. Oysaki Abdülaziz bu hadisi “Abdullah b. el-Fazl → A‘rec → Ubeydullah b. Ebî Râfi‘ → Hz. Ali tarikiyle nakletmiştir. Bu hadisin bilinen bir yolla değil de başka bir yolla rivayet edildiği görülmektedir.

Onuncu Kısım**:** Bir hadisin bir cihetle merfû‘ başka bir cihetle de mevkûf olarak rivayet edilmesi de mualleldir. Örneğin “Ebû Ferve Yezîd b. Muhammed →

[1126] Ahmed, **Müsned**, c. 2, s. 294; Ebû Dâvûd, Edeb, 4; Tirmizî, el-Birr ve Sıla, 3; Hâkim, Ma‘rife, s. 117.
[1127] Ahmed, **Müsned**, c. 3, s. 138; Ebû Dâvûd, Et’ime, 2/367; İbn Ebî Hatim, **el-Merâsil**, s. 243.
[1128]Tirmizî, Namaz, 1; Nesâî, İftitah Salah, 1.

Babası → Dedesi → A‘meş → Ebû Süfyân → Câbir isnadıyla merfû‘ olarak rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Her kim namazda iken gülerse, namazı iade eder ama abdesti iade etmez.” Hâkim, rivayetin illetli olduğunu söyledikten sonra söz konusu hadisin kendisine Câbir’in bir fetvası olarak ulaştığını söylemiştir. Câbir’e namazda gülen bir kişi ile ilgili sorulduğunda “Namazı iade eder ama abdesti iade etmez” dediğini nakletmiştir. Ancak Câbir’in bu konuda Hz. Peygamber’in, “Namazda gülen hem namazını hem abdestini iadeetsin”[1129] şeklindeki açıklamasına aykırı davrandığı dolayısıyla doğru olan ifadenin sünnetteki ifadenin olduğu vurgulanmış ve Câbir’in rivayeti terkedilmiştir. Zira Câbir yoluyla gelen senedde bulunan Yezid b Sennân, rivayetin iki yerinde vehme düşmüştür. Bunlardan biri onun Hz. Peygamber’in sözüymüş gibi aktarması, diğeri ise rivayetin lafzında yaptığı değişikliği olduğu gibi ifade etmesidir.[1130] Zikrettiğimiz örnekte görüldüğü gibi, rivayetin daha sahih bir isnadla ve fazla tariklerle nakledilmesi, rivayetin aslının, “Namazda gülen hem namazını hem de abdestini iade etsin” şeklinde olduğunu diğer rivayet şekli ise râviler tarafından ref‘ edildiği ve aslında Câbir’in bir fetvası olduğu ortaya çıkmıştır. Vekî‘e varan bir isnadla veVekî‘ → A‘meş → Ebû Süfyân senediyle naklettiği hadisteki ifade şu şekildedir: “Câbir’e soruldu ki…”Bu mesele Câbir’e sorulduğunda Câbir tarafından böyle cevap verildiği rivayet edilmiştir. Çünkü Câbir bir fetvasında bu hadisin merfû‘ değil mevkûf olduğunu söylemiştir.[1131]

Görüldüğü gibi Hâkim’in illet çeşitleri olarak saydığı bu maddelerin tamamı rivayetlerin isnadı ile ilgilidir. Hâkim tarafından zikredilen bu on çeşit illet en çok karşılaşılan illet şekillerindendir. Yoksa tamamı bunlardan ibaret değildir. Hâkim’in de ifade ettiği gibi o, illetin bütün çeşitlerini zikretmediğini, ancak hadis ilminde ilerlemek isteyenlere yol göstermesi ve diğer hadislerin de buna uyarlanması için böyle bir çalışmayı yaptığını dile getirmiştir.[1132]

Ebû Ya‘lâ el-Halîlî (ö. 446), illeti, “kâdih ve gayri kâdih-hadisin sıhhatini etkileyen ve etkilemeyen” olmak üzere iki kısımda ele alarak şunları zikretmiştir:

[1129] İbn Ebî Şeybe, **el-Musannaf**, c. 1, s. 341; Beyhakî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, c. 1, s. 146.
[1130] Zeylaî, **Nasbu’r-Râye**, c. 1, s. 52; İbnü’l-Cevzî, **el-İlelu’l-Mutenâhiye**, c. 1, s. 368.
[1131] Buhârî, Vudu’, 1; Hâkim, **Ma‘rife**, s. 118-119.
[1132] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 119.

"Resûlullah'tan rivayet edilen hadisler birçok kısma ayrılır. Örneğin 'sahîhun müttefekun aleyh, sahîhun ma'lûlun…' Bunlardan illetli sahihler olanlara gelince şunu söylemeliyiz ki illet rivayetlerin birçok yerinde bulunabilir. Bunu tam mânasıyla sınırlandırmak mümkün değildir. Buna örnek olarak güvenilir râvilerden birisinin bir hadisi mürsel olarak rivayet etmesi, bir başka güvenilir râvinin ise aynı rivayeti tek başına müsned olarak rivayet etmesi gibi. Müsned rivayetsahih ve hüccettir, irsâl illeti de onun sahih olmasına herhangi bir zarar vermemektedir."[1133]Bu tabirden de anlaşıldığı gibi "sahîhun ma'lûlun" tabirinin ilk defa Halîlî tarafından kullanıldığı söylenebilir. İbnü's-Salâh ise, dış görünüşü itibari ile kusursuz gibi görünen ancak onun sıhhatini zedeleyen gizli bir illetinin olduğu anlaşılan hadis şeklinde tanımlama yapmıştır.[1134]Bu tanım ile İbnü's-Salâh, illet kavramına ve muallel hadise ilişkin illetin gizli özelliğine işaret ederek ve illetin daha çok sahih şartlarını taşıyan ve "sika"râvilerin rivayet ettikleri hadislerde olabileceğini belirtmiştir. Nevevî de muallel hadisi şöyle tarif etmiştir: Zâhirî olarak selamette gözükmekle beraber hadisin sıhhatini ortadan kaldıran anlaşılması zor kapalı olan bir sebeple nakledilen hadistir.[1135] Nevevî, İbnü's-Salâh'ın tarifini benimsemiş ve aynen kullanmıştır. Hatta onun yaptığı değerlendirmeyi benimsediğinden şu yorumu yapmıştır: Şunun da bilinmesi gerekir ki illet kelimesi aslında var olması durumu dışında râvinin yalancılığı, gafleti, hâfıza zayıflığı gibi hadisi zayıf hale getiren sebeplere hamledilir. Aslında hem İbnü's-Salâh'ın hem de İbn Hacer'in ifadeleri Hâkim'in "illetin, zayıf râvilerde değil sadece güvenilir râvilerin rivayetlerinde bulunabileceği" değerlendirmesiyle örtüştüğü görülmektedir. Tirmizî de neshi illet olarak adlandırmıştır. Bazıları da "sika" olan birinin vaslettiği bir rivayetin mürsel olarak rivayet edilmesi gibi ve aynı zamanda rivayetin sıhhatini zedeleyen hususlara ıtlak ederek bu çeşit rivayetler için "şâzdır ama sahihtir" dedikleri gibi "illetlidir ama sahihtir" ifadelerini kullanmışlardır.[1136] İbn Hacer illet ve muallel kavramlarını iki şekilde tarif etmiştir. Muallel, lügat olarak kendisinde illet barındıran şeydir. Istılah açısından ise kendisinde kâdih (hadisi zedeleyeci, zaafa uğratan) gizli illeti bulunduran hadistir. Muallel hadis, mürsel veya munkatı' bir

[1133] Halîlî, **el-İrşâd**, c. 1, s. 158-163.
[1134] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 114-115.
[1135] Nevevî, **İrşâdu Tullâbi'l-Hakâik**, s. 101.
[1136] Nevevî, **İrşâdu Tullâbi'l-Hakâik**, s. 103; Muhittin Düzenli, **Hadislerde Gizli Kusurlar-İllet ve Şaz-**, İsam Yayınları, 2017, Ankara, s. 54.

hadisin mevsul rivayeti veya bir hadisin başka bir hadise dâhil edilmesiyle bunlara benzer kâdih (zedeleyen)illetler gibi karineler yardımıyla anlaşılıp, râvinin vehmine delâlet eden hadistir. Bu da derin araştırmalar ve birçok isnadı toplamak suretiyle bilinebilir.[1137]

M. Hayri Kırbaşoğlu "Vehm-Hadis-i Muallel" başlığı altında bu konuyu ele alırken, ilk olarak Babanzâde'nin şu sözünü naklederek eleştirilerde bulunmuştur: Bu işe yalnız hadis ilminde "en son kemal derecesini bulmuş", "keskin bir anlayış" erbabından olan ehl-i hıfz ve itibar sahibi olanlar girişebilirler. Bundandolayı bu konuda söz sahibi olanlar Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medînî, Abdurrahman b. Mehdî, Yâkub b. Şeybe, Buhârî, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zur'a er-Râzî, Dârekutnî gibi kişileri aynı zamanda "nevâdir-i ehl-i kemâl" olduklarını belirtmiştir. Kırbaşoğlu, bu nitelendirmenin geçmişi yüceltme tutkusunun yol açtığı bir mübalağadan ibaret olduğunu ifade etmiştir. Bu ifade ile zikredilen isimler dışında kalanların "nevâdir-i ehl-i kemâl" olmadığı sonucuna varılabilir ki bununda kabul edilemiyeceğini belirtmiştir. Kırbaşoğlu bu ifadeleriyle Mâlik, Abdürrezzâk, Humeydî, Müslim, Nesâî, İbni Hibbân gibi meşhur eser vermiş muhaddislere ve eserlerine pek fazla güvenmemek gerektiğini belirtmektedir.[1138] Daha sonra Buhârî ile Müslim arasında geçen bir olayı naklettikten sonra şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Gerek Müslim hadisteki illeti farkedememekte, gerek Tirmîzî bu hadisi "hasen", Hâkim ve İbn Hibbân ise "sahih" demekle isnad tetkiki konusunda pek de iddia edildiği ve yüceltildiği kadar başarılı olamadıklarını göstermişlerdir. Zira merfû' olarak rivayet edilen bir hadisin gerçekte mürsel olduğunun farkına varamamak adı zikredilenler gibi meşhur ve önde gelen muhaddislerin şanına yaraşmayacak bir hatadır."[1139]

Kanaatimizce vehme maruz kalma sadece zayıf râviler için söz konusu değildir. Zayıf râvilerde hatalar çok daha sık görülürken "sika"râvilerde ve muhaddislerde bu oran daha azdır. İnsan beşer olarak hatalardan berî olamadığına göre ilim ehli de hem içtihat noktasında hem de diğer alanlarda vehme kapılabilirler. Geçmiş dönem âlimlerinden otorite kabul edilen olduğu gibi günümüzde de birçok

[1137] İbn Hacer, **Nüzhetü'n-Nazar**, s. 56.
[1138] Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 186-187.
[1139] Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 187-188.

ilimde otorite kabul edilen ve sözlerine itibar edilen âlimler olduğu bir gerçektir. Geçmiş dönem âlimlerine karşı zamanla bu önem ve saygı kutsamaya dönüşmüş olsa da günümüz ilim dünyasında da bundan farklı bir durumun olduğunu söylemek güçtür. Geçmişi yargılayarak toptancı bir zihniyetin türemiş olduğunu dile getirmek günümüzde meydana gelen yanlı oluşumları inkâr anlamına gelir ki bu da ilmin insaf ölçülerini zorlar düşüncesindeyiz. Çünkü toptan kabul veya reddetmek mantığı beraberinde birçok yanlışları ve hatta saplantıları getirmektedir. İlimde esas olan, duygusal davranma yerine ilmî delillerle ve gerçekçi bir analizle hareket etmektir.

Yukarıda verdiğimiz açıklamalardan hareketle bu ilimde ilk söz sahibi olan ve çalışmaların temelinde bulunan Şu'be b. Haccâc'dır. Şu'be'den sonra onun yanında yetişen Said b. el-Kattân (ö. 198) gelir. Said el-Kattân'ın yanında Ahmed b. Hanbel (ö. 241), Ali b. el-Medînî (ö. 234), Yahya b. Maîn (ö. 233) gibi çok değerli ilim adamları yetişmiştir. Bu ilimdetedvin ve telifeİbn Maîn ile başlanmıştır. Daha sonraki dönemlerde Buhârî de hocası Medînî'den etkilenerek ilel ilmi ile rical ilmini birleştirerek *et-Târihu'l-Kebîr* adlı eserini telif etmiştir. İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327) Buhârî'nin eserlerini temel alıp yeni bir yöntem geliştirerek *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı çalışmasını yaptığı görülmektedir.[1140]İbn Ebî Hâtim'den sonra Bezzâr gibi âlimler*el-Bahru'l-Zihâr* gibi müstakil eserler telif etmeye başladılar. İbn Receb'in ifade ettiği bu alanda fıkıh ve ahkâma dair bablara göre telif edilen kitaplarda ilk olarak ilel ile ilgili eser telif eden Tirmizî'nin *el-İlel-'s-Sagîr* ve *el-İlelü'l-Kebîr* adlı eserleridir. Nesâî (ö. 303) de bu alanda râviler üzerinde bulunan ihtilafları ve ileli içeren *el-Muctebâ* adlı eserini telif etmiştir. Daha sonra Dârekutnî'nin *el-İlelü'l-Vâride fi'l-Ehâdisi'n-Nebeviyye* adlı eserini talebesi olan el-Burkânî ders esnasında hocası Dârekutnî'den işittiği konuları bir araya getiripsahabe müsnedlerine göre tertip ederek hocasına sunar.[1141]

Sonuç olarak rivayetler şüphesiz isnad ve metinlerden oluşmaktadır. Bir hadisin sıhhatini zedeleyen veya gideren kusurlar rivayetlerin bazen isnadında bazen de metin bölümünde veya her ikisinde birden bulunabilmektedir. Klasik kaynaklara bakıldığında illet çeşitlerinin büyük bir kısmını Hâkim *Ma'rife*'de on başlık altında ele almıştır. Daha sonra konuyu ele alan eserlerin çoğunda bu başlıkların örnekleriyle

[1140] Hasan Ahmed Hasan Vakid, **el-Kavlu'l-Mufassal fi'l-Hadisi'l-Muallel**, ty., yy., s. 14.
[1141] San'ânî, **Tevdîhu'l-Efkâr**, s. 25; Hasan Ahmed Hasan, **Kavlu'l-Mufassal**, s. 14-16.

aynen ele alındığı görülmektedir. Hâkim'in, saydığı on maddenin tamamı rivayetlerin isnadıyla ilgilidir. İlim ehli tarafından, onun yaptığı bu taksimatın, "ilelü'l-hadîs" eserleri ve bu eserlerde muallel olduğu ifade edilen rivayetler de göz önünde bulundurularak daha detaylı bir şekilde çalışmanın yapılması uygun görülmüştür. İlmî derecesi ne olursa olsun her bir âlimin vehme kapılma ihtimalinin olabileceği kaçınılmazdır. Dolayısıyla eleştiriler yanlı olarak değil de ilmî ve vicdanlı bir şekilde yapılmalıdır. Yapılan eleştirilerin ilmî geleneğimizin saygınlığı içerisinde yapılması bizleri daha da sağlıklı sonuçlara götüreceği bir gerçektir. Aksi takdirde zikrettiğimiz saygınlık çerçevesinde ilmî eleştiriler yapılmazsa haklı konular bile kişiyi eleştiriye maruz bırakabilir. Bundan hareketle muvazeneyi kaçırmadan, tarafgirlik yapmadan ya da aşırı bağnazlıkla hareket etmeden yaptığımız çalışmalarımızın daha faydalı olacağı kanaatindeyiz.

2.5.5.2.2. Şâz

Şâz, kelimesi sözlükte, "umumdan ayrılmak, tek başına kalmak" anlamında kullanılan şezz (şuzuz) kökünden türeyen bir kelimedir. Şâz hadisin tarifinde farklı tanımlamalar yapılmıştır. Bu tanımlar içerisinde en muteber olarak görülen şu tariftir; Güvenilir olan râvinin kendisinden daha güvenilir olana muhalif rivayet ettiği hadise şâz hadis denir.[1142]Bu durumda daha makbul olan rivayete mahfuz[1143]denir. Güvenilir bir râvinin insanların rivayetine muhalif olarak rivayet ettiği ve bu rivayeti ile tek kaldığı hadis demektir.[1144]Şâz hadisin bu tarifi yanında başka tarifler de yapılmıştır. İbnü's-Salâh, Yunus b. Abdi'l-A'lâ'danŞâfiî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir. "Şâz güvenilir olan bir râvinin, kimsenin rivayet etmediği hadisi rivayet etmesi değil, bilakis güvenilir bir râvinin başkalarının rivayet ettiği hadise muhalif olarak rivayet ettiği hadistir.[1145]Ebû Ya'lâ el-Halîlî'nin (ö.446) debundan daha farklı bir tarif yaptığı görülmektedir. O da "Tek bir isnaddan başka bir isnadı bulunmayan

[1142] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifaye**, s. 223-224; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 100-104; Sehâvî, **Fethu'l-Muğis**, c. 1, s. 196-200; İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar**, s. 68-69; a. mlf., **en-Nuket ala Kitabi İbnü's-Salâh,** c. 2, s. 652-673; Ahmed Naim, **Tecrid-i Sarih**, c. 1, s. 120; Yücel, **Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi,** 1996, İstanbul, s. 169-170; Aydınlı, "Şaz", **DİA**, c. 38, s. 385.

[1143] Şâz olan hadisin mukabili olarak makbul haberler arasında yer alan hadise mahfuz adı verilmiştir. Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 45.

[1144] Hâkim, **Ma'rife,** s. 183.

[1145] Hâkim, **Ma'rife,** s. 183; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 100.

ve râvisi güvenilir olsun veya olmasın, bu isnadla tek kalan hadise denir" demiştir.[1146]

Hâkim, şâz ile ilgili görüşünü ortaya koyarken şu rivayeti örnek olarak zikretmiştir: Ebü't-Tufeyl'den rivayet edildiğine göre Muâz b. Cebel şöyle demektedir: "Resûlullah Tebük Gazvesi'nde güneşin batıya doğru meyletmesinden önce yola koyulduğunda, öğle namazını ikindi namazına tehir ederek ikisini beraber kılardı. Güneşin meylinden sonra yola çıktığında da öğle namazını ikindi namazı ile birlikte kılar sonra yola devam ederdi. Akşam namazından önce yola çıktığında da yatsıyı takdim ederek akşam namazı ile birlikte kılardı."Hâkim bu rivayeti zikrettikten sonra şâz başlığı altında şu değerlendirmeyi yapmıştır: Bu hadisin râvileri sika imamlardır. Hadis hem isnad hem de metin açısından şâzdır. Görebileceğimiz kadarıyla herhangi bir illeti yoktur. Şayet hadisi Leys, Ebü't-Tufeyl'den rivayet etseydi, hadisin bu açıdan ma'lûl olduğunu söyleyebilirdik. Yezid b. Habîb, Ebü'z-Zübeyr'den rivayet etseydi, hadisi yine illetli kabul ederdik. Bu iki illet var olmadığından hadis illetli değildir.[1147] Dikkatle incelendiğinde görüyoruz ki Yezîd b. Habîb'in Ebü't-Tufeyl'den herhangi bir rivayeti yoktur. Aynı zamanda metni bu ifade ile ne Ebü't-Tufeyl'in ashâbından birinin ne de onu Ebü't-Tufeyl kanalıyla Muaz b. Cebel'den rivayet edenlerden birinin hadisleri arasında görmekteyiz. İşte bundan dolayı hadisin şâz olduğunu söyleyebiliriz.[1148]

Hâkim'in ifadelerinden hareketle bu hadisi herhangi bir illetle ma'lûl etmek mümkün değildir. Hadisin şâz olmasını gerektirecek herhangi bir husus ve mutâbiî yoktur.Hâkim'in şâz kavramında râvinin teferrüd etmesi ve rivayetin mutâbiînin bulunmamasını yeterli görmesi görüşüne karşılık İbnü's-Salâh "niyet" hadisini örnek vererek itiraz etmiştir. Zira Hz. Ömer, bu hadisi Hz. Peygamber'den rivayetinde tek kalmıştır. Bununla beraber söz konusu olan hadisin Buhârî *Sahih*'inin başında zikredilmesine rağmen hiç kimse bu hadisi şâz olarak nitelendirmemiştir.

Ubeydullah b. Abdülmecid → Kesîr b. Yezîd→ Yezîd b. Ebû Ziyâd → Kureyb isnadıyla gelen rivayete göre İbn Abbas şöyle demektedir: "Geceyi teyzem Meymune'nin evinde geçirdim. Resûlullah başını yastığa uzunlamasına ben de

[1146] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 100.
[1147] Hâkim, **Ma'rife**, s. 183-184.
[1148] Hâkim, **Ma'rife**, s. 184.

genişlemesine koydum. Biz uykudayken Hz. Peygamber kalkıp abdest aldı ve namaza durdu. Bunun üzerine bende kalktım sağında durdum, o da beni soluna çekti."[1149]

Müslim bu rivayet ile ilgili şunları zikretmiştir: "Bu rivayette hata olup, mahfuz değildir. Zira sika râvilerin sahih olan rivayetleri bunun hilafınadır. Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre İbn Abbas Hz. Peygamber'in soluna durunca onu tutup çekerek sağ tarafına almıştır. İbn Abbas'tan gelen rivayetlerde de Hz. Peygamber'in sünnetinin böyle olduğunu ve tek kişi imam ile birlikte namaz kıldığında imamın sağında durur, solunda durmaz" diye belirtilmiştir.[1150]

Müslim bunları zikrettikten sonra İbn Abbas'tan nakledilen bu hadisi on üç yolla rivayette bulunmuş ve mahfuz[1151] olan şeklin bu rivayetler olduğunu dile getirmiştir: İbn Abbas bir gece Meymune'nin evinde gecelemiş. Geceleyin Hz. Peygamber kalkıp abdest aldıktan sonra namaza durmuştur. İbn Abbas diyor ki: "Ben de kalktım, Hz. Peygamber'in yaptığının aynısını yaparak onun yanına geldim ve solunda namaza durdum. O ise beni çekip sağına aldı."[1152]

Hâkim'in, şâz tarifini yaparken EbûYa'lâ'dan farklı bir tarif yapmadığı görülmektedir. O da şâz hadis, "mütâbiî olmayıp, güvenilir râvilerden birinin rivayetiyle tek kaldığı" hadistir[1153] demiştir. Hâkim, şâz ile muallel arasında şöyle bir fark göstermiştir. Şâzma'lûl/illetli değildir. Ma'lûl hadis, bir hadisin diğerine karışması veya hadiste bir râvinin vehme kapılması, ya da bir râvinin mürsel olarak rivayet ettiğini vehm sahibi bir başka râvinin mevsul olarak nakletmesi gibi illetleri bilinebilen hadistir.[1154] Muallelde râvinin vehm cihetine işaret eden illet tespit edilmişken, şâz hadiste ise böyle bir illete kimse muttali olmamıştır. Hâkim'in şâz tarifi Ebû Ya'lâ'nın şâz tarifinden daha sınırlıdır. Çünkü Hâkim ferd râvinin sika

[1149] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 101.
[1150] Müslim, **et-Temyîz**, s. 184-185.
[1151] İbnü'l-Medînî, Buhârî, Müslim, Ebû Hâtim, Nesâî, Tirmîzî ve birçok ilim ehli şâz tabiri yerine "gayri mahfuz, leyse mahfuz" gibi kullanımları tercih etmişlerdir. Gayri mahfuz tabirini bağlamda İbn Ebî Hâtim *İlel* adlı eserinde 25 yerde, Tirmizî *el-İlel*'inde 23 yerde ve *Sünen*'inde 19 yerde, Müslim *et-Temyiz* adlı eserinde 5 yerde ve Nesâî *Sünen*'inde 3 yerde kullanılmıştır. Düzenli, **Hadislerde Gizli Kusurlar**, s. 274.
[1152] Müslim, **et-Temyîz**, s. 184-185.
[1153] Hâkim, **Ma'rife**, s. 183.
[1154] Hâkim, **Ma'rife**, s. 119.

olmasını şart koşarken Ebû Ya'lâ ise bu kaydı bile gerekli görmemiştir.[1155] Genel olarak hem Hâkim'in hem de Ebû Ya'lâ'nın tarifi arasında bir farkın olmadığı, râvinin rivayetinde tek kaldığı hadisi şâz olarak değerlendirdikleri görülmektedir.

Bunlara karşın İbnü's-Salâh, Nevevî, Irâkî, İbn Hacer ve Suyûtî gibi âlimler her ikisinin tarifine karşıdırlar. Şâz eğer onların dediği gibi olursa *Sahihayn*'de bulunan(انما الاعمال بالنيات) hadisi gibi birçok hadisi yalnız birer isnad ile ma'lum oldukları için, bundan hareketle sahih ve muteber kitaplarda var olan pekçok hadisi şâz olarak değerlendirmek gerekecektir. Oysaki Hâkim ve Ebû Ya'lâ'nın dile getirdikleri şâz farklıdır. Her iki imamın tariflerinde göze çarpan eksiklik bu farkı meydana getirmektedir. İbnü's-Salâh'ın bu iki imamın şâz tarifini ele almasındaki gayesi, her iki imamın eksikliğine işaret ederek asıl şâzın ne olduğunu ortaya koymaktır. O, şâz hakkında; "Râvinin rivayeti ile tek kaldığı hadise bakılır, eğer bu hadis, onu rivayet eden râviden hâfıza ve zabt yönünden daha üstün bir başka râvinin rivayetine muhalif ise, işte o zaman rivayeti ile tek kalan râvinin hadisi merdud şâzdır. Fakat muhalefet söz konusu değilse, yani münferid olan rivayet, bir başkasının rivayetine aykırı değilse o zaman onu rivayet eden kimse için bir cerh sebebi değildir. Ama rivayetinde tek kalan kimse, zayıf güvenilmeyen bir kimse ise, işte o zaman ferd kalması onun için bir cerh sebebi olur"[1156] demiştir.

İbnü's-Salâh'ın bu açıklamalarından hareketle bir hadisin şâz olarak vasıflanabilmesi için, onun yalnız bir kişi tarafından rivayet edilmiş olması yeterli değildir. Aynı zamanda bu hadisin başkaları tarafından rivayet edilen diğer rivayetlerine muhalif olması gerekir ki ikisi arasında tercih yapmak durumu meydana gelebilsin. Bundan dolayı muhalifi ya râvisinin daha âdil ve hâfız olması ya da râvilerinin çok olmasından dolayı tercih yapılabilsin.

Yukarıda zikrettiğimiz İbn Abbas örneğinde görüldüğü gibi farklı metinlerden yola çıkarak rivayetler arasındaki mukayese neticesinde hadisin metninde yapılan hata ortaya çıkmış ve hatalı olan rivayetşâz olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla diğer rivayet tercih edilmiştir. Bunun yanında rivayetin şâz olduğu

---

[1155] Ebû Ya'lâ el-Halîlî, **Kitabu'l-İrşad, fi Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadis** (thk. Muahammed Said b. Ömer İdris), Mektebetü'r-Rüşd, ty., Riyad, s. 174; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**i, c.1, s. 121.

[1156] İbnü's- Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 101 vd; Ahmed Naim, **Tecrid-i Sarih**, c. 1, s. 121-122; Koçyiğit, **Hadis Usûlu**, s. 121.

belirtilirken mahfuz olan haline işaret edilmiştir. Şâz olan rivayette "gayri mahfuz" olarak adlandırılmıştır.[1157]

Netice itibari ile bütün bunlarister isnadda ister metin kısmında olsun, teferrüd ve muhalefet şartlarını bulunduran bir rivayet, sahih olmaktan çıkarak zayıf hadisler kategorisinde değerlendirilmiştir. Söz konusu iki şartın bulunmadığı sadece Hâkim'in dile getirdiği teferrüd şartını taşıyan rivayetler ise ferd hadisler kategorisinde değerlendirilmelidir. Bundan dolayı bu çeşit hadislerin şâz kapsamında değerlendirilmesi hem usul hem de teknik açıdan doğru bir yaklaşım değildir.

2.5.5.2.3. Müdrec

Müdrec, sözlükte "eklemek, ilave etmek" ve "kendisine ekleme yapılan şey" demektir. Istılahta ise, hadiste olmayıp, senedinde veya metninde bir fazlalık bulunan hadise denir.[1158] Hadiste râvinin kendi sözü ile metinde olmayan bir fazlalık yapmasıdır. Hoca hadisin metnini açıklarken onu dinleyen öğrencinin söz konusu ifadeyi metnin aslında bulunduğunu zannedip rivayet etmesidir. [1159] Müdrec tabirinin, ilk üç asırda kullanılmadığı görülmektedir. Ancak bu tabir, mevzu, muallel, maklub, muzdarib ve münker gibi terimlerle birlikte hadisin zayıf ve metrûk olduğunaişaret etmek üzere kullanılmıştır.[1160] Bu alanda ilk eser Hatîb el-Bağdâdî tarafından telif edilmiştir.[1161]Hâkim, bu terim üzerinde ilk olarak duran kişidir. Onun, sadecemüdrecin metin yönünü ele aldığı görülmektedir. Ancak daha sonra Hatîb el-Bağdâdî bu konuda *el-Faslu li'l-Vasli'l-Müdrec fi'n-Nakl* adında müstakil bireser yazmıştır.[1162] Bu eserde senedinde ve metninde idrac bulunan yüz on bir rivayetin bulunduğu ve bunlardan bir kısmının müdrec olmadığı belirtilmiştir. Müdreci yedi kısma ayırarak inceleyen Hatîb el-Bağdâdî'den sonra İbn Hacer ve Suyûtî bu eseri

[1157] Düzenli, **Hadislerde Gizli Kusurlar**, s. 271-272.
[1158] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Faslu li'l-Vusûli'l-Müdrec fi'n-Nakl** (thk, Muhammed b. Matar ez-Zahrânî), Daru'l-Hicre, Riyad, 1997, s. 22; Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzâk el-Murteza ez-Zubeydî, **Tacu'l-Arus min Cevâhiri'l-Kâmus**, Matbaatu Hukumeti Kuveyt, 2004, Kuveyt, c. 7, s. 39.
[1159] Hâkim, **Ma'rife**, s. 84; İbn Kesîr, **el-Bâisu'l-Hasis**, s. 42; İbn Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 125.
[1160] Tirmizî, **el-İlel**, s. 210; Efendioğlu, "Müdrec", **DİA**, c. 31, s. 474.
[1161] Yücel, **Hadis Usulü**, s. 190.
[1162] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Faslu li'l-Vusûli'l-Müdrec fi'n-Nakl**, s. 22.

yeniden düzenleyerek tertip ve telhis ederek birer eser telif etmişler,[1163]kendisinden sonra gelen usulcüler de eserlerinde bu bilgilerden faydalanarak hep tekrara düşmüşlerdir.

Hâkim, metnin başında, ortasında ve sonunda meydana gelen bu üç çeşit idracdan sadece metnin sonunda olan idrac şeklini ele almıştır. İbn Mes'ûd'un teşehhüt hadisinde olduğu gibi; rivayete göre Hz. Peygamber Abdullah b. Mes'ûd'a (ö. 32) teşehhütte okunacak " ان رسول الله صل الله عليه وسلم اخذ بيد عبد الله فعلمه التشهد في الصلاة وقال قل التحيات لله و الصلوات فذكر التشهد فاذا قلت هذا فقد قضيت صلاتك ان شئت ان تقوم فقم وان شئت ان تقعد فاقعد" tâhiyyat duasını öğretir. İbn Mes'ûd da daha sonraki yıllarda tâbiînden Alkame'ye (ö 62) bu duayı öğretirken "Bunu okuyunca namazını tamamlamış olursun. Bundan sonra dilersen kalk, dilersen otur" şeklinde açıklamada bulunmuştur. Ancak Alkame'den bu hadisi rivayet eden Kâsım b. Muhaymire(ö.100) İbn Mes'ûd'un"اذا قضيت هذا او فعلت هذا فقد قضيت صلاتك ان شيت تقوم فقم"bunu okuyunca namazını tamamlamış olursun..." sözünü Hz. Peygamber'in hadisinden zannedince farkına varmadan sahabe sözünü Hz. Peygamber'in sözüne ekleme yapmıştır. Zikredilen bu hadisin isnadında adı geçen Züheyr b. Muâviye ve hadisi kendisinden rivayet eden bazı râviler "اذا قلت هذا"ile başlayan ve sonuna kadar devam eden ibareyi Ebû Davûd ve Dârekutnî merfû' hadise ekleme yapmışlardır. Aslında hadisin sonuna eklenen bu söz Resûlullah'ın sözü olmayıp, Abdullah b. Mes'ûd'un sözüdür. Dârekutnî de aynı rivayeti Züheyr'den nakleden Şebâbe b. Sevvâr, hadisin sonunda zikredilen ifadenin İbn Mes'ûd'un sözü olduğunu açıkça belirtmiştir.[1164]

Hâkim, bir önceki örneğe benzer şu rivayeti de zikretmiştir: Hâkim → Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yâkub → el-Hasan b. Ali b. Affân el-Âmirî → Yahya b. Fudayl → el-Hasan b. Sâlih → Said → Katâde → en-Nadr b. Enes → Beşir b. Nehîk → Ebû Hüreyre isnadıyla naklettikleri "من اعتق شقصا""استسعي العبد"Kim bir kölede bulunan payını âzat ederse" hadisidir. Hadisin içerisinde"استسعي العبد/yani kölenin âzat olmak için geriye kalan meblağı elde etmek üzere çalışması" da geçmektedir. Hâkim, bu ifadenin Katâde'ye ait olduğunu belirtmiştir. Bu ziyadeyi Hz.

[1163] İbn Hacer, **en-Nuket**, s. 811; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c. 1, s. 460; Efendioğlu, "Müdrec", **DİA**, c. 31, s. 474.

[1164] Dârekutnî, **Sünen**, c. 1, s. 353; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c.1, s. 451; Melibârî, **Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, s. 231.

Peygamber'e nisbet eden kişi vehme kapılmıştır. O, Hemmâm'ın rivayetinin daha açıklayıcı ve bu ifadenin Katâde'ye ait olduğunu zikrettiği rivayette açıkça belirtmiştir.[1165]

Müdrec hadis, "isnad müdreci" ve "metin müdreci" olmak üzere iki kısma ayrılır. İlim ehli isnad müdrecinHatîb el-Bağdâdî'ye göre üç, İbn Hacer'e göre ise beş şekilde olduğunu ifade etmektedir.[1166] İsnad müdrecini İbnü's-Salâh ve İbn Hacer'inde beş şekilde izah ettikleri görülmektedir.[1167]

Müdrecü'l-Metn, bir râvinin sika râvilere muhalefet ederek, metnin aslından olmadığını beyan etmeksizin metne bazı sözler ilave etmesidir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Hâkim bu terim üzerinde ilk olarak duran kişi olup, sadece müdrecin metin yönünü ele almıştır. Hâkim, onüçüncü nevide müdreci ele alırken, sahabe sözünün metne yapılan eklemelerle açıklamalar yapmıştır. Metinde meydana gelen idrac ya başta ya ortada ya da sonda olmak üzere üç çeşittir. Metin idracında en yaygın olanı metnin sonunda yapılan idracdır.[1168]

Netice itibari ile hadis ve fıkıh âlimleri indinde müdrecin her çeşiti haram olarak görülmektedir. Sem'ânî, müdrece itimat edenin adâleti sakıttır demektedir. Bununla iştigal edenlerin yalancı olduklarını belirtmektedir. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki hadisteki garîb kelimeleri izah etmek, içerik olarak kapalılığı gidermek ve rivayetin doğru anlaşılması gibi nedenlerle metne eklemeler yapmak, haram olan idracın dışında değelendirilmektedir. Şayet râvi sika ise yaptığı eklemeler için müsamaha gösterilmekte ve eklemenin hadisin sıhhatine zarar vermeyeceği kabul

---

[1165] Hâkim, **Ma'rife**, s. 85-86.

[1166] Birinci Kısım: Bir hadisin birçok kimse tarafından değişik isnadlarla rivayet edilen hadistir. Bir râvi aynı hadisi bu kimselerden hepsini tek bir isnadla birleştirerek rivayet eder, fakat bu isnadlar arasındaki farkı da belirtmez. İkinci Kısım: Râvinin elinde bir isnadla metnin bir kısmı bulunan bir hadis vardır. Bu metnin isnadı ile kendisine başka bir yolla gelen hadisin metnini tam olarak rivayet eder. Üçüncü Kısım: Râvinin elinde iki farklı isnadla iki ayrı hadis bulunur. Her iki hadisi bu isnadlardan biriyle rivayet eder ya da bir hadisi kendi isnadıyla rivayet ederken, metnine diğer hadis metninden ilaveler yapılan isnadda müdrec çeşitidir.[1166] Bu üç maddeyi İbnü's-Salâh zikretmektedir. Dördüncü Kısım: Râvinin hocasından bir tarafını işiterek, sonra bir vasıta ile aynı hocasından tamamını almasıdır. Başka bir râvinin de aradaki vasıtayı hazfederek hadisin tamamını diğer râviden nakletmesi de müdrecü'l-isnadın bir çeşidi olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda bu kısım hem müdrec hem tedlîs ortak olarak telakki edilmektedir. Beşinci Kısım: Muhaddisin hadisi zikrederken, metnini zikretmeyip sadece isnadını zikretmesidir. Bilmeyen kişi, isnaddan sonraki konuşmaları metin zannetmesi şeklinde olan isnad müdrecidir. Hatîb el-Bağdâdî, **el-Faslu li'l-Vasli'l-Mudrec fi'n-Nakl**, s. 22-31; İbn Hacer, **en-Nuket**, s. 834.

[1167] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Faslu li'l-Vasli'l-Mudrec fi'n-Nakl**, s. 22-31.

[1168] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c. 1, s. 453.

edilmektedir. Hâkim de müdrec bölümünde "الزيادة من الثقة مقبولة"/Sika râvinin ziyadesi makbuldür"[1169] kuralı ile bu düşüncenin bir neticesi olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Zührî ve başka âlimler de aynı yola başvurmuşlardır.[1170] Tartışmalı bir konu olmakla birlikte râvilerin lafızları korumada hassasiyet göstermeleri ve yapılan ziyadenin kimin tarafından yapıldığını açıklamaları önem arzetmektedir. Her ziyadenin de kabul edilemeyecği bir gerçektir. Ziyade ancak sika birrâvi tarafından hadisin anlam bütünlüğünü bozmadan yapılan izahlarla kabul edilebilmelidir. Yoksa hiçbir kurala dayanmadan yapılan ziyadelerin kabul edilmemesi gerekir.

2.5.5.2.4. Musahhaf ve Muharref

Tashif, sözlükte "kelimeyi yanlış yazmak ve okumak, benzer harfleri hatalı okuyup rivayet etmek" mânasında kullanılır. "Tashif" mastarından sıfat olan musahhaf ıstılahta ise, hadisin ya metnindeki bir kelimenin ya da isnadındaki bir râvi isminin telaffuzunda meydana gelen hatadır. Bu hata ya kelime ya da ismin şekil ve hat yönünden değişmeden yalnız bazı harflerdeki noktaların değişmesiyleyahut da kelime veya ismin yazılışlarının şekil değiştirmesiyle hadislerde meydana gelen hatalara musahhaf denir.[1171]Bu hata şifahi ve semâ ile nakilden dolayı değil de sahifelerden meydana geldiği için bu adı almıştır. Muhaddisler ilk asırdan itibaren İbn Hacer'e kadar musahhaf ile muharref arasında herhangi bir ayırım yapmamışlardır. Bu iki lafız arasındaki benzerliğe bakarak Ebû Ahmed el-Askerî telif ettiği kitabına *et-Tashif ve't-Tahrif ve Şerhu ma Yakau fih* adını vermiştir.[1172] Nitekim Hâkim,[1173]İbnü's-Salâh, Nevevî, Zeynuddin el-Irâkî ve Suyûtî gibi muhaddisler muharrefi musahhaf başlığı altında ele alarak işlemişlerdir. Ancak musahhaf daha yaygın bir şekilde kullanılmıştır. İbn Hacer ise musahhafı yazılışları birbirine benzeyen harflerde nokta değişikliği olan, muharref ise kelimelerdeki hareke, harf veya hat değişikliği yapılarak nakledilen hadisler diye tarif etmiştir.[1174]

[1169] Hâkim, **Ma'rife**, s. 40.
[1170] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c. 1, s. 460.
[1171] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c. 2, s. 173-175.
[1172] Suphi Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, s. 217.
[1173] Hâkim, muharrefi musahhaf başlığı altında ele almıştır. Muhammed b. Abdulkuddus el-Mukrî'nin bazı hocalarından naklettiğine göre, Bağdat'ta bulunan bir hoca hadis rivayeti için şöyle bir isnad zikretmektedir. عن شقبان الثوري عن جلد الجدا عن الجسر Burada yapılan tahrifatla aslında hocanın kastettiği; عن سفيان الثوري عن خالد الحذاء عن الحسن şeklinde gelen seneddir.Hâkim, **Ma'rife**, s. 223.
[1174] İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 186-187.

Tahrif daha ziyade şekilleri birbirine yakın olup benzeyen ve okunuşları birbirine yakın olan isim ve kelimelerde meydana gelmektedir. [1175]

Muhaddisler, hadisleri semâ ve kırâat yoluyla değil de elde ettikleri sahifelerden rivayet edenleri sahafî olarak nitelendirmişler ve rivayetlerinin makbul olmadığını beyan etmişlerdir.[1176] Eyyüb es-Sahtiyânî, Şu'be b. Haccâc'a "Hilas b. Amr el-Hecerî'den rivayette bulunma, çünkü o sahafîdir." deyip ona nasihatta bulunmuştur. Sevr b. Yezîd'in de " Sahafî bir kimse fetva veremez" dediği, Sultan b. Abdülazîz de "Sahafîden hadis almayınız" diye râvilere uyarıda bulunduğu nakledilmiştir.[1177]

Sahafî ile vicâde yoluyla rivayet etme birbirine yakın gibi görünse de aralarında fark vardır. Vicâde yoluyla rivayette bulunan bir kimse hadislerinin sadece bir kısmını sahifeden nakleder ve bu şekilde rivayetle hatası ya hiç olmaz ya da azdır. Sahafî ise rivayetlerinin büyük bir kısmını sahifeden alıprivayette bulunduğu ve bunu âdet haline getirdiği için rivayette bulunurken kendisinden pek çok hata meydana gelir. Bundan dolayı vicâde yoluyla nakledilen hadislerde bir sakınca görülmezken sahafînin rivayeti bir afet olarak kabul edilerek sahafî tabiri de cerh lafızlarından biri olarak kabul edilmiştir.[1178] Musahhaf ve muharref hadisler zayıf kabul edilip râvinin çok sayıda tashih yapması da onun zabt bakımından zayıf kabul edilmesine neden olmuştur.

Musahhaf daha çok metinlerde, bazen de isnadlarda bulunan râvi isimlerinde meydana gelir.[1179] Hâkim, musahhafi, "Metinde tashifat" ve "Senedde tashifat" olmak üzere iki kısımda ele almıştır.

Birinci Kısım: Metinde tashifat, hadis metnindeki kelimelerin farklı şekilde telaffuz edilmesi şeklinde görülmesidir. Tashif metinlerde meydana geldiği zaman, genellikle mânaların bozulmasına neden olmuştur. Özellikle bunu yapanların hadis

---

[1175] Bkz. İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 268-270; Koçyiğit, **Hadis Usûlu**, s. 143; Yücel, **Hadis Usûlu**, s. 190.
[1176] Hasan b. Abdullah el-Askerî, **Tashifatu'l-Muhaddisin**, c. 1, s. 7.
[1177] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Fakih ve'l-Mufekkih** (thk, Ebû Abdurrahman Adil b. Yusuf el-Garazî), Dar İbnü'l-Cevzî, 1996, Riyad, c. 2, s. 97; Ebû Abdurrahman b. Ebî Hâtim, **Kitabu'l--Cerh ve't-Ta'dil**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1956, c. 2, s. 31.
[1178] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dil**, c. 2, s. 31; Efendioğlu, "Musahhaf", **DİA**, c. 31, s. 230.
[1179] İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 187.

bilgisi açısından yetersiz ve ehliyetsiz, hâfıza bakımından da zayıf oldukları düşünüldüğünde hadisin mâna bakımından ne derece değişeceğini tahmin etmek zor olmaz. Konuyla ilgili bazı örnekleri şöyle sıralayabiliriz: Şuayb b. Ebî Hamza →Ebî'z-Zinâd → A'rec→ Ebû Hüreyre'den gelen rivayetinde "Allah'ın doksan dokuz ismi vardır" bunlar arasında "el-Hafîz el-Mukît" isminin de olduğunu zikretmiştir. Hâkim, Ebû el-Buşencî'nin zikrettiği rivayette ise aynı rivayet olmasına rağmen "el-Hafizu'l-Mugîs" şeklinde gelmiştir. "el-Mukît" şeklinde olan rivayette ise tashifat yapıldığını nakletmiştir.[1180]

Bir diğer örnekte de Hâkim şunu ifade etmiştir: Hâmid b. Muhammed b. Ali el-Müzekkir tarikiyle gelen rivayette "زر غبا تزداد حبا / Zur ğıbben tezdâd hubben-Arasıra ziyaret etki daha çok sevilirsin" hadisini doğrudan kitaptan alırken yanlış okumadan dolayı tashif etmiştir. Aslında hadisin anlamı "زرعنا تردد حناء / Zer unâ teredded hınnâe-Ziraatımız ürünlerimiz kına otu gibi oldu"şeklinde değiştirilmiştir. Râvi bununla yetinmeyerek bu tashifini savunmak gayesiyle şu hikâyeyi de uydurmuştur: "Bir kavim ekinlerinin öşürünü vermiyor ondan tasaddukta da bulunmuyorlardı. Bunun sonucunda ektiklerinin hepsi kına otu oldu."[1181] İşte buna benzer durumlar karşısında hadisleri tashif ve tahrifattan korumak gayesiyle örnekler üzerinde çalışma yapılmıştır.

Başka bir örnek de Buhârî ve Müslim tarafından rivayet edilen "aneze/namazda sütre olarak kullanılan baston" hadisinin Muhammed b. Müsennâ el-Anezî bakış açısıyla kazandığı mânadır. *Kütüb-i Sitte* imamlarının şeyhlerinden olan bu kişi, Hz. Peygamber'in "aneze" denilen bir bastonu sütre olarak önüne dikip ona karşı namaz kıldığını bildiren bu hadisi işittiğinde, "Biz, şerefli bir kavimiz; biz Aneze'deniz. Hz. Peygamber bize doğru namaz kıldı" demiştir.[1182] Burada aslında Hz. Peygamber'in anezeye doğru namaz kıldığını kastetmektedir. O, Hz. Peygamber'in kendi kabilesine doğru namaz kıldığını zannetmiştir. Burada aneze ile kastedilen ise Hz. Peygamber'in önüne dikilen bastondur. Bundan daha tuhafı ise Hâkim'in bir bedevîden naklettiği şu hususdur: O, Hz. Peygamber'in bir keçiye doğru namaz kıldığını iddia etmiştir. Çünkü o bir önceki aneze kelimesini "anze/ keçi"

[1180] Hâkim. **Ma'rife**, s. 218.
[1181] Hâkim, **Ma'rife**, s. 217.
[1182] Hâkim, **Ma'rife**, s. 219.

şeklinde tashif etmiş[1183], sonra bu hatası üzerine hadisi mâna ile rivayet etmiş ve her iki yönden hata yapmıştır.

İkinci Kısım: Tashifat bazen de isnadda meydana gelir. İlk dönemlerde yazılı metinlerin harekesiz ve noktasız olduğu düşünülürse ne derece hataların meydana geldiğini anlamak güç değildir. Bunun sebebi de şifahi olarak gelen rivayetlerde isnad zikredilirken telaffuz edilen bir ismin veya bir lakabın harfleri, şekil ve nokta bakımından farklı olsa da aynı vezin ve kalıpta olan başka bir isim ve lakaplakarıştırılabilir. Ehvazlılar bir isnad içinde bulunan Bukeyr b. Âmir el-Becelî ismini tashif ederek, "Bukeyr" yerine "Ukeyl" diye telaffuz etmiştir. Bu, râvinin"Bukeyr"i "Ukeyl" diye işitip yanlış anlaması neticesinde meydana gelen bir hatadır.[1184] Yine Hâkim, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Musa el-Mukriî → Ebû Bekir Muhammed b. İshâk → el-Müzeni Şâfiî, Mâlik'in tashifleri hakkında, şöyle dediğini işittim diyerek örnekler vermiştir. Mâlik, "عمر بن عثمان""Ömer b. Osman"ı" عمرو بن عثمان""Amr b. Osman" diye tashif etmiştir. "جابر بن عتيك""Câbir b. Atîk" ismini " جبر بن عتيك""Cebr b. Atîk" şeklinde "عبد الملك بن قريب""Abdülmelik b. Kureyb"ide " عبد العزيز بن قرير""Abdülaziz b. Kureyr" şeklinde tashif ederek okumuştur. Hâkim, bu tashifat hakkında "ilk iki ismin tashif edildiği bir gerçektir; ancak üçüncü isim hakkında ise Şâfiî'nin Abdülaziz hakkındaki sözleri vehimden ibarettir" der. Şüphesiz "عبد الملك بن قريب""Abdülaziz b. Kureyb" ismi değil de "عبد العزيز بن قرير" Abdülaziz b. Kureyr"dir. Zira Mâlik Asmaî'den yani Abdülmelik b. Kureyb'den rivayette bulunmamıştır, ama Abdülaziz b. Kurayr'dan rivayettebulunmuştur.[1185]

Özetle tashif ve tahrif daha çok hadislerin yazılı malzemeden nakledildiği durumlarda, bazen de sözlü nakillerde görülebilen bir durumdur. Bu durum genelde yazıda nokta ve harekenin fazla yaygın olmadığı dönemlerde, dikkatsizlik, bilgisizlik ve okuma yazmayı iyi bilmemek gibi nedenlerden dolayı ortaya çıkmış olmalıdır.[1186] Dolayısıyla metinlerde meydana gelen tashifatlar, anlam bozukluğuna neden olmaktadır. Özellikle bu durum ehliyetsiz ve hâfıza bakımından zayıf olanların elinde gerçekleşirse daha ciddi sorunlar meydana getirmektedir. Yukarıda tashifatla

[1183] Hâkim, **Ma'rife**, s. 219.
[1184] Hâkim, **Ma'rife**, s. 221-222.
[1185] Hâkim, **Ma'rife**, s. 221; Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 214-215.
[1186] Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 214.

ilgili zikredilen örnekler hadis râvilerinin isimlerinin bilinmesi için Hâkim tarafından teşvik amaçlı zikredilmiş ve hem metinde hem de isnadda gelebilecek hataların önüne geçmek için üzerinde titizlikle durulmuştur. Çünkü bir râvinin çok sayıda tashif yapması da onun zabt bakımından zayıf olduğunu gerektirir. Hâkim'in de râvinin zabtının önemine dikkat çekmek amacıyla çok miktarda örnekler verdiği kanaatindeyiz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÂKİM'İN BAZI HADİS MESELELERİNE DAİR YAKLAŞIMI

Hâkim'in, hadis konuları içerisinde mütalaa edilen cerh ve ta'dîl konularına dair yorumları mevcuttur. Bu bölümde, râvide aranan şartlar, eserlerinde cerh ve ta'dîlde bulunduğu râviler, fıkhu'l-hadîs, nâsih-mensûh, garîbu'l-hadîs ve ihtilafu'l-hadîs gibi konular hakkında Hâkim'in bakış açısını ele alıp değerlendireceğiz.

3.1. CERH VE TA'DÎL

Cerh, Arapça bir kelime olarak جرح (c-r-h) fiilinin mastarı olup, sözlükte maddi ve manevi olarak "yaralamak"demekir. Hadis ıstılahında ise hâfızası kuvvetli ve dikkatli olan bir âlimin fısk ve yalancılık gibi kendisinde bulunan ya da güvenilir râvilerin rivayetine muhalefet ederek rivayetinde meydana gelen bir kusurdan dolayı hem kendisinin hem de rivayetinin reddedilmesidir. Ta'dîl ise "ılımlılık, dürüstlük"mânasına gelen adl veya adâlet kelimesinden türemiş bir mastar olup "düzeltmek, doğru hüküm vermek, tezkiye etmek" demektir. Hadis terimi olarak da "râviyi rivayetinin kabulünü gerektirecek sıfatlarla isimlendirmektir.[1187]İlim ehli, bir râvinin rivayetinin kabul edilebilmesi için onda adâlet ve zabt olmak üzere iki önemli temel vasfın bulunması hususunda ittifak etmiştir.

Cerh ve ta'dîl ilminin, belli başlı ve müstakil bir ilim dalı haline gelişi, insandan kaynaklanan zaafiyetler ve hadis uydurmacılığı gibi sebeplere dayanır. İnsanların zaaflarından dolayı meydana gelen unutma ve yanılma, zaman zaman hadis rivayet eden kişilerde de görülmeye başlanmıştır. Diğer taraftan Hz. Osman'ın şehadetiyle başlayıp Hz. Ali ve Muâviye arasında devam eden "fitne" olarak adlandırılır ve hadis uydurmacılığını başlatan olaylar olarak bilinir. Bu sebeplerden hareketle râvilerin sıkı bir denetime tâbi tutulmaları gerekli hale gelmiştir. İbn Sîrîn, cerh ve ta'dîl hususunda önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. O, râvinin sünnet ehlinden olup olmadığı ölçü alınarak hareket edildiği ve "Önceleri isnad aranmaz, ancak fitne ortaya çıktıktan sonra râvilerin kimlikleri sorulmaya başlandı. Böylece

[1187] İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, c. 3, s. 246; Emin Aşıkkutlu, "Cerh ve Ta'dil", **DİA**, c. 7, s, 394; Aşıkkutlu, **Hadiste Rical Tenkidi**, s. 18; Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s. 170-171.

sünnet ehli olanların hadisleri alınır, bidat ehlinin hadisleri alınmaz terkedilirdi[1188]şeklinde ifade etmiştir.

İbn Ebî Hâtim, Hz. Peygamber'den her dönemde bu ilmi koruyan güvenilir âlimlerin bulunacağına dair hadisler nakletmiştir. Tâbiîn ve daha sonraki dönemlerde bu görevi üstlenen âlimler önceki nesiller gibi titizlikle hareket etmişlerdir. İbn Ebî Hâtim, uzman bir doktorun hastasının hastalığını teşhis ettiği gibi hadis âlimlerinin de doğruyu yalandan ayırt etme kabiliyetine sahip olduklarını zikretmiştir.[1189]

Sahabeden müteahhirîn âlimlere varıncaya kadar ulûmu'l-hadis ile meşgul olan birçok kişi bu alanda tenkidler yapmıştır. İbn Abbas, Enes b. Mâlik, A'meş ve Şu'be bunların başında gelmektedir. Bu ilmi, ilk nesil olan sahabeden titizlikle devralanların arasında Saîd b. Müseyyeb, Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. 93/711), Urve b. Zübeyr (ö. 94/712), Süleyman b. Yesâr (ö.94/712), Hârice b. Zeyd b. Sâbit (ö. 100/718), Sâlim b. Abdillah b. Ömer (ö. 106/724) bulunmaktadır. Bu neslin öğrencileri olarak kabul edilen Zührî, Sa'd b. İbrâhim (ö. 125/742), Yahya b. Said el-Ensârî (ö. 143/760) ve Hişâm b. Urve (ö. 145/762) bunlar arasında sayılabilir. Bu zikrettiklerimizin dışında Said b. Cübeyr (ö. 94/712), İbrahim en-Nehâî (ö.95/713), Tâvus (ö. 101/719), Şa'bî, Hasanu'l-Basrî (ö.110/728), İbn Sîrîn (ö. 110/728) ve Eyüb es-Sahtiyânî (ö. 131/748) gibi tâbiîn hadisçilerindericâl tenkidçiliği ile uğraştığı ileri sürülmektedir.[1190]

Hadis uydurmacılığının yaygınlık kazanmaya başlandığı tâbiûn devri ricâl tenkidçiliğinin en belirgin ve önemli özelliği Hz. Peygamber'in hadislerinin siyasî ve itikadî amaçla kullanmaya başlanmasıdır. Bu dönemde sistematik bir şekilde ricâl tenkidçiliği ile ilgili müstakil bir çalışma yerine râvilerin adâlet ve zabt özelliklerini tespit etme çalışmaları yapılmıştır. Ancak hicrî ikinci asrın ortalarından sonra tâbiûn devrinin sona ermesiyle etbâut'-tâbiîndevrinin başlamasıyla aynı zamanda ricâl tenkidçiliği yanında tedvin hareketinin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Bu asırda birçok hadis tenkidçileri yetişmiştir. Bu nesilde ilmî yolculuklar (er-rıhle) büyük

[1188] Müslim, Mukaddime, 13-15.
[1189] İbn Ebî Hâtim, **Cerh ve't-Ta'dil**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1962, Beyrut, c. 2, s. 17-23.
[1190] Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 353; Aşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 37.

oranda artmıştır. Özellikle yanılma ve hataların yanında itikadî, fikrî, felsefî ve bidatların yaygınlaşmasıyla bu yolculuklar daha da önem kazanmıştır.[1191]

Daha sonra bu ilim Yahya b. Maîn (ö. 233/847) ve Ahmed b. Hanbel ile Buhârî'nin temsil ettiği iki tabaka bu alandaki çalışmanın zirveye taşındığı zaman dilimi olarak telakki edilmiştir. Bu dönemde târih, tabakât, ma'rifetü'l-ricâl, ilel gibi müstakil cerh ve ta'dîl eserleri telif edilmiştir.[1192] Yahya b. Maîn (ö. 233/847), Ali b. el-Medînî(ö. 234/848), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) ve İshâk b. Râhûye (ö. 238/852) gibi âlimler bu devrin önemli münekkidlerindendir. Bu tabakadan sonraki tabakada olanlar Dârimî, Buhârî, Zühlî, İclî ve Müslim b. Haccâc gibi birçok münekkid âlim yetişmiştir.[1193]

Cerh ve ta'dîl ilminde orijinal çalışmalar hicrî dördüncü asrın sonlarına doğru büyük oranda tamamlanmış, daha sonraki dönemlerde bu eserler üzerinde cem ve ihtisar çalışmaları devam etmiş,hicrî beşinci asırda cerh ve ta'dîl alanında taklidhâkim olmaya başlamıştır. Bu asırda Halef b. Muhammed el-Vâsitî (ö. 401/1010) ve Ebû Mesude ed-Dımaşkî (ö. 401/1010) gibi birçok münekkid âlim yetişmiştir. Daha sonraki asırlarda da birçok münekkid âlimin yetiştiği görülür.[1194]

[1191] Evzâî (ö. 158), Şu'be b. Haccâc (ö. 160), Süfyân es-Sevrî (ö. 161), Hammâd b. Seleme (ö. 167), Leys b. Sa'd (ö. 175), Hammâd b. Zeyd (ö. 179), Mâlik b. Enes (ö. 179), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198) ricâl tenkidçiliği ile uğraşan şahıslardır. Bununla beraber Abdullah b. Mübârek (ö. 181), Vekîl b. el-Cerrâh (ö. 198), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198), Yahya b. Said el-Kattân (ö. 198) da devrin tanınmış âlimlerinden sayılmaktadır. Ayrıca hicrî üçüncü asrın ilk çeyreğine yetişen Ebû Dâvûd et-Teyâlisî (ö. 242), Şâfiî (ö. 204), Yezîd b. Hârun (ö. 206), Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 212), Humeydî (ö. 219), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224) gibi cerh ve ta'dîl âlimleri de bu devirde yetişen ünlü simalardır. Sehâvî, **Fethu'l-Muğis**, c. 3, s. 351-352; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 353; Aşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 37-39.

[1192] Suphi Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, s. 88.

[1193] Ebû Zur'a er-Râzî (ö. 264), Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275), Tirmizî (ö. 279), Ebû Ca'fer el-Ukaylî (ö. 322), İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327), İbn Hibbân (ö. 354), Ahmed b. Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 378) ve Dârekutnî gibi kişiler de münekkid âlimler olarak gösterilmektedir. Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 354-355; Aşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 41.

[1194] Hasan b. Muhammed el-Hallâl el-Bağdâdî (ö. 439), Ebû Bekir el-Burkânî (ö. 425), Ebü'l-Fazl Ali b. el-Hüseyin el-Felekî (ö. 427), Ebû Abdillah es-Sûrî (ö. 441), Ebû Sa'd İsmail es-Semmân (ö. 445), Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillah el-Halîlî (ö. 446), Ebû Bekir el-Beyhakî (ö. 458), İbn Abdilber (ö. 463), İbn Hazm el-Endelisî (ö. 456), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463) gibi münekkidler yetişmiştir. Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 356-357. Muhammed b. Nâsır es-Selâmî (ö. 550), İbn Asâkir (ö. 571), Abdurrahman el-İşbîlî (ö. 581), Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzî (ö. 597) yedinci asırda Abdu'l-Vahid el-Makdis ed-Dımeşkî (ö. 600), Ali b. el-Mufaddal el-Makdisî (ö. 611), Ebû't-Tâhir İsmail el-Enmâtî (ö. 619), Ebü'l-Hasan Ali b. el-Kettân (ö. 628), İbn Nukta (ö. 629), Vâsitî (ö. 637), İbnü's-Salâh (ö. 643), İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî (ö. 643), Münzirî (ö. 656), Nâblusî (ö. 683) gibi ünlü münekkidler yetişmiştir.[1194] Ayrıca bunlarla beraber İbn Dakîkul'îd (ö. 702), Dimyâtî (ö. 702), İbn Teymiyye (ö. 728), Mizzî (ö. 742), Zehebî (ö. 748), Fazlullah el-

İbn Ebî Hâtim, Süfyân es-Sevrî, Şu'be, Mâlik b. Enes ve İsmail b. Uleyye'den nakiller yaparak râvilerin zayıf olanlarını zikretmenin gıybet ve bu gibi şahısların hadis rivayet etmeye ehliyetlerinin olmadığını ifade eder. Râviler hakkında hadis tetkiki açısından yapılan değerlendirmeler hadisin sıhhati bakımından önem arzetmiştir. Buna paralel olarak da isnadın sıhhati hadisin sıhhatini ortaya çıkarmıştır. İbn Sîrîn'in de ifade ettiği gibi fitneden sonra isnad sorulmaya başlandı. İsnadın âlî ve nâzil oluşundan ziyade sıhhat ve sakîmine önem verilmiştir.[1195]Her ne kadar gıybet caiz olmasa da ilim ehli tarafından, râvilerin cerh ve ta'dîllerinin yapılması Müslümanlar üzerine farz olduğu beyan edilmiştir. Müslim bu konu hakkında kendisine yöneltilen bir soru üzerine böyle bir çalışmanın zaruri olduğunu ifade etmiştir. Çünkü böyle haberler dinle ilgilidir. Dinî konularla ilgili olan rivayetlerin ya birşeyi helal veya haram kılmak ya da nehyetmektir. Müslim bunları tergib ve terhibe ait olan hadisler ve zayıf râvilerin bu konularda nakletmiş oldukları birçok hatalı hatta yalan haberlerle, Müslümanlar'ı yanlış yollara ilettiklerini açık bir şekilde vurgulamıştır. Nevevî de râvilerin cerhedilmesinin dinin korunması açısından önem arzettiğini söylemiştir. Âlimler arasında cerhin ittifakla caiz olduğunu ve hatta farz olduğunu söyleyenler de vardır. Aynı zamanda cerh, gıybet olarak algılanmamış onun dinî bir vecibe ve bütün Müslümanlar için bir nasihat olduğu ifade edilmiştir.[1196]

Hadis rivayetinde bulunan bir râvinin, dininde sika, hadis rivayetinde sıdk ile bilinmesi gerekir. Bu kişi rivayet ettikleri hakkında yeterince bilgi sahibi olur ve hadisin mânasını bozacak olan lafızları bilir, ya da hadisi işittiği şekliyle hiç değiştirmeden rivayet eder, mâna üzere rivayet etmez. Çünkü bir râvinin mâna üzere rivayette bulunmasıyla rivayette anlam bozukluğuna sebep olacağından helal bir durumun haram olma ihtimali ortaya çıkabilir. Aynı zamanda kişi hıfzından veya kitabından rivayet ederse hâfız olmalıdır. Bununla beraber bir hadisin rivayetinde diğer hâfızlarla birleşirse, rivayet ettiği hadis diğerlerin rivayet ettiği hadise uygun olursa; karşılaştığı kişilerden işitmediği şeyler güvenilir ve sika olan, Hz.

Umerî (ö. 749), Alâuddin Moğultay b. Kılıç (ö. 762), sekizinci asırda da Irâkî (ö. 806), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852), Bedruddin el-Aynî (ö. 855), Sahâvî (ö. 902), dokuzuncu asırda ise Suyûtî (ö. 911) gibi önde gelen âlimler münekkidlerden sayılmaktadır. Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 354-355.

[1195] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dil**, c. 2, s. 23-27.

[1196] Müslim, Mukaddime, s. 116-123.

Peygamber'den rivayet etttikleri hadislere muhalif hadis rivayet etmez. Bu nedenlerden dolayı hadis Hz. Peygamber'e kadar mevsul olursa bu râvinin rivayetinin alınmasında bir şüphe olmaz.[1197]Şâfiî'nin zikrettiği bu şartları İbnü's-Salâh, Nevevî, meşhur hadis ve fıkıh âlimleri tarafından formüle edilmiş, bir râvinin rivayetinin kabul edilebilmesi için 'adâlet ve zabt'ın şart olduğu ileri sürülmüştür.[1198]

Hâkim ise cerh ve ta'dîl ile ilgili şunları zikretmiştir: "Cerh edilmiş râvilerden nice sağlam senedle gelen rivayetler vardır. Ancak bu rivayetler sahih eserlerde nakledilmemiştir. Örnek olarak, Ebû Hâtim er-Râzî → Nasr b. Ali → Babası → İbn Avn → Muhammed b. → İbn Ömer isnadıyla nakledildiğine Hz. Peygamber'den şöyle buyurmuştur: "Gece ve gündüznamazı ikişer ikişerdir. Vitir ise gecenin sonunda bir rekâttır." Bu rivayetin isnadında sadece sikarâviler bulunmaktadır. Ancak bu rivayette zikredilen "النهار""en-Nehâr" kelimesi bir vehimdir. Bu konu ile ilgili epeyce söz söylenebilir.[1199]

Başka bir örnekte yine Hâkim şunları zikretmektedir: Muhammed b. Hayyân → Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî → Mâlik b. Enes → İbn Şihâb → Urve isnadıyla Hz. Âişe'nin şöyle dediğini nakletmektedir: "Hz. Peygamber hiçbir yemeği hor görmemiştir; bir şeyi arzularsa yer, istemezse bırakırdı." Hâkim, bu hadisi naklettikten sonra şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: "Her ne kadar bu isnadın râvileri imamlar ve sikarâvilerden oluşsa da bu rivayet Mâlik'ten gelen bu şekliyle bâtıldır. Aslında mezkûr isnadla gelen rivayet şudur: "Hz. Peygamber eliyle hiçbir kadına kesinlikle vurmamış, nefsi için de intikam almamıştır. Ancak Allah'ın haramlarından bir şey çiğnenmiş ise bu takdirde Allah için intikam alırdı." Hâkim, bu rivayette hatanın kimden kaynaklandığını araştırmasına rağmen bulamadığını ancak bu hatanın, makbul ve doğru sözlü bir râvi olmasına rağmen büyük ihtimalle İbn Hayyân el-Basrî'den kaynaklanmış olabileceğini ifade etmektedir.[1200]

Hâkim bir diğer örnekte de Hasan b. İsa → İbn Mübârek → Ubeydullah b. Ömer → Nâfi' → Kâsım isnadıyla Hz. Âişe'nin şöyle dediğini nakletmiştir: Hz.

[1197] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 23-24; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 133.
[1198] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs** (şrh. Irâkî et-Takyîd) s. 23; Suyûtî, **Tedribu'r-Râvi**, c.1, s. 197; Koçyiğit, **Hadis Usûlu**, s. 177.
[1199] Hâkim, **Ma'rife**, s. 58.
[1200] Hâkim, **Ma'rife**, s. 59.

Peygamber yağmuru gördüğü zaman; 'Allahım, faydalı bol yağmur olsun' derdi." Hâkim, bu rivayet ile ilgili de şunları söylemektedir: "Bu rivayet de aynı şekilde sikarâvilerden gelmiştir. Ancak gerçekte ma'lûl/illetli bir hadistir. Bu üç hadisde üçyüz, üç bin veya daha fazla hadise kıyas vardır."[1201]

Rivayetlerden sahih olanlar, sadece rivayetin kendisiyle değil, fehm, hâfıza gücü ve çok işitme ile tespit edilebilir. Hadislerdeki gizli illetlerin ortaya çıkarılması için ilmin bu çeşitine "ilelu'l-hadis ilmi" denir. Bu da fehm ve bilgi sahibi olan şahıslarla müzakereyle anlaşılabilecek bir durumdur. Bu hadislerin benzerleri sahih isnadlarla Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinde nakledilmemişse hadisçinin bu rivayetin illetini tetkik etmesi ve ma'rifet ehli ile illetin ortaya çıkması için müzakere etmesi gerekir.[1202] Bu ilmî anlayış ve çalışma, hadislerin ve rivayetlerin incelenmesinde muhaddislerin takip ettiği titiz yöntemlerindendir.

3.1.1.Cerh ve İllet İlişkisi

İllet, sözlük olarak "hastalık, kusur" anlamında kullanılmıştır. Bu kelimenin mânası ile ilgili tanımlamaları ilgili bölümde zikretmiştik. Ancak bu başlık altında cerh ile illet ilişkisine dair Hâkim'in bakış açısını ele almaya çalışacağız.

Hâkim, *Ma'rife*'de "Yirmi Sekizinci Bölüm"de ilelü'l-hadis ilmiyle ilgili şu açıklamaları yapmıştır: "Sahih, sakîm, cerh ve ta'dîlin dışında müstakil bir ilimdir."[1203] Hâkim bu kısa girişten sonra söz konusu kavramı daha da detaylı bir şekilde izah etmeye çalışmış ve şu bilgileri vermiştir: "Hadis muhtelif yönlerden ta'lîl edilmekle birlikte bunun cerhle hiçbir ilgisi yoktur. Zira cerh, hadisin metninde ya da isnadında herkes tarafından kolayca görülebilecek bir kusur nedeniyle onun zayıflığını ortaya çıkarmaktır. Hadislerde bulunan illetler genellikle sika râvilerin rivayetlerinde bulunmakta ve bu illetin gizli olarak bilinmesinden hadis illetli olmaktadır. Bize göre bu illeti tespit etmenin yolu; hadisleri ezberleme, fehm/anlayış ve bilgiden başka bir şey değildir."[1204]

[1201] Hâkim, **Ma'rife**, s. 59.
[1202] Hâkim, **Ma'rife,** s. 60; Melîbârî, **Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımları**, s. 156.
[1203] Hâkim, **Ma'rife**, s. 112.
[1204] Hâkim, **Ma'rife**, s. 112-113.

Hiç şüphesiz Hâkim'in burada yapmış olduğu tarifin zâhirine bakılacak olursa illetin, zayıf râviler için değil sadece sika râvilerin rivayetinde bulunabileceği anlaşılacaktır. Zira o yapmış olduğu tarifte "Bunun cerhle hiçbir ilgisi yoktur" derken râvinin zayıf olmasının hadisi illetli yapmayacağını kastetmeye çalışmıştır. Hâkim'in bu yaklaşımına karşı Melîbârî bu anlayışın beraberinde bazı problemleri meydana getireceğini ifade etmektedir. Hâkim'in bu ifadesi şu şekilde yorumlanabilir; illetin çoğunlukla güvenilir râvilerin rivayetlerinde fazla bulunması aslında hadisi rivayet eden kişinin hadis aldığı kişiye güven duyması nedeniyledir. İşte bu sebepten dolayı söz konusu güvenilir râvinin rivayeti hadisçiler arasında şöhret bulmaktadır. Hâkim'in "Hadislerdeki illetler genellikle güvenilir râvilerin rivayetlerinde bulunur" sözünün gayesi bu olmalı düşüncesindeyiz. Hiç şüphesiz o, bu ifadesi ile gerçek anlamda güvenilir râvilerin rivayetlerinde illetlerin çok olduğunu kastetmemiştir. Şayetsika olan râvilerin rivayetlerinde çok illet olsaydıbu durumda onlar ebediyyen sika vasfını alamazlar, bilakis zayıf râviler arasında kabul edilirlerdi.[1205]

Bu açıklamalardan hareketle, "Bunun cerhle bir ilgisi yoktur" sözündeki "cerh" kelimesinin mutlak mânada "zayıflık" anlamında algılanması ve "mecruhun hadisi terk edilmiştir" sözündeki mecruh kelimesinin de tüm zayıf grupları içerecek şekilde yorumlanması durumunda bu mâna doğru olacaktır. Ancak bu yorum Hâkim'in ifadesinin bağlamıyla örtüşmez.[1206] Zira sözün siyakında mecruh râvi, sâkıtu'l-hadis olarak kayıtlanmıştır. Bilinen bir gerçektir ki mecruh olan râvilerin tamamı sâkıtu'l-hadis değildir. Zira onların bir kısmının hadisi yazılır, bir kısmının da hadisi terk edilir. Bunun için mecruh râviden kastedilen gaye hadisi itibar için yazılan zayıf râviler değil, hadisi terk edilmiş râvilerdir

Mecruh (cerh edilmiş râviler) olanların tümünün hadisleri sâkıt olmadığına göre Hâkim'in bu sözüyle (burada kastedilen sika, âdil ve zabt sahibi râvilerdir) sika râvilerin hadisleri kastedilmektedir. Bununla birlikte bu metinde sikanın karşıtı olan mecruhun sâkitu'l-hadis diye kayda geçmesi de metrûk râvilerin hadislerini

[1205] Melîbârî, **Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, s. 131.
[1206] Melîbârî, **Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, s. 133.

kapsamaktadır. Dolayısıyla Hâkim'in ifadeleri illetin, hadisi terkedilmeyen zayıf râvilerin hadislerini kullanımıile ne çelişir ne de örtüşür.[1207]

Aynı zamanda Hâkim'in zikrettiği "sika" kelimesi ile hadisleri terkedilmiş mecruh râvilerin karşılığında kullanılmıştır. Onun "İllet genellikle sika râvilerin rivayetlerinde bulunur."ifadesindeki sika kavramına yüklediği mâna fısk ve benzeri açılardan râvinin yaşam alanında hadisini düşürecek/iskat edecek herhangi bir durum bulunmayan adâlet sahibi kişidir. Bundan hareketle ilel ilminin, Hâkim'in bu ifadesiyle metrûk râviler hariç ister zayıf ister sika olsun, makbul râvilere tahsis edildiği görülmektedir.[1208] Hâkim'in ifadesinin mefhumundan anlaşıldığına göre buradaki çokluktan maksat metrûk râviler değildir. Bununla beraber makbul râviler içinde illetin çokluğu ya da azlığına göre zabtı ve adâleti tam olan râviler ile âdil ama zabtı zayıf râviler arasında farklılığın âşikâr olduğu da bir hakikattır. Bir kısım hadis âlimleri râvinin zayıf olmasından dolayı hadis rivayetinde titiz davranmışlardır. Herhangi bir rivayette râvinin hatasını tespit ettiklerinde hadis âlimleri bu rivayeti zayıf olarak değerlendirmişlerdir. Metrûk olan mecruh râvilerin hadisleri yazılmaz ve hiçbir şekilde bu râviden hadis alınmaz.[1209] Bundan dolayı Hâkim'in bu konuya ilişkin ifadesi de ilel kitaplarında var olan gerçeğe uygun düşmektedir.

Bütün bu anlatılanlardan hareketle Hâkim'in illet kavramını bizzat hâfız ve mutkin/titiz olan râvilerin nakilleri ile ilişkilendirdiğini söyleyebiliriz. Çünkü illet çoğunlukla makbul olarak kabul edilen râvilerin rivayetlerinde görülür. İşte Hâkim'in "Hadis birçok cihetten ta'lîl edilebilir, ancak bunun cerhle hiçbir ilgisi yoktur. Zira cerhedilmiş râviler, zaten rivayeti düşmüş râvi anlamına gelmektedir" ifadesi ile kastettiği mâna budur.[1210]Cerh ile ilgili durumlar her ne kadar bazı ilim ehli tarafından illet kapsamı dışında kabul ve illetin cerhle hiçbir ilgisinin olmadığı ifade edilse de ilel kaynaklarının genelinde, yalan, hâfıza zayıflığı, gaflet gibi doğrudan cerhle irtibatlı olarak kullanılan terimlerle hadislerin illetli kabul edildiği görülmektedir.[1211]

[1207] Melîbârî, **Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, s. 133.
[1208] Melîbârî, **Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, s. 134.
[1209] Melîbârî, **Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, s. 134.
[1210] Melîbârî, **Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, s. 134.
[1211] Suyûtî, **Tedribu'r-râvî**, s. 134-138; Düzenli, **Hadislerde Gizli Kusurlar**, s. 134.

3.2. RÂVİDE ARANAN ŞARTLAR

Âlimler, râvinin rivayetinin kabul edilebilmesi için kendisinde adâlet ve zabt gibi iki temel vasfın bulunmasında ittifak etmişlerdir. Hadis, sened ve metin olarak iki önemli unsurdan oluşmaktadır. Sened, hadisi rivayet eden kişilerle ve hadisin hangi yolla geldiğini ifade eden lafızlardır. Hadisçiler râvileri hâfızası bakımından zayıf-kuvvetli ve doğru-yalancı olmaları açısından farklı değerlendirmelerdebulunmuş ve farklı tabirler kullanmışlardır. Bu tabirlerle râvileri derecelere ayırıp belli tertibe tâbi tutmuşlardır. Biz burada râvide aranan bazı şartlar, onun adâlet ve zabtını zedeleyecek bazı hususlar üzerinde durmaya çalışacağız.

3.2.1. Adâlet

Adâlet ile ilgili ilim ehli tarafın farklı tanımlar yapılmıştır. Hadis ve fıkıh ehli farklı ifadelerle tanımlamışlardır. İbrahim en-Nehaî, "kendisindenşüphe edilmeyen kimse" Abdullah b. Mübârek de "namazı cemaatle kılan, içki içmeyen, dininde eksiklik bulunmayan, yalan konuşmayan ve aklî dengesi yerinde olan" şeklinde tanımlamalar yapmışlardır. Adâlet, doğruluk ve dürüstlük anlamında olup, hadis terimi olarak râvinin rivayetteki ehliyetini ifade eden bir terimdir. Adâlet, "râvinin Allah'ın emirlerine uyması, yasaklarından kaçınması, onur kırıcı davranışlardan uzak durmasıdır."[1212] Râvilerin adâleti genellikle tezkiye yoluyla tespit edilir. Ancak hadis ve usul âlimleri, şahadete ve rivayete bakış açılarına göre tezkiye sayılarının bir ya da birden çok olması hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bir râvinin adâlet vasfını haiz olabilmesi için; Müslüman, akıllı, mükellef, takvâ ve mürevvet yani şahsiyet sahibi olması, kişiliğini zedeleyen iş ve davranışlardan uzak durması gerekir. Bu şartları taşıyan hür ve köle, kadın ve erkek her râvi âdil sayılır.[1213]

Hâkim, muhaddisin adâletini, Müslüman olması, bidat ehli ise bidatına çağırmaması, adâletini ortadan kaldıracak masiyetleri açıktan yapmaması ve hadislerini ezbere bilmesi şeklinde tanımlamaktadır. Eğer muhaddis kitap sahibi ise, aslından rivayette bulunması ve okurken en azından kitabından düzgün okuması gerekir. Eğer muhaddis kitabının aslından okuyamayacak durumda ve kitaba yabancı ise, kendisinden hadis alınmaz. Ancak muhaddis, sika râvilere muhalefet etmeden

[1212] Aydınlı, **Hadis Istılahları sözlüğü**, s. 14.
[1213] Aydınlı, "Adalet" **DİA**, c.1, s. 344; Aşıkkutlu, "Cerh ve Ta'dil", **DİA**, c. 7, s. 397.

rivayette bulunursa ezberledikleri alınıp yazılabilir. Şayet ezberinden okuduğu hadislerde mutabaat olmadan münkerleri rivayette bulunursa o zaman yine böyle bir durumda olan birisinin hadisleri alınmaz. Hâkim, ayrıca râvinin adâletini ve dindarlığını, zabtını, titizliğini, rivayet ettiği asılları, sebtini, rivayet ettiği aslî kaynakları bilmekle birlikte yaşının dinlemeye, hadis almaya müsait olması gibi hususların da önemine vurgu yapmıştır.[1214]

Hadis âlimleri âdil olarak bilinen bir râvinin adâleti hakkında ayrıca araştırma yapmanın gerekli olmadığı görüşündedirler. Şu'be b. Haccâc, Süfyan es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Abdullah b. Mübârek, Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812), Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medînî, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim b. Haccâc gibi muhaddisler adâlet ve güvenilirliklerinde meşhurdurlar. Özü sözü bir doğru dürüst olan bu gibi âlimlerin meşhur olmalarından dolayı adâletlerinin ayrıca bir araştırmaya tâbi tutulması gerekli görülmemiştir.[1215]

3.2.2. Zabt

Zabt, iyice ezberlemek, sağlam ve güzel yapmak anlamında olup, bir hadis terimi olarak râvinin, işittiği bir hadisi aradan bir zaman geçmesine rağmen dilediği anda hatırlayıp rivayet edebilecek şekilde ezberleyerek her türlü değişiklikten koruma kabiliyetine sahip olmasıdır.[1216] Başka bir tanıma göre zabt; râvi, hıfzından rivayet ediyorsa naklettiklerini ezberlemiş olması şayet kitabından rivayet ediyorsa kitabını her türlü değişiklikten koruması ve manen rivayette bulunuyorsa lafızların mânaya delâletini iyi bilmesi ve dikkatle hareket etmesi gerekir. Hâkim, zabtı, râvinin işittiği bir rivayeti aradan uzun bir zaman geçmesine rağmen rivayetini her türlü değişiklikten koruyarak istendiği anda hatırlayıp rivayet edecek şekilde hâfızasında tutabilme kabiliyeti olarak tanımlamaktadır. Ebû Arûbe (ö. 222/836) 'Asıl silahtır'"[1217] sözüyle de asıl kaynağın ne kadar önem arzettiğini dile getirmektedir. Burada asıl kaynaktan maksat kişinin yazdığı nüshası ve rivayette bulunduğu asıl kaynaklardır. Kitap sahibi olan kişinin kitabından okuması gerekir. Hâkim'e göre, bir râvi rivayetlerini, kitabının aslından/asıl nüshasından icra edip

[1214] Hâkim, **Ma'rife**, s. 52.
[1215] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifaye**, s. 109-111; Aşıkkutlu, **Hadiste Rical Tenkid**i, s. 91-96.
[1216] Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 105.
[1217] Hâkim, **Ma'rife**, s. 99-100.

etmediğine dikkat etmelidir. Hatalardan ve yanılgılardan korunmanın ve doğrulukla hareket etmenin en isabetli yolu kitaptan takip etmesidir. Rivayette bulunduğu asıl kaynağı eski midir? Yoksa yeni midir? Çünkü bu durumlar göz önünde bulundurulmadan hareket edilirse art niyetli insanların müdahalelerinin başgöstermesi kaçınılmazdır. Hâkim kendi çağında böylesi hareketlerin ortaya çıktığına işaret etmektedir. Hatta bazıları kitapları satın alarak onlardan rivayette bulunmuşlardır. Bazıları da kendi rivayetlerini eski kitaplara tezvirat yoluyla kaydedip rivayet etme yoluna başvurmuşlardır. Bu çeşit tezvirat daha çok mütekaddimûn döneminde değil de müteahhirîn döneminde görülen bir durumdur. Bu işin ehli olmadan böyle bir işitme şekli mazur görülebilir. Çünkü bu cehaletten kaynaklanma sebebi olarak açıklanmıştır. Ancak râvinin, işin ehli olduğu halde böyle bir yola başvurması cerh sebeplerinden sayılıp, tevbesini gerektirecek bir durum olarak kabul edilmiştir. Çünkü böyle bir durumun bilinçli bir şekilde rivayetleri tahrip etmek olarak değerlendirilmiştir. Ebû Usâme, A'meş'ten nakille İbrahim'in hadis sarrafı olduğunu söylemiştir. O da hadis sarrafı olmasına rağmen bazı arkadaşlarından hadisi naklederken naklettiği hadisi ona arz ettiğini belirtmiştir. Ebû Ca'fer el-Bâkır, kişinin hadislerini bilmesinin onun fakih, ince anlayış sahibi ve bilgili olduğunu gösterdiğini söylemiştir.[1218]

Hadis âlimleri, bir hadisin kabul edilebilmesi için râvide öncelikli olarak adâlet şartını aramakla birlikte bununtek başına yeterli olmadığını ileri sürmüşlerdir. Aynı zamanda adâlet vasfının yanında râvinin aldığını rivayetederken ehil olmasını yani zabt vasfını taşımasını gerekli görmüşlerdir. Her ne kadar râviler güvenilir olsa da her rivayet ettikleri kabul edilmemiştir. Nitekim Ebû'z-Zinâd (ö. 131/748), "Medine'de belki hepsi güvenilir olan yüz kişiye rastladım. Fakat bu işin ehli olmadıklarından hiçbirinden hadis alınmazdı"[1219] ve Mâlik de Mescid-i Nebevî'yi işaret ederek, "Şu direklerin dibinde 'Hz. Peygamber şöyle buyurdu' diyenyetmiş kişi ile karşılaştım. Bunların hangisine hazineyi teslim etseniz gözünüz arkada kalmazdı. Fakat işin ehli olmadıkları için hiçbirinden hadis almadım."[1220] ifadeleriyle

[1218] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris, es-Sellûm), s. 140-141; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Cami'** c. 1, s. 662.
[1219] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifaye**, s. 190-194; Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 105.
[1220] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 191.

hadis rivayetinde sadece kişisel güvenilirliğinin yeterli olmadığına vurgu yapmışlardır.

Hâkim, hadis talep edenin bilmesi gereken bir diğer önemli hususun da muhaddisin dininde sağlam ve semâı sıhhatli olan kişiden hadis yazılabilme düşüncesinde olmasını belirtmiştir. Ancak fehm, ma'rife ve hıfzaönem veren çok az kişi bulunur. Çünkü semâı gevşek ve hadisi hafife alan kişinin durumu er ya da geç bu alanda ehil olan âlimler tarafından ortaya çıkartılarak beyan edilebilecek bir durumdur.[1221] Hâkim, bu ilmin ne kadar ileri seviyede bir ilim kitlesine sahip olduğunu belirtmiştir. Ayrıca onun bu ilimde bilerek ya da bilmeyerek hata yapıp hafife alanların tespit edilebileceğine dair öz güvenini belirttiği düşüncesindeyiz.

3.3. RÂVİNİN KUSURLARI (METÂİN-İ AŞERE)

Râvi işlediği bazı kusurlardan dolayı adâlet ve zabt sıfatlarını yitirir. Onun işlemiş olduğu bu kusurlardan dolayı da bir kısmı râvinin adâletini diğer bir kısmı ise râvinin zabtını ortadan kaldırır. Ta'n olarak nitelendirilen râvi eleştirisi, râvinin adâletini ve zabtını ortadan kaldıran kusurlardır. Bu kusurların beşi râvinin adâleti ile ilgili diğer beşiise râvinin zabtıyla ilgilidir. Toplam on kusur "metâin-i aşere" olarak ifade edilmektedir. Hâkim, râvinin hem adâletinden hem de zabtından dolayı meydana gelebilecek kusurları delilleri ile zikretmiştir.

3.3.1. Adâlet Sıfatıyla İlgili Kusurlar

Yalancılık, yalancılıkla itham edilme, fısk, bidat ve cehalet gibi hususlar râvinin adâletini ortadan kaldıran kusurlar olarak belirtilmiştir.

3.3.1.1. Râvinin Yalancılığı (Kizbu'r-râvi)

Yalandan maksat râvinin Hz. Peygamber'in söylemediğini ona kasten nisbet ederek rivayette bulunmasıdır. Râvinin en olumsuz kusuru kizbu'r-râvi diye ifade edilen yalancılıktır. Böyle bir kusuru tespit edilen râvinin rivayeti asla kabul edilmez. Bu konuda Hz. Peygamber'in, "Bana kasten yalan uyduran, cehennemdeki yerine hazırlansın" ve "yalan olduğunu bildiği halde benim adıma hadis rivayet eden kişi

[1221] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris, es-Sellûm), s. 141-142.

yalancının biridir."[1222]gibi uyarıları belirleyici olmuştur. Hadis rivayetinde yalan söylemenin cezası bir daha rivayetinin kabul edilmemesidir. Böyle bir cezanın amacı dine verilecek zararı önlemektir.

Hâkim *el-Medhal* adlı eserinde, cerhi on tabakaya ayırmıştır. Birinci Tabaka: Cerhin ilk basamağı olarak Hz. Peygamber adına yalan yere hadis uyduranları ve uydurma nedenlerini detaylı bir şekilde saymıştır.[1223]Daha sonra hadis uydurma nedenlerini ve kimler tarafından yapıldığını delilleriyle ifade etmiştir. Hadis uyduranlar arasında zındıklar, heva ve heveslerine uyanlar, hisbe için, krallara yakınlaşmak amacı, çıkarları için çarşı pazarlarda durarak hadis uydurmuşlardır. Bunlar uydurdukları hadislere sahih senedleri ekleyerek rivayet etmişlerdir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'e iftira attıkları ve yalan isnad ettikleri için yalancı olarak nitelendirilmiştir.

3.3.1.2. Râvinin Yalancılıkla İtham Edilmesi (İttihamu'r-Râvi bi'l-Kizb)

Rivayetlerinde yalan söylediği tespit edilmemekle birlikte günlük yaşantısında yalan söylemesi de râvinin yalancılıkla itham edilmesine sebep olacağından ittihamu'r-râvi bi'l-kizb diye ifade edilmiştir. İbn Hacer böyle yalancılıkla itham edilen râvinin hadislerini metrûk olarak değerlendirmiştir.[1224] Günlük yaşantısında yalan söyleyen kişinin rivayetinin kabul edilmemesi, Hz. Peygamber'in hadislerini rivayet eden kişinin de yalan ihtimalinin olması sebebiyle rivayetleri reddedilmiştir.

Hâkim → Muhammed b. Ahmed b. Temîm el-Asamm → Ubeyd b. Şerîk → Nuaym b. Hammâd → Abdurrahman b. Mehdî'den nakilde bulunarak şöyle demiştir: "Şu'be'ye, kimlerin hadisleri terkedilir? diye soruldu. O da 'yalancılıkla itham' edilen kişinin hadisleri terkedilir"[1225] demiştir. İbn Receb, yalancılıkla itham edilen zayıf râvilerden rivayet etme hakkında Tirmizî'nin, âlimlerden iki görüş naklettiğini söylemiştir: Bu görüşten biri, Süfyân es-Sevrî bunun caiz olduğunu, Ebû Avâne (ö. 175), İbnü'l-Mübârek ve hadis imamlarının çoğu da caiz olmadığını söylemişlerdir.

[1222] Ahmed, **Müsned**, c. 1, s. 113; c. 4, 250-252-255; Buhâri, İlim, 38; Müslim, Zühd, 72:; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 282.
[1223] Hâkim, **el-Medhal**, s.126, vd.
[1224] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar**, s. 112; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 294.
[1225] Hâkim, **Ma'rife**, s. 62.

Hâkim ise Mâlik, Şâfiî ve Ebû Hanîfe'nin, bazı zayıf râvilerden yaptıkları rivayete istinaden caiz olduğu görüşünü benimsediklerini söylemiştir. Hâkim, kendi asrına kadar, her nesilden ve asırdan hadis imamlarının bu görüşle amel ettiklerini söyler. Ayrıca o, hadisin kaynağını bilmek ve münferid kalan râvinin, âdil olup olmadığını tespit etmek amacıyla her iki görüşe sahip olan imamların cerhe maruz kalmış bir râviden rivayetten hâlî olmadıklarını belirtmiştir.[1226]

3.3.1.3. Râvinin Fıskı (Fısku'r-Râvi)

Fısk demek râvinin söz ve fiillerinde küfür derecesini bulmamak şartıyla fıskı malum olması demektir. Fısk ya itikatta ya da amelde olur. Allah (cc) fâsığın haberinin temkinle karşılanması hususunda Müslümanlar'ı uyarmıştır. "*Ey İman edenler! Eğer bir fâsık size bir haber getirirse, doğruluğunu araştırın*."[1227] Hadis âlimleri konuyla ilgili hadisleri dikkate alarak büyük günahları işleyen ve küçük günahları işlemeye devam eden kişileri fâsık olarak nitelendirmişlerdir. Hâkim, muhaddisin adâletini tanımlarken, "onun Müslüman olması, bidat ehli ise bidatına çağırmaması, adâletini ortadan kaldıracak günahları açıktan işlememesi"[1228] diyerek izah etmiştir. Dolayısıyla Hâkim, fıskın, râvininadâletini zedeleyeceğini ifade etmiştir.

3.3.1.4. Bidat (Bidatu'r-râvi)

Bidat, dinden olmadığı halde sonradan ortaya çıkan dinî inanç ve uygulama mânasına gelmektedir.[1229] Bidat râvinin rivayetine tesir eden kusurlardan biridir. Hadis ilminde ise bidatu'r-râvi şeklinde kullanılmakta, hadis rivayet eden kişinin bidata nisbet edilmesi ve onun bidat ehlinden sayılması olarak kastedilmiştir. Hâkim, bidat ehlinden rivayette bulunmanın hükmü üzerinde durmuştur. O, e*l-İklîl* adlı eserinde 'sahih'in çeşitlerinden beşinci kısmında bidatı zikretmiştir. Sıhhatinde ihtilaf edilen sahih hadis çeşidinden bahsederken, rivayetlerinde sadık olan bidatçıların ve heva ehlinin rivayetinin birçok hadis ehli tarafından kabul edildiğini ifade etmiştir. Ancak Hâkim *Ma'rife*'de ise, muhaddisin adâletini, Müslüman olması,

[1226] Hâkim, **el-Medhal**, s. 149; İbn Receb, **Şerhu İlel**, c.1, s. 83; Aşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, 116.
[1227] Hucurât 49/6; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 297.
[1228] Hâkim, **Ma'rife**, s. 100.
[1229] Yaran, "Bid'at", **DİA**, c. 6, s. 129-131.

bidat ehli ise bidatına çağırmaması, adâletini ortadan kaldıracak masiyetleri açıktan yapmaması şeklinde tanımlamıştır. Mâlik b. Enes'e göre heva ve hevesine davet edenlerin hadisleri kabul edilmez. Aynı şekilde yalancıların da hadisleri alınmaz.[1230] Âlimler, bidat ehlinin rivayetlerihakkında ihtilaf etmişlerdir. Bidatı ile küfre çağıran bir durum sözkonusu ise ilim ehli tarafından reddedilerek tartışmasız olarak kabul edilmemiştir. Genel olarak bidat ehli iki kısımda değerlendirilmiştir. İlk olarak, râvinin zayıflığı bidattan değil de hıfzının zayıf olması, itham edilmesi, aşırı gaflet gibi nedenlerden dolayı ise hadisi tahrîç edilmiştir. İkinci kısım olarak da sadık ve hâfız olması durumunda ise, üç görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan birinci görüş bidat ehlinin rivayetlerini kesin olarak kabulü yönündedir. Diğer görüş ise bidat ehlinin rivayetlerinin kesinlikle reddi yönündedir. Üçüncü görüş de bidata davet edenler ve bidata davet etmeyenler şeklinde ayırt edilmelidir düşüncesine dayanmaktadır.[1231] Nevevî de bidatı yedi kısma ayırarak, bu taksimatın üçünün kabul edilen, üçünün reddedilen ve geri kalan diğer birinin de ihtilaflı olmak üzere toplam yedi kısım olduğunu ifade etmiştir.[1232]

Bidat ehlinden olanların rivayetinin kabul edilmemesinin en büyük dayanaklarından biri İbn Sîrîn'den "dininizi kimden aldığınıza dikkat ediniz" şeklinde nakledilen sözdür. Hatîb el-Bağdâdî bu sözü birçok kanalla *el-Kifaye*'de zikretmiştir. İbn Sîrîn'le beraber birçok âlim bidat ehlinin rivayetlerini reddederken, İbnü's-Salâh buna karşılık uygulamada bunungeçerli olmadığını belirtmiştir. Hadisçilerin kitaplarında bidatçıların rivayetlerinin dolu olduğunu ifade etmiştir.[1233]

3.3.1.5. Cehâlet (Cehâletü'r-Râvi)

Hadis âlimleri, hadisin sahih olabilmesi için isnadda bulunan râvilerin adâlet ve zabt cihetiyle tanınmasını şart koşmuşlardır. Cehâlet, râvinin zatının veya hâlinin bilinmemesidir.[1234]Meçhul; hadisle meşguliyeti olmayan, hadis öğrenim ve öğretimi ile tanınmayan, fazla hadis rivayet etmediği için de hadisçiler arasında bilinmeyen kimsedir. Hadisçiler tarafından tanınmayan kişi, şahsı tanınmayan anlamında

[1230] Hâkim, **el-Medhal**, s. 119-125; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye** (thk. Zekeriya Amirat), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006, Beyrut, s. 112-122.
[1231] Hâkim, **el-Medhal**, s. 119-125.
[1232] Nevevî, **Mukaddimetu Sahih Müslim**, c. 1, s. 139.
[1233] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 149-150; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 115.
[1234] Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 319.

meçhulu'l-ayn terimiyle dile getirilmiştir. Râvinin meçhul kalması âlimler tarafından iki sebebe dayandırılmaktadır. Birinci sebep râvinin isim, künye ve lakap gibi birçok vasıfları olduğu halde, yalnız bir vasıfla zikredilmesi ya da rivayet senedlerinde bilinen ismi dışında başka bir isimle kaydedilmesidir. İkinci sebep ise hadis rivayeti cihetinden 'mukillûn'dan yani az hadis rivayet eden kimse olması sebebiyledir.[1235] Bu bilgilerden hareketle Hâkim, cehâletü'l-râviyi kusur sebepleri arasında saymıştır.

Hâkim, *Müstedrek*'te bilinmeyenler olarak zikrettiği bir gruba mensup kişilerin hadislerinin sıhhatı hususunda tevakkuf etmiştir. İshak b. Berzec hakkında "Eğer İshak b.Berzec bilinmiyor olmasaydı (cehâlet)[1236]hadisinin sahih olduğuna hükmederdim."sözü buna örnektir.[1237]Ayrıca bunlar arasında Şihâb b. Harb "mechulun"[1238], Abdülmelik b. Abdurrahman *"Fi Haza'l-isnad mechulun"*[1239], Abdulvahhab b. Huseyn "mechulun"[1240], Osman eş-Şeybânî ve Hassân b. Atiyye "mechulun"[1241], Ğazal b. Muhammed "mechulun"[1242], Ebü'l-Ebrâd "mechulun"[1243] gibi ifadelerle şahıslar hakkında meçhul olduklarını/bilinmediklerini zikretmiştir.

3.3.2. Zabt Sıfatıyla İlgili Kusurlar

İnsanlar yapısı itibari ile hatalardan berî değildirler. Hadis âlimleri "Hatadan kurtulan olmamıştır"[1244]sözüne istinaden insanın yaratılışı gereği hatadan kurtulamayacağını ifade etmişlerdir. Hadis âlimleri râvinin adâlet ile ilgili kusurlarını dile getirdikleri gibi zabt ile ilgili olan kusurlarını da çok yanılmak, gaflet, vehm, hâfıza bozukluğu, sika râviye muhalefet şeklinde tespitte bulunmuşlardır.

Râvilerin birçoğu adâlet ve zabt sahibi oldukları halde rivayetlerinde bazı hatalar meydana gelmiştir. Ancak bu durum onların bütün rivayetlerinde bu hataların olduğu anlamına gelmez. Ali b. el-Medînî, Süfyân b. Uyeyne gibi meşhur hadis

---

[1235] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-nazar**, s. 277; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 91; Aşıkkutlu, **Hadiste Rical Tenkidi**, s. 125-129; Yücel, **Hadis İlminde Tenkid Terimleri**, s. 61-81.
[1236] Cehâlet: Bir kimsenin şahsının yani kim olduğunun veya cerh-ta'dîl yönünden durumunun ne olduğunun bilinmemesi. Aydınlı, **Hadis Istılahları**, s. 46.
[1237] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 4, s. 230-231.
[1238] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 3, s. 156.
[1239] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 3, s. 60.
[1240] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 4, s. 522.
[1241] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 282.
[1242] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 4, s. 211.
[1243] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 11, s. 487.
[1244] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 174.

âlimlerinin ve râvilerinin zabtları ile ilgili hatalarını *İlelu Hadisi İbn Uyeyne*adlı eserde biraraya getirmiştir.[1245]

3.3.2.1. Çok Yanılma (Kesretü'l-Galat)

Râvinin rivayetlerinde çokçayanılması demektir. Çokça hata yapmak bir râvinin rivayetlerinin kabul edilmesine engel olan önemli bir kusurdur. İbn Hibbân'ın, "Râvinin, hatası sevabını geçmedikçe rivayeti terkedilmez. Hatası doğrusundan fazla olursa rivayetinden uzak durmak gerekir."[1246] Hâkim, çok yanılan kişinin hadisleri terkedilir. Hatîb el-Bağdâdî'nin de "Rivayetinde Çokça Hata Yapanın Hadisinin Delil Olarak Kullanılmayacağı"[1247] başlığıyla verdiği bilgiler, hadis âlimlerinin konuyla ilgili yaklaşımını özetler mahiyettedir.

Hâkim → Muhammed b. Ahmed b. Temîm el-Asamm → Ubeyd b. Şerîk → Nuaym b. Hammâd → Abdurrahman b. Mehdî'den nakilde bulunarak şöyle demiştir: "Şu'be'ye, kimlerin hadisleri terkedilir? diye soruldu. O da 'kesretü'l-galat…' olan kişinin hadisleri terkedilir."[1248] Hâkim, salâh ehlinin hadis eğitimine zaman ayırmadıkları için hata yaptıklarını ifade etmiştir. Bunlar ibadet ve amellerle meşgul olan gruptur. Hadisin zabtına, hıfzına ve itkânına önem vermeden hafife alarak gafletle rivayet eden kişilerdir. Bununla en fazla meşgul olanlar zâhidler ve âbidlerdir. ZâhidSâbit b.Mûsâ → Şerîk b. Abdullah el-Kâdî'nin şöyle dediğini nakleder: "A'meş → Ebû Süfyân → Câbir senediyle metnini zikretmeden Resûlullah şöyle buyurdu deyip sonra Sâbit b. Mûsâ'nın yüzüne bakarak 'Gece namazı çok olanın, gündüz yüzü güzel olur" demiştir. Şerîk, bununla Sâbit b. Mûsâ'nın zühd ve takvâsını kastetmektedir. Sâbit de bu hadisin merfû' bir isnadla rivayet ettiğini zannetmiştir. Oysaki bu hadisin Sâbit→ Şerîk → A'meş → Ebû Süfyân → Câbir şeklinde gelen isnadı dışında başka hiçbir aslı yoktur.[1249]

3.3.2.2. Gaflet (Fartu'l-Gaflet)

Hadis rivayetiyle ilgili meşgul olan bir râvinin dikkatli ve titiz olmaması, aşırı dalgınlık mânasına gelen gaflet, hadis usulü ilminde ise fartu'l-gafle olarak da bilinir.

[1245] Hâkim, **Ma'rife**, s. 71.
[1246] İbn Hibbân, **Sahih**, c. 1, s. 85.
[1247] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 173.
[1248] Hâkim, **Ma'rife**, s. 62.
[1249] Hâkim, **el-Medhal**, s. 151; İbn Hibbân, **el-Mecruhin**; c. 1, s. 207.

Râvinin rivayetlerinde titiz davranmaması, aşırı gaflet içinde olması nedeniyle cerh ve ta'n edilmesine yol açan hallerden biri olduğu tespit edilmiştir. Râvinin dikkatsizliği az ise bu tür az dikkatsizlikten ötürü meydana gelen rivayetleri alınmaz. Râvinin dikkatsizliği fazla ise rivayetleri terkedilir.[1250] Bu sıfatta galat gibi zabt sıfatı kusurlarındandır.

Hâkim → Muhammed b. Ahmed b. Temîm el-Asamm → Ubeyd b. Şerîk → Nuaym b. Hammâd → Abdurrahman b. Mehdî'den nakilde bulunarak şöyle demiştir: "Şu'be'ye, kimlerin hadisleri terkedilir? diye soruldu. O da, 'üzerinde icmâ edilen hadiste yanılgıya düşen…' kişinin hadisleri terkedilir."[1251]Râvinin, mürsel veya munkatı' olan bir hadisi muttasıl olarak veya bir rivayetin metnini bir başka rivayetle karıştırarak nakletmesi ve benzeri şekillerde neticelenen bu vasıflar, onun hem isnadda hem de metinde hatalar yapmasına ve hadisin muallel olmasına neden olmaktadır.[1252] Hâkim de, bir hadisin hem müsned hem de mürsel olarak rivayet edilmesi, rivayetin bir cihetten merfû' bir başka cihetten de mevkûf olarak rivayet edilmesi, mevkûf haberin merfû', merfû' haberin mevkûf, munkatı' haberin mevsul olarak rivayet edilmesini ilel olarak zikretmiştir.[1253] Bundan dolayı râvinin bu dikkatsizliği ilel ilminde gaflet olarak nitelendirilmiştir.

Muhaddisin aynı zamanda gafletinin, ilminde ve usulünda yani kitaplarında yaptığı ihmalkârlığının da bilinmesi gerekir. Hâkim hadisin edâ edilmesinde titizliğin önemine binaen; "Hadisin semâı kolay, ama onu tahrîç etmek zordur." Yani işitmek belki kolay ama onu aynısıyla muhafaza ederek nakletmek zor olabilirdemiştir. Yûnus b. Ubeyd de: "Hadisin fitnesi vardır. Hadisin fitnesinden sakınınız."Ebû Âsım da "Kim hadisi küçümser, hafife alırsa, hadis de onu hafife alır" gibi ifadelerin hadisin tahammülü ne kadar önem arz ediyorsa hadisi edâ etmenin de ondan daha fazla önem arzettiği zikredilmiştir.[1254] Çünkü rivayeti edâ etmede bir şek ve şüpheye yol açmamak için râvinin titiz davranması gerekir. Titizlik sadece hıfzından edâ ederken değil aynı zamanda kitabından edâ ederken de olmalıdır. İnsan hâfızası

[1250] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 179; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 296; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 93.
[1251] Hâkim, **Ma'rife**, s. 62.
[1252] Polat, "Galat", **DİA,** c. 13, s. 300.
[1253] Hâkim, **Ma'rife**, s. 112-119.
[1254] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 142.

nisyan ile maluldur. Ahmed b. Hanbel, özellikle hadis rivayet ederken, hâfızanın zabtına şiddetle ihtiyaç duyulur demiştir. Ali el-Medînî de, "hadis hakkında uyanık olmayan içinden çıkılmaz bir hal alır."derken Abdurrahman b. Mehdî, "dinî konularda hadisini tam ezberlemeyen kişinin nakletmesi haramdır." ifadeleriyle değerlendirmelerde bulunmuşlardır. İbn Maîn de "hadisinde şüpheye düşen râvinin onu terketmesi gerekir" demiştir.[1255] Âlimler bu gibi ifadelerle hadisin edâsının ve zabtının önemini dile getirmişlerdir. Muhaddisin aynı zamanda gafletinin, ilminde ve usulünde yani kitaplarında yaptığı ihmalkârlığının da bilinmesi gerekir.

3.3.2.3. Vehm (Vehmü'r-râvi)

Vehmden maksat râvinin "mürsel veya munkatı'" olan bir hadisi mevsul, mevsul olan bir hadisimürsel, merfû' bir hadisi mevkûf olarak rivayet etmesi gibi isnadda meydana getirdiği yanlışlıklar onun vehminden kaynaklandığının göstergesidir. Bu durum onun rivayet kurallarını bilmediği veya doğru zannederek yanlış rivayet ettiğinden vehim olarak adlandırılmakta ve bu durum râvi hakkında zabt kusuru sayılmaktadır.[1256]

Vehmin neticesinde meydan gelen hatanın yani illetin tespiti, çeşitli karineler yardımıyla titiz bir tetkik gerektirir. İlk bakışta cerh sebeplerinden salim gibi görünen fakat gerçekte gizli bir sebebi taşıdığı için tetkiki en zor hadis çeşidi olarak bilinen muallel hadislerin illetlerini ortaya çıkarmaktır. Ancak hadiste bulunan bir illeti ortaya çıkarmak, hadis ilminde son derece uzmanlaşan, parlak zekâ ve hâfızaya sahip muhaddislerin işidir. Hâkim, konuyla ilgili İbn Mehdî'nin şu sözünü nakletmektedir: "Bir tek hadisin illetini öğrenmek, bende olmayan yirmi hadisi yazmaktan daha çok hoşuma gider"[1257]ve "hadisi tanımak bir ilhamdır. Hadisin illetini ortaya çıkaran kimseye bunu nereden çıkardın? diyecek olsan, seni ikna edecek bir delil bulamaz"[1258] diyerek râvinin vehminden hareketle hadis ta'lîl etmenin, teknik bilgi

[1255] Muhammed Tahir el-Cevâbî, **el-Cerh ve't-Ta'dil beyne'l-Müşeddidine ve'l-Mütesâhilin**, 1997, s. 322-323.
[1256] Suyûtî, **Tedribu'r-Râvî**, s. 163; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, s. 82; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 297.
[1257] Hâkim, **Ma'rife**, s. 112.
[1258] Hâkim, **Ma'rife**, s. 113.

gerektiren zor bir iş olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. İbn Mehdî, hadislerin illeti teknik bilgi, tecrübe ve müzakere ile ancak tespit edebileceğini belirtmektedir.[1259]

Hâkim → Ebû Ferve Yezîd b. Muhammed → Babası → Dedesi → A'meş → Ebû Süfyân → Câbir merfû' olarak Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Her kim namazda iken gülerse, namazı iade eder ama abdesti iade etmez." Hâkim, rivayetin illetli olduğunu söyledikten sonra söz konusu hadisin kendisine Câbir'in bir fetvası olarak ulaştığını söylemiştir. O, Câbir'e namazda gülen bir kişi ile ilgili sorulduğunda Câbir'in; "Namazı iade eder ama abdesti iade etmez" dediğini nakletmiştir. Ancak Câbir'in bu konuda Hz. Peygamber'in, "Namazda gülen hem namazını hem abdestini iade etsin" şeklindeki açıklamasına aykırı davrandığı dolayısıyla doğru olan sünnetteki ifadenin olduğu vurgulanmış ve Câbir'in rivayeti terkedilmiştir. Zira Câbir yoluyla gelen senedde bulunan Yezîd b Sennân, rivayetin iki yerinde vehme düşmüştür. Bunlardan biri Hz. Peygamber'in sözüymüş gibi aktarması, diğeri ise rivayetin lafzında yaptığı değişiklik olduğu ifade edilmiştir.[1260]

3.3.2.4. SikaRâviye Muhalefet (Muhâlefetü's-Sikat)

Bir râvi ister zayıf ister güvenilir olsun kendisinden daha güvenilir râvilerin rivayetlerine muhalif olarak hadis rivayet etmesine muhalefet denilmiştir. Muhahelefet, bazen râvinin rivayet ettiği hadisin isnadında, bazen de hadisin metninde olmayan bir söz ilave edilmesiyle meydana gelir. Bir râvi bir gruptan farklı isnadlarla bir hadis rivayet eder, başka bir râvi de bu gruptan aynı hadisi gruptan yalnız birinin isnadında birleştirerek rivayet eder ve ancak isnadlar arasındaki ihtilafı belirtmez.[1261] Hâkim muhalefeti, ziyâdetü's-sika, idrac, musahhaf ve muharref şeklinde ele aldığı konularda incelemiştir.[1262] Bunlardan her birine şöyle örnekler vermiştir:

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Hâkim, sadece metnin sonunda olan idrac şeklini ele almıştır. İbn Mes'ûd'un اذا قضيت هذا او فعلت هذا فقد قضيت صلاتك ان شيت تقوم

[1259] Hâkim, **Ma'rife**, s. 112.
[1260] Hâkim, **Ma'rife**, s. 118-119.
[1261] Hâkim, **Ma'rife**, s. 39; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 299; Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 109; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 94.Aşıkkutlu, "Muhalefet", **DİA**, c. 30, s. 402-403.
[1262] Hâkim, **Ma'rife**, s. 39; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 299; Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 109; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 94.

فقم“bunu okuyunca namazını tamamlamış olursun. Şayet kalkmak istersen kalkarsın” sözünü Hz. Peygamber’in hadisinden zannedince farkına varmadan sahabe sözünü Hz. Peygamber’in sözüne ekleme yapmıştır. Zikredilen bu hadisin isnadında adı geçen Züheyr b. Muâviye ve hadisi kendisinden rivayet eden bazı râviler “اذا قلت هذا” ile başlayan ve sonuna kadar devam eden ibareyi Ebû Dâvûd ve Dârekutnî merfû‘ hadise ekleme yapmışlardır. Aslında hadisin sonuna eklenen bu söz Resûlullah’ın sözü olmayıp, Abdullah b. Mes‘ûd’un sözüdür.[1263] Dolayısıyla metnin sonunda bir idracın olduğu görülmektedir. Merfû‘ bir rivayete ekleme yapılarak sika râviye muhalefet edilmiştir.

Bir diğer örnek de Muhammed b. Müsennâ el-Anezî, Hz. Peygamber’in “aneze” denilen bir bastonu sütre olarak önüne dikip ona karşı namaz kıldığını bildiren bu hadisi işittiğinde, “Biz, şerefli bir kavimiz; biz Aneze’deniz. Hz. Peygamber bize doğru namaz kıldı” demiştir.[1264] Burada aslında Hz. Peygamber’in anezeye doğru namaz kıldığını kastetmektedir. O, Hz. Peygamber’in kendi kabilesine doğru namaz kıldığını zannetmiştir. Burada “aneze” ile kastedilen ise Hz. Peygamber’in önüne dikilen bastondur.[1265]Hâkim’in ‘ziyadeyi’ kabul etmede ‘illetli olmama şartı’ dışında başka hiçbir şartı ileri sürmediği ve metinde de senedde de ziyadeyi kabul görmektedir.[1266]“Ziyâdetü’s-sika irsâlden daha makbuldür”[1267] gibi ifadeleri *Müstedrek* adlı kitabının birçok yerinde zikrettiği görülmekte ve iddiasını delillendirmektedir.

3.3.2.5. Hâfıza Bozukluğu (Sûu’l-hıfz)

Râvinin kötü bir hâfızaya sahip olmasıdır. Râvinin kötü hâfızası zabt kusurlarından biri olarak kabul edilmiştir. Râvinin hâfıza zayıflığı hastalık, yaşlılık, körlük, kitaplarının kaybolması gibi sonradan meydana gelen sebeplerden dolayı oluşan hâfıza kaybına ihtilât, buna maruz kalan râviye ise muhtelit denir. Güvenilir

[1263] Dârekutnî, **Sünen**, c. 1, s. 353; Suyûtî, **Tedribu’r-Râvi**, c.1, s. 451; Melîbârî, **Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, s. 231.
[1264] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 219.
[1265] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 219.
[1266] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 80.
[1267] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 319; c. 1. s. 3-42-46-48-92-96-101-109-112-172-179-319-346-413-492-503-565; c. 2, s. 58-529; c. 3, 128; c. 4, s. 232-472.

olan râvilerin ihtilât öncesi rivayetleri makbul, ihtilâttan sonraki rivayetleri ise kabul edilmez.[1268]

Hâkim → Ebü'l-Abbâs → Hanbel b. İshak b. Hanbel → Ali b. Abdillah → Yahya b. Saîd'den şöyle nakletmiştir: Hadis ilmiyle belli bir süre uğraşmış olan kişide birkaç özellik bulunması gerekir. Hadis rivayetinde bulunan kişititiz, ihtiyatlı ve uyanık olmalıdır. Aynı zamanda hadis tekniğini bilmesi, ricâl ilminden haberdar olması ve hadis aldıktan sonra da unutmaması için de müzakere etmesi gerekir.[1269] Hâkim, râvinin hâfızasının sağlam olması, aldığını iyi algılayabilmesi ve alırken rivayetin sıhhatini zedeleyecek hususlara karşı uyanık olması gerekeceğini belirtmiştir. Râvinin hâfızasına sadece hadisi alırken değil aynı zamanda aldıktan sonra da unutulmaması için müzakere ve tedris ile hâfızaya yardımcı olunması gerektiğini vurgulamıştır.[1270]

İbn Lehîa celâlet ve yüksek mertebeye sahip olmasına rağmen Mısır'da iken kitapları yanmış, bütün hadisleri yok olmuştur. Hadisleri aktarırken hâfızası karışmış, münker hadisleri ezberden aktarmaya başlamıştır. Artık hadislerine itibar edilemez ve delil gösterilemez olmuştur.[1271]Bu kişinin hâfızasının karışması ve rivayetlerini ezbere okuyamaması hâfızasının iyi olmadığını göstermektedir.

Hâkim'in, hâfızanın kötülüğünü bazı râviler hakkında cerh sebebi olarak açıkladığı görülmektedir. Abdullah b. Said b. Ebî Hind[1272], Muhammed b. Abdurrahman Ebî Leylâ[1273], Ubeydullah el-Umerî[1274]gibi kişilerin hâfızalarının kötü olduklarını belirterek bunlar hakkında "Sadece hâfızalarının kötü olduğu söylenmiştir" der. İsmail b. Ayyaş hakkında da Şam ehli âlimlerinden olup onun sadece "kötü hâfızalı" birisi olduğunu belirtmiştir.[1275]

[1268] Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 333.
[1269] Hâkim, **Ma'rife**, s. 15.
[1270] Hâkim, **Ma'rife**, s. 15.
[1271] Hâkim, **el-Medhal**, s. 161-163.
[1272] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 50.
[1273] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 4, s. 266.
[1274] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 3, s. 560.
[1275] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 4, s. 151.

3.4. CERH VE TA‘DÎL LAFIZLARI

Cerh ve ta‘dîl lafızları hem mütekaddimîn hem de müteahhirîn âlimler tarafından farklı şekillerde değerlendirmeye tâbi tutulmuş ve bu ifadelerin her birinin hükmü belirtilmiştir. Hâkim de, eserlerinde râvileri cerh ve ta‘dîlde bulunmuş, ancak bu âlimler gibi cerh ve ta‘dîl lafızları hakkında herhangi bir hükümde bulunmamıştır. Mütekaddimîn ve müteahhirîn âlimlerin konu ile ilgili görüşlerini beyan ettikten sonra Hâkim’in cerh ve ta‘dîl ile ilgili tutumunu belirtmeye çalışacağız.

3.4.1. Mütekaddimîn Âlimlere Göre Ta‘dîlLafızları

İbn Ebî Hâtim makbul olan hadis râvilerini ilk olarak iki temel gruba ayırarak en yüksek derecede “sika”râvilerin, ikinci derecede ise “sıdk” ve “emanet” sahibi olanların yer aldığını belirterek şöyle ifade etmektedir: “Cerh ve ta‘dîl lafızlarının farklı derecelerde olduğunu gördüm.” O, bu mertebeleri şöyle sıralamaktadır:

Birinci mertebe: Râvi hakkında “sika /güvenilir”, veya “mutkinun-sebtun/sağlam ve güvenilir” denilen kişilerdir. Bu gibi râvilerin hadisleriyle ihticâc olunur.

İkinci mertebe: Râvinin“Sadûkun/doğru sözlüdür”, “Mahalluhu es-sıdk/böylesine doğru sözlü denilebilir” veya “La be’se bihi/Rivayetinde bir sakınca yoktur” gibi ifadelerle anılmasıyla hadisleri yazılır ve itibar için kullanılır.

Üçüncü mertebe: “Şeyhun/rivayeti terkedilmez, fakat tek başına da delil olmaz” şeklinde olan râviler ikinci mertebenin altında olsa da hadisleri itibar için yazılır.

Dördüncü mertebe: “Sâlihu’l-hadis / hadisi delil olarak kullanılabilir” denilen râvilerin hadisleri de itibar için yazılır. Hatîb el-Bağdâdî de İbn Ebî Hâtim’in bu taksimatına aynen uymuştur.[1276] Mütekaddimûn âlimlerin yapmış olduğu bu taksimatı Hâkim’in eserlerinde görmek mümkün değildir. Ancak o, eserlerinde cerh ve ta‘dîl lafızlarını oldukça çok kullandığı bir gerçektir. Burada Hâkim öncesi ve

[1276] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 23; el-Cudey’, **Tahrîru ulumi’l-Hadis**, c. 1, s. 562-563; Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 173; Özçelik, Fikret, **İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta’dildeki Metodu** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2017, Diyarbakır, s. 1-371.

sonrası yapılan taksimatı zikrettikten sonra eserlerinde kullandığı cerh-ta‘dîl ifadelerinibelirtmeye çalışacağız.

3.4.2. Müteahhirîn Âlimlere Göre Ta‘dîl Lafızları

İbnü’s-Salâh İbn Ebî Hâtim’in dörde ayırdığı taksimatı kabul etmekle beraber birinci mertebeye “Adlun, hâfizun, hüccetün” ve “Adlun, zâbitun” lafızlarını da eklemiştir.[1277]Zehebî de İbn Ebî Hâtim’in yapmış olduğu tertibe bir üst mertebe daha ilave ederek lafızları aynı ya da farklı iki tevsik lafızlarını bir arada kullanarak bunları birinci derecede ta‘dîlden saymıştır. Aynı zamanda İbn Ebî Hâtim’in üçüncü ve dördüncü dereceden saydığı lafızları da dördüncü derecede birleştirerek, ta‘dîl lafızlarını beş olarak değil de o da dört kısma ayırmıştır. Zehebî de ta‘dîl lafızlarını şöyle sıralamıştır.[1278]

Birinci mertebe: Bir râvi hakkında “Sebtun, hüccetun/sağlamdır, hadisi delildir”, “sebtun-hâfizun/sağlamdır-hadis hâfızıdır”, “Sikatun-sikatun/çok güvenilirdir” denilen râviler bu derecede yer alırlar.

İkinci mertebe: Sadece “Sikatun” denilen râviler bu mertebeden kabul edilirler.

Üçüncü mertebe: Bir râvi hakkında “Sadukun/doğru sözlüdür”, “Leyse bihi be’sun-La be’se bihi/hadisinde bir sakınca yoktur” gibi ifadelerin kullanılmasıdır.

Dördüncü mertebe: bu kısımda da “Mahalluhu es-sıdk- ceyyidu’l-hadis/hadisi sahih hadise yakındır”, “şeyhun vasatun/ orta halli bir râvidir”, “şeyhun-hasenü’l-hadis/hadisi hasendir”, “sadukun inşallah/doğru sözlüdür inşallah”, “suveylihun/hadisi delil olarak kullanılabilir”gibi lafızlar râviler hakkında kullanılmıştır. Irâkî ise ta‘dîl mertebeleri hususunda dört ya da beş arasında tereddüt etse de o da Zehebî’ye uyarak ta‘dîlin dört mertebesinden bahsetmiştir.[1279]

[1277] İbnü’s-Salâh, **Ulûmu’l-Hadis**, s. 58.
[1278] Zehebî, **Mîzânü’l-İ‘tidâl**, c. 1, s. 4.
[1279] Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 175.

Sahâvî, Suyûtî ve Sindî gibi müteahhir usul âlimleri, İbn Hacer'in görüşü doğrultusunda hareket ederek ta'dîl lafızlarını altı kısımda zikretmişlerdir.[1280]

3.4.3. Ta'dîl Lafızlarının Hükmü

Cerh ve ta'dîl lafızlarını ilk olarak sınıflandırmaya tâbi tutan kişi İbn Ebî Hâtim'dir. İbn Ebî Hâtim, râviler hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.[1281]

1. Sebt, hâfız, verâ ve itkân sahibi olan uzman hadis tenkidçileri hakkında ihtilaf yoktur. Bunların cerh ve ta'dîllerine güvenilir. Hadis ve ricâl hakkındaki sözlerine itibar edilip ihticâc olunur.

2. Âdil, rivayetinde sebt ve saduk, dininde verâ sahibi ve hadisini sağlam ezberleyen râvilerin hadisleri de hüccet olarak kabul edilir.

3. Râvileri sadûk, vera' sahibi ve sebt olmakla beraber, bazen yanılan râvilerin hadislerini de uzman münekkidler tarafından kabul edilerek, delil olabilecekleri ifade edilmiştir. Ancak sadûk ve vera' olmalarına rağmen bazen değil de genellikle yanılan gâfil râvilerin hadisleri tergib ve terhîb, zühd ve âdap gibi konularda yazıldığı halde helal ve haram konusunda delil olarak kabul edilmemiştir.[1282]Sahâvî'ye göre ise, ilk dört mertebedeki lafızlarla ta'dîl edilen râvilerin hadisleri hüccet olarak kabul edilir. Beşinci mertebede olup da râvide bulunması gereken zabt şartlarını ihtiva etmeyen lafızlarla tevsik edilen râvilerin rivayetlerine hüküm bina edilmez. Altıncı mertebede olan lafızlarla nitelenen râvilerin hükmü beşinci mertebede olan râvilerin hükmünden daha alt derecededir. Bu bazı râvilerin rivayetleri itibar için yazılır.[1283]

Ahmed Muhammed Şâkir de, İbn Hacer'in *et-Takrîb* mukaddimesinde sahabeden sonraki ta'dîl dereceleri hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: İkinci ve üçüncü mertebede olan lafızlarla tevsik edilen râvinin hadisleri, birinci derecede sahih olarak kabul edilmiştir. Bunların çoğu da *Sahihayn*'da bulunur. Dördüncü mertebede olan lafızlarla ta'dîl edilen râvilerin hadisleri, ikinci derecede sahih olup

[1280] Zehebî, **Mîzânü'l-İ'tidâl**, c. 1, s. 4; Tehânevî, **Kavâidu't-Tahdis**, s. 249.
[1281] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, c. 1, s. 10.
[1282] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, c. 1, s. 10.
[1283] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, c. 1, s. 390-396; Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkdi**, s. 177-178.

Tirmizî'nin hasen dediği, Ebû Dâvûd'un ise herhangi bir yorum yapmadığı hadislerdir. Beşinci ve altıncı mertebede olan lafızlarla nitelenen râvilerin hadisleri, başka yollarla takviye edilmediği müddetçe merduddur. Başka yollardan takviye edildiklerinde ise, "hasen ligayrihi" mertebesine çıkarlar.[1284]

3.4.4. Mütekaddimîn Âlimlere Göre Cerh Lafızları

Hadis âlimleri ta'dîl lafızlarında bazı farklı görüşler ileri sürdükleri gibi, cerh lafızlarında da farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. İbn Ebî Hâtim, ta'dîl lafızları gibi cerh lafızlarını da dört dereceye ayırmıştır. Hatîb el-Bağdâdî'nin de İbn Ebî Hâtim'in tertibinin aynısını zikrettiği görülmektedir. İbn Ebî Hâtim cerh lafızlarını şöyle sıralamıştır:[1285]

Birinci mertebe: Rivayetinde gevşek davrananlar için "Sâlihu'l-hadis /hadis rivayetinde gevşektir" lafzını kullanmıştır.

İkinci mertebe: Rivayetinde kuvvetli olmayanlar için "Leyse bi kaviyyin / hadis rivayetinde kuvvetli değildir" lafzını kullanmıştır.

Üçüncü mertebe: Hadisi zayıf olanlar için "Zayîfu'l-hadis / hadisi zayıftır."

Dördüncü mertebe: Yalancılar, metrûk ve sâkıt olanlar için "Kezzâb / yalancıdır", "Zâhibu'l-hadis / hadisi sâkıttır", "Metrûku'l-hadis / hadisi terkedilmiştir."

3.4.5. Müteahhirîn Âlimlere Göre Cerh Lafızları

Usul âlimlerinden İbnü's-Salâh ve Nevevî de İbn Ebî Hâtim'in görüşü doğrultusunda hareket ederek cerh lafızlarını dört, Zehebî ve Irâkî beş kısma, İbn Hacer, Sehâvî ve Suyûtî ise cerh lafızlarını altı mertebeye ayırmışlardır.[1286] Dolayısıyla her bir âlimin kullandığı cerh lafızları farklı hükümlere tâbi tutulmuştur.

[1284] İbn Kesîr, **el-Bâisu'l-Hasîs** (şrh. Ahmed b. Muhammed Şâkir), s. 106; Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 178.

[1285] Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 179.

[1286] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis**, s. 69; Nevevî, **et-Takrîb**, c. 1, s. 20; Zehebî, **Mîzânü'l-İ'tidâl**, c. 1, s. 4; Irâkî, **Şerhu't-Tabsire ve't-Tezkire** (thk. Abdullatif el-Hemîm-Mâhir Yâsin Fehl), Dâr Kutubi'l-İlmiyye, 2002, Beyrût, c. 2, s. 11-12; İbn Hacer, **Şerhu Nuhbe**, s. 65; Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, c. 1, s. 370-372; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 1, s. 346-347.

3.4.6. Cerh Lafızlarının Hükmü

Cerh lafızları usul âlimleritarafından farklı hükümlere tâbi tutulmuştur. İbn Ebî Hâtim, kendisinin yapmış olduğu tertibe göre ilk üç mertebede olan lafızlarla cerhedilen râvilerin hadislerinin itibar için yazılabileceğini, dördüncü derecede olan lafızlarla cerhedilen râvilerin hadislerinin ise sâkıt olduğunu ifade etmiştir.[1287]

Zehebî ise cerhedilen râvileri, hasta bir insanın bedenine benzeterek şöyle tasnifte bulunmuştur: "Bazı zayıf râviler hastalığına tahammül edebilen, ateşli olduğu halde cemaate gidebilen kişi gibidir. Yanılan bazı zayıf râviler yatalak ama tedaviyle iyileşmesi mümkün olan hastaya benzer. Diğer bazıları da tehlikeli hastalığa yakalanan kimse gibi sâkıt ve metrûktur. Bazıları ise kuvvetten kesilmiş ve ölüme yaklaşan hasta gibidir. Bazıları da can çekişen hasta gibidir. Bir kısmı da yalancı ve deccâldir.[1288]

Sehâvî de cerh mertebeleri ile ilgili hükmü şöyle açıklamıştır: Son dört derecede yer alan lafızlar kullanılarak cerhedilen râvilerin hiçbirinin delil kabul edilemiyeceği gibi, bu râvilerin hadisleri istişhâd ve itibar için de kullanılamaz. İlk iki derecede olan lafızlarla cerh edilen râvilerin hadisleri ise, haklarında kullanılan sigaların itibar için kullanılması mümkün olabilir.[1289]

3.5. HÂKİM'İN CERH VE TA'DÎLE BAKIŞI

Hâkim, cerh ve ta'dîl, hadis ilminin bir semeresi ve büyük ölçüde gelişmiş bir kolu olduğunu ifade etmiştir.[1290] Hâkim, *Müstedrek*'te altı yüz yirmi beş kişi hakkında konuşup cerh ve ta'dîlde bulunmuştur.[1291]*Marife*'de de cerh ve ta'dîlden bahsederken, *el-Medhal*[1292]adlı kitabına atıfta bulunarak cerh ve ta'dîl çeşitlerini sıralamış ve muhaddisin diyâneti hususunda cerhedilmesinin mübah olduğunu anlatmıştır. O, adâleti beş, cerhi ise on kısım olarak incelemiştir.[1293] Ayrıca onun

---

[1287] Zehebî, **Zikru men Yu'temedu Kavluh**, s. 171.
[1288] Sehâvî, **Fethu'l-Muğis**, c. 1, 372-373; Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 183.
[1289] Zehebî, **Mîzânü'l-İ'tidâl**, c. 1, s. 10; Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 183.
[1290] Hâkim, **Ma'rife**, s. 99.
[1291] Aziz Reşit Muhammed ed-Dâyinî, **Tashihu Ehâdîsi'l-Müstedrek beyne'l-Hâkim en-Nisâburu ve'l-Hâfiz Zehebî**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971, Beyrut, s. 23.
[1292] Hâkim, **el-Medhal**, s.126 vd.
[1293] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 244; Hâkim, **el-Medhal,** s. 165-166.

Suâlâtü'l-Hâkim en-Nîsâburi li'd-Dârekutnî fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl adlı eserinde Dârekutnî'ye râvilerin cerh ve ta'dîli hakkında sorular sormuştur. Dârekutnî de beşyüz otuz iki kişi hakkında cerh ve ta'dîlde bulunarak Hâkim'e cevaplar vermiştir.[1294]

Hâkim, *Kitâbü'l-Müzekkîn li-Ruvâti'l-Ahbâr* adlı eserinde kendi zamanına kadar, râviler hakkında tenkid hükümleri veren ve rivayetlerin sahihi ile sakîmini tetkik eden imamları, her tabakada dört kişi olmak üzere on tabakada toplam kırk kişi olarak saymıştır. Sahabe tabakasından ilk tabakada, Hz. Ebû Bekir, Ömer, Ali ve Zeyd b. Sâbit'izikretmiştir. Bunlarla beraber o, hocalarının tabakası olan onuncu tabakada ise Ebû İshak İbrâhim b. Hamza el-İsfahânî Ebû Ali en-Nîsâbûrî, Ebû Bekir Muhammed b. Ömer b. Sâlim el-Bağdâdî ve Ebü'l-Kâsım Hamza b. Ali el-Kinânî el-Mısrî gibi âlimleri zikretmiştir.[1295]

Hâkim cerhedilenleri on tabakada değerlendirirken, İbn Hibbân da *el-Mecrûhîn* adlı eserinde yirmi çeşit olarak ele almıştır. Hâkim bütün bu maddelerde İbn Hibbân ile ittifak halindedir. Ancak İbn Hibbân, tedlîsi de bu yirmi maddeden sayarken, Hâkim, tedlîsi ihtilaf edilen sahihin kısımlarından saymıştır.[1296]

Birinci Tabaka**.** Hz. Peygamber adına kasten hadis uyduranlardır.[1297]

İkinci Tabaka**.** Hadisleri değiştirip ve bazı hadisler için sened uyduranlardır. Resûlullah'tan gelen meşhur hadisleri bilinen senedleri dışında farklı senedlerle karıştırıpşaşırtma cihetine gidenlerdir. Mekke ehlinden İbrahim Yasa, Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık'tan ve Hişâm b. Urve'den rivayette bulunarak bunların herbirinin hadislerinin senedlerini birbirine karıştırarak yani Ca'fer b. Sâdık'ın hadislerini Hişâm b. Urve'ye, Urve'nin hadislerini Ca'fer'in hadisleriyle karıştırarak rivayette bulunmuştur.[1298]

[1294] Muvaffik b. Abdullah b. Abdulkadir, **Suâlâtu'l-Hâkim en-Nisâburi li'd-Dârekunî fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl,** Mektebetu'l-meârif, 1984, Riyâd, 84-291.
[1295] Hâkim, **Ma'rife**, s. 52.
[1296] Hâkim, **el-Medhal,** s. 126; Mehmet Eren, **Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları**, İsam Yayınları, 2018, Ankara, s. 553-554.
[1297] Hâkim, **el-Medhal**, s. 126-144.
[1298] Hâkim, **el-Medhal**, s. 145.

Üçüncü Tabaka**.** Rivayete olan hırslarından görüşmedikleri şahıslardan rivayet edenlerdir. Bazı râvilerin kendileri henüz dünyaya gelmeden önce vefat eden kişilerden onları görüp onlardan işitmiş gibi rivayette bulunmalarıdır. Yahya b. Sâlih, İsmail b. Ayyâş'ın şöyle dediğini nakletmiştir: Irak'ta olduğu sıralarda kendisine ehl-i hadisten biri gelerek, Hâlid b. Ma'dân'dan rivayette bulunduğunu söylemiş, bunun üzerine İsmail ona, Hâlid'den hangi yıl rivayette bulundun diye sorunca, o da yüz on üç yılında ondan yazdım diye cevap vermiştir. Bunun üzerine İsmail kendisine Hâlid'in yüz altı yılında vefat ettiğini, sen ise ondan yedi yıl sonra işittiğini söylüyorsun demiştir.[1299] Budurumbize rivayet edenle kendisinden rivayet edilen kişi arasında ölüm ve doğum tarihleri arasında bir tutarsızlığın olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu husus cerhe sebep olacak önemli etkenlerdendir. Cerhin bu şeklini sağlıklı çözebilmek, râvilerin ölüm tarihlerini bilmekle ancak mümkün olabilir. Hâkim böylesi problemlerin önüne geçmek için *Ma'rife* adlı eserinin kırkikinci nev'inde "Ma'rifetü A'mâri'l-muhaddisîn" muhaddislerin doğum ve ölüm tarihlerini uzunca zikretmiştir.[1300]

Dördüncü Tabaka**.** Mevkûf rivayetlerimerfû' şeklinde rivayet edenlerdir. Bazı râvilerin sahabeden duydukları sahih hadisleri doğrudan Hz. Peygamber'e isnad ederek rivayette bulunmagirişimleridir. EbûHuzâfe Ahmed b. İsmail es-Sehmî → Mâlik → Nâfi'Hz. Peygamber şöyle buyurdu demiştir: "Kızıl şafak…"[1301] Aslında buradaki ifade İbn Ömer'in sözünden mevkûf olarak gelendir. Oysaki Huzâfe bunu merfû' olarak Hz. Peygamber'den nakilde bulunmuştur.[1302]*Muvatta'*da ise Nâfi'in İbn Ömer'den naklettiği isemevkûf rivayettir. Bir diğer örnek de Yahya b. Sellâm el-Basrî → Mâlik → Vehb b. Keysân → CâbirHz. Peygamber'den şöyle rivayette bulunmuştur: "İmamın arkasında namaz kılan kişi, imamın kırâatı onun

---

[1299] Hâkim, **el-Medhal,** s. 126.

[1300] Hâkim, **Ma'rife,** s. 281; Hâkim, **el-Medhal**, s. 146-148.

[1301] Akşam namazının vaktinin bildirilmesidir. Bütün fıkıh ekollerinin ittifakıyla akşam namazının vakti, güneş batımıyla başlar. Ancak diğer namazlar gibi akşam namazı da geniş bir vakte sahip olduğunu söyleyen cumhura göre "kızıl şafağın" kaybolmasıyla sona erer. İmam Ebû Hanîfe'ye göre ise, beyaz şafağın batmasıyla kaybolur. Mâlikîler'in meşhur görüşüne göre Şâfiîler'in de kavl-i cedidine göre akşam namazının vakti dar olup, güneş battıktan sonra, abdest almak, avret yerlerini örtmek, ezan okumak, kamet getirmek, beş rekât namaz kılmak için zaman dilimini kapsayan vakittir. Serahsî, Şemsu'l-Eimme Ebû Bekir Muhammed b. Ebî Sehl, **Kitâbu'l-Mebsut**, Dâru'l-Ma'rife, tsz. Beyrut, c. 1, s. 144-145; Nevevî, **Minhâcu't-Tâlibin**, Dâru'l-Ma'rife, c. 1, s.190-192; Zuheylî, Vehbe, **Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletuhu**, Dâru'l-Fikr, 1995, Dımeşk, c. 1, s. 510-511.

[1302] Zehebî, **Siyer**, c. 15, s. 61.

kırâatıdır."[1303] Mâlik'in *Muvatta'*da Vehb b. Keysân → Câbir şeklinde gelen nakildir. Dolayısıyla mevkûf olan bu gibi rivayetlerin merfû' olarak rivayet edildiği görülmektedir.

Beşinci Tabaka**.** Mürsel rivayetleri muttasıl hale getirenlerdir. Tâbiînden rivayet edilen hadisleri sahabeden birinenisbet ederek Hz. Peygamber'e ulaştırma gayretinde bulunanlardır. İbrahim b. Muhammed el-Makdisî → Feryâbî → Sevrî → A'meş → Ebî Zabyân → Selmân Hz. Peygamber'den nakilde bulunmuştur. Bu hadisin Sevrî'de kayıtlı olan şekli ise; Sevrî → A'meş→İbrahim'den, onun da Hz. Peygamber'den mürsel olarak naklettiği seneddir.[1304] Bu hadiste görüldüğü gibi mürsel olarak gelen bu rivayet Selmân yoluyla vasledilip muttasıl olarak nakledilmştir.

Altıncı Tabaka**.** Salâh ehli olduklarından hadis eğitimine zaman ayırmadıkları için hata yapanlardır. İbadet ve amellerle meşgul olan gruptur. Hadisin zabtına, hıfzına ve itkânına önem vermeden onu hafife alarak gafletle rivayet eden kişilerdir. Bununla en fazla meşgul olanlar zâhidler ve âbidlerdir. Hadis rivayet etmenin âdabı vardır. İman ve ameli gözetmeksizin hadis ile meşgul olanların, hadisin onlara hiçbir faydasının olmadığı bir gerçektir. ZâhidSâbit b.Mûsâ, Şerîk b. Abdullah el-Kâdî'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "A'meş →Ebû Süfyân → Câbir senediyle metnini zikretmeden Resûlullah şöyle buyurdu deyip sonra Sâbit b. Mûsâ'nın yüzüne bakarak 'Gece çok namaz kılanın, gündüz yüzü güzelleşir'" demiştir. Şerîk, bu ifadeyle Sâbit b. Mûsâ'nın zühd ve takvâsını kastetmiştir. Sâbit de Şerîk'in bu hadisi merfû' bir isnadla rivayet ettiğini zannetmiştir. Oysaki bu hadisin Sâbit → Şerîk → A'meş → Ebû Süfyân → Câbir şeklinde gelen isnadı dışında başka hiçbir aslının olmadığı belirtilmiştir.[1305]

Yedinci Tabaka**.** Semâları olan şeyhlerinden duymadıkları hadisleri rivayet edenlerdir. Birçok hocadan hadis işitip de sonradan işitmedikleri hadisleri de onlara isnad ederek, işittikleri hadislerle ve işitmedikleri hadisleri ayırt etmeden bütün hadisleri o şeyhten işitmiş gibi rivayet etmeleridir. Kendi memleketlerinden uzaklaşıp Horasan'a yerleşen İbrahim b. İshak el-Guseylî, Ahmed b. Muhammed b.

[1303] Hâkim, **el-Medhal**, s. 149.
[1304] Hâkim, **el-Medhal**, s. 150; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dil**, c. 2, 131.
[1305] Hâkim, **el-Medhal**, s. 151; İbn Hibbân, **el-Mecruhin**; c. 1, s. 207.

Ömer el-Münkedirî gibi şahıslar bu tabakadan olanlara birer örnektir. Her ne kadar Hâkim bunun adını burada tedlîs olarak zikretmese de isnad tedlîsi olarak ifade etmek daha uygun olur. Bu tedlîs, en ağır tedlîs çeşitlerinden kabul edilmiştir. Bazı hadisçiler onu en ağır bir dil ile kötülemişlerdir. Şâfiî ve Şu'be'den nakledildiğine göre "zina işlemek, rivayette tedlîs yapmaktan daha kötü değildir" ve yine Şu'be'nin başka bir sözünde "Tedlîs kizbin kardeşidir"dediği aktarılmıştır.[1306] Aslında bu gruptakiler, hadisleri rivayet ederken aradaki vasıtayı kaldırıp doğrudan doğruya şeyhten işitmiş gibi ona isnad ederler. Yahya b. Maîn'in ifadesine göre de bu kişiler yalancıdırlar ve bundan dolayı cerhedilmişlerdir.[1307]

Sekizinci Tabaka**.** Yetiştiği hocalardan tasnif edilmiş kitaplardan işiten râvilerdir. Bunlar semâ ettikleri asıl nüshalarından değil de satın almış oldukları başka nüshalardan nakledenlerdir. Bu şahıslar hiçbir şekilde kendilerinin işitmedikleri ve onlara ulaşmadıkları halde kitapları rivayet edenlerdir. Ancak bu kişilerin cehâletleri onların işitmedikleri kitaplardan rivayet etmeye sevketmiştir. Bu kısma İbnü's-Salâh, İbn Lehia örneğini vermektedir. Aynı şekilde Ebû Hâtim, Muhammed b. Câbir es-Sehimî'yi örnek olarak vermiştir. O, bu kişinin rivayetlerinin sağlam olmasına karşın ömrünün sonlarına doğru kitaplarının kaybolmasıyla hâfızasının kötüleştiği ve telkine uğrayanlardan olduğunu belirtmiştir.[1308]

Dokuzuncu Tabaka**.** Telkin, terim olarak, "Bir râvinin hâfıza bozukluğu, dalgınlık ve gevşekliğinden yararlanarak sened ya da metin cihetiyle kendisiyle ilgisi olmayan bir rivayeti 'bu hadisi sen rivayette bulundun' gibi iadelerle kabul etmesini sağlamak" demektir. Râvide aranan iki temel özellikten biri de zabtının sağlam olmasıdır. Zabtının sağlamlığı da râvininrivayetlerini iyi ezberlemesi, kitabındaki rivayetleri iyi koruması ve her zaman dikkatli olmasıdır. Telkin râvinin bu şartı taşımadığını, dolayısıyla güvenilirliğini kaybettiğini gösteren on temel rivayet kusurundan "metâin-i aşere"den biridir. Râvinin telkine kapılması daha çok hâfıza, bunama ve körlük gibi arızalar ya da dikkatsizlik ve gevşeklikten kaynaklanan bir durumdur.[1309]Hâkim, kendilerine rivayet etmeleri için getirilen hadisleri, semâ

[1306] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, c. 1, 355-356; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 67.
[1307] İbn Hibbân, **Kitabu't-Târih ve'l-Mecruhin**, c. 5, s. 24; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 190.
[1308] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dil**, c. 7, s. 219.
[1309] Aşıkkutlu, "Telkin", **DİA,** c. 40, s. 406-407; Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 316.

ettiklerini bilmeden nakledenleri bu grupta değerlendirmektedir. Bunlar genellikle hadis ehlinden olmayan ve kitaplarındaki hadisleri de ezberleyemeyen bu kişiler, kitaplarına yapılan herhangi bir ilaveyi kendi hadisleri zannedip rivayet ederler. Bunlardan bazıları da yapılan eklemelerden bahsedildiği zaman bunu kabul etmezler ve hata üzerinde ısrarcı olurlar. Kendilerine müracaat eden ilim talebelerine, kendilerine ait olmayan hadisleri okurlar. Bu öğrenciler de hadislerin sıhhat derecelerini bilmeden alarak onlara karşı olumlu fikir beyan edenlerdir. Bu kısma Hâkim'in şu örneğini verebiliriz: Hâkim → Ebû İshak İbrahim b. Muhammed b. Yahyâ → Ebû Abbas Muhammed b. İshâk → Ebû Seyyâr → Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: "Gayyâs b. İbrâhim, Dâvud el-Evdî'ye telkinde bulunmuş ve Şa'bî → Hz. Ali'den rivayetle şunu zikretmiştir: "Mehir on dirhemden az olmaz."Daha sonra da bu söz hadis olarak bilinir hale gelmiştir.[1310]

Onuncu Tabaka**.** Herhangi bir sebepten dolayı kitapları kaybolduğunda, tahminî olarak ezberlerinden hadis nakledenler: Bu tabaka, hadislerini yazan ve hadisleri elde etmek için ilmî yolculuklar yapan ve bu alanda da meşhur olanlardır. Ancak bu kişilerin hadisleri yangın, yağma, imha, boğulma ve hırsızlık gibi afetlerle telef olmuştur. Bu teleften sonra kendilerine hadis sorulduğunda ya ezberden tahminî ya da başkalarının kitaplarından tahdis etmişlerdir. Örneğin İbn Lehîa, telkine maruz kalma cihetiyle hadisçiler arasında şöhret bulan kişidir. Yahyâ b. Hasan konu ile ilgili şunları söylemektedir: "Bazı kimseler ellerinde bir cüz ile gelerek onu İbn Lehîa'dan işittiklerini söylediler. Hadislere baktığım zaman içerisinde İbn Lehîa'ya ait hiçbir rivayet görmedim. İbn Lehîa'ya gittim ve o hadislerin kendisine ait olmadığını, hiçbir zaman da onları işitmediğini söyledim. İbn Lehîa 'Ne yapayım, ellerinde kitaplarla geliyorlar ve bunlar senin hadisindir diyorlar ve ben de onlara rivayette bulunuyorum' demiştir."[1311] İbn Lehîa celâlet ve yüksek mertebeye sahip olmasına rağmen Mısır'da iken kitapları yanmış, bütün hadisleri yok olmuştur. Hadisleri aktarırken hâfızası karışmış, münker hadisleri ezberden aktarmaya başlamıştır. Artık hadislerine itibar edilemez ve delil gösterilemez olmuştur.[1312]Aslında dokuz ile onuncu maddenin aynı durumu ifade ettiği

[1310] Hâkim, **el-Medhal**, s. 159-160.
[1311] Hâkim, **el-Medhal**, s. 161-163; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 152; İbnü's-Salâh, **Mukaddime**, s. 209.
[1312] Hâkim, **el-Medhal**, s. 161-163.

kanaatindeyiz. Çünkü her iki maddede zikredilen hususların telkine işaret ettiği görülmektedir. İbnü's-Salâh verdiği örnekten hareketle sekizinci maddeyi de telkin olarak değerlendirmektedir.

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız rivayetusulüne müteallik olan bu haller râvilerin belli başlı cerh sebeplerindendir. Bunun dışında başka durumlar da olabilir. Bunları ilk tabakada izah etmeye çalışmıştık. Bütün bu çabalar ve gayretler Hz. Peygamber'in hadislerini her çeşit tahrif ve tashiften korumak için alınan tedbirlerdendir.

Hâkim, aynı zamanda râvinin sıdkının bilinmesi ile ilgili rivayetlere verdiği ehemmiyeti göstermiştir. Abdullah b. Yâkub'un Berrâ b. Azîb yoluyla gelen rivayeti şöyledir: "Biz bütün hadisleri Resûlullah'tan işitmedik. Biz develeri güderken, arkadaşlarımız bize hadis rivayet ederlerdi."[1313]Sahabe, Hz. Peygamber'den doğrudan işitmediği/işitemediği hadisleri ya akranlarından ya da kendilerinden daha hâfız veya daha titiz davrananlardan işitmeye gayret sarfetmiştir. Daha öncede hadis usulünün teşekkülünde sahâbînin rolü konusunda izah etmeye çalıştığımız gibi, Ebû Bekir (r.a.) kendisine gelen yaşlı bir ninenin miras ile ilgili sorusuna karşılık, Hz. Peygamber'den senin ile ilgili bir husus bilmiyorum diye cevap verdiği görülmektedir. Ancak bunu öğle namazından sonra insanlara sorduktan sonra Mugîre b. Şu'be, Hz. Peygamber'den nineye altı da bir mirastan pay verilir diye işittim demiştir. Hz. Ebû Bekir (r.a.) senden başka duyan varmı diye sorunca Muhammed b. Mesleme ayağa kalkarak altı da bir cevabını verince Ebû Bekir'in (r.a.), buna istinaden hükmü uyguladığı görülmektedir.[1314]

Ali de (r.a.) Hz. Peygamber'den bizatihi işitmediği hadisleri başkasından işittiğinde onlara yemin ettirerek almıştır. Hz. Ali (r.a.), hadis almada araştırmacı ve kendisinin işitmediği hadisleri başkasından alırken yemin ettirdiği, Osman b. el-Mugîre es-Sakafî → Ali b. Rebîa → Esmâ b. el-Hakem el-Fezârî'nin Ali'den (r.a.) şunu nakletmiştir. "Resûlulllah'tan kendim işittiğimde Allah'tan bir fayda

[1313] Ahmed, **Müsned**, c. 4, s. 283; Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, s. 235;Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 136; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Camiu li Ahlaki'r-Râvi ve Âdâbi's-Sâmi'** (thk. Muhammed Acac Hatîb), Müessesetü'r-Risâle, 1996, Beyrut, c. 1, s. 174.

[1314] Ahmed, **Müsned**, c. 4, s. 225; İbn Mâce, Ferâiz, 4; Ebû Dâvûd, Ferâiz, 5-6; .Tirmizî, Ferâiz, 10-11.

sağladığımı, ancak başkasının aracılığı ile hadisi aldığımda ise yemin ettirdikten sonra onu doğrular ve hadisini alırdım" demiştir.[1315] Aynı şekilde diğer bazı sahabe, tâbiîn ve etbâı ve Müslüman âlimlerin de hadislerin sıhhatine ulaşmak için inceden inceye araştırıp, yeri deşmek gibi hareket ettikleri ve zorluklara katlandıkları müşâhede edilmektedir.[1316]Bütün bu örneklerden anlaşıldığı gibi sahabenin özellikle bazılarının ve onlardan sonra gelen iki neslin de hadis almada ne kadar hassas davrandıklarını göstermektedir. Hz. Ömer'in izin isteme hadisinde takındığı tavır, hadislere karşı hassasiyetini ve titizliğini ifade etmektedir.

Hâkim → Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yâkub → Hanbel b. İshak b. Hanbel → Ali b. Abdullah → Yahyâ b. Saîd'in şöyle dediğini nakletmiştir: "Sahibü'l-hadîs"te sadece bir özellik değil birden fazla özellik bulunmalıdır.Belli bir zaman hadislerle iştigal etmesi lazım. Çünkü hadislerle belli bir zaman çabası olmayan kişinin hadisi anlamada ve yorumlamasında sağlıklı bir neticeye ulaşması güçleşir. Onun için râvi, "Sahibü'l-hadîs"in hadisi alırken titiz ve uyanık olmalıdır. İhtiyatı elden bırakmamalıdır. Hadis tekniği açısından da bilgi sahibi olması ve hadisi nakleden ricâlden haberdar olmalıdır. Hâkim aynı zamanda bu bilgilerin kaybolmaması ve unutulmaması için müzâkerenin ve mütalaanın sık sık yapılması gerekir[1317] diye zikretmiştir.

Tâlibü'l-hadisin bilmesi gereken önemli hususlardan biri de ilk olarak muhaddisin şeriate, tevhid inancına, peygamberlere karşı itaati ve onlara vahyolunan hususlarda hangi konumda olduğunun bilinmesidir. Sonra hevâ ve hevesinin peşinden giden bidat ehlinden biri olup olmadığı durumunun bilinmesidir. Daha sonra da yaşının da bilinmesi önem arzeden durumlardandır. Çünkü hadis almada ve rivayet etmede onun yaşının uygun olup olmadığını bilmek gerekir. Aksi takdirde bazen yapılan rivayetlerde yaşı küçük olduğu halde ya da görmediği halde işitmiş gibi rivayette bulunulmuştur. Ebû Ali el-Hâfız → Abdullah b. İshak el-Kermânî → Muhammed b. Ebû Yâkub'dan rivayette bulunduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Ebû Ali, "ona doğumunu sorunca, iki yüz elli bir yılında doğduğunu söylemiştir. Daha sonra Ebû Ali ona, sen doğmadan dokuz sene önce Muhammed b. Ebî

[1315] Hâkim, **Ma'rife** (Fâris es-Sellûm), s. 138; Zehebî, **Tezkiretü'l-Huffâz**, c. 1, s. 10.
[1316] İbn Hibbân, **el-Mecruhin**, c. 1, s, 28-31; Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, s. 312-315.
[1317] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 138.

Yâkubel-Kermânî vefat etti"demiştir.[1318] Hâkim'in, yaşlarının uyumsuzluğu, görmeden rivayette bulunmuş olmaları gibi hususları daha önce cerh sebeplerinden saydığını izah etmiştik.

3.6. HÂKİM'İN ESERLERİNDE CERH VE TA'DÎL ÖRNEKLERİ

Hâkim, hem *Ma'rife*'de hem de *Müstedrek* adlı eserlerinde şahısları sahip oldukları mezheplere göre cerh ve ta'dîle tâbi tuttuğu görülmektedir. Bu mezheplerden Mürcie[1319] ve Kaderiye'nin[1320] yanısıra bidat ehli olanlardan bahsetmiştir.

Hâkim'in, *Ma'rife*'de kişileri, yalancı, mürcî, sahabeye buğzeden, kaderî, kitabını ezberlememesi, bidatçı olması, giyim ve kuşam vb. hususlarda cerhe tâbi tuttuklarını görmekteyiz. Bunların bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

3.6.1. Cerh Örnekleri

Hâkim, şahısları, farklı mezheplere bağlılıklarıyla cerhe tâbi tutmuştur. Ebû Bekir b. Affân, İbn Uyeyne'nin Kuaykaan'da bulunan evinden çıkıp yanımıza gelerek İbn Ebî Revvâd hakkında şöyle uyarıda bulunmuştur: "İbn Ebî Revvâd'dan sakınınız. Çünkü o Mürcî'dir. İbrahim b. Ebî Yahyâ'dan da sakının, o da Cehmî ve Kaderî'dir."[1321] Ebû BekirMuhammed b. Abdullah el-Umanî → Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah → Ahmed b. Hanbel Salim el-Aftas'ın Mürcî olduğunu söylemiştir. Muhammed b. Şuayb → Buhârî'nin, Abdülaziz b. Ebî Revvâd'ın Mürcî olduğunu nakletmiştir.[1322] Müsennâ b. Muaz'ın babası, Bağdad'da bulunan Ebî Şeybe el-Kâdî'yi Şu'be'ye mektup yazarak sormuş, o da "mezhebinde mezmûmdur"diye

---

[1318] Hâkim, **el-Medhal**, s. 122.

[1319] Mürcie, ilk etapta Mürcie, Şîa ve Hâricîler gibi siyasi bir grup idi. İman ve küfür olayında ortaya çıkan ve ihtilafların yoğunluk kazanmaya başladığı birinci asrın ikinci yarısında Müslümanlar'dan bir grup, mücadele eden iki grubun da kendilerine göre haklı tarafları olduğunu, ancak onların tekfir ettiği insanların Allah'ın varlığını ve birliğini tasdik etmelerinden dolayı kâfir kabul edilemeyeceklerini, fakat haklarında kesin bir hüküm vermenin de mümkün olmadığından bu hükmü ahiret gününde Allah'a terk etmek süretiyle ileri sürdürdükleri görüşünden dolayı mürcie adıyla şöhret kazanan mezhebi oluşturmuşlardır. Ahmed Emin, **Fecru'l-İslam**, Dar Kitabu'l-Arabi, ty., Beyrut, s. 279-282.

[1320] Kaderiyye, Cebr ve kader meselesinde meydana gelen tartışmalarda Cebriyye'nin görüşüne zıt olan ve insanın fiil ve hareketlerinde hür bir iradeye sahip olduğunu ispat etmeye çalışan mezhebin savunucularına Kaderiyye adı verilmiştir. Ahmed Emin, **Fecru'l-İslam**, s. 283-289.

[1321] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 430-432.

[1322] Hâkim. **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 440.

cevap vermiştir.[1323]Hâkim, Merv'de Hasan b. Muhammed es-Saganî'den şöyle nakilde bulunmuşturr: Abdullah b. Mahmud b. Abdurrahman el-Mervezî → Ahmed b. Abdullah el-Feryânânî → Süfyân b. Abdülmelik → İbn Mübârek, el-Hasan b. Dînar'ın Kaderî düşüncesine sahip olduğunu söylemiştir. Bununla beraber kitapları ile insanları evinde ziyaret eden ve ezberlemediği halde kitaplardan rivayet eden bir kişi olduğunu belirtmiştir.[1324]

Hâkim, Abdurrahman → Muâz b. Muâz → Sevvâr b. Abdullah'ın yanında iken bir çocuk gelerek Züfer'in geldiğini haber vermiştir. Sevvâr, "Ehl-i re'yden olan Züfer mi?" diye sormuştur. Bunun üzerine "ona izin vermeyin, o bidatçıdır" demiştir.[1325]Aynı zamanda Mahmud b. Gaylân, Yezîd b. Hârun'a el-Hasan b. Dînar el-Lü'lüî hakkında ne dersin? O Müslüman mıdır? diye sormuştur.[1326]Bu ifadeden hareketle kişinin sağlam olmadığı anlaşılmaktadır. Yahya b. Maîn, Muhammed b. Menâzir zındıktır. Çünkü o, arazilere çıkarak yakaladığı akrepleri, Mescid-i Haram'da insanların üzerine salıyordu.[1327]

Hâkim, sahabeye dil uzatan ve onlara buğzeden kişileri cerhetmiştir. Havsere b. Eşres Yezîd b. Hârun'un Münker-Nekir'in sorularına olumlu cevaplar verdiğini rüyasında gördüğünü söylemiştir. Ancak şahsından kaynaklanan bir sıkıntısının olmadığını fakat Hâriz b. Osman'dan rivayette bulunduğundan onun için bir eksiklik olduğunu ifade etmiştir. Çünkü o, Hz. Ali'ye(r.a.) buğzediyordu. Allah da ona buğzetsin[1328] gibi ifadelerle de Hâkim, bazı kişileri cerhe tâbi tutmuştur.

[1323] Hâkim. **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 432.
[1324] Hâkim. **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 435.
[1325] Züfer, bidatçı değildir. Kûfe fakihlerinin bulunduğu medresedir. Bu medrese de re'y ehlinden az etkilenmiştir. Bunun sebebi hocaları İmam Ebû Hanîfe olduğu içindir. Çünkü Ebû Hanîfe'ye müsned az ulaştığındandır. O da kendi görüşü ile içtihat ederdi. Ondan sonra hadis yaygınlaşmaya başlayınca bazı öğrencileri onun görüşleri etkisinden çıkamadılar. Ebû Hanîfe mazur görülse de sonradan gelen öğrencilerinin nas varken kendi görüşleri ileri hareket etmeleri için bir özür kabul edilemez. Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd el-Ukaylî, **Kitabu'd-Duâfâ el-Kebîr** (thk. Abdulmu'ti Emin Kal'acî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty., Beyrut, c. 2, s. 97-98.
[1326] Hâkim. **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 435-439.
[1327] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 430.
[1328] Aslında Hâriz b. Osman Şam ehlinin sika olan âlimlerindendir. Tâbiîn küçüklerinden olup, Buhârî ondan iki hadis rivayette bulunmuştur. Rivayetlerden biri Abdullah b. Bisr'den gelen Allah Resulü'nün sıfatı ile alakalıdır. Diğeri de Vâsile b. el-Eska' yoluyla gelen hadistir. Ama Müslim'de ona ait bir şey yoktur. Ebû Dâvûd, Hâriz b. Osman'ın bütün hocaları sikadırlar. İbn Mübârek'e Hâriz b. Osman'ın bizim emirimiz bize sizin emiriniz size sözü ulaşınca ondan rivayet etmeyi terk etmiştir. Ebû Dâvûd es-Sicistânî, **Sualatu Ebî Abid** (thk. Abdulalim Abdulazim el-Bestevî, Dâru-İstikame, 1997, Beyrût, c. 2, s. 232-247; İbn Hacer, **Hedyu's-Sâri**, s. 396.

Hâkim'in, bazı râvileri bizzat kendisi bazen de ilim ehlinin sözleriyle tenkid ettiği görülmektedir. "Birinci Nev"de zikrettiği bazı isnadlardan sonra şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Hırâş b. Abdullah, Kesîr b. Süleym, Nuaym b. Sâlim b. Kanber gibi isnadlarla hiçbir şekilde ihticâc edilemeyeceğini ifade etmiştir."[1329]Diğer ilim ehlinin tenkidlerini de "Yirmi Sekizinci Nev"de Buhara'dan nakille şöyle dile getirmiştir: "Hâlid el-Medâyinî şeyhlerin hadislerine ekleme yapan kişidir."[1330]"Otuz İkinci Nev"de de Muâz b. Muâz el-AnberîŞu'be'den Ebû Şeybe el-Kâdî'yi sorar. Şu'be de Ebû Şeybe'nin "Mezhebinde mezmum ve kendisinden rivayet edilmeyen bir kişi olduğunu" Muâz b. Muâz'a mektup yazıp gönderir ve Muâz'a "Yazdıklarımı okuduktan sonra parçalayıp at" diye uyarıda bulunmuştur.[1331]

Hâkim. *Müstedrek*'te de farklı şekillerde cerh ve ta'dîl örneklerini zikretmiştir. Kişileri ta'dîl ile vasıflandırırken bir sıfatla ya da birçok sıfatla nitelemiştir. Bu nitelemede "sıdk", "imamun", "sebtun", "sikatun", "meşhurun", "ma'rufun" gibi ifadeleri kullanarak bazen râviler arasında üstünlük ifadeleri kullanarak bazen de râvileri yaşadığı yere ve itibara göre değerlendirmiştir. Cerhte bulunurken de Buhârî ve Müslim'in delil olarak itibar etmediği kişiler, hadis alanında uzman olmayanlar, Şiîlikle itham edilenler, hâfızanın kötülüğü ve meçhul olması gibi mülahazalarda bulunarak kişileri cerhe tâbi tutmuştur.

Hâkim, sahih hadis konusunda, zayıf hadis üzerinde yaptığı çalışmadan daha fazla gayret sarfetmiştir. Bu sebeple ta'dîl ifadelerini, cerh ifadelerinden daha fazla kullanmıştır. Bu da Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'leri üzerinde yaptığı istidrak onun kullandığı ta'dîl ifadelerini çeşitlendirmiştir. Cerhe gelince, bu mevzuda onun müstakil bir kitabının olduğunu bilmiyoruz. Ancak *el-Medhal ila Ma'rifeti el-İklîl* adlı eserinin "Ma'rifetu's-Sahih" başlığı altında sahih hadisi izah ettikten sonra bu bölümde ilim ehli tarafından ittifakla terk edilmeleri gereken kimseleri saymıştır. Eserinde cerh ve cerh edilenlerin tabakalarını ve özelliklerini zikretmiştir.[1332]

Hâkim'in*Müstedrek*'te ta'dîl lafızlarını zikrettiği gibi şahısları tenkidde bulunurken de cerh lafızlarını kullanmaktadır. Onun zikrettiği belli başlı bazı cerh

[1329] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 127.
[1330] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 398.
[1331] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 430-432-435-439
[1332] Hâkim, **el-Medhal**, s. 73-126.

lafızlarını ve uslubunu şöyle zikredebiliriz.

3.6.1.1. Buhârî ve Müslim'in Delil Göstermediği Kimseler

Hâkim, Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'leri üzerine istidrak girişiminde bulunmuştur. O, Buhârî ve Müslim tarafından hüccet konumunda olmayan kimseleri de kitabında zikretmiştir. Nitekim Buhârî ve Müslim, rivayetlerini hüccet kabul etmediği kişileri değişik sebepler öne sürerek kitaplarında zikretmemişlerdir.

3.6.1.2. Buhârî ve Müslim'in Rivayetini Hüccet Olarak Kabul Etmediği Kişiler Hakkında Açıklamada Bulunmaması

Hâkim, Buhârî ve Müslim'in bir râviyi hüccet kabul etmediğini beyan ettikten sonra herhangi bir açıklamada bulunmadıklarını belirtmiştir. O *Müstedrek*'te en çok tutumunu sürdürür. *Müstedrek*'te Şeyhayn'ın hüccet kabul etmediği kırktan fazla râvi bulunmaktadır. Şehr b. Havşeb[1333], Şuayb b. Hâlid[1334], Sâlih b.Ömer[1335], Karsa' ed-Dâbîtâbiînlerin en zâhididir.[1336]Velîd b. Muhammed el-Mukriî, Mus'ab. Atâ el-Belkavî[1337], Seyf b. Hârun[1338], İsmail b. Râfi'[1339], Bişr b. Râfi'[1340], İbn Ebü'l-Mikdâm Sâbit b.Hürmüz el-Kûfî[1341] bunlardan bazılarıdır. Elbette ki Şeyhayn'ın terk ettiği her râvinin hadisinin metrûk olması gerekmez. Hâkim'in zikrettiği kimseler arasında zayıf olan da vardır, sika olan da vardır. Nitekim Hâkim *el-Medhal İle's-Sahih'*de sadece Buhârî ve Müslim'in rivayette bulundukları râvilerin sika olduklarına inanan kimselere karşı çıktığını beyan etmiştir.[1342]

3.6.1.3. Râvilerden Hadislerini Almama Sebeplerini Açıklaması

Buhârîve Müslim, hadis almada titiz davranmışlardır. Ayrıca hadis almadıkları şahıslar hakkında da değerlendirmede bulunarak gerekçelerini açıklamışlardır. Onların kötü hâfızaya sahip, bidat ehlinden oldukları, hadis alanında

---

[1333] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 256.
[1334] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 500-501.
[1335] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 555.
[1336] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 277.
[1337] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 298.
[1338] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 4, s. 115.
[1339] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 249.
[1340] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 44.
[1341] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 90.
[1342] Hâkim, **el-Medhal İla's-Sahîh**, c.2, s. 111-113.

mahir olmayanların ve bu konuda uzmanlaşmayanların hadislerine mesafeli durdukları bir gerçektir. Bu sebepleri kısaca şu şekilde ifade edebiliriz:

Buhârî ve Müslim, kişinin hadis alanında uzman olmaması gibi gerekçeleri öne sürerek bazı râvilerin hadislerini almamışlardır: Müslim, ez-Zencî hakkında "Mekke halkının imamı ve müftüsüdür." Fakat Buhârî ve Müslim, "hadisin onun işi olmadığını söyleyip"[1343]böyle bir değerlendirme ile râvinin hadis konusunda uzman olmadığını belirtmişlerdir. Bu gerekçeye dayanarak hadis alanında uzman olmayan kişilerin hadislerini almadıkları görülmektedir. Bir diğer sebep de râvininŞiîlikle itham edilmesidir. Buhârî ve Müslim'e göre Şîa da bidat fırkalarından biridir. Onlar, bu düşünceye sahip olan kişilerin hadislerini kabul etmemişlerdir. Hâkim b. Cübeyr de bunlardan biri olup onun hakkında "Buhârî ve Müslim, rivayetindeki bir zaaf dolayısıyla ondan hadis almamışlardır. Şiîlikteki aşırılığından dolayı da onu terk etmişlerdir"[1344]diye değerlendirmeye tâbi tutulmuşlardır. Râvinin hâfızasının kötü olması da ileri sürülen nedenlerden sayılmıştır. Râvilerin zabt yönünden sağlıklı ve kuvvetli bir hâfızaya sahip olmaları gerekir. Aksi takdirde zabtı iyi olmayan kişinin eleştiriye tâbi tutulduğu ve hadislerinin kabul edilmediği görülmektedir. Hâkim, Ebû Mesher Said b. Beşîr'i[1345] ve Mübârek b. Fudâle'nin de zühd ve ilim ehli olmasına rağmen[1346] onların hâfızalarının kötü olmasından dolayı kendilerinden hadis alınmadığını ifade etmektedir.

Zikredilen bu gerekçelerin gerçekle ne kadar yakın olduğu bir tarafa, burada Buhârî ve Müslim'in şartına uymadığı halde râvinin hadisini tahrîç etmek için bir bahane üretme çabası göze çarpmaktadır. Zira daha önce de açıkladığımız gibi Hâkim, *el-Müstedrek*'in mukaddimesinde mutlak sahih hadisleri aldığını söylemiştir. Oysaki mutlak sahih hadislerin yanında zayıf, meçhul, metrûk ve hatta bazı ilim ehline göre mevzu hadislerin bile olabileceği dile getirilmiştir.

[1343] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 83.
[1344] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 561.
[1345] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 270
[1346] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 385.

3.6.1.4. Buhârî ve Müslim'in Terk Ettiği Râvileri Savunması

Hâkim, savunmayı genellikle râvinin itham edilmemiş olmasını kastederek ifade etmeye çalışmıştır. O, Şurahbil b. Sa'd hakkında "İtham edilmemiş Medineli bir tâbiîdir"[1347] Seleme b. Vehram[1348], Mezmea b. Sâlih[1349]yahut el-Eclec el-Kindî[1350] ve Bişr b. Râfi'[1351] gibi râviler hakkında "metrûk" olmadığını ya da râvinin bidat dışında bir kusurla eleştirilmediğini söylemesidir. Sevr b. Ebî Fâhita Şeyhayn onun hadisini almamışsa da bu kişi Şiî olmak dışında bir kusurdan dolayı eleştirilmemiştir.[1352] Hâkim'in bunlar hakkındaki savunmasının zayıf olduğu görülüyor. Râvinin"müttehem" veya "metrûk" olmaması hadisinin *Sahih*'de rivayet edilmesi için yeterli değildir.[1353]Râvide bulunan ve hadisinden kaçınılmasını gerektiren başka sebepler de vardır. Hâfızasının kötü olması, dikkatsizliğinin ve hatasının ağır olması gibi sebepler bunlar arasında sayılabilir.

3.7.1.5. Râvi Hakkında "Latekumu bihi hucce" veya "La Yuhteccu fihi/Vâhi'l-Hadis" İfadelerini Kullandığı Kimseler

Zikrettiğimiz bu ifadeler bazı şahıslar hakkında kullanılmaktadır. Bunlar arasında Kesîr b. Abdullah el-Müzenî ve Abdurrahman b. Zeyad el-Ifrîkî[1354], Zîr b. Habeyş ve Ebû Cenab Yahya b. Ebî Hayye el-Kelbî[1355], Müslime b. Ali[1356], Ebû Kays Abdurrahman b. Servan el-Evdî[1357] vardır. Bunlara "Vâhi'l-hadis" dediği kimseler de dâhildir. Ancak Hâkim'in nâdir kullandığı birnitelemedir. Hâkim, Muhammed b. Ebân[1358] hakkında "Vâhi'l-hadistir", "La Tekumu bihi Hucce" dediği birisidir. Aynı şekilde Muhammed b. el-Fadl b. Atiyye[1359] ve İshak b. Abdullah b. Ebî Ferve hakkında da "metrûkun" ifadesini kullanmıştır. Humeyd b. Ali el-A'rec

[1347] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 336.
[1348] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 425.
[1349] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 425.
[1350] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 4, s. 96.
[1351] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 542.
[1352] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 90.
[1353] Dirasât, Ulûmu'ş-Şerîa ve'l-Kânûn, **Mecelle İlmiyye Muhakkeme**, 2002, Ürdün Üniversitesi, sy. 2.
[1354] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 128.
[1355] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 101.
[1356] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 4, s. 517.
[1357] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 139.
[1358] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 131.
[1359] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 3, s. 97.

hakkında "Münkerü'l-hadis" (hadisi münkerdir)[1360] demesi de bu kapsamdadır. Bu lafızlar Hâkim'in *Müstedrek*'te kullandığı en şiddetli cerh lafızlarıdır. Aynı zamanda *el-Medhal İle's-Sahih* adlı kitabında da daha şiddetli cerh lafızlarını kullanmıştır.[1361]

3.6.1.6. Cerh Sebebini Açıkladığı ve Cerh Sebebini kabul Etmeyip Savunduğu Kimseler

Hâkim, bazı râvileri cerh ederken cerh sebebini açıklamıştır. Abdullah b. Said b. EbîHind[1362], Muhammed b. Abdurrahman Ebî Leylâ[1363], Ubeydullah el-Umerî[1364]gibi râvilerin hâfızalarının kötü olduğunu belirterek bunlar hakkında "Sadece hâfızalarının kötü olduğu" söylenmiştir. İsmail b. Ayyaş hakkında da Şam ehli âlimlerinden olup onun sadece kötü hâfızalı birisi olduğunu belirtmiştir.[1365] Bazen cerhi vehim/çelişkili rivayetle, bazen çok teferrüd etmekle bazen de mezhebini aşırı desteklemekle izah etmiştir. Rivayetinde vehme kapılan Yahya b. Seleme b. Kuheyl'in "Babasından rivayette çok vehmetmiştir"[1366] demiştir. Ayrıca Muhammed b. Ahmed el-Vâsıtî'yi[1367], Ezher b. Mervân'ı[1368]ve Asel b. Süfyân'ı[1369] kastederek her biri hakkında "Vehimden uzak değildir" ifadesini kullanmıştır. Mûsa b. Yâkub ez-Zemî hakkında da "teferrüd ettiği görülen kimselerdendir"[1370] gibi sözler buna en uygun örnekler olarak zikredilmiştir.

Hâkim, pek çok kere bazı râviler hakkındaki açıklayıcı olmayan cerh ile tatmin olmamıştır. Açıklayıcı olmayan cerhi reddetmiş ve "Onun hakkında delilsiz konuşuluyor" dediği rivayet olunmuştur. O, böyle hareket etmekle *Müstedrek*'te var olan Nuh b.Kays et-Tâhî[1371]gibi râvileri savunmuştur. Bu savunmada olduğu gibi cerhedilen kimsenin delile dayalı olmadığından böyle bir tavır sergilemiş olabilir. Aynı zamanda Fellâs hakkında "Onun hakkında hiç kimse delile dayanarak konuşmamıştır" sözünü nakletmiş ve onaylamıştır. Yâkub b. Humeyd b.

[1360] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 28.
[1361] Hâkim, **el-Medhal ila's-sahîh**, s. 114-116.
[1362] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 50.
[1363] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 4, s. 266.
[1364] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 3, s. 560.
[1365] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 4, s. 151
[1366] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 53.
[1367] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 101.
[1368] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 101.
[1369] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 570.
[1370] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 197.
[1371] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 353.

Kâsib,[1372]İbrahim el-Hecrî[1373]hakkında da aynı tavrı göstermiştir. Yine bu savunma kendi çağdaşlarını ve onların kendisinden rivayetlerini güvenilir bulmaya dayalı olabilir. Hârise b. Muhammed bunlardan birisidir. Onun "Mâlik b. Enes'in (r.a.) Hârise b. Muhammed'den razı değildi ama akranı olan imamlar ondan razıdırlar"[1374]dediği rivayet olunmuştur. Hâkim'in en zayıf savunması ise onun Yezîd b. Sinân[1375] hakkındaki "Metrûk değildir" demesiyle o, âlimler tarafından zayıf olarak nitelendirilmiştir.[1376] et-Tev'eme'nin âzatlısı Salih[1377] hakkında "Sâkıt değildir" derken aynı zamanda "zayıftır" denilmiştir. Ubeys b. Meymun[1378] hakkında da "Uydurmakla itham edilmemiştir"[1379] sözleridir. Bu savunma râviyi bir bütün olarak cerhten arındırmaz ve bu tarz bir savunma nisbîdir. Çünkü uydurma ithamının reddi, kişinin kötü hâfızadan veya hadisini terk etmeyi gerektirecek bir başka nedenden/nedenlerden beri olduğunu gerektirmez. Kişinin rivayetlerini kabul ya da reddetmek sadece bir nedene dayandırılamaz. Zira rivayeti kabul ve reddetmek için adâlet ve zabt şartlarını ihtiva edecek birçok nedene başvurulması gerekir.

3.6.1.7. Râvinin"Cehâle / Bilinmemesi" ile Nitelenmesi

Hâkim'in, *Müstedrek*'te bilinmeyenler olarak zikrettiği bir gruptur. O, bu kişilerin hadislerinin sıhhati hususunda tevakkuf etmiştir. İshak b. Berzec hakkında "Eğer İshak b.Berzec (cehâlet)[1380]bilinmiyor olmasaydı hadisinin sahih olduğuna hükmederdim."sözü buna örnektir.[1381]Ayrıca bunlar arasında Şihâb b. Harb "mechulun"[1382], Abdülmelik b. Abdurrahman "fi Haza'l-isnad mechulun"[1383], Abdulvahhab b. Huseyn "mechulun"[1384], Osman eş-Şeybânî ve Hassân b. Atiyye "mechulun"[1385], Gazal b. Muhammed "mechulun"[1386], Ebü'l-Ebrâd

[1372] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 280.
[1373] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 360.
[1374] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 235.
[1375] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 476
[1376] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 496
[1377] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 476.
[1378] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 496.
[1379] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 545.
[1380] Cehâlet: Bir kimsenin şahsının yani kim olduğunun veya cerh-ta'dîl yönünden durumunun ne olduğunun bilinmemesi. Aydınlı, **Hadis Istılahları**, s. 46.
[1381] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 4, s. 230-231.
[1382] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 3, s. 156.
[1383] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 3, s. 60.
[1384] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 4, s. 522.
[1385] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 282.

"mechulun"[1387]gibi ifadelerle şahıslar hakkında meçhul olduklarını/bilinmediklerini zikretmiştir. Buhârî ve Müslim, râvilerin meçhul oluşlarından dolayı bu gerekçeyi ileri sürerek onların rivayetlerini almamışlardır. "'Hadis, Garîb-Sahih'tir fakat Muhammed b. Abdilaziz ez-Zührî'nin bilinmiyor olmasından dolayı Buhârî ve Müslim onun hadisini tahrîç etmemişlerdir."[1388] Hâkim, az sayıda rivayetleri bulunup da haklarında cerh bulunmayan kimseler konusunda da kendine has bir tutum sergiler ve o bu kimseleri "mechul" (bilinmeyen) râvilerden sayarak Ebû Sâlih el-Havzî ve Ebü'l-Melih el-Fârisî hakkında "Onlar hakkında cerh yapılmamıştır. Sadece az hadis rivayet ettikleri için meçhullerden sayılırlar"[1389] diye ifade etmiştir. Ancak onun az hadis rivayet eden râvileri nitelendiren sözlerinin bağlamı bazen onları savunduğunu, bazen de Buhârî ve Müslim'in onların hadislerini terk etme sebebini ve onların metrûk olmadıklarını açıkladığı hissini uyandırmaktadır.

3.6.1.8. Râvi Hakkında "Haddese bi Ehâdîsin Mevdûatin/Ehâdîsuhu Mevdûa" "Hadisleri Uydurmadır" ya da "Uydurma Hadis"Rivayet Etmiştir

Hâkim, cerhedilmiş bir grubun isimlerini açıklamıştır ki bu kimselerin cerhine sebep olan özelliklerinibelirtmede herhangi bir imamı taklid etmediğini söylemiştir. Bu tespit ve çalışmaya kendi çabası ve bilgisiyle ulaştığını ifade etmiştir. Bu kişilerin de *el-Medhal* adlı eserinde bulunan bir grup olduğunu belirtmiştir. Hâkim, İbrahim b. Abdillah hakkında "Şam halkından bir grup ondan mevzu hadisler rivayet etmiştir", Abdullah b. Humâm hakkında da "ondan amcası mevzu hadisler rivayet etmiştir"demiştir. Ayrıca Hâkim, *el-Medhal ila's-Sahih*adlı eserinde iki yüz otuz üç râviden rivayetin caiz olmadığını ifade etmiştir.[1390] Fakat buna rağmen bunlardan bazılarının hadislerini *Müstedrek*'te zikretmiştir. Hâkim*el-Medhal*'de uydurma ile itham edilme ibarelerini "Sâkitun bilâ hilâf","Münkerü'l-hadis", "Yervi'l-muaddalat", "Hurime es-sıdk", "Metrûku'l-hadis bi merra" gibi çeşitli şekillerde kullanmıştır. Hâkim, bütün bunların aynı derecede olduğunu ve bu

[1386] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 4, s. 211.
[1387] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 11, s. 487.
[1388] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 58.
[1389] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 491; **Dirâsât,** Mecelle İlmiyye Muhakkeme, sayı 2, s. 593
[1390] Hâkim **el-Medhal İla's-Sahîh**, s. 114.

kimselerden rivayette bulunmayacağını ifade etmiştir.[1391] Farklı şekillerde ifade edilen bu lafızların hepsi aynı amaca götürmektedir.

Netice itibari ile Hâkim, cerh ve ta‘dîl imamlarından olup, râviler hakkındaki görüşleri delil olarak kabul edilen ve kendi döneminde râvilerin durumları hakkında kendisine başvurulan tenkidçilerden biridir. O, aynı zamanda cerh ve ta‘dîl ilmi hakkında görüş belirten ikinci tabakadan sayılmıştır. Hâkim cerh ve ta‘dîl ilminin mütesâhil/gevşek davranan âlimlerinden kabul edilmiştir. *Müstedrek* adlı eserindekiçalışmasından dolayı mütesâhil telakki edilmiştir. Yoksa usul eserlerinde böyle bir durumun olması söz konusu değildir. Ricâl konusunda eser yazan âlimler onun görüşleri doğrultusunda eserlerine yön vermiş ve eserlerini buna göre bina etmişlerdir. O da kendinden önce gelen Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Nesâî gibi âlimlerden nakillerde bulunmuştur.

Hâkim’in *el-Müstedrek*’teki ta‘dîl lafızları, cerh lafızlarının aksine çeşitlilik arzeder. Râviler hakkındaki cerh ve ta‘dîl için kullandığı lafızlara bakıldığında, onun cerh ve ta‘dîlde (her ne kadar bu alanda çoğunlukla cumhura uysa da) “mustekîmu’l-hadis”, “yucmeu hadisuhu” gibi kendisine özgü ıstılahlar kullandığı görülmektedir. Az rivayette bulunduğu halde cerhedilmemiş râvileri “mechul”râvilerden sayarak farklı bir tutum içerisine girmiştir. Hâkim’in cerh lafızları içerisinde en şiddetlisi “ehâdîsuhu mevduatun/hadisleri uydurmadır” ifadesidir. Bu ifadeden sonra sırasıyla “haddese bi ehâdîsi mevdua/uydurma hadisler rivayet etmiştir”, “münkeru’l-hadis / hadisleri münkerdir”, “vâhi’l-hadis/hadisleri değersizdir” ve “la yuhteccu bihi/o dayanak kabul edilmez” gibi ifadeler gelir. Hâkim’in, râviler hakkında hüküm verirken bağımsız davranması ve içtihat ehlinden olması onun hadis ilminde bir menhec sahibi olduğunu göstermektedir. Ayrıca onun *Müstedrek’*te râviler hakkında hüküm verirkenyeni metodik özelliklere sahip olması onun hadis sanatında yeterli ve mâhir olduğunu göstermektedir.[1392]

[1391] Hâkim **el-Medhal İla’s-Sahîh**, s. 116.
[1392] Zehebî, **Zikru men Yu’temedu Kavluhu fi’l-Cerh ve’t-Ta’dil** (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), s. 159; **Dirâsât**, Mecelle İlmiyye Muhakkeme s. 594.

3.6.2. Ta‘dîl Örnekleri

Hâkim’in, şahıslar hakkında bazı ta‘dîl ifadelerini kullandığını görmekteyiz. Hâkim, Ebân b. Tağleb’in “sika’” olduğunu ve hadisleri *Sahihayn’*datahrîç edildiğini ifade etmiştir. Oysaki yalnız Müslim *Sahih’*inde Ebân b. Tağleb’den tahrîç etmiştir. Ahmed b. Hanbel, İbrahim b. Tahman’ın Horasan ehlinden, “sadûk” olduğunu ve Mürcie hakkında konuştuğunu,ancak Hâkim, İbrahim b. Tahman’ın “Sika” olduğunu ve sahihte hadislerinin tahrîç edildiğini belirtmiştir. Ahmed b. Hanbel onun hakkında ‘irca’ düşüncesine sahip olduğunu söylese de Mâlik b. Enes ve ondan sonra gelen âlimler onun hakkındaki “İrca’” düşüncesini reddetmişlerdir. Hâkim, el-Hasan b. Sâlih’in fakih, sika ve me’mun ve *Sahihayn*’da hadislerinin olduğunu söylemiştir.[1393] Abdürrezzâk hakkında da olumlu ifadeler kullanarak ondan hadis terkedilmemesi gerekeceğini söyleyerek sitemde bulunmuştur. Zira Abdürrezzâk’ın güvenilir biri olduğunu ve “şayet o irtidad etse de yine ondan hadis almayı terketmeyiz” diyerek Abdürrezzâk hakkındaki olumlu düşüncesini belirtmiştir.[1394] Hâkim’in bu gibi ifadelerle bazı kişiler hakkında ta‘dîlde bulunduğunu görmekteyiz. Bazı âlimlerin ta‘dîl ifadelerini zikretmiştir. O, *Ma‘rife*’nin yirminci nevinde de Mekhûl’den Zührî hakkında şunu nakletmiştir “Geçmişlerin sünnetini Zührî’den daha iyi bilen birisini görmedim.” Yine Abdullah b. Bişr’den nakilde bulunarak, Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Saîd’in “Esbetu’n-nâs/İnsanların en güveniliri” olduğunu ifade etmiştir.[1395]

Hâkim kitaplarında birçok kişi hakkında ta‘dîl lafızlarını kullanmıştır. Onun lafızlarla genel olarak râvileri övdüğü görülmektedir. Farklı lafızlar kullanarak râvileri üstünlük ifadeleri ile ya da râviyi yaşadığı bölgeye ve itibara göre vasıflandırdığı görülmektedir.

3.6.2.1. Güvenilirlikleri Hususunda Âlimlerin Fikir Birliği İçinde Olduğu Kişiler

Hâkim, el-Vaddâh el-Yeşkürî ve Züheyr b. Muâviye el-Cu‘fî’yi kastederek ilim ehlinin onlar hakkında sika olduklarını, hıfzda da diğer âlimlere göre daha önde oldukları hususunda icma ettiklerini belirtmektedir. O, Ebû Ezher Ahmed b. el-Ezher

[1393] Hâkim, **Ma‘rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 436-437.
[1394] İbn Adiy, **el-Kâmil**, c. 5, s. 311; Ukaylî, **ed-Duafâ**, c. 3, s. 110.
[1395] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 63.

el-Abdî'nin de âlimlerin icmaı ile güvenilir[1396]olduğunu nakletmiştir. İmam Mâlik'in de bütün nakil âlimleri tarafından imamlığı konusunda icma edildiği görüşü bildirilmiştir."[1397]Hâkim, Amr b. Şuayb'ın adâleti konusunda aykırı bir görüş bilmiyorum diyerek burada zikrettiğimiz görüşe yakın bir görüş daha zikretmiş;[1398]ancak Ebû Ca'fer er-Râzî ve İsâ b. Ebî İsâ'nın hadislerinin tahrîç edilmemesine karşı çıkarak itirazda bulunmuştur. Çünkü her ne kadar Buhârî ve Müslim, Ebû Ca'fer'in hadislerini tahrîç etmeyip uzak dursalar da diğer âlimler tarafından iyi hal "Ahsenu'l-hal" olarak bilinen kişidir denilerek savunulmuştur.[1399]

3.6.2.2. Buhârî ve Müslim'in Delil Kabul Ettiği Kişiler

Bunların herbirinin delil kabul etme şartları farklı şekilde ele alınarak değerlendirilmiştir. Hâkim, her iki âlimin delil olarak kabul ettiği kişilerde ittifak ettikleri ve her birinin ayrı ayrı şartlar öne sürerek delil olarak kabul ettiği kişilerin olduğunu belirtmiştir. Buhârî ve Müslim'in delil kabul etmede öne sürdüğü durumları şu şekilde ele alabiliriz:

a. Buhârî ve Müslim'in delil kabul etmede ittifak ettiği grubun *Müstedrek*'te altmıştan fazla râvi olduğu zikredilmektedir. Ancak Hâkim'in bazen Buhârî ve Müslim'in şevâhidden olan rivayetlerine yer verdikleri ile kendileriyle ihticâc ettiği râviler arasında ayırım yapmadığı görülmektedir. Buhârî ve Müslim'in üzerinde ittifak ettiği kesin olarak bilinen kişilerden bazıları şunlardır: İsrâil b. Yunus, el-Leys b. Sa'd, el-Fadl b. Mûsâ[1400], Haccâcb. Muhammed, Ebû İshak[1401], İyâs b. Seleme[1402], Eyyûb b. Âiz et-Tâî[1403], Haccâc b. Haccâc[1404], Hâtim b. Ebî Sagîra[1405], İsmail b. İlye'dir.[1406] Hâkim, râvileri bu mertebeye koymak için bazen "ikisi (hadis rivayetinde) ona dayanmışlardır" der. Oysaki hakikatte Ca'fer b. Süleyman[1407], Beşir

[1396] Hâkim, **el-Müstedrek** (thk. Yûsuf Abdurrahman el-Maraşli), Daru'l-Marife, ty., Beyrut, c. 2, s. 171; c. 4, s. 128.
[1397] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 39.
[1398] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 147.
[1399] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 333.
[1400] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 6.
[1401] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 7.
[1402] Hâkim, **el-Müstedrek**, c.1, s. 8.
[1403] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 62
[1404] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 74
[1405] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 88.
[1406] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 283.
[1407] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 122.

b. Süleyman Ebû İsmail[1408], Hâris b. Ebî Ziyâb,[1409] Züheyr b. Amr[1410]ve Ammâr b. Muâviye ed-Dühenî'den[1411] Buhârî'nin rivayette bulunmadığı görülmektedir.

b. Hâkim, bazen de bir râvinin Müslim'de hiçbir rivayeti olmadığı halde İbrahim b.Abdurrahman es-Seksekî gibi râvilerhakkında, "Müslim ve Buhârî'nin İbrahim'den ihticâcda bulunduklarını"[1412] söylemektedir. Oysaki İbrahim'in Müslim'de herhangi bir rivayetine rastlanmamaktadır.

c. Hâkim, bazen de Buhârî ve Müslim'in, Humeyd b. Ziyâd el-Harrât[1413], Zâzân Ebû Ömer el-Kindî[1414], Süleym b. Âmir[1415], Abdullah b. el-Hâris en-Necrânî[1416]gibi bir râvi hakkında ittifak ettiklerini söylese de ancak Buhârî ondan sadece *el-Edebü'l-Müfred*'de rivayette bulunmuştur. Hâkim, bu kişiler hakkında "İkisi hadiste ondan ihticâcda bulunmuşlardır" dese de gerçekte Buhârî ondan sadece *el-Edebü'l-Müfred*'de rivayette bulunmuştur. Bilindiği gibi onun *el-Edeb*'deki şartları, *Sahih*'teki şartlarından farklıdır.[1417] Buhârî'deki rivayeti muallak olarak geldiği halde,[1418] Hâkim Hüseyin b. Vâkid için "Şeyhayn ondan rivayet edip ihticâc etmişlerdir" diye ifade etmiştir. Oysaki bu rivayeti sadece Buhârî muallak olarak zikretmiştir.

3.6.2.3. Kişileri "Sıdk" ile Nitelendirmesi

Saduk sigası ta'dîlin, İbn Ebî Hâtim'e göre ikinci mertebe,[1419] Zehebî ve Irâkî'ye göre üçüncü, Sehâvî'ye göre beşinci mertebededir. "Mahalluhu es-sıdk" ise Zehebî'ye göre dördüncü mertebede bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. Böyle bir râvininrivayet ettiği hadis yazılır ve araştırılır.[1420] Bu mertebe "Sika" mertebesinden daha aşağı bir mertebeye sahiptir. Hâkim, "Sadûk", ta'dîl ifadesini

[1408] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 177.
[1409] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 197.
[1410] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 31.
[1411] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 105.
[1412] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 51.
[1413] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 105.
[1414] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s.39.
[1415] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 9.
[1416] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 11.
[1417] Dirâsât, **Ulûmu'ş-Şerîa ve'l-Kânûn**, **Mecelle İlmiyye Muhakkeme**, Ürdün Üniversitesi, 2002, sy. 2.
[1418] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 422; **Dirâsât**, Mecelle, sy. 2, s. 586.
[1419] Âşıkkutlu, **Hadis Ricâl Tenkidi**, s. 173.
[1420] Zehebî, **Mîzânü'l-İ'tidâl**, c. 1, s. 4; Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 261.

İshâk ed-Deberî[1421], Bekkâr b. Abdülazîz[1422] ve Abdullah b. Ferruh[1423]hakkında, "Mahalluhu Sıdk" ifadesini el-Mes'udî[1424]hakkında, "Ma'rûfun bi's-sıdk" ifadesiniEbû Amra el-Cühenî[1425] için, "Lâ na'rifuhu illâ bi's-sıdk" ifadesini de Ebû Abdullah el-Karrâz[1426] ve Kesir b. Yezîd[1427] hakkında kullanmıştır.

3.6.2.4. Sadece Tek Bir Kelimeyle Râvilerin Güvenilirliğine Atıfta Bulunması

Genel olarak Hâkim'in başka imamların onaylaması sonucu "Sıkatun" ifadesini kullandığı görülmektedir. Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Muhalled[1428]hakkında "Huccetun" Hammâd b. Seleme[1429]hakkında "İmamun", Yezîd bin Hârun[1430] hakkında da "Sebtun" ifadelerini kullanmıştır. Ebû Temile Yahya b. Vâdıh ve Zübeyr b. Cunâde hakkında da "sıkatun" demiştir.[1431]

Hâkim'in zikrettiği bu ta'dîl lafızları mütekaddimîn ve müteahhirîn âlimlerinden İbn Ebî Hâtim ve İbnü's-Salâh birinci mertebede zikretmişlerdir. Sehâvî, Suyûtî ve Sindî gibi müteahhirûn usulcüler ise, İbn Hacer'e dayanarak ta'dîl lafızlarını altı kısma ayırıp, bu lafızları da ikinci derecede zikretmişlerdir.[1432]

3.6.2.5. Hâkim'in Rivayet Ettiği Kişileri Birçok Sıfatla Nitelendirmesi

Hâkim, kendisinden rivayette bulunduğu kişileri birçok sıfatlarla övmekte, onları ta'dîlde bulunmaktadır. Bu ta'dîl lafızları arasından, "Sika-Mutemed" ifadesini Enis b. Ebî Yahyâ[1433] ve Ebû Üsâme[1434] hakkında, "Hâfız-Sika" ifadesini Haccâc b. eş-Şa'ir[1435] ve Zekeriyya b. İshâk[1436] hakkında "Hâfız-Sika-Sebt" ifadesini İbn

---

[1421] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 3, s. 160.
[1422] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 276.
[1423] Hâkim, **el-Müstedrek**, c.1, s. 313.
[1424] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 10.
[1425] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 364.
[1426] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 217
[1427] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 217.
[1428] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 160.
[1429] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 44.
[1430] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 83.
[1431] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 360.
[1432] Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 173-174; Ali Özek, **Hadis Ricâli**, Fatih Matbaası, 1967, İstanbul, s. 125.
[1433] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 367.
[1434] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 240.
[1435] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 189.

Uyeyne[1437] ve Bundâr[1438] hakkında kullandığı görülmektedir. O, "Fevka's-sika" ifadesini de sadece Ebû Abdurrahman Abdullah el-Mukrî[1439] hakkında kullanmıştır. "Sika-me'mûn" ifadesini ise İbrahim b. Hânî[1440]Sa'd b. Abdurrahman el-Cumahî, Muhammed b. Sabbah[1441] ve Ahmed b. Muhammed b. Ebî el-Hanâcir ve Ebû Bekra Bekkâr b. Kuteybe [1442] hakkında kullanmıştır. Ayrıca Osman b. Sa'd el-Kâtib Basri[1443] hakkında da "Sika, Azîzu'l-Hadis, Yucmeu Hadîsuhu" ifadelerini kullanmıştır. Bu tabirler içerisinde en çok "Sika-Me'mûn" ifadesini kullanmıştır.

Hâkim'in burada zikrettiği ta'dîl lafızları mütekaddimîn ve müteahhirîn âlimlere göre birinci derece, Sahâvî ve Suyûtî gibi âlimlere göre ise ikinci mertebede zikredilmiştir.[1444]

3.7.2.6. Râviler Arasında Tafdil İfadelerini Kullanması

Hâkim, râviler arasında hıfz, bilgi ve güvenilirlik açısından değerlendirme yaparak hangisinin daha kuvvetli olduğunu belirtmiştir. Ancak bu kıyaslama olumlu olduğu gibi olumsuz da olabilmektedir. O, "Ahfaz, Esbet, Evsak" gibi ifadeler Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fezârî için "el-Evzâî'nin[1445] ashâbının en iyi hıfzedenidir" demiştir. Yine Hâlid b. Muhalled'in, Bekr b.Bekkâr'dan[1446] daha "Esbet-Ahfaz-Evsak" olduğunu, Ebû Muâviye el-A'meş'in ashâbının en "Ahfaz" olduğu ve A'meş'in de hükümle ilgili hadisleri başkalarından daha iyi bildiği[1447]ifade edilmiştir. Hâkim, "Şu'be, Züheyr'den[1448] daha güvenilirdir;'Esbet'tir", "Hakl b. Ziyâd, Evzâî'nin ashâbının en güveniliridir (esbet)" demiştir. [1449] Bu kıyaslama genellikle üstünlük sıfatlarında gerçekleşmiş olup, ancak bazen de tersi bir kıyaslama ile bu sıfatları zikretmiştir. "el-Haccâc b. Ertad, Abdurabbih b. Said ve Ebû Hâlid ed-

---

[1436] Hâkim, **el-Müstedrek** (thk. Hamdi Demirdâş Muhammed), el-Mektebetü'l-Asrıyye, 2006, Beyrût, c.1, s. 80.
[1437] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 109.
[1438] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 188.
[1439] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 232.
[1440] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 68.
[1441] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 75.
[1442] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 399.
[1443] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 176.
[1444] Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 174-175.
[1445] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 69.
[1446] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 92.
[1447] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 350.
[1448] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 49.
[1449] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 178.

Dâlânî'den ezberde ve itkânda daha aşağıdadır" demiştir.[1450] Sahâvî, Suyûtî gibi âlimler İbn Hacer'e dayanarak bu lafızları ta'dîlin ikinci mertebesinde zikretmişlerdir.[1451]

3.6.2.7. Râviler Hakkında "Müstakîmu'l-hadîs"İfadesini Kullanması

Bu ifade, "Sadûk" ifadesine denk bir ta'dîl lafzıdır. Aralarında güvenilir oldukları söylenmiş olan kimselerin bulunduğu bir grup hakkında bu ifade kullanılmıştır. Hâkim, İmrân b. Da'ver el-Kattân hakkında "Şeyhayn onun hadisini rivayet etmemişlerdir." Onu terk etmeleri hususunda bir delilleri de yoktur. O, İmrân b. Da'ver'i "mustakîmu'l-hadis" olarak değerlendirmiştir.[1452] Aynı zamanda Amr b. Şebîb b.el-Ukaylî[1453] hakkında da "mustakîmu'l-hadis" demiştir. Fakat mütesâhil/gevşeklik göstererek Ebû el-Varkâ olarak bilinen Faid b. Abdurrahman el-Attâr hakkında "Kûfeli, hadisi düzgün birisidir" demiştir.[1454] Hâlbuki o kendisinde şiddetli zayıflık bulunan bir kimsedir. Hatta İbn Hacer onun hakkında "Metrûktur, itham edilmiştir" diyerek farklı görüş beyan etmiştir.[1455] Hâkim'in "mustakimu'l-hadis" ifadesini bir ta'dîl lafzı olarak kullandığını görmekteyiz. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu ifade İbn Maîn, Buhârî, Ebû Hâtim, Ebû Zur'â, Ahmed b. Hanbel, Ukaylî, Nesâî, Hâkim, Dârekutnî, Hatîb el-Bağdâdî gibi birçok âlim tarafından ta'dîl lafzı olarak kullanılmıştır.[1456]

3.6.2.8. "Azîzu'l-hadis" veya "Kalîlu'l-hadis" İfadesini Kullanması

Bir kişinin hadis rivayetinin az olduğunu ifade etmek için kullanılan bir ifadedir. Fakat bu ifade cerh ve ta'dîl lafızlarından değildir. Ancak Hâkim, Buhârî ve Müslim'in herhangi bir râvinin hadisini almamasına ve o râvinin hadis rivayetinin az oluşuna gerekçe göstermiştir. Bundan dolayı Abbâd b. Ebî Said el-Makberî'nin hadisini rivayet etmemişlerdir. Bunun sebebi hakkında bulunan bir cerhten dolayı değildir. Ancak onun hadisinin az olması ve kendisine pek ihtiyaç duyulmamasıdır.

[1450] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 343.
[1451] Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 175; Özek, **Hadis Ricâli**, s. 126.
[1452] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 387.
[1453] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 387.
[1454] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 320.
[1455] İbn Hacer, **et-Takrîb**, c. 2, s. 473; **Dirâsât**, Ulûmu'ş-Şerîa ve'l-Kânûn, Mecelle İlmiyye Muhakkeme, 2002, Ürdün Üniversitesi, sy, 2.
[1456] Kadâh Abdulmecîd Said, **Mustalahu Mustekîmu'l-Hadis fi Kitâbi'l-Kâmil li İbn Adiyy ve Delâletuhu**, s. 1287.

Kardeşi Muhammed b. Aclân da Abbâd'dan rivayette bulunmamıştır.[1457] Gülsüm Basri[1458], Sevâb b. Atabe el-Mehrî[1459] ve Ziyâde b. Muhammed el-Ensârî[1460]de "Kalîlu'l-hadis"dir. Aynı şekilde "Kalîlu'l-hadis" olanları zayıf ya da cerh etmeksizin Yûsuf b. Ebî Bürde'nin rivayetini aynı gerekçelere dayandırarak yani "Kalîlu'l-hadis" veya "Azîzul'-hadis" diyerek kendilerinden rivayet etmedikleri görülmektedir.[1461]"Kalîlu'l-hadis" az hadis rivayetinde bulunan kişi olarak bilinir. Yoksa ilminin azlığını ifade eden bir lafız değildir. Sadece diğer muhaddisler gibi fazla rivayette bulunmadığından bu ifade ile zikredilmiştir. Bu lafız ile bilinen bir râvinin cerh ile nitelenmesi mümkün değildir.[1462]

3.6.2.9. Sadece "Meşhur" veya "Ma'ruf" İfadesini Kullanması

Hâkim, bazı râviler hakkında da ma'ruf ve meşhur ifadelerini kullanmış, Esved b.Sa'lebe hakkında "Şamlı'dır, ma'ruftur"[1463], Abdullah b. Vehb b. Zem'a hakkında "Meşhurdur"[1464]demiştir. Birinci kişininİbn Hacer "Meçhul"[1465], ikinci kişinin de"Sika" olduğunu belirtmiştir. Hâkim her ne kadar ta'dîl olarak nitelendirse de râvi "Sıdk" yahut "Sika" kaydıyla anılmadığı sürece, "Meşhur" veya "Ma'ruf" sözlerini güvenilirlikle ilişkilendirmemiz uygun olmaz.

3.6.2.10. Râvileri Yaşadığı Yere ve İtibara Göre Değerlendirmesi

Bazen de Hâkim'in, "kişileri yaşadığı bölgeye ve toplum içindeki şöhretine bakarak değerlendirdiği görülmektedir. Eyyûb b. Süveyd, Şam'ın ileri gelen hocalarından olduğu için hadisleri alınmıştır"[1466] demektedir. Ayrıca Hâkim'in, şu

---

[1457] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 104.
[1458] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 6.
[1459] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 294; Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl** (thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), Müessesetü'r-Risâle, 1994, Beyrut, c. 4, 413, İbn Maîn, "Sıkatun, Abbâs ed-Duri 'Şeyhun-Sadukun'"; Ahmed b. Abdullah İclî, **es-Sikât** (thk. Abdulmu'ti Kalacî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984, Beyrut, s. 189, "Yuktebû Hadîsuhu, Leyse Bi'l-Kaviyyi"; Zehebî, **el-Kâşif**, s. 720; "Fîhi Leyyinun"; İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb**, Daru'l-Fikr, 1995, Beyrût, c. 1, s. 190. "Makbulun" diye değerlendirmelerde bulunmaktadırlar.
[1460] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 344.
[1461] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 32.
[1462] Ebu'l-Hasan Mustafa b. İsmâil es-Süleymânî, **İthâfu'n-Nebîl bi Ecvibeti Esileti Ulumi'l-Hadis ve'l-İleli ve'l-Cerhi ve't-Ta'dil,** (thk. Ebû İshâk ed-Dimyâtî), Mektebetu'l-furkân, ty, Acmân, c. 1, s. 205; Zafer Ahmed el-Osmanî et-Tehânevî, **Kavâidu fi Ulumi'l-Hadis**, (thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde), el-Metbuâtu'l-İslâmiyye, 1984, Riyâd, s. 386.
[1463] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 176.
[1464] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 219.
[1465] İbn Hacer, **et-Takrîb**, c. 1, s. 145.
[1466] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 456.

sözleri de konumuzu daha da destekler mahiyettedir: "Sa'saa b. Muâviye Araplar'ın övünç kaynaklarındandır.[1467] Yezîd b.Ebî Ziyâd Kûfeliler arasında hadis ilminin temelini oluşturacak şahsiyetlerdendir."[1468]Sika veya sadûk olsalar da bu ifadeyiyani beldeye ve itibara göre "ta'dîl" lafızlarından saymak güçtür. Ancak Yezîd b. Ebî Ziyâd zayıf olarak kabul edilmiştir. Bu lafızlar Hâkim'in *el-Müstedrek*'te bizzat kendisinin türettiği lafızlardır. Bu onun hadislerine ihtiyaç duyduğu ama Buhârî ve Müslim tarafından hadisleri alınmayan kimseleri savunmasının bir sonucudur. Aslında Hâkim *Müstedrek*'te koştuğu şartlara uymayan râvilerden hadisler aktarmıştır. Bu nedenle onun şartına uymayan hadisler bulunmaktadır.O zayıf, metrûk ve meçhul kimselerden hadis rivayet etmiştir. İbn Hacer *et-Takrîb*'de bu kimselerden bahsetmiş,[1469]oysaki kitabında meçhul, metrûk ve zayıf olan râviler bulunmaktadır.

3.6.2.11. "Yucmeu Hadisihu/ Hadisleri Toplanır" Değerlendirmesi

Rivayet ettiği hadisleri toplanmaya değer biri olan, dolayısıyla çok zayıf olmayan râvi hakkında kullanılan bir ifadedir.[1470]Bu, hadisin kuvvetini veya zayıflığını göstermek için kullanılan bir ifade değildir. Hâkim, bununla bazen sika, bazen zayıf bazen sadûk birini nitelemiştir. Hâkim, Abdülcebbâr b. Abbâs eş-Şebami,[1471] Abdulaziz b. Rufey'î',[1472] Osman b. Sa'd el-Kâtib,[1473] Kâmil b. el-A'lâ,[1474] el-Mugiretu b. Muksim[1475], Hişâm b. el-Gaz[1476]gibi râvilere "Yucmeu hadisuhu" demiştir. İbn Hacer de bu râviler hakında "Sadukun yeteşeyyeu"[1477],

---

[1467] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 86.
[1468] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 3, s. 373.
[1469] Zayıf olan râviler: Ahmed b. Abdülcebbar el-Utâridî, **et-Takrîb**, c.1, s. 17; Ammar b. Yûsuf, **et-Takrîb**, c.1, s. 422; Asım b. Ubeydullah b. Asım b. Ömer İbnü'l-Hattab, el-Adevî, **et-Takrîb**, c. 1, s. 267.
Metrûk olan râviler: Muhammed b. Şuca' es-Selcî, **et-Takrîb**, c. 2, s. 523; Seyf b. Muhammed el-Kûfî, **et-Takrîb,** c. 1, s. 238; Ebû Mâlik en-Nehaî, el-Vâsıtî, **et-Takrîb**, c. 2, s.760.
Meçhul olan râviler: el-Huseyn b. Muhammed el-Mervezî, **et-Takrîb**, c. 1, s. 125; Süleyman b. Câbir el-Hecerî, **et-Takrîb**, c.1, s. 223; İshak b. Yahya b. Velid b. Ubadete b. es-Samit, **et-Takrîb**, c. 1, s. 46; **Dirâsât,** Mecelle İlmiyye Muhakkeme, sayı 2.
[1470] Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 332.
[1471] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 68.
[1472] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 289.
[1473] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 101.
[1474] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 271.
[1475] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 289.
[1476] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 283.
[1477] İbn Hacer, **et-Takrîb**, c. 1, s. 325.

"Sikatun"[1478], "Daifun"[1479], "Sadukun Yuhtiu"[1480], "Sikatun Mutkinun İllâ ennehu Kâne Yudellisu"[1481], "Sikatun"[1482] diyerek değerlendirmede bulunmuştur.[1483]

3.6.2.12. Râviler Hakkında "Şeyhtir"Nitelemesi

Hâkim, râvileri daha önceki bölümlerde dile getirdiği gibi burada da farklı bir tanımlamayla değerlendirmektedir. Şeyh, bir râvinin kendisinden hadis aldığı kimse, hoca mânalarında kullanılan bir ifadedir. Ya da üstad mertebesini bulan zattır.[1484] Hâkim, Haccâc b. Furâfisâ'nın[1485]"Şeyh", "Sâlih" ve "Âbid", Ömer b. Râşid'in Hicaz halkından bir şeyh[1486], Atîk b. Yâkub'un Medine ehlinden olup Kureyşlî bir şeyh[1487], Ziyâde b. Muhammed el-Ensârî'nin de Mısır halkından bir şeyh olup "Kalîlu'l-hadis"[1488]nitelemesini yapmıştır. Bunlarla birlikte Yahya b. Ebî Süleyman'ın "Şeyh"[1489] ve Şerîk b. el-Hattâb'ın da "Şeyh ve Sika"[1490] olduğunu belirtmiştir. Muhaddislerce bilindiği gibi "şeyh" lafzı ta'dîl lafızlarının alt birimlerindendir. Irâkî ve Sehâvî'ye göre vasat mânasında, aynı zamanda beşinci mertebede zikredilmiştir.[1491] Zehebî de [1492]Ebû Hâtim'in "Şeyhtir" dediği kimseler konusunda techili (vasfının bilinmiyor oluşu) tercih etmiştir.[1493] Zikrettiğimiz âlimlerin görüşleri de Hâkim'in görüşlerine parelellik arzetmektedir. Çünkü onların görüşleri de zayıflık ile münkerlik arasında bir durumdur.

3.6.2.13. Müstedrekte Cerh Edildiği Bilinmeyenleri Zikretmesi

Hâkim, hakkında cerh veya ta'dîl bilgisine sahip olmadığı kişileri değerlendirebilecek bir ölçünün olmadığını ifade etmiştir. Muhammed b. İshâk el-

---

[1478] İbn Hacer, **et-Takrîb**, c. 1, s. 358.
[1479] İbn Hacer, **et-Takrîb**, c. 1, s. 391.
[1480] İbn Hacer, **et-Takrîb**, c. 2, s. 491.
[1481] İbn Hacer, **et-Takrîb**, c. 2, s. 599.
[1482] İbn Hacer, **et-Takrîb**, c. 2, s. 636.
[1483] Dirâsât, **Mecelle, İlmiyye Muhakkeme**, sayı, 2, s. 590.
[1484] Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 144.
[1485] Hâkim **el-Müstedrek** (thk. Hamdi Demirdaş), c. 1, s, 61.
[1486] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 125.
[1487] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 20.
[1488] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 344.
[1489] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 274.
[1490] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 44.
[1491] Sehavi, **Fethu'l-Muğîs**, c. 1, s. 393.
[1492] Zehebî, **Siyer**, c. 4, s. 229.
[1493] Râzî, Abdurrahman b. Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dil**, Matbaatu Meclisi Dairati'l-Meârif el-Osmaniyye, 1953, Haydarâbâd, c. 4, 229; Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 176.

Acmî' ve oğlunun cerhedildiğini bilmiyoruz.[1494] Âmir b.Şakîk hakkında herhangi bir şekilde eleştiri yapıldığını bilmiyorum.[1495] Buhârî Müslim'in, Abdullah b. Ferruh'tan hadis almamaları cerhedildiği için değildir.[1496] Kesir b. Ebî Kesîr hakkında da cerh yapılmamıştır.[1497] Aynı zamanda Hâkim, Muhammed b. Sâlim gibi râviler hakkında ne cerh ne de ta'dîle yönelik herhangi bir şey işitmediğini ifade etmiştir.[1498] Hâkim'in bu tutumu "tevsik" (güvenilir sayma) olarak kabul edilir. Fakat bu çok zayıf bir tevsiktir. Çünkü Âmirb. Şakîk'te[1499] olduğu gibi, onun güvenilir saydığı bir râvinin başkası tarafından cerhedilmiş olması mümkündür. Zira İbn Hacer bu kişi hakkında "Leyyinu'l-hadis" demiştir.[1500] Bazen Kesîr b. Ebî Kesîr gibi râvilerin güvenilir sayıldığı ve hakkında herhangi bir cerh yapılmadığı halde onun hakkında "Leyse bihi be's"[1501] gibi nitelendirmelerde bulunulmuştur. Dolayısıyla Hâkim'in, cerh veya ta'dîl hakkında bir bilgiye sahip olmadığını belirttiği kişileri değerlendirebileceğimiz bir ölçünün de bulunmadığını ifade edebiliriz.

3.6.2.14. Farklı Lafızlarla Kişileri Nitelemesi

Hâkim, kişileri nitelerken yukarıda da bahsettiğimiz gibi farklı sıfatlarla dile getirmiştir. Ancak onun yukarıda zikrettiğimizden daha farklı ifadelerle râvileri nitelediğini görmekteyiz. Kerez b. Alkame[1502] hakkında "Muharrecun Hadısuhu fi Mesanidi'l-Eimme", Sufyan b. Saîd, Şu'be b. Haccâc ve Zaide b. Kudâme[1503] hakkında "Hum Eimmetu'l-Huffaz", el-Hakem b. el-A'rec[1504]"Yuskenu İleyhi'l-Kalb",künyesi Ebû Muhammed olan Kesîr b. Zeyd[1505] hakkında da "La A'rifuhu yucrehu fi'r-rivâye" değerlendirmesinde bulunmuştur.

[1494] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 124.
[1495] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 149.
[1496] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 216.
[1497] Hâkim, **el-Müstedrek**, c.1, s. 119
[1498] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 206.
[1499] İbn Hacer, **et-Takrîb**, c. 1, s. 269.
[1500] Leyyinu'l-Hadis: Cerhin, Irâkî'ye göre beşinci, İbn Hacer'e göre altıncı, Sehâvî'ye göre yine altıncı mertebesinde bulunan bir râvi hakkında bir sıga. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis. Aydınlı, **Hadis Istılahları**, s. 164; İbn Hacer, **et-Takrîb**, c. 1, s. 269.
[1501] Leyse Bihi Be's; Ta'dîlin, Irâkî'ye ve Zehebî'ye göre üçüncü, Sehâvî'ye göre beşinci mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sıga. Aydınlı, **Hadis Istılahları**, s. 163; İbn Hacer, **et-Takrîb**, c. 2, s. 492.
[1502] Hâkim, **el-Müstedrek** (thk, Demirdaş), c. 1, s. 46.
[1503] Hâkim, **el-Müstedrek** (thk, Demirdaş), c. 1, s. 52.
[1504] Hâkim, **el-Müstedrek** (thk, Demirdaş), c. 1, s. 63.
[1505] Hâkim, **el-Müstedrek** (thk, Demirdaş), c. 1, s. 68.

3.7. CERH EDİLMEDİĞİ HALDE RİVAYETLERİ SAHİHTE OLMAYANLAR

Hâkim, Buhârî'nin *Sahih*'inde bazı sahâbîlerin rivayetlerini zikretmediğini belirtmiştir. Buhârî genellikle sahâbîler hakkında senedin sağlamlığını göz önünde bulundurarak hareket etmiştir. Sağlam bir senedle rivayet gelmemiş ise onları *et-Târih* adlı eserinde zikretmiş,daha sonra Buhârî'nin, onları cehâletle ve zayıflıkla nitelendirdiğini ifade etmiştir. Bununla da isnadın zayıf veya meçhul olduğunu kastetmiştir. Yani Buhârî'ye göre bir sahâbînin tek bir rivayeti var ise ondan rivayetsahih olmaz.[1506] İşte bunlar arasında sahabeden, tâbiînden, tebe-i tâbiînden, beşinci ve altıncı tabakadan olan muhaddislerdir. Hâkim, bu alanda Ali b. el-Medînî'nin yazdığı bir eserin olduğunu belirtmiş, ancak kendisi bunun üzerinde durmayacağını söylemiştir.[1507]

Cerh edilmedikleri halde *Sahihayn*'da kendilerinden gelen herhangi bir sahihrivayet olmayanlardır. Ancak başkaları tarafından onlardan bahseden rivayetler vardır. Bunlar arasında; sahabeden olanlar Ebû Ubeyde Âmir b. Abdullah el-Cerrâh, bu ümmetin emini olarak yâd edilmiştir. Ayrıca, Utbe b. Gazvan, Ebû Kebşe Mevla Resûlullah (s.a.v.), Ebû Huzeyfe b. Utbe b. Rabîa gibi, el-Erkâm b. el-Erkâm, Kudâme b. Maz'un, es-Sâib b. Maz'un, Şuca' b. Vehb el-Esedî, Abbâd b. Bişr el-Eşhelî, Selâme b. Vetş gibi sahâbîler bunlardandır. Bu sahâbîlerin Bedir'de bulunan muhacirlerden olduğu halde onların sahihte herhangi bir rivayetine rastlanmamıştır. Fakat başka sahâbîler tarafından onlar hakkında rivayetler bulunmaktadır. Hz. Peygamber Ebû Ubeyde b. Cerrâh hakkında "Her ümmetin bir emini vardır, bu ümmetin emini de Ebû Ubeyde b. Cerrâh'tır"[1508] buyurmuştur.

Kimi râvilerin tâbiîn[1509], etbâu't-tâbiîn[1510] ve etbâu'l-etbâdan[1511] oldukları halde *Sahih*'te rivayetleri bulunmadığı görülmektedir. Bu durum kendi şahıslarından

---

[1506] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 665.
[1507] Hâkim, **Ma'rife**, s. 337.
[1508] İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî Fedailu's-Sahabe**, Daru'r-Reyyan, 1986, Beyrut, c. 9, s. 117/3534; Mübârekpûrî, **Tuhfetu'l-Ahvazi bi Şerhi Câmii't-Tirmîzî**, c. 10, s. 273.
[1509] Bunlar arasında Muhammed b. Talha b. Ubeydullâh, Muhammed b. Ubey b. Kâ'b, es-Sâib b. Hallâd b. es-Saib, Muhammed b. Usâme b. Zeyd, Umâre b. Huzeyme b. Sâbit, Abdurrahman b. Avf, Hassân b. Sâbit bulunmaktadır. Bunlarla beraber Mus'ab b. Abdurrahman b. Avf, Mus'ab b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm, Said b. Sa'd b. Ubâde, Abdurrahman b. Râfi' Hadic, Yusuf b. Abdüsselâm b. Selâm, Abdurrahman b. Câbir b. Abdullah, İsmail b. Zeyd b. Sâbit gibi tâbiînler sayılmaktadır. Hâkim, **Ma'rife**, s. 337-338.

değil de onlara isnad edilen yollardan kaynaklanmıştır. Dolayısıyla bu yollar sahih olmadığı için *Sahih*'e rivayetleri alınmamıştır. Hâkim, sahabe ve tâbiînden sonra gelen muhaddislerden beşinci[1512] ve altıncı[1513] tabakadan rivayette meşhur olmalarına rağmen *Sahih*'te rivayetleri olmayanları da zikretmiştir. Aynı zamanda rivayette meşhur olmalarına rağmen bunlar itkân ve sebt tabakasından da sayılmamışlardır. Altıncı tabakadan olanlar ise kendi isnadlarına yakınlığından dolayı bu isnadlara ihtiyaç duymamışlardır.

3.8. HÂKİM'İN CERH VE TA'DÎL ÂLİMLERİ YANINDAKİ YERİ

Hâkim'in her ne kadar cerh ve ta'dîl ile ilgili müstakil bir kitabı bulunmasa da bazı tenkid ve analizlerinden hareketle cerh ve ta'dîl alanında birçok kişi hakkında tenkidde bulunmuştur. Hâkim, cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından ikinci tabakadan kabul edilmiştir. Bilinen bir gerçektir ki râviler hakkında değerlendirme yapanlar üç kısma ayrılmaktadır. Bir kısmı bütün râviler ya da çoğunluğu hakkında tenkid ve analiz yapanlar, bir kısmı birçok râvi hakkında, diğer bir kısmı da bazıları hakkında analiz ve değerlendirmede bulunanlardır. Onun e*l-Müstedrek* adlı eseri bu örneklerle

---

[1510] Bunlar Musa b. Muhammed b. İbrahim b. el-Hâris et-Teymî, İshâk b. Yahya b. Talha b. Ubeydullah, Mus'ab b. Sâbit b. Abdullah b. ez-Zübeyr, Ubeydullah b. Abdurrahman b. Abdullah b. Mevheb, Abdurrahman b. Ebî ez-Zenâd, Atâ b. es-Sâib es-Sakafî, Kâbus b. Ebî Zabyân el-Cenbî, İbrahim b. Sâlim el-Hecerî, Âsım b. Kuleyb el-Curmî, İsmail. b. Semi' el-Hanefî, Ebû Yâkub el-Abdî, Harun b. Antere eş-Şeybânî, Ecleh b. Abdullah el-Kindî, Eş'as b. Sevvâr es-Sakafî, Muahammed b. Sâlim Ebû Sehl, Abdullah b. Şubrume ed-Dabbî, Ebû Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit, Beşir b. Selmân el-Hindî, Ubeyde b. Muatteb ed-Dabbî, el-Hasan b. el-Harr, es-Salt b. Behrâm, Bukeyr b. Amir el-Beclî, Talha b. Yahya, Dâvud b. Yezid el-Evdî, el-Kâsım b. el-Velid el-Hemedânî, Feter b. Halife el-Hannât, Abdurrahman b. Abdullah el-Mes'ûdî, Kays b. er-Râbi' el-Esedî, el-Kâsım b. Ma'n el-Mes'ûdî'dir. Hâkim, **Ma'rife**, s. 338.

[1511] Bunlar Muttalib b. Ziyâd, Züfer b. el-Huzeyl, Ebû Yusuf el-Kâdî, Hammâd b. Şuayb, el-Kâsım b. Mâlik el-Müzenî, Ussâm b. Ali el-Âmirî, Yahya b. Abdülmelik b. Ebî Ganiyye, Yahya b. el-Yaman el-İclî, Yahya b. Süleym et-Talikanî, Âiz b. Habîb, Muhammed b. Rabîa el-Kilâbî, Abdulhamid b. Abdurrahman el-Himmânî, Ali b. Kadim, Amr b. Muhammed el-Ankazî, Said b. Zeyd, el-Hakem b. Sinan el-Ferebî, Yusuf b. Halid es-Semmiy, Safvân b. İsa ez-Zehrî, Abdullah b. Davud el-Hureybî, Reyhân b. Said el-Kureşî, Yâkub b. İshak el-Hadremî, Mervan b. Şuca' el-Cezerî, Ebû Katâde el-Harranî, Muterref b. Mazîn, İsmail b. Abdulkerim es-San'ânî, Ali b. Âsım, Muhammed b. Yezid el-Vâsitî'dir. Hâkim, **Ma'rife**, s. 338-339.

[1512] Avn b. Amare el-Guberi, el-Kâsım b. el-Hakem el-Arunî. Hâkim, **Ma'rife**, s. 256.

[1513] Ahmed b. Abdülcebbâr el-Utâridî, Muhammed b. Sa'd el-Avfi, Muhammed b. İsa b. Hayyân el-Mudâyinî, Ali b. İbrahim el-Huzaz, Ubed b. Kesir el-Âmirî, Ebû Bekir b. Ebî el-Avvâm el-Reyyâhî, el-Haris b. Ebî Usâme, Muhammed b. Süleyman b. el-Haris el-Vâsitî, Ahmed b. Ubeyd b. Nası' en-Nahvî, İsmail b. el-Fadl el-Belhî, Ebû Bekir b. Ebî Hayseme, İshâk b. el-Hasan el-Harbî, Muhammed b. Galib b. Harb, Bekr b. Sehl ed-Dimyâtî, el-Hüseyin b. el-Hakem el-Haberî, el-Hasan b. Sehl el-Mecuz, Sehl b. Ammar el-Atekî, Yahya b. Ca'fer b. Ebî Tâlib bunlar arasındadır. Hâkim, **Ma'rife**, s. 256.

doludur.[1514]Sehâvi *el-Mütekellimûne fi'r-ricâl* adlı eserinde râvi tenkidlerini yapan ilim ehlinden bahsederken Hâkim'i bunlar arasında zikretmiştir.[1515]

Cerh ve ta'dîl alanında Hâkim'in sahip olduğu üstün konumu dolayısıyla ondan sonra gelen hadis araştırmacıları onun görüşlerine önem vermiş, cerh ve ta'dîl konusundaki eserlerinde onun bu görüşlerini birer kaynak kabul edip ondan etkilenmişlerdir. Onun râviler hakkındaki hükümlerini İbn Hacer *et-Tehzîb, el-Lisân, el-İsâbe*ve *Hedyu's-Sârî*adlı eserlerinde, Mizzî*Tehzib* adlı eserinde, Zehebî*Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, et-Tezkiretü'l-Huffâz, el-Mugnî*ve *ed-Dîvân* adlı eserlerinde Moğoltay ise *İkmal* adlı eserinde aktarmışlardır. Özellikle kendi döneminde başta olmak üzere, neredeyse cerh ve ta'dîl konusunda kitap yazan her müellif Hâkim'den nakilde bulunmuştur. Şurası kesindir ki hadisler üzerinde araştırma yapan ilim ehlinin Hâkim'in sözlerini bu kadar kaynak göstermeleri onun ne kadar değerli ve üstün bir konuma sahip olduğunu göstermiştir.

Hadis tenkidçileri, râvileri ta'dîlde müteşeddid, mutedil olanlar ve ta'dîlde mütesâhil/gevşek davrananlar olmak üzere üçe ayrılmıştır. Ayrıca şahıslar hakkında tenkidde bulunurken sözleri geçerli olanları değerlendiren Zehebî bunları yirmi iki tabakaya ayırarak Hâkim'i de onuncu tabakada zikretmiştir.[1516]

Hâkim, e*l-Müstedrek*'te zayıf râvileri hatta çok zayıf râvileri zikrettikten sonra akabinde sahih râvilerizikretmiştir. Bundan dolayı Zehebî, *Men Yu'temedu Kavluhum fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde Hâkim, Tirmizî ve Beyhakî'yi mütesâhiller (gevşek davrananlar) arasında saymıştır.[1517] Râvileri sika göstermedeki tesâhül/gevşek davranması ile Buhârî-Müslim'in ya da ikisinden birisinin şartlarını esnek tutmasıyla Abdüsselam Ebû Salt ve Ahmed b. Abdullah b. Yezid el-Huranî'yi tevsikte bulunmuştur. Tevsikte bulunduğu halde senedinde "kezzâb" ve "veddâ" râvilerin olmasına rağmen hadisin sıhhatına hükmetmesi onun tesâhül/gevşek

[1514] Dirâsât, **Mecelle İlmiyye Muhakkeme**, s. 584.
[1515] Muhammed b. Abdurrahman Sahâvî, **el-Mutekellimune fi'r-Ricâl** (thk. Ebü'l-Fettah Ebû Gudde), Mektebü'l-Matbuatu'l-İslamiyye, 1980, Beyrut, s. 105.
[1516] Zehebî, **Zikru men Yu'temedu Kavluhu fi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 196.
[1517] Zehebî, **Zikru men Yu'temedu Kavluhu fi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 196.

davrandığının bir göstergesidir. Ayrıca onun burada birçok çelişkiler içerisinde olduğunu görmek de mümkündür.[1518]

Hâkim'in, zayıf râvileri sika göstererek değerlendirirken çelişkili davrandığını görmekteyiz. Siczî'nin nakline göre Hâkim'e Abdülaziz b. Yahya el-Medenî'yi sordum "Sadûk"tur, Mâlik'ten gelen rivayetlerinde ithama/suçlamaya tâbi tutulmamıştır diye cevap vermiştir.[1519]Ancak Hâkim dışında böyle bir değerlendirmede bulunan başka bir ilim ehli bulunmamaktadır.[1520]Abdülaziz b. Yahya'nın "Metrûkun-Yesriku Hadise'n-nâs-Daifun-Kizbun-Daifun Cidden"gibi ifadelerle cerhedildiği görülmektedir.[1521]Sika olarak kabul ettiği Hüseyin b. Kays er-Rahbî de hadis tenkidçileri tarafından tenkid edilmiş ve hadislerinin terkedilmesi hususunda ilim ehlinin fikir birliği içinde olduğu zikredilmiştir. Bu şahsın da "Ehadisuhu Münkiretun La Tukteb","Münkerü'l-Hadis""Daifun inde ehli'l-hadis" gibi ifadelerle cerhe tâbi tutulduğu halde Hâkim onu tevsikte bulunmuştur.[1522]

Aynı zamanda sikarâvileri zayıf göstermesi de bir başka çelişkiyi meydana getirmiştir. Hadis tenkidçileri tarafından sika olarak kabul edilen râvilerin Hâkim tarafından zayıf kabul edildiği görülmektedir. Hâkim, diğer âlimler tarafından sika kabul edildiği halde Ebû Ubeyd b. Harbuveyh'in hüküm vermede övülmeye ve hadiste ise yerilmeye layık biri olduğunu belirtmiştir.[1523]

3.9. HÂKİM'İN CERH VE TA'DÎLDEKİ KAYNAKLARI

Kuşkusuz Hâkim bu alanda içtihat ehli bir kimsedir. Yine o bu alanın taklide açık olmadığı görüşündedir. "Ben bu kimselerin cerhine sebep özelliklerine herhangi

---

[1518] Cemaluddin Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf ez-Zaylaî, **Nasbu'r-râye liehâdîsi'l-hidâye** (Muhammed Avame), Müessesetü'r-Reyyan, ty., Cidde, c. 1, s. 344-351; Yasir Ahmed, **et-Tashih Ala Şarti Şayhayn,** Mecelletu'ş-Şeria ve'd-Diraseti'l-İslami, 2015, Küveyt Üniversitesi sy. 43, s. 85, 2015.

[1519] Hâkim, **Sualatu Mesud b. Ali es-Siczî** (thk. Muvaffik b. Abdullah b. Abdulkadir), Daru'l-Garb el-İslamî, 1988, Beyrut, s. 132-133.

[1520] Zehebî, **Mizânü'l-İ'tidal,** c. 2, s. 636.

[1521] Zehebî, **Mizânü'l-İ'tidal**, c. 2, s. 636-638; İbn Hacer, **Tehzibu't-Tehzib**, c. 6, s. 363; İbn Hacer, **et-Takrîb**, c. 1, s. 513; Zehebî, **Divanu'd-Duafa ve'l-Metrukin** (thk. Hammad b. Muhammed el-Ensarî), Mektebetu'n-Nahda, 1967, Mekke, s. 253.

[1522] Tirmizî, **Sünen**, c. 1, s. 356; Zehebî, **Lisanu'l-Mizan,** c. 1, s. 546; Dârekutnî, **ed-Duafa ve'l-Metrukun**, s. 194; Yâkut, **Mu'cemu'l-Buldan**, c. 3, s. 35; İbn Hacer, **Tehzibu't-Tehzib**, c. 3, s. 364-365.

[1523] Hâkim, **Sualatu es-Siczî**, s. 35, 107-108.

bir imamı taklid ederek değil kendi çabam ve bilgimle ulaştım…" demiştir.[1524] Her ne kadar bu şekilde bir ifade zikretse de bu, önceki âlimlerden faydalanma kapısını kapatmak anlamına gelmez. O, hadislerin sonunda cerhetme uslubunda hocası olan İbn Hibbân'ın yolunu takip etmiştir.[1525] Hâkim'in tabii olarak genellikle tüm kitaplarında, özel olarak da elimizde olup araştırmamıza konu olan bu kitabında geçmiş âlimlerden pek çok nakilde bulunduğu görülmektedir. Aslında onun bu nakillerine dayanak teşkil edecek cerh ve ta'dîldeki kaynaklarını saymamız mümkündür. Burada bu kaynakların bazılarını şu şekilde zikredebiliriz: *et-Târihu'l-Buhârî*[1526], İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerhve't-Ta'dîl* adlı eseri,[1527]*Sualâtu ed-Dûrî li İbni Maîn*.[1528]Ayrıca o, Ahmed b. Hanbel'den bazen isnadsız olarak[1529] bazen de İbn Bâlûyeh → Abdullah → Abdullah'ın babası tarikiyle nakleder.[1530] Amr b. Ali el-Fellâs[1531]ve kendi şeyhleri de bunlar arasındadır. Bunların başında İmam el-Hâkim el-Kebîr Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed el-Hâfız[1532], Ebû Ali el-Hâfız[1533] ve İmamu'l-Eimme Ebû Bekir b. Huzeyme[1534] gelir. Bütün bunlar Hâkim'in kendilerinden istifade ettiği ve yararlandığı kaynaklardandır.

3.10. HÂKİM'İN HADİS TARİHİ KONULARINI DEĞERLENDİRMESİ

Hâkim, hadis tarihi konularını da ele almıştır. Bunlar arasında "Sahâbînin mertebeleri", "Tâbiîn ve etbâının bilinmesi", "Sika âlimlerin bilinmesi", "Hz. Peygamber'in yazılı vesikaları" ve "Bir seriyye gönderdiğinde onlara telkin edici tavsiyelerde" bulunması gibi konular gelmektedir. Ayrıca Hâkim, Hz. Peygamber'in krallara, devlet başkanlarına davet mektuplarını göndermesi gibi konuları da ele almaya çalışmıştır.

[1524] Hâkim, **el-Medhal**, c. 1, s. 36.
[1525] Hâkim, **el-Medhal**, c. 1, s. 36.
[1526] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 28.
[1527] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 43.
[1528] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 118.
[1529] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 139; c. 2, s. 231.
[1530] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 280.
[1531] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 353.
[1532] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 196.
[1533] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 288.
[1534] Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s. 115.

3.10.1. Sahabenin Mertebeleri

Sahabe, daha önce de üzerinde durduğumuz gibi Hz. Peygamber'i görüp sohbetine katılan ve iman üzere vefat eden kişilerdir.[1535] İbn Sa'd*et-Tabakât* adlı eserinde sahabeyi beş,[1536] Hâkim ise fazilet sırasına göre onbeş tabakaya ayırmıştır.[1537]

Birinci Tabaka: Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali gibi Mekke'de Müslüman olanlardır. Bunlar sâbikûnlar olarak bilinen sahabe-i kirâmdır. Bunların sekizi kadın geri kalanı ise erkektirler.[1538]Hâkim, tarihçiler arasında ilk Müslüman olan kişinin Hz. Ali olduğunda ihtilaf olmadığını ancak onun büluğ çağı yaşında ihtilafa düştüklerini beyan etmiştir. Fakat doğru olan ve ilim ehli tarafından kabul görülen görüşün ise Amr b. Abese'nin ya Rasulallah "sana tâbi olan kimdir"diye sorduklarında, Allah Resûlu buyurdular ki "Hür ve Köle" diye cevap vermiştir. O esnada yanında Ebû Bekir ve Bilâl bulunuyordu. Ancak İbnü's-Salâh, Hâkim'in bu ifadesini yanlış bulup eleştirmiş ve bunun bir yanılgı olduğunu ifade etmiştir. Şöyle demesi belki daha uygun olurdu; hür erkeklerden ilk Müslüman olan Ebû Bekir, çocuklardan Ali, mevâlilerden Zeyd b. Hârise, kölelerden ise Bilâl'dir.[1539]

[1535] İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. 1, s. 4; Hz. Peygamber ile uzun ya da kısa mülâki olması veya ister rivayette bulunsun ister bulunmasın ister gazveye katılsın ya da katılmasın, ister onu görüp de onunla bir oturma gerçekleşmesin ya da görmeyip de âmâlar gibi Hz. Peygamber'le oturan kişiler de bu tarifle beraber mütalaa edilir. Bu tariften hareketle Hz. Peygamber'i sadece görmek sahâbî tarifi içine dâhil edilmesi için iktifa etmeyecektir. Bir sahâbî birçok cihetle bilinebilmektedir. Bunlar ya tevâtür ya kendisinin bildirmesi ile ya da başka bir sahâbînin bildirmesi yoluyla bilinmektedir. Sahabe Kitap sünnet ve icma ile âdil oldukları tespit edilmiştir. Bunlar arasında çok rivayette bulunanlar olduğu gibi az rivayette bulunanlar da olmuştur. Onların fazilet bakımından üstün olmaları, ilk Müslüman olanların kimler olduğu, hangi tarihte ve nerede vefat ettiklerinin bilinmesi hadis usulü ilmi açısından önemli ilkelerden sayılmıştır. Bu da bize mürsel ve müsnedi tanımamıza yardımcı olmaktadır.[1535]Allah (c.c.) *"(İslam dinine girme hususunda) öne geçen ilk mühacirler ve ensar ile onlara güzellikle tâbi olanlar var ya, işte Allah onlardan razı olmuştur. Onlar da Allah'tan razı olmuşlardır"*[1535] buyurmaktadır. Allah Resulu (sav) "İnsanların en hayırlı asrı benim yaşadığım asırdır. Daha sonra gelenler ve bunlardan sonra gelen asırdır", Erul, **Sahâbenin Sünnet Anlayışı**, s. 1.

[1536] 1-Bedir ehlinden olanlar 2- İlk Müslüman olup Habeşistan'a hicret edenler ve sonradan Uhud'da bulunanlar 3- Hendek savaşında bulunanlar ve sonrasından gelenler 4- Fetih gününde Müslüman olanlar 5- Gazvelere katılmayan çocuklardır. Ancak İbn Sa'd, sahabenin fazilet açısından derecelerini birçok tabakaya ayırmaktadır.

[1537] Hâkim, **Ma'rife**, 64; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, c. 2, s. 195; Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, c. 3, s. 103; Suphi es-Sâlih, **Ulûmu'l-Hadis ve Mustalahuhu**, s. 355.

[1538] Zehebî, **Siyer**, c. 1, s. 144.

[1539] Hâkim, **Ma'rife**, s. 64; İbnü's- Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 292; Suphi es-Sâlih, **Ulûmu'l-Hadis ve Mustalahuhu,** s. 355.

İkinci Tabaka: Hz. Ömer'in İslam'a girişinden sonra Dâru'n-Nedve ashâbı olanlardır.[1540]

Üçüncü Tabaka: Peygamberliğin beşinci yılında Habeşistan'a hicret eden kişilerdir.[1541]

Dördüncü Tabaka: Birinci Akabe'de bulunanlardır. Akabe'de biat edenler daha sonra da "Akabî" diye tanınmışlardır. Bunlar arasında Câbir b. Abdullah, Ukbe b. Âmir, Es'ad b. Zürâre ve Ubâde b. es-Sâmit gibi ensarın ileri gelenlerinden on iki kişi bulunmaktadır.[1542]

Beşinci Tabaka: İkinci Akabe Biatı'nda Müslüman olanlardır. Bunlar yetmiş kişi olup çoğu ensardan idiler.

Altıncı Tabaka: Hz. Peygamber daha Kubâ'da iken Medine'ye girmeden kendisine yetişen muhacirlerdir.

Yedinci Tabaka: Bedir ehlidir. Onlar hakkında Hz. Peygamber "Allah (c.c) Bedir ehlinin yaptığı fedakârlık ve ihlaslarına muttali oldu da: 'Artık ne isterseniz yapın. Ben sizi affetmişim'[1543]diye buyurmaktadır."[1544]Allah Resulü'nden "Allah (c.c) Bedir ehline bakıp, dilediğinizi yapın ben sizi affettim"[1545] diye rivayette bulunulan hadiste onlar övülmüştür. Bedir ehli üçyüz küsur erkekten ibarettir.

[1540] Dâru'n-Nedve ashâbından maksat, Hz. Ömer'in İslam'ı kabul ettiği güne kadar imanını gizleyip, Hz. Ömer'in iman etmesiyle Dâru'l-Erkâm'ın evinde olup da müşrik toplumun karşısına çıkıp imanını izhar edenlerdir. Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, c. 1, s. 28.

[1541] Hâkim, **Ma'rife**, s. 64. Bunlar arasında Osman b. Affân, Zübeyr b. el-Avvâm, Ca'fer b. Ebî Tâlib, Resûlullah'ın (sav) kızı ve Hz. Osman'ın hanımı olan Rukiyye, Ebû Huzeyfe'nin hanımı Sehle bnt. Sehl'in bulunduğu ve toplam olarak on bir erkek ve dört de kadından ibaret olduğu ifade edilmektedir. Habeşistan'a ikinci defa hicret edenler de bu tabakadan sayılmıştır. Bunların arasında da Ca'fer b. Ebî Tâlib, hanımı bnt. Umeys, Ubeydullah b. Cahş ve karısı Ümmü Habîbe, kardeşi Abdullah, Ebû Musa ve İbn Mes'ud olup toplam olarak da seksen üç kişidir. Suphi es-Sâlih, **Ulûmu'l-Hadis ve Mustalahuhu**, s. 355.

[1542] Hâkim, **Ma'rife**, s. 64; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvi**, c. 2, s. 195; Suphi es-Sâlih, **Ulûmu'l-Hadis ve Mustalahuhu**, s. 355.

[1543] Ahmed, **Müsned**, c. 1, 80-105-231; c. 2, 109-225.Buhârî, Megazi, 5; Müslim, Fedailu's-Sahabe, 4; Ebû Dâvûd, Cihad, 3; Tirmizî, Tefsir, 5.

[1544] Buhârî, Megazi, 4-5-6; Bedir ehlinden olanların sayısı yaklaşık olarak üç yüz yirmi bir kişi, bu rakamın Talutla beraber nehiri geçen sayıya eşit olduğudur. Bu kişilerin seksen bir Küreyşli erkek olduğunu ancak, el-Berrâ bunların Bedir günü muhacirlerin sayısı altmış kusur, ensarın sayısını ise iki yüz kırk kişi olduğunu zikretmektedir. İbn Hacer, **Fethu'l-Bari** c. 7, s. 340.

[1545] Ahmed, **Müsned**, 1/80-105-231, 2/109-225.Buhârî, Megazi, 5; Müslim, Fedailu's-Sahabe, 4; Ebû Dâvûd, Cihad, 3; Tirmizî, Tefsir, 5.

Sekizinci Tabaka: Bedir savaşı ile Hudeybiye anlaşması arasında hicret edenlerdir.[1546]

Dokuzuncu Tabaka: Hudeybiye'de ağaç altında bey'at edenler, Bey'atu'r-Rıdvân ehli olanlar hakkında Allah (c.c) *"O ağacın altında biat edenlerden Allah razı olmuştur."*[1547]Rıdvan Biatı ehlinden olanlardır. Allah (cc) onlar hakkında *"Andolsun ki o ağacın altında sana biat ederlerken Allah, o mü'minlerden razı olmuştur"*[1548]buyurmuştur.

Onuncu Tabaka: Bunlar, Mekke'den Medine'ye hicret etmeyenlerdir.[1549]Hâlid b. Velîd, Amr b. el-Âs ve Ebû Hüreyre gibi Hudeybiye anlaşması ve Mekke'nin fethi ile Hudeybiye arasında hicret edenler.

On Birinci Tabaka: Mekke fethi esnasında Müslüman olanlar. Bunlardan kimileri isteyerek kimileri de korkudan Müslüman olup sonradan değişenlerdir. Bunların sayısı bin kişiden fazladır. Ebû Süfyân b. Harb ve Hakîm b. Hizam gibi şahıslar bunlardan bir kaçıdır.

On İkinci Tabaka: Mekke'nin fethinde, Veda haccında ve diğer zamanlarda Hz. Peygamber'i gören çocuklardır.[1550]Hz. Peygamber'den gelen rivayette "Fetihten

---

[1546] Hâkim, **Ma'rife**, s. 64; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvi,** c. 2, s. 195; Suphi es-Sâlih, **Ulûmu'l-Hadis ve Mustalahuhu,** s. 355.

[1547] Fetih 48/18.

[1548] Hucurât 49/18; Rıdvân biatı Hudeybiye'de olmuştur. Umre yapması engellenen Resûlullah Küreyş kâfirleri ile gelecek sene umre yapmak üzere onlarla anlaşma yaptı. Hudeybiye'de bir kuyu ve bu kuyunun yakınında bir ağaç vardı. Bu ağaç zaman içerisinde sellerin alıp götürdüğü ve kaybolduğunu İbn Sa'd, Nâfi'den gelen bir rivayetle nakletmiştir. Hz. Ömer'e (ra) insanların gidip ağacın yanında namaz kıldıkları haberi geldikten sonra, Hz. Ömer o ağacı kestirmiştir. Said b. Müseyyeb'in babası ağacın altında biat edenlerdendir. İbn Müseyyeb ağacı birçok kez aradık ama bulamadık demiştir. Biat ağacının Minâ ile Mekke arasında olduğu iddiası yanılgıdan ibarettir. Târık b. Abdurrahman'dan gelen rivayette, 'hacılardan ayrılıp namaz kılan bir topluluğa uğradım. Bu hangi mesciddir diye sordum? Allah Resulu'ne (sav) biat edildiği ağaçtır', dediler. İbn Müseyyeb'e gelip ona sordum, o da babam Allah Resulu'ne ağacın altında biat edenlerdendir. Babam, ne zaman ki o yılı geçirdik o ağacı unuttuk dedi. İbn Müseyyeb, Allah Resulu'nün ashâbı bilmediği halde siz mi o ağacın yerini biliyorsunuz? diye onlara cevap vermiştir. Ashâp tarafından gelen nakillerde bu ağacın yerinin bilinmediği ve İbn Hacer'in zikrettiği görüşün en isabetli görüş olduğudur. O da Hz. Ömer zamanında ve onun tarafından kesilmesidir. Resûlullah ağaç altında biat edenler hakkında müjdeler vermektedir "Ağaç altında biat edenlerden hiçbiri cehenneme girmeyecektir" diye buyurmaktadır. İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kübrâ,** c. 2, s. 76; İbn Hacer, **Fethu'l-Bâri,** c. 7, s. 513.

[1549] İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kubrâ**, c. 2, s. 80.

[1550] Hâkim, **Ma'rife**, s. 65.

sonra hicret yoktur. Ancak cihad ve niyet vardır."[1551] diye buyurmuştur. Mekke fethedildikten sonra bir daha böyle bir hicret olmayacaktır. Ancak fetihten sonra Müslümanlar'dan hiçbir zaman cihadı unutmamaları, niyetlerini Allah rızası için canlı tutmaları ve teyakkuzda olmaları istenmektedir.

Sonuç olarak muhaddisler râvi tabakalarının bilinmesini önemli meselelerden saymışlardır. Çünkü bunun bilinmesi ile benzer isimlerin birbirine karışmasından emin kalınabilir. Aynı zamanda bununla tedlîs yapan râvilerin bulunup bulunmadığına muttali olunduğu gibi, anane ile yapılan rivayetlerde kastedilen gerçeğe de vâkıf olunur.[1552]Hâkim tarafından bu tabakaların zikredilmesine öncelik tanınmasının sebebi, ilk Müslüman olmaları, hicret etmeleri ve Allah Resulü ile birçok olaya şahit olmalarıdır.[1553] Hâkim, bu kısmın birçok ilmi ihtiva ettiğini ifade ederken sahâbitabakalarını diğer tabakalardan ayırt edilmediği takdirde birçok konunun içinden çıkılmaz bir hal alacağına ve birtakım hataların meydana gelebileceğine vurgu yapmıştır. Çünkü Hâkim, hocalarının hadis rivayet ederken tâbiîni sahâbî zannı ile mürsel hadis olarak rivayette bulunmalarından dolayı bu hususu zikretmiştir. Ya da bu kişilerin sahâbîden müsned rivayeti tâbiî zannederek rivayet etme ihtimalinin olabileceğini belirtmiştir. Hâkim'inbu bölümü zikretmesinin önemli bir sebebide böyle rivayetlerde ittisal problemlerine karşı tedbir alınması ve hataların yaşanmamasının önemli olmasıdır.[1554]

3.10.2. Tâbiînin Bilinmesi

Tâbiîn/Tâbiûn, Arapça bir kelime olarak tâbi', (تابع) kelimesinin çoğuludur. Tâbi' ise, "tebi'a"(تبع) fiilinin ism-i fâilidir. Sözlük olarak da tebi'a fiili "izledi","tâbi oldu", "peşi sıra gitti","yolundan gitti" mânalarına gelmektedir. Tâbi ise, "izleyen", "tâbi olan", peşi sıra giden" mânasındadır. [1555] Tâbiî kelimesinin çoğulu olan tâbiîn, Hz. Peygamber'in ashâbından herhangi biriyle mümin olarak görüşen ve iman üzere

[1551] Buhârî, Menakıbu'l-Ensar, 45, Cihad, 1; Müslim, Hac, 44-45, İmaret, 85; Tirmizî, Siyer, 32; Nesâî, Bey'at, 15.
[1552] İbn Hacer, **Nüzhetü'n-Nazar** (trc. Abdullah Samed Afaracı), İ'tisam Yayınları, ty., s. 118.
[1553] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, c. 4, s. 111.
[1554] Hâkim, **Ma'rife**, s. 67.
[1555] İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, c. 8, s. 27; Arif Ulu, **Tabiûnun Sünnet Anlayışı**, Doktora Tezi, 2006, Ankara, s. 1.

ölen kimselere denilmiştir.[1556] Hâkim de bir kimsenin tâbiî olabilmesi için herhangi bir sahâbî ile görüşmesi ondan dinî hükümleri ve sünneti almasını önemli görmese de sahabeden semâı veya onunla karşılaşmış olmasını yeterli görmüştür.[1557]Hatîb el-Bağdâdî ise, "likâ tabiri tâbiînin tarifi için yeterli değildir." demiş ve likâ ile beraber sohbet şartını da koşmuştur.[1558]Hatîb'in bu tarifine rağmen, Irâkî, hadisçilerin çoğu, bir kimsenin sahâbî ile sohbet etmese bile mülâki olması halinde tâbiî sayılacağını ileri sürmüşlerdir. Buna dayanarak Müslim ve İbn Hibbân, A'meş'i tâbiîn tabakasından saymışlardır. Çünkü A'meş, kendisinden hadis işitmemiş olsa bile, Enes b. Mâlik'le görüşmüştür. Aynı şekilde Yahya b. Ebî Kesîr (ö. 129), Enes, Musa b. Ebî Âişe ve Amr b. Hureyse ile görüştükleri için tâbiînden sayılmıştır.[1559] İbn Hibbân da bir kimsenin tâbiî sayılabilmesi için sahâbî ile görüştüğü anda ondan duyduğunu anlayabilecek yaşta olması gerektiğini söylemiştir. Bu nedenden dolayı o, Halef b. Halîfe gibi küçük yaşta sahâbîyi göreni tâbiînden saymamıştır.[1560]Allah (c.c) onlar hakkında: *(İslam dinine girme hususunda) öne geçen ilk muhacirler ve ensar ile onlara güzellikle tâbi olanlar var ya, işte Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır."*[1561]Hz. Peygamber de onlardan övgüyle bahsetmiştir. "En hayırlı asır benim asrımdır. Sonra gelenler ve onlardan sonra gelenlerdir."[1562]

Tâbiîni tanımak ve bilmek hadis usulü açısından önem arzetmektedir. Hadis çeşitlerinden olan mürsel ve muttasıl ancak tâbiîn aracılığı ile bilinebilir. Çünkü onların bilinmemesi ya da onlar hakkında eksik ya da hatalı bilgiye sahip olunmasıyla hadislerin tanımlanmasında da karışıklığa sebebiyet verdiği gibi hadisin hükmüne de etki eder. Aynı zamanda sahabe ile tâbiîn, tâbiîn ile etbâı bilinmez bir hal alır. Bu devrin ilk başlarında hadis rivayeti genellikle sözlü olarak devam etmekteydi. Zamanla ezber sistemini gerekli görüp hadislerin yazılmasına karşı çıkanlar giderek zayıflamış gerek yazının yaygınlaşması ve gerekse hadislerin birçok

---

[1556] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvi**, c. 2, s.206; Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 30; Arif Ulu, "Tâbiîn", **DİA**, c. 39, s. 328-330.
[1557] Hâkim, **Ma'rife**, s. 42.
[1558] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 22-52.
[1559] Hâkim, **Ma'rife**, s. 86; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (thk. Irâkî et-Takyîd), s. 300; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvi**, c. 2, s. 207; Ulu, **Tabiûnun Sünnet Anlayışı**, s. 5; Ulu, "Tâbiîn", **DİA**, c. 39, s. 329-330.
[1560] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar**, s. 215; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvi**, c. 2, s. 207.
[1561] Tevbe 9/100.
[1562] Hâkim, **Ma'rife**, 87; Buhârî, Kitâbu fedâili ashâbi'n-Nebîyy, 1; Müslim, Kitâbu fedâili's-sahâbe, 52; Ahmed, **Müsned**, c. 2, 37-228-410-417-434; c. 4, 267-427.

kişi tarafından bilinir hale gelmesiyle bu tür endişelere mahal bırakılmamıştır. Tâbiîn döneminin bir diğer önemli özelliği de isnad sistemi ve ilmü'r-ricâlin yaygınlık kazanmasıdır. Hâfızalarda bulunan metinlerin yani sudurlarda bulunan metinlerin satırlara dökülerek tedvin hareketinin başlaması da bu asrın önemli özelliklerindendir. Aynı zamanda fıkıh ilminin gelişimi de bu dönemden itibaren müstakil bir ilim haline gelmiştir. Bu dönem bütün ilimlerin temellerinin atılmaya ve tedbirlerin sıkı sıkıya alınmaya başlandığından ciddi mânada önem arzetmektedir

Yukarıda zikrettiğimiz tanımlardan hareketle tâbiîn sayısı hakkında sabit bir rakam zikredilmemiştir ve zikredilmesi de güçtür. Çünkü İslam fetihleri ile coğrafyalara dağılan sahabelerin fethettikleri yerlerde onları gören, konuşan müminlerin sayısının tespiti elbette güçleşecektir. Ancak Hâkim, tâbiînion beş tabakaya ayırmaktadır. Sadece ilk üç tabaka ile sonuncu tabakada olanlardan örnekler vermiştir. En son tabakada değişik şehirlerde en son vefat eden sahâbîleri görenler şeklinde zikretmiştir. Ayrıca tâbiînden sayıldıkları halde, bunlardan hiçbirinin sahabede semâı sahih olmayan bir kısım [1563] âlimler olduğunu bildirerek onlara da örnekler vermeye çalışmıştır. Bunun tersi olan yani tebeu't-tâbiînden kabul edildiği halde sahabeyle görüştüğü için tâbiînden olanlar da vardır. Hâkim'in zikrettiği örnekler üzerinde duran Irâkî'nin ifadelerinden âlimlerin tabakasını tespit etmede şu iki hususun faydalanabileceği anlaşılmaktadır. Ya bu şahsın hocalarından olan rivayetlerini araştırırlar, bu durumda onlarda semâ, tahdis lafızları varsa o tabaka ile likâsı kesinleşir ya da semâı olmadığı halde o tabakaya ulaşıp ulaşmadığının tespiti için yaşadığı tarihlere bakılarak tabakasının durumunu tahmin etmek mümkün olur. Ya da iki ayrı tabakadan ilim alanların daha fazla ilim aldığı tabakaya göre karar verilir. Örneğin Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân, rivayetlerinin çoğunluğunu tâbiîn âlimlerinden aldığı ve ilminin büyük bir kısmını da onlardan öğrendiği için tabakat âlimleri tarafından tebeu't-tâbiînden sayılmıştır. Oysaki o birkaç sahâbî ile görüştüğü için tâbiînden sayılmıştır. Kimi tâbiînlerin sahabeden sayılmaları ise, bu tâbiîlerin doğrudan Hz. Peygamber'den nakilde bulundukları mürsel rivayetlerinden dolayıdır.[1564]

[1563] Hâkim, **Ma'rife**, s. 42-45.
[1564] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 284-285.

Birinci tabaka, cennetle müjdelenen sahâbîlerle görüşen, Said b. el-Müseyyeb, Kays b. Ebî Hâzım (ö. 98/716), Ebû Osman en-Nehdî (ö. 100/718), Kays b. Ubâde, Ebû Sasan Hudayn b. el-Munzir, Ebû Vail Şakik b. Seleme, Ebû Recâ el-Utaridî gibi tâbiînler bu tabakadan sayılmıştır. Hâkim'in, Said b. el-Müseyyeb'in aşere-i mübeşşere ile görüşmesifikrine itiraz eden İbnü's-Salâh, onun sadece Sa'd b. Ebî Vakkâs dışında hiçbir kimse ile görüşmediğini ifade etmiştir.[1565] Bunun yanında pek çok âlim, Hâkim'in belirttiği bu isimlerden bazılarının aşere-i mübeşşereden rivayeti olmadığını ileri sürerek, kendi koyduğu kritere uymadığı gerekçesiyle ona itiraz etmiştir.[1566]

İkinci tabaka, Esved b. Yezid, Alkame b. Kays, Mesruk b. Ecda', Ebû Seleme b. Abdurrahman, Harice b. Zeyd gibi tâbiîlerdir.

Üçüncü tabaka ise; Amir b. Şerahbil eş-Şa'bî, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe ve Şureyh b. el-Hâris ve akranları bu tabakadan sayılmıştır.[1567]

Son tabaka Basra ehlinden Enes b. Mâlik, Kûfe ehlinden Abdullah b. Ebî Evfâ, Medine ehlinden es-Sâib b. Yezid, Mısır ehlinden Abdullah b. el-Hâris b. Cez' ile mülâki olanlardır. Ali b. el-Medînî, şehirlere göre enson vefat eden sahâbîleri şöyle sıralamıştır: Medine'de Sehl b. Sa'd es-Sâidî, Basra'da Enes b. Mâlik, Kûfe'de EbûCuheyfe, Şam'da Abdullah b. Busr el-Mâzinî, Mısır'da Abdullah b. el-Hâris b. Cez'dir.[1568]

Tâbiîn tabakasından olup "el-Fukahau's-Seb'a'" unvanı ile tanınan Medine fukasından sayılan yedi kişi ilimleri ile şöhret kazanmıştır. Bu âlimler de Said b. el-Müseyyeb, Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir, Urve b. Zübeyr, Hârice b. Zeyd b. Sâbit, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe ve Süleyman b. Yesâr'dır. Medine fukahası olarak bilinen bu yedi âlim, âlimlerin çoğunluğuna göre Hicaz âlimlerinden sayılmışlardır.[1569]

[1565] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 300.
[1566] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvi**, c. 2, s. 207-208.
[1567] Hâkim, **Ma'rife**, s. 86; Suyûtî, **Tedrîibu'r-Râvi**, c. 2, 206-207.
[1568] Hâkim, **Ma'rife**, s. 88.
[1569] Hâkim, **Ma'rife**, s. 89; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvi**, c. 2, s. 208.

Muhadram, Câhiliye devrinde yaşayan, Hz. Peygamber'in dönemine de yetişen fakat onunla sohbeti bulunmayan Müslümanlar'a verilen isimdir. Bu tanım her ne kadar bu şekilde yapılsa da lügatçılar ile hadisçiler arasında bazı görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Lügatçılara göre, "muhadram", ömrünün yarısını Câhiliye, diğer yarısını da ister sahabe ile görüşmüş olsun veya olmasın İslam döneminde yaşamış kimsedir. Hadisçilere göre ise, Mekke'nin fethinden önce kendi kavmini veya başkalarını küfür üzere bulan kimsedir. Çünkü Araplar fetihten sonra Müslüman olunca Câhiliye ismi üzerlerinden kalkmıştır. Müslim, hicretten sonra dünyaya geldiği halde Buşeyr b. Amr'ı muhadramdan saymıştır. Lügatçılar da hadisçilere göre sahâbî olan Hakîm b. Hizâm'ın muhadram olduğunu söylemişlerdir.[1570]Ebû Reca el-Utâridî, Ebû Vâil el-Esedî, Suveyd b. Gafele, Ebû Osman en-Nehdî gibi tâbiîler de muhadramdan sayılmışlardır. Müslim de muhadram olarak bilinen yirmi kişiyi saymış; Suyûtî bunlara ek başka isimler de zikretmiştir. Hâkim, bazı hocalarından naklettiğine göre, muhadram kelimesinin iştikakını değerlendirirken şöyle ifade etmiştir: Hz. Peygamber döneminde müşrik Arap kabilelerle Müslümanlar arasında savaş yapıldığında bu kabileler arasındaki Müslümanlar kendilerini diğer müşriklerden ayırt etmek gayesiyle develerinin kulaklarından bir kısmını kesiyorlardı. Develerinin kulaklarını kestikleri için bu kimselere "خضرم اذن البعير"/Devenin kulağını kesti anlamında "muhadrim" denilmiştir.[1571] Kelime iki şeyin birbirine karışması mânasında olduğu gibi, değişik bir kullanıma göre ise yaşı dolayısıyla sahabeden mi yoka tâbiîden mi? olduğu karıştırılan kişilere muhadremun denilmiştir.[1572]

Bir diğer tabaka da Hz. Peygamber zamanında doğup da ondan hadis işitmeyen kimselerdir. Yusuf b. Abdullah b. Selâm, Muhammed b. Ebî Bekir es-Sıddık, Beşir b. Ebî Mes'ûd el-Ensârî, Ebû Umâme b. Sehl b. Huneyf, Abdullah b. Amir b. Kurez, Said b. Sa'd b. Ubâde'dir. Bunlarla beraber el-Velîd b. Ubâde b. es-Sâmit, Abdullah b. Âmir b. Rabîa, Abdullah b. Sa'lebe b. Suayr, Ebû Abdillah es-

[1570] Hâkim, **Ma'rife**, s. 238; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvi**, c. 2, s. 210.
[1571] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 208; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvi**, c. 2, s. 213.
[1572] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 218; Ahmed Naim, **Tecridi Sarih**, s. 32-33.

Sunabihî, Amr b. Seleme el-Cermî, Ubeyd b. Umeyr, Selman b. Rabîa, Alkâme b. Kays gibi kişiler de bu gruptan sayılmıştır.[1573]

Başka bir tabaka da tâbiînden sayılıp da sahâbî ile aralarında herhangi bir görüşme gerçekleşmeyen kişilerdir. Fakih olan İbrahim b. Yezid en-Nehaî değil de İbrahim b. Suveyd en-Nehaî gibi kişilerin sahâbîden herhangi biriyle görüşmeleri olmamıştır. Başka bir tabaka da insanların yanında etbâu't-tâbiînden sayılıp da gerçekte sahabeyle karşılaşmış olanlardır. Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik ve Ebû Umâme b. Sehlile Hişâm b. Urve, Abdullah b. Ömer ve Câbir b. Abdullah ile Musa b. Ukbe de Enes b. Mâlik ile karşılaştıkları halde halk arasında etbâu't-tâbiîn olarak bilinirler.[1574]

Sonuç olarak tâbiîn nesli ile ilgili bu kadar fazlaca ismin zikredilmesi hatta Hâkim tarafından fazlaca detay verilmesi konunun önemine binaendir. Çünkü tâbiîn,hadislerin yazılı rivayete geçmesinde, hadis uydurmaya karşı isnad faaliyetinin yerleşmesinde, râvilerin tenkid edilmesinde gerekli görülen ilk kuralların tesisinde ve bunlarla ilgili kavramların oluşumunda öncülük etmiş ikinci nesildir. Aynı zamanda hadislerin tedvini ve kısmen de olsa tasnifi de onların döneminde gerçekleşmiştir. Tâbiîn ve sahabenin bilinmesi mürsel ve müsned hadisin tanınması açısından kendisine müracaat edilen aslî bir kaynaktır. Aksi takdirde hadislerin sıhhat derecelerini tespit etmede birtakım zorlukların yaşanması kaçınılmazdır. Bu tabakanın bilinmemesi hadis usulü ilminde ciddi promlemler meydana getirir. Çünkü birçok kavram bu nesil üzerine bina edilmiştir.

3.10.3. Tebeu't-tâbiînin (Etbau't-tâbiîn) Bilinmesi

Yukarıda Hz. Peygamber'den sahabe ile ilgili zikrettiğimiz "İnsanların en hayırlısı benim asrımda yaşayanlardır..." hadisinde üçüncü nesil olarak zikredilen kimseler etbau't-tâbiînden olanlardır. Bu nesil tâbiîn arasında yetişip büyümüş ve ilim ahlakını onlardan almışlardır. Hz. Peygamber'in hadislerini nakleden önemli halkalardan üçüncüsüdür. Bunların önemli bir kısmı ya sahabe çocuklarıdır ya da sahabe torunlarıdır. Hâkim, aslında bu konuyu zikretmekle hadis usulünde meydana

[1573] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 206-209.
[1574] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 212.

gelebilecek başka bir problemden daha bahsetmektedir. O, etbau't-tâbiîne mensup bazı isimler vererek ve bunların çoğu dedelerine nisbet edilerek tâbiûndan sayıldıklarını bundan dolayı da etbau't-tâbiîn konusunun bilinmesinin önemli konular arasında yer aldığını zikretmiştir.

Hâkim, bu konunun bilinmesinin önemi üzerinde durmakta, bazı isimler vererek bu tabakaların bilinmemesi ve iyi tetkik edilmemesi halinde etbau't-tâbiîn tabakasından olan birisinin, tâbiîni sahabe tabakasından sayarak hadis usulünü anlaşılmaz bir hale getirebilir. Hâkim, bu tabakadan olduğu halde yanlışlıkla tâbiînden sayılan birkaç şahsa işaret etmiş ve bu alanda müelliflerin hataya düşme nedenlerini şöyle açıklamıştır:

1. İbrahim b. Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkâs olarak bilinen şahıs sahabeden hiç kimse ile karşılaşmamıştır. O dedesi Sa'd'a nispetle tanındığı için, kendisinden hadisi rivayet eden kişi onu İbrâhim b. Sa'd b. Ebî Vakkâs zannederek, büyük tâbiînlerden olduğu hükmüne varmıştır.

2. Hasan-ı Basrî'den birçok hadis rivayetinde bulunan Said b. Ebî Hayre el-Basrî, Hasan'ın Ebû Hüreyre'den mürsel olarak rivayetettiği hadislerde onun adını zikretmeden doğrudan Ebû Hüreyre'den nakilde bulunmuştur.

3. Süleyman el-Ahval'in İbn Abbas'tan olan rivayetleri nakledilir. Oysaki büyük bir ihtimalle bu rivayetler Tâvus → İbn Abbas yoluyla gelmiştir.

4. Süleyman b. Abdurrahman ed-Dımaşkî'nin yaşını, kendisinden rivayette bulunanların büyüklüğünü düşünen kişi, onun tâbiînden olmasını uzak görmesi mümkün değildir. Oysaki hakikat böyle değildir. Çünkü Berâ b. Âzib ile onun arasında Ubeyd b. Fîruz vardır.

5. Süleyman b. Bilâl ve İbn Ebû Zîb'in kendisinden rivayet ettiği ve "sahibu'l-maksûre" olarak bilinen Medineli şeyh Süleyman b. Yesâr'ın hâli, hadis ilminde mütebahhir olmayanlarca bilinmeyebilir.Onlar, tebeu't-tâbiînden birinin ondan rivayetine bakarak, onu Hz. Meymune'nin mevlâsı ve Medine'deki meşhur fukaha-i seb'a mensubu tâbiîn Süleyman b. Yesâr zannedebilirler. Dolayısıyla Hâkim'in bazı problemlerin önüne geçmek ve bu nesillerin iyi tanınması amacı ile bu

şahısları tebeu't-tâbiîne örnek olarak verdiği kanaatindeyiz. Çünkü o, etbâ' bilgisinin hadis ilimlerinin önemli bir dalı olduğunu dile getirmiştir.[1575]

3.10.4. Hz. Peygamberden Gelen Yazılı Vesikalar

Hâkim, Hz. Peygamber'in gazveleri, seriyyeleri, elçileri ve müşriklerin krallarına gönderdiği yazılı vesikalarından bahsetmiştir. Gelen rivayetlerin bir kısmı sahih, bir kısmı şâzdır. Savaşlarda kimi sahâbîler Hz. Peygamber'in yanından hiç ayrılmayanlar, kimileri sebat gösterip direnenler, kimileri savaştan korkup kaçanlar ve kimileri de münafık olup ondan uzaklaşanlardır. Ayrıca Hz. Peygamber'in ganimetleri nasıl taksim ettiği, kimine az kimisine çok dağıttığı ve hadleri nasıl uyguladığına dair yazılı vesikaları bulunmaktadır. [1576]

Hem strateji hem de harp taktikleri açısından önemliolan seriyye ve gazveler dinî ve siyasî sonuçları bakımından önem arzetmektedir. Gazvelerin amacı küfrün ve bâtılın zulmünü bertaraf etmek ve İslam'a engel bütün unsurları ortadan kaldırmaktır. Allah (cc) *"Sizinle savaşanlarla siz de onlarla Allah yolunda savaşın", "Herhangi bir fitne kalmayıncaya dek ve din yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla çarpışın"*[1577] ve *"Kendileri ile savaşılanlara zulme uğradıkları için savaşa izin verilmiştir."*[1578] mealindeki âyetler bunu vurgularken Hz. Peygamber de düşmanla gereksiz yere savaşmayı istememiş, şartlar meydana geldikten sonra da sabırla direnmeyi tavsiye etmiştir.[1579]

Hadis ve siyer âlimlerininkabul edilen görüşüne göre asker sayı bakımından az ya da çok olsun, savaş ya da başka nedenlerle hareket edilmiş olsun, çarpışma meydana gelsin ya da gelmesin Hz. Peygamber'in bütün seferlerine gazve, bir sahâbînin komutasında gönderdiği askerî birliklere de seriyye denir.[1580]

Hâkim, Hz. Peygamber'in bizzat komutanlığında gerçekleşen gazve sayısınıon yedi, on dokuz, yirmi bir; başka bir rivayette de yirmi dört olarak

---

[1575] Hâkim, **Ma'rife**, s. 47-48; Eren, **Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları**, s. 396-397.
[1576] Hâkim, **Ma'rife**, s. 238.
[1577] Bakara Süresi, 2/190-193.
[1578] Hac Süresi, 22/39.
[1579] Buhârî, Cihad, 112-156; Müslim, Cihad, 19-20; Hâkim, **Ma'rife**, s. 238; Hüseyin Algül, "Siyer", "Magazi", **DİA**, c. 13, s. 488.
[1580] Hâkim, **Ma'rife**, s. 321; Algül, "Siyer", **DİA**, c. 13, s. 488.

nakletmiştir. Katâde'den gelen rivayette ise Hz. Peygamber'in gazve ve seriyyelerinin kırküç olduğu nakledilmiş,[1581] gazvelerin isimleri tek tek sayılmıştır.[1582] Ancak İbn Sa'd ve Vâkidî ise yirmi yedi gazve olduğunu nakletmişlerdir.[1583]

Hz. Peygamber bir seriyye gönderdiği zaman onlara telkin edici tavsiyelerde bulunur;gittikleri yerde oranın ahalisine zulmedilmemesi gerektiğini ve Allah'tan korkmalarını talep ederdi. Alkâme b. Mersed, Süleyman b. Büreyde'nin babasından şöyle rivayet ettiğini nakletmiştir: "Allah'ın ismiyle ve Allah yolunda gaza edin. İhanet etmeyin, Allah'ı inkâr edenlerle savaşın, yaşlıları ve çocukları öldürmeyin. Düşmanınızla karşılaştığınızda üç şeye davet edin. Hangisine icabet ederlerse kabul edin ve onlara dokunmayın. İlk olarak onları İslam'a davet edin eğer kabul ederlerse, onların davetini kabul edin ve onlara dokunmayın…" gibi önem arz eden kurallarla Hz. Peygamber ashabını ve komutanlarını uyarmış ve yapılan bu gazvelerin imanî ve ahlakî boyutunu anlatmıştır.[1584]

3.10.5. Meşhur Sika Âlimler

Hâkim Medine, Mekke, Mısır, Şam, Yemen, Yemâme, Kûfe, Cezîre, Basra, Vâsıt ve Horasan bölgelerinden beş yüzden fazla meşhur şahsiyet zikretmiştir. Bu bölgeye has olarak tâbiîn ve etbaından olan bazı meşhur sika âlimlerin isimlerini şu şekilde sıralamıştır:[1585]

Medine ehlindenolanlar: Muhammed b. Müslim ez-Zührî, Muhammed b. el-Münkedir el-Kureşî, Muhammed b. Ukbe b. Ebî Ayyâş, Musa b. Ukbe b. Ebî Ayyâş, İbrahim b. Ukbe b. Ebî Ayyâş, Sevr b. Zeyd ed-Dili, Rabîa b. Ebî Abdurrahman er-

---

[1581] İbn Hişâm, **es-Siretu'n-Nebeviyye** (thk, Said Muhammed el-Lemmâm), Daru'l-Fikr, Beyrut, 1994, c. 2, s. 198; c. 3, s. 3-54; Müslim, Cihad ve Siyer, 3.

[1582] Hâkim, **Ma'rife**, s. 320-321.

[1583] Ebva (623), Buvat (623), Bedru'l-Ula Sefevan (623), Zu'l-Uşeyre (623), Bedir (624), Beni Kaynuka' (624), Sevuk (624), Karkaratülkudr (624), (hicrî 2. yılda meydana geldiğini söyleyenler de vardır.), Gatafan (624), Beni Suleym (625), Uhud (625), Hamrau'l-Esed (625), Beni Nadir (626), Bedru'l-mev'id (626), Zaturrika (626), Dümetu'l-Cendel (626), Müreysi (Beni Mustalik) (627- ya da 628), Hendek (Ahzab) (626 ya da 627), Beni Kurayza (626-627), Beni Lihyan (627), Gabe (627), Hudeybiye (628), Hayber (628), Mekke'nin fethi (630), Huneyn (Havazin, 630), Taif (630), Tebük (630). Vâkidî, **Kitabu'l-Magazi** (thk. Marsden Jones), Londra, 1966, c. 1, s. 7; İbn Sa'd, **Kitâbu't-Tabakâti'l-Kubrâ** (thk. Ali Muhammed Ömer), Mektebetu'l-Hanci, 2000, Sitte Oktober, c. 2, s. 5-165.

[1584] Hâkim, **Ma'rife**, s. 322.

[1585] Hâkim, **Ma'rife**, s. 323-332.

Râî, Sa‘d b. İbrahim ez-Zührî, Safvân b. Süleym ez-Zührî, Abdullah b. Dînar el-Adevî, Abdullah b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Ensârî. Bunlarla beraber Ubeydullah b. Ömer b. Hafs el-Ömerî, Yahya b. Said b. Kays el-Ensârî, Abd Rabbihî b. Said b. Kays el-Ensârî, Sa‘d b. Said b. Kays el-Ensârî, Umare b. Gaziyye el-Ensârî, Mâlik b. Enes, Nâfi‘ ve Zeyd b. Abdurrahman b. Ebî Naim el-Kârî, Zeyd b. Eslem el-Adevî, Abdullah b. el-Fadl el-Hâşimî, Ömer b. Abdülazîz, Ebû Hâzim Seleme b. Dînar ez-Zâhid, Yezid b. Rummân, Sâlih b. Keysân, Abdulazîz b. Ömer b. Abdülazîz gibi daha birçok ilim ehli bulunmaktadır.

Mekke ehlindenolanlar: İbrahim b. Meysere, İsmail b. Ummiyye, Eyyûb b. Musa, Mücâhid b. Cebr, Davud b. Şabur, Amr b Dînar, Zeyyâd b. Sa‘d, Abdulmelik b. Cüreyc, Abdullah b. Kesir el-Kârî, Yâkub b. Atâ b. Ebî Rebâh, Kays b. Sa‘d, Humeyd b. Kays el-A‘rec, Şibl b. Ubbâd, Abdullah b. Ebî Nacih, Abdullah b. Osman b. Huseym, Abdulvahhab b. Buht, Osman b. el-Esved, Ali b. Salih el-Mekkî, Abdullah b. Atâ, Fudayl b. İyâd, Hallâd b. Atâ b. Ebî Rebâh gibi âlimlerdir.

Mısır ehlinden olanlar: Amr b. el-Hâris, Hayr b. Nuaym el-Hadramî.Şam ehlinden: Abdurrahman b. Amr el-Evzâî, İbrahim b. Ebî Able el-Ukaylî.Yemen ehlinden: Cuhr b. Kays el-Mederî, ed-Dahhâk b. Feyruz ed-Deylemî, Ebü’l-Eş’as Şurahbil b. Kuleyb b. Âde es-San’ânî.Yemâme ehlinden: Damdam b. Cevs el-Yemânî, Yahya b. Ebî Kesîr.Kûfe ehlinden: Kumeyl b. Ziyâd en-Nahaî, Amir b. Şurahil eş-Şa‘bî, Said b. Cübeyr el-Esedî, İbrahim en-Nahaî.Cezîre ehlinden: Meymun b. Mehrân, Kesîr b. Mürre el-Hadramî.Basra ehlinden: Eyûb b. Ebî Temîme es-Sahtiyânî, Eş’âs b. Abdulmelik el-Humranî, Şu‘be b. el-Haccâc.Vâsıt ehlinden: Ebû HaşimYahya b. Dînar er-Rummânî, Halef b. Havşeb.Horasan ehlinden: Muhammed b. Zeyâd, Azrâ b. Sabit el-Ensârî, Muhammed b. Sâbit el-Ensârî’dir. Hâkim’in her beldeden çok sayıda verdiğiâlimlerin[1586] isimlerden bazılarını zikretmekle yetindik.

3.10.6. Ashâbu’l-Hadisin Kitapları Tasnifi

Hadis ehli, tasniflerini bablara göre düzenlemeye çalışmışlardır. Hadis ehlinin tasniflerine başlarken genelde şu iki hadise müracaat ettikleri görülmektedir: انما

[1586] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 323-333.

“ الاعمال بالنيات/Ameller niyetlere göredir” ve نضر الله امرا سمع مقالتي فوعاها / “Benim sözlerimi işitip de anlayıp belleyerek ezberleyen kimselerin Allah yüzünü ağartsın.”[1587]Hâkim, bu hadislerden bahsettikten sonra kendisi de tasnifte bulunurken cemettiği hadislerinasıl bablara ayırdığını örnekler vererek zikretmiştir.

Hâkim ilk olarak iman bölümünden başlayarak bazı tasniflerde bulunmuştur. Onun tasniflerini şöyle sıralayabiliriz:

İman Bölümü

Abdullah b. Mes‘ûd’un Hz. Peygamber’e yönelttiği soruda “Hangi günah daha büyüktür” ve “Müslüman, Müslümanlar’ın elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir” gibi rivayetlerdir.

Zâzâne’nin Berrâ’dan rivayette bulunduğu “Kabir azabı”,”الندم توبة” /Pişmanlık tevbedir.”,”لايزني الزاني وهو مؤمن” / “Kişi mü’min olduğu halde zina etmez.””ان لله تسعة و ينزل الله كل ليلة الي السماء الدنيا” / “Allah her gece dünya semasına iner.” “Allah’ın doksan dokuz ismi vadır.” Bu rivayetlerle beraber Cerîr’in (r.a.): ”الدين النصيحة“ /Din nasihattır.””لااله الا الله“ من دخل السوق فقال/Çarşıya girip kelime-i tevhid getiren kişi”,”المستشار مؤتمن/İstişâre edilen emindir.” “ لا يلدغ المؤمن من جحر مرتين”/ “Mü’min bir delikten iki defa ısırılmaz.”, “Kendisini ilgilendirmeyen şeyi terketmesi kişinin güzel bir Müslümanlığının olmasındandır”, “Ruhların dolaşması”, “Helal ve Haramın belli olması” gibi rivayetleri zikrederek örnekler vermiştir.

Amr b. el-Hamik’in rivayetlerini de şöyle zikretmiştir:“Kanından emin olan kişi”, “Mi’rac hadisi”, “Hâricîlerle ilgili”, “Kur’an’ın yedi harf üzere inmesi”, “Ümmetim dalâlet üzere birleşmez” gibi rivayetler Hâkim’in iman bölümünde zikrettikleri örneklerdendir.[1588]

Tahâret Bölümü

“Abdestsiz namazın kabul olunmayacağı”, “Mestler üzerine mesh”, “tenasül aletine dokunan kişinin abdest almasının gerekeceği”, Hz. Ömer’in Resûlullah’a(s.a.v.) cünüplü kişinin uyuması ile ilgili “Kişi cünüplü iken

[1587] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 332-333.
[1588] Hâkim, **Ma‘rife**, s. 334-335.

uyurmu?"diye soru sorması, "kulakların baştan olduğunu", "Cuma günü yıkanma", "Köpeğin bir tabağı yalaması" gibi rivayetlerdir.[1589]

Namaz Bölümü

"Ref'ul-yedeyn", "Fâtihasız namazın kabul olmayacağı", "Fâtihanın cehri okunması", "Kâmet lafızlarının tek olması" gibi birçok rivayetleri bir araya getirerek diğer hadis ehli gibi hadisleri tasnif ederek bablara ayırmıştır.[1590]

Hâkim, diğer kitaplarında geçen rivayetleri de farklı konular altında tasnif ettiğini belirtmiştir.[1591]Bunlardan bazıları şunlardır: "Nikâhtan önce talak yoktur", "Hayrı isteyiniz", "Hilali görünce oruç tutunuz", "En hayırlınız Kur'an'ı öğrenen ve öğreteninizdir", "İlim talep etmek farzdır", "Kasten hakkımda yalan uyduran"[1592] gibi konuları bir araya getirerek bablara ayırmıştır.

3.10.7. Hâkim'in Buhârî ve Müslim'in Sahih'lerine Bakışı

Buhârî ve Müslim'in kendi dönemlerinde ve Hâkim'e gelinceye kadar geçirmiş oldukları süreci ve Hâkim sonrası dönemdeki rollerinin nasıl olduğunu bilmek önem arz etmektedir.

Buhârî, eserini telif ettikten sonra Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241) arz etmiş, eserindeki dört hadis dışında diğerlerinin sahih olduğu Ahmed b. Hanbel tarafından tasdik edilmiştir.[1593] Bu değerlendirme ile Buhârî ilk tenkidini hocasından almaktadır.

Bir diğer tenkid de çağdaşı ve arkadaşı olan Müslim'den gelmektedir. Müslim, Buhârî'nin hadislerine değil de metoduna tenkidde bulunmuştur. Bilindiği üzere Buhârî'nin isnadın sıhhatinin şartlarından biri olarak gördüğü, çağdaş ve likâ olduğunun bilinmesidir. Yani Buhârî, râvi ile şeyhin bir çağda yaşamış olmalarını isnadın sıhhati için yeterli görmemiştir.[1594]

[1589] Hâkim, **Ma'rife**, s. 336.
[1590] Hâkim, **Ma'rife**, s. 334-336.
[1591] Hâkim, **Ma'rife**, s. 251-254.
[1592] Hâkim, **Ma'rife**, s. 332-336.
[1593] İbn Hacer, **Hedyu's-Sârî**, s. 5.
[1594] Uğur, Mucteba, **Buhârî**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, Ankara, s. 65.

Aynı dönemin büyük âlimlerinden Muhammed b. İshak es-Saganî (ö. 270/883) Ebû Dâvûd'un hadisçiliğnden övgüyle bahsetmektedir. Ebû Dâvûd hakkında: "Demirin Dâvud'a (a.s.) boyun eğdiği gibi, hadis de Ebû Dâvûd'a boyun eğmiştir" demektedir.[1595] Aynı dönemde yaşamalarına rağmen Mâlik b. Enes ve Ahmed b. Hanbel'den *Kitâbü'l-Ma'rife* adlı eserinde bahseden Yâkub b. Süfyân Fesevîancak Buhârî'den bahsetmemektedir.[1596]

Buhârî'nin yaşadığı dönem ile ilgili bir diğer örnek de bidat fırkalarıyla mücadele eden âlimlerden biri olan Ebû Said ed-Dârimî'dir. O, Bişr el-Merîsî'nin (ö. 218/833) "uydurma hadislerin zındıklar tarafından hadis kitaplarına dâhil edildiği" iddiasını reddederken Hammâd b. Zeyd, Süfyân ve Şu'be, Mâlik ve Vekî'in (ö. 196/811) kitaplarının sahih olduğunu söylemektedir.[1597] Dârimî'nin burada zikrettiği âlimler arasında Buhârî bulunmamaktadır. Her ne kadar bu âlimler arasında Buhârî'nin ismi geçmese de Tirmizî hadis konusunda Buhârî'den çok yararlanmıştır. Özellikle *Kitâbu'l-İlel* adlı eserini telif ederken yararlandığı en önemli eser, Buhârî'nin *et-Târihu'l-Kebîr*'i olmuştur.[1598] Bundan hareketle Tirmizî'nin sık sık Buhârî'den faydalandığı ve ondan hadisleri değerlendirmesini istediği anlaşılmaktadır.

Hicrî dördüncü yüzyıla gelindiğinde Buhârî'nin çağında olduğu gibi henüz *Câmîu's-Sahih* üzerinde bir icmaın oluşmadığı görülmektedir. Atmosfer olarak bu asır da bir önceki asırdan genel olarak pek farklı değildi. İbnü'l-Cârud'un (ö. 307/919) Mâlik'ten hadis rivayet ettiği halde Buhârî'den rivayet etmediği görülmektedir. İbnü'l-Cârud, Buhârî'den sonra yaşamış olmasına rağmen bazı hadisleri Buhârî'den daha âlî isnadlarla rivayet ettiği görülmektedir.[1599]Bir diğer örnek de İbn Huzeyme'dir. Buhârî'nin râvisi olmasına rağmen Mâlik ve Ebû Dâvûd

[1595] Makdisî, **Şurutu'l-Eimme**, s. 17.
[1596] Fesevî, **Kitâbu'l-Ma'rife**, c. 3, s. 25.
[1597] Dârimî, **Reddu'd-Dârimî alâ Bişr** (thk. Muhammed Hâmid el-Fakî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, tsz. Beyrut, s. 89.
[1598] Tirmizî, **İlel**, c. 10, s. 738.
[1599] Çakın, Kâmil, "Buhârî'nin Otorisini Kazanma Süreci",**Ankara Üniversitesi, İslami Araştırmalar Dergisi**, 1997, Ankara, c. 10, sy, 1-2-3, s. 101.

et-Tayâlisî (ö. 204/819) gibi âlimlerin eserlerinden nakillerde bulunduğu halde Buhârî'nin *Sahih'*inden nakilde bulunmamıştır.[1600]

Hicrî dördüncü yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde İbn Hibbân, Buhârî'nin *Sahih*'inden açıkça bahsetmemekle beraber onu övmekte ve birçok eser telif ettiğini ifade etmektedir.[1601]Ancak Buhârî'nin eserine sahih hadisleri aldığına dair ilk bilgi İbn Adiyy'e (ö. 365) nisbet edilmektedir. O, sahabeden başlayarak tabakaları zikrettikten sonra Buhârî'nin şu sözünü nakletmektedir: "*el-Câmiu's-Sahih*'e sadece sahih hadisleri aldım. Uzamasın diye birçok sahih hadisi yazmadım."[1602]

Yukarıda bazı âlimlerden yaptığımız nakillerden hareketle Buhârî, hicrî dördüncü yüzyılın ikinci yarısından sonra dikkatleri üzerine çekmeye başlamış, olumlu yaklaşımların yanında olumsuz tenkidlere de maruz kalmıştır.

Hâkim'in yaşadığı döneme gelindiğinde, Buhârî'nin döneminden o ana kadar görülenden çok farklı bir manzara ile karşılaşmaktayız. Zira o zamana kadar birçok âlimin Buhârî'den haberi yoktu. Zaman içerisinde onu övenler olduğu gibi tenkid edenler de olmuştu. O dönemde de icmadan bahsetmek söz konusu olmadığı gibi, hiçbir âlim onun eserinin bir bütün olarak sahih olduğunu zikretmemiştir. İşte bu ortamda Hâkim tarafından farklı bir kanaat sergilendiği görülmektedir. Hâkim zikredilenlerin aksine Buhârî'yi methederek gerek onun gerekse Müslim'in *Sahih*'lerinin İslam dünyasında yayılmasından bahsetmektedir.[1603] Aynı zamanda Hâkim "Sahih hadisleri ilk defa tasnif edenlerin Buhârî ve Müslim olduğunu" belirterek kendisinden önce kimsenin söylemediği bir iddiayı dillendirmektedir.[1604]

Sahih hadisler, daha önceleri, tedâvülde olan hadis tenkid metotlarıyla elde edilen sonuçlara göre tespit edilmekte ve sınıflandırılmaktaydı. Fakat Hâkim, sahih hadislerin ilk defa Buhârî ve Müslim'in kitaplarına göre sınıflandırıldığını söylemiştir. O, sahih hadislerin en üst derecesine "muttefekun aleyh" dediği Buhârî ve Müslim'in tercih ettiği hadisleri yerleştirmiştir. Hâkim'den sonra ilk defa bunu tekrar dile getiren Makdisî (ö. 507) olmuştur. Aynı zamanda Hâkim, hadislerin

[1600] Çakın, **Buhârî'nin Otorisini Kazanma Süreci, s.** 102.
[1601] İbn Hibbân **es-Sikât**, c. 9, s. 113.
[1602] İbn Adiyy, **el-Kâmil**, c. 1, s. 131.
[1603] Hâkim, **Ma'rife**, s. 74; Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 1, s.2.
[1604] Hâkim, **Medhal**, s. 4; Bilen, **İbn Hacer'in Buhârî Savunusu**, s. 194-198.

kendileri ile ihticâc edilen râvilerin ilk derecede olanlarının Buhârî ve Müslim 0lduğunu belirtmiştir.

Hâkim, Buhârî ve Müslim'in kitaplarını tamamen sahih kabul etmektedir. Ayrıca o, bu iki kitapta bir hadis geçiyorsa, sahihtir anlayışını ilk olarak dördüncü asırda ortaya koyan ve bunu savunan âlimdir. Yani dördüncü asırdan itibaren Hâkim'le birlikte bir hadisin sıhhatinin belirlenmesinde eserlerin esas alınması ilkesi anlayışı bir süreç olarak başlamıştır. Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerininotoritesihicrî yedinci asıra gelindiğinde İbnü's-Salâh ile iyice yerleşmiştir. İşte bu ölçüyü ilk koyan Hâkim'dir. Daha sonra gelen Ebû İshak İsfereyânî (ö. 418/1027), İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113), Begavî (ö. 514/1120), Kâdî İyâz (ö. 544/1149) gibi âlimler Buhârî ve Müslim'deki hadislerin sahih olduğu konusunda âlimlerin icma ettiği görüşünü savunmuşlardır. Makdisî, Hâkim'in düşüncelerini yeniden gündeme getirmesinden sonra aynı çağın değerli âlimlerinden Begavî (ö. 516) *Mesâbihu's-Sünen* adlı eserinde Buhârî ve Müslim'in otoritesinden şöyle bahsetmektedir: "Bu eserdeki her babta yer alan hadisleri sahih ve hasen olmak üzere iki kısma ayırdım. Bunlar da sahih olanlar, Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinde birlikte rivayet ettikleri hadislerdir. Çünkü bu iki âlimin, hadislerin sahih olabilmesi için ileri sürdükleri şartlar en yüksek derecededir."[1605]

Gelişen şartlar içerisinde beşinci asırda icma lafzını ilk defa kullanan kişinin, bu devrin büyük âlimlerinden Kâdî İyâz (ö. 544) olduğu görülmektedir. *Meşâriku'l-Envâr* adlı eserinde konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: "Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta*'ı, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahih*'i ve Müslim b. Haccâc'ın *el-Müsnedü's-Sahih*'inden ibaret olan bu üç eserin diğer eserlere önceliği ve İslam dünyasındaki âlimlerce sahih kabul edilmeleri hususunda icma edilmiştir. Zira tüm temel eserlerin ana kaynağı bu üç eserdir. Hadis ilminde yapılabilecek her şey onlar tarafından yapılmıştır.[1606]

Yedinci asrın ortalarına doğru İbnü's-Salâh sahih hadisleri ilk defa tasnif eden kişinin Buhârî olduğunu zikretmiştir. O, Buhârî'nin *Sahih*'inin ümmetin

[1605] Rukniddin Ebû Muhammed el-Hüseyin el-Begavî, **Mesâbihu's-Sünen** (thk. Yusuf Abdurrahman Maraşli-Muhammed Selim İbrahim Semâre-Cemal Hamdî Zehebî), Daru'l-Ma'rife, 1987, Beyrut, c. 1, s. 1-12-28-51.

[1606] Kâdî Iyâz, **Meşâriku'l-Envâr alâ Sihâhi'l-Âsâr**, Dâru't-Türâs, 1978, Kâhire, c. 1, s. 5.

ittifakla kabul ettiği bir kitap olarak vasıflandırarak şöyle demiştir: "Sahih hadislerin en üst mertebesine ehl-i hadisin 'sahihun muttefekun aleyh' dedikleri hadisler yer almıştır. Hadisçilerin bu ifadeyle Buhârî'nin ve Müslim'in ittifakla rivayet ettikleri hadisleri kastetmişlerdir." Zikredilen bilgilerden hareketle altıncı asrın ilk yarısında yaşanan zihnî değişim, Buhârî'nin *Sahih*'indeki hadislerin sıhhati üzerindeki icmaya giden yolu açmış ve ilk defa Kâdî Iyâz icma fikrini dile getirmiştir. Zaman içerisinde hızlı devam eden bu süreç, yedinci asrın büyük hadis âlimi İbnü's-Salâh'la beraber en açık ve net bir şekilde yerleşmiştir. Onun aynı zamanda birçok âlimi de etkilediği bir gerçektir. Ama İbnü's-Salâh'ın iddia ettiği gibi bu icma daha sonraki dönemlerde de bütün ümmet ya da âlimler tarafından kabul görmemiş, aksine isnad ve metin açısından eleştirilere tâbi tutulmuştur.[1607] Her ne kadar bazı ilim ehli tarafından eleştiriye tâbî tutulduğu hususlar olsa da İbnü's-Salâh'la yerleşen bu süreç güncelliğini hâlâ korumaya devam etmektedir.

3.11. HADİSLERİN ANLAŞILMASI

3.11.1. Fıkhu'l-Hadis İlminin Tanımı

Fıkıh kelime olarak "sözün mânasını ve maksadını kavramak" hadis ise, "söz" anlamına gelir. Fıkhu'l-hadis, hadisin lafızlarından hüküm çıkarıp, müşkil olan durumları en güzel şekilde tevil etmek ve "genel olarak hadisleri ve hadislerden hareketle Hz. Peygamber'in gayesini kavramak anlamına gelir.[1608]

Rivayet ilmine öncelik tanıyan ehl-i hadis fıkıh ilmine ilgi duymuştur. İslam coğrafyasının gelişmesiyle ve farklı kültürlerle tanışması sonucu aklî kıyas ve istihsanın devreye girmesiyle bu deliller haber-i vâhidlere tercih edilmeye başlanmıştır. Ehl-i hadisin geliştirdiği ve sıhhatinde şüphe edilmeyen rivayetlerle amel edilmesine öncelik tanıyan bu usulün adını "fıkhu'l-hadis" şeklinde tanımlayan kişinin Süfyân b. Uyeyne olduğu kanaatine varılmıştır.[1609] Ancak fıkhu'l-hadis ilmini bir disiplin haline getiren ilk kişi ise Hâkim en-Nîsâbûrî'dir.Dolayısıyla Hâkim'in "ehl-i hadisin 'fıkhî yetersizlik' düşüncesini çürütmek" için telif ve ihtiva ettiği

[1607] Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, s. 403.
[1608] Kâdî İyâd, **el-İlma'**, s. 5; İbn Hacer, **Fethu'l-Bâri** c.10, s. 111; Görmez, **Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu**, s. 142; Görmez, "Fıkhu'l-hadis", **DİA**, c. 12, s. 547.
[1609] Görmez, **Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu**, s. 142.

konuları itibari ile dikkat çeken "fıkhu'l-hadis" konusunu uzun bir şekilde işlemesi önem arzetmektedir.

3.11.2. Fıkhu'l-Hadis İlminin Tarihi Süreci

Hâkim, uzmanlık alanı rivayet ilmi olmasına rağmen ehl-i hadisin fıkhî konularda yeterli bilgi ve birikime sahip olduğunu ispatlamak için yirmi üç âlimin ismini zikretmiştir. Zikrettikleri bu isimler belirli bir kıstas dâhilinde olup olmadığını belirtmemiştir. *Ma'rife*adlı eserini elli iki neviden meydana getirmiştir. 'Fıkhu'l-hadis'e yirminci sırada yer vermiştir. Bu ilmin prensiplerinden bahsetmeyip ehl-i hadis içinde bu ilimle temayüz etmiş olan şahsiyetlere ve bazı görüşlere yer vermiştir. Ancak Hâkim'in bu çalışması daha önceki çalışmalardan istifade edip etmediği sorusunu gündeme getirmektedir. Bu düşünce tetkik edildiğinde Hâkim'in hocası olan İbn Mende'nin (ö. 395/1004) *Şurutu'l-Eimme*[1610] olarak bilinen eserine sıklıkla müracaat ederek atıfta bulunduğu görülmektedir.

İbn Mende *Şurutu'l-Eimme* adlı eserini *İlelü'l-Hadis* ve *Ma'rifetü'l-ricâl* adlı eserlere sâdık kalarak telif etmiştir. Ali b. el-Medînî'den kendisine kadar gelen süreçte var olan boşlukları doldurduğu gözönünde bulundurularak Hâkim de "Ehl-i hadisin hüküm istinbat etme usulü"nü formüle etmeye çalışmıştır. Fıkhu'l-hadis ilminin önemi zaman içerisinde daha da net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı Hâkim'in*Ma'rife*adlı eserinin en geniş bölümü olan "Fıkhu'l-hadis"teki isim listesi de İbn Mende'nin *Şurutu'l-Eimme* isimli eserindeki "Fakihlerin ihtilaflı görüşlerini derleyenler" başlığı altında ele aldığı isimlerden faydalanmıştır. Bununla beraber Ali b. el-Medînî'nin daha geniş ele aldığı *İlelü'l-Hadis* adlı eserinde "Kudâtu'l-Ümme" olarak nitelediği isimleri ilavede bulunarak daha da genişletmiştir.[1611] Hâkim'in fıkhu'l-hadis bölümünü bu eserlerden faydalanarak tasarladığı görülmektedir.

[1610] Bu eser, Risale fi beyâni fadli –nakli'l-ahbar ve şerhi mezâhibihi ve şerhi mezâhibi'l-âsâr ve hakâiki's-sünen ve tashihi'r-rivâyât olarak geçmektedir. Fahrettin Yıldız, **İlmi bir Disiplin Olarak Fıkhu'l-Hadis**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2016, İstanbul, s. 115.

[1611] Ali b. el-Medînî, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdillah b. Ca'fer b. Necih es-Sa'dî, **İlelu'l-Hadis ve Ma'rifetu'r-Ricâl** (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Mektebetü'l-İslâmî, 1980, Beyrut, , s. 42-45; Yıldız, **İlmi bir Disiplin Olarak Fıkhu'l-Hadis**, s. 115.

Fıkhu'l-hadis, genel olarak hadisleri anlama, hadislerden yola çıkarak Hz. Peygamber'in maksatlarını kavramayı konu edinen ilim dalı olarak ifade edilmiştir. Bu mânada fıkhu'l-hadis ilk asırlarda kullanılan "ilmu dirâyeti'l-hadis"[1612] Taşköprizâde'nin (ö. 968/1560) hadis ilimleri arasında zikrettiği 'ilmu te'vili akvâli'n-nebî'[1613] ve Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî'nin (ö. 1176/1762) bahsettiği 'ilmu esrâri'l-hadis' ifadeleriyle ya aynilik ya da yakınlık arz etmiştir.[1614]

Hadis ilimleri arasında zikredilen ve fıkıh ilminin de bir bölümü olarak kabul edilen fıkhu'l-hadisin hem dar hem de geniş anlamda kullanıldığı görülmektedir. Dar anlamda fıkıh, İmam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) meşhur tarifine göre; "Kişinin lehinde ve aleyhinde olan her şeyi bilmesidir." Bu tarife göre fıkıh sadece hükümler, hukuk veya kanun bilgisi değildir. Bu sebeple o, akâid, kelâm ilmini ve inanç esaslarını "el-Fıkhu'l-Ekber"diye adlandırmıştır.[1615]Geniş anlamda ise 'fıkhu'l-hadis' Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd ve Nu'mân b. Beşîr gibi birçok sahâbînin Hz. Peygamber'den rivayette bulundukları bir hadiste geçmektedir. Rivayete göre Hz. Peygamber, Mina'daki Hayf mescidinde sunduğu bir hutbede şöyle buyurmuştur: نضر الله امراسمع مقالتي فوعاها وحفظها وبلغها فرب حامل فقه الي من هو افقه منه/ "Benim sözlerimi işitip de anlayıp belleyerek ezberledikten sonrabaşkasına ulaştıran kimselerin Allah yüzünü ağartsın. Nice fıkıh taşıyıcıları vardır ki fıkhı kendilerinden daha fakih kimselere naklederler."[1616]Bu hadiste geçen fıkıh kelimesi henüz teknik anlamda kullanılan bir terim değildir. Hz. Peygamber yaklaşık olarak 70 hadiste fıkıh kelimesini bu geniş anlamıyla yani anlama ve kavrama mânasında kullanmıştır. 'Fıkhu'l-hadis' tabiri de tasnif devri öncesi tedvin döneminde bu geniş mânasıyla kullanılmıştır. Oysaki bu dönemde hadisçilerin çoğunlukla çalışmaları, sadece rivayetle ilgili konulara yoğunlaşmıştır. Hadisçileri daha çok 'Dirâyetu'l-hadis"e

[1612] Kâtib Çelebî, **Keşfu'z-Zunun**, c. 1, s. 635.
[1613] Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, **Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevduâti'l-Ulum**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985, Beyrût, c. 2, s. 142.
[1614] Dihlevî, Şah Veliyyullâh b. Abdurrahman, **Huccetullahi'l-Bâliğe**, Daru'l-ciyl, 2005, Beyrût, c. 1, s. 664.
[1615] Tahânevî, Muhammed A'lâ b. Ali el-Fârukî el-Hanefî, **Keşşâfu Istılahâti'l-Funun** (thk. Ali Dahruc), Mektebetü Lübnân, 1996, Beyrut, c. 1, s. 41.
[1616] Tirmizî, İlim, 7; Ebû Dâvûd, İlim, 10; İbn Mace, Sünne, 18.

veya "fıkhu'l-hadis"e teşvik eden ifadelerle onları daha çok rivayet ettikleri hadisler üzerinde düşünmeye sevketmek kastedilmiştir.[1617]

3.11.3. Fıkhu'l-Hadis ile Ehl-i Hadis İlişkisi

Hâkim, hadis ehlinin dindeki yerinin önemine binaen birçok nakilde bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: "Dünyada hiçbir bidat ehli yoktur ki hadis ehline buğzetmesin", "bir kimse bidata düştüğü zaman içindeki hadis sevgisi de çekilmiş olur.", "Dinsizlere bir hadisi isnadıyla işitip rivayet etmekten daha ağır gelen başka şey yoktur." Bir diğer husus da Ebû Ali en-Nîsâbûrî'den (ö. 349/960) nakledilendir: "Dinsizliğe ve bidatlere bulaşmış her kim varsa 'tâife-i mansure'ye hakaret ederek onlar hakkında haşviye yakıştırmasında bulunur."[1618]

Hâkim'in, *Ma'rife'*yi ele alırken elli iki nevden oluşturduğu, eserini hadis ehlinin ilim anlayışı üzerine bina ettiği ve fıkhu'l-hadis ile "hadis ehlinin hüküm istinbat usulünü" belirleyecek tarzda tasarladığı görülmektedir. Fıkhu'l-hadisten önceki bölümlerin isnad eksenli, sonradan zikrettiği konuların da metin ve muhteva ağırlıklı olduğu göz önünde bulundurulduğunda eserin bir bütünlük arzettiğini görmek mümkündür. Dolayısıyla Hâkim'in fıkhu'l-hadisi ele almasının temel amacı "hadis ehlinin fıkıhtan habersiz olmadığını ıspatlama"[1619] ile kitabın mukaddimesinde hadis ehlini güçlü bir şekilde savunmasıyla[1620] birlikte değerlendirildiğinde *Ma'rife*'yi hadis ehlinin ilim anlayışı üzere bina ettiği gerçeğini ortaya koyduğu anlaşılmaktdır.

Hâkim, kitabının mukaddimesine "Ümmetimden bazı kimseler her zaman muzaffer olacaklardır. Bu kimselere düşman olanlar kıyamet kopana dek onlara zarar veremeyecektir.[1621]hadisiyle başlamaktadır. Ahmed b. Hanbel de bunu teyid ederek "Allah'ın yardımına mazhar olacak kimseler hadis ehlinden başka kim olabilir

---

[1617] Buhârî, İ'tisam, 2, Enbiyâ, 8, 14; Müslim, İmâre, 175; Münafikun, 40; Tirmizî, Menâkıb, 19; Ahmed, **Müsned**, c. 1, s. 381; Dârimî, **Sünen**, Mukaddime, 29; Görmez, **Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu**, s. 140-141.

[1618] Hâkim, **Ma'rife**, s. 4.

[1619] Hâkim, **Ma'rife**, s. 63.

[1620] Hâkim, **Ma'rife**, s. 1-4; el-Avnî, Şerif Hâtim b. Arif, **el-Menhecu'l-Mukterah li Fehmi'l-Mustalah**, Dâru'l-Hicre, Riyâd, 1996, s. 189.

[1621] Hâkim, **Ma'rife**, s. 2.

ki"değerlendirmesinde bulunmaktadır.[1622] O en çarpıcı olan şu örneği zikretmektedir: "Muhammed b. İsmail et-Tirmizî diyor ki; Ahmed b. Hasan ile birlikte Ahmed b. Hanbel'in yanına gitmiştik. Orada kendisine İbn Ebî Kuteyle'nin (ö. 215/830) hadis ehlini kötülediğini naklettik. Ahmed b. Hanbel bunun üzerine öfkelenerek kalktı ve 'Zındığın teki! Zındığın teki! Zındığın teki!' diye tepki göstererek odasına çekildi."[1623]

Hâkim buna benzer nakilleriyle *Ma'rife*'nin usul eseri olmanın yanında hadis ehli savunusu[1624] tarzında telif ettiği gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu şekilde eserini telif etmesinin ana nedenleri arasında kendi dönemine kadar hadis ehline "fıkhî yetersizlik" iddiası gelmektedir. Bir diğer önemli neden de hadis ehline yapılan saldırılara ve ithamlara karşı bir cevap olduğu söylenebilir. O, bu çalışmasında fıkhu'l-hadis âlimlerine yer vermesiyle hadis ehlinin kendisine özgü bir fıkıh usulünün bulunmadığı düşüncesinin geçersiz olduğunu ispatlamıştır.[1625]

Hâkim, hadis ehlini sadece isnad merkezli değil "geniş fıkıh bilgisine sahip kimseler" olarak da görmektedir. Aynı zamanda bu görüşü Ebû Hanîfe'nin geliştirdiği fıkıh anlayışının karşısına bina ederek ve onu ehl-i re'ye dâhil edip Süfyân b. Uyeyne'nin şu sözünü nakletmektedir: "Ey Ehl-i hadis! Ehl-i re'yin size galib gelmesini istemiyorsanız fıkhu'l-hadis öğrenin! Şunu açıkça bilmenizi isterim ki Ebû Hanîfe'nin konuştuğu her konuda en az bir veya iki hadis rivayet edebilecek güçteyiz."[1626]Dolayısıyla hadis ehli rivayet ağırlıklı bir metotla hareket etmişlerdir.Temel gerekçeleri de bu yöntemin re'ye ve kıyasa kıyaslandığında daha güvenilir bulmalarıdır. Zira onların dayandığı rivayet vahye dayalıyken, re'y ve kıyas ise zamana bağımlı, zamanla değişme ihtimali olduğundan rivayete oranla daha emniyetsiz olmasıdır. Hadis ehlinin rivayet ağırlıklı olmaları yanında isnadı, ricâli, rivayet lafızları ve varsa illetleri ile hadis bilgisini ve ve uzmanlığını da kapsamaktadır. [1627]

[1622] Hâkim, **Ma'rife**, s. 2.
[1623] Hâkim, **Ma'rife**, s. 4.
[1624] Hâkim, **Ma'rife**, s. 5.
[1625] Hâkim, **Ma'rife**, s. 63.
[1626] Hâkim, **Ma'rife**, s. 66.
[1627] Hâkim, **Ma'rife**, s. 2-3; Yıldız, **İlmi Bir Disiplin Olarak Fıkhu'l-Hadis, s.** 74.

Hâkim, fıkhu'l-hadis konusunun hemen başında "kıyas, re'y, istinbat, cedel ve nazar ehli âlimler"e değindikten sonra hadis ehlinin de fıkhî konulara vâkıf olduklarını vurgulamıştır. O burada hadis ehli yerine "ان اهل هذه الصنعة من تبحر فيها لا يجهل فقه الحديث"/Fıkhu'l-hadiste bilgisiz olmayıp hadis ilminde derinleşmiş âlimler" ifadesinde görüldüğü gibi "ehl-i hadis" yerine "ehl-i San'a'" tabirini kullanmaktadır. Aslında Hâkim bununla her ne kadar hadis ehli senedlerle uğraşmış olsalar da fıkhî meseleleri ihmal etmediklerini söylemektedir.

Hâkim'in eserlerinde dikkat çeken "المتبحر في الصنعة", "العلم بهذا الصنعة" ve daha çok kullandığı "اهل الصنعة" gibi ifadeleri uygulamalı"ince işçilik gerektiren""sahaya dönük" tabirlerdir. Özellikle o, "Râvilerin Kabileleri, Yaşadıkları Yerler, İsimleri, Künyeleri ve Mesleklerinden Birbirine Benzeyenleri Bilmek" başlığına dikkat çekildiğinde bu "ince işçiliği" kastettiği anlaşılmaktadır.[1628] Hâkim'in "صنعة الحديث"kavramından kastının da fıkhu'l-hadis bağlamında sadece metin ve içerik olarak teorik yönü ağır basan "fıkhu metni'l-hadis"değil rivayetlerin ezberlenmesi, nakli, râvilerin tenkidi ve tariklerin bir araya getirilmesi gibi bir bütünlük arzeden pratiğe dönük anlam ifade etmesidir. O eserlerinde en çok kullandığı "المتبحر في الصنعة", "العلم بهذا الصنعة"ve "اهل الصنعة" tabirlerdir.[1629] Bununla beraber Hâkim, meslekten hadisçi olmayanlar için olarak da faya mahsus ve bir de "غرباء الصنعة"[1630] Buhârî hakkında "شيخ الصنعة" tabirini kullanmıştır.[1631]

3.11.4. Fıkhu'l-Hadis ile Fehmu'l-Hadis İlişkisi

Fıkhu'l-hadis, "İsnad merkezli ve çok yönlü bir ilmî disiplin olmasına" rağmen modern dönem tanımlarda genellikle; "Hadislerin anlaşılması, kavranması, yazımı, şerhi, tevili veya tefsiri" gibi sadece içeriğe yönelik bir faaliyet olarak takdim edilmektedir. "Fehmu'l-hadis" ise "hadis metninin içerdiği anlamlar ve bunların hakkıyla anlaşılması"[1632] şeklinde algılanmalıdır. Ya da fehmu'l-hadisi "Hadislerin anlaşılmaası"[1633] şeklindeki tanımlar yanında "Fıkhu'l-hadis ve maksuduhu" gibi

[1628] Hâkim, **Ma'rife**, s. 221.
[1629] Hâkim, **Ma'rife**, s. 12-15-18-19-20-28-37-52-63-93-130-221; Hâkim, **el-Medhal**, s. 112-143-154.
[1630] Hâkim, **Suâlât Mes'ud Ali b. el-Siczî**, s. 55.
[1631] Hâkim, **Ma'rife**, s. 342.
[1632] Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 79.
[1633] Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 234; Yıldız, **İlmi Bir Disiplin Olarak Fıkhu'l-Hadis, s.** 79.

başlıklar altında hadis açıklamalarının yapılması örnek olarak verilebilir.[1634] Benzer durum fıkhu'l-hadisin "hadislerin yorumlaması"yla eşitlendiği şu ifadeler için de geçerlidir: Hadislerin metin ve anlamını kavramada yararlanılan ilke ve kurallara ve bu ilkelerden hareketle çıkarılan anlam ve yoruma fıkhu'l-hadis denilmektedir. Bundan dolayı fıkhu'l-hadis, hadislere yapılan yorum ve açıklamayı da kapsamaktadır.[1635]

Nakledilen bazı tanımlar ve yaklaşımlardan hareketle fıkhu'l-hadis, "fıkhu metni'l-hadis"le aynı mânada kullanılarak metin merkezli bir ilim olarak sunulmaktadır. Fehmu'l-hadis ise hadislerin yorumlanması ve anlaşılması şeklinde tanımlanmaktadır. Oysaki Hâkim'in fıkhu'l-hadis bölümünde yer verdiği fıkhu'l-hadis, hadis ehline özgü bir hüküm istinbat usulüne ve isnadın metne göre öncelikli olduğu bir fıkıh anlayışını dile getirmektedir.

3.11.5. Fıkhu'l-Hadis İlminin Sistemleşmesi

İslam coğrafyasının genişlemesi ve dinin merkezi olarak kabul edilen Medine'den uzaklaşmakla farklı uygulamalar ortaya çıkmıştır. Özellikle istihsân, hadisin Kur'an'a arzı, aklî kıyas, re'yin haber-i vâhide tercihi gibi rey ehli âlimlerinin geliştirdiği pratiğe yönelik akıl odaklı çözümler arasında zikredilebilir. Ancak bu tarz bir çözüm, hadisin her alanına vâkıf olan hadis âlimleri tarafından böyle bir usulün sakıncalı bulunup rivayet eksenli bir çözümün bulunmasını gerekli kılıyordu. Fukaha-i seb'anın geliştirdiği fıkhu'l-hadisi ve daha sonraki nesillerde Hâkim'in de kabul ettiği yirmi üç isimden müteşekkil ehl-i hadis üstadları, fıkhu'l-hadisi sistematik bir şekilde oluşturmaya çalışmışlardır.

Hâkim, fıkhu'l hadis ilmi başlığı altında bu alanda faaliyet gösteren bazı isimleri zikretmiştir. Bu bölümün sadece bu isimlerden meydana geldiği ve bunlardan ibaret olduğu ve başka isimlerin olmadığı düşünülemez. Çünkü Hâkim isimlerin başında "ومنهم" ifadesi ile başlaması zikrettiği yirmi üç isim dışında başka isimlerin de olduğu anlamı çıkmaktadır. Zikrettiği bu isimlerin birçok isme ve

---

[1634] Abdulhamid Muhammed b. Bâdîs, **Mecâlisu't-Tezkîr min Hadisi'l-Beşiri'n-Nezir,** Vezâretu'ş-Şuuni'd-Diniyye, 1983, Cezâir, s. 135.

[1635] Nâsırî, Ali, **Hadis İlimlerine Giriş** (trc. Muhammed Mehdi Turan), el-Mustafa Yayınları, 2014, İstanbul, s. 215-216; Özpınar, Ömer, **Hz. Peygamberi ve Hadislerini Anlamak (Fıkhu'l-Hadis İlmi),** Ensâr Neşriyat, 2012, İstanbul, s. 45-124.

zikrettiği rivayetlerin de diğer rivayetlere örnek teşkil etmesi açısından önem arzetmektedir. Bu da Hâkim'in fıkhu'l-hadis ile ilgili herhangi bir tanımlama yapmadığı ancak isimler ve örnekler üzerinden hareketle fıkhu'l-hadis ilmini ele alarak tanımlamaya gittiği görülmektedir.

Hâkim bölüm başında da bahsettiği gibi fıkhu'l-hadisi sadece fehmu'l-hadisten ibaret görmemiştir. O fıkhu'l-hadisi hadis ehlinin hüküm istinbat usulü olarak görmüştür.[1636]Arap dili edebiyatı ile ilgili yani fehmu'l-hadisi çağrıştıracak kişilerle ilgili değil de fıkhî konularda ön plana çıkmış kişilerin zikredilmesi bu düşünceyi daha da pekiştirmektedir. Hâkim bu bölümde mervî yerine râviye dayalı bir yöntem geliştirmiştir.[1637] Buna bağlı olarak o, fıkhu'l-hadis tasvirinde hadis ehlinin önemli bir telif tarzı olan ale'l-ebvâba göre daha şümullü olan ale'l-ricâl usulünü benimsediği düşünülebilir. Hâkim, bab başlığı altında fıkhu'l-hadiste üstad olarak kabul ettiği bazı âlimlerin belli başlı bazı özelliklerini zikretmiştir.

3.11.6. Fıkhu'l-Hadis Alanında Temayüz Eden Âlimlerin Bazı Özellikleri

3.11.6.1. Rivayetlere Vâkıf Olmaları

Hâkim'in bab başlığı altında zikrettiği fıkhu'l-hadis âlimlerinin, isnad, metin ve illetleriyle beraber hadis ilminde en üst düzeyde hadise vâkıf olan isimlerden oluştuğu görülmektedir. Fıkhu'l-hadis âlimlerinin kendilerine sorulan sorulara karşı âyet ve hadisin yanında hadislerdeki tashif, tahrif ve idrac konularına son derece vâkıf oldukları ve ilimde temayüz ettikleri görülmektedir. Buna örnek olarak da Zühlî'nin "ان الله حبس عن مكة القتل/Allah Mekke'yi cinayetten korumuştur"rivayetini "حبس عن مكة الفيل/Allah Mekke'yi fillerden korumuştur" şeklinde tashih etmesi bu âlimlerin rivayetlere ciddi anlamda vukufiyetini göstermektedir.[1638]

Fıkhu'l-hadis âlimlerinin rivayetlerine vâkıf olduklarına dair bir diğer örnek de İbn Ebî Hâtim'in şu hatırası örnek olarak verilebilir: "Hadis talep etmek için yaptığım rıhlede 1000/4000m fersahlık yol yürüdükten sonra Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî'nin (ö. 227) kapısına vardım. Orada bulunanlara 'Her kim bilmediğim sahih ve müsned bir hadis rivayette bulunursa ona bir dirhem vereceğim' dedim. Asıl

[1636] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 257.
[1637] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 257.
[1638] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm) s. 280.

gayem bilmediğim bir hadisten ve onu kimden alabileceğimden haberdar olmaktı. Ancak orada bulunan hiç kimse bilmediğim bir hadis rivayet etmedi."[1639]

Hâkim bu başlık altında zikrettiği örneklerden hareketle hadis ehlinin geliştirdiği metodun nassa dayalı bir istidlâl metodu olduğunu ve onların aklî kıyas ve re'yden uzak durduklarını göstermiştir. Bu da fıkhu'l-hadis ehl-i hadis âlimlerinin herhangi bir rivayete dayanmayan re'ye müracaat etmemelerinin temel nedeni hadis ilmine olan derinvukufiyetlerine ve rivayet/nakil merkezli bir bakış açısına sahip olmalarıdır. Hâkim zikrettiği isimler dışında konunun sonunda detayını vermediği ve kendi alanlarında otoriter olan birçok âlim zikretmiştir.[1640]

3.11.6.2. Hadis Hâfızı Olmaları

Hâkim fıkhu'l-hadis bölümünde zikrettiği âlimlerin hadis hâfızı olduğunu belirtmiştir. Bunların ricâl kaynaklarında en az bir kez "emiru'l-mü'minin fi'l-hadis" lakabıyla anıldıkları görülmektedir.[1641]Hâkim, Ebû Hâtim Muhammed b. İdris el-Hanzalî (ö. 327) örneğinde olduğu gibi fıkhu'l-hadis âlimlerini zikrederken hâfızlık vasıflarını ön plana çıkararak övgüde bulunmuştur.[1642]

Hâkim dışında diğer âlimlerin de meseleye bu açıdan bakışı konuyu daha da pekiştirmektedir. Hatîb el-Bağdadî, hâfızlığın hadis ehline özgü bir unvan olduğunu ve hadis ezberlemekten maksadın sadece ezberlemek olmadığını bununla beraber fıkhı da içerdiğini ifade etmesi hâfızlığın fıkhu'l-hadis ile bağlantılı olduğu düşüncesini ortaya çıkarmaktadır.[1643]

3.11.6.3. İsnada Dayalı Fıkıh Anlayışı

İsnad İslam ümmetine özgü köklü ve sistematik bir çalışmadır. Hadis ilminden habersiz olan kişinin/kişilerin nezdinde isnad hadis metninin başında bir anlam ifade etmeyen isim zincirinden başka bir şey değildir. Hadise anlam katan hatta fıkıh ve diğer ilimlere anlam yükleyen isnad zinciridir. İbn Sîrîn'in "Bu ilim

---

[1639] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dil,** c. 1, s. 355; Zehebî, **Tezkire**, c. 2, s. 112.
[1640] Hâkim, **Ma'rife**, s. 85.
[1641] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 146; İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, c. 10, s. 460; Şinkîtî, Muhammed Habibullah b. Abdullah b. Ahmed, **Hediyyetu'l-Muğis fi Ümerâi'l-Mü'mine fi'l-Hadis** (nşr. Remzi Sa'duddin), Dâru'l-beşâiru'l-İslamiyye, 1989, Beyrut, s. 1-44.
[1642] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 285.
[1643] Hatîb el-Bağdâdî, **el-Cami' li Ahkami'r-Râvi**, c. 2, s. 172.

dindir, dininizi kimden aldığınıza dikkat ediniz."[1644]sözüyle bu ilmin ne derece önem arzettiğini ve ehl-i hadisin buna bakış açısını belirtir mahiyettedir. Hâkim de konuya dair hadis ehlinin hassasiyetini belirtmek için şöyle bir örnek zikretmiştir: "Muhaddis ve aynı zamanda fakih olan Ebû Bekir Ahmed b. İshak (ö. 342/953)[1645] bir kişi ile münazara eder ve sorularına, isnadlarını zikrettiği hadislerle cevap vermiştir. Bu münazaranın bir yerinde bu adam 'Artık haddesena demeyi bırak! Ne zamana kadar haddesena diyeceksin?' deyince bu tepki karşısında Ebû Bekir Ahmed b. İshak 'Ağzından çıkan sözler iman kokmuyor! Lütfen kalk! Şu andan itibaren evimde oturman haramdır' diye karşılık vermiştir. Daha sonra Ebû Bekir Ahmed b. İshak etrafındakilere dönerek Hayatımda ilk defa bir insana 'Evime girmen haramdır!' diyorum diye itirafta bulunmuştur."[1646]

Hâkim'in, *Ma'rife*, *el-Medhal* ve *el-Medhal ile's-Sahih* adlı üç eseri de incelendiğinde hadis usulü konularının tamamını isnad üzere bina ettiğini görmek mümkündür.

3.11.6.4. Hüküm İstinbatının Örneklerle İrtibatı

Fıkhu'l-hadis bölümünde Hâkim, konuyu sistematik bir şekilde ele alma yerine istinbat ağırlıklı yetmiş yedi rivayete yer vermektedir. Bab başlığında isimleri sıralarken günümüzde fehmu'l-hadis anlayışının aksine hüküm istinbatlı olduğu ve fıkhu'l-hadisle fehmu'l-hadisin aynı anlam ifade etmediğini göstermektedir.[1647]Bir diğer önemli husus da Süfyân b. Uyeyne'nin fıkhu'l-hadisi ehl-i re'yin benimsediği fıkıh anlayışının zıddı olarak ifade ettiği şu sözlerinde geçmektedir. "Ey Ehl-i hadis! Fıkhu'l-hadisi öğrenin ki re'y ehli size üstünlük sağlamasın. Oysaki Ebû Hanîfe'nin konuştuğu her konuda en az bir ya da iki hadis rivayet edecek gücümüz vardır."[1648]

Fıkhu'l-hadis âlimlerisorulan sorular karşısında geliştirdikleri birtakım kıyas veya kişilerin görüşleri yerine rivayet ettikleri hadislerle cevap vermeyitercih etmişlerdir. Hâkim'in zikrettiği fıkhu'l-hadis âlimleri örneklerinde bu açıkça görülmektedir. Yahya b. Said el-Ensârî'nin ganimet taksimatındaki

[1644] Müslim, Mukaddime, s. 5.
[1645] Subkî, **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, c. 3, s. 9-12.
[1646] Hâkim, **Ma'rife**, s. 385.
[1647] Hâkim, **Ma'rife**, s. 63-64.
[1648] Hâkim, **Ma'rife**, s. 66.

tutumu[1649]Evzâî'nin Irak ve Hicaz ehlinin; sarhoşluk veren içecekler, imsak vakti, yedi şehir dışında cuma namazının kılınmayacağı yerler, ikindi namazının geciktirilmesi gibi konular fıkhu'l-hadisle ilgili usluplarını göstermektedir. Bununla beraber savaştan kaçma, müzik dinleme, özürsüz iki namazı cemetme, mut'a nikâhı ve sünnetin Kur'an üzerindeki etkisi[1650] gibi konular hakkındaki rivayetleri ve görüşleri de ehl-i hadisin fıkhu'l-hadisle ilgili uslubunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Yahya b. Said el-Kattân'ın (ö. 198/813) boşanma, ilâ ve teşmitu'l-âtıs gibi muamelatla ilgili rivayetleri,[1651] Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813) sütkardeşliği ve kısasla ilgili görüşleri de fıkhu'l-hadisin hüküm istinbatına yönelik olduğunu göstermektedir. Bütün bu örnekler bize fıkhu'l-hadisin fehmu'l-hadis şeklinde algılanmaması gerekeceğini ortaya koymaktadır.[1652] Aynı şekilde Zühlî'nin tek bir rivayetten yola çıkarak erkeğin mess-i zekerden dolayı abdest alınmasını müstehap kabul etmesi, Buhârî'nin de hasta olanların oruç tutmaması rivayetine dayalı içtihadı da fıkhu'l-hadisin fehmu'l-hadis şeklinde anlaşılması gerektiğini, aksine fıkhu'l-hadisin hüküm istinbatı şeklinde telakki edilmesi gerektiğini göstermektedir.[1653]

Ayrıca çağdaş araştırmacılardan da Muhammed Halef Selâme ve Hamza el-Melîbârî, fıkhu'l-hadisin, hadis ehli tarafından re'y ehlinin fıkıh anlayışına alternatif olarak geliştirilen muhalif bir tavır olması noktasında hemfikirdirler.[1654]

Maddeler halinde saydığımız fıkhu'l-hadis âlimlerinin özellikleri sadece bunlardan ibaret değildir. Bu âlimlerin Halku'l-Kur'an meselesine de karşı çıkarak ortak fikir beyan ettikleri görülmektedir. Hâkim, fıkhu'l-hadis bölümünün sonunda bu ilme vâkıf olanların sadece yirmi üç kişiden müteşekkil olmadığını ve bunlara ek olarak on kişinin daha ismini saymıştır. Aynı zamanda Hâkim "Fıkhu'l-hadis, hadis ehlinin hüküm istinbat usulüdür" şeklindeki düşüncesini teyid eden şu ifadeleri zikretmiştir: "Böylelikle bu babı yani fıkhu'l-hadis babını özetle sunmuş oldum. Ancak burada zikredilmeyi fazlasıyla hak eden daha adı anılmayan nice üstadlarımız

[1649] Hâkim, **Ma'rife**, s. 114.
[1650] Hâkim, **Ma'rife**, s. 115-116.
[1651] Hâkim, **Ma'rife**, s. 118.
[1652] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 278-279.
[1653] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 280-281.
[1654] Selâme, Muhammed Halef, **Lisanu'l-Muhaddisin**, c. 4, s. 125; Melîbârî, **Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, s. 83; Yıldız, **İlmi Bir Disiplin Olarak Fıkhu'l-Hadis**, s. 127.

vardır. Bu üstadlarımızdan önemli bir kısmını zikretmedim. Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Muhammed b. Abdulvahhab el-Abdî (ö. 272/885), Ebû Bekir el-Cârudî (ö. 291/903), İbrahim b. Ebî Tâlib (ö. 296/908), Ebû Musa et-Tirmizî, Musa b. Hârun el-Bezzâz, Hasan b. Ali el-Ma'mer, Ali b. Hasan b. el-Cüneyd (ö. 295/907), Muhammed b. Müslim Vâre (ö. 270/883), Muhammed b. Akil el-Belhî (ö. 316/928) gibi ismi zikredilmeyen birçok ilim ehli bulunmaktadır."[1655]

Hâkim, bu bölümü sahih ve sakîm hadisi zikrettikten sonra ele almıştır. Bu ilim taklid ve zan ile değil ancak itkân ve ma'rife ile elde edilebilecek bir konudur. Önemli olan Hz. Peygamber'den gelen sözlerin ona ait olup olmadığını tespit etmektir. Bu rivayetler Hz. Peygamber'den geldiği kesin olarak kanıtlandıysa bundan hareketle bir sistem ve düzen oluşturabilmektir. Bu düzen ve sistemin oluşturulabilmesi için de ancak hadisin sağlıklı bir şekilde yorumlanabilmesiyle mümkün olabilir. Bu yorumların ve çalışmaların bütünü hadisin doğru anlaşılması ve Hz. Peygamber'in ne dediğini doğru anlamak içindir. Hadis ile ilgili sağlıklı yorumların yapılabilmesi için belli bir ilmî seviyeye sahip olunması şarttır. Hâkim, bu ilmî seviye ile ilgili bölümleri sıralamaktadır. Çünkü fıkhu'l-hadis bu ilimlerin semeresi, dinin düzeni ve varlığı olduğu için ancak bu ilimle sağlıklı sonuçlara varılabileceğini ifade etmiştir. Ali el-Medînî, fıkhu'l-hadisin önemi üzerinde durarak ilmin yarısı olarak nitelemiş, diğer yarısının ise ilmü'r-ricâl olduğunu ifade etmiştir.[1656] İmam Buhârî, "fıkhı öğrenmenin sevabı ve itibarı muhaddis olmanın sevabından ve itibarından geri değildir."[1657] Hattâbî: "hadisin sıhhatinden sonra onun mefhumu ile uğraşmak gerekir. Çünkü bu ilmin mefhumuyla uğraşmak bu ilmin semeresidir. Temeller üzerine bina edilmeyen yapı harabedir"[1658]demiştir. Her ne kadar fıkhu'l-hadis, hadis tenkid konuları arasında mütalaa edilmese de Hâkim burada bu konuya değinerek onu tenkid konuları arasında zikretmiştir. Çünkü fıkıh, hadis ilminin şubelerinden ve bu ilmin bir semeresi olduğunu dile getirerek önemi üzerinde durmuştur. Bu konuda farklı ve isabetli yorumların yapılması ancak derin bir ilme sahip olmayı gerektirdiğine vurgu yapmıştır. Buna istinaden fıkhu'l-hadisi

[1655] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 302.
[1656] Zehebî, **Siyer**, c. 11, s. 18.
[1657] Kâdî İyâd, **el-İlma'**, s. 34; Cemaluddin el-Kâsimî, **Kavaidu't-Tahdîs** (thk. Muhammed Behçet el-Baytar), Daru'n-Nefais, 2010, Beyrut, s. 277-401.
[1658] Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî el-Bustî, **Meâlimu's-Sünen**, ty., c. 1, s. 6.

de tenkid konuları arasında zikretmiştir. Her dönemde ve beldede kıyas, re'y, istinbat, cedel ve nazar ehlinin olduğunu ancak o burada ilk dönemin hadis fakihlerinden bazılarını zikrederek bir ispat, izahat ve hükümde istinbat yoluna gitmiştir.

Hâkim öncesi usul kaynaklarından olan Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l Fâsıl* adlı eseri rivâyet ve dirâyet ilişkisini konu edinmiş ve akıl-nakil ikilisinin olmazsa olmazlığının konusu olarak kabul etmiştir. Râmhürmüzî'nin "Hadis ile fıkıh birlikte olduklarında birbirlerini tamamlar. Bunlar birbirlerinden ayrıldıklarında ise noksan kalır."ifadesiyle dirâyetü'l-hadisten gayesinin fıkhu'l-hadis olduğu açıkça anlaşılmaktadır.[1659] Hâkim de aynı konuyu müstakil bir başlık altında ele almıştır.

Hâkim bu bölümde fıkhu'l-hadis ehli olarak nitelendirdiği yirmi üç kişinin hadis ve fıkıh anlayışlarını ele alarak zikretmiştir. Konumuzun uzamaması adına ve örnek teşkil etmesi açısından sadece bunlardan bazılarını zikretmekle iktifa edeceğiz.

1.Muhammed b. Müslim ez-Zührî

Zührî[1660]rivayetin re'ye tercih edildiği bir fıkıh anlayışına sahiptir. Aynı zamanda o hadis ehli geleneğinin oluşmasına büyük katkı sağlayan bir kişiliktir. Hâkim, Zührî'nin sirkeye dönüşen içki konusunu ele alması "ehl-i hadisin hüküm istinbatından çaresiz kalmadığını" göstermek için ifade ettiğini göstermiştir.[1661] Zührî ilk olarak Hz. Osman'dan nakledilen şu misali zikretmiştir:/" اجتنبوا الخمر فانها ام الخبائث"İçkiden sakınınız. Zira o kötülüklerin anasıdır." Bu rivayetten hareketle sirkeleşen içki hakkında fıkhî kanaatlerine şöyle yorum yapmıştır: "Bu hadis bozulmuş içkiden yapılan sirkeden fayda olmayacağını belirtmektedir. Ancak dışarıdan herhangi bir müdahale olmadan kendiliğinden sirkeye dönüşmüşse o zaman temiz kabul edilir. Bir kimse içkiden yapılmadığını bilerek Ehl-i Kitap'tan sirke satın

[1659] Râmhürmüzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl**, s. 161; Güler, Zekeriyya, "Hadislerin Anlaşılmasında Rivayet-Dirâyet Bütünlüğü"**,İLAM Araştırma Dergisi**, c. 1, sy. 2, (1996 Temmuz-Aralık) s. 113-131; Aba, **Hatîb el-Bağdâdî'nin Hadis Usûlü Anlayışı,** s. 268.

[1660] Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Abdillah b. Şihab el-Kureşi ez-Zührî Ebû Bekir, meşhur âlimlerden ve yedi fakihten biridir. Birçok sahabeden rivayet etmiş ve birçokları da kitaplarında ondan nakilde bulunmuştur. Hammâd b. Zeyd'in Berd'in Mekhul'den Zührî hakkında şöyle dediğini nakleder: "Geçmişin uygulamalarını Zührî'den daha iyi bileni görmedim." Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Ammad el-Akrî el-Hanbelî, Şezerâtü'z-Zeheb (thk, Abdulkadir el-Arnavûd-Mahmud el-Arnavûd), Dar İbn Kesîr, 1986, Beyrut, c. 1, s. 162; Zehebî, **Dirasat el-Kâşif** (thk, Muhammed Avvâme), Daru'l-Yusr-Daru'l-Minhac, 2009, Beyrut, c. 3, s. 368.

[1661] Hâkim, **Ma'rife**, s. 257-258.

alırsa, bunda bir beis yoktur. Çünkü onlar sirkeye dönüşmesi için içkiye bilerek su katarlar. Bunun da içilmesi uygun değildir."[1662]

Hâkim'in Zührî'nin fıkhu'l-hadisine örnek olarak zikrettiği bir diğer örnek de İbn Vehb'in (ö. 197) Mâlik'ten naklettiği şu rivayettir: "Muriyye hakkında Zührî'den sorulmuştur. Muriyye ya da 'murye' bir kaba konulup bir miktar tuz ve başka bir şey konularak karıştırılıp sonra da güneşe bırakılmak süretiyle içki haline gelen içecek/şaraptır. Zührî buna şöyle cevap vermiştir: Kabîsa b. Züeyb'in (ö. 86/705) mürye yapılan içkinin alınmasını yasakladığına şahit oldum. (Çünkü) o içkidir."[1663]

Dikkat edilirse Zührî mürye hakkındaki kanaatinde dikkat çeken önemli husus kıyasa ya da kendi şahsî görüşüne başvurmamıştır. Bunun yerine Medine'nin önemli fakihleri arasında yer alan ve rivayetleriyle şöhret bulan Kabîsa'dan nakledilen bilgiye yer vermiştir. Bu da hadis ehlinin kendi görüşünü beyan etmekten ziyade ricâl merkezli bir fıkıh anlayışına sahip olduğunu göstermektedir.

2.Yahya b. Said el-Ensârî (ö. 143)

Fukahâ-i seb'a tarafından yetiştirilen bir başka âlim de Yahya b. Said el-Ensârî'dir. Hâkim Zührî'den sonra Yahya b. Said hakkında rivayetlerinin titizliğine işaret ederek övgüyle bahsetmiştir. Onun hakkında Süleyman b. Harb → Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) naklediyor: Eyyûb es-Sahtiyânî Medine'den geldiğinde kendisine "Arkanda kendinden sonra bıraktıklarının en faziletlisi kimdir?" diye sorulmuş, Eyyûb de "Yahya b. Said" demiştir.[1664]

Hâkim, başka bir örnekte de Abdullah b. Sâlih → Leys → Ubeydullah b. Ömer'in (ö. 147/764) şöyle dediğini nakletmiştir: "Yahya b. Said her ne zaman bize hadis rivayetinde bulunsa üzerimize inci dizer gibi titiz davranır."[1665]

Hâkim, Yahya b. Said'in ganimetlerin taksimatının zamanınadair görüşüne örnek vermiştir. Onun zikrettiği örneklerin belirli bir konuya münhasır olmadığını,

[1662] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 258-260.
[1663] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 260.
[1664] Hâkim, **Ma'rife**, s. 114.
[1665] Hâkim, **Ma'rife**, s. 114. Yahya b. Said b. Kays b. Amr; Medine'nin büyük âlimlerinden olup tâbiîdir. Ahmed b. Hanbel Yahya b. Said hakkında "insanların en esbeti" olduğuna dair kanaat belirtmektedir. İbn Hacer, **Tenzîbu't-Tehzîb**, c. 11, s. 22.

fıkhın ibadet, muamelat ve ukubatla ilgili olan fıkhın bütün furuat meselelerini kapsadığı görülmektedir. Hâkim'in Yahya b. Said'in fıkhu'l-hadis uygulamasına ganimet ile ilgili verdiği örnekte Hz. Peygamber Huneyn dönüşü Ci'râne'ye varmayı, insanlar ise bir an evvel ganimetlerin dağıtılmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber yerden bir şey alarak şöyle buyurmuştur: والذي نفسي بيده ما لي مما افاء الله عليكم شيء ولا مثل هذه او هذا الا الخمس والخمس مردود عليكم/ Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, Allah'ın size ganimet olarak verdiğinin beşte birinden şu kadar fazlası bile bana ait değildir. Bu beşte bir de sizin (payınız) dir."[1666]

Bu rivayet hakkında Yahya b. Said'e Ganimetlerin savaştan sonra dağıtılıp dağıtalamayacağına dair sorulmuştu. Yahya da re'y ve kıyasa müracaat etmeksizin hadis ehli âlimlerinin takip ettiği "Hadisin zâhirine bağlılık" ilkesinden hareketle cevap vermiştir: "Bu durum idarecinin içtihadına bağlıdır. Bu konuda belirtilmiş bir zaman ve uygulama yoktur. Bize Hz. Peygamber'in bazı savaşlarda ganimet taksimatı yaptığı ulaşsa da her savaşta mutlak olarak ganimet taksimi yaptığı ulaşmamıştır. Bize göre ganimetin başta mı sonda mı dağıtılacağına dair idarecinin içtihadına bağlıdır."[1667]

3. Abdurrahman b. Amr el-Evzâî (ö. 157)[1668]

Hâkim, fıkhu'l-hadis âlimleri arasında Evzâî'yi, Zührî ve Yahya b. Said'den sonra üçüncü sırada zikretmiştir. Evzâî aynı zamanda mezhep kurucusu olarak bilinmektedir. Hadis ehli tarafından dört mezhepten kabul edildiği ve hatta bazı âlimlere göre Zührî'den daha âlim olduğu tespiti yapılmıştır.[1669] Hocası Mekhûl'un bilgi birikiminden istifade ettiğini, Ukbe b. Alkame, Musa b. Yesâr'ın (ö. 125/742) şöyle dediğini nakletmiştir: "İslam'da Evzâî'den daha zeki ve ona denk birini görmedim".[1670]

[1666] Ahmed, **Müsned**, c. 4, s. 128; c. 5, s. 316-319-326; Nesâî, Fey Taksimi, 7; Hâkim, **Ma'rife**, s. 114-115.
[1667] Hâkim, **Ma'rife**, s. 115.
[1668] Abdurrahman b. Amr b. Ahmed Ebû Amr el-Evzâî, Şam âlimlerinden ve fakihlerindendir. Abdulhay b. Ahmed el-Akrî, **Şezaratü'z-Zeheb**, c. 1, s. 241-242; İbn Kesîr, **el-Bidaye ve'n-Nihâye**, c. 10, s. 120.
[1669] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, c. 1, s. 81-83; İbn Hacer, **Tehzibu't-Tehzîb**, c. 4, s. 226.
[1670] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 262;

İmam Evzâî'ye nisbet edilen Evzâiyye mezhebi geniş bölgelere yayılmıştır. Bunlar arasında; Şam, Hicaz, Irak, Mısır ve Mağrip gelmektedir. Evzâî mezhebi İmam Evzâî'nin öğrencisi olan Sa'sa'a b. Sellâm (ö. 192/807) tarafından olgunlaştırılmıştır.[1671] Bundan hareketle Evzâî mezhebi, yaklaşık 200 yıl hayat sürmüştür.[1672]

Hâkim, Musa b. Yesâr'dan nakille onun üstün bir zekâya sahip olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Evzâî'nin Hicaz ehli ile Irak ehli arasında kıyaslamalar yaparak aralarındaki dengeyi gözetmiştir. Aslında bu ifadeler Evzâiyye mezhebinin fikrî duruşunu ortaya koymaktadır. Hem Hicaz hem de Irak ehlinin sakınılması gereken beşer görüşü vardır:

Irak ehlinin sakınılması gereken görüşleri şunlardır:

1. Sarhoşluk veren içkiyi içmek
2. Ramazanda fecirden sonra yemeğe devam etmek
3. Yedi şehir dışında cuma namazı kılmamak
4. İkindi namazını herşeyin gölgesinin dört misli olduğu zamana kadar ertelemek
5. Savaş meydanından kaçmak

Hicaz ehlinin sakınılması gereken görüşleri ise şöyle zikredilmiştir:

1. Şarkı, müzik dinlemek
2. Namazları mazeretsiz olarak cemetmek
3. Mut'a nikâhı kıymak
4. Bir dirhemi iki dirhemle bir dinarı iki dinarla peşin olarak değiştirmek
5. Kadınlarla ters ilişkide bulunmak[1673]

Hâkim, Evzâî'nin sünnete bağlılığını göstermek için şöyle bir değerlendirme nakletmiştir: Bu değelendirme hakkında Ahmed b. Hanbel'in "bu sözü söylemeye cesaret edemem" dediği sözün ne derece vurgulu olduğunu göstermektedir. Evzâî,

[1671] Ziriklî, Hayrettin, **el-A'lâm**, **Kamusu Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Musta'ribin ve'l-Müşteşrikin**, c. 3, s. 204.
[1672] Ekşici, Abdulmecid Yâsir, **Ehli Şam İmam Evzâî ve Usûl Düşüncesi, (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2014, MÜSBE.
[1673] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 262.

"Sünnet Kitap'a hükmedici olarak gelmiştir. Kitap sünnete hükmedici olarak gelmemiştir"demiştir.[1674] Burada Evzâî nihai sözü söyleyecek olan sünnettir demek istese de onun bu uslubu bazı âlimler tarafından eleştiriye tâbi tutulmuştur. Bu şahısların başında Ahmed b. Hanbel gelmektedir. Çünkü sünnet, Kur'an'da mücmel, mukayyed ve umumi olan prensipleri açıklayan gerekli hükümleri belirleyendir. Yani sağlıklı bir tahlilin yapılabilmesi için bir konuda Hz. Peygamber'in ne dediği önem arz ettiğinden nihai sözün sünnete ait olduğuna vurgu yapmıştır. Aslında Kur'an sünnetin gerekliliğine dair vurgusu olmasaydı sünnetin bu kadar etkili olduğundan bahsedilemezdi. Dolayısıyla her iki kaynağın birbirlerinden ayrılmaz olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Bununla da Evzâî, sünnetin dindeki yerinden ve gerekliliğinden bahsederek önemi üzerinde durmaya çalışmıştır.[1675] Yoksa sünnetin Kur'an'dan daha üstün olduğunu dile getirmek için bu ifadeleri sarfettiği düşünülemez.

Hâkim, Evzâî'nin Mahled b. Hasan tarikiyle Eyyûb es-Sahtiyânî'den "Bir kimse sünnetten delil getirerek konuşuyor ve muhatabı ona 'sünneti bırak, Kur'an'dan konuş! diyorsa bil ki o kimse dalalettedir"[1676] sözüne de yer vermiştir. Hâkim'in buna benzer nakilleri zikretmesi kimi zaman Evzâî'nin ehl-i re'y olarak anılmasına karşı onu ehl-i hadisten gösterme çabası olarak da algılanabilir.

4. Süfyân b. Uyeyne el-Hilâlî (ö. 198)[1677]

Hâkim'in zikrettiği fıkhu'l-hadis âlimlerinden biri de Süfyân b. Uyeyne'dir. Hâkim, Şâfiî'nin şu sözüyle İbn Uyeyne hakkında "İbn Uyeyne'den daha fakih ve onun fetva hususunda daha temkinli davrananını görmedim"[1678]şeklindeki övgülü sözüyle konuya başlamıştır. İbn Uyeyne Zührî'den sonra ehl-i hadis geleneğinin en önemli halkasını geliştiren kişidir.

Hâkim bu bölümde ehl-i hadisin ehl-i re'ye karşı gösterdikleri mukavemete örnek olarak İbn Uyeyne'yi zikretmiştir. Ehl-i re'ye karşı mukavemeti İbn

---

[1674] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 263.
[1675] Hâkim, **Ma'rife**, s. 115-116; Yıldız, **İlmi Bir Disiplin Olarak Fıkhu'l-hadis**, s. 142.
[1676] Hâkim, **Ma'rife**, s. 65.
[1677] Süfyân b. Uyeyne b. Ebî İmrân Meymun el-Hilâlî Ebû Muhammed el-Kûfî, Mekke'nin âlim, hâfız, fakih, muhaddis olan imamlarındandır. Abdulhay b. Ahmed el-Akrî, **Şezarâtü'z-Zeheb**, c. 1, s. 354.
[1678] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 264.

Uyeyne'nin öğrencisi Ali b. Haşrem (ö. 257/870) şu sözlerle dile getirmiştir: "Süfyân b. Uyeyne'nin imlâ ettiği mecliste oturuyorduk. Ey hadis ehli! Fıkhu'l-hadisi öğrenin! Ta ki re'y ehli size üstünlük sağlamasın. Ebû Hanîfe'nin konuştuğu her konuda en az bir ya da iki hadis rivayet edecek gücümüz vardır" demiştir. Ancak onlar bu uyarıyı dikkate almayarak "Amr b. Dînar (ö. 126/743) şu kimseden rivayet etmiştir" demişlerdir.[1679]

Hâkim, Süfyân b. Uyeyne'nin fıkhu'l-hadis ile ilgili değerlendirmesine örnek olarak Nasr b. Hâcib'in (ö. 145/762) "müvâsât" hakkındaki sorusunu zikretmiştir. Hz. Peygamber'in ensar ile muhacir arasında tesis ettiği kardeşliğin bütün Müslümanlar'a genelleme yapılıp yapılamayacağı yönündeki sorusuna karşılık Süfyân b. Uyeyne şöyle cevap vermiştir: "Musavât, Hz. Peygamber'i ensardan aldığı biat gereği mükellef oldukları bir görevdi. Nitekim zekât âyeti ininceye kadar bu görevi gereği gibi yerine getirdiler. Ancak Hz. Peygamber zekât âyetinin inişinden sonra musavât uygulamasının yerine gönüllü olma esasına dayanarak sadakayı getirmiştir. Böylece yardım edecek olan kimseye bazı istinai durumlar hariç olmak üzere bu konuda onlara bir rahatlık getirmiştir."[1680]

Süfyân b. Uyeyne'nin bir diğer fıkhu'l-hadis ugulaması da ensar ve muhacir arasındaki ganimet taksimatıyla ilgili bir soru olup aynı zamanda bu bir önceki örneğin devamı mahiyetindedir. Kendisine "Hz. Peygamber'in, ganimeti muhacirlere dağıtmasının ve onlar da savaşa katıldıkları halde ensarı ganimetin dışında tutmasının nedeni nedir?"sorusuna karşılık Süfyân b. Uyeyne şöyle demiştir:

"Hz. Peygamber ensar üzerindeki muvasât sorumluluğu kaldırmak için böyle bir uygulamayı yapmıştır. Ancak muhacirler ganimetten istisna edilince ensara ganimetten pay verilmiş, sonuç olarak da ensar üzerindeki müvasât sorumluluğu da ortadan kalkmıştır. Netice itibari ile her iki taraf da bu uygulama ile gözetilmiştir."[1681]

[1679] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 264; Hatîb el-Bağdâdî, **el-Fakih ve'l-Mutefakkih**, c. 1, s. 549; Yıldız, **İlmi Bir Disiplin Olarak Fıkhu'l-hadis**, s. 142.
[1680] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 265.
[1681] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 265.

5. Yahya b. Said el-Kattân (ö. 198)

Hâkim, fıkhu'l-hadis ehli âlimlerinden Yahya b. Said el-Kattân'ı Ahmed b. Hanbel'den bir nakille başlayarak övmüştür. Ahmed b. Hanbel onun hakkında "İnsanların en güveniliridir" ve "onun gibisinden hadis yazmadım" övgülerini zikretmiştir.[1682] Hadis ilminde ilel ile ilgili ilk telifi yapan kişidir. Bu ilmî birikimini kendisinden sonra gelen Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn (ö. 233), Ali b. el-Medînî (ö. 234), Ebû Hayseme (ö. 234) ve İshâk b. Râhûye (ö. 238) gibi öğrencilerine bırakmıştır.[1683] Yahya b. Said Irak gibi re'y ehlinin güçlü olduğu bir bölgede hadis usulünün gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. O, fıkhu'l-hadisin yerleşmesinde önemli bir yere sahiptir. Aynı zamanda Yahya b. Said, Hâkim'in de fıkhu'l-hadis âlimleri arasında zikrettiği Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Ali b. el-Medînî gibi âlimlere hocalık yapmıştır.[1684]

Hâkim, Yahya b. Said'in fıkhu'l-hadis ile ilgili örneğini diğer fıkhu'l-hadis âlimleri gibi muamelattan örnekler vererek izah etmeye çalışır. İlk örneğini Ali b. el-Medîni'den gelen "ilâ"[1685] ile ilgili nakildir."Yahya b. Said kendisine → İbn Cüreyc → Yâkub b. Atâ → Atâ → Abdullah b. Abbas tarikiyle ulaşan bir rivayette "Îlânın bâin talak olduğu" bilgisi verilmişti. İbn Cüreyc'in haberdeki bu bilgiyi teyid etmek maksadıyla Yâkub'un babasına (Atâ'ya) ulaşmış ancak o haberi inkâr etmişti. Tekrar Yâkub'un yanına gidince o "Bu hadisi bizzat kendisinden aldım" ve "Bu hadisi bana kesinlikle o rivayet etti" diye cevap vermiştir.[1686]

Bu örnekten hareketle Yahya b. Said el-Kattân'ın mantıksal fikir yürütme yerine isnadın sıhhati üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Bu yoğunlaşma sonucu senedde var olan gizli illeti tespit etmiştir.Ali b. el-Medînî onun îlâ ile ilgili şahsî görüşünü sorar; bunun üzerine Yahya b. Said el-Kattân: Şu'be'nin İbn Ebî Necîh'ten bana naklettiği habere göre Mücâhid "Bu konuda tevakkuf edilir" diye cevap vermiştir. Atâ'nın nakilde bulunduğu rivayete göre ise Abdullah b. Abbas

---

[1682] Hâkim, **Ma'rife**, s. 118.
[1683] Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, c. 31, s. 323-342; Kâtib Çelebî, **Keşfü'z-Zunûn**, c. 1, s. 582.
[1684] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 7, s. 611.
[1685] Îlâ, erkeğin eşiyle cinsel ilişkide bulunmamak üzere yemin etmesidir. Şâfiî, **el-Ümm**, c. 5, s. 288; Buhârî, Alauddin Abdulaziz b. Ahmed b. Muhammed, **Keşfu'l-Esrâr fi Şerhi Usûli'l-Pezdevî** (nşr. Hasan Hilmi Rizevî), Mektebu Sanayi Matbaası, 1890, İstanbul, c. 2, s. 286.
[1686] Hâkim, **Ma'rife**, s. 118-119.

"Üzerinden dört ay geçmesi halinde o zaman tek bâin talak yerine geçeceğini" söylemiştir.[1687]

Yahya b. Said el-Kattân'ın fıkhu'l-hadise dair diğer örneği de "teşmîtu'l-âtıs" ile ilgili olan meseledir. Bu örnekte de öğrencisi Ali b. el-Medînî tarafından sorulan soruya bir cevap verir: "Şu'be'nin İbn Ebî Leylâ → Babası → Ebû Eyyûb" tarikiyle rivayeti vardır. Ancak bu meselede tercih edilen rivayet ise, İbn Ebî Leylâ'nın "Kardeşi → Babası → Hz. Ali" şeklinde gelen isnadıyla bana yaptığı rivayettir ki Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Sizden biriniz aksırdığında "الحمد لله علي كل حال" desin. Yanındakiler ona "يرحمك الله" desin. Bundan sonra da aksıran kişi de "يهديكم الله ويصلح بالكم" desin." Bu rivayeti defalarca İbn Ebî Leylâ'ya sormama rağmen o her defasında "Ali b. Ebî Tâlib'ten"dir diye cevap vermiştir.[1688] Bu örnekte de görüldüğü gibi Yahya b. Said'in mantıksal fikir yürütme yerine isnad üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Hâkim'in fıkhu'l-hadis bölümünde isimlerini zikrettiği yirmi üç âlimden beşinin fıkhu'l-hadise dair görüşlerini nakletmeye çalıştık. Bunların dışında sadece isimlerini zikrettiği bazı âlimler ise şunlardır: Abdullah b. Mübârek el-Hanzalî (ö. 181/797)[1689], Abdurrahman b. Mehdî (ö.98/716)[1690], Yahyâ b. Yahyâ et-Temîmî (ö. 226/879)[1691], Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, b. Hanbel, Ali b. Abdullah b. Ca'fer el-Medînî[1692], Yahyâ b. Maîn[1693], İshâk b. İbrahim el-Hanzalî (ö. 238/852)[1694],

---

[1687] Hâkim, **Ma'rife**, s. 119.

[1688] Hâkim, **Ma'rife**, s. 119.

[1689] Abdullah b. Mübârek Horasan âlimlerinden olup fakih, zâhid ve hâfızdır. Yirmi bine yakın hadisi bulunmaktadır. Hâkim, **Ma'rife**, s. 117; Abdulhay b. Ahmed el-Akrî, **Şezarâtü'z-Zeheb**, c. 1, s. 295-297.

[1690] Abdurrahman b. Mehdi b. Hassân el-Anberî hadis ve ricâl ilminde sika olup Basra âlimlerindendir. İbn Mübârek, İbn Vehb, Ahmed b. Hanbel ve Yahya gibi âlimler kendisinden ilim tahsil etmişlerdir. Binlerce hadisleri hâfızasından imlâ eden âlimlerdendir. Hâkim, **Ma'rife**, s. 119-120; İbn Hacer, **Takribu't-Tehzib**, c. 1, s. 210: Zehebî, **el-Kâşif**, c. 2, s. 265

[1691] Yahya b. Yahya b. Bekir Ebû Zekeriyya et-Temîmî el-Münkîrî en-Neysâbûrî, döneminin büyük âlimlerdendir. İmam Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî ve İbn Râhûye gibi büyük âlimler kendisinden ilim tahsil etmişlerdir. Dönemin hükümdarı Me'mun kadılık için teklifte bulunmuşsa da kendisi bu görevi reddetmiştir. Hâkim, **Ma'rife**, s. 120-121; İmaduddin Ebü'l-Feda İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kureşi ed-Dımeşkî, **el-Bidâyetu ve'n-Nihâye** (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Daru'l-Hicr, 1998, Cîze, c. 10, s. 294.

[1692] Hâkim, **Ma'rife**, s. 120.

[1693] Yahya b. Main b. Avn Ebû Zekeriya el-Bağdâdî el-Gatafanî, cerh ve ta'dîl ilminde otoriter olan bir âlimdir. Zehebî, **el-Kâşif**, c. 3, s. 269.

[1694] İshak b. İbrahim b. Mahled el-Mervezi el-Hanzali Ebû Yâkub et-Temîmî'dir. Kendisinden İbni Mâce dışında diğer beş imam rivayette bulunmuştur. Hadis, fıkıh ve vera' sahibi bir âlimdir. Aynı

Muhammed b. Yahya ez-Zühlî[1695], Muhammed b. İsmail el-Buhârî, Ebû Zür'a Ubeydullah b. Abdülkerim (ö.264/877)[1696], Ebû Hatim Muhammed b. İdris el-Hanzalî (ö. 277), İbrahim b. İshak el-Harbi el-Bağdâdî (ö. 285/898), Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, Osman b. ed-Dârimî, Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk b. Huzeyme'dir (ö. 311/923). Hâkim, bu sayılan âlimlerin fıkhından örnekler vermiştir. Ancak o, sayılan âlimlerin tamamının bu kadar olmadığını ihtisar ettiğini belirtmiştir.

Hâkim tarafından sayılan yirmi üç isimden konumuzun uzamaması adına sadece 5 ismi zikretmekle iktifa ettik. Diğer fıkhu'l-hadis âlimlerinin takip ettikleri usul ve uslubun da bu minvalde olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak Hâkim, *Ma'rife*'de en geniş kapsamlı bölümü fıkhu'l-hadise ayırmıştır. Bölümün girişinde; "kıyas, re'y, cedel" ve "nazar" ile şöhret bulmuş bu âlimlerin herkes tarafından tanındığını belirtmiştir. Hâkim bu bölümde asıl gayesinin "hadis ehlinin fıkha ilgisiz olmadığını göstermek" olduğunu ifade etmiştir. Hâkim fıkhu'l-hadis bölümünde fıkhu'l-hadis ile ilgili tanımlamalar yapmak yerine toplam otuz üç âlimin ismini zikretmekle beraber yirmi üç kişinin "itikat, ibâdât, muamelat" ve "ukubat"la ilgili yaklaşımlarını ele almıştır. Örnek olarak zikrettiği bu âlimlerin hepsinin hadis hâfızı olduğunu büyük çoğunluğunun ricâl kaynaklarında en az bir defa "Emîru'l-mü'minin fi'l-hadis" lakabıyla anıldıklarını belirtmiştir. Hâkim'inbu terimleri zikretmesi hâfızlıkla fıkhu'l-hadis arasındaki sıkı bir bağın olduğu düşüncesini akla getirmektedir.

Hâkim'in, *Ma'rife*'de fıkhu'l-hadis bölümünde zikrettiği isimlerle İbn Mende'nin *Şurutu'l-Eimme* adlı eserindeki "Fukahânın ihtilaflı görüşlerini derleyenler" başlığında ele aldığı isimler arasında paralellik görünmektedir. Bununla beraber daha detaylı bir şekilde Ali b. el-Medînî'nin *İlelü'l-Hadis* adlı eserinde

---

zamanda Ahmed b. Hanbel'in yakınıdır. Hâkim, **Ma'rife**, s. 125; Abdulhay b. Ahmed el-Akrî, **Şezarâtü'z-zeheb**, c. 2, s. 89; İbn Hacer, **Takribu't-Tehzib**, c. 1, s. 27.

[1695] Muhammed b. Yahya b. Abdullah Ebû Abdillah ez-Zühlî'dir. Zührî'nin hadislerini iyi bilen bir âlimdir. Ahmed b. Hanbel onun hakkında "Horasan'ın imamı ve muhaddisidir" demektedir. İbn Hacer, **Takribu't-Tehzib**, c. 2, s. 323; Zehebî, **Tarihu'l-İslam**, s. 337-343; İbn Kesîr, **el-Bidâyetu ve'n-Nihâye**, c. 11, s. 3.

[1696] Ubeydullah b. Abdulkerim b. Yezid el-Hafiz Ebû Zur'a el-Kureşi el-Mahzumî'dir. Müslim b. Haccâc'ın akranlarındandır. Kendisinden Müslim, Tirmizî ve İbn Mâce rivayette bulunmuşlardır.

"Ümmetin kâdıları" olarak nitelendirdiği isimleri içerdiği ve bu iki esere yapılan eklemelerle genişletildiği sonucuna varmak mümkün gözükmektedir.[1697]

3.12. NÂSİH VE MENSÛH

Nesh, nakil, izâle ve iptal anlamlarına gelmektedir.نسخت الكتاب denildiğinde kitapta bulunan yazıyı aynen başka bir yere kopyalamak, nakletmek anlamlarına gelir. Ya da نسخت الريح الاثار denilirse rüzgârın bütün kalıntıları alıp götürmesi kastedilmiş olur. Aynen buna benzer نسخت الشمس الظل denilir ve "güneşin gölgeyi giderdiği" onun yerine kendi ışığını bıraktığı anlamı anlaşılır.[1698] Uygulanmakta olan bir nassın kapsamına dâhil hükmün, daha sonraki nas ile tamamen ya da kısmen kaldırılmasına nesh denilmektedir.[1699] Hadis ilminde nesh genel olarak birbirleri ile çelişkili gibi görünen hadisler arasındaki ihtilafı gidermek için müracaat edilen yoldur.

Neshin tanımı üzerinde duran ve neshe dair sistematik açıklamalar yapan günümüze kadar ulaşmış olan ilk eser Şâfiî'nin *er-Risâle*'sidir. Şâfiî neshi, âmmın tahsisi, mutlakın takyidi, mübhem ve mücmelin izahı ile istisnadan ayırarak ona "nassın hükmünün kaldırılması ve yerine yeni bir hükmün getirilmesi anlamını vermiştir.[1700] Daha sonra Ahmed b. Hanbel, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Esrem (ö. 270/883), Ahmed b. İshak et-Tenuhî (ö. 318/930) gibi ilim ehlinin hadislerdeki nâsih ve mensûh ile ilgili bu dönemde eser yazmışlardır.[1701] Hadis usulcüleri ve genel olarak muhaddisler son sözün nakil ve Hz. Peygamber'in uygulamaları söyleyeceğini belirterek, ayrıca da sahabe ve tâbiîn dönemi âlimlerinin nesih anlayışına uygun olacağından daha çok olayların tespitini yapmakla yetinmiş ve nesih ile ilgili nakilleri sıralamıştır. Daha sonraki dönemlerde nesih diğer ilimlerden tefsir, hadis ve fıkıh usulü ilimlerinin bir konusu olmuştur.[1702] Nâsih ve

---

[1697] Yıldız, **İlmi Bir Disiplin Olarak Fıkhu'l-Hadis**, s. 211.
[1698] İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, c. 3, s. 61; Hâzimî, **Kitabu'l-İ'tibar fi'n-Nasih ve'l-Mensuh**, s. 6-8.
[1699] Hâzimi, **el-İ'tibar**, s. 8-14; Ali Osman Koçkuzu, **Hadiste Nasih Mensuh Meselesi,** İfav, 2016, İstanbul, s. 77-89.
[1700] Şâfiî, **er-Risâle**, s. 65-67-106-110-126-131; İbnü's-Salâh **Ulûmu'l-hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 263; Nevevî, **İrşadu Tullâbi'l-Hakâik** (thk. Nureddin Itr), Daru'l-Yemame-Daru'l-Ferfur, Dımeşk, 2009, s. 185-186; Mehmet Efendioğlu, "Nesih", **DİA**, c. 32, s. 581.
[1701] Kettânî, **Hadis Literatürü**, s. 119; Koçkuzu, **Hadiste Nasıh Mensuh Meselesi**, s. 129-157.
[1702] Efendioğlu, "Nesih", **DİA**, c. 32, s. 581.

mensûh hadisler hakkında sayısal olarak farklı görüşler ileri sürülmüştür. İbn Şâhin yaklaşık olarak doksan, Hâzimî seksen, Ca'berî yüz on, İbnü'l-Cevzî sadece yirmi bir konudaki hadis üzerinde nâsih gerçekleştiğini ifade etmişlerdir.[1703]

Daha sonraki dönemlerde ilim ehli nâsih ve mensûhu kısımlara ayırdılar. İbnü's-Salâh hadislerde nâsih ve mensûhu dört kısma ayırırken kendisinden sonra gelen İbn Hacer ve Nevevî de nâsih ve mensûhu dört kısma ayırıp değerlendirmişlerdir.[1704]

[1703] Efendioğlu, "Nesih", **DİA**, c. 32, s. 582.

[1704] Birinci kısım: كنت نهيتكم عن زيارة القبورالا فزوروها فانها تذكر الاخرة "Sizi kabirlerin ziyaretinden menetmiştim; onları ziyaret ediniz, zira kabir ziyareti ahireti hatırlatır." Bu hadisin nâsih olduğu ve daha önce rivayet edilen kabir ziyaretini yasaklayan hadisin hükmünün ortadan kaldırıldığı ve kabir ziyaretine izin verdiği açıkça görülmektedir. İlk etapta yasaklaması daha sonra izin vermesi Hz. Peygamber'in bizatihi kendisinin beyanıyla gerçekleşmiştir. İkinci kısım: Bir hadisin nâsih olduğu hadis metninden anlaşıldığı gibi bazen de sahabenin iki zıt hadisin rivayette öncelik sırasına göre belirtmesi ile anlaşılır. Tirmizî'nin ve diğer ilim ehlinin Ubey b. Kâ'b'dan rivayet ettiği الماءمن الماء gusülle alakalı hadis ve Nesâî'nin Câbir b. Abdullah'tan gelen rivayeti كان اخر امرين من رسول الله ترك الوضوء مما مست النار Hz. Peygamber'in (ateşte pişirilmiş şeylerin yenilmesi halinde yeniden abdest alınıp alınmaması hususunda) iki emrinin sonuncusu abdestin yenilenmesine gerek olmadığı şeklinde ki rivayetidir. Câbir b. Abdullah'tan rivayet edilen bu söz ile Hz. Resûlullah'ın bu konu ile alakalı iki tatbikatının olduğu, bir rivayetinde ateşte pişirilmiş veya ısıtılmış şeylerin yenmesi halinde abdestin bozulacağına hükmederek yeniden abdestin alınması gerektiğini emretmesi, diğer rivayette yani uygulamada ise abdestin bozulmayacağına hükmederek yeniden abdest almanın gerekmediğini emrettiği anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber kendisi de daha hayatta iken bu emri değiştirerek pişmiş bir şey yediği zaman yeniden abdest alma gereğini duymamıştır. Burada nâsih ve mensûh olan durum ancak sahabenin bildirmesi ile anlaşılabilmektedir. Üçüncü kısım: Bazen de nâsih birbirine zıt gelen rivayetlerin vurud tarihlerinin bilinmesi ile anlaşılır. Birbirine zıt olan rivayetlerin arasında sıhhat yönünden eşitlik olması halinde herhangi birinin tercih edilememesi, cem ve teliflerin mümkün olmaması nash keyfiyetinin de hadis metinlerinden açık bir şekilde anlaşılaması halinde hadislerin Hz. Peygamber'den vurud tarihlerine bakılarak son vârid olan hadisin nâsih olduğuna hükmedilir. Şeddâd b. Evs ve başkalarının rivayette bulunduğu افطرالحاجم والمحجوم "Hacamat yapan da yaptıran da oruçlarını bozmuş olurlar." hadisi ile Abdullah b. Abbas'tan gelen ise ان النبي احتجم وهو صاءم "Hz. Peygamber'in oruçlu ve ihramlı iken hacamat yaptırdığını"[1704] bildirmiştir. Hacamat ilgili rivayetin tarihî açıdan nâsih mensûh olduğu bilinmektedir. Yani Allah Resulu'nün (sav) hacamatın yapan ve yaptıranın orucunu bozacağına dair rivayeti ile kendisi oruçlu iken hacamat yaptırdığı rivayetleri arasındaki zaman dilimi farklılık arzetmektedir. İlk rivayet fetih zamanında sekizinci yılda gerçekleşmiştir. İkinci rivayet ise Veda haccının onuncu yılında gerçekleşmiştir. Şeddâd b. Evs ve Abdullah b. Abbas her ikisinden gelen rivayette açıkça zıtlık görülmektedir. Şeddâd'ın rivayetinde görülmektedir ki oruçlu iken hacamat yapan ve yaptıranın oruçlarının bozulduğunu açıkça ifade ederken, İbn Abbas'dan gelen rivayette ise Hz. Peygamber'in bizzat kendisi oruçlu iken hacamat yaptığı açıklanmıştır. Her iki hadisin de sahih olduğu kabul edilmiştir. Ancak iki hadis arasında cem, telif ve tercih yapılması da mümkün görülmemektedir. Dolayısıyla bu hadislerden hangisinin nâsih hangisinin mensûh olduğunu tespit etmek gerekir. Bunun tespiti ancak Hz. Peygamberden varid olduğu tarihi tespit etmekle ancak mümkün olabilir. Birinci hadisin vurud senesi fetih senesinde yani sekizinci senesinde vârid olmuştur. İbn Abbas'ın sözü ise Allah Resulü ile beraber bulunduğu Veda haccında yani onuncu senesinde oruçlu ve ihramlı olduğu halde hacamat yaptığına şahit olmuştur. Dolaysıyla tarihî gerçeklerden yola çıkılarak nâsih mensûhun olduğunu görebilmekteyiz. Dördüncü kısım: Zıt olan iki hadis arasındaki nash'ı icma' yolu ile bilinebilir. Yoksa icmada nash etme özelliği yoktur. Ancak nash

Hâkim, nâsih ve mensûh ile ilgili birçok örnek zikretmiştir. Zikrettiği bu örneklerde önce mensûh sonrasında nâsih olan rivayeti zikrettiği görülmektedir.[1705] Ancak kendisinden daha sonra gelen ve daha sonra görüşlerini zikrettiğimiz İbnü's-Salâh, İbn Hacer ve Nevevî gibi âlimlerin yaptığı taksimatı yapmamıştır. Hâkim, herhangi bir tanımlama yapmadan hadisleri mensûh ve nâsih olacak şekilde örnekler vermiştir. Onun vermiş olduğu herbir örneği izah etmeye çalışacağız.

Örnek 1:

Hâkim, ilk örnekte sahabenin verdiği bilgilerle neshin sabit olduğunu belirtmiştir. Bu örnek ateşte pişen yiyecekleri yiyen kişinin var olan abdestinin bozulup bozulmayacağı meselesine dairdir. Bu örnekte et ve benzerleri yiyecekler tüketildiğinde ağzın yağlanması, kanaması yanında genel ağız temizliği ve sağlığı söz konusu olmaktadır. Bundan hareketle neshin olduğunu savunanlara göre Hz. Peygamber ilk zamanlarda böyle durumların sonunda abdest almış ve ashâbına da abdest almalarını emretmiştir. Daha sonraki dönemlerde abdest alma gereğini duymamıştır. Dolayısıyla bu konuda Hz. Peygamber'in iki sünneti meydana gelmiştir. توضؤا مما غيرت النار"Ateşin pişirdiği şeyden dolayı abdest alınız" hadisinin hükmünün ortadan kaldırıldığını, mensûh olduğunu söylemiştir.[1706]Bu hadisin hükmünü ortadan kaldırıp nesheden ise كان اخر الامرين من رسول الله ترك الوضؤءمما مست النار"Hz. Peygamber'in son uygulaması ise ateşte pişen yemeği yedikten sonra abdest almamasıdır."rivayetidir.[1707] Diğer bir rivayetde Câbir'den gelen nakildir. ان النبي اكل خبزا ولحما فصلي ولم يتوضا"Hz. Peygamber ekmek ve et yediği halde yeniden abdest

---

ve mensûh olması açısından yardımcı olmak için önem arz etmektedir. عن جابربن عبد الله عن النبي صلي الله عليه وسلم قال ان من شرب الخمر فاجلدوه فان عاد في الرابعة فاقتلوه "Her kim içki içerse onu sopa ile dövünüz. Eğer dördüncü defa yine içmeye devam ederse, öldürünüz." Tirmizî bununla ilgili şöyle bir kayıt düşmektedir. "Hz. Peygamber'e dördüncü kez içki içmiş bir adam getirilmiş, Peygamber onu dövdüğünü, fakat öldürmediğini ilave etmiştir. Bundan hareketle rivayet dört kez ikaz edilmesine rağmen içkiyi terk etmeyenin öldürülmesi ile ilgili rivayetin icma ile mensûh olduğudur. İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 263-267; Nevevî, **Şerhu'n-Nevevi Ala Sahîhi Müslim**, Daru'l-Hayr, Kahire, 1996, Kitâbu'l-Hayz, s. 343; Nevevî, **Şerh ala Sahihi Müslim**, c. 11, 217; Nevevî, **İrşâdu'l-Tullâb**, s. 185-186; İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 154-155; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvi**, c. 1, s. 383; İbn Hacer, **Şerhu Nuzheti'n-Nazar**, s. 154-156; Nevevî, **İrşâdu'l-Tullâb**, s. 185-186; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 60-61

[1705] Hâkim, **Ma'rife**, s. 85-88.

[1706] İbn Mâce, Tahâret, 1, 163-164; Ebû Dâvûd, Tahâret, 1. 50; Tirmizî, Tahâret, 1, 52; Nesâî, Tahâret, 1, 105-106;Hâkim, **Ma'rife**, s. 85-86.

[1707] Ahmed, **Müsned**, c. 5, s. 93-100; İbn Mâce, Taharet, 1; .Ebû Dâvûd, Taharet, 1; Tirmizî, Taharet, 1; İbn Mâce, Taharet, 1.

almadan namaz kılmıştır."[1708] Hâkim, burada abdestle ilgili olarak ateşte pişen yemeklerden sonra abdest alınması gerekeceğine dair hadisi zikretmiştir. Daha sonra Hz. Peygamber'in ateşte pişen yemeği yediği halde abdest almadığını beyan eden hadisi zikretmiştir. Bu iki hadis arasında hüküm farkı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla ateşte pişen yemekten sonraki abdest alınmaması ile ilgili hadis, abdest alınması gerekir diye vârid olan hadisin hükmünü ortadan kaldırıp neshetmiştir. Neshin vukuunun, sahabenin bildirmesiyle iki farklı hadis metinlerinden ortaya çıktığı görülmektedir.

Hz. Peygamber'in abdest alınması ile ilgili ilk uygulamasını ortadan kaldıran rivayetlerden iki durumun meydana çıktığı söz konusu olduğu görülmektedir. Bunlardan biri, Hz. Peygamber'in, abdest alma işini terk ettiğine dair haberlerdir. Diğer bir durum ise Hz. Peygamber'in bir koyun budundan bir parça yedikten sonra abdest almadan namaz kıldığıdır.[1709]

Bu konuyla ilgili üç önemli görüşün ortaya çıktığı görülmektedir. Bu görüşlerden en kuvvetli olanı şudur: Hz. Peygamber yemekten sonra el yıkama alışkanlığı pek yaygın olmayan bir toplumu, ilk etapta abdest aldırarak bu işe teşvik etmiş, bu âdet yerleştikten sonra da onların üzerinden abdesti kaldırmış ve almamalarını istemiştir. Fakat bununla beraber ağız yıkama işini devam ettirmiştir.[1710]

Sonuç olarak ihtilaflı olan bu konunun rivayetleri arasında neshin olabileceği ifade edilmiştir. İmam Şâfiî bu konuda neshin olduğunu kesin bir şekilde ifade etmiştir. Ayrıca hadisin râvilerinin arasında Abdullah b. Abbas'ın genç sahâbîler arasında olması bu iddialı davayı daha da güçlü kılmaktadır. Çünkü Abdullah b. Abbas Hz. Peygamber'in vefatında 13 ya da 16 yaşlarındadır. Başka bir delil de büyük sahabenin de içlerinde olduğu pek çok sahâbî pişmiş yemekten sonra abdest almamalarıdır. Aynı durumun usulu'l-fıkıh âlimlerinin var olan örneklerden

[1708] Ebû Dâvûd, Taharet, 1/49; Nesâî, Taharet, 1/107-108; Hâkim, **Ma'rife**, s. 86; İbn Hafs Ömer b. Ahmed b. Şahin, **Nâsihu'l-hadis ve Mensuhuhu**, (thk. Es-Sadık Abdurrahman el-Ğurbânî), Daru'l-Hikme, 1990, Tırablus, s. 62-66; Hâkim, **Ma'rife**, s. 141-145.

[1709] Ahmed, **Müsned**, c. 1, 267, 281, 366, c. 2, 389; Buhârî, Vudu', 50; Müslim, Hayz, 91; Ebû Dâvûd, Tahâret, 74; Malik, **Muvatta'**, Tahâre, 19; Koçkuzu, **Hadiste Nâsih-Mensuh Meselesi**, s. 208-209.

[1710] İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî** c. 1, s. 270.

hareketle ortaya koymaya çalıştıkları genel kurallardan da aynı neticeye varılmaktadır. Neshi bilmenin yollarından biri de sahabenin şehadeti ve ittifaka yakın bir birlikteliğin olması ile gerçekleşmesidir.

Örnek 2:

Neshin iddia edildiği konulardan biri de ölen hayvanın derisi ile ilgili gelen rivayettir.لا تنتفعوا من الميتة باهاب ولا عصب"Ölü hayvanın derisinden ve sinir telinden istifade etmeyiniz." Ölen hayvanın derisi ister tabaklanmış olsun isterse olmasın hiçbir surette ondan yararlanılmaz şeklinde ifade edilmesidir. Ancak bu rivayet mensûh olmuştur.[1711] Onu nesheden rivayet ise ان رسول الله صلي الله عليه وسلم مر بشاة ميتة فقال هلا استمتعتم بجلدها ؟ قالوا يا رسول الله انها ميتةفقال انها حرم اكلها Hz. Peygamber'in ölü bir koyunun olduğu yerden geçmiş, koyunun sahiplerine bunun derisinden "keşke istifade etseydiniz" demiştir. Orada bulunanlar ölüdür dediler. Hz. Peygamber bunun üzerine "sadece eti haramdır" diye buyurmuştur. İbn Abbas'ın, ölen hayvanın derisinden faydalanmanın caiz olduğuna dair rivayeti, diğer yollardan gelen ölü hayvanın derisinden faydalanılmaz şeklindeki rivayetini neshetmiştir.[1712] Abdullah b. Ukeym yoluyla gelen rivayette özellikle derilerin kullanılmasının yasaklandığını iddia eden grubun en güçlü delilidir. Bu hadiste "ihab" ve "asab" kelimeleri geçmektedir. Bu rivayetler değerlendirildiğinde tabaklanma yoluyla temizlenen derinin hükmünün temiz olduğunu ifade eden rivayet nâsih, bir önceki rivayetteki var olan 'temiz değildir' hükmü ortadan kaldırılan rivayetde mensûh olmuştur. Bu rivayetlerde de Hz. Peygamber'in iki farklı zamanlarda beyanatıyla neshin gerçekleştiği ortaya çıktığı görülmektedir.

Bu örnekte de rivayetlerin çeşitliliği ve aralarındaki tarihî bağlantının tam olarak tesis edilememesi, ilim ehli tarafından konu üzerinde farklı görüşler ileri sürülmesine sebep olmuştur. Hâzimî (ö. 584) bunların iki görüş etrafında toplandığını belirtmiştir. Biri tabaklama yapılan derinin kullanılacağını savunanlar diğeri de tabaklanan veya tabaklanmayan her çeşit derinin kullanılmasını reddedenlerdir.[1713] Nevevî, ilim

[1711] İbn Mâce, Libas, 2; Ebû Dâvûd, Libas, 4; Tirmizî, 3; Nesâî, Libas, 7; Hâkim, **Ma'rife,** s. 86.
[1712] ; İbn Mâce, Libas, 2; Ebû Dâvûd, Libas, 4; Tirmizî, Libas, 3; Nesâî, 7; Hâkim, **Ma'rife**, s. 86.
[1713] Ebû Bekir Muhammed b. Musa b. Osman el-Hâzimî el-Hemedânî, **el-İ'tibâr fi Beyâni'n-Nâsih ve'l-Mensuh mine'l-Âsâr**, Dairetu'l-meârif el-Osmaniyye, 2010, Haydarâbâd, s. 54-58.

ehlinin bu konu hakkındaki ihtilaflarının iki görüş etrafında değil de yedi görüş etrafında şekillendiğini belirtmiştir.[1714]

Örnek 3:

Hâkim, Câbir b. Abdullah'tan gelen rivayetin ما حسر عنه البحر فكل ما وجدته طافيا فوق الماء فلا تاكله"Denizden çekip çıkardıklarını ye! Denizin üzerinde gördüklerini yeme!" hükmünün kaldırıldığını, mensûh olduğunu ifade etmiştir. EbûHüreyre'den gelen rivayet ise: سال رجل الي رسول الله فقال: يا رسول الله انا نر كب البحر ونحمل معنا القليل من الماء فان توضانا به عطشنا افنتوضا من ماء البحر ؟ فقال ر سول الله :هو الطهور ماؤه الحال ميتته"Adamın biri Hz. Peygamber'e deniz yolculuğu yaptığından az su taşıdığını söylediğini, eğer bu suyla abdest alınırsa içmeye yetmeyeceğini, bundan dolayı da deniz suyuyla abdest alabilirmiyiz diye sormuştur. Hz. Peygamber denizin suyu temizleyicidir. Ölüsü de helaldir" diye buyurmuştur. Hadiste geçen "Tâfî" olarak adlandırılan yani sebepsiz olarak denizde ölüp su yüzüne çıkan ve karın kısmı yukarıda kalmak süretiyle su yüzünde kalan balıketinin yenip yenmeyeceği ile ilgili ilim ehli tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hâkim, zikredilen bu iki hadisten Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği hadisin nâsih, Câbir b. Abdullah yoluyla gelen hadisinise mensûh olduğunu söylemiştir. Bundan hareketle ilk hadisin hükmünün kaldırıldığı deniz suyunun ve hayvanlarının helal olduğu hükmü sabit kılınmıştır.[1715]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber deniz suyuyla abdest almanın hükmü hakkındaki sorusuna karşı deniz suyunun temiz olduğu, onunla alınan abdestin sahih olduğuna dair cevap vermiştir. Ardından deniz ölülerinin hükmünün ne olduğu hususunda da şüpheye kapılmış olabileceğini düşünürek, denizin ölüsünü yemenin ve

[1714] İhtilaf edilen bu görüşler şöyledir: Her türlü derinin temiz olduğunu, sadece köpek, domuz ve onlardan doğan yavrularının derileri hariç olduğunu belirtmiştir. Bu görüş İmam Şâfiî'ye nisbet edilmiştir. Hz. Ali ve Hz. Âişe'ye nisbet edilen görüş ise; derilerin hiçbiri hiçbir şekilde temizlenememesidir. Evzâî'ye ait görüşte ise eti yenen hayvanların derileri tabaklama ile temizlenir ve kullanılır. İmam Ebû Hanîfe ise domuz dışında bütün hayvanların derileri tabaklama ile temizlenir. İmam Mâlik ise, derilerin hepsinin dışı temizdir. İçleri ise temiz değildir. Bundan dolayı akıcı şeyler içine konmaz, ancak kuru şeylerde kullanılabilir. Dâvud ez-Zâhirî ve Zâhirîler'e göre de köpek ve domuz da dâhil olmak üzere bütün derilerin iç ve dışları temizdir. Son görüş de Zührî'ye nisbet edilmektedir. Bu görüş de deriler dibagatsız olarak da kullanılabilir olmasıdır. Nevevî, **Müslim Şerhi**, c. 4, s. 54; Koçkuzu, **Hadiste Nasıh-Mensuh**, s. 286-288.

[1715] Ahmed, **Müsned**, 2, 237-361- 3, 373, 5, 365; Ebû Dâvûd, Tahâret, 1, 21; İbn Mâce, Tahâret, 1; Tirmizî, Tahâret, 1, 47; Nesâî, Tahâret, 1, 50; Hâkim, **Ma'rife**, s. 86-87.

ondan istifade etmenin helal olduğunu belirtmiş, sorunun cevabına ek olarak da Hz. Peygamber "Ölüsü helaldir" buyurmuştur.[1716]

Örnek 4:

Hz. Peygamber'in açık beyanlarıyla bilinen nâsih örneklerinden biri de kurban eti ile ilgili nesihtir. İbn Hacer kurban etinin üç günden fazla yasaklanmasıhicrî dokuzuncu yılında meydana gelmiş, yasağın kaldırılışı ise Veda haccı esnasında gerçekleşmiştir. İbn Ömer'den gelen rivayette; لا ياكل احدكم من اضحيته فوق ثلاثة أيام"Sizden biriniz kurban etlerini üç günden fazla yanında bırakıp yemesin"[1717] diye buyurmuştur. Bu hadisin mensûh olduğu, onu nesheden hadisin ise Câbir'in Hz. Peygamber'le beraber olduğunu zikrettiği şu hadistir: نتزودلحوم الاضاحي الي المدينةHâkim, bu konuda birçok haberlerin olduğunu zikrettikten sonra şu misali vermiştir.قوله صلي الله عليه وسلم :كنت نهيتكم عن لحوم الاضاحي الا فكلوا منها وتزودوا"Kurban etlerinin üç günden fazla yanınızda kalmasını yasak etmiştim ama şimdi uygun gördüğünüz şekilde yiyiniz."[1718] İlk etapta kurban etlerinin bekletilmemesi gerektiğine vurgu yapılan rivayettir. Fakat daha sonra Hz. Peygamber'den Câbir b. Abdullah'ın rivayet ettiği hadistir ki kurban etlerinin dilediği şekilde tüketilmesine müsaade edilmiştir. Kurban etlerinin bekletilmesini yasaklayan rivayet mensûh, kurbanı serbest bırakıp yasağı kaldıran rivayetde nâsihtir.

Kurban etinin neshi ile ilgili görüşün fikir birliğine yakın bir görüş olduğu belirtilmiştir. İlim ehlinin bu konu hakkında iki görüşü vardır. Çoğunluğun fikrine göre kurban etlerinden üç günden sonra da faydalanmak mümkündür. Yani daha önceki yasaklama durumu neshedilmiştir.[1719] Bu görüşün aksini üç günden fazla yenilemeyeceğini iddia eden azınlık bir grubun olduğu da kaçınılmazdır. Bunlar arasında Ali, Abdullah b. Vâkid ile bazı Zâhirîler olarak gösterilmektedir.[1720]

[1716] Hâkim, **Ma'rife**, s. 87; Ebû Gudde, Abdulfettâh, **Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed ve Öğretim Metodları** (çvr. Enbiya Yıldırım), Takdim Yayınları, 2019, Ankara, s. 120.

[1717] Ahmed, **Müsned**, c. 2, 9; Müslim, Edâhi, c. 3, 1560;Hâkim, **Ma'rife**, s. 87.

[1718] Müslim, Edâhi, c. 1562; İbn Mâce, Edâhi, c. 2, 1055; Hâkim, **Ma'rife**, 87.

[1719] Müslim, Cenâiz, 106; Edâhî, 37; Ebû Dâvûd, Eşribe, 7; Tirmizî, Edâhî, 14; Nesâî, Cenâiz, 100; Dahâyâ, 36; İbn Mâce, Edâhî, 16; Mâlik, **Muvatta**, Dahâyâ, 8, Ahmed, **Müsned**, c. 3, 63-66-85-388; c. 5, 76-350-356-357-359.

[1720] Koçkuzu, **Hadiste Nasih-Mensuh**, s. 331

Özet olarak kurban etlerine dair, belirli bir darlık, maddi sıkıntı ve misafirin çokluğu gibi durumlar sonucunda tamamen fakirlerin biraz rahatlaması ve darlıktan kurtulmasına yönelik olan sünnet Hz. Peygamber tarafından kaldırılmıştır. Daha sonra kurban sahiplerinin bu etlerden yiyebilecekleri ve başkalarına da ikramda bulunabilecekleri ifade edilmiştir. Sahabe bu durumun belli bir süre için geçerli olduğunu bildiğinden veya tahmin ettiğinden ertesi sene tekrar sormuşlardır.[1721]

Örnek 5:

İbn Ömer'den gelen rivayette; Hz. Peygamber'in, الميت يعذب ببكاء اهله عليه "Akrabalarının üzerinde ağlamasıyla ölü azap görür" hadisi Hz. Âişe'ye sorulduğunda, o bu yanlış anlamayı düzeltip şöyle tashihte bulunmuştur; فقالت عاءشة : يغفر الله لابي عبد الرحمن اما انه لم يكذب ولكنه نسي او اخطا ان رسول الله صلي الله عليه وسلم مر علي يهودي يبكي عليها فقال: انهم يبكون وانها تعذب في قبرها"Hz. Âişe (r.a.), Allah (cc) İbn Ömer'i affetsin, yalan söylemez fakat ya unutmuş ya da hata etmiştir. Hz. Peygamber bir Yahudi'nin cenazesinden geçerken üzerinde ağlandığını görmüş ve şöyle demiştir; "O kabrinde azap görürken bunlar burada üzerinde ağlıyorlar" dediği rivayet edilmektedir.[1722]

Bu hadiste de râvi tarafından bir yanlış algılama veya eksik anlama durumu ortadadır. Hz. Âişe bu yanlış anlamayı ya da eksik algılamayı düzeltmiştir. İbn Hacer, Hz. Âişe'ye ait olan ve ondan gelen yorumların hepsinin çelişkili olduğunu ifade etmiştir. Bu durum da gösteriyor ki Hz. Âişe bu hadisi başka bir hadis ile reddetmemiştir. Aksine Hz. Âişe'nin Kur'an'ın yanı sıra bu konuda bizzat Hz. Peygamber'den duyduğu beyana dayanarak tashihte bulunmuştur. Dolayısıyla bu konu hadisin sadece Kur'an'a arz edildiğine değil hem Kur'an'a hem de sünnete arza örnek teşkil etmektedir. Hz. Âişe'den gelen son rivayet ölünün kendi aile halkının ağlamasıyla daha fazla azap göreceğini ispatlamaktadır. Azap gören bir ölünün azabının, ağlama sebebiyle artması başka bir suçu ve günahı olmasa bile ağlamaktan ötürü azap görmesi arasında ne gibi fark vardır? Şayet hadisi zâhirîmânasına göre ele alırsak o zaman Kur'an'la çelişir. Bu sebepten dolayı ilim ehli Hz. Âişe'nin bu

[1721] Koçkuzu, **Hadiste Nasih-Mensuh**, s. 331
[1722] Ebû Dâvûd, Cenaiz, 3, 194; Hâkim, **Ma'rife**, s. 87.

konudaki davranışlarını benimsememişlerdir.[1723] İmam Kurtubî de konuyla ilgili olarak şunu der: Hz. Âişe'nin bu hadisi inkâr ve râvisini de unutkanlıkla itham etmesi ya da hadisin bir kısmını duyup bir kısmını duymadığını söylemesi olur şey değildir. Çünkü aynı anlamda birçok hadis bulunmaktadır. Bu rivayetlerin hepsi aynı zamanda güvenilirdir. Hadis doğru yorumlanabilirken kalkıp karşı çıkmanın bir anlamı yoktur.[1724] İbn Teymiyye de, müminlerin annesi Hz. Âişe'nin buna benzer birçok görüşleri vardır. O bu tür içtihat ve yorumlarla hadisleri reddetmiş, anlamlarının bâtıl olduğunu söylemiştir. Oysaki durum hiç de böyle değildir diye ifadede bulunmuştur.[1725]

3.13. GARÎBU'L-HADİS

Garîbu'l-hadis, hadis metinlerindeki lafızların anlaşılması zor ve kapalı olan kelimelerdir. Hz. Peygamber Arapçayı edebî incelikleri ile bilen, farklı lehçelere sahip olan Arabistanyarımadasından kendisine gelenlere karşı Arapça'nın zengin dil malzemesini kullanmıştır. Aynı zamanda kendisinin ifadesi ile Allah tarafından kendisine "cevâmiu'l-kelîm" özelliğinin verildiğini buyurmuştur. Hz. Peygamber daha önce sahabe tarafından hiç duyulmayan kelimeleri kullanmış, zaman zaman ona gelip bazı kelimelerin anlamını sormuşlardır.

Hadislerin doğru ve detaylı bir şekilde anlaşılabilmesi için hadislerde var olan "garîb" kelimeler iyice bilinmelidir. Çünkü hadislerden sağlıklı ve doğru hüküm çıkarabilmek için bütün lafızların doğru anlaşılması gerekir. Aksi takdirde naslar üzerine doğru hüküm bina edilmez. İlim ehlini garîbu'l-hadis alanında eser telif etmeye sevk eden nedenlerin başında İslam topraklarının genişlemesi neticesinde İslamiyet'le birlikte Arapçayı da öğrenmek isteyen çeşitli kültür ve milletlere mensup kimseler Arap dili ve İslam dini ile ilgili çeşitli hatalar meydana getirebilmekteydiler. Olası bir tahribatı önlemek ve yeni kurulan şehirlere değişik

[1723] İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî** c. 3, s. 395.
[1724] Muhammed Abdurrauf el-Münâvî, **Feyzu'l-Kadîr**, Daru'l-Ma'rife, 1972, Beyrût, c. 2, 397.
[1725] Yusuf el-Karâdâvî, **Min Hedyi'l-İslam Fetâvâ Muâsıra**, el-Mektebetü'l-İslamî, Beyrût, 2000, s. 78-80.

yörelerden gelen insanların bu yeni şehir hayatına bağlı olarak oluşan dil karşısında klasik Arapçayı korumak ve önlemek gerekmekteydi.[1726]

Hicrî ikinci asırdan itibaren, daha önce zikrettiğimiz sebeplerden dolayı duyulan ihtiyaç üzerine ilk olarak tebeu't-tâbiîn neslinden Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes gibi âlimler hadis metinlerindeki garîb kelimeleri izah etmişlerdir. Hâkim, bu ilimde ilk tasnifi yapan kişinin Nadr b. Şümeyl (ö. 204) daha sonra da Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224) olduğunu ifade etmiştir. Hadis ilminde otoriter olmasına rağmen Ahmed b. Hanbel gibi bazı âlimlerin kendilerine garîbu'l-hadis ile ilgili soru karşısında garîb kelimeleri açıklamayıp onları lügat âlimlerine yönlendirerek; "Ashabu'l-garîb'e sorun. Ben Hz. Peygamber'in bir sözü hakkında zanla konuşup hata yapmaktan hoşlanmam"[1727] diyerek cevap vermiştir. Üçüncü asırda da diğer bazı âlimler de bu alanda eser telif etmişlerdir.[1728]Garîbu'l-hadis alanında yazılan kitaplarda sözlük anlamıyla yetinilmemiş, bunun yanında Arap dilcilerinin sözlerinden, eski Arap şairlerinin şiirlerinden örnekler verilerek o kelimenin edebî incelikleri üzerinde durulmuştur.[1729]

Hâkim metinlerde var olan yabancı kelimlerin yani anlaşılması zor olan kelimelerin ilk çıkışı ve bu alanda ilk telif edilen eserlerin bazılarını zikretmiştir. Özellikle bu ümmete Allah'ın (cc) bir lütfu olan dört âlimden bahsetmiştir. Bunun üzerine Hilal b. el-A'lâ'nın şu sözünü nakletmiştir; "Allah (cc) bu ümmete şu dört şahsı lütfetmiştir; Hadislerin fıkhını bilmede İmam Şâfiî'yi, hadislerin garîb kelimelerini bilmede Ebû Ubeyd'i, hadislerden yalanı ayıklamada Yahya b. Maîn'i,

---

[1726] M.Yaşar Kandemir, "Garîbu'l-Hadis", **DİA**, c. 13, s. 376.

[1727] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 310; İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 258; Görmez, **Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu**, s. 148-156.

[1728] Bu alanda ilk eser telif eden Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838)" **el-Kebir"** adlı eseridir. Ebû Ubeyd'den sonra Ali b. el-Medînî (ö. 234/848), Abdullah b. Müslim el-Kuteybe (ö. 276/889) gelmektedir. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ el-Basrî (ö. 210/825), Ebü'l-Hasan en-Nadr b. Şümeyl el-Mâzinî (ö.204/819), Zemahşerî (ö. 5381144), İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210), Ermevî, es-Suyûtî (ö. 911), Ebû Bekir Hüseyin b. Ayyaş es-Sülemî (ö. 204/819), Ebû Ali Muhammed b. Mustenir (ö. 210/825), Ebû Amr İshak b. Mirar eş-Şeybânî (ö. 210/825), Ebû Zeyd Said b. Evs el-Ensârî (ö. 215/830), Abdülmelik b. Kureyb Asmaî diye bilinmektedir. Ebû Ca'fer Muhammed b. Habib el-Bağdâdî (ö. 245/839), Ebû İshak İbrahim b. İshak el-Harbî (ö. 285/898), Hâkim, **Ma'rife**, s. 146; Suphi Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, s. 90-91; Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 209-210.

[1729] İbnü's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis** (şrh. Irâkî et-Takyîd), s. 258-259; Kandemir, **el-akdi Iyâd ve Bugyat er-Ra'id fima fi Hadisi Ummi Zerr mine'l-Fevâid,** Şarkıyat Araştırma kitapları (Doktora Tezi, 1977), s. 5; Yücel, **Hadis Usûlü**, 209; Kandemir, "Garîbu'l-Hadis", **DİA**, c. 13, s. 378-379.

Mihne olayında dik duruşuyla Ahmed b. Hanbel'i hizmetkâr kılmıştır. Şayet bunlar olmasaydı İslam kaybolurdu." diye ifade etmiştir. Daha sonra metinlerde olan bazı garîb kelimeleri zikrederek izahatta bulunmuştur:

Örnek 1

Hâkim → Ebû Zekeriyya Yahya b. el-Anberî Hüdeybiye kıssası ile ilgili Enes'in hadisinde şöyle denilir; اعطه الحذيا"E'tihi'l-huzeyyâ""Ona hüzyayı ver" وانما "يعني البشارة" بالخيرyani ona hayırlı müjde ver"anlamındadır. "Beşarete" (müjde) hüzya denilir. Araplar, "hüztühü" (Yani ona müjde verdim") ifadesini bir işi müjdelemek amacıyla kullanırlar. Hadiste geçen "el-Huzyâ" kelimesi hayırlı, güzel ve sevinçli bir haberin verilmesi anlamında kullanıldığı gibi sövme mânasında da kullanılmıştır.[1730]

Örnek 2

Ebü'l-Melih el-Huzelî'nin babasından şöyle nakledilmiştir: كنا مع النبي صلي الله عليه وسلم فاصابنا بغيش من مطر ..."Hz. Peygamber ile beraberdik, yağmur yağdı. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in münâdisi 'Evinde namaz kılmak isteyen namazını kılsın' diye seslendi. Hâkim, hadiste geçen"Buğeyş/بغيش " kelimesinin anlamının Arap dilbilimcileri "yağmur" olduğuna dair cevap verdiğini[1731]söylemiştir. Aynı zamanda "buğeyş" kelimesi "beğş" kelimesinin ism-i tasğiridir. Hafif yağmur yağmak, çiselemek anlamında kullanılmaktadır.[1732]

Örnek 3

Ebû Hüreyre'den rivayetle "Hz. Peygamber, Hz. Hüseyin'in ayaklarının üzerindeyken elinden tutar, (kendine doğru) kaldırır ve şöyle derdi; حزقه حزقه ترق عين بقه"/ huzekkatun huzakka, Terakka ayne bakka""Yavaş yavaş (Yani; yavaş yavaş adımlarla) yüksel! Ey böcek kuşunun gözü! (Peygamberimiz burada Hz. Hüseyin'in annesi olan Hz. Fâtıma'yı kasteder. Hz. Hüseyin'in gözlerini böcek kuşunun güzel küçük gözlerine benzetir) Allah'ım, ben onu seviyorum Sen de onu sev! Onu seveni de sev!"

[1730] Hâkim, **Ma'rife**, s. 312; Zemahşerî, **el-Fâik,** c. 1, s. 270; İbnü'l-Esîr, **en-Nihâyetu fi Ğaribi'l-hadisi ve'l-eser** (thk. Halil Me'mun Şihâ), Daru'l-Ma'rife, 2009, Beyrût, c. 1, s. 351.
[1731] Müslim, Salatu'l-Musafirin, 1; Hâkim, **Ma'rife**, s. 147.
[1732] İbnü'l-Esîr, **en-Nihâyetu fi Ğaribi'l-Hadisi ve'l-Eser**, c. 1, s. 148.

Bazı dilbilimciler yaptıkları açıklamalarda; Hz. Peygamber'in"Bakka (Böcek kuşu)"demekle Hz. Fâtıma'yı kastettğini söylemişlerdir. Zira Hz. Peygamber Hz. Hüseyin'e "Böcek kuşunun göz bebeği yüksel (veya yanaş)!" derdi.[1733]

Örnek 4

Hâkim, Zekeriyya el-Anberî'den Hz. Peygamber'in şu sözünü sordum; "المعتكف". Dedi ki; Mu'tekef, kendini bir şeye hapseden anlamındadır. Ma'kuf, hapsedilen anlamındadır. Nitekim Allah (c.c.) şöyle buyurur; "Ma'kuf kurbanlar" yani, hapsedilen/bekletilen kurbanlardır.

Hâkim → Ebû Zekeriyya Yahya b. Muhammed el-Anberî'ye Hz. Peygamber'in şu sözünü sormuş ve cevabınışöyle almıştır: "المعتكف/ Mu'tekef/Mu'tekif, Mu'akkef/Mu'akkif-üz-Zünüb"itikâfta olan kişinin "المحتسب/hapsedilmek, engellemek, tutulmak" anlamında olduğunu ifade etmiştir."معكوف/alıkoymak mânasında olup "محبوس/hapsedilmiş"anlamını ifade eder. Allah (cc)"والهدي معكوفا"Kurbanların yerlerine ulaşmasını menedenlerdir"[1734]diye buyurmaktadır. Osman b. Atâ'nın yaklaşımı ile 'merhamet ve affedilinceye kadar efendisinin kapısından ayrılmamak'tır. Bundan dolayı zikri ve ibadeti terkettireceğinden itikâfta olanın kadınlarla cima etmesi yasaklanmıştır. Allah (cc)"ولا تباشروهن وانتم عاكفون في المسجد""Mescidlerde ibadete (itikâfa) çekilmiş olduğunuz zamanlarda kadınlarla birleşmeyin"[1735] diye buyurmaktadır. Âyetteki mübâşeretten maksat cimadır. Bir diğer âyette de فالئن باشروهن""Artık (Ramazan gecelerinde) onlara yaklaşın."[1736] Ramazan gecelerinde itikâfta olmayanların cima etmesi caizdir. Ama itikâfta olanların cimada bulunmaları yasaklanmıştır. [1737]Âyet-i kerimede "İhtibas" yerine "İ'tikâf" kelimesinin kullanılması daha uygun görülmüştür. Hür olanlar için mehir, köle ve cariyeler için ücret, ölü için vasiyyet, diri için vekâlet kelimelerinin kullanılması da aynı anlam ifade etmektedir. Mehir aslı itibari ile ücret olduğu gibi, vasiyyet ve vekâlet de aynı işlevi görmektedir. Her

[1733] Hâkim, **Ma'rife**, s. 149; Carullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, **el-Faiku fi Garibi'l-Hadis** (thk. Ali Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu'l-Fadl), Daru'l-fikr, Beyrut, 1993, c. 1, s. 278; İbnü'l-Esîr, **en-Nihaye**, s. 370.
[1734] Fetih 48/25.
[1735] Bakara 2/187.
[1736] Bakara 2/187.
[1737] Hâkim, **Ma'rife**, s. 148.

kelime anlamları itibari ile konumuna uygun gelebilecek şekilde kullanılmış olmasıdır.

Örnek 5

Hâkim → Ebû Zekeriyya el-Anberî → Ahmed b. Hâlid ed-Dâmegânî → Hişâm b. Ammâr → Osman b. Ebî el-Âtike → Ali b. Yezîd → el-Kâsım → Ebû Umâme'den rivayetle Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Yok olmadan, bir rivayete göre ortadan kalkmadan bu ilme önem verin!"Sonra şehadet parmağı ile orta parmağını birleştirerek; "Öğreten ve öğrenen kişiler hayırda ortaktırlar. Bunların ardından gelen diğer insanlarda hayır yoktur." Hâkim, Ebû Zekeriyya el-Anberî'nin hadiste geçen "شريكان" kelimesinin "سيان/ Siyyân" kelimelerinin aynı anlamda olduğunu ifade etmiştir. Kur'an'da Mûsâ ve Hârun (as) kıssasından bahsederken dua ile ilgili"قد اجيبت دعوتكما" burada dua eden Mûsâ (as) ile âmin diyen Hârun'un (as) ortak olduğu ve onlara icabet edildiği ifade edilmektedir.[1738] Burada da Hâkim'e göre, hadislerde geçen garîb lafızların, anlaşılması zor olan kelimeleri ifade ettiği görülmektedir.[1739]

Örnek 6

Hâkim bir diğer örnekte de Ebû Nasr → Esmaî'den rivayetle Araplar, " لقست نفسي /Lakiset nefsî-yani canım sıkıldı/bunaldım" derler. Hz. Peygamber'in hadisinde geçen yasaklama ise,"لا يقولن احدكم خبثت نفسي وليقل لقست نفسي" /sizden biriniz kötü oldum/ habis oldum demesin, bilakis sıkıldım/bunaldım desin"şeklinde gelen ifadesidir.[1740]

Örnek 7

Nitekim *Sahihayn*'da yer alan ve Hz. Peygamber'in İbn Saîd'e "Şimdi senin bilmen için içimde bir şey saklayacağım" buyurduğunu, onun da "O, 'duh'tur"olduğunu söylemiştir. Buradaki "Duh" duman anlamındadır; Cevherî[1741] ve daha başkaları bu kullanımın dilde yer aldığını belirtmiştir. Nitekim Ebû Dâvûd ve

[1738] Hâkim, **Ma'rife**, s. 148.
[1739] Hâkim, **Ma'rife**, s. 148.
[1740] Hâkim, **Ma'rife**, s. 149.
[1741] Cevherî, **Sıhah**, c. 1, s. 420.

Tirmizî'nin "ez-Zührî →Sâlim →İbn Ömer" isnadıyla naklettikleri hadiste[1742]Hz. Peygamber'in ona "Şimdi senin bilmen için içimde bir şey tutacağım" deyip onun bilmesi için "*Gökyüzünü yoğun bir dumanın kaplayacağı gün*"[1743]âyetini içinden geçirdiği yer almaktadır.

Ali b. Assâm, "tefsiri kötü olan bir hadistir bu" dedi. Sonra "Hadisi (bir tarafa) bırakalım, Arapça dil açısından inceleyelim, bu nasıl bir cümledir? Ve ben bu cümleyi eksik görüyorum" demiştir. "Bu nasıl eksik oluyor?" dedim. O da "Hadis, Hz. Peygamber'e ait bir durumu belirtiyor, bu durum hakkında konuşmak istemiyorum" demiştir. Hâkim, Ali b. Assâm açıklamasında hataya düştüğünü söylemiş ve "Duhha" kelimesinin tefsiri hakkında dil âlimlerine sormuştur. Dil âlimleri, يدخها ويزخها aynı anlama gelir, "Dehhu" ve "Zehhu" da aynı anlama gelir derler. İbn Saîd'in– Allah onu rezil etsin – işaret ettiği mâna açıktır. Hâkim de Ali b. Assâm da "Duhha" kelimesini aşırı cinsel ilişki anlamında olduğunu ifade etmişlerdir.[1744]

Ali b. el-Medînî ise şöyle demiştir: "Hz. Peygamber'in ona duman 'duhân'kelimesini saklamasındaki sır Hz. Îsâ'nın onu –deccâli- Duhân dağında öldürecek olmasıdır. Buradaki 'duh' kelimesinin en doğru yorumu budur."[1745]

Suyûtî de kelime hakkında verilen yorumları şöyle değerlendirmiştir: "Pek çok kişi ilgili ifadeyi bu mânadan başka şekillerde yorumlayıp hata ettiler. Örneğin bu kelimeyi cimâ olarak izah ettiler ki bu fahiş bir yanılgıdır. Bu kelimenin hurma ağaçları arasında çıkan bir ot olduğu da söylenmiştir. Ancak bu yorum da kabul görmemiştir."[1746]

Sonuç olarak 'garîbu'l-hadis' ilminin bilinmesi ile hadislerden doğru hüküm çıkarmak açısından önem arz etmektedir. Garîbu'l-hadis çalışması hadis metinlerini ve metinlerde bulunan garîb kelimeleri anlamaya yönelik ilk ve önemli çalışma olmakla beraber, müstakil ve metotlu bir hadis usulü çalışması değildir. Ancak Arap dilbilimcilerinin geliştirdikleri yöntemlerle çağdaş anlambilimin kavram analizi

[1742] Ebû Dâvûd, Melâhim, 16; Tirmizî, Fiten, 63.
[1743] Duhân 44/10.
[1744] Hâkim, **Ma'rife**, s. 149.
[1745] Medînî, **el-Mecmû'u'l-Muğîs**, c. 1, s. 645.
[1746] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** c. 2, s. 167.

şeklinde yeni bir metodoloji geliştirilmelidir. Hâkim de konu başlığı altında zikrettikleri hadislerden yola çıkarak konuyu izah etmeye çalışmış ve zikri geçen garîb kelimelerin Arap dilbilimcileri aracılığıyla öğrenilebileceğini örneklerle göstermeye çalışmıştır.

3.14. İHTİLAFU'L-HADİS

Hadisilminde bazı hadisler arasında sayıları fazla olmasa bile mâna açısından birbirine zıt gibi görünenler olabilir. Bundan dolayı hadis âlimleri zâhirî olarak birbirine tenakuz gibi görünen bu hadisler arasında cem ve telif ederek aralarında bir tenakuzun olmadığını ispat etmeye çalışmışlardır. Bu ilim "ihtilafu'l-hadis", "müşkilu'l-hadis", "mühtelifu'l-hadis" isimleri ile zikredilmiştir. Hadisler arasında, hakiki değil de görünüşte bir zıtlığın olmasıdır.[1747]Bu ilim sahih bir hadisin aynı zamanda sahih bir hadise veya hadislere zıt görünmesinin sebeplerini araştırır. Bu hadisler arasında olan zıtlıkları gidermenin yollarını inceler. Hadisler arasında görülen ihtilaflardan ötürü ilim ehli tarafından farklı bir şekilde delil olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu tür rivayetler sıhhat ve zayıflık açısından aynı değerlendirilmektedir.[1748]Hadisler arasındaki ihtilafın sebepleri ile ilgili -ilk olarak tespitte bulunan- sorulara verdiği cevaplardan oluşan çalışma İmam Şâfiî'de görülmektedir.[1749] Daha sonraki dönemlerde İbnü's-Seyyidi'n-Nâs'ın (ö. 521/1127) daha geniş bir açıdan ele almasına karşın yine de Şâfiî'nin çizdiği çerçeve doğrultusunda işlediği görülmektedir.[1750]Şâtibî (ö. 790/1388)de Batalyevsî'den olduğu gibi nakletmiş, İbn Rüşd (ö. 595/1199) ise daha çok fıkhî açıdan ele alarak bu sebepleri altı ana temele dayandırmıştır.[1751]

Fıkhî mezheplerin arasındaki görüş ayrılıkları farklı sebeplere dayanmaktadır. Muhtelif ya da müteârız hadisler konusu, çözüm yollarında takip edilen yöntem

---

[1747] Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 129-311.

[1748] İzmirli İsmâil Hakkı, **Hadis Tarihi**, s. 219-222; Suphi Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, s. 89; Fuat Sezgin, **Buhârî'nin Kaynakları**, s. 3-4; Çakan, **Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları**, İfav, İstanbul, 2018, s. 71; Tekineş, Ayhan, "Muhtelifu'l-hadis", **DİA**, c. 31, s. 74-77.

[1749] Şâfiî, **er-Risâle**, s. 212-218; a.mlf., **İhtilâfu'l-Hadis**, Daru'l-Ma'rife, 1990, Beyrut, s. 487.

[1750] Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed İbnü's-Seyyid Batalyevsî, **el-İnsaf fi't-Tenbih Ala'l-Esbâb** (Muhammed Rıdvan ed-Daye), Daru'l-Fikr, 2010, Beyrut, s.101-128.

[1751] Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd, **Bidayetu'l-Müctehid ve Nihâyetu'l-Muktesid** (thk. Muhammed Subhi Hasan Hallak), Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire-Mektebetu'l-İlm, 1410, Cidde, c. 1, s. 25-26.

farklılığıyla fıkhî mezheplerin ortaya çıkışına gerekçe olan hükümler (furu' fıkıh) yönüyle de günlük hayata ciddi anlamda tesir eden etkendir. Bu ihtilafın temelinde müçtehidin hadisi önemsememek ya da herhangi bir sünneti kasten terketmek diye bir düşüncesi yoktur.[1752] İmam Şâfiî; "Hz. Peygamber'den geldiği sabit bir hadise muhalefet etmek gibi bir meseleden Allah'ın bizi sorumlu tutmayacağını umarım. Hadise kasten muhalefet etmek hiç kimse için düşünülemez. Ancak insan bir sünneti bilemez ve bilmediği sünnete aykırı bir görüşe sahip olabilir. Bu durumun sünnete muhalefeti kastettiği anlamına gelmez. Bazen de müçtehit gafil davranır ve tevilde hataya düşer demekle bu meseledeki gerçeği ortaya koyar"[1753]demektedir.

Hâkim *Ma'rife*'de elli iki bölümden oluşturduğu usul kitabında İhtilafu'l-hadis ismini kullanmasa da yirmi dokuzuncu nev'de 'muhtelifu'l-hadis' ilmini zikretmiştir. Ancak Hâkim bu ilmi, mezhepler arasındaki ihtilafa medâr olacak şekilde aralarında tenakuz görünen hadislerin uzlaştırılması olarak görüp yani sadece mezhepler arasındaki fıkhî anlamda gerekli bir ilim olarak tarif etmiştir. Hâkim, konuyu altı asıl şeklinde örneklerle izah etmeye çalışmıştır. Asıl olarak zikrettiği her maddede bir konuyu örneklendirmiştir.

Hadisler arasındaki ihtilaf birçok yolla gerçekleşebilir. Genellikle muhatapların yanlış anlamalarına yol açan nedenlerden biri hadislerdeki ifadelerin özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Hz. Peygamber muhataplarına karşı bazen mecaz, kinaye, temsil gibi edebi sanatları kullanarak muhatabının durumuna göre hareket etmiştir. Bu durumda Hz. Peygamber'in davranışlarının doğru anlaşılması için onun gayesinin ve teşriî konumunun bilinmesi gerekmektedir. Ayrıca hadislerdeki ihtilafın sebepleri arasında; hadisin vurud kaynağına dayalı, hadisin râvisine verivayet keyfine ait ihtiva ettiği lafızlara ve teşriîusulü ile ilgili gibi sebepler gelmektedir.[1754]

İhtilafın gerçekleşmesindeki bir diğer nedenin de hadisin rivayetinden kaynaklandığı görülmektedir. Bundan dolayı sahabe bazen Hz. Peygamber'in yaptıklarını ondan gördükleri gibi, duydukları hususlarıda anladıkları şekilde nakletmeye çalışmışlardır. Sahâbîler ve sonradan gelen râviler mâna üzerinde

[1752] Kevserî, **Fıkhu Ehli'l-Irâk**, s. 21.
[1753] Şâfiî, **er-Risâle**, s. 219: Çakan, **Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları**, s. 83-84.
[1754] Çakan, **Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları**, s. 115-150.

yoğunlaşarak kendi ifadeleriyle nakletmişlerdir. Dolayısıyla bu ihtilaf Hz. Peygamber'den değil de sahabenin kendisinden kaynaklanmıştır. Mütearız ve muhtelif olan hadislerin değişik mezheplerin görüşlerine nasıl etki ettiğini Hâkim farklı örneklerle ifade etmeye çalışmıştır. Bu örneklerin herbiri mezheplerin farklı bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

Örnek 1

Hâkim, birbirine muarız gibi görünen rivayetleri zikrederek örneklendirmiştir. Asıl olarak zikrettiği herbir bölümde fıkhî açıdan mezheplerin ihtilafınızikretmiştir. عن عائشة رضي الله عنها قالت " خرجنا مع رسول الله فقال" من أراد منكم ان يهل بحج وعمرة فليفعل ومن أراد ان يهل بحج فليهل" قالت واهل رسول الله صلي الله عليه وسلم بحج واهل به ناس معه واهل ناس بالعمرة عن عائشة قالت "ان رسول الله صلي الله عليه وسلم افرد "والحج واهل ناس بالعمرة وكنت ممن اهل بالعمرة" "الحج" Hz. Âişe nakletmiştir: Hz. Peygamber ile birlikte Zü'l-hicce ayının başlarında Medine'den çıktık. Hz. Peygamber: Kim hac ve umre yapmak isterse ihrama girsin. Kim haccı isterse hac için ihrama girsin buyurmuştur. Hz. Peygamber hac için ihrama girdikten sonra onunla birlikte bazıları da hac için ihrama girmişler, bazıları da hem hac hem de umre için ihrama girmişlerdir. Diğer bazıları da umre için ihrama girmişler. Hz. Âişe'nin kendisi de umre için ihrama girenlerle beraber ihrama girdiğini" ifade etmiştir. Hz. Âişe başka bir rivayette Hz. Peygamber'in ifrad haccı için ihrama girdiğini belirtmiştir.[1755]

İbn Ömer (r.a.) Hz."عن نافع عن ابن عمر قال: " اهللنا مع رسول الله صلي الله عليه وسلم بالحج مفردا" Peygamber'le birlikte ifrad haccı için ihrama girdik diye rivayet etmiştir.

Hâkim, Câbir'den(r.a.) gelen rivayetlerin yukarıda zikrettiğimiz rivayetler gibi sahih kaynaklarda geçen rivayetler olduğunu belirtmiştir. Bu rivayetler, Hz. Peygamber'in ifrad haccı yaptığını açıklayan rivayetlerdir.[1756] Hâkim, daha sonra zikredeceğirivayetlerin önceki rivayetlere muarız olduğunu ifade etmiştir:

حدثنا شعبة عن قتادة قال : قال عبد الله بن شقيق كان عثمان رضي الله عنه ينهي عن المتعة وكان علي يامربها فقال عثمان لعلي كلمة ثم قال علي : لقد علمت انا قد تمتعنا مع رسول الله صلي الله عليه وسلم قال : اجل ولكن كنا خائفين.

[1755] Buhârî, Umre, 3; Müslim, Hac, 2; Hâkim, **Ma'rife**, s. 187.
[1756] Hâkim, **Ma'rife**, s. 187.

İbn Ömer'den gelen rivayette de "...تمتع رسول الله في حجة الوداع بالعمرة الي الحج" İbn Ömer, Hz. Peygamber'in temettu haccını yaptığını ifade etmiştir.[1757]Başka bir rivayette de Hz. Peygamber'in kıran haccı yaptığını dile getirilmiştir.[1758] Hâkim, bu ve buna benzer rivayetleri zikrederek birbirine muarız gibi görünse de hepsinin sahih olduğunu ifade etmiştir.

Hâkim'in zikrettiği örneklerden de anlaşıldığı gibi zâhirî olarak birbirine zıt gibi görünen rivayetler aslında zıt olmayıp, farklı râvilerden farklı şekillerde gelen rivayetlerdir. Dolayısıyla sahâbîler Hz. Peygamber'in fiillerini gördükleri şekliyle naklederler. Zikredilen örneklerdenhareketle Hz. Peygamber'in "kıran", "temettu", "ifrad" haccı mı yaptığına dair ihtilaflı rivayetlerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu durum karşısında Hz. Peygamber'in ne çeşit bir hacca niyet etmiş olduğunu (kendisi belirtmediği müddetçe) bilmek mümkün değildir. Bunun üzerine herkes görmüş olduğu durumu bir çeşit rivayete hamlederek nakletmesiyle ortaya muarız bir durum çıkmıştır. Hâkim de bu inceliğe dikkatleri çekerek mezhepler arasındaki fıkhî ayrılığın nedenleri üzerinde durmuştur. Aynı konuda zâhirî olarak birbirine zıt gibi görünen farklı rivayetleri zikretmiştir. İlim ehli bu rivayetlerden hareketle Ahmed b. Hanbel ve İshak gibi âlimlerin temettu haccını, Şâfiîifrad haccını, Ebû Hanîfe ise kıran haccını tercih ettiğini ve her mezhep hangi haccın daha faziletli olduğunu ayrı ayrı ifadeetmişlerdir.[1759] Dolayısıyla Hâkim'in tearuz dediği konu mezheplerin rivayetleri delil kabul etme şekli olarak görülmektedir.

Örnek 2

Cünüp olan bir kişinin yatmak istediğinde ne yapmalıdır? Hz. Peygamber'den vârid olan son uygulama nedir? Bu konu ile ilgili iki tür rivayet bulunmaktadır. Hz. Âişe'nin rivayet ettiği ve "Peygamberimizin cünüp iken yatıp, suya dokunmadığını"[1760] belirten rivayetlerle Hz. Ömer'den gelen bunun aksi olan

[1757] Buhârî, Hac, 2; Müslim, Hac, 2.
[1758] Ahmed, **Müsned**, c. 3, s. 207; Buhârî, Hac, 2; Müslim, Hac, 2; Hâkim, **Ma'rife**, s. 188-189.
[1758] Hâkim, **Ma'rife**, s. 405-406.
[1759] Hâkim, **Ma'rife**, s. 405-406.
[1760] Ebû Dâvûd, Tahâret, 89; Tirmizî, Tahâre, 87; Ahmed, **Müsned**, c. 6, s. 146-166-167.

rivayette "…uyumak istediği zaman cünüp ise abdest alırdı…"[1761]tarzında olan ve Hz. Peygamber'in abdest aldığını tespit eden haberlerdir. Bu rivayetler de:

عن ابن عمر ان عمر قال : يا رسول الله اينام احدنا و هو جنب ؟ قال : "نعم اذا توضا"

Ömer'den rivayetle: Hz. Peygamber'e bizden biri cünüp olduğu halde uyuyabilir mi? diye sorduğunda Hz. Peygamberde: "Evet abdest alırsa" uyuyabilir diye cevap vermiştir.[1762]

عن عائشة رضي الله عنها انها قالت : "كان رسول الله صلي الله عليه وسلم اذا كانجنبا واراد ان ياكل او ينام توضا"

"Hz. Âişe'nin de Hz. Peygamber cünüp iken uyumak ya da yemek yemek istediği zaman abdest alırdı", dediği rivayet edilmiştir.[1763]

Ebû İshak'ın rivayetleri ise yukarıda zikrettiğimiz Nâfi'in İbn Ömer'den ve Esved'in Hz. Âişe'dengelen rivayetlerine muarız olan rivayetlerdir:

عن ابي إسحاق عن الأسود بن يزيد عن عائشة رضي الله عنها قالت : " كان رسول الله صلي الله عليه وسلم ينام وهو جنب ولا يمس ماء"

"Hz. Âişe Hz. Peygamber'in cünüp olduğu halde uyuduğunu ve abdest almadığını"rivayet etmiştir.[1764]

عن ابي إسحاق عن الأسود قال : سالت عائشة عن صلاة رسول الله صلي الله عليه وسلم فذكرت كلاما ثم قالت : " فاذا قضي صلاته مال الي فراشه فان كانت له حاجة الي اهله ثم نام كهيئته لم يمس ماء"

"Hz. Âişe'ye Hz.Peygamber'in nasıl namaz kıldığı sorulduğunda; namazını kılar, yatağına meyledip eşi ile beraber olmak istediğinde, beraber olduktan sonra abdest almadan olduğu şekil üzere uyurdu", diye cevap vermiştir.[1765]

Birbirine muarız gibi görünen rivayetler hakkında Tahâvî neshin var olduğunu ifade etmiştir. Onun ifadesine göre bir Müslüman'ın cünüp iken uyumak

[1761] Ahmed, **Müsned**, c. 6, s. 26-85-91-102-103-119-143-191-192-200-260-279; Buhârî, Gusl, 27; Müslim, Taharet, 21-22; İbn Mâce, Tahâre, 99; Ebû Dâvûd, Tahâre, 87-88;Mâlik, **Muvatta**, Tahâret, 78; Nesâî, Taharet, 162-165.
[1762] İbn Mâce, Tahâret, 1; Tirmizî, Tahâret, 1/78; Hâkim, **Ma'rife**, s. 190.
[1763] İbn Mâce, Tahâret, 1.
[1764] Ahmed, **Müsned**, 6/146-171;.Ebû Dâvûd, Tahâret, 1; Tirmizî, Tahâret, 1.
[1765] Ahmed, **Müsned**, 6/214; Hâkim, **Ma'rife**, s. 190.

istediğinde abdest alması gerekmektedir. Bu konuda dikkati çeken diğer önemli bir husus da Hz. Âişe'den gelen aynı konuda birbirine muhalif iki rivayetin var olmasıdır. Bundan dolayı bazı imamlar, bazı hadislerin yanlış anlaşıldığını iddia ederler. İmam Ebû Yûsuf cünüp kişi abdest almadan yatabilir demiştir. Çünkü cünüp olanın abdest alması ona herhangi bir yarar sağlamaz. Hadislerden biri "…suya dokunmazdı…" şeklinde olan bu bölümden Hz. Âişe'nin guslü kastetmemiş olabileceğini iddia edenler de vardır.[1766] İbn Şâhin (ö. 385/995) bu konu ile ilgili bilgi verirken nesihten bahsetmemiştir. Hz. Âişe "Hz. Peygamber'in suya temas etmediğini zikrettiği hadislerde Hz. Peygamber'in gusletmeyip sadece abdest ile yetindiğini kastetmiş olabilir" demektedir. İbn Şâhin'in her iki rivayette de Hz. Peygamber'in guslü değil de abdest almayı uygun gördüğünü, ancak cünüplü olarak da uyumamayı tavsiye ettiği görüşüne meylettiğini anlamaktayız."[1767]

Hâkim'in, burada tercih cihetine gittiği görülmektedir. Çünkü zikredilen bütün bu rivayetlerin senedlerinin sahih olduğunu ifade etmiştir. O, Medineliler'in ve Kûfeliler'in, cünüp olan kişinin uyumadan önce abdest alması ile ilgili naklettikleri rivayetlerin ittifak ettikleri rivayetlerdir. Ama Ebû İshak es-Sebîî'nin rivayetleri ise bunlara muarız olan rivayetler olduğunu ifade etmektedir.[1768] Bundan anlaşılıyor ki Hâkim'in, Hz. Peygamber'in abdest aldığına hamledilen rivayetlerin gusle hamledilen rivayetlere tercih ettiği ihtimali kanaati içerisindeyiz.[1769]

Örnek 3

İmama tâbi olan kişinin nasıl namaz kılması gerekir? Burada bununla ilgili gelen rivayetler değerlendirilmiştir. Enes b. Mâlik'ten gelen rivayette Hz. Peygamber'in arkasında namaz kıldığı ve namazdan sonra namazın nasıl kılınacağı, tâbi olunduğu imam nasıl namaz kılacaksa ona öylece tâbi olunması gerekeceği tarif edilmiştir. "Eğer imam oturarak kılıyorsa hepiniz beraber oturarak kılınız."[1770]Hâkim, bu hadisin *Sahihayn*'da geçtiğini ve birçok sahabe tarafından da şevahidi olduğunu, ancak buna muarız olan şu rivayetin bulunduğunu zikretmiştir: "Ubeydullah b. Abdullah'ın Hz. Âişe'ye Hz. Peygamber'in hastalığı hakkında

[1766] Tahâvî, **Şerhu Meâni'l-Âsâr**, c. 1, s. 127.
[1767] İbn Şâhin, **Nasihu'l-Hadis ve Mensuhuhu**, s. 98.
[1768] Hâkim, **Ma'rife**, s. 191.
[1769] Hâkim, **Ma'rife**, s. 191.
[1770] Buhârî, Namaz, 1; Müslim, Namaz, 1; Hâkim, **Ma'rife**, s. 191.

sorduğunda, o da hastalığı esnasında Hz. Ebû Bekir'in arkasında ve oturarak namaz kıldığını anlatmıştır. Görünüş itibari ile her iki rivayetin birbirine muarız olduğu görülmektedir. Bu Hz. Peygamber'in iki uygulamasından sonuncusudur. Yani ömrünün sonlarına doğru hastalandığında ayakta namaz kılamayınca Hz. Ebû Bekir'e haber vermiş, onun arkasında oturarak namazını kılmıştır. Hâkim, Hz. Peygamber'in son uygulaması olduğunu söylerek son rivayeti tercih etmiştir. Çünkü bu cemaat içinde Hz. Âişe dışında birçok sahabe bulunmaktadır. Bunlar arasında; Hz. Ömer, Ali, Abbas, Zeyd b. Erkam, Abdullah b. Abbas, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Abdullah b. Zam'a, Sâlim b. Ubeyd, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Ömer (r.a.) gibi daha birçok sahabenin bulunduğu ve bunların çoğu da sahihte rivayetleri bulunan kişilerdir.[1771]

Örnek 4

İhramlı olan kişinin bizzat nikâhlanması ya da bir başkasını nikâhlaması hadislerde yasaklanmıştır. İhramlının nikâhının yasağı ile ilgili Müslim, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce, Dârimî, İmam Mâlik ve Ahmed b. Hanbel gibi ilim ehli eserlerinde konu başlığı açtığı görülmektedir.[1772] Ancak Hz. Peygamber'in ihramlı olduğu halde Meymune ile nikâhlandığı iddiasıdır. [1773] Osman b. Affân'ın rivayetinde yasaklama var iken İbn Abbas'ın rivayetinde ise bu yasağın olmadığı görülmektedir. Hâkim, Said b. Cübeyr, Atâ b. Ebî Rebâh, Tâvus b. Keysân, İkrîme Mevlâ b. Abbâs, Mücâhid b. Cebr, Abdullah b. Ebî Muleyke Abdullah b. Abbas'tan rivayet ettiği bu hadisi Said b. el-Müseyyib'in inkâr ettiğini bildirmiştir. Yezid b. Asâm'dan gelen rivayette ise Hz. Peygamber'in ihramdan çıktıktan sonra Meymune ile nikâh kıydığını ifade etmiştir. İlim ehli, bu rivayetler arasında neshin olmadığını ifade etmişlerdir. Şâfiîrivayetler arasında nesih olmadığını; "İhramlı kişiler nikâhla ilgilenemeyeceğini, Hz. Peygamber'in Hz. Meymune ile ihramlı değilken evlendiğini" savunmuştur[1774]

[1771] Hâkim, **Ma'rife**, s. 192.
[1772] Hâkim, **Ma'rife**, s. 193.
[1773] İbn Mâce, Nikâh, 1/632; Ahmed, **Müsned**, 1/221-228-252.
[1774] Şâfiî, **el-Ümm-İhtilâfu'l-Hadis** (Rif'at Fevzi Abdulmuttalib), Dâru'l-vefâ-Dâr İbn Hazm, 2011, Beyrût, c. 10, s. 193-194; Tahâvî, **Şerhu Me'âlimi'l-Âsâr**, c. 2, s. 268-273;.Hâkim, **Ma'rife**, s. 127.

Örnek 5

عن محمد المنكدر عن جابر قال : قال رسول الله صلي الله عليه وسلم : "الحج والعمرة فريضتان واجبتان"

Muhammed b. Münkedîr'in Câbir'den(r.a.)rivayetle Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Hac ve umre ikisi de farzdır",[1775] ancak Haccâc b. Erta' tarikiyle gelen rivayet ise İbn Lehîa tarikiyle gelen rivayete muarız olarak gelmiştir. Haccâc b. Erta' yoluyla gelen rivayet ise:

ان رجلا سال رسول الله عن العمرة اواجبة هي ؟ فقال : "لا وان تعتمر خير لك"

Adamın biriHz. Peygamber'e, umre vâcip midir? sorusunu sorması üzerine Hz. Peygamber: "Umre yapman senin için daha hayırlıdır"[1776] diye buyurmuştur.

Hâkim tarafından zikredilen her iki rivayet de mezhepler tarafından farklı şekillerde delil olarak kabul edilmiştir. İbn Lehîa'nın Câbir tarikiyle gelen "Hac ve umre ikisi de farzdır"rivayeti delil kabul eden Şâfiîler ve Hanbelîler umrenin farziyeti hususunda görüş beyan etmişlerdir. Ayrıca bu konuyu ve"*Hac ve umreyi Allah için tamamlayınız*"[1777]âyetini de buna göre yorumlamışlardır. Âyette geçen emri Hz. Âişe'nin "Kadınlara cihad gerekir mi?" sorusuna karşılık Hz. Peygamber'in "Evet, onlara içinde savaş bulunmayan bir cihad gereklidir: Hac ve umre"[1778] şeklindeki cevabını delil göstermişlerdir.

Zikredilen âyetteki emri, başlanan hac ve umrenin yarıda bırakılmaması şeklinde yorumlayanHanefîler ve Mâlikîler umrenin sünnet olduğuna dair Hz. Peygamber'in şu hadisini delil kabul etmişlerdir: Hz. Peygamber'e umrenin vâcip

[1775] Tirmizî, bu hadisin "Hasen-Sahih" olduğunu belirtmiştir. Bu hadis İbn Lehîa'dan dolayı zayıf olarak kabul edilmiştir. Beyhakî *Sünen* adlı eserinde bunu nakletmiş ve zayıf olarak nitelendirmiştir. Tirmizî, **Tuhfetu'l-Ahvazî**, c. 3, s. 811-812; Hâkim, **Ma'rife** (Fâris es-Sellûm) s. 412; ; Beyhakî, **es-Sünenu'l-Kubrâ**, c. 4, s, 572; .Zehebî, **Tarihu'l-İslam**, c. 6, s, 826.

[1776] Hâkim, **Ma'rife** (thk. Fâris es-Sellûm), s. 412; İbn Hacer, **Telhisu'l-Habîr fi Tahrîci Ehâdîsi'r-Râfîi'l-Kebîr** (tlk, Ebû Âsım Hasan b. Abbâs b. Kutub), Müessesetu Kurtubâ, 1995, c.2, s. 430. Bu rivayet İbn Erta'dan dolayı zayıf olarak kabul edilmiştir. İbn Erta' müdellis ve zayıftır. Hâkim, **Ma'rife**, s. 194.

[1777] Bakara 2/196.

[1778] İbn Mâce, Menâsik, 81.

olup olmadığı sorulduğunda "Hayır, fakat umre yapmanız daha faziletlidir" karşılığını vermiştir.[1779]

Örnek 6

Hâkim Abdülvâris b. Saîd'in şöyle dediğini nakletmiştir: (Bir hac mevsiminde) Mekke'ye geldim ve orada Ebû Hanîfe (ö. 150), İbn Ebî Leylâ (ö. 148) ve İbn Şübrüme'yi buldum. Ebû Hanîfe'ye: "ما تقول في رجل باع بيعا وشرط شرطا" "Şartlı-alışveriş hakkında ne dersin?" dedim. O da "alış-veriş de şart da bâtıldır, hükümsüzdür", demiştir. Aynı soruyu İbn Ebî Leylâ'ya sordum. O da "alış-veriş caiz, şart bâtıldır", demiştir. İbn Şübreme ise aynı soruya; "alış-veriş de şart da caizdir" diye cevap vermiştir. "Sübhânellah!... Iraklı üç fakih bir meselede nasıl da ihtilaf ettiler? dedim. Kalktım Ebû Hanîfe'ye gittim, bu durumu haber verdim. Ebû Hanîfe o ikisinin ne dediğini bilmem. Amr b. Şuayb → babasından→ dedesi Hz. Peygamber'in şartlı alış-verişi yasakladığını bana haber verdi; bundan dolayı satış da şart da bâtıldır" demiştir.

Sonra İbn Ebî Leylâ'ya gittim, durumu anlattım. İbn Ebî Leylâ da;

"Onların ne dediğini bilmem. Hişâm b. Urve → babasından → Hz. Âişe'nin 'Hz. Peygamber bana Berire'yi satın alıp âzad etmemi emretti' dediğini bize haber vermiştir. Dolayısıyla alış-veriş caiz, şart bâtıldır" demiştir. Daha sonra İbn Şübrüme'ye gittim ve aynı durumu ona da haber verdim. İbn Şübrüme de şöyle demiştir; "o ikisinin ne dediğini bilemem. Bana Mis'ar b. Kidâm → Muharib b. Disâr → Câbir b. Abdillah'ın 'Hz. Peygamber'e bir dişi deve sattım, onu Medine'ye götürmemi şart koştu' dediğini nakletmiştir. Dolayısıyla alış-veriş de şart da caizdir."ما ادري ما قالا/ Onların ne dediklerini bilmem" ifadesinde "Onların görüşleri beni ilgilendirmez" anlamı çıkarılarak fıkıh âlimlerinin rivayetlere pek önem vermedikleri anlaşılabilir. Oysaki onların kendi görüşlerine delil teşkil eden hadisleri dikkate aldıkları düşüncesi anlaşılsa da bu sözü, münakaşaya taraftar olmadıkları, hadise dayalı görüşlerini söylemekle iktifa ettikleri şeklinde anlamlandırmak daha

[1779] Hâkim, **Ma'rife**, s. 194.

uygun olacaktır.[1780]Hâkim, fıkhî mezheplerin alış-verişedair rivayeti nasıl farklı şekillerde değerlendirdiklerini bu örnekle dile getirmiştir.

Hâkim, 29. nev'de zâhirî olarak birbirine zıt gibi görünen rivayetleri belirttikten sonra 30. nev'de de birbirleri ile çelişkili olmayan bazı rivayetleri, diğer rivayetlere örnek teşkil etmesi için zikretmiştir. Bu rivayetlerin bazıları ise şunlardır:

Örnek 1

ان عائشة اخبرته انسول الله صلي الله عليه وسلم دخل عليها وهى مستترة بقرام فيها صورة تماثيل فتلون وجهه ثم اهوي القرام فهتكه بيده ثم قال : "ان اشد الناس عذابا يوم القيامة الذين يشبهون بخلق الله عز وجل"

"Hz. Âişe'den nakledilmiş; Hz. Peygamber bir seferden dönmüştü. O (s.a.v.) -yok iken- ben, yüklüğün önüne, üzerinde resimler bulunan bir bez çekmiştim. Hz. Peygamber perdeyi görünce çekip attı, -öfkeden- yüzü renklenmişti. 'Ey Âişe!' diye buyurdular, 'bilki, kıyâmetgününde insanların en çok azap görecek olanı Allah'ın yarattıklarını taklid edenlerdir.'"[1781] Hâkim, burada resimlerle ilgili hüküm beyan eden sahih sünneti zikretmiş,bu rivayete muarız olacak başka bir rivayetin olmadığını belirtmiştir.

Örnek 2

Hâkim, başka bir örnekte haram maldan verilen sadakanın durumunu belirtmiştir.

2. عن ابن عمر قال " قال رسول الله صلي الله عليه وسلم : " لا يقبل الله صلاة بغير طهور و لا صدقة من غلول "

Ma'mer → Zührî → el-Kâsım b. Muhammed → Âişe'den rivayetle Hz. Peygamber "Abdestsiz namaz kabul olunmaz. Haram maldan verilen sadaka kabul olunmaz"[1782] diye buyurmuştur.

[1780] Hâkim, **Ma'rife**, s. 194; Şevkânî, **Neylu'l-Evtâr Şerhu Munteka'l-Ahbâr** (thk. Usamuddin es-Sabâbitî), Daru'l-hadis, 1993, Kahire, c. 5, s. 214-215; Çakan, **Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm yolları,** s. 86.

[1781] Müslim, Zinet, 3; Nesâî, Zinet, 8; Ahmed, **Müsned**, 6/36-85-86-199; Hâkim, **Ma'rife**, s. 195.

[1782] Müslim, Tahâret, 1; Ebû Dâvûd, Tahâret,1; Tirmizî, Tahâret, 1; Nesâî, Tahâret, 1; İbn Mâce, Tahâret, 1; Ahmed, **Müsned**, 2/20-39-51, 5/75-75; Hâkim, **Ma'rife**, s. 195.

Örnek 3

Hâkim bir diğer örnekte de yemek akşam namazı vaktinde hazır olunca hangisiyle başlanması gerekeceğine dair rivayeti zikretmiştir.

3. عن انس ان النبي صلي الله عليه وسلم قال "اذا وضع العشاء وأقيمت الصلاة فابدؤوا بالعشاء"

Şu'be ← Semmâk b. Harb ← Mus'ab b. Sa'd ← İbn Ömer Hz. Peygamber'in "Birinizin önüne akşam yemeği konulmuş, bu sırada da akşam namazına kâmet getirilmiş ise siz akşam yemeğine başlayın. Acele edip akşam yemeğinizi bırakmayın"[1783] diye buyurduğunu rivayet etmiştir.

Örnek 4

Bir diğer örnek de boşanan kadının eski eşine geri dönmesi ile ilgilidir.

4. "عن عائشة قالت : جاءت امراة رفاعة الى النبي صلي الله عليه وسلم فقالت : ان رفاعة طلقني فابت طلاقي فتزوجت عبدالرحمن بن الزبير وانما معه مثل هدبة الثوب فقال : اتريدين ان ترجعي الي رفاعة ؟ لا ، حتي تذوقي عسيلته ويذوق عسيلتك "

Süfyân b. Uyeyne → Zührî → Urve → Hz. Âişe (r.a.) Rifâa el-Kurâzî'nin hanımı Hz. Peygamber'e gelmiş ve: "Ey Allah'ın Resulü, Rifâa beni boşadı ve boşanmam bâin oldu. Ben de bunun arkasından Abdurrahman b. Zebîr el-Kurâzî ile evlendim ama onunki elbise saçağı gibi" –gevşektir- dedi. Hz. Peygamber: "Herhalde sen tekrar Rifâa'ya dönmekistiyorsun? Ama bu, senin onunla birleşmen olmadığı (sen onun balcağızından tadıp o da senin balcağızından tatmadığı) müddetçe olmaz" buyurmuştur.[1784]

Örnek 5

5. عن جابر قال : قال رسول الله صلي الله عليه وسلم : " لا شغار فيالإسلام "

[1783] Buhârî, Ezan, 1; Müslim, Mesâcid, 1; Hâkim, **Ma'rife**, s. 196.
[1784] Buhârî, Talak, 7; Müslim, Nikâh, 2; Ahmed, **Müsned**, 6/34-37-193-226-229; Hâkim, **Ma'rife**, s. 196.

İbn Cüreyc → Ebû Zübeyr'in Câbir'den rivayetle Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "İslam'da şiğâr[1785] yoktur"[1786]

Hâkim bu beş rivayetin birer sahih sünnet olduğunu belirterek aralarında herhangi bir ihtilafın bulunmadığını ifade etmiştir. Bu örnekleri zikrederken mezhepler arasındaki ihtilaftan ziyade sahih sünnette geçen olayları zikretmiş, Dârimî'nin *Sünen'*ine atıfta bulunmuş[1787]ve bu misallerin örnek olması açısından zikrettiğini dile getirmiştir. Kanaatimizce Hâkim'in ihtilaflı hadislerden sonra, aralarında ihtilaf olmayan hadisleri zikretmesindeki gaye ihtilaflı olmayan sünnetlerin olduğunu hatta daha çok olduğunu vurgulamaya çalışmış olmasıdır.

Netice itibari ile Hz. Peygamber'in muhtelif uygulama şekilleri ve tavsiyeleri müminlerin hayatına intikal etmiştir. Bu farklı intikaller neticesinde mezheplerin farklı görüşleri ile birlikte bir bütünlük arzettiği görülmektedir. Hâkim, bu bölümde ihtilafu'l-hadis olarak bahsettiği konuyu aslında mezhepler arasındaki ihtilaflara kaynak olduğunu ifade etmek için dile getirmiştir. Birbirine tenakuz gibi görünen hadisleri uzlaştırma ilmi olarak ifade etmeye çalışmış, daha sonraki nev'de zikrettiği her bir rivayetin sahih sünnet olduğu ve aralarında bir tenâkuzun olmadığı değerlendirmesinde bulunmuştur. Daha önceki bölümde birbirlerine çelişkili gibi görülen rivayetlerin varlığından bahseden Hâkim, bu bölümde de birbirleri ile çelişkili olmayan bazı rivayetleri örnek teşkil etmesi açısından zikretmiştir. Aralarında çelişki olan rivayetlerin bulunması ile beraber bunun yanında aralarında çelişki bulunmayan rivayetlerin daha çok olduğunu delillendirmek amacıyla burada rivayet örneklerini kaydetmiştir.[1788]

[1785] Şiğar: Sözlükte "kaldırmak, boş ve tenha olmak" anlamında olup, Câhiliye döneminde iki erkeğin – kızları ve kız kardeşleri gibi- velâyetleri altında bulunan kadınları karşılıklı olarak mehirsiz alıp vermek süretiyle yaptıkları nikâh akdini ifade eden terimdir. Hasan Güleç, "Şiğar", **DİA**, c. 39, s. 142.
[1786] Müslim, Nikâh, 2; Nesâî, Nikâh, 6; İbn Mâce, Nikâh, 1; Hâkim, **Ma'rife**, s. 197.
[1787] Hâkim, **Ma'rife**, s. 197.
[1788] Hâkim, **Ma'rife**, s. 197.

SONUÇ

Hâkim en-Nîsâbûrî birçok farklı ilimdalında ve özellikle de hadis usulü alanında önemli eserler telif etmiş mütekaddimûn âlimlerindendir. Genç yaşlarda hadis ilmine başlayan Hâkim, hadis usulü alanında hadisçiler arasında hatırı sayılır bir yer edinmiş ve kendisinden sonraki ilim ehli üzerinde ciddi bir etki bırakmıştır. Hâkim'in *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs* adlı eseri ilk dönem usul eseri olması hasebiyle hadis usulü açısından önem arzetmiştir. Öyleki müteahhirûn hadis usulünde bir dönüm noktası olarak kabul edilen İbnü's-Salâh ve diğer usulcüler ondan ciddi anlamda etkilenerek hadis usulü yöntemini bina etmişlerdir.

Hâkim, *Ma'rife*'yi tertip ederken hadis usulü konularını elli iki nev'iden oluşturacak şekilde ele almıştır. Cerh ve ta'dîl ilmi ilk defa Hâkim tarafından *Ma'rife*'de "Ma'rifetü'l-cerh ve't-ta'dîl" adıyla müstakil hadis usulü konu edinilmiştir. Bu başlık altında adâlet ve cerh ile ilgili bazı konuları kısmen de olsa özetlemeye çalışan Hâkim, burada daha çok râvi tabakalarından ve *"*esahhu'l-esânid*"* konusundan bahsetmiştir. Adâletin beş, cerhin ise on çeşidi olduğunu zikrettikten sonra bunları *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl* adlı eserine atıfta bulunarak anlattığını belirtmiştir. İbnü's-Salâh, Hâkim'in "Ma'rifetü'l-cerh ve't-ta'dîl" başlığını "Rivayetleri kabul ve reddedilecek râvilerin nitelikleri" şeklinde değiştirerek tercih etmiş, bu duruma da Suyûtî'ye kadar aynen muhafaza edilerek devam edilmiştir.

Hâkim, hadis öğrenim ve öğretim metotlarından –hadis tahammülü ve edâsı- semâ ve kırâat konuları tek başlık altında ele almıştır. Birçok hadis usulü eserlerinde hadis öğrenim ve öğretim metotlarından semâ, kırâat, icazet, münâvele, mükâtebe, i'lâm, vasiyyet ve vicâde gibi her bir konu ayrı ayrı başlıklar altında ve detaylı bir şekilde ele alınmıştır. *Ma'rife*'de ise bu mevzulara tealluk edenler tek bir başlık altında kısa bir şekilde ele alınsa da mezkûr konuların eserin muhtelif yerlerinde dağınık olarak zikredildiğini görmek mümkündür.

Hâkim'in illet çeşitleri olarak saydığı maddelerin tamamı rivayetlerin isnadı ile alakalı olup onun tarafından zikredilen on çeşit illet de en çok karşılaşılan illet şekillerindendir. Öte taraftan kendisinin belirttiği mezkûr taksimatın ilelü'l-hadis eserleri ve bu eserlerde muallel olduğu ifade edilen rivayetlerle beraber daha geniş olarak ele alınması uygun görüldüğü belirtilmiştir.

Hâkim'in konuları takdim ederken senedlere ağırlık verdiği görülmektedir. Özellikle en çok kullandığı edâ sigası "ahberenâ" ve "haddesenâ ifadeleridir. Bunlarla beraber "ahberenî", "haddesenî", "semi'tü, "kâle" sigalarını da kullanmıştır. *Ma'rife*'nin, diğer eserlere göre sened tenkidi açısından daha üstün bir meziyete sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Hâkim'in, fıkhu'l hadis ilmi başlığı altında bazı isimleri zikrettiği görülse de çalışmanın sadece bu isimlerden meydana geldiği veya başka isimlerin olmadığı şeklinde düşünülmemelidir. Çünkü Hâkim'in isimlerin başında "ومنهم" ifadesi ile başlamasından zikrettiği yirmi üç isim dışında başka isimlerin de olduğu anlamı çıkmaktadır. Zikrettiği bu isimlerin birçok isme ve zikrettiği rivayetlerin de diğer rivayetlere örnek teşkil etmesi açısından önem arzetmektedir. Hâkim fıkhu'l-hadis ile ilgili herhangi bir tanımlama yapmamıştır. Ancak isimler ve örnekler temelinden hareketle fıkhu'l-hadis ilminin tanımının doğru anlaşılması için önemlidir.

Hâkim bölüm başında da bahsettiği gibi fıkhu'l-hadisi sadece fehmu'l-hadisten ibaret görmemiştir. Kendisi fıkhu'l-hadisi hadis ehlinin hüküm istinbat usulü olarak görmüştür. Arap dili edebiyatı ile ilgili yani fehmu'l-hadisi çağrıştıracak kişilerle ilgili değil de fıkhî konularda ön plana çıkmış kişilerin zikredilmesi bu düşünceyi daha da pekiştirmektedir. Hâkim bu bölümde râviye dayalı bir yöntem geliştirmiştir. Buna bağlı olarak o, fıkhu'l-hadis tasvirinde hadis ehlinin önemli bir telif tarzı olan ale'l-ebvâba göre daha kapsamlı olan ale'l-ricâl usulünü benimsediği düşünülebilir. Hâkim, bab başlığı altında fıkhu'l-hadiste üstad olarak kabul ettiği bazı âlimlerin belli başlı bazı özelliklerini zikretmiştir.

Hâkim sonrası usul âlimlerinin geliştirdiği yöntemlerle bu ilim daha da zirveye ulaşmış ve sistemleşmiştir. Onun hem eserleri hem de görüşleri incelendiğinde hadis usulü alanındaki etkisi ve önemi kendisinden sonra gelen

âlimler üzerinde açıkça görülmektedir. Özellikle İbnü's-Salâh'ın üzerindeki etkisinindaha ziyade olduğunu ifade etmek mümkündür. O ele aldığı 65 maddeden 42'sini Hâkim'den uyarlamıştır.

Ma'rife, hadis usulü ilminde telif edilen ilk eser olarak bilinen Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-Fâsıl* adlı eserinden sonra ikinci önemli eser olarak bilinmektedir. Hadis usulü ilmi daha önce diğer ilmî kitaplarda dağınık bir durumdaydı. Ancak *Ma'rife'*den önce bilinen *el-Muhaddisü'l-Fâsıl* adlı eserin müellifi Râmhürmüzî bu devrin en önemli eserlerinden ve âlimlerindendir.

el-Muhaddisü'l-Fâsıl ile *Ma'rife* arasındaki benzerlik ve farklılıkları şöyle sıralayabiliriz. *Ma'rife* ile *el-Muhaddisü'l-Fâsıl* arasında dokuz maddede benzerlik olduğu görülmektedir. Ancak Râmhürmüzî, konu başlıklarını "Ulum" ya da "Nev'i" olarak zikretmekten ziyade bablara göre tertip etmiştir. Hâkim ise bu ilimde ilk olarak "Ulûmu'l-Hadis" terimini kullanan kişi olarakdaha sonraki dönemlerde gelen ilim ehline örnek teşkil etmiş ve bu ad altında hadis usulü nev'ilerini dercetmiştir. Hâkim'in, tespit ettiği bu başlık altında her bir ıstılahı sahih, zayıf ve sika olarak değerlendirmeye tâbi tuttuğu görülmektedir. Siyerde de *el-İklîl* adlı bir eser telif etmiştir.

Râmhürmüzî'den sonra gelen Hâkim, *Ma'rife* adlı eserini telif ederken *el-Muhaddisü'l-Fâsıl* gibi olmasa da aynı şekilde konuları bir bütüncül olarak ele almadığı görülmektedir. Fıkhu'l-hadis, sahâbîlerin çocukları, muhaddislerin mezhepleri gibi konular *Ma'rife*'de olup da *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*'da ve *el-Kifâye*'de olmayan belli başlı konulardır. Bununla beraber İbnü's-Salâh, bazı konuları farklı başlıklar altında zikretse de Hâkim bu konuları *el-Medhal* gibi başka eserlerinde ya da *Ma'rife*'de tek başlık altında değil de ayrı ayrı zikretmiştir. Bazen Hâkim, "Tabakâtü'l-muhaddisîn" konusunu tek başlık altında değil de ayrı ayrı olarak belirtmiş bazen de başka alanlarda var olan bazı konuları tek başlık altında dercetmiştir.

Hâkim'in hadis ve hadis usulüne dair yaptığı katkılar sadece sözü edilen hususlardan ibaret değildir. Zira bilindiği gibi kendisi senedli hadis usul anlayışını temsil eden zincirin ilk halkalarından biri olarak konuları senede dayalı bilgilerle

anlatmıştır. Hâkim, bu konuları ele alırken genellikle rivayetlerin sonlarında değerlendirmeve açıklamalarda bulunmuştur.

Hâkim, sadece *Ma'rife*adlı eseri dışında da diğer bazı eserlerinde usul konularını ele alarak kendisinden sonrakilere kaynaklık etmiş, aynı zamanda bu alanda açtığı çığırla kendisinden sonra gelenlere örnek olmuştur. Bu eserler arasında usul konularını kısmen de olsa *el-İklîl, el-Müstedrek, el-Medhal İlâ Ma'rifeti's-Sahihayn*adlı eserlerinde işaret ederek belirtmiştir. Özellikle Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerine yaptığı istidrak ile isminden farklı bir şekilde söz ettirmiştir.

Hadis usulü ile ilgili birçok araştırmanın yapıldığı günümüzde, bu alanın en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Hâkim'in hadis usulü anlayışını ele almamızın benzer çalışmaların yapılmasına vesile olur kanaatindeyiz. Benzer çalışmaların hadis usulü âlimlerinin metodolojileri günümüze kadar gelen hadis usulü âlimlerinin tarihi arka planını daha da netleştirmesine ve anlaşılmasına katkı sağlayacağını ifade etmek mümkündür.

KAYNAKÇA

KUR'ÂN-I KERİM

A'ZAMÎ, Muhammed Mustafa, **Dirâsâtun fi'l-Hadîsi'n-Nebevî**, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1980.

ABA, Veli, **Hatip el-Bağdâdî'nin Hadis Usulü Anlayışı,** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2013.

AHMED, Emîn, **Fecrü'l-İslâm**, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrut ty.

ALÂÎ, Selahaddin Ebî Said b. Halîl, **Câmi'u't-tahsîl fi ahkâmi'l-merâsil**, (thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefî), A'lâmü'l-Kütüb, Beyrut 2005.

ALGÜL, Hüseyin, "Siyer ve Meğazi", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 13, İstanbul 2009.

ALLÛŞ, Ebû Abdullah Abdüsselâm b. Muhammed b. Ömer, **Mukaddimetü Müstedrek ala's-Sahihayn,** Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2006.

AMMÂŞ, Bedr b. Muhammed, **"el-Müzâkere beyne'l-Muhaddisîn",** Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, sy. 130, yy. 1426.

APAYDIN, Yunus, "Meşhur",**TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 29, Ankara 2004.

, "Mütevâtir", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 32, İstanbul 2006.

, "Sahâbi Kavli", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 37, İstanbul 2008.

, "Haber-i Vâhid", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 14, İstanbul 1996.

ÂŞIK, Nevzat, "Tahammül", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 39, İstanbul 2010.

AŞIKKUTLU, Emin, "Cerh ve Ta'dîl",**TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 7, İstanbul 1993.

AŞMÂVÎ, Muhammed İbrâhim, **Fennü'l-Müzâkere inde'l-Muhaddisîn Meâlimuhû ve A'lâmuhu,** Dubai 2013.

AVVÂD, el-Halef, **"el-Müzâkere ve Ehemmiyetuha İnde'l-Muhaddisîn"**, Dâru'l-İlaf, Kuveyt 1998.

AYDINLI, Abdullah, "Arz", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 3, İstanbul 1991.

, "Merfû'", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 29, Ankara 2004.

, "Muan'an", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 30, İstanbul 2005.

, "Sâkıt", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 36, İstanbul 2009.

, "Semâ", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 36, İstanbul 2009.

, "Şâz", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 38, İstanbul 2010.

, "el-Mevkûf", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 29, Ankara 2004.

, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, İfav, İstanbul 2001.

BAĞCI, H. Musa, **Hadis Tarihi ve Metodolojis**i, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

, **Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu**, İlahiyât Yayınları, Ankara 2004.

, **Hadis Tarihi ve Usulü,** Bilay Yayınları, Ankara2018.

BATALYEVSİ, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed İbnü's-Sîd, **el-İnsaf fi't-Tenbih Ala'l-Esbâb** (Muhammed Rıdvan ed-Daye), Dâru'l-Fikr, Beyrut 2010.

BİLEN, Mehmet, **İbn Hacer'in Buhârî Savunusu**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

, Sahih Hadisin Tanımı Üzerine, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Diyarbakır, 1999, s. 247-260.

BOZKURT, Nebi, "Lakap", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 27, Ankara 2003.

BUHÂRÎ, **el-Edebü'l-Müfred** (thk. Kemal Yûsuf el-Hût), Beyrut 1985.

BULKİNÎ, Sirâceddin Ebû Hafs Ömer b. Reslân, **Mehâsinu'l-Istılah ve Tazmînuhu Ulûmu'l-Hadîs li-İbni's-Salâh** (nşr. Aişe Abdurrahman), Kâhire 1411.

CA'BERÎ, Burhaneddin Ebû İshak İbrahim b. Ömer, **Rusûmu't-Tahdîs fi Usuli'l-Hadîs**, (thk. İbrahim b. Şerif el-Mîlî), Dâru İbn Hazm, Beyrut 2000.

CANAN, İbrahim, **Hadis Usulü ve Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara1998.

CEVHERî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd, **es-Sıhah Tâcu'l-Luga ve Sihahu'l-Arabiyye** (thk. Ahmed Abdulgafur Attâr), Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Mısır tsz.

CEZÂİRÎ, Tâhir b. Salih b. Ahmed, **Tevcihu'n-Nazar İla Usuli'l-Eser** (thk. Ebû Fettâh Ebû Gudde), Mektebetu Matbaati'l-İslâmiyye, c. 1, yy. 1995.

,et-Tedlîs ve Ahkâmuhu ve Âsâruhu'n-Nakdiyye, Dâr İbn Hazm, Beyrut 2002.

ÇAKAN, İsmail Lütfi, **Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları**, İfav, İstanbul 2018.

ÇELİK, Ali, **Hadis Rivayetinde Âlî ve Nâzil İsnad Buhârî'nin Sülâsiyyât'ı**, Fecr Yayınları, Ankara 2019.

DAVUTOĞLU, Ahmed, **Sahihi Müslim Tercüme ve Şerhi**, Sönmez Yayınevi, İstanbul 1979.

DİRÂSÂT, **Ulumu'ş-Şeria ve'l-Kanun**, Mecelle İlmiyye Muhakkeme, Ürdün Üniversitesi, yy. 2002.

DİYÂNET İŞLERİ BAŞKANLIĞI**, Hadislerle İslam**, TDV Yayınları, Ankara 2015.

DÜMEYNÎ, Misfir b. Gurmullah, **et-Tedlîs fi'l-hadîs hakîkatuhu ve aksâmuhu ve ahkâmuhu ve merâtibuhu ve'l-mevsufune bihi**, Riyad 1992.

DÜZENLİ, Mühittin, **Hadislerde Gizli Kusurlar-İllet ve Şâz-**, İsam Yayınları, Ankara 2017.

EBÛ BASAL, Abdürrezzâk Musa, "**Envau'l-müzâkere inde'l-muhaddisîn âsâruhu ve'l-fevâidu'l-müterettibetu aleyha",** Mecelletü Câmiatu Dımeşk, sy. 21, yy. 2005.

EBÛ DÂVÛD, es-Sicistânî, **Kitâbu'l-Merâsil** (thk. Abdullah b. Musâid b. Hadran ez-Zehrânî), Daru's-Samii, yy., tsz.

EBÜ'L-FADL, Muhammed b. Tâhir el-Mukaddisî, Muhammed b. Musa el-Hâzimî Ebû Bekir, **Şurutu'l-Eimme es-Sitte**, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984.

EBÛ GUDDE, Abdülfettâh, **Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed ve Öğretim Metodları**, (çvr. Enbiya Yıldırım), Takdim Yayınları, Ankara 2019.

, **Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker**, Dâru'l-Erkam, Beyrut 1971.

EBÛ LEYS, Muhammed Ebû Leys el-Hayr Abâdî, **Ulûmu'l-Hadis**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2011.

EBÛ YA'LÂ, el-Halil b. Abdullah b. Ahmed el-Halîlî, **Kitâbü'l-İrşâd fîma'rifeti 'ulemâ'i'l-hadîs** (Muhammed Said b. Ömer İdrîs) Mektebetü'r-Rüşd, , Riyad 1989.

EBÛ YA‘LÂ, el-Mevsîlî, **Müsnedu Ebî Ya‘lâ el-Mevsîlî** (thk. Hüseyin Selim Esed), Dârü’l-Me’mun Li’t-Turâs, Dımaşk 1984.

EBÜ’L-FİDÂ, İmâdüddin İsmâil b. Muhammed b. Ömer, **Takvîmü’l-büldân** Dâru Sâdır, Beyrut 1850.

EBÜ’L-KÂSIM, Ali b. el-Hüseyin b. Hibetullah, **Tebyînükezibi’l-müfterî fîmâ nüsibe ilel-İmâm Ebi’l-Hasan el-Eş‘arî**, el-Kudsi, Şam 1347.

ED-DÂNÎ, Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî, **Cüz’ün fî Ulûmi’l-Hadîs** (thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan âl Selmân), Dâru’l-Eseriyye, Amman 2006.

ED-DÂREKUTNÎ, Ebü’l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî, **el-İlzâmât ve’t-Tetebbu‘**(thk. Ebû Abdurrahman b. Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî), Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1985.

ED-DÂRİMÎ, **Sünenü ed-Dârimî** (thk. Fevvâz Ahmed Zümerlî-Hâlid es-Sebî’ el-Alemiy), Dârü’r-Reyyân-Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, Kâhire-Beyrut 1987.

ED-DÂYİNî, Aziz Reşid Muhammed, **Tashîhu Ehâdîsi’l-Müstedrek beyne’l-Hâkim en-Nîsâbûrî ve’l-Hâfiz Zehebî,** Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1971.

ED-DİHLEVÎ, Şah Veliyyullâh b. Abdurrahman, **Hüccetullâhi’l-bâliga,** Dârü’l-ciyl, Beyrut 2005.

ED-DÜLÂBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Hammâd b. Said b. Müslim el-Ensârî, **el-Künâ ve’l-esmâ’** (thk. Ebû Kuteybe el-Fâryâbî), Dâru İbn Hâzım, Beyrut 2000.

EFENDİOĞLU, Mehmet, “Mu‘dal”,**TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 30, İstanbul 2005.

, “Muallel”, **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 30, İstanbul 2005.

, “Muharref”, **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 31, İstanbul2006.

, “Musahhaf”, **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 31, İstanbul 2006.

, “Müdrec”, **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 31, İstanbul 2006.

, “Müselsel”, **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 32, İstanbul 2006.

, “Nesih”,**TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 32, İstanbul 2006.

, “Sahabe”,**TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 37, İstanbul 2008.

EKİNCİ, Özden Kanter, **Haberin Bilgi Değeri**, Kelâm Araştırmaları, 7/1, yy. 2019.

EKŞİCİ, Abdulmecid Yâsir, **Ehli Şam İmam Evzâî ve Usul Düşüncesi**, “Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, MÜSBE, İstanbul 2014.

EL-ACEMÎ, Hasan Abdullah el-Acemî, **İrşâdu'l-Hâir ilâ Hadîsi't-Târir**, yy. tsz.

EL-ÂMİDÎ, Ebü'l-Hasan Seyyüdiddin Ali b. Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî, **el-İhkâm fîusûli'l-ahkâm** (thk. Abdürrezzâk Afîfî), el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut/Dımaşk tsz.

EL-AVNÎ, Şerif Hâtib b. Arif, **el-Menhecü'l-Mükterah li Fehmi'l-Mustalah**, Dârü'l-Hicre, Riyad 1996.

EL-BUHÂRÎ, Alauddin Abdulaziz b. Ahmed b. Muhammed, **Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî** (nşr. Hasan Hilmi Rizevî), Mektebü Sanayi Matbaası, İstanbul 1890.

EL-CEVÂBî, Muhammed Tahir, **el-Cerh ve't-ta'dîl beyne'l-müşeddidîne ve'l-mütesâhilîn**, yy. 1997.

EL-CEZÂİRÎ, Tâhir, **Tevcîhü'n-nazar ilâ'usûli'l-eser** (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, Beyrut 1995.

EL-ESÂSÎ**,** Lârus, el-Munazzimetü'l-Arabiyyetü li't-Terbiyyeti ve's-Sekâfe ve'l-ulûm, **el-Mu'cemu'l-Arabî el-Esâsî-Lârus**, Tunus 1988.

EL-EYYÛBÎ, Muhammed Abdülbâkî, **el-Menâhilü's-sellese fi'l-ehâdîsi'l-müselsele**, Mektebetü'l-Kudsî, yy. 1357.

EL-EZDÎ, Abdulganî Said, **Evhâmülletî fî Medhali Ebî Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî,** Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1987.

EL-FESEVÎ, Ebû Yûsuf b. Yâkub b. Süfyân, **Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Târih** (thk. Ekrem Ziyâu'l-Umerî), Mektebetü'd-Dâr, Medine-i Münevvere 1410.

EL-HAMEVÎ, Şihâbüddin Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî,**Mu'cemü'l-büldân,** Dâru Sâdır, Beyrut 1977.

EL-HEMEDÂNÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Musa b. Osman el-Hâzimî el-Hemedânî, **el-İ'tibâr fîbeyâni'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-âsâr,** Dairetü'l-maârif el-Osmaniyye, Haydarâbâd, yy. 2010.

EL-IRÂKÎ, Zeynüddin Abdurrahim b. el-Hüseyin el-Irâkî, **et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu Ulûmu'l-Hadîs MukaddimetüİbnüS-Salâh**, Müessesetü'l-Kütüb es-Sakafiyye, Beyrut 1993.

EL-İSFAHÂNÎ, Râgıb, **Müfredâtüelfâzi'l-Kur'ân** (thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, Dımaşk 2009.

EL-KARADÂVÎ, Yûsuf, **Min Hedyi'l-İslâm Fetâvâ Muâsıra**, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 2000.

EL-KÂSIMÎ, Cemâleddin, **Kavâ'idü't-tahdîs** (thk. Muhammed Behcet el-Baytâr), Dârü'n-Nefâis, Beyrut 2010.

EL-KETTÂNÎ, Muhammed b. Ca‘fer, **Hadis Literatürü** (çvr. Yusuf Özbek), İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

EL-KEVSERÎ, Muhammed Zâhid b. el-Hasan, **Te’nîbü’l-Hatîb**, yy. 1990.

EL-LEKNEVÎ, Ebü’l-Hasanât Muhammed Abdülhay, **el-Ecvibetü’l-fâziletü lil-esileti’l-aşereti’l-Kâmile** (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut 2005.

EL-LEKNEVÎ, el-Hindî, **Zaferü’l-emânî** (Abdülfettâh Ebû Gudde), Matbuatü’l-İslâmiyye, Halep 1416.

EL-MAKDİSÎ, Ahsânüt’-tekâsîm fîma‘rifeti’l-ekâlîm, Beril Matbaası, Londra 1909.

EL-MEDÎNÎ, Ali b. el-Medînî, Ebü’l-Hasan Ali b. Abdillah b. Ca‘fer b. Necih es-Sa‘dî, **‘İlelü’l-hadîs ve ma‘rifetü’r-ricâl** (thk. Muhammed Mustafa el-A‘zamî), Mektebetü’l-İslâmî, Beyrut 1980.

EL-MELÎBÂRÎ, Hamza b. Abdullah, **Hadis Usulüne Yeni Yaklaşımlar** (çvr. Mühittin Düzenli-Ayhan Ak), İnsan Yayınları, İstanbul 2012.

EL-MİZZÎ, **Tehzîbü’l-Kemâl fîesmâ’ir-ricâl** (thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf), Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1994.

EL-MÜBÂREKFÛRÎ, Ebü’l-Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim el-Mübârekfûrî, **Tuhfetü’l-ahvezî bi şerhi Câmii’t-Tirmizî**, Daru’l-Fikr, Beyrut 1995.

EL-MÜNÂVÎ, Abdürraûf el-Münâvî, **el-Yevâkît ve’d-dürerfîşerhi Nuhbeti’l-Fiker** (thk. Ebû Abdullah Rabi’ b. Muhammed es-Suudî), Mektebetü’r-Rüşd, Riyad tsz.

EL-UKAYLÎ, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd, **Kitâbü’d-Du‘âfâ’il-kebîr** (thk. Abdulmu‘ti Emin Kal‘acî), Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut yt.

EL-UKBERÎ, Ebü’l-Bekâ Abdullah b. el-Hüseyin, **el-Lübâb** (thk. Abdul İlah Nebhan), Daru’l-Fikr el-Muasır, Beyrut 1995.

EL-VÂDİÎ, Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî, **el-Müstedrek ala’s-Sahihayn**, Dârü’l-Haremeyn, yy. 1997.

EN-NEVEVÎ, Muhyiddin Ebû Zekeriyyâ Yahya b. Şeref, **İrşâdütullâbi’l-hakâ’ik**, (thk. Nûreddin Itr), Dârü’l-Yemâme-Dârü’l-Ferfûr, Dımaşk 2009.

, **Şerhu Sahihi Müslim** (thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî), Mektebetü’l-Medîneti’l-Münevvere, Kahire 2010.

, **Minhâcü’t-Tâlibîn**, Dârü’l-ma‘rife, Beyrut 1997.

EREN, Mehmet, **Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları**, İsam Yayınları, Ankara 2018.

ER-RÂMHÜRMÜZÎ, Hasan b. Abdurrahman, **el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâî**(thk. Muhammed Acâc Hatîb), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1971.

ER-RÂZÎ**,** Fahreddin, **Menâkibü'l-İmâm Şâfi'î** (thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Mektebetü'l-külliyat el-Ezheriyye, Kahire 1986.

ERTÜRK, Mustafa, "Haber-i Vâhid", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 14, İstanbul 1996.

ERUL, Bünyamin, "Tedlîs",**TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 40, İstanbul 2011.

, Sahabenin Sünnet Anlayışı, TDV Yayınları, Ankara 2014.

ES-SÂMERRÂÎ, Muhammed İbrahim, **"el-Müzâkere İnde'l-Muhaddisin Tarihuha ve Fevaiduha",** el-Menâre, sy. 11, yy. 2005.

ES-SAN'ÂNÎ, Abdürrezzâk, **el-Musannef** (thk. Habîburrahman el-A'zamî), Beyrut 1970.

ES-SAN'ÂNÎ,Muhammed b. İsmail, **Tevdîhu'l-Efkâr** (thk. Muhammed MuhiddinAbdulhamid), Mektebetü's-Selefiyye, Medine tsz.

ES-SEHÂVÎ, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed**, el-İ'lân bi't-tevbîh li-men zemme't-târîh,** Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986.

, **el-Mütekellimûne fi'r-Ricâl**(thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Mektebü'l-Matbuâti'l-İslâmiyye, Beyrut 1980.

, **Fethu'l-mugîs bi şerhi elfiyeti'l-hadîs** (thk. Abdulkerim Abdullah b. Abdurrahman el-Hudeyrî-Muhammed b. Abdullah b. Fuhayd b. Ali Fuhayd), Dâru'l-Minhâc, Riyad 1426.

, **Fethu'l-mugis şerhu elfiyyeti'l-hadîs,** Dârü'l-Kütübi'l-Hadis, Beyrut 1993.

ES-SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî,**el-Ensâb** (thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire 1980.

ES-SİCİSTÂNÎ, Ebû Dâvûd, **Sualâtü Ebî Âbid** (thk. Abdulalim Abdulazim el-Bestevî, Dâru-İstikame, Beyrût 1997.

SÜBKÎ, Tâceddin Ebû Nasr Abdulvahhâb Ali Abdulkâfî, **Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ** (thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfettâh M. el-Hulv), Dârü'l-İhya, Kahire 2008.

ES-SUNEYKÎ, Zeynuddin Ebû Yahya el-Ensari es-Suneyki, **Fethu'l-Bâki bi Şerhi Elfiyyeti'l-Irakî**, (thk. Abdullatif Hemim-Mahir Yasin Fahl), Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

ES-SÜLEYMÂNÎ, Ebü'l-Hasan Mustafa b. İsmâil, **İthâfu'n-nebîl bi ecvibeti esileti Ulûmi'l-Hadîs ve'l-İleli ve'l-Cerhi ve't-Ta'dîl** (thk. Ebû İshak ed-Dimyâtî), Mektebetü'l-Furkân, Acmân, yy. tsz.

ES-SÜYÛTÎ, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir, **Tedribü'r-râvi fîşerhi takrîbi'n-Nevevî** (thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî), Dâru Tayyibe, c. 1, yy. tsz.

, **Tenvîrü'l-havâlik şerhun alâ Muvatta Mâlik** (Muhammed Abdulaziz el-Hâlidî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

, **Tedrîbü'r-râvî fîşerhi takrîbi'n-Nevevî** (thk. Ahmed Ömer Hâşim), Dâru Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1985.

EŞ-ŞÂFİÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs, **er-Risâle** (thk. Hâlid es-Seb' el-Âlemi- Züheyr), Dâru'l-Kitab el-Arabî, Beyrut 2008.

,**el-Üm-İhtilâfu'l-Hadis** (Rif'at Fevzî Abdulmuttalib), Dârü'l-Vefâ-Dâru İbn Hazm, Beyrut 2011.

, **er-Risâle** (thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Mustafa Halebî), Mısır 1938.

ET-TAHHÂN, Mahmud, **Teysiru Mustalahi'l-Hadis**, Mektebetü'l-Maarif, Riyad 2011.

ET-TEHÂNEVÎ, Zafer Ahmed el-Osmanî, **Kavâidu fî Ulûmi'l-Hadis** (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Matbuatü'l-İslâmiyye, Riyad 1984.

ET-TİRMİZÎ, **el-'İlelü's-Sagir** (thk. Adl b. Abdu'ş-Şekur ez-Zuraki), Dâru'l-Muhaddis, Riyâd 1425.

, **Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi't-Tirmizî** (şrh. Mübârekfûrî), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1995.

EZ-ZEBÎDÎ, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, **Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs** (thk. Abdüssettar Ahmed Farac), Matbaatü Hukumeti Kuveyt, Kuveyt 1971.

EZ-ZEBÎDÎ, Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzâk el-Murtazâ, **Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs,** Matbaatu Hukumeti, Kuveyt 2004.

EZ-ZEHEBÎ, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Dirâsât el-Kâşif**(thk. Muhammed Avvâme), Dârü'l-Yusr-Dârü'l-Minhac, c. 3, Beyrut 2009.

, **Dîvânü'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn** (thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî),Mektebetü'n-Nehda, Mekke 1967.

, **el-‘İber fîhaberi men gaber** (thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut tsz.

, **Mîzânü’l-i‘tidâl fînakdi’r-ricâl** (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), Dâru’l-Marife, Beyrut tsz.

, **Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ’,** Müessesetü’r-Risâle(thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Naim el-Arkusî), Beyrut 1990.

, **Tezkiretü’l-huffâz,** Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1998.

, **Zikru men Yu‘temedu Kavluhu fi’l-Cerhi ve’t-Ta‘dîl** (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Mektebü’l-Matbuati’l-İslâmiyye, Beyrut 1980.

EZ-ZEMAHŞERÎ, Carullah Mahmud b. Ömer, **el-Fâ’ik fîgarîbi’l-hadîs** (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî-Muhammed Ebü’l-Fadl), Dâru’l-Fikr, Beyrut 1993.

EZ-ZERKEŞÎ, Bedreddin, **el-İcâbetü’l-irâdî mâistedrekethu Âişetü ala’s-Sahâbe** (thk. Saîd el-Efgânî),Mektebetü’l-İslâmî, Beyrut 1970.

, **en-Nüket ‘alâ Mukaddimeti İbni’s-Salâh** (Thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed Bellâ Füreyc), Advâu’s-Selef, Riyad 1998.

EZ-ZEYLAÎ, Cemaleddin Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf, **Nasbü’r-râye li ehâdîsi’l-hidâye** (Muhammed Avvâme), Müessesetü’r-Reyyân, Cidde tsz.

FÂRİS ES-SELLÛM, **Ma‘rifetü‘ulûmi’l-hadîs ve kemiyyetü Ecnâsih,** Mektebetü Maârif, Riyad 2010.

FAYDA, Mustafa, “Mübâhale”, **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 31, İstanbul 2006.

ÖZÇELİK, Fikret, **İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta‘dîl Metodu,**“Yayınlanmamış Doktora Tezi”, DÜ, Diyarbakır 2017.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Hâricîler”, **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 16, İstanbul 2007.

GÖRMEZ, Mehmet, “Fıkhu’l-hadis”, **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 12, İstanbul 1995.

, **Sünnet ve Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu,** Otto Yayınları, Ankara 2014.

GÜLEÇ, Hasan, “Şiğar”,**TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 39, İstanbul 2010.

GÜLER, Zekeriyya, “Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet-Dirâyet Bütünlüğü”, **İLAM Araştırma Dergisi,** c. 1, sy. 2 (1996 Temmuz-Aralık).

HÂKİM, Ebû Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbûrî, **el-Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn ve bi Zeylihi et-Telhisu lil Hâfiz Zehebî** (Dr. Yusuf Abdurrahman el-Mar‘aşlî), Dâru’l-Ma‘rife, Beyrut yt.

, **el-Müstedrek** (thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mar‘aşlî), Dâru’l-Ma‘rife, Beyrut yt.

, **el-Müstedrek** (thk. Abdurrahman Mukbil b. el-Vâdiî), c.1, yy. yt.

, **el-Müstedrek** (thk. Hamdi Demirdâş Muhammed), el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut 2006.

, **Kitâbü’l-medhal ‘ilâ Ma‘rifeti Kitâbi’l-İklîl** (thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm), Dâru İbn Hazm, Beyrut 2003.

, **Ma‘rifetü‘ulûmi’l-hadîs ve Kemiyyeti Ecnasihi bi Ta’likâti İbnü’s-Salâh** (thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm), Dâru İbn Hazm, Beyrut 2003.

, **Ma‘rifetu ‘ulûmi’l-hadîs,** Daru’l-İhyai’l-ilim (thk, es-Seyyid Muazzam Hüseyin), Beyrut 1997.

, **Ma‘rifetü‘ulûmi’l-hadîs**, Mektebetü’l-Mütebennâ, Kahire 1935.

, **Sualatu Mes‘ud b. Ali es-Siczî** (thk. Muvaffık b. Abdullah b. Abdulkadir), Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1988.

, **Tarihu Nîsâbur** (telhis Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed Ma‘ruf), Tahran yt.

HANSU, Hüseyin, **Mu‘tezile ve Hadis**, Otto Yayınları, Ankara 2012.

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit, **el-Kifâye fî‘ilmir’-rivâye** (thk. Zekeriyyâ Umeyrât), Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2006.

,**Târîhu Medîneti’s-selâm** (Târîhu Bağdâd), (thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf), Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 2001.

, **el-Câmi‘li ahlâki’r-râvi ve âdâbi’s-sâmi‘** (thk. Mahmûd et-Tahhân), Mektebetü’l-Maarif, Riyad 2007.

, **el-Fakîh ve’l-mütefakkih** (thk. Ebû Abdurrahman Adil b. Yûsuf el-Garazî), Dâru İbnü’l-Cevzî, Riyad 1996.

, **el-Faslu li’l-Vusûli’l-Müdrec fi’n-nakl** (thk. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî), Dârü’l-Hicre, Riyad 1997.

, **el-Kifâye fî‘ilmi’r-rivâye** (thk. Zekeriyyâ Umeyrât), Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2006,

, **el-Kifâye fî Ma'rifeti 'usûli 'ilmi'r-rivâye** (thk. Ebû İshak İbrahim b. Mustafa ed-Dimyâtî), Dârü'l-Hüdâ, Mısır 2003.

, **er-Rihletu fîtalebi'l-hadîs** (thk. Nûreddin Itr), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1975.

, **Şerefu ashâbi'l-hadîs** (thk. Mehmed Said Hatipoğlu), DİB Yayınları, Ankara 1991.

, **Telhîsû'l-Müteşâbih fi'r-Resm ve Himâyetu ma Eşkele Minhu an Bevâdiri'l-Tashîfi ve'l-Vehm** (thk. Sekîne eş-Şehâbî), Dâru't-Talâs, Dımaşk 1985.

, **Muvazzihuevhâmi'l-cem' ve't-tefrîk** (thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî), Dârü'l-Fikr el-İslâmî, yy. 1985.

HATİPOĞLU, İbrahim, "Müsned", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 32, İstanbul 2006.

, "Müzakere", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 32, İstanbul 2006.

, "Muammerûn", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 30, İstanbul 2005.

HAYYÂNÎ, Muhammed, **"Meclisu'l-Müzakere İnde'l-Muhaddisin, ehemmiyetuha ve Âsâruhu ve Medâ İ'timadi'l-Muhaddisin aleyhi",** Mecelletu Ebhasi'l-Yermuk –Silsetu'l-Ulumi'l-insaniyye ve'l-İctimaiyye, sy. 2, yy. 1994.

HUMEYSÎ, Abdurrahman b. İbrahim, **Mu'cemu 'ulûmu'l-hadîsi'n-Nebevî**, Dârü'l-Endülüs, Cidde 2000.

IVACİ, Galib b. Ali, **Firakun Muasıra**, el-Mektebetü'l-Asriyye Zehebiyye, Cidde 2001.

İBN ABDİLBER, Abdullah b. Muhammed, **et-Temhîd lima fi'l-Muvatta'mine'l-meâni'l-Esânîd** (thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî-Muhammed Abdükebîr el-Bekrî), yy. 1967.

,**Câmi'u beyâni'l-'ilm ve fâdlih** (thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî), Dâru İbn Hazm, yy. yt.

, **el-İntikâ' fî fezâili e'immeti selâseti'l-fukahâ',** Beyrut 1997.

İBN ADÎ, Ebû Ahmed Abdullah b.Adî el-Cürcânî, **el-Kâmil fîdu'afâ'i'r-ricâl** (thk.Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr.), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

İBN ASÂKİR, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah, **Târîihu medîneti Dımaşk**, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1996.

İBN DAKÎKUL'-ÎD, Muhammed b. Ali, **el-İktirâh fîbeyâni'l-ıstılah,**Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.

İBN EBÎ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hatim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1952.

, **el-Cerh ve't-ta'dîl,** Matbaatu Meclis-i Daireti'l-Meârif el-Osmaniyye, Haydarâbâd 1953.

, **Takdimetü'l-Ma'rifeli-kitâbi'l-Cerh ve't-ta'dîl**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1952, Beyrut 1952.

, **Kitâbu'l-Cerh ve't-ta'dîl**,Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1956.

İBN EBÛ ŞEYBE, **el'l-Musannef** (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Daru't-Tac, Beyrut 1989.

İBN HACER, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, **Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî** (thk. Abduaziz b. Bâz-Muhammed Fuad Abdülbâkî) Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1989.

, **Nüzhetü'n-nazar fîtavzîhi Nuhbeti'l-fiker**, Dâru İbn Abbas, Mısır 2011.

, **el-İsâbe fîtemyîzi's-Sahâbe**, Dârü'l-Kütübi'İlmiyye, Beyrut 1995.

, **en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh lil Hâfız İbn Hacer el-Askalânî** (thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr, Daru'r-Râye, Riyad 1994.

, **Fethu'l-bârî,** Dâru'r-Reyyân, Beyrut 1986.

, **Lisânü'l-Mîzân** (Abdülfettâh Ebû Gudde), Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2002.

, **Nüzhetü'n-Nazar**(çev. Abdullah Samed Afaracı), İ'tisam Yayınları, Ankara 1422.

, **Şerhu Nüzheti'n-Nazar maa Nuhbeti'l-Fiker** (thk. Nefis Ahmed Misbahî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2011.

, **Taglîku't-ta'lik 'alâ Sahîhi'l-Buhârî** (thk. Saîd el-Kazekî), el-Mektebetü'l-İslâmî, Dâru'l-Ammâr, Beyrut 1985.

, **Telhîsü'l-habîr fîtahrîci ehâdîsi'r-râfî'yyi'l-Kebîr** (thk. Ebû Âsım Hasan b. Abbâs b. Kutub), Meessesetü Kurtubâ, yy. 1995.

İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbas ŞemseddinAhmed b. Muhammed b. Ebû Bekir, **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'üebnâ'i'z-zamân** (thk. İhsan Abbas), Dâru's-Sâdır, Beyrut yt.

İBN HAVKAL, Ebû Kasım, Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik, Beril mtb., Londra 1872.

İBN HAYR, el-İşbîlî**,Fehrese,**Daru'l-Garb el-İslâmî, Tunus 2009.

İBN HAZM, Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm el-Endulusî, **el-İhkâm fî 'usûli'l-Ahkâm** (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-âfâki'l-Cedîde, Beyrut yt.

İBN HİBBÂN, **Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn**(thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefî), Dâru's-Samii, Riyad, 2000.

İBN HİŞÂM, **es-Sîretü'n-nebeviyye** (thk. Saîd Muhammed el-Lemmâm), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ, **Tabakâtü'l-fukahâ'iş-Şâfi'iyyîn** (thk. Ahmed Ömer Hâşim-Muhammed Zeynnühüm Muhammed Azeb), Mektebetü's-Sekefe ed-Diniyye, yy. 1993.

, **el-Bâ'isü'l-hasîs** (Ahmed Muhammed Şâkir), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut yt.

, **el-Bidâye ve'n-nihâye,** Mektebeta'l-Maarif, Beyrut 1991.

İBN MÂKÛLÂ, **el-İkmâl fîref'il-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb** (thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî), Haydarabad 1963.

İBN MANZÛR, Muhammed b. Mulcim, **Lisânü'l-'Arab** (thk. Abdullah Ali el-Kebîr- Muhammed Ahmed Hasbullah - Hâşim Muhammed eş-Şâzelî), Beyrut tsz.

İBN RECEB, el-Hanbelî, **Şerhu 'İleli't-Tirmizî** (thk. Hemmâs Abdürrahîm Saîd), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2012.

, **Şerhu 'İleli't-Tirmîzî** (thk. Nûreddin Itr), Dârü'l-Melâh, yy. 1978.

İBN RÜŞD, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, **Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid** (thk, Muhammed Subhi Hasan Hallâk), Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire-Mektebetü'l-İlm, Cidde 1410.

İBN SA'D, Muhammed b. Sa'd b. Muni' ez-Zührî, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kübrâ** (thk. Ali Muhammed Ömer), Mektebetü'l-Hanci, Sitte Oktober, yy. 2000.

İBN ŞÂHİN, İbn Hafs Ömer b. Ahmed b. Şâhin, **Nâsihu'l-hadîs ve Mensuhuhu** (thk. Es-Sadık Abdurrahman el-Ğurbânî), Dâru'l-Hikme, Tırablus 1990.

İBN TEYMİYYE, Ebü'l-Abbas Takiyuddin Ahmed b. Abdulhalim, **Minhâcü's-sünneti'n-Nebeviyye,** Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire 1989.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer, **Kitâbü'l-Mevzû'ât mine'l-ehâdîsi'l-merfû'ât**(thk. Nureddin b. Şükri b. Ali Boyacılar), Mektebetu Advau's-Selef, Riyâd 1997.

, **el-Muntazam fîtârîhi'l-mülûk ve'l-ümem** (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.

, el-'İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye (thk. İrşâdülhak el-Eserî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983 Beyrut.

İBNÜ'L-ESİR, **en-Nihâye fîgarîbi'l-hadîs ve'l-eser** (thk. Halîl Me'mûn Şîhâ), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2009.

İBNÜ'L-HANBELÎ**,** Radıyüddin Muhammed b. İbrâhim, **Kafvü'l-eser fîsafvi 'ulûmi'l-eser** (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, Halep, 1408.

İBNÜ'L-İMAD, Şihabuddin Ebü'l-Felah Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akari İbn İmad, **Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb** (thk. Abdulkâdir el-Arnaût- Mahmud el-Arnaût), Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1989.

İBNÜ'L-KAYSERÂNÎ, Ebü'l-Fadl, Muhammed b. Tâhir el-Mukaddisî, **Şürûtü'l-e'immeti's-sitte**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984.

İBNÜ'S-SALÂH, **Tabakâtü'l-fukahâ'i'ş-Şâfi'iyye** (thk.Muhyiddin Ali Necîb), Dâru'l-Beşâir el-İslâmiyye, Beyrut 1992.

İD ES-SÂHİB, Muhammed, **"el-Müzâkere ve Eseruha fi'r-Rivâye",** Mecelletu Câmiati'l-Ürdüniyye Dirâsât Ulumi'ş-Şer'iyye ve'l-Kanun, sy. 26, yy. 1999.

İRFAN, Abdulhamid, "Cebriyye", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 7, İstanbul 1993.

İZMİRLİ, İsmâil Hakkı, **Hadis Tarihi** (thk. Nşr. İbrâhim HATİPOĞLU), Dâru'l-hadis, İstanbul 2002.

JUYNBOLL, G.H. A.,**Oryantalistik Hadis Araştırmaları**, Ankara 2001.

,**Hadis Tarihinin Yeniden İnşası** (çev. Salih Özer), Ankara 2002.

KÂDI IYAZ, **el-İlmâ''ilâ Ma'rifeti 'usûli'r-rivâye ve takyîdi's-sema'** (thk. Seyyid Ahmed Sakr), Dâru't-Turâs, Kahire 1970.

KANAQI, Behlul, **M. Tayyib Okiç ve Hadis İlmindeki Yeri**, Doktora Tezi, Bursa 2017.

KANDEMİR, M. Yaşar, "Garîbu'l-Hadis", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 13, İstanbul 1996.

, **el-Akdi Iyâd ve Bugyat er-Ra'id fima fi Hadisi Ummi Zerr mine'l-Fevâid**, "Yayınlanmamış Doktora Tezi", Ankara 1977.

, "Hâkim en-Nîsâbûr'i",**TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 15, İstanbul 1997.

KARACABEY, Salih, "Ziyâdetu's-Sika", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 44, İstanbul 2013.

KÂSİMÎ, Muhammed Cemâleddin b. Muhammed Said b. Kâsım el-Hallâk, **Kavâ'idü't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs,** Daru'n-Nefâis, Beyrut 2010.

KAVAK, Fadime, "Arap Kültüründe Künyelenme Geleneği ve Çöl Faunası Üzerindeki Yansımaları**",** Makale, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2013.

KIRBAŞOĞLU, M. Hayri, **Alternatif Hadis Metodolojisi**, Otto Yayınları, Ankara 2013.

, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010.

KOÇKUZU, Ali Osman, **Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikâd ve Teşrî Yönlerinden Değeri**, DİB Yayınları, no. 272, Ankara,1988.

, **Hadiste Nasih Mensuh Meselesi,** İfav, 2016, İstanbul, s. 77-89.

KOÇYİĞİT, Talat, **Hadis Tarihi**, TDV Yayınları, Ankara 2010.

MAHRUS, Rıdvan Abdulaziz, **Dirasatu fi Menahici'l-Muhaddisin**, Daru'l-Fecr el-Cedid, Kahire 1993.

MULTEKÂ EHLİ'L-HADİS**, http://www.ahlalhdeeth.com**, Tahrîçu Hadisi't-Tayr.

MURTEZA, ez-Zeyn Ahmed, **Menâhicü'l-muhaddisîn fîtakviyeti'l-ehâdîsi'l-hasene ve'd-daîfe,** Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1994.

MUVAFIK, b. Abdullah b. Abdülkâdir, **Suâlâtü'l-Hâkim en-Nîsâbûrî li'd-Dârekutnî fi'l-cerh ve't-ta'dîl,** Mektebetü'l-Maârif, Riyad 1984.

MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî, **Sahihi Müslim** (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru İhya-Dârü'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1991.

NUR, Seyf, **Mecâlisu'l-Müzakere ve Ehemmiyetuhu fi Hıfzi's-Sünne ve Nakdihâ** (thk. Muhammed Dubai), Dâru Buhûs Li'd-Dirâseti'l-İslamiyye ve İhyâi't-Turâs, yy. 2004.

NÛRETTİN, Itr, **Menhecu'n-Nakd fî ulûmi'l-hadîs**, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1981.

ÖZAFŞAR, M. Emin, "Hadislerin Neliği Sorunu ve Akademik Hadisçilik",**İslamiyât,**III sy. 1, yy. 2000.

ÖZDEMİR, Veysel, **Tedlîs Değerlendirmelerinde Usul,** İlâhiyât, Ankara 2014.

ÖZEK, Ali, **Hadis Ricâli,** Fatih Matbaası, İstanbul 1967.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Nîşâbur",**TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 33, İstanbul 2007.

ÖZTÜRK. Mustafa, **İbnü'l-Harrât el-İşbili'nin Hadis İlmindeki Yeri,**"Yayınlanmamış Doktora Tezi", Konya 2012.

PIRLANTA, İsmail, **Fethinden Samaniler Dönemi Sonuna KadarNişâbur**, "Yayınlanmamış Doktora Tezi", Ankara 2010.

POLAT, Selahattin, "Mürsel", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 32, 2006 İstanbul.

, "Ferd", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 12, İstanbul 1995.

, "Zayıf Hadisle Amel**"**, **EUİFD**, sy. 1, Kayseri 1984.

SAİD, Muhammed Kidâh Abdulmecid, **Mustalahu Mustakîmi'l-Hadis fi Kitâbi'l-Kâmil li İbn Adiy ve Delâletuhu Cem'an ve Dirâseten**, yy, tsz.

SANDIKÇI, M. Kemal, "Mü'telif ve Muhtelif",**TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 32, İstanbul 2006.

SERAHSÎ, Şemsu'l-Eimme Ebû Bekir Muhammed b. Ebî Sehl, **Kitâbu'l-Mebsut**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz.

SIDDİKÎ, M. Zübeyr, **Hadis Edebîyatı Tarihi** (çvr. Yusuf Ziya Kavakçı), Yeni Zamanlar Yayınları, 2004 İstanbul.

SİBÂİ, Mustafa, **İslam Hukukunda Sünnet**, Birim Yayınları, İstanbul 1996.

SUİÇMEZ, Yusuf,"Ziyâdetu's-Sikat",**YDÜİF**, **Hadis Tetkikleri Dergisi,** cilt: 11, sayı: 1,sayfa: 113-140, 2013 KKTC.

SÖNMEZ, Ali, "İbnü's-Salah'ın Mukaddimesinden Önce Hadis Usulü Çalışmaları", Makale.Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Konya 1985.

ŞAKİR, Mahmud, **İslam Tarihi** (çev Ferid Aydın), Kahraman Yayınları, İstanbul 1993.

ŞİNKÎTÎ Muhammed Habibullah b. Abdullah b. Ahmed, **Hediyyetu'l-Muğis fi Ümerâi'l-Mü'mine fi'l-Hadis** (nşr. Remzi Sa'duddin), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1989.

TAHÂNEVÎ, Muhammed A'lâ b. Ali el-Fârukî el-Hanefî, **Keşşâfu Istılahâti'l-Funun** (thk. Ali Dahruc), Mektebetü Lübnân, Beyrut 1996.

TAHHÂN, Mahmud et-Tahhan, **Teysiru Mustalahi'l-Hadis,** Mektebetü'l-Maârif, Riyad 2011.

TAŞKÖPRİZÂDE, Ahmed b. Mustafa, **Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevduâti'l-Ulum,** Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.

TEKEŞ, Ayhan, **Bilgi Kaynağı Olarak Hadis,** Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2006.

, "Muhtelifu'l-hadis", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 31, 2006 İstanbul.

UĞUR, Mücteba, "Esmâ ve Küna",**TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 11, İstanbul 1995.

ULU, Arif, "Hadis Rivayetinde İsnâdın Başlamasında Fitnenin Tarihi**"**, Makale. Atatürk Üniversitesi, Erzurum 20102.

, "Tâbiîn", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 39, İstanbul 2010.

, **Tâbiûnun Sünnet Anlayışı**, İFAV, İstanbul 2015.

ÜZÜM, İlyas, "Şîa", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 39, İstanbul 2010.

VAKİD, Hasan Ahmed Hasan, **el-Kavlu'l-Mufassal fi'l-Hadisi'l-Muallel**, yy. yt.

YARAN, Rahmi, "Bid'at", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 6, İstanbul 1992.

YASİR AHMED, "et-Tashih Ala Şarti Şayhayn", **Mecelletu'ş-Şeria ve'd-Diraseti'l-İslami**, Kuveyt Üniversitesi, Kuveyt 2015.

YEŞİLYURT, Munevver-Hasan Cirit, **"Hadis İlminde Müzakere Yöntemi ve Değeri",** Makale.

YILDIZ, Fahrettin, **İlmi bir Disiplin Olarak Fıkhu'l-hadis**, "Yayınlanmamış Doktora Tezi", İstanbul 2016.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Abdullah b. Tahir", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 1, 1988 İstanbul.

YILMAZ**,** Orhan, **İbn Kayyım el-Cevziyye'nin Hadis/Sünnet Anlayışı ve Metin Tenkidindeki Yeri,**"Yayınlanmamış Doktora Tezi", Ankara 2013.

YİĞİT, İsmail, "Mevâlî", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 29, Ankara 2004.

YÜCEL, Ahmet, "Kitabet", **TDV Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, c. 26, Ankara 2002.

, **Hadis Tarihi**, İfav, İstanbul 2011.

, **Hadis Usulü**, İFAV, İstanbul 2011.

, **Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi**, İFAV, İstanbul 1996.

ZUHAYLÎ, Vehbe, **Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletuhu**, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1995.